

Хмельницька обласна державна адміністрація
Управління культури, національностей та релігій облдержадміністрації
Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Кам'янець-Подільська міська організація Національної Спілки Краєзнавців України
Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець»

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ

АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ

УКРАЇНИ

IV Всеукраїнська науково-практична конференція
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника,
присвячена 180-й річниці від дня народження
Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834-1908)

Кам'янець-Подільський

2014

УДК 902.2:623.1|(477)(063)

ББК 63.4(4Укр)+68.516.121

А 87

**Рекомендовано до друку музейною радою Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника
(протокол № 15 від 25.09.2014 р.)**

Рецензенти:

- С.В. Терський**, доктор історичних наук, професор Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка», провідний науковий працівник Львівського історичного музею
- Л.І. Виногородська**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту Археології НАН України, член ICOMOS

Редакційна колегія:

- В.С. Травінський**, директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний редактор)
- Р.В. Йолтуховський**, учений секретар Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
- Н.М. Рибчак**, завідувач організаційного відділу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
- А.Ф. Гуцал**, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка
- О.Б. Комарницький**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, голова Кам'янець-Подільської міської Національної Спілки Краєзнавців України
- О.Л. Баженов**, кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка
- О.Д. Могилов**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту Археології НАН України
- Б.С. Строчень**, кандидат історичних наук, директор ДП «Подільська археологія» ДП «Науково-дослідний центр» «Охоронна археологічна служба України» Інституту Археології НАН України
- А.Б. Задорожнюк**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

А 87 «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: В.С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2014. – 400 с.

ISBN

Видання розраховане на науковців, працівників музейної сфери, викладачів суспільних дисциплін і студентів.

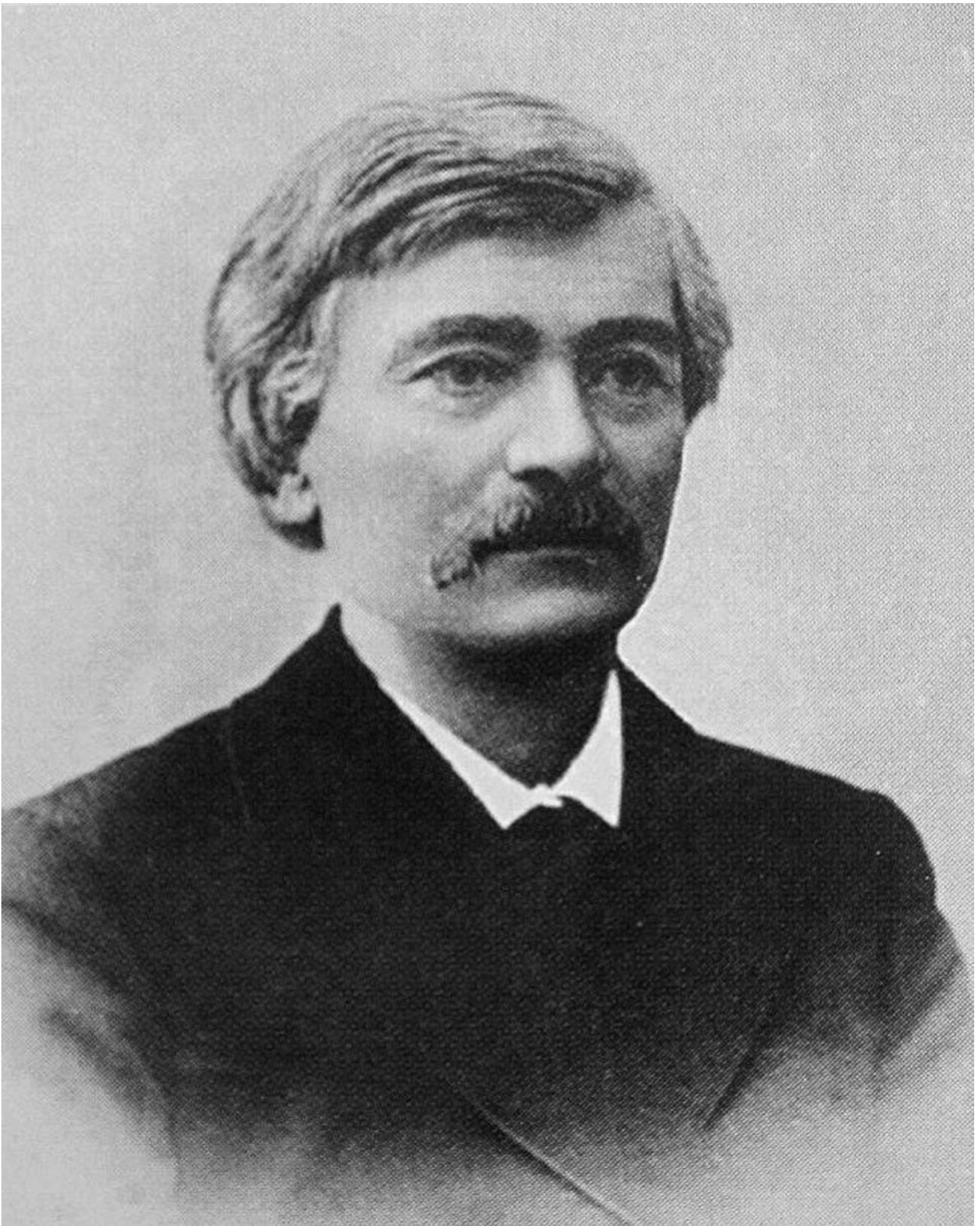
Усі опубліковані в збірнику матеріали подаються в авторській редакції. За достовірність наведених даних та посилань несе відповідальність автор публікації.

Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

Адреса редакційної колегії:

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2, м. Кам'янець-Подільський, 32300

ISBN

*Володимир Боніфатійович Антонович
(1834-1908)*

ЗМІСТ

Секція 1. Володимир Боніфатійович Антонович – українець, дослідник, громадський діяч. Наукова спадщина В.Б. Антоновича

1. Мороз В. В. Б. Антонович – дослідник Поділля.....	7
2. Старенький І. Листи Юхима Сіцінського до Володимира Антоновича.....	11
3. Трубчанінов С. Вплив археології та місце В.Б. Антоновича у становленні історичної географії як науки та навчальної дисципліни (друга половина XIX – початок XX ст.).....	16
4. Ясновська Л. Давньоруські старожитності у науковій спадщині В.Б. Антоновича.....	21
5. Кукса Н. Археологічна карта Чигиринщини Володимира Антоновича.....	25
6. Мельничук К. Судові справи про чаклунство у XVIII ст. на Поділлі в науковій спадщині В.Антоновича.....	26
7. Нечитайло П. Нотатки до спелео-археологічної спадщини В.Б. Антоновича.....	30

Секція 2. Давня археологія

1. Рудянин І., Яцечко-Блаженко Т. Палеолітичні археологічні пам'ятки міста Кременця.....	36
2. Добрянський В. Про археологічно-спелеологічне обстеження в с. Городок, що на Тернопільщині.....	40
3. Конопля В., Сілаєв О., Білас Н. Старожитності села Торки.....	42
4. Горбенко К. Археологічні дослідження системи оборонних споруд на території городища Дикий Сад.....	48
5. Овчинников Е., Виноградська Л., Болтанюк П. До питання про фортифікаційні споруди на поселеннях Кукутень-Трипілля.....	54
6. Конопля В. Пам'ятка трипільської культури Мединя – Лази у Верхньому Подністер'ї.....	61
7. Болтрик Ю., Ліфантій О., Аффельські Я. Сліди косторізного виробництва на Северинівському городищі.....	71
8. Ignaczak M., Boltryk J., Ławniczak M. Fortece Ukrainy. Badania nad systemem grodzisk z wczesnego okresu eпоki Żelaza na obszarze Podola. Podsumowanie w співпраці w latach 2008-2014.....	78
9. Болтрик Ю., Ігначек М., Шелехань О. Садиба на південно-західній частині Северинівського городища (за матеріалами 2009-2012 рр.).....	84
10. Готун І., Казимір О. Велике Ходосівське городище.....	93
11. Панченко К. Скіфські кургани в басейні Інгулу на Кіровоградщині.....	102
12. Гуцал А. Курган № 11 із Колодіївського некрополя.....	103
13. Осетрова Г. Культурно-мовні контакти населення Середнього Подністров'я та Південного Побужжя в IV ст. н.е.	107

Секція 3. Середньовічна археологія

1. Дідух Л., Стрельник О. Старожитності Радимичів з розкопок В. Б. Антоновича біля с. Турищевичі із збірки національного музею історії України.....	112
2. Бузян Г., Якубенко О. Могильник та поселення давньоруського часу в с. Жванець на Дністрі....	116
3. Старенький І., Шпаковський С. Городище на Кармалюковій горі: історія дослідження та стан збереження.....	127
4. Ягодинська М. Поховальні пам'ятки Західного Поділля X-XIII ст.....	133
5. Григоренко О., Захар'єв В. Напівземлянкове житло із Малівецького /Проскурівського/ давньоруського городища.....	141
6. Петраускас А., Хададова М. Дослідження гідротехнічної споруди давньоруського часу на городищі Бабина Гора в м. Олевськ.....	144
7. Григоренко О., Захар'єв В. Археологічно досліджені давньоруські церкви Хмельниччини.....	146

8. Пивоваров С., Калініченко В. Навершя руків'я меча з Чорнівського городища першої половини XIII ст.	152
9. Стрельник М. Кам'яна ливарна форма з Хмельниччини (XII–XIII ст.) із колекції Національного музею історії України.....	160
10. Терський С., Захар'єв В. Кістені та булави XI–XIII ст. з території Хмельниччини.....	165
11. Тимчук І. Предмети культової символіки давньоруського часу з Новгороду Великого.....	171
12. Курдина Ю. Унівська лісова гута: стан та перспективи вивчення.....	176
13. Вільчинська О. Шкіряна поясна сумка – калита з археологічної колекції НІАЗ «Кам'янець».....	180
14. Стрельченко А., Заремба А. Позднесередньовековий меч із окрестностей Каменця-Подольського.....	183

Секція 4. Фортифікація

1. Бондар О., Пилипенко В. Укріплені поселення Менського району Чернігівської області за часів Речі Посполитої (1618–1648 рр.): до постановки проблеми.....	187
2. Герасимчук Т. Брами міста Кам'янця-Подільського.....	193
3. Григоренко О., Єсюнін С. Герой оборонних боїв Кам'янка-Струмилівського та Київського укріплених районів капітан Кіпаренко: сторінки біографії.....	197
4. Жигола В. Софіївська брама в другій половині XVII–XVIII ст.	200
5. Жукова О. Іванівський замок на Вінниччині як рідкісний вид замків-палаців у фортифікаційній спадщині України.....	207
6. Захар'єв В., Шпаковський С. Земляні замки Центрального Поділля – сенсація останніх сезонів.....	211
7. Климчук А. Оборонні синагоги на Україні – зразки фортифікаційного мистецтва.....	218
8. Осадчий Є. Укріплений табір селітроварів середини XVII ст. на Середньому Пслі.....	224
9. Підставка Р. «Допалацові» фортифікації Вишнівця: історіографічні стереотипи та документальні факти.....	227
10. Прохненко І. Королівський замок Нялаб.....	234
11. Свінціцька Л. Дослідження, відтворення та пристосування башти Казематної в м. Кам'янці-Подільському.....	243
12. Строць Л., Строць Б. Замковий палац у Скалаті (спроба історичної реконструкції за матеріалами археологічних досліджень).....	248
13. Ющенко М. Дністровський сектор Галицької лінії укріплень.....	253
14. Біляєва С., Фіалко О. Османські форпости теренів України: деякі аспекти функціонального використання.....	260
15. Дзісяк Я., Снігур С. Фортеці Південної Тернопільщини: 1683–1772 рр.....	264
16. Дзісяк Я. Фортифікації Західного Поділля у час турецької окупації: 1672–1699 рр.	268
17. Добрянський В. До питання хронології спорудження і зведення споруд Чортківського замку. Попередні результати дослідження.....	273
18. Марціяш Дир Н. Фортифікаційна споруда містечка Залізці Тернопільської області: історія та сучасний стан.....	276
19. Мороз В., Мороз В. Кодацький редут: історія виникнення та пошуки локалізації.....	280
20. Пономарев А. Профилактика и постройка фортификационных сооружений в Крымском в середине XVIII века в донесениях Запорожских казаков (на примере укреплений Перекопской крепости).....	284
21. Федорів Т. Власники Чортківського замку: нові факти, доповнення та уточнення.....	287
22. Олейник Т. Так называемая «Римская цитадель» в системе фортификации Херсонеса Таврическо-Византийского Херсона IV в. до н.э. – XI в.....	291
23. Болтанюк П. Міське укріплення – Верхній (Високий) рондель.....	300
24. Фецьук М. Короткий огляд польової фортифікації Радянської армії у 2-й пол. XX ст. (за матеріалами колишнього Кам'янець-Подільського вищого військово-інженерного училища ім. маршала інженерних військ Харченка В. К.).....	305
25. Волкова В. До історії деяких фортифікаційних споруд Кам'янця-Подільського.....	313
26. Ганусевич Н. Проблеми збереження, реставрації та музеєфікації Микулинецького замку.....	315

Секція 5. Історіографія археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

1. Білоусько В. Поселення Трипільської культури Жванець крізь призму музейної експозиції.....	321
2. Радієвська Т., Сорокіна С., Завальна О. З історії формування археологічної НМІУ в 1930-ті роки: колекції, документи	325
3. Могилов О. Про початок археологічних розкопок на Україні.....	332
4. Федунків З. Замки і фортеці Прикарпаття очима резидента французької розвідки Ульріха фон Вердума.....	341
5. Галатир В. Особовий фонд археолога та краєзнавця С. Шкурка в Державному архіві Хмельницької області.....	345
6. Карнатовський А. Б.О. Тимошук – батько сучасної буковинської археології.....	347
7. Колос М. Історіографічні аспекти наукової діяльності Олександра Черниша	351
8. Пагор В. Архівні справи ЦДІАК України як джерело для вивчення архітектури та фортифікації Кам’янця-Подільського ХІХ ст.	356
9. Петрик Н. Військово-історичні пам’ятки давньої доби у збірці музею наукового товариства імені Т.Шевченка у Львові	359
10. Радієвська Т. Музейництво в науковому доробку Хведора Вовка	362
11. Трембіцький А. До історії культури скриньових гробів на теренах Західного і Східного Поділля	364
12. Яненко А. Щоденник наукового робітника Археологічного музею ВУАН С. С. Магури в контексті інституціональної історії археології міжвоєнного періоду.....	373
13. Гуцал В. Дослідник і популяризатор історії Кам’янця-Подільського	380
14. Погорілець О. Меджибізький археологічний мікрорегіон – до визначення терміну.....	383
15. Мошак М. Краєзнавець Сергій Кирилович Шкурко і його «Археологическая карта города Каменца-Подольского...».....	387
16. Виноградська Л. Археологічні дослідження на території Домініканського монастиря у м. Вінниця.....	392

СЕКЦІЯ І. ВОЛОДИМИР БОНІФАТІЙОВИЧ АНТОНОВИЧ – УКРАЇНЕЦЬ, ДОСЛІДНИК, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ. НАУКОВА СПАДЩИНА В.Б. АНТОНОВИЧА

Віктор Мороз

к. е. н., доцент

Хмельницького національного університету,
член Національної спілки краєзнавців України

Володимир Мороз

ст. викладач,

Дніпропетровський національний університет,
Заслужений працівник культури України,

член Національної спілки краєзнавців України

В. Б. АНТОНОВИЧ – ДОСЛІДНИК ПОДІЛЛЯ

Розглядається творчий та науковий шлях В.Б. Антоновича і його внесок як етнографа, археографа і археолога у вивчення Поділля.

Ключові слова: чаклунство, Сатанівський монастир, Бакотський скельний монастир.

У пантеоні слави Великих Українців чільне місце займає Володимир Боніфатійович Антонович. В.Б. Антонович (1834-1908) уособлював собою цілу епоху українського відродження середини ХІХ – початку ХХ ст. Поліщук за місцем народження, польський шляхтич за походженням, українолюб за переконанням. Громадський діяч. Патріот, який понад усе любив Україну, її народ та його історію. Заради служінню своїм принципам зрікається станових шляхетських привілеїв. Людина енциклопедичних знань, знавець мов, історії, археолог, археограф, етнограф, нумізмат, перекладач, видавець, редактор. Вчений і блискучий педагог. Автор понад 300 друкованих праць, завкафедрою російської історії Київського університету Св. Володимира (зараз ім. Т. Шевченка), заслужений професор, член-кореспондент РАН, засновник київської історичної школи, названої його іменем. Співзасновник Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства та журналу «Киевская старина» [16, с. 71].

В.Б. Антонович народився в містечку Махнівка, зараз Житомирської області. Мати походила із збіднілої шляхетської сім'ї, батько був гувернером в багатих польських родинах, потім держав пансіон-інтернат в Одесі для гімназистів. У ньому несподівано зустрівся з батьком. Закінчивши одеську гімназію, Володимир за наполяганням матері в 1850 р. поступив на медичний факультет Київського університету [21, с. 53]. Закінчивши навчання і пропрацювавши рік лікарем під час спалаху холери в Чорнобилі та Бердичеві [14, с. 86], він поступає на історико-філологічний факультет того ж університету. Одночасно із ним навчався майбутній громадський і політичний діяч, історик, письменник, польський патріот Мар'ян Кароль Дубецький (1838-1926) [17, с. 92; 5]. Вони потоваришували. Володимир мав великий вплив на молодшого колегу. Дружні відносини не завадили професору критично відгукнутися в 1885 р. на перекручення фактів з історії України і зокрема фортеці Кодак над першим однойменним дніпровським порогом. В Львівській «Правді» з'явилася стаття «Історичні байки п. Маріяна Дубецького».

В 1862 р. В.Б. Антонович звертається з проханням до попечителя учбового округу М.І. Пирогова (1810-1881) з проханням надати йому посаду викладача латинської мови. Педагогічну діяльність розпочав в 1-й Київській гімназії і кадетському корпусі.

У становленні Володимира Боніфатійовича та формуванні його історичних поглядів важливу роль зіграв декан юридичного факультету, згодом ректор Київського університету і один із засновників Київської археографічної комісії і створення архіву давніх актів професор М.Д. Іванишев. В 1863 р. він запросив свого учня канцеляристом в очолювану ним Археографічну комісію для розгляду давніх актів [24, с. 25]. Призначений ректором університету, Микола Дмитрович рекомендував молодого чиновника на посаду головного редактора Археографічної комісії, яку він займав в 1864-1882 рр.

Протягом багатьох років Володимир Боніфатійович працював в архівах Києва, Москви, Петербурга, Львова, Кракова, Варшави, Риму. Вчений особисто знайшов і відібрав 8 тис. актів, з яких 2000 опублікував в дев'яти томах «Архива Юго-Западной России, издаваемого Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденного при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе». Кожен із томів відкривався докладним вступом-дослідженням із певної тематики [16, с. 5].

Вчений був одним із ініціаторів відкриття в Києві в 1873 р. «Юго-Западного отдела Императорского Русского географического общества», метою якого мало бути вивчення етнографії, економіки та статистики краю. Працюючи в Київському центральному архіві, в гродських і магістратських судових книгах В.Б. Антонович виявив багаті матеріали з етнографії Поділля і Волині як ілюстрацію повір'їв, забобонів і чаклунства. Дослідник ретельно опрацював акти, написав ємку передмову і в додатку приклав 70 документів, опублікувавши їх в 1877 р. під назвою «Колдовство». Праця містить цікаві матеріали з побуту населення Поділля. Це чи не найперше звернення професора до історії та етнографії цього регіону.

Документи висвітлюють жахливі картини безпідставних звинувачень в чаклунстві і жорстокі покарання безневинних під час епідемій і епізоотій. Цікаво відмітити, що учасниками і жертвами цих подій були і дворяни, нічим не відрізняючись від світогляду своїх кріпаків. Приведемо лише декілька найбільш різючих по жахливості і жорстокості дій наелектризованого натовпу.

В 1720 р. в Красиліві лютувала морова язва. Підозра впала на 120-річну Проську Каплунку. Нещасну бабусю посадили в яму по самі плечі і утрамбували землю. На голову наклали багато хмизу і підпалили [1, с. 337]. В 1738 р. мешканці с. Гуменці в околицях Кам'янця-Подільського теж боролися вогнем із цією хворобою. Селяни виловили дворянина М.Матковського і підозрюючи, що саме він насилає на людей морову язву, жорстоко побили. Трагічну роль в фіналі цієї жахливої справи зіграв дворянин Скульський. Побачивши що селяни засумнівалися в законності такої розправи, він закричав: «Палить скоріше, я готовий заплатити сто злотих, якщо за це буде штраф» [1, с. 338]. На багаття привезли 20 возів соломи 40 возів дров. На вершину затягнули нещасного і запалили.

В.Б. Антонович наводить декілька документів стосовно непростих стосунків відомих на Поділлі дворян, власників містечка Ярмолинці і с. Сутківці із сусідами. В 1733 р. вони публічно нахвалялися засобами чародійства умертвити дворян Верповських і викорінити їх рід [1, с. 331].

В 1770 р. в Ярмолинцях під час чуми за підозрою в чаклунстві і виникнення хвороби натовп спалив в бочці із соломою захожого лікаря Йосипа Мароніта [1, с. 339].

Поділля і надалі залишається в сфері наукових інтересів дослідника. Інтерес тільки посилювався. Володимир Боніфатійович уважно слідкує за діяльністю істориків-подолян Є. Сіцінського та Ю-А. Ролле (1829-1894). З останнім В.Б. Антонович навчався на медичному факультеті Київського університету, який вони закінчили в 1855 р. В 1882 р. професор публікує рецензію на книгу Юзефа-Антонія Ролле (псевдонім D-г Antoni J) «З минулого Київського Полісся», наступного року – «Наречені прикордоння», відгукнувся некрологом на смерть однокурсника-медика по Київському університеті, в 1896 р – на вихід у світ праці Євфимія (Юхима) Йосиповича Сіцінського «Історичні відомості про приходи та церкви Подільської єпархії».

Поділля завдячує вченому-археографу виявленню і публікації цінної історичної пам'ятки XVIII ст. «Православний монастирь и его униатская летопись (К истории Сатановского монастыря Подольской епархии)». За життя дослідника ця робота публікувалася двічі: 1882 р. [2] і в 1885 р. [3] вже з дещо зміненою назвою «Летопись Сатановского монастыря». Зараз це Троїцький монастир в с. Сатанівська Слобідка Городоцького району Хмельницької області.

В інституті Осолінських у Львові професор виявив рукописну книгу. Літопис висвітлює переважно локальні місцеві події, наводить деталі побуту ченців-уніатів, трагічні наслідки нападу татар на обитель. Ординці під час літургії прямо в церкві відрубали голову священику. В 1770 р. на Поділлі лютувала чума, постраждав від неї і монастир. В 1775 р. тут влаштували келію для довічного утримання в ній монахів і поховання їх живими. Першим і єдиним в'язнем став ієромонах Филімон Витошинський. Його супроводжувала похоронна процесія, відспівування як покійника. Муляри замурували двері, залишивши лише маленький отвір для отримання їжі. За що його так жорстоко покарали в літописі не вказано, як і немає більше згадок про в'язня на протязі 18 років (1775-1793). Вірогідно, що він дожив до третього розділу Польщі і був звільнений.

У вересні 1780 р. сарана налетіла на Поділля, в жовтні в Волочиську з'явилася чума. Весною 1781 р. знову налетіла саранча і вкрила землю «товщиною в пів коліна».

Територія середньої течії Дністра та часина його приток Ушиці, Смотрича і Збруча відомі в історії як Пониззя. За визначенням І.І.Срезневського (1812-1880) це «місце, що міститься нижче інших» [13, с. 107]. Згодом ця земля одержала назву Поділля [13, с. 103], яке було здавна заселене людьми.

В 1848 р. в річці Збруч поблизу села Личківці було знайдено статую всесвітньовідомого Збруцького ідола (Святовида) – божества східних слов'ян. Скульптура пролежала у воді 900 років. Збруцький Святовид є чотирикутним стовпом висотою 2,57 м, виконаний із вапняку, важить 500 кг. Поміщик містечка Гусятин М.Потоцький, на землях якого знайдено статую, забрав її та згодом передав безцінну знахідку в археологічний музей Краківського університету, де вона знаходиться і досі. Святовиду східних слов'ян вважався верховним правителем Всесвіту, богом світла і блискавки, який у подільських слов'ян відіграв роль Перуна.

Ця сенсаційна знахідка привернула увагу всієї цивілізованої Європи і стала по суті першим сильним поштовхом для наукового вивчення старожитностей на берегах Дністра і Смотрича. Прошло майже 40 років. Першими спеціалістами-подвижниками на ниві археологічного обстеження цього багатого артефактами регіону України стали професор Київського університету В.Б. Антонович і його асистент Катерина Миколаївна Мельник (1859-1942). Цікава життєва і наукова доля цієї жінки. Вона народилася в м. Хорол Полтавської губернії в сім'ї лікаря. Склавши в 1877 р. екстерном екзамен за гімназичний курс, дівчина поступає на математичний факультет Київських вищих жіночих курсів. Переконавшись, що це не відповідає її душевним пошукам, вона переводиться на історико-філологічний. Величезний вплив на формування її світогляду як історика мав професор В.Б. Антонович. Катерина Миколаївна стає його громадянською, а згодом і законною, згідно церковних канонів, дружиною. В 1883 р. вона закінчує навчання. В 1883-1884 р. Московське Імператорське археологічне товариство направляє її в якості асистента професора В.Б. Антоновича для проведення археологічних розвідок на Поділлі і Херсонщині [17, с. 76, 80].

Влітку 1883 р. подружжя здійснило археологічні розвідки вздовж лівого берега Дністра від містечка Жванець до містечка Рашів. Враження від подорожі і результати досліджень К.М. Мельник виклала в серії нарисів «Подорожні замітки Поділля», опубліковані в декількох номерах «Киевской старины» за 1884-1885 рр. [22, с. 306]. В Бакоті вони затрималися, проводячи археологічні дослідження та обстеження місцевості.

Витоки цього поселення сягають глибини століть. Першими тут осіли племена черняхівської культури (3 – початок 5 ст. н. е.). В часи Київської Русі Бакота була містечком і столицею Пониззя, входила до складу Галицько-Волинського князівства. Час її заснування невідомий. Вперше на сторінках літопису згадується під 1240 р. [15, с. 398]. Більше 100 років місто перебувало під зверхністю татар, які Бакоту не зачепили, звелівши лише зруйнувати укріплення [9, с. 167]. В 1362 р. Великий князь Литовський Ольгерд (?-1377) розгромив ординців на Синіх Водах і передав управління Пониззям, яке вже стало іменуватися Поділлям, своїм чотирьом племінникам князям Коріатовичам [10, с. 671]. Білорусько-Литовський Супрасльський літопис згадує про існування в Бакоті монастиря: спочатку литовці «нашли собетвержню на реке Смотрити, а в другом месте были черницы в горе, и в том месте наредили город Бакоту» [23, с. 66]. Отже, монастир існував до 1362 р. Це була єдина згадка в джерелах про перебування «черници»-ченців-монахів «в горі». Ні до, ні після 1362 р. цей монастир в літописних джерелах не згадується. Залишається невідомою дата його заснування і закриття (знищення), як і ченців. Вважається, що розквіт монастиря – духовного центру краю, відбувався з існуванням столиці Пониззя літописним містом Бакотою [11, с. 37].

У 1434 р. польські війська зломали спротив бакотян. Місто було зруйноване. Ченці залишили свої видобані в скелі келії. Далі жодної згадки в джерелах про монастир не знаходимо. Час стер з людської пам'яті і місце знаходження обителі. Залишився тільки топонім монастирище. Що воно значило, ніхто не знав.

Влітку 1883 р. розпочалося дослідження гори Білої, яка прямовисною скелею на 150 м. підіймалася над рівнем Дністра. Її південно-західний схил вінчав курган [7, с. 208]. Внизу протікала ріка. В долині лежало невеличке село Бакота. На вершині гори археолог В.Б. Антонович виявив вирубану в скелі печеру, яка спускалась вниз і дві невеликі келії [8, с. 766]. Нижній кінець коридору виходив на поверхню прямовисної скелі. Його продовження не збереглося через відкол і падіння вниз скелі [5, с. 112]. Крутий схил гори до самої води був засипаний перемішаного із землею і великим камінням щебенем. Свою знахідку Володимир Боніфатійович відніс до залишків колишнього Бакотського печерного скального монастиря. Обґрунтування відкриття вчений зробив в статті «Про скельні печери на березі Дністра в Подільській губернії». Цю доповідь археолог виголосив в 1886 р. на засіданні VI Археологічного з'їзду в Одесі [13]. Розкопки в Бакоті В.Б. Антонович проводив і наступного літа 1884 р. [8, с. 766].

При ретельному обстеженні підніжжя скелі Катерина Миколаївна виявила чіткі сліди діяльності людини – залишки мегалітичних споруд (від грецького «мегас» – великий і «літос» – камінь – археологічні пам'ятники, споруджені з одного або багатьох блоків неотесаного чи грубо оббитого каменю. До мегалітичних споруд відносяться дольмени, менгіри, кромлехи і т. з. циклопічні споруди. Виникли в кінці неоліту (середина III тисячоліття до н.е.). В 1884 р. К.М. Мельник виступила на IV Археологічному з'їзді в Одесі з доповіддю «Мегалітичні будівлі Південної Росії», вмістивши в статтю і бакотське відкриття [18, с. 81].

В розкопках Бакотського монастиря приймав участь відомий подільський історик Євфимій Сіцінський (1859-1937), автор робіт «Бакота, древняя столица Пониззя» та «Бакотский скальный монастырь».

В 1885-1886 роках Володимир Боніфатійович і Катерина Миколаївна проводили археологічні дослідження Київщини, Полтавщини, Волині та Поділля [18, с. 81].

Цікавість до Бакотського монастиря підігрів колишній преосвященний Димитрій (1889), єпископ Подільський і Брацлавський. Розповіді про древню обитель так надихнули місцевих селян, що вони після від'їзду владики приступили до пошуків монастиря. Благочестиві помисли бакотян підігрівались і фантастичними легендами про заховані в горі скарби. Селяни енергійно скидали вниз сміття і щебінь зі схилів гори Білої. Та замість золота і срібла шукачі натрапили на штучну стіну, збудовану на невеликому виступі гори,

---

людські кістки, куски заліза, дерева, невеличку мідну іконку [8, с. 767]. Розчистивши біля підніжжя гори площадку, селяни знайшли вхід в велику печеру. Так розгорталася подія в 1892 р.

В 1891 р. Археологічна комісія направила в Бакоту В.Б. Антоновича продовжувати розкопки, який тут працював влітку і наступного 1892 р. Професор виявив раніше невідомий нижній поверх скельного монастиря, який слугував усипальницею [5, с. 112] та три печери у вигляді широких коридорів. В їх стінах вирубані ніші в людський зріст. Були вони на підлозі.

На стіні виявили напис: «Благослови, Христос, Григорья игумена, давшого силу Святому Михаилу». На місці печерного храму дослідник знайшов обломки фрескового іконопису на камені та деякі церковні предмети.

Бакота стала знаменитою. Сюди потягнулися богомольці із навколишніх сіл. В 1893 р. місцевий священик на пожертвування зробив до печер прибудову нового невеличкого храму. Влітку до нього збиралось по декілька тисяч прочан. Досі ніхто не заявляв своїх прав на скелю, яка перебувала у загальній власності бакотян. У грудні 1898 р. власник частини села К.Шиманський пред'явив іск до Подільської духовної консисторії про компенсацію 600 руб. через захоплення його власності у воді монастирища. Місцевий священик підняв питання про відчуження монастиря як важливого історичного, духовного і археологічного пам'ятника на користь держави [12, с. 108].

Збагнути і осягнути велич неоднозначного і замкнутого громадянина і вченого і зараз важко через обмаль достовірних фактів із його життя.

Вічним реквієм Володимиру Боніфатієвичу Антоновичу будуть слова його учня М.С. Грушевського (1866-1934): «Ти висловив надію, переходячи в ряди української суспільности, що гарячою любовию і працею для нашого народу ти станеш своїм, рідним для неї. Ти здобув більше – бо став для неї любленим, від перших праць твоїх і до кінця многотрудного твого віку...Але... невмирущий могутній дух твій, в творах твоєї мисли, буде вічним учасником українського життя, доки житиме українська життя».

Список використаної літератури:

1. Антонович В.Б. Колдовство / В.Б. Антонович // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. – СПб.: Тип. Киршбаума, 1877. – Т. 1. – Вып. 2.
2. Антонович В.Б. Православный монастырь и его униатская летопись. (К истории Сатановского монастыря Подольской епархии) / В.Б. Антонович // Киевская старина. – К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1882. – Кн. 2 – С. 418-425.
3. Антонович В.Б. Летопись Сатановского монастыря / В.Б. Антонович // Монографии по истории Западной и Юго-Западной Руси. – К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1885.
4. Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии / В.Б. Антонович // Труды IV Археологического съезда. – Одесса, 1886. – Т. 1. – С. 86-102.
5. Антонович В.Б. Бакотский скальный монастырь / В.Б. Антонович // Киевская старина. – К.: тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1891. – №10. – С. 108-116.
6. Антонович В.Б. Дополнительные раскопки в Бакотском скальном монастыре / В.Б. Антонович // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К.: тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1893. – Кн. 17. – С. 17-18.
7. Бакота. Скальный монастырь. Конец XII– середина XIV вв. (Урочище Монастырище) // Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: «Будівельник», 1986. – Т. IV – С. 208-209.
8. Бакота // Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Е. Сецинского. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2006.
9. Бакота // Історія міст і сіл Хмельниччини / За працями Юхима Сіцінського і Миколи Теодоровича. – Хмельницький: Поліграфіст, 2011.
10. Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л.Войтович. – Біла Церква: вид. О. Пшонківський, 2006.
11. Горбняк Т.В. Давня Бакота / Т.В. Горбняк. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2009.
12. Дело о Бакотском монастыре // Киевская старина. – К.: Тип. Киев. ун. Св. Владимира Н.Т. Корчак-Новицкого, 1899. – №1.
13. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К.: «Наукова думка», 1985.
14. Киян О. Володимир Антонович / О.Киян // Історія України в особах XIX-XX ст. – К.: «Україна», 1995.
15. Літопис Руський. За Іпатським списком. – К.: «Дніпро», 1989.
16. Мороз В.С. Перед судом власної совісті / В.С.Мороз // Мемуари до історії Південної Русі. – Дніпропетровськ: «Січ», 2005. – Вип. 1.
17. Мороз В.С. Історик Мар'ян Дубецький: наукова та громадська діяльність / В.С.Мороз // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Зб. наукових праць. – Дніпропетровськ, ДНУ, 2013. – Вип. XIII.
18. Нікітенко А.І. В.Антонович та К.Мельник: у контексті подружнього життя та наукової співпраці / А. І. Нікітенко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Зб. раукових праць. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2013. – Вип. 13.

19. Пантелеймон О. / А. В. Сварчевський / Православні монастирі Проскурівщини в XI – початку XX ст.: віхи історії / А.В. Сварчевський // Місто Хмельницький в контексті історії. – Хмельницький, 2011.
20. Подолия. Историческое описание. – СПб.: Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1891.
21. Сарбей В.Г. Антонович Владимир Бонифатьевич / В.Г. Сарбей // Славяноведение в дореволюционной России – М.: Наука, 1979.
22. Старенький І. «Киевская старина» як джерело дослідження пам'яткоохоронного руху Поділля кінця XIX – початку XX ст. / І. Старенький // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України. Науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'ятниковознавства. – Хмельницький: ІРД, 2013. – Ч. 2.
23. Супрасльская летопись // Полное собрание русских летописей. Летописи белорусско-литовские. – М.: Наука, 1980. – Т. 35.
24. Ульяновский В. Син України / Володимир Антонович: громадянин, учений, людина / В.Ульяновский // В.Б. Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: «Либідь», 1995.
25. Ульяновский В. Короткий В. Володимир Антонович: Образ на тлі епохи // В. Ульянович. – К., 1997.
26. Ульяновский В. «Ранній» Володимир Антонович: поза контекстами / В. Ульяновский // Київська старовина. – К., 1999. – №1 – С. 117-145.
27. Czatoryski-Sziler P. Marian Dubiecki – pisarz i historyk // Nasz Dziennik, 2009. – 17-18 pazdziernika. – №244 (3635).

Ігор Старенький

аспірант кафедри архівознавства,
спеціальних історичних і правознавчих дисциплін
Кам'янець-Подільського
національного університету ім. Івана Огієнка
м. Кам'янець-Подільський

ЛИСТИ ЮХИМА СІЦІНСЬКОГО ДО ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА

У статті крізь призму листування розглядаються наукові та особисті взаємини Ю. Й. Сіцинського та В. Б. Антоновича, вперше публікуються згадані листи.

Ключові слова: епістолярна спадщина, листи, В. Б. Антонович, Ю. Й. Сіцинський, взаємини, археологія.

18 січня 2014 року наукова громадськість України відзначатиме 180-річчя від дня народження знаного вченого Володимира Боніфатійовича Антоновича. В контексті цього актуальним є поглиблене вивчення спадщини дослідника.

Безумовно значний внесок Володимир Антонович зробив для розвитку археології та історії на Поділлі. Подільські сторінки діяльності Володимира Боніфатійовича вивчали в своїх працях Л. В. Баженов [10], В. С. Прокопчук [14], І. С. Винокур, М. Б. Петров [12] та ін. Водночас дослідники мало звертали увагу на наукові та особисті взаємини В. Б. Антоновича та подільського історика Ю. Й. Сіцинського, для якого відомий археолог та археограф став науковим наставником.

Під час пошуків в Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського нами було знайдено п'ять листів Юхима Сіцинського адресованих Володимирі Антоновичу [3-7]. Безумовно це далеко не всі листи, які Юхим Йосипович написав знамому досліднику, якого «поважав як рідного батька» [2, арк. 8]. До того ж на сьогодні не вдалося віднайти жодного листа в зворотному напрямку, що можна пов'язувати з примусовим переселенням подільського історика радянськими каральними органами, внаслідок чого значна частина його особистої бібліотеки та документального зібрання була втрачена [1, арк. 21]. Проте навіть виявлена частина листів являють собою надзвичайно цінне історичне джерело.

Знайомство та подальша співпраця істориків розпочалася в липні 1891 року, коли Володимир Антонович за завданням Імператорської археологічної комісії прибув на Поділля для розкопок залишків Бакотського скельно-печерного монастиря [11, с. 199]. В складі археологічної групи В. Б. Антоновича працювали його тогочасний учень М. С. Грушевський та історик-краєзнавець Ю. Й. Сіцинський. Дещо пізніше Юхим Йосипович на засіданні Подільського єпархіального історико-статистичного комітету зробив доповідь «О раскопках профессора В.Б. Антоновича Бакотского монастыря» [13, с. 261]. Того ж року Володимир Антонович та Михайло Грушевський відвідали Давньосховище – музей Комітету [13, с. 265], вчений допоміг краєзнавцям датувати римські монети [15, с. 640], передав копії двох фресок, знайдених під час розкопок у Бакоті [15, с. 641] та список літопису Сатанівського монастиря [16, с. 103-104]. Саме в цей час були закладені міцні наукові та особисті взаємини дослідників. За ініціативою Юхима Сіцинського 1892 року Володи-

мира Боніфатійовича обрали почесним членом Подільського єпархіального історико-статистичного комітету [18, с. 832].

Проте найраніший віднайдений нами лист датується лише 1896 роком. З нього ми дізнаємося, що Володимир Антонович надіслав подільському історичу свою «Археологічну карту Київської губернії» та 4 римські монети (Сабіни, Фаустини Старшої та Фаустини Молодшої) [3, арк. 1].

Наступний лист є значно інформативнішим. З нього ми довідуємося, що саме Володимир Антонович був ініціатором того, щоб доручити Юхиму Сіцінському складення археологічної карти Подільської губернії, яка мала бути оприлюднена на XI Археологічному з'їзді в Києві 1899 року, що блискуче здійснив подільський історик. Для проведення археологічних досліджень Юхиму Йосиповичу було виділено 200 рублів та надано відкритий археологічний лист Московського археологічного товариства. Водночас давалася взнаки нестача практичного досвіду в Ю. Й. Сіцінського в галузі археології, тому він просив Володимира Антоновича надати конкретні рекомендації щодо проведення археологічних досліджень, а також можливості долучитися до археологічних розкопок вченого на Волині для того, щоб «взяти практичний урок» [4, арк. 1-2].

Не зважаючи на те, що ми не маємо в своєму розпорядженні відповіді Володимира Боніфатійовича, з листа, датованого 14 жовтня (2 жовтня за старим стилем) 1898 року, чітко прослідковуються безпосередні вказівки В. Б. Антоновича щодо археологічних пошуків. Зокрема протягом літа 1898 року Юхим Сіцінський спрямував свої пошуки на дослідження міст літописного Болохівського князівства, в цей час він провів розвідки на городищах поблизу сіл Кудинка (літописний Кудин) та Уладівка. Водночас історик просив допомоги у Володимира Антоновича в локалізації літописного Божьска. Цікавим є той факт, що разом з Юхимом Йосиповичем в археологічних розвідках взяв участь відомий український історик Орест Іванович Левицький, з яким теж тривалий час листувався [2, арк. 6-8, 15-16; 9, арк. 1; 8, арк. 1-3]. Окрім пошуку болохівських міст Ю. Й. Сіцінський обстежив городище поблизу с. Маціорськ та провів шурфування на городищі поблизу села Привороття [5, арк. 1-2].

У листі 1899 року Юхим Йосипович повідомляв Володимира Боніфатійовича про закінчення роботи над археологічною картою Подільської губернії, підготовку доповідей, які він планував виголосити під час роботи XI Археологічного з'їзду та вислання музейних експонатів з Давньосховища на виставку, яка відкрила свою роботу під час з'їзду [6, арк. 1-2].

В останньому відомому нам листі, який датується 1905 роком Юхим Сіцінський повідомляв Володимира Антоновича про надіслання двох своїх брошур та чергового тому праць Подільського церковного історико-археологічного товариства (1903 року Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет був реорганізований в Подільське церковне історико-археологічне товариство) [7, арк. 1-2].

1908 року В. Б. Антонович покинув цей світ. У некролозі Юхим Йосипович Сіцінський писав: «Володимир Боніфатійович був уважним до провінційних трудяг на ниві історії та археології і охоче керував тими, хто звертався до нього за порадою. Він охоче відповідав на запити, давав зі своєї бібліотеки книги для користування і навіть вислав їх поштою тому, хто живучи в провінції, не міг дістати якої-небудь книги. У цьому відношенні довіра Володимира Боніфатійовича, доброзичливість і готовність допомогти тому, хто бажав трудитися в галузі історії та археології, були чудесними. Це була непересічна, благородна, добра людина» [17, с. 403-404].

Враховуючи важливість листів, ми подаємо їх у вигляді додатків зі збереженням мови оригіналу.

Джерела та література

1. Державний архів Хмельницької області, ф. р-3333, оп. 1, спр. 38, 63 арк.
2. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 1143, оп. 1, спр. 8, 16 арк.
3. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 3, № 47129, 1 арк.
4. Там само, №47129а, 1 арк.
5. Там само, № 47130, 2 арк.
6. Там само, № 47131, 2 арк.
7. Там само, № 47132, 2 арк.
8. Там само, № 47314, 3 арк.
9. Там само, ф. 81, № 118, 1 арк.
10. Баженов Л. В. Alma mater подільського краєзнавства / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – 416 с.
11. Винокур І. С. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя / І. С. Винокур, П. А. Горішній. – Кам'янець-Подільський: Центр поділлєзнавства, 1994. – 362 с.
12. Винокур І. С. Володимир Антонович і Поділля / І. С. Винокур, М. Б. Петров // Поділля і Волинь в контексті історії українського національного відродження: наук. зб. – Хмельницький, 1995. – С. 265-272.
13. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковно-исторического Древнехранилища за 1891 год // ПЕВ, отд. неоф. – 1892. – 21 марта (№12). – С. 258-276.

-
14. Прокопчук В. С. Красзнавство на Поділлі: історія і сучасність / В. С. Прокопчук. – К.: Рідний край, 1995. – 204 с.
  15. Сецинский Е. И. Заседание Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в Епархиальное Древнехранилище. (Июль-сентябрь 1891 года) / Е. Сецинский // ПЕВ, отд. неоф. – 1891. – 23 нояб. (№47). – С. 638-248.
  16. Сецинский Е. И. Заседание Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в Епархиальное Древнехранилище. (Октябрь-декабрь 1891 года) / Е. Сецинский // ПЕВ, отд. неоф. – 1892. – 1 февр. (№5). – С. 101-106.
  17. Сецинский Е. И. Профессор Владимир Бонифатьевич Антонович / Е. С. // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольский: Тип. Св.-Троицкого братства, 1911. – Вып. XI. – С. 401-404.
  18. Собрание Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в церковно-историческое Древнехранилище. (Апрель-июнь 1892 года) // ПЕВ, отд. неоф. – 1892. – 26 сент. (№39). – С. 832-836.

Лист № 1

Высокоуважаемый Владимир Бонифатьевич!

Христос Воскрес!

Приношу Вам искреннюю глубокою благодарность за присланную книгу «Археологическая карта Киевской губернии», – это подарок, весьма дорогой для меня. Другой экземпляр книги, назначенный г. Пулавскому, я переслал по назначению в с. Завадинцы – местожительство адресата. Присланные вместе с книгами римские монеты я помещу в Древнехранилище и от себя, – пока Комитет соберется написать, – благодарю Вас за присылку этих предметов древности для нашего Древнехранилища.

Поздравляю Вас с светлыми праздниками Воскресения Христова и от искреннего сердца желаю всего лучшего.

Глубокоуважающий Вас

священник Евфимий Сецинский

P.S. Присланные Вами раньше заметки по Ушицкому уезду и две карты Боплана в скорости возвратим Вам.

И еще раз глубоко благодарю Вас за присылку всего этого.

26 марта 1896 г.

Каменец-Под.

IP НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. 3, № 47129а, 1 арк.

Лист № 2

Глубокоуважаемый Владимир Бонифатьевич!

Вчера я получил от Киевского отделения Предварительного Комитета по устройству XI Археологического Съезда 200 рублей, назначенных мне на археологические изыскания и раскопки летом сего 1898 года. Из письма одного моего киевского приятеля я узнал, да и сам догадываюсь, что поручение это и присылка денег произошла по Вашему указанию; по сему приношу Вам, глубокоуважаемый Владимир Бонифатьевич, искреннейшую благодарность за это. Но видите с живой готовностью сделать что-нибудь по этому поручению у меня являются и недоумения, как так это сказать. И нерешительность, смогу ли я что сделать. Так как деньги присланы мне при коротком сообщении г. казначея Киевского отделения вместе с открытым листом Моск. Археол. Общества и больше указаний у меня нет, то я обращаюсь к Вам с своей покорнейшей и усерднейшей просьбой разъяснить мои недоумения и сделать кое какие ни будь указания. Прежде всего – на какую местность следовало бы обратить внимание. Не нужно ли в Подолии исследовать какие ни будь специальные вопросы в археологии, напр. искать местоположение города (как бы болоховских или других) или же исследовать курганные типы похорон, местоположение первобытных стоянок, или же отдельные исторические места. При том меня сильно смущает, сумею ли проделывать раскопки. Для этого нужно бы присутствовать при раскопках других; особенно это нужно, кажется, при раскопках больших курганов и городищ. Чтобы можно было определить где производить работу и как (колодцами ли, или траншеей, или иначе как). Могут ли к чему привести раскопки городищ больших? Потом, какой отчет предоставлять? Затем – для беспрепятственности раскопок достаточно ли присланного открытого листа Моск. Арх. Общества? Кажется мне, что право на раскопки дает соб. Археологическая Комиссия. Не нужно ли этот лист Моск. Арх. Общества предъявлять Подольскому губернатору для выдачи еще от него на беспрепятственные раскопки и вообще на беспрепятственность со стороны полиции?

Где вы будете проводить раскопки текущего лета? (Знаю, что Вы каждое лето в прошлые годы выезжали на раскопки). Спрашиваю потому, что знаю, что Вы исследуете теперь Волынь, и если только будете где близко

Подолии, то я мог бы приехать и взять практический урок. Не будет ли кто другой производить раскопки в Подолии или вблизи ее? Кроме раскопок не нужно ли осматривать какие-нибудь коллекции в Подолии – археологические или же архивы. У меня есть кое-какой список владельцев этих коллекций (намечен он и Киев. Отд. Предварительного Комитета), но я не знаю, какая из них больше интересная и менее известная и описанная.

Простите за беспокойство, но прошу не оставить меня без Вашего руководства.

Глубокоуважающий Вас

священник Евфимий Сецинский

9 июня 1898 г.

г. Каменец-Под.

IP НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. 3, № 47132, 2 арк.

Лист № 3

Глубокоуважаемый Владимир Бонифатьевич!

Посылаю Вам, согласно Вашему желанию, план городища в с. Кудинке Летичевского у., близ м. Новоконстантинова (который уже Литинского уезда). Не знаю, разберете ли все на этом плане; жалею что сделал его не на бумаге, а на налете (?). Неясно вышли надписи. Пробовали мы – я с Орестом Ивановичем на том городище копать, но предметов никаких не нашли кроме черепков и маленького кусочка стеклянного или фаянсового браслета, который взят Орестом Ивановичем, чтобы показать Вам. На соседних огородах крестьян попадаются, по рассказам, пряслицы («ніби від щотів круглі галки з дюркою камінні й череп'яні»), бусы каменные и стеклянные, глиняная посуда и др. Площадь внутренняя, как видно из плана, небольшая – почти полукруг; ширина от Буга к северу 38 саж. 3, длина (от дороги на В.[осток] до дороги на З.[апад]) – 50 саж. Искал я Божска или Бужска летописного, и с этой целью был с О. И-чем в с. Божиковцах Летичев. у., где предполагал местонахождение этого города проф. Дашкевич, но здесь мы ничего не нашли: никаких городищ, замчиськ и под. Есть в той местности городище только возле с. Женишковцы. Я там не был, но надеюсь достать план этого городища. С этой целью были мы в с. Забужье, где предполагал быть Божску М. С. Грушевский. Забужье – это собственно не отдельное село, а забужская часть с. Уладовки. У Забужья собственно есть городище, но маленькое, вроде кургана-майдана и не может быть «городом» древнего Божска, города не сомнительно большого, или по крайней мере такого, как был Кудин. Это городище с левой стороны Буга, но с правой стороны, в 2-3-х вер. От села Уладовки есть большое городище на возвышенной горе, обведенное по краям горы двумя валами, но по характеру оно не подходит к Кудинскому городищу, а похоже на многие городища, которые я встречал – и в Литинском уезде, и в Каменецком и др.: вершина горы обведена валом или двумя, которые в более пологих местах больше, а при крутых спусках горы меньше, так как естественная крутизна заменяет искусственную. Словом – Божска мы не нашли... Не был я в Дьяковцах – селе Литинского у., где предполагают был Болоховский город Дядков. По известиям, имеющимся у меня, в Дьяковцах нет никакого городища, но есть у соседнего села Литинки. Нужно также иметь план этого городища. Если желательна Вам, могу Вам сообщить что будет. И вообще, если Вам нужны какие сведения о городищах, то я могу быть посредником, списаться с священниками и другими лицами, живущими в известной местности. Нет ли у Вас каких ли следов этого зачатого Божска, который никак не дается в руки, как зачатый клад, оберегаемый нечистой силою. Мне кажется, что этот Божск непременно должен бы быть на Бугу-реке, иначе зачем бы так город и назывался, если бы он был не на Бугу. Думаю еще, что Бужск должен бы быть между Меджибожом и Винницей, так как в таком порядке перечисляются эти города в грамоте XIV в. – интересно знать, каковы городища Деревича и Губина. Из сопоставления характеристик известных уже городищ бывших Болоховских городов можно бы прийти к неизвестным. Конечно, только нужно иметь планы всех городищ в области древнего Болохова.

Из других осмотренных мною городищ – более замечательно это у деревни Мациорское, около м. Ольховца, в Ушицких ярах. Городище занимает не только гору-мыс, но валы переходят с двух сторон через яры на соседние горы-обрывы, потом сходятся в долине, так что все пространство загороженное валами, занимает десятин 15. Здесь я нашел два экземпляра наконечника стрел – один ромбовидный, а другой трехгранный, а также наконечник какой-то рогатины.

Раскапывал я городище у деревни Приворотье, близ м. Макова, в 15 вер. от Каменца: здесь нашел железные три топора, всякие замки особой формы в виде удила, ножи в виде [в тексте подается схематичный малюнок], шпору без кольца или звезды, а с шипом, глиняные пряслицы, скелет с раскинутыми ногами и руками, у головы железный топор, у пояса небольшой нож.

Жаль, что у меня не было времени потом; я собственно почти-что ничего не сделал. У меня еще остались и деньги из тех, что мне прислали. Если Бог даст, я думаю на следующую весну что-нибудь сделаю. Может быть еще можно будет что сделать к съезду?

Об иконах я думал что-нибудь приготовить к съезду, но... собственно старых икон почти что нет по церквях. Какая жалость: почти все старые иконы подновлены; что исправил священник, там наверное ожидайте, что икона обновлена рукою неискусного маляра, иногда того, что красит стены церкви, подделывает позолоту и т. п. Приходишь в негодование, ужас от невежества в этом отношении нашего духовенства... Многое об этом можно сказать...

Вы пишете мне, чтобы я сообщил Вам, есть ли у меня от Вас выписки о предметах древности из Подолии, хранящихся в университетском музее и в Вашей коллекции. Записок таких нет у меня, хотя попадают в данных Вами карточках ссылки на университетский музей, но думаю, что это не все. О предметах Вашей коллекции у меня нет ничего. Поэтому покорнейше прошу сделать мне хоть краткие выписки. Прошу извинить меня за бесцеремонность мою; я уже слишком злоупотребляю... Нет ли описания Краковского музея (при академии наук)? На этот музей есть ссылки в Ваших карточках и в других источниках, дающих мне сведения для археологической карты. Если есть описание музея, то желательно бы было мне просмотреть его; и как его достать?

Прошу извините, что я замедлился с ответом на Ваше письмо. Причиной тому было то, что я был слишком занят по причине бывших у нас торжеств 25-27 сентября – празднования столетия нашей семинарии.

Посылаю Вам отчет кратенький о моих экскурсиях. Не знаю, так ли его нужно писать. К Археологическому Съезду нужно. Конечно, представить подробный отчет.

Глубокоуважающий Вас

священник Евфимий Сецинский

2 октября 1898 г.

Каменец-Подольск

IP НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. 3, № 47131, 2 арк.

Лист № 4

Высокоуважаемый Владимир Бонифатьевич!

Археологическую карту Подольской губернии я уже закончил; теперь идет переписка на бело пояснительная. Текста к карте вместе с тем кое-что дополняю; теперь летом кое-что я и сам осматриваю, а то других прошу письмами.

Хочу я представить на выставку большой альбом фотографических видов подольских древностей, как моих снимков, так и других. Если найдете это являет интерес, то я пришлю, но не сейчас, а недели через две.

На днях думаю поехать в Ямпольский уезд, в с. Стену (тамошняя церковь интересует меня, построенная каким-то казаком Нечаем, как говорит местный священник), Бушу и др.

К Съезду я думаю приготовить реферат-обзор древнейших церквей Подолии, ныне существующих, если это найдете подходящим.

Можно бы что-нибудь подать об иконах, но беда, что куда не приедь посмотреть древнюю икону, везде эти иконы подновлены доморощенными малярами...

На днях мы выслали в Киев в 3-х ящиках иконы и книги из Древнехранилища. Осталось еще несколько книг, не поместившихся в эти ящики, и они будут высланы особо. Квитанцию транспортного купона и список вещей будут высланы на днях в Отделение Предв. Комитета.

Глубокоуважающий Вас

священник Е. Сецинский

27 июня 1899 г.

Каменец-Подольск

IP НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. 3, № 47130, 2 арк.

Лист № 5

Высокоуважаемый Владимир Бонифатьевич!

Вместе с «Трудами» нашего Историко-Археологического Общества посылаю Вам две своих брошюры-оттиски из этих «Трудов». Прошу принять это от меня – Вашего искреннего почитателя. В последнее время не имею никаких сведений о Вашем здоровье, но часто при совершении литургии молюсь о Вас, о Вашем здоровье.

Искренно уважающий Вас

протоирей Евф. Сецинский

1905 г. 10 февр.

Каменец-Под.

IP НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. 3, № 47129, 1 арк.

Сергій Трубчанінов

к.і.н., доцент, докторант кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка
м. Кам'янець-Подільський

ВПЛИВ АРХЕОЛОГІЇ ТА МІСЦЕ В.Б. АНТОНОВИЧА У СТАНОВЛЕННІ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ ЯК НАУКИ ТА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Аналізується розвиток історико-географічних досліджень та викладання історичної географії у вищій школі Наддніпрянської України, а також у Москві та Санкт-Петербурзі у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Метою статті є показ міждисциплінарних зв'язків, впливу археології та місця В.Б. Антоновича у становленні історичної географії як науки та навчальної дисципліни.

Ключові слова: археологія, археологічні з'їзди, міждисциплінарні дослідження, історична географія, М. Максимович, Ф. Бруун, В. Антонович.

У наш час історична географія займає важливе місце серед спеціальних історичних дисциплін. Її становлення як самостійної науки та навчальної дисципліни у вищій школі відбувалося у тісному взаємозв'язку з розвитком археології. І це не випадково, адже у ХІХ ст. археологія, як наука, охоплювала весь комплекс проблем, пов'язаних з образотворчими, речовими і письмовими пам'ятками минулого. Археологія в уяві вчених ХІХ ст. була «універсальною наукою», що включала до свого предмету найрізноманітніші галузі знань, у тому числі й історичну географію.

Першим витоків історичної географії в Україні торкнувся В.Б. Антонович у своєму виступі на засіданні Південно-Західного відділення Російського географічного товариства 1873 року [1]. У свою чергу вклад самого В.Б. Антоновича у розвиток історичної географії проаналізований у статті О.І. Кіяна [11]. Предметом ґрунтовної розвідки С.В. Трубчанінова стала діяльність на ниві історичної географії ученого з Одеси Ф. Брууна [28].

На засіданні Південно-Західного відділення Імператорського Російського географічного товариства 1873 року, присвяченого пам'яті М.О.Максимовича, серед інших виступив В.Б. Антонович. Він, зокрема, сказав: «Не маючи можливості в цей момент дати якомога докладний звіт про багатосторонню діяльність М.О.Максимовича, я обмежуся вказівками тільки на деякі найважливіші факти, що стосуються діяльності М.О.Максимовича з археології та історичної географії». В.Б. Антонович стверджував, що «в етнографії, так і в історичній географії він є у нас зачинателем багатьох галузей науки. Він, можна сказати, створює історичну географію, поклавши своєю монографією «Про десять древніх російських міст» початок дослідженням з історії заселення краю і особливо колонізації південно-російської» [1, с. 78].

Роботи ученого-енциклопедиста, першого ректора Київського університету Михайла Олександровича Максимовича (1804-1873) історико-географічного спрямування спершу публікувалися в заснованому ним літературно-історичному альманасі «Киевлянин». Серед них: «Огляд старого Києва» (1840) [15] та «Топографічні замітки Киянина» (1841) [17]. З'ясовуючи топографію стародавнього Києва, вчений уточнює історію його виникнення та розташування перших міських поселень, характеризує культові споруди та інші важливі історико-культурні пам'ятки. Саме про ці праці В.Б. Антонович писав, що вони «можуть бути названі абеткою для російських археологів» [1, с. 78]. Крім Києва і його околиць М.О.Максимович досліджував також інші історико-географічні регіони України, зокрема Переяславщину та Волинь [16].

У цей же час в Одесі історичною географією займався Філіп Якоб Бруун (1804-1880). Уродженець Фінляндії, випускник Дерптського університету 1825 року, Ф. Бруун (росіяни називали його Філіпом Карловичем Бруном) з 1832 р. входив до професорської корпорації Рішельєвського ліцею в Одесі. Дослідженням проблем історичної географії Північного Причорномор'я Ф. Бруун зацікавився після знахідки в 1846 р. плити з римським декретом 201 року біля с.Коротне [28, с. 344-349]. Про цю знахідку він повідомив відомого німецького дослідника Т.Момзена, а власні міркування щодо цієї пам'ятки пізніше висловив у розвідці з історії давньогрецької колонії Тіра [4].

У 1862 р. за дорученням Одеського товариства історії і старожитностей Ф. Бруун здійснив поїздку до гирл Південного Бугу і Дніпра. Особливо його цікавило питання про можливе сполучення в давнину Дніпра з Азовським морем [5]. Петербурзька Археологічна комісія доручила Ф. Брууну обстежити узбережжя Чорного і Азовського морів, гирла річок Дністра, Південного Бугу, Дніпра і Дону, що й було здійснено влітку 1864 і 1865 рр. Наслідком польових експедицій та вивчення свідчень античних авторів стала робота Ф.Брууна про Скіфію [28, с. 352].

Після того, як Рішельєвський ліцей був реорганізований у Новоросійський університет, 1866 року Ф.Бруун був запрошений на посаду доцента кафедри всесвітньої історії. Особливий інтерес Ф.Брууна викликала історія італійських колоній у Північному Причорномор'ї. У 1868 р. Новоросійський університет «на знак визнання його наукових досягнень у галузі історії та географії узбережжя Чорного моря, особливо генуезьких колоній» присвоїв Ф.Брууну ступінь доктора історії. В лютому 1869 р. Рада університету обрала його екстраординарним професором. Ф.Бруун читав в університеті курси історичної географії (власне історія географічних відкриттів. – С.Т.), історичного землезнавства (власне історична географія – С.Т.), етнографії Скіфії, історію стародавнього Сходу та історію середніх віків [28, с. 349, 352-353].

На III Археологічному з'їзді, що відбувся в серпні 1874 року в Києві, Ф.Бруун виступив з двома повідомленнями: про різні назви Києва в минулому [7] та про розташування резиденції ханів Золотої Орди за правління Джанибека I [8]. 1879 року дванадцять статей з історичної географії Північного Причорномор'я, які з'явилися у різні роки, увійшли до авторського зібрання творів Ф.Брууна «Чорномор'я. Збірник досліджень з історичної географії Південної Росії (1852-1877 роки)». Ця книга була удостоєна престижної в Росії Уваровської премії [18]. Друга частина цього збірника побачила світ вже після смерті Ф.Брууна [6].

Варто зазначити, що «Праці» Археологічних з'їздів, і особливо такий різновид діловодних матеріалів, як «Питання, передбачувані до обговорення на з'їзді» і «Запити, за якими до з'їзду бажано отримати відомості», є важливим джерелом як для вивчення внутрішньої структури предмету історичної географії та її еволюції, так і для розгляду теоретико-методологічних аспектів предмета історичної географії. Проаналізувавши діловодні матеріали з'їздів можна виділити наступні теми, які піднімалися делегатами для обговорення: «Географія населення. Колонізація», «Історія формування кордонів в минулому», «Локалізація на карті населених пунктів і місць боїв», «Історичні шляхи, визначення маршрутів та історичних подорожей і походів, пересування військ», «Людина і природа» (фізико-географічний опис, географія виробництва і господарських зв'язків). Найбільше число питань, порушених делегатами з'їздів, ставилися до теми «Географія населення. Колонізація». Незмінний інтерес у науково-історичній спільноті викликали проблеми локалізації на мапі населених пунктів і місць боїв. Історія формування кордонів минулого і визначення маршрутів походів, пересування військ та історичних подорожей також лягли в основу наукових досліджень відомих вчених, делегатів з'їздів [20].

На III Археологічному з'їзді, що відбувся 1874 року в Києві, для розробки питань історичної географії було навіть створено особливе відділення «Історико-географічних та етнографічних старожитностей». Його завдання пізніше так були визначені професором Московського університету Д.М.Анучиним: «Відділення... повинно займатися вирішенням ... вищих питань археології, питань по тим народностям, до яких належать пам'ятки, розвитком їхньої культури» [25, с. 44].

Якраз напередодні Київського археологічного з'їзду 1874 року вийшов у світ «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей», який підготував за дорученням Археологічної комісії В.Б. Антонович. Ця публікація ставила за мету доповнення матеріалом історико-географічного змісту відповідних томів «Архива Юго-Западной России». Уважне студювання історичних джерел та добра обізнаність з місцевістю дають В.Б. Антоновичу можливість у другій половині 70-х років виступити з оригінальними історико-географічними розвідками «О летописном древнем Киевском Звенигороде» та «О валах, находящихся на территории Киевского княжения» [11, с. 249].

Значним внеском В.Б. Антоновича в розвиток української історичної географії є його участь у «Древностях Украины», які видавалися Московським археологічним товариством, що ставило за мету дати огляд монументальних пам'яток української художньої старовини. В.Б. Антонович склав до його першого випуску історичний опис місцевостей, де є зразки церковного будівництва і ґрунтовні історико-географічні коментарі. Практично жодна праця в галузі історичної географії не проходила повз увагу В.Б. Антоновича як науковця, про що свідчать його ґрунтовні рецензії на сторінках «Киевской старины», «Чтений общества истории Нестора Летописца», «Киевского слова» та інших періодичних видань. Часто поряд з критичними зауваженнями вони містять і виклад історико-географічних поглядів В.Б. Антоновича [11, с. 250].

У своїх лекційних курсах В.Б. Антонович в найбільш повній мірі розкривав своє розуміння ролі географічного фактору в історичному процесі. На його думку «немає сумнівів, що зовнішні сили природи мають великий вплив на людину і на долю цілої країни». Ведучи мову про вирішальні впливи, які обумовили українську ідентичність, В.Б. Антонович завжди на перше місце серед них ставив географічний вимір. Він навіть виказував гіпотетичне припущення, що «якщо б допустити повне зникнення сучасного південноруського народу і колонізації зайнятої ним території великоросами, то під впливом географічних і кліматичних умов через кілька століть осілі на півдні великороси утворили б відмінну від залишених на півночі родичів етнографічну особу, подібно тому, як у X-XII століттях переселені на північ південнороси виділились в тип сучасного великоруса». Віддаючи належне ролі природного середовища в історичному житті народу, В.Б. Антонович ніколи не впадав в крайнощі і не скочувався до позицій географічного детермінізму. Саме

тому він критикував історико-географічний вступ до «Історії Росії» С.М. Соловйова, в якому говорилося про визначальний вплив природного фактору на політичну долю східнослов'янських племен [2, арк. 6].

У 1880-х роках В.Б. Антонович розробив лекційний курс з історичної географії України під назвою «Історико-топографічний нарис Південної Русі». Назва курсу обіймає власне лише другу його частину, оскільки перша присвячена характеристиці природних властивостей краю і його людності. Це був стислий, популярний огляд України в етнографічних межах, від Закарпаття і Холмщини до Азовсько-Чорноморського узбережжя та Кубані. В тексті курсу багато цікавих авторських спостережень і виконаний він з художнім забарвленням, що досить незвично для академічного стилю наукових праць В.Б. Антоновича. Зміст досить простий і зручний для запам'ятовування. Не маючи змоги викладати цей курс в університеті, В.Б. Антонович запропонував його слухачам під час читання приватних лекцій з географії та історії України [10, с. 206].

Як свідчить А.Синявський, вперше курс було читано у 1883 році студентам Вищих жіночих курсів і переважали в ньому моменти історичної географії. Ширший географічний курс В.Б. Антонович читав у невеликому гуртку, переважно із студентів університету в 1886 р., а також у 1888 р. Слухачами були також студенти, що працювали в історичному семінарі В.Б. Антоновича [27].

Хоча «Історико-топографічний нарис Південної Русі» В.Б. Антоновича так і не був оприлюднений, саме його сучасний дослідник О.І.Кіян вважає першим синтезом з історичної географії України [11, с. 252].

Оцінки В.Б. Антоновичем ролі географічного фактору в історичному процесі поділяли представники Київської історичної школи, які вийшли з його університетського семінару регіональної історії. Типова риса праць учнів В.Б. Антоновича полягає в трактуванні історичного минулого не в державницькому, загальноімперському масштабі, а в історико-обласному аспекті [10, с. 202].

Так з'являються праці, які виникли з ініціативи В.Б. Антоновича і взаємно доповнювали одну іншу: Д.І. Багалія «История Северной земли до половины XIV в.» (1881), Н.В.Молчановського «Очерк известия о Подольской земле до 1434 года» (1883), О.М. Андріяшева «Очерк истории Волынской земли до конца XIV в.» (1887), В.Ю. Данилевича «Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV в.» (1896), О.С. Грушевського «Пинское Полесье» та ін. Історико-географічна проблематика відбита також і в численних дисертаціях вихованців В.Б. Антоновича. Досить згадати тему наукового дослідження Д.І. Багалія «Очерк истории колонизации и быта степной окраины Московского государства» (1889), П.В. Голубовського «Печенеги, торки, половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX-XIII вв.» (1883), П.Іванова «Историческая судьба Волынской земли с древнейших времен до конца XV столетия» (1896), В.Г. Ляскоронського «История Переяславской земли с древнейших времен до начала XIII в.» (1897). Але найбільш класичним зразком реалізації положень В.Б. Антоновича щодо ролі історико-географічного фактору в житті українського народу є вступний огляд М.С. Грушевського, найталановитішого учня і послідовника В.Б. Антоновича в царині української історіографії, до першого тому фундаментальної «Історії України-Руси». М.С.Грушевський синтезує тут всі надбання Київської історичної школи і переконливо показує, що в етноцентричній системі історизму географічний вимір займає одне з провідних місць [11, с. 251].

Коли наприкінці XIX – на початку XX ст. в російських імператорських університетах стали вводити курси історичної географії, одним з перших у цій царині був учень В.Б. Антоновича приват-доцент Київського університету В.Ю. Данилевича. У 1908-1909 рр. він розробив лекційний курс з «Російської історичної географії» [9].

На схилі своєї наукової діяльності В.Б. Антонович прагнув систематизувати проведені ним дослідження. Так з'являються «Археологічні карти» Київської та Волинської губернії, які вийшли друком відповідно в 1895 та 1899 роках. Цим було показано приклад створення аналогічних видань для Поділля, Харківщини, Чернігівщини. Завершити наукову працю в сфері історичної географії В.Б. Антонович планував грандіозним історико-географічним словником України, який мав охопити всю територію, де мешкав український народ. До роботи по його складанню він залучив багатьох своїх учнів. На жаль, цей проект В.Б. Антоновичу не вдалося реалізувати, хоча ним була систематизована і розподілена по відповідних районах України величезна кількість зібраних матеріалів [29].

Цікаво порівняти діяльність учених Наддніпрянської України з творчістю на ниві історичної географії представників Петербурзької та Московської археологічних шкіл.

Санкт-Петербурзький (з 1914 р. – Петроградський) Археологічний інститут (далі – ПАІ) виник в 1877 р. з ініціативи відомого історика права, археографа М.В. Калачова, який і став його першим директором. Це був приватний вищий навчальний заклад для підготовки фахівців у галузі архівної справи. Спочатку інститут не був навчальним закладом у повному розумінні цього слова, а покликаний був дати своїм слухачам додаткову підготовку з археології та архівознавства. В офіційно затверджених положеннях про цей заклад 1877 і 1880 років серед дисциплін, намічених для викладання, була вказана «давня географія взагалі, і особливо Росії до XVIII століття включно» [21; 22]. 1899 року інститут став державним навчальним закладом,

---

що перебував у відомстві Міністерства народної освіти. За новим положенням про ПАІ (червень 1899 р.) тут викладалася «історична географія та етнографія Росії» [23].

У серпні 1877 р. викладачем ПАІ по курсу «російська історична географія» був призначений Є.Є. Замисловський. Проте його викладацька діяльність в ПАІ була недовгою, оскільки вже наприкінці 1878 р. він покинув інститут. Щоб ліквідувати прогалини інститутської освіти, за пропозицією М.В. Калачова Рада ПАІ зобов'язала кожного слухача надати до кінця навчання письмову роботу. Серед тем, обраних слухачами першого випуску (1878-1880 рр.), п'ять були присвячені складанню історичних карт на основі Писцових книг. Було запроваджено практику, коли на вечірніх заняттях слухачі читали і обговорювали свої реферати з проблем історичної географії. Наприкінці 1889 – на початку 1890 р. декілька лекцій на тему «Археологія Східноєвропейської рівнини» прочитав у ПАІ магістрант С.-Петербурзького університету О.С. Лаппо-Данилевський. В інститутських документах ці читання були названі лекціями з історичної географії. З листопада 1892 р. курс «древньої географії взагалі, і особливо Росії до XVIII століття включно» у ПАІ почав читати С.М. Середонін. Він відразу став одним з провідних викладачів ПАІ. У травні 1893 р. С.М. Середонін виступив на публічному акті ПАІ наприкінці навчального року з промовою «Про науку історичної географії в Росії». Читання курсу історичної географії С.М. Середонін продовжував до своєї кончини в липні 1914 року. Матеріали його лекцій неодноразово видавалися. Після смерті С.М. Середоніна курс історичної географії у ПАІ читав видатний археолог О.А. Спіцин. У 1917 р. його лекції були надруковані. Курс лекцій О.А. Спіцина, ширший за змістом і у той же час менший за обсягом, хронологічно доведений до XVIII ст. [19].

С.М. Середонін вважав, що завданням історичної географії є вивчення проблем взаємини людини і природи в минулі історичні періоди. Однак у своєму курсі він спирався на більш вузьке визначення завдань цієї науки, яка вивчає «насамперед, поширення слов'янських племен по Східноєвропейській рівнині, потім утворення російського народу, подальший колонізаційний рух його, розпадання на окремі гілки» [26, с. 1-2].

З 1885 р. на історико-філологічному факультеті Московського університету курс з історії землезнавства, з 1886 р. – курс «Стародавній географії», а з 1887 р. – курс географії Росії почав читати відомий антрополог, етнограф, географ, археолог Д.М. Анучин. У своїй вступній лекції він особливо підкреслював той факт, що географія на історико-філологічному факультеті «поставлена поруч з історією, приурочена до обширного циклу наук, які роз'яснюють розвиток людської культури», причому, це місце має бути «самим природним для географії, яка, дійсно, досить тісно пов'язана з історією як зовнішнім чином у багатьох зі своїх джерел і в тому, що вона знайомить з ареною історичних явищ, так і внутрішнім, оскільки вона сприяє роз'ясненню тих природних умов... при яких відбувалося розвиток культур» [3, с. 19]. Д.М. Анучин не вийшов за рамки власне географічної науки, природничо-науковий підхід переважав у його роботі, до того ж 1889 року кафедра географії і етнографії була передана на природниче відділення фізико-математичного факультету.

У вересні 1907 р. у Москві відкрився Московський археологічний інститут (далі – МАІ). У положенні про МАІ серед дисциплін, намічених для викладання, була названа й історична географія [24]. Лекції з історичної географії у МАІ читали С.К. Кузнецов і М.К. Любавський.

С.К. Кузнецов вивчав історію, археологію та етнографію фінно-угорських народів: марійців (черемис), удмуртів (вотяків), мордву, здійснював етнографічні поїздки, проводив розкопки в різних районах Поволжя та Західного Сибіру. Його лекції з історичної географії були опубліковані у двох випусках [12; 13]. На думку С.К. Кузнецова «предмет історичної географії значно розширюється». У першу чергу, це відбувалося завдяки впливу етнографії та археології. Ним було запропоновано використовувати «антропогеографічні джерела», серед яких дані про клімат, ґрунти, флору і фауну. Крім фізико-географічних даних історична географія повинна використовувати джерела інших спеціальних дисциплін, наприклад, топоніміки, нумізматики, антропології [12, с. 4, 10].

М.К. Любавський (1860-1917), приват-доцент (1894), екстраординарний (1901), а потім ординарний професор (1902), декан історико-філологічного факультету, ректор (1911-1917) Московського університету, читав лекції з історичної географії з 1894 р. Класичний курс Любавського «Історична географія Росії у зв'язку з колонізацією» вийшов окремою книгою в 1909 р. У цій роботі М.К. Любавський розвинув далі тезу свого вчителя В.О. Ключевського про вирішальне значення географічних умов Росії для її історичного розвитку. М.К. Любавський поєднав традиційне визначення історичної географії з динамічним принципом: «Виклад історичної географії Росії по самій суті справи необхідно пов'язувати з історією колонізації нашої країни російським народом... Предметом цієї науки є: територія, яку займав російський народ в різний час, розміщення на ній населення, його склад, політичні поділи, промислові заняття і т. п.» [14, с. 3].

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. було визначено предмет історичної географії. Вона отримала статус навчальної дисципліни у вищих навчальних закладах Російської імперії. Становлення історичної географії в Наддніпрянській Україні як самостійного дослідницького напрямку історичної науки почалося ще в 40-х рр. XIX ст. (М.Максимович та Ф.Бруун). В останній чверті XIX ст. – на початку XX ст.

особливе місце в розвитку історичної географії належить професорові київського університету Св. Володимира В.Б. Антоновичу, який створив власну дослідницьку школу.

Список використаних джерел та літератури

1. Антонович В. Б. Промова на засіданні, присвяченому пам'яті М. Максимовича // Записки Юго-западного Отдела Императорского Русского географического общества. – К.: Тип. Император. Университета Св. Владимира, 1874. – Т. 1: За 1873 г. – С. 78-79.
2. Антонович В. История Руси до монголов [лекції, читані в Київському університеті 1879-1880 рр.] / В. Антонович // Наукова бібліотека України ім. В. Вернадського, Інститут рукопису, ф. I, спр. 8104, 376 арк.
3. Анучин Д. Н. Курс лекций по истории землеведения. – М.: МГУ, 1998. – 254 с.
4. Брун Ф. К. О местоположении Тираса // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1853. – Т. 3. – С. 47-66.
5. Брун Ф. К. Следы древнего речного пути из Днепра в Азовское море. – Одесса: Гор. тип., 1862. – 50 с.
6. Брун Ф. К. Черноморье: сборник исследований по исторической географии Южной России (1852-1877 гг.). – Одесса: Тип. Г. Ульриха, 1880. – Ч. 2. – 418 с.
7. Брун Ф. К. О разных названиях Киева в прежнее время // Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – Том I. – К.: Типограф. Императорского университета Св. Владимира, 1878. – С. 289-296.
8. Брун Ф. К. О резиденции ханов Золотой Орды до времени Джанибека I // Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – Том I. – К.: Типограф. Императорского университета Св. Владимира, 1878. – С. 327-343.
9. Гомоляко А. О. Науково-педагогічна діяльність В. Ю. Данилевича в Київському університеті // Література та культура Полісся: Збірник наукових праць. – Ніжин, 2009. – Вип. 56. – С. 306-313.
10. Добровольський Л. Праці В.Б. Антоновича на ниві історичної географії // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. IX (1926). – К.: З друкарні Української Академії Наук, 1926. – С. 185-207.
11. Кіян О. Історична географія в науковій спадщині Володимира Антоновича // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне, 2008. – Вип. 12. – С. 248-253.
12. Кузнецов С. К. Русская историческая география. Вып.1 (меря, мещера, мурома, весь). – М.: Синод. тип., 1910. – [6], 197 с.
13. Кузнецов С. К. Русская историческая география. Вып.2. (мордва). – М.: Печатня А.И.Снегиревой, 1912. – 73 с.
14. Любавский М. К. Историческая география России в связи с колонизацией. – СПб.: Лань, 2000. – 304 с.
15. Максимович М. А. Обзорение старого Киева // Собр. соч.: В 3-х т. – К.: Тип. М.П.Фрица, 1877. – Т. II: Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический. – С. 91-123.
16. Максимович М. А. Собр. соч.: В 3-х т. – К.: Тип. М.П.Фрица, 1877. – Т. II: Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический. – С. 325-404.
17. Максимович М. А. Топографические заметки Киевлянина // Собр. соч.: В 3-х т. – К.: Тип. М.П.Фрица, 1877. – Т. II: Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический. – С. 39-49.
18. Отчет о двадцать первом присуждении наград гр.Уварова // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1878. – Часть СС. – Отд. IV. – С. 10-12.
19. Пашков А. М. Историческая география в отечественном архивном образовании конца XIX – начала XX вв. // Историческая география: пространство человека vs человек в пространстве. Материалы XXIII международной научной конференции. Москва, 27-29 января 2011 г. – М.: РГГУ, 2011. – С. 472-488.
20. Петрова О. С. Развитие исторической географии в России во второй половине XIX – начале XX в. (по материалам Всероссийских археологических съездов) // Историческая география. – М., 2012. – Т. 1. – С. 196-205.
21. Положение о Археологическом институте [утверждено 23 июля 1877 г.] // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр. 2-е. – Т. 52. – СПб., 1879. – С. 46.
22. Положение о Археологическом институте [утверждено 11 января 1880 г.] // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. 54. – СПб., 1881. – С. 362.
23. Положение о С.-Петербуржском Археологическом институте // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. 19. – Отд. 1. – СПб., 1902. – С. 591.
24. Положение о Московском Археологическом институте [утверждено 31 января 1907 г.] // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. 27. – Отд. 1. – СПб., 1910. – С. 52.
25. Протоколы съезда // Труды VII Археологического съезда в Ярославле в 1887 г. – М., 1892. – Т. 3. – С. 1-113.
26. Середонин С. М. Историческая география. – Пг.: Тип. Глав. Упр. уделов, 1916. – 245 с.
27. Синявський А. В.Б. Антонович як географ України // Антін Синявський. Вибрані твори. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 52-61.

-
28. Трубочанінов С. В. «Перший історико-географ Південної Росії» (Філіп Бруун) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – Т. 23: На пошану професора С.А. Копилова. – С. 344-359.
29. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 832, оп. 1, спр. 176, арк. 1-1зв.

Людмила Ясновська

к.і.н., доцент Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
м. Чернігів

ДАВНЬОРУСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ В.Б. АНТОНОВИЧА

У статті зроблена спроба проаналізувати дослідження давньоруських старожитностей Чернігівщини основоположником української археологічної та історичної школи другої половини XIX – початку XX ст. Володимира Боніфатійовича Антоновича. Визначено його внесок в розвиток архітектурно-археологічних досліджень в регіоні, організацію розкопок та участь у підготовки археологічних з'їздів.

Ключові слова: Антонович, Археологічний з'їзд, городище, могильник, курган.

Володимир Боніфатійович Антонович (1834–1908 рр.) – основоположник української історичної школи другої половини XIX – на початку XX ст., яка вивчала минуле не тільки на основі писемних джерел, а й зверталася до археологічних. Важко знайти куточок України, що не потрапив до уваги дослідника. Хоча потрібно зазначити, що Київська історична школа звернулася, в першу чергу, до вивчення старожитностей Правобережної України [15, с. 6], а археологічні пам'ятки Північного Лівобережжя розглядалися в дослідженнях епізодично. Як виняток можна згадати роботи його учнів – Д.І. Багалія та П.В. Голубовського, присвячені історії Сіверської землі до XIV ст., з використанням як літописних, так і археологічних джерел [1; 5]. І все ж таки, один із регіонів Північного Лівобережжя – Чернігово-Сіверщина – став об'єктом археологічних досліджень В.Б. Антоновича. Окрему групу, серед розкопаних ним пам'яток різних епох, складають старожитності давньоруської доби – курганні некрополі, городища, культові споруди. В даній роботі розглядається територія в межах сучасної Чернігівської області.

Перше знайомство В.Б. Антоновича зі старожитностями Чернігівщини відбулося під час роботи III Археологічного з'їзду 1874 р. в Києві На виставку з'їзду Д.Я. Самоквасовим були представлені речі, знайдені під час розкопок Чернігівських та Седнівських курганів з кострищами, в тому стані, в якому були виїняті з поховань «в грудях железной окиси, соединенных с углем, пеплом и костями» [24, с. 9]. Саме під наглядом В.Б. Антоновича проходило їх розбирання та очищення.

Тоді ж, Д.Я. Самоквасовим у рефераті «Северянские курганы и их значение для истории» [25] були підведені підсумки розкопок 1872–1874 рр. на території літописних сіверян, які дозволили визначити особливості сіверянських поховальних пам'яток. При цьому археолог заявив, що дослідження в Чернігівському повіті проводитися більше не будуть, а переносяться з 1875 р. на інші території у басейні річок Десни, Сейму, Сули для визначення території розповсюдження поховань цього типу. На з'їзді було прийнято рішення доручити подальше вивчення курганних могильників Чернігівського повіту В.Б. Антоновичу та місцевому археологу М.О. Константиновичу.

Зрозуміло, що для проведення подальших робіт потрібні були незначні кошти. Нагадаємо, що фінансування робіт Д.Я. Самоквасова у 1872–1873 рр. здійснювалося Імператорським Московським археологічним товариством (далі – ІМАТ), Чернігівським земством та власним коштом дослідника. Продовження вивчення курганних старожитностей потребувало підтримки Імператорської археологічної комісії (далі – ІАК). Тому, О.С. Уваров у квітні 1877 р. звернувся до графа С.Г. Строганова, голови ІАК, з проханням «назначить какою-либо сумму на снаряжение ученой экспедиции для раскопки курганов» у Київській, Чернігівській та Полтавській губерніях [17, Арк. 7]. Незабаром була отримана відповідь-відмова, що відповідала стану не тільки розвитку, але й відношенню до середньовічної археології, яка не давала таких гучних знахідок як розкопки на Керченському та Таманському півостровах. Пропозиція ІМАТ не знайшла підтримки серед представників ІАК. Тому і продовження розкопок у Чернігівській губернії В.Б. Антоновичем не відбулося аж до початку 80-х рр. XIX ст.

Підготовка до проведення Всеросійських з'їздів вимагала від дослідників нових матеріалів для традиційних археологічних виставок. За дорученням С.О. Уварова, напередодні V Археологічного з'їзду 1881 р. у Тифлісі, В.Б. Антонович звернувся до вивчення старожитностей Північного Лівобережжя. Він оглянув городища та кургани по берегах Десни, Сноу, Білоуса та Дніпра, погодившись з окресленою Д.Я. Самоквасовим схемою співіснування сіверянських городищ та курганів. Разом із художником К.Ф. Охоровичем,

протягом липня – серпня 1881 р., йому вдалося провести археологічні розкопки на давньоруських курганних некрополях Любеча, Сибережа, Табаївки, зафіксувавши кургани з кострищами, поховальними урнами та кістяками в могильних ямах [6].

Саме В.Б. Антонович започаткував археологічне вивчення старожитностей Любеча. Його увагу, насамперед, привернули курганні могильники міста. Влітку 1881 р. він провів розкопки в урочищах Високе поле, Мокріївщина та Чоботок, де нараховувалось, відповідно: 50, 30 та 6 насипів [6, с. 28]. Найбільше насипів В.Б. Антоновичем було досліджено в урочищі Високе поле, у тій частині могильника, яка не була зайнята пізніми похованнями. На цій ділянці з 19 курганів виявилось добре збережених тільки 7 насипів (№№ 1, 2, 5, 12, 13, 17); 5 були напівзруйновані під час прокладки дороги; 3 зруйновані обвалом яру; 4 – зіпсовані ямами. Розкопки В.Б. Антоновичем проводились традиційною на той час методикою – «колодязем». У досліджених курганах цієї групи були зафіксовані поховання за обрядом трупоспалення, трупопокладення та два кенотафи.

Серед 9 розкопаних курганів можна виділити: жіноче поховання в підкурганній ямі (№ 12) з інвентарем (срібне скроневе кільце, дві намистини з гірського кришталю) та поховання в кургані № 13 на рівні давнього горизонту, також з інвентарем (залізний ніж, сліди срібного окислу на кістках грудної клітки), а біля лівого коліна небіжчика В.Б. Антонович зафіксував скупчення вугликів та попелу, що засвідчує пережитки язичництва в похованнях Любецького некрополя.

В урочищі Мокріївщина, що неподалік від городища Лисиця, дослідник розкопав чотири насипи (№ 1, 2, 3, 4); решта були значно пошкоджені, а деякі мали сліди попередніх грабіжницьких розкопок. Найцікавішим у цій групі виявився курган № 4, заввишки 3,15 м. Навколо насипу був зафіксований колоподібний ровик з трьома перемичками. У верхній частині насипу виявлено впускне поховання (мабуть, дитини). На кострищі зафіксовані залишки трьох дубових плах, фрагменти кераміки, бронзовий невизначений предмет та кістяне знаряддя, «имеющее подобие большой иглы, с одной стороны покрытое резным узором в виде рогов, расставленных друг над другом в три яруса». Як вважав О.А. Спіцин, це, можливо, «вусики» (псалії) від вудил угорського походження [26, с. 110].

В урочищі Чоботок (між озерами Берестовим та Болгач) В.Б. Антонович розкопав два насипи. В кургані № 1 був зафіксований ровик навколо насипу, глибиною 62 см, з чотирма перемичками, але ніяких ознак поховання не виявлено. Другий курган також не мав поховального інвентарю [6, с. 30]. Можна припустити, що це були меморативні поховання – кенотафи.

В басейні р. Білоус В.Б. Антонович провів розкопки в курганній групі, що налічувала 100 насипів в урочищі «Мокієви курганки» біля с. Сибереж, та в групі з 78 курганів біля с. Табаївки. У кожній із них було розкопано по 2 кургани за обрядом трупоспалення на місці поховання. На кострищі одного з них було зафіксовано наконечник стріли, астрагал та фрагменти кераміки вінців і денець: з клеймом та з 5 круглими отворами [6, с. 31–33].

У листі від 27 липня 1881 р. до дружини В.Б. Антонович скаржився на те, що «здесьние курганы озлобили меня однообразием и бедностью. Везде один тип сожжения: сожжение с костром, сожжение с горшком и сожжение так. Одни угли и жженные косточки ...; авось в Борзенщине будет бронза; если же нет, то плюну и уеду разсердившись. Впрочем, один любецкий курган был интересен как материал для всяких гипотез и аналогий. Вообразите нечто такое: 1. Большой костер, покрытый бревнами обугленными, жженными костями – останки какого-то выдающегося в свое время Любечанина. 2. Над ним скелет молоденькой (около 20 лет) девушки. Неправда ли, курганная идиллия» [14, с. 265]. Ці рядки листа підтверджують, що методика розчистки кострищ була на той час ще недосконалою. Та й самі науковці більше були зацікавлені в значних речових знахідках, які можна отримати під час розкопок, наприклад, курганів доби бронзи або скіфського часу. Ось чому В.Б. Антонович очікував на Борзнянщині «набрати на хорошие курганные типы», де дійсно він розкопав насипи доби бронзи. Тоді ж, на Тифліському археологічному з'їзді 1881 р., відбулася розмова двох археологів, які поділилися своїми думками про практичні прийоми розкопки курганів з кострищами.

Не маючи коштів на публікацію звітів, В.Б. Антоновичу не вдалося зробити окремого реферату за результатами робіт. Хоча він пропонував у 1893 р. О.О. Бобринському надрукувати їх як додаток до праць П.М. Яременка. Лише старанням П.С. Уварової та Д.Я. Самоквасова його щоденник, який на сьогоднішній день перебуває у фондах Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. Вернадського [9, Арк. 33–43], було надруковано в «Трудах Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда» 1906 р., на жаль, без планів курганних груп.

Голова ІАК граф О.О. Бобринський (з 1886 р.) у зв'язку з підготовкою до видання праць П.М. Яременка, звернувся у 1893 р. до В.Б. Антоновича з пропозицією організувати експедицію по вивченню поховального обряду радимичів на території Могильовської та Чернігівської губерній [21, Арк. 1–2]. Провівши роботи на території Могильовської губернії, дослідник разом із С.А. Мазаракі у червні 1893 р. провів розкопки на багатотисячному курганному некрополі, біля с. Липове Роменського повіту (тодішньої Полтавської губернії,

тепер Талалаївський р-н Чернігівської обл.). Ними були розкопані два кургани за обрядом трупопокладення у зрубі [8]. Ці незначні дослідження, двох відомих археологів, не були відзначені в історіографії [27]. Скоріш за все, це сталося від того, що О.О. Бобринський друкував у своїх виданнях не тільки описи власних розкопок, а й результати досліджень членів ІАК, не вказуючи їх прізвищ [2, с. 179–181; 29].

Ще одна зустріч В.Б. Антоновича з археологічними старожитностями давньоруської доби Чернігівщини відбулася напередодні XI Археологічного з'їзду в Києві. У травні 1898 р. на запрошення М.І. Лілеєва, він прибув до Ніжина оглянути кургани доби бронзи біля Липового Рогу, Талалаївки та біля станції Крути. Під час цієї розвідки професор оглянув місцевість, що згадувалася О.М. Лазаревським як хутір Городок і ототожнювалася з літописним Уненежем [13, с. 6], на північно-східній околиці Ніжина на землях поміщика А.М. Шепеля. В.Б. Антонович зафіксував залишки валів, визнавши їх «характерними для древнькняжескої епохи» та припустив, що на цьому місці «был город XI в.» [10, арк. 1]. Інформація про це городище з'явилася у підготовленому П.С. Уваровою покажчику городищ та курганів Чернігівської губернії, виданого Московським підготовчим комітетом до XIV Археологічного з'їзду [28, с. 86]. Дослідженнями В.П. Коваленка та Ю.М. Ситого у 80-х рр. XX ст. було підтверджено думку А.М. Насонова та О.К. Зайцева [7, с. 78; 16, с. 232–233], що саме це городище має відношення до літописного Уненежа [12, с. 76].

Архітектурно-археологічні дослідження на території Чернігівщини також пов'язані з ім'ям В.Б. Антоновича. У листопаді 1891 р. до ІАК надійшов лист від дійсного члена Київського товариства заохочування художеств Миколи Федотовича Біляшівського. Він спробував спрямувати увагу комісії на один із «древнейших памятников русского зодчества, в настоящее время близкий к полному уничтожению», що знаходився в с. Старгородка Чернігівської губернії Остерського повіту. У листі він описав жалюгідний стан церкви, звернув увагу на фрески у вівтарній частині, що «с течением времени все больше и больше разрушающиеся, никем еще вполне не скопированы и не срисованы» та сподівався на те, що комісія буде вживати заходи до її збереження. Ним же було запропоновано допомогти комісії у збиранні відомостей про пам'ятку [20, Арк. 1–1 зв.]. На жаль, комісія не звернулася за допомогою до М.Ф. Біляшівського. Нагадаємо, що про стан пам'ятки ІАК було відомо з відповіді Чернігівського губернатора на запит зроблений у лютому 1888 р. Вже на той час власник землі, де стояли розвалини Остерської Божниці, М.О. Константинович звернувся до професора Спб. університету С.П. Прахова про допомогу в збереженні вівтарної частини, але він не мав підтримки [18, Арк. 17–17 зв.].

Для вирішення порушеного М.Ф. Біляшівським питання, комісія листом від 20 січня 1892 р. звернулася до «знатока местных древностей» В.Б. Антоновича з проханням надати висновки про стан пам'ятки. Вже у квітні до ІАК надійшло повідомлення, в якому зазначалося, що це храм «княжеского времени и часть фресок довольно явственно уцелела». Крім того, надіславши фотографію збереженої вівтарної частини, В.Б. Антонович запропонував О.О. Бобринському свої послуги щодо зняття плану та замальовок фресок [19, Арк. 9 зв.]. Але комісія, з незрозумілих обставин, не скористалась його пропозицією, а копії фресок зробив у тому ж таки році А.В. Половцев за дорученням Київського церковно-археологічного товариства. У грудні 1892 р. на засіданні Імператорського російського археологічного товариства він зробив повідомлення про фрески XII ст., «найденных им в развалинах часовни Юрьевской Божницы», що викликало жваве обговорення за участю В.Г. Бока, О.Ф. Бичкова, М.В. Покровського, М.В. Султанова та В.В. Сулова [22, Арк. 201 зв.].

Крім польових досліджень, В.Б. Антонович збирав відомості для історико-географічного словника про найдавніші населені пункти України, в тому числі і про «Черниговский город», виписуючи згадки про археологічні пам'ятки з наукових та краєзнавчих видань [11]. Повз увагу професора не пройшли унікальні археологічні знахідки з Чернігівщини. Можна вважати, що дружні стосунки з Д.Я. Самоквасовим дозволили В.Б. Антоновичу зробити для університетського музею «слепок очень похожий» чернігівського божка з Чорної могили [3, Арк. 2].

Під час підготовки Чернігівського XIV Археологічного з'їзду 1908 р. ІМАТ планувало доручити В.Б. Антоновичу та Д.Я. Самоквасову організацію проведення археологічних розкопок у 1906 р. в Чернігівській губернії [23, Арк. 28]. Хвороба не дозволила провести В.Б. Антоновичу намічені роботи, але осторонь він не залишався: слідував за підготовкою, надавав поради. Саме В.Б. Антонович зазначив, що галицькі археологи можуть прийняти участь у роботі Чернігівського з'їзду за умови читання рефератів «на своем родном языке» [4, Арк. 222]. На жаль, у березні 1908 р. професор помер і на засіданнях з'їзду замість його виступу читалися тільки некрологи.

Враховуючи методичні недоліки археологічних досліджень В.Б. Антоновича, відсутність своєчасних публікацій, слід упевнено наголосити на важливій ролі професора В.Б. Антоновича у вивченні пам'яток IX–XIII ст. Чернігівщини, та спрямуванні подальшого ходу досліджень на території регіону. Уже на той час сучасники-чернігівці, високо оцінили внесок археолога у вивчення історичного минулого краю: обрали його почесним членом Чернігівської губерньської вченої архівної комісії.

Список використаних джерел та літератури

1. Багалеї Д. І. Історія Северської землі до половини XIV століття / Д. І. Багалеї. – К.: Видавництво Київського університету, 1881. – 310 с.
2. Бобринський А. А. Кургани і випадкові археологічні знахідки біля місечка Смелі / А. А. Бобринський. – СПб.: Типографія М. М. Стасюлевича, 1894. – Т. 2. – 234 с.
3. Відділ письмових джерел Державного історичного музею в м. Москві (далі ВПД ДІМ), ф. 104, оп. 1, спр. 25, 152 арк.
4. ВПД ДІМ, ф. 17, оп. 1, спр. 635, 517 арк.
5. Голубовський П. В. Історія Северської землі до початку XIV в. / П. В. Голубовський. – К.: Видавництво П. Завадського, 1881. – 202 с.
6. Дневники розкопок, произведених в Черниговской губ. в 1881 году Вл. Бониф. Антоновичем // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда / [Под ред. В. К. Трутковского]. – М.: Синодальная типография, 1906. – Вып. 1. – С. 28–35.
7. Зайцев А. К. Черниговское княжество / А. К. Зайцев // Древнерусские княжества X–XIII вв. / Под редакцией Л. Г. Бескровного. – М.: Наука, 1975. – С. 45–118.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України Інститут рукопису НБУ (Далі – ІР НБУ), ф. 1, спр. № 7861, 2 арк.
9. ІР НБУ, ф. I, спр. № 7892, 96 арк.
10. ІР НБУ, ф. 127, оп. 1, спр. № 222, 2 арк.
11. ІР НБУ, ф. I, спр. № 8243, 16 арк.
12. Коваленко В. П. Летописный Уннеж / В. П. Коваленко, Ю. Н. Сытый // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Тезисы докладов и сообщений Второго областного научно-практического семинара. – Полтава, 1989. – С. 76–77.
13. Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. М. Лазаревский. – К.: Типография К. Н. Милевского, 1893. – Т. II. Полк Нежинский. – 521 с.
14. Листи Володимира Антоновича до Катерини Мельник // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / [упор. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський]. – К.: Заповіт, 1997. – Т. 1. – С. 264–296.
15. Михальченко С. І. Київська школа в Російській історіографії (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольський і їх ученики). – М., 1997. – С. 6.
16. Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства / А. Н. Насонов. – М.: Наука, 1951. – 354 с.
17. Рукописний відділ наукового архіву Спб. Інституту історії матеріальної культури (далі – РВ НА ПМК) РАН, ф. 1, оп. 1877 г., спр. 4, 19 арк.
18. РВ НА ПМК РАН, ф. 1, оп. 1888 г., спр. 15, 76 арк.
19. РВ НА ПМК РАН, ф. 1, оп. 1891 г., спр. 44, 67 арк.
20. РВ НА ПМК РАН, ф. 1, оп. 1891 г., спр. 175, 46 арк.
21. РВ НА ПМК РАН, ф. 1, оп. 1893 г., спр. 2, 30 арк.
22. РВ НА ПМК РАН, ф. 3, оп. 1, спр. 400, 210 арк.
23. РВ НА ПМК РАН, ф. 4, оп. 1, спр. 53, 414 арк.
24. Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам / Д. Я. Самоквасов. – М., 1908. – 125 с.
25. Самоквасов Д. Я. Северянские курганы и их значение для истории / Д. Я. Самоквасов // Труды III Археологического съезда бывшего в Киеве. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1878. – Т. 1. – С. 185–224.
26. Спицын А. А. Венгерские вещи X века в России / А. А. Спицын // Известия Императорской Археологической комиссии. – СПб., 1914. – Вып. 53. – С. 106–112.
27. Супруненко О. Б. Археологічні дослідження В. Б. Антоновича на Полтавщині / О. Б. Супруненко // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича: Доповіді та матеріали. – К., 1994. – С. 250–256.
28. Уварова П. С. Выборки из дел Черниговского статистического комитета, Исторического общества Нестор-летописца и архива граф. П. С. Уваровой. Городища и курганы / П. С. Уварова // Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. – М.: Синодальная типография, 1906. – Вып. 1. – С. 73–93.
29. Шовкопляс Г. М. Сергій Аркадійович Мазаракі і його колекції в збірці Національного музею історії України / Г. М. Шовкопляс // До 100-річчя Національного музею історії України. З історії музею та його раритетів: Тематичний збірник наукових праць – К., 1998. – С. 29–45.

Надія Кукса

завідувачка відділу Суботівського історичного музею
Національного історико-культурного заповідника
«Чигирин»

АРХЕОЛОГІЧНА КАРТА ЧИГИРИНЩИНИ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА

Праця Володимира Антоновича «Археологическая карта Киевской губернии», що побачила світ 1895 р., є першою спробою створення реєстру відомих на той час археологічних пам'яток. Окремий розділ дослідження присвячений археологічній спадщині Чигиринського повіту. Напрацювання вченого не втрачають своєї актуальності дотепер.

Ключові слова: Археологічна карта Чигиринського повіту, Володимир Антонович, археологічні знахідки, кургани, городища.

«Сподіваюсь на те, що працею і любов'ю заслужу коли-небудь, що українці визнають мене сином свого народу, оскільки я все готовий розділити з ними»

Володимир Антонович

З середини ХІХ ст. прослідковується активізація археологічних студій на українських землях. Чигиринщина, де споконвіків вирувало життя, перебувала в полі зору дослідників. Перші археологічні дослідження краю належать Д.П. де ля Флізу, О.Бобринському, І.Фундуклею, Л.Похилевичу [4, 10]. Проте їх напрацювання носили швидше накопичувальний характер.

Першою спробою систематизувати численні розрізнені пам'ятки археології належить Володимир Антоновичу, коли всі відомі на кінець ХІХ ст. об'єкти та окремі знахідки Чигиринського повіту були вміщені в окремому розділі його праці «Археологическая карта Киевской губернии» [1]. Це була по суті перша спроба укладання реєстру археологічної спадщини Чигиринщини.

При складанні археологічної карти Чигиринського повіту вченим були використані насамперед власні напрацювання з виявлення, обстеження атрибуції пам'яток, здобуті в результаті численних польових та археологічних розвідок. Виняткову цінність для відображення якомога повнішої картини становило використання дослідником потужної джерельної бази. В.Антоновичем було враховано інформацію про кургани, старовинні укріплення, городища, а також окремі археологічні знахідки, скарби, подану у працях попередників: І.Фундуклея, О.Бобринського, Л.Похилевича, М.Біляшівського, матеріалах археологічних з'їздів та музейних колекціях. Окрім цього, введено до наукового обігу відомості, зібрані волосними службовцями повіту, Завдяки цьому, ексклюзивні дані не загубилися в архівах державних установ, а стали відомими широкому загалу.

Свій своєрідний каталог археологічних пам'яток Чигиринського повіту автор розділив на дві частини. До першої частини були віднесені пам'ятки населених пунктів та їх околиць, що знаходилися у басейні Дніпра. З кінця 50- рр. ХХ ст. цю територію поглинули води Кременчуцького водосховища, і вона є недоступною для досліджень. Потужний масив пам'яток безповоротно втрачений для дослідників.

Другою частиною каталогу охоплено пам'ятки населених пунктів, що знаходяться в нижній течії притоки Дніпра Тясмина. Перелік археологічних об'єктів дає змогу дізнатися, настільки пагубною виявилася господарська діяльність населення для окремих видів пам'яток. Насамперед це стосується городищ і курганів. Дослідник вказує кількість курганів, наявних у населених пунктах та їх околицях, розміри окремих городищ тощо.

В.Антонович вважається одним з фундаторів історичного краєзнавства. Його археологічно-краєзнавчі напрацювання були використані в студіях інших вчених. У праці Г.Павлуцького «Деревянные и каменные храмы» [2] знаходимо цікаву інформацію щодо старожитностей Чигиринщини.

Хоча перелік археологічних пам'яток, наведених в «Археологической карте Киевской губернии», не систематизований за категоріями названих об'єктів, знаходимо для себе винятково цінні відомості, як от про існування на 90-ті рр. ХІХ ст. в Чигирині кам'яної баби, подібної до тієї, що до цього часу є в Суботіві. Оскільки сам факт знаходження подібних археологічних об'єктів для нашої місцевості є нетиповим, інформація, вміщена в праці В.Антоновича допомагає атрибутувати кам'яну бабу в Суботіві [3, с. 240-242].

З часу виходу праці В. Антоновича «Археологическая карта Киевской губернии» минуло більше століття, проте досі робота над укладанням реєстру археологічних пам'яток ще є далекою від завершення. Науковці НІКЗ «Чигирин», їх колеги з вітчизняних та зарубіжних установ успішно продовжують цю нелегку справу. Час від часу звертаються до напрацювань вченого, які, як бачимо, не втрачають своєї актуальності.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Археологическая карта Киевской губернии, Москва, 1895. – С. 112-114.
2. Деревянные и каменные храмы. Профессора Университета Св. Владимира Г. Г. Павлуцкого. – Древности Украины. Вып. I. – Киев: Издание Императорского Московского Археологического общества. Тип. С. В. Кульженко. Пушкинская ул., соб. дом, № 4-й, 1905 г. – 124 с.
3. Кукса Н. Кам'яна баба в Суботіві. Спроба атрибуції // Археологія спадок віків: матеріали Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. – К., 2011. – С. 240-244.
4. Нераденко Т. Археологія Чигиринщини. – Черкаси, 2012. – С. 10.

Катерина Мельничук

студент V курсу історичного факультету
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка
м. Кам'янець-Подільський

СУДОВІ СПРАВИ ПРО ЧАКЛУНСТВО У XVIII ст. НА ПОДІЛЛІ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ В.АНТОНОВИЧА

У статті аналізується внесок Володимира Боніфатійовича Антоновича у вивчення специфічного явища ранньомодерної української культури – судових справ про чаклунство, насамперед, розглянутих у Кам'янецькому магістратському суді.

Ключові слова: судовий процес, кримінальна справа, вирок суду, самосуд, чаклунство, відьма, інквізиція, підсудний, епітимії.

Наукова спадщина, громадська діяльність і самопожертва, на користь служіння ідеї національного відродження, Володимира Боніфатійовича Антоновича не могла не викликати захоплення як у його сучасників, так і у теперішніх поколінь. Будучи вихованцем історико-філологічного факультету Університету Святого Володимира, Володимир Антонович став одним із засновників і провідників Київської громади, яка в майбутньому дасть поштовх для народницького руху. І як ідеолог цього руху вирішив низку завдань, що довершили формування українського народництва. Зокрема, поєднав проблему тисячолітньої тягlosti української історії з ідеєю про споконвічне існування громад – як виключно української форми організації життя, функцією якої були збереження релігійної, культурної та соціально-політичної стабільності [3, с. 48].

В. Антонович був головним редактором Тимчасової комісії для розбору давніх актів при генерал-губернаторі Правобережжя, очолював Історичне товариство Нестора-літописця, заснував архів і ряд музеїв університету, започаткував лекційний курс з історичного джерелознавства в Київському університеті.

Наукова спадщина Володимира Антоновича порівняно невелика за обсягом, водночас вона дуже багата за змістом і новизною ідей. Так, серед праць видатного історика провідне місце займають дослідження з української історії, серед них «Про гайдамацтво», «Уманський сотник Іван Гонта», «Про походження козацтва», «Київ та його доля і значення з XIV-XVI ст.», «Археологічна карта Київської губернії», «Коротка історія козаччини».

Вагому частину творчого доробку В.Антоновича становлять джерелознавчі праці. Будучи майже двадцять років на посаді головного редактора Археографічної комісії, якою було видано 13 томів «Архива Юго-Западной России», 9 із них він безпосередньо редагував та коментував. До джерелознавчих праць Володимира Боніфатійовича відносяться також «Последние времена казачества на правой стороне Днепра: по актам с 1679 по 1716 год», «Исследования о казачестве по актам с 1500 по 1648 год», «Исследования о городах Юго-Западной России по актам 1700-1798 гг.», «Сборник летописей, относящихся к истории Юго-Западной России», «Сборник мемуаров, относящихся к истории Южной Руси» [6, с. 188].

Варто зазначити, що активна наукова та громадсько-політична діяльність Володимира Антоновича не могла не стати предметом ретельного вивчення науковців. На жаль, попри значний масив досліджень, практично невивченими залишаються наукові студії Володимира Боніфатійовича в галузі судових справ про чаклунство. Тривала робота вченого з матеріалами гродських і магістратських судів Правобережної України дала йому можливість натрапити на унікальний з точки зору характеристики уявлень та ментальності населення початку XVIII ст. матеріал. Більше того, як справедливо зазначив П. Чубинський, «дослідження професора Антоновича і додані до нього акти, при порівнянні з його етнографічними даними, вказують, що народи і сьогодні вірять в такі ж таємні сили природи... Майже всі вірування, які заключаються в процесах XVIII століття – аналогічні з сучасними» [1, с. 3]. Очевидно, подібні компаративні дослідження були б цікаві й з точки зору порівняння вірувань початку XVIII ст. із нашим часом. Питання чаклунства, відьомства на

Українських землях цікавило не багатьох істориків – сучасників В.Б. Антоновича, проте були науковці, які робили спроби дослідити дане питання з точки зору культури, релігійних уявлень та міфології українського народу. До них відносяться П.Єфименко «Суд над відьмами» [5, с. 387], В.П. Милорадович «Украинская відьма», Арсеній Соляцький «Колдовство в Юго-Западной Росии в XVIII веке» [9, с. 193], А.Ф. Кистяковський «К истории верования о продаже душ черту» [7, с. 180]. Серед вищезгаданих науковців варто відзначити Василя Петровича Милорадовича, відомого українського фольклориста, етнографа та історика. Основна частка його наукової діяльності становить вивчення історії релігії, народних вірувань, язичництва, обрядів і частково чаклунства. Стаття В.Милорадовича вийшла у 1901 році в щомісячному історичному журналі «Киевская Старина» під назвою «Украинская відьма» [8, с. 82], де історик описує усі признаки, способи спілкування з дияволом, методи заподіяння шкоди, які український народ віками зберігав і переказував нащадкам.

Володимир Антонович, аналізуючи сприйняття чаклунства українським суспільством раннього Нового часу, відзначає принципову відмінність у ставленні до надприродних явищ на українських землях та у країнах Західної Європи. На його думку, жорстокий характер судових процесів про чаклунство на Заході, засудження до спалення тисяч осіб із психічними хворобами або фізичними вадами, склався внаслідок розповсюдженої в суспільній свідомості віри у безпосередню участь злого духа у всіх, навіть найменших сегментах людського життя, що склався на початку пізнього Середньовіччя. На початку XIII ст. розпочався інтенсивний розшук і полювання на чаклунів та відьом. Духовенство, в свою чергу, визнало своїм прямим обов'язком очолити цей процес – розпочався довгий період різноманітних переслідувань. Нових масштабів боротьби з відьомством надала булла папи Інокентія VII «*Summis desiderantes*», проголошена 5 грудня 1484 р., яка надала право інквізиції винищувати чаклунів, наголосивши, водночас, на обов'язковій участі у цьому процесі всіх членів церковної ієрархії. Результатом стали численні судові процеси, які тривали майже до кінця XVIII століття. У Франції останнє спалювання чаклуна відбулося в м. Бордо у 1718 р. В Іспанії, де інквізиція прославилась найвищим ступенем жорстокості, в останнє чарівницю спалили в Севільї у 1781 р., хоча арешти і судові процеси про чаклунство тривали ще до 1804 р. Останній вирок про спалювання відьми в Швейцарії був підписаний в Глярусі у 1782 р. Найдовше всього спалювання чаклунів продовжувалось в Польщі: 1793 р. в Кракові, за вироком суду, було спалено 14 жінок, запідозрених поміщиком в причині хвороби його дружини через чаклування.

Дослідник, наводячи такі факти, робить висновок, що, за логікою речей, таке ж ставлення до чаклунства мало б бути і на території Південно-Західної Русі (тобто на українських і білоруських землях, що входили до складу Речі Посполитої), оскільки ця територія тривалий час перебувала під культурним, юридичним і політичним впливом спочатку Литви, а згодом Польщі. Проте, як виявилось на справі, що фанатичний погляд на чаклунство і застосування до нього усіх відпрацьованих інквізицією методів судового процесу, не перейшли етнічні кордони, хоча інквізиція мала право судити і в Руських областях Речі Посполитої. На його думку, цей факт пояснюється, насамперед, іншим сприйняттям надприродних сил, що утвердилось у східнослов'янській народній демонології.

Як вказує В. Антонович, перші згадки про відьомство знаходяться в українських судах не раніше другої половини XVI ст., тобто явно з'явилися під впливом західноєвропейських культурних запозичень. Показово, що при цьому суди на українських землях, користуючись європейським правом, видозмінювали його, пристосовуючи до місцевих вимог. Міські суди зазвичай користувались уже вище згадуваним Саксонським правом та Каролінським кодексом, але, як вважає дослідниця Катерина Діса, зазвичай вони віддавали перевагу зручному і легкодоступному у користуванні коментарі Бартоломея Гроїцького. Один із розділів його книги «Вибірка артикулів з імперських законів», «Докази про відьом», повністю присвячений злочинам відьомства. Дослідниця наводить цитату з цього розділу: «Якщо відомо, що хтось хотів навчити інших таких речей [чарів. – К.Д.], або що хтось погрожував ними іншими, а з тими, кому погрожували, сталось щось зле, або що когось підозрювали за слова, поведінку, дії й інше, зазвичай притаманне таким особам, – таку особу слід притягнути до суду і на підставі цих звинувачень її можна віддати на тортури. Усі ці вміння противні Богові, тому християнам не личить їх уживати, всі вони заборонені законом і повинні суворо каратись» [Цит. за: 4, с. 33].

Аналізуючи судові процеси у руських воєводствах Речі Посполитої, В. Антонович вказує, що серед усіх опрацьованих ним справ про чаклунство, в жодна не закінчилась смертним вироком. Більше того, відповідним позовам навіть не надавали характеру кримінальної справи. Найчастіше такі справи закінчувались сплатою штрафу на користь церкви чи суду, а також очищувальною присягою, покаанням. Жорстокішим могло бути покарання у тому випадку, коли позивачем виступав представник дворянського стану. Так, наприклад в одній з судових справ, яка розглядалась у Кам'янці 25 серпня 1724 року, позивачем виступав поміщик. Він звинувачував двох селян Василя Гуцала та Івана Чорного в крадіжках, і саме на прохання поміщика першому винесли смертний вирок, а Чорного, не дивлячись на те, що окрім крадіжки, його підозрювали в

чаклунстві (допит і тортури він переніс дуже спокійно), як покарання, назначили на тимчасову службу при одному з монастирів Кам'янця [2, с. 302].

Причину таких м'яких вироків суду відносно відьомства, дослідник вбачав не в гуманізмі суддів, а у відсутності тих демонологічних уявлень, які визивали на заході жорстоке переслідування чаклунів. Народний погляд на чаклунство був не демонічний, а чисто пантеїстичний – допускалось існування в природі сил і законів, невідомих для більшості людей. Відповідно, саме по собі володіння таємницями природи не здавалось справою гріховною, антагоністичною щодо християнської віри. Як результат, суд не переслідував обвинуваченого за сам факт володіння надприродними силами чи використання свого вміння, а намагався з'ясувати, чи було використано надприродні здібності на користь чи на шкоду іншим людям.

Логічним розвитком подібних уявлень був той факт, що лише у двох судових процесах ставилось питання про контакти із диявольськими, тобто негативними з точки зору християнства, силами. Так, у 1710 р. в Кам'янецькому магістраті відбувався судовий процес між уніатським священиком Іваном Ставицьким та міщанином Григорієм Бабіженком. Священик скаржився на те що Бабіженко поширював слухи про нього та його дружину, «що піп цей має в своєму розпорядженні чорта». Обвинувачений не заперечував сказаних ним слів і стверджував, що священик сам дав для цього привід, погрожуючи Бабіженку, начебто він може визвати злого духа. Магістрат не надав цьому конфлікту особливого значення і закрити судову справу, присудивши Бабіженку перепросити перед позивачем [1, с. 9]. У Вінницькому міському суді розглядалась справа дворянки Вікторії Рябчинської, звинуваченої у спробі отруїти свого чоловіка. Задумавши позбутися від нього, Рябчинська найняла собі на допомогу дворянку Костецьку й дала їй завдання знайти засіб «наслати чортів на чоловіка». Помічниця зверталась до різних знахарів, проте ніхто із них не бажав братись за таку справу, не дивлячись на запропоновану оплату послуг. Знахарі, не бажаючи визнавати свою некомпетентність в «надсиланні чортів» і ризикувати власною репутацією, під різними причинами відмовлялись. Одна знахарка відповіла, що не бажає «насилати чортів», оскільки чоловік Вікторії Рябчинської володіє більш знатним, ніж вона, чортом. Врешті-решт, Рябчинська вирішила використати більш надійний спосіб – отруїти чоловіка, проте Костецька злякалась допомагати в цьому і видала обвинувачувану, розказавши перед судом увесь хід справи.

Як справедливо відзначає В. Антонович, в обох зазначених судових процесах згадки про контакти із «диявольськими силами» скептично сприймалися суддями. На відміну від Західної Європи, де подібне звинувачення, вірогідно, перетворилось би на предмет спеціального розгляду, у даних випадках воно лише побіжно згадувалось, а самі процеси трактувались, відповідно як справа про наклеп та замах на вбивство.

У всіх інших судових процесах ім'я чорта не згадується, і справи розглядаються виключно з пантеїстичної точки зору. При цьому обвинувачення робило наголос не на факт використання надприродних сил, а на їх застосування на шкоду оточуючим.

Володимир Боніфатійович запропонував власну класифікацію досліджених ним судових справ такого характеру, умовно розділивши їх на п'ять груп в залежності від кінцевої мети використання чарів:

- 1) посягання на життя, здоров'я і свідомість за допомогою чаклунства;
- 2) спричинення користі чи шкоди в господарстві, ремеслі за допомогою магії;
- 3) застосування чаклунства з метою привернути чи позбутись кохання;
- 4) використання чарів у різних суперечках;
- 5) застосування чаклунських дій в судовому процесі [1, с. 10].

Найбільш чисельною групою документів виступає перша. Її, в свою чергу можна розділити ще на два напрямки: судові справи, які порушувались на основі звинувачення підсудного в бажанні спричинити смерть, та процеси, в яких обвинуваченого підозрювали в завданні шкоди здоров'ю. Найбільша кількість документів першої групи представлена судовими справами, які стосувались не так посягання на життя, а лише на здоров'я постраждалих осіб. Таку їх кількість можна пояснити поширеною в народі думкою, що хвороби можуть бути наслані за допомогою чар і тому більшість населення бажало було шукати причини будь якої хвороби не в санітарно-гігієнічних умовах, а в таємному злому впливу ворогів. За таких умов кожна дія, яка не знаходила логічного трактування (особливо це стосувалось осіб, що перебували в побутовому конфлікті, конкурентів тощо), сприймалась, як бажання «поробити» і зашкодити здоров'ю.

Наприклад, в 1701 р. кам'янецький міщанин Судец поскаржився на Гречанку Антонієву на те, що вона бажуючи причинити йому хворобу, посипала поріг його дому невідомим порошком. Показово, що магістрат зазвичай не надавав серйозного значення таким скаргам, тим більше не маючи суттєвих доказів. Зазвичай в таких випадках присуджував обвинуваченому прийняти очишувальну присягу.

У 1705 р. в кам'янецький магістрат поскаржилась міщанка Морська про те, що вона знаходиться в небезпеці втратити здоров'я від чародійства її сусідки – Зелінської. Позивачка скаржилась, що вона бачила Зелінську вночі ходячи по двору зі свічкою в одній нічній сорочці, «босу і простоволосу», а пізніше, в наступ-

---

ну суботу, вона, Зелінська, в Домініканському костелі зломила свічку і перевернувши її донизу, поставила перед іконою. На такі обвинувачування, Зелінська пояснила, що вона ходила вночі, тому що шукала доньку, яка втекла з дому, а свічку в костелі вона поставила як слід. Магістрат, не маючи можливості дізнатись, як була поставлена свічка, і не маючи інших доказів чаклунства, все ж засудив Зелінську до епитимії, яка полягала в тім, що вона повинна була впродовж двох обідніх богослужінь в Домініканському костелі лежати «крижнем» [1, с. 12].

Судові процеси на Поділлі в цей час могли мати й інший, більш буденний характер. Так у 1710 р. в Кам'янець-Подільському магістраті була подана скарга про наклеп на міщанина Теодора Яцева. Як свідчить позивач, він, бажаючи приготувати ліки для хворої дитини, заварив у печі зілля, проте горщик був викрадений його сусідом, Григорієм Бабиченком, який ще й почав зводити наклеп на позивача, розповсюджуючи слухи, що Яцев займається чаклунством.

Того ж року і в тому ж суді відбувся інший подібний процес, який завершився присудом міщанці Дабіжих прийняти очищувальну присягу в тім, що ліки, які вона варила вночі в своєму будинку для хворої дитини, були не чаклунським зіллям [1, с. 13].

Цитуючи велику кількість судових справ, Володимир Антонович неодноразово наголошує, що члени магістерських судів, які повністю поділяли думку населення у ставленні до відьомства, розглядали скарги на чаклунство, як громадські позови про шкоду, не надаючи їм релігійного характеру, тож не ставились до цих справ фанатично.

Зовсім інших обертів набували справи, пов'язані з чаклунами, у випадку природних катаклізмів чи епідемій. В цих випадках населення могло приймати рішення стосовно підозрюваних у чаклунстві осіб, не дочікуючись судового процесу. Прикладом цього можуть слугувати наступні випадки. У 1738 р. на Поділлі поширилась морова язва. Бажаючи вберегти своє село від хвороби, жителі села Гуменці вирішили влаштувати вночі хресний хід по своїх полях. У цей час житель сусіднього села Преживати, дворянин Михайло Матковський, вийшов шукати загублених коней і випадково натрапив на цей хресний хід. Жителі села Гуменці вирішили, що чоловік, який ходить вночі по полю з вуздечкою, і є винуватцем морової язви. Селяни назвали його чаклуном і жорстоко побили. Не встиг Матковський повернутись додому, як в Преживати прийшли всі жителі с. Гуменці, озброєні рушницями та косами і оточили будинок Матковського. Селяни виломали двері і обвинуваченого повели в с. Гуменці. Попередньо заарештованому дали 50 ударів, допитуючи про зв'язок його з моровою язвою. Хоча Матковський і не визнав своєї провини, більшість присутніх закликали його спалити. Деякі присутні протестували – так, дворянин Випршінський заявив, що дворянина неможна спалити без вироку суду. У відповідь селяни вимагали від Випршінського, щоб той взяв на себе відповідальність за всі нещастя, які можуть виникнути, якщо Матковського залишити в живих. Від цього Випршінський відмовився, проте серед громади з'явилися сумніви стосовно правильності вироку, побоюючись судової відповідальності. Але, серед натовпу знайшлись особисті вороги «підсудного» – зокрема, дворянин Скульський заявив, що у випадку штрафу, він готовий заплатити 100 золотих, аби тільки спалили обвинуваченого. До виконання «вироку» громада поставилась дуже відповідально, підготувавши багаття з 40 возів дров і 20 возів соломи. Матковському дали можливість посповідатись та покаятись перед священиком, після чого спалили [1, с. 16].

Така ж доля спіткала в 1770 р. приїжджого з Туреччини, Іосифа Моринта, в м. Ярмолинцях, під час чуми, яка лютувала в той час на Поділлі. Причиною підозр було те, що Моринт був іноземцем і довгий час займався лікуванням в місті (до речі, вельми успішно). Громада міста, визнавши його винним, спалила, зануривши в бочку з соломою [1, с. 18]. Цікаво, що у цій справі легко помітити паралелі із поширеними в традиційному суспільстві уявленнями про те, що людина, здатна боротись із хворобою, розуміє її суть і, відповідно, може також її й насилати. Доречно пригадати випадки вбивства лікарів під час епідемій у Франції в першій половині XIX ст.

Інший вид само розправи застосувався при підозрі в спричиненні користі чи шкоди в господарстві за допомогою чар. У цьому випадку можливо було, в переслідуванні власних цілей, котрійсь з впливових осіб громади, маніпулювати свідомістю селян чи міщан. Яскравим прикладом слугує справа, записана у Кам'янець-Подільській міській книзі під 1709 роком. Під час посухи, яка була в тому ж таки році на Поділлі, власники дрібнопомісного села Підпилип'я, дворяни Дружковські, Нагурські, Локучевські та Рудинські радились, які міри слід прийняти для припинення посухи. Дворянин Дружковський наполіг та тім, що посуха була спричинена через злий задум відьми, яка проживає в цій місцевості. Оскільки підозрювати було нікого, то як перше випробування, було наказано всім селянкам цієї округи носити відрами воду з р. Збруч і поливали нею хрести, які стояли при дорозі та при в'їзді в села. Оскільки усі селянки носили воду, підозри від них було відхилено. В свою чергу, селяни розпустили слух, що дощ утримує котрась із дворянок, чим і скористався дворянин Дружковський. Він заборгував велику суму коштів дворянці Яворській, і уже близько

двох років не повертав їй борг, за що був постійно переслідуваний Яворською. Для того, щоб позбутись небажаної кредиторки, Дружковський переконав усіх сусідів, що саме Яворська є причиною посухи. Для дворянки влаштували випробовування на березі р. Збруч, її попередньо роздягнувши, зв'язали особливим способом (великий палець правої руки прив'язали до великого пальця лівої ноги, і так навхрест). Потім між зв'язаними частинами тіла була протягнута мотузка, і Яворську прийняли опускати у річку і підіймати. Оскільки дворянка тонула, з неї зняли підозри [1, с. 27].

Тому, не можна заперечити, що на території Поділля не відбувалось жорстоких покарань, спалювання чаклунів чи відьом, підозрюваних в спричиненні шкоди населенню чи господарству. Проте ці дії носили не правовий статус, а швидше як розправу самої власне громади. Самосуди чинились не часто, проте вони були наслідками панічного страху перед страшними хворобами і смертями своїх близьких. В час вирування епідемій чи катаклізмів, населення було абсолютно переконано, що кара господня на них та на їхнє господарство, послана саме через не богоугодну діяльність відьми чи відьмака, що спокійно з ними міг проживати впродовж довгого часу. Та слід наголосити, що такі випадки траплялись дуже рідко і звичайно без втручання судових представників.

Як справжній борець за відродження національної ідеї, Володимир Боніфатійович не втомлювався досліджувати різні аспекти української історії. Отже, торкаючись цієї тематики Володимир Антонович був чи не першовідкривачем у цій дослідницькій нерозораній ціліні. Дуже доречно і яскраво виглядала праця Володимира Боніфатійовича на фоні тисячі фактів про масові судові процеси проти відьомства у XVI-XVIII століттях, які прокотились по всій Європі, поглинувши тисячі життів. На противагу цьому автор протиставляє українську демонологію, яка не перейшла в юридичну сферу.

Список використаних джерел та літератури

1. Антонович В. Б. Колдовство: Документы, процессы, исследования / В. Б. Антонович. – СПб: Типография Киршбаума, 1877. – 139 с.
2. Архів ЮЗР, Ч. 5, Т. 1 (К., 1869), с. 302.
3. Грич І. Володимир Антонович – будівничий філософських засад нової України / І. Грич // Історія в школах України. – 2004. – №1. – С. 47-49.
4. Діса К. Історія з відьмами: Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII-XVIII ст. / К. Діса. – К.: Критика, 2008. – 301 с.
5. Єфименко П. Суд над відьмами / П.Єфименко // Киевская Старина. – 1883. – №11. – С. 380-387.
6. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К.: Генеза, 2012. – 512 с.
7. Кістяковський А.Ф. К истории верования о продаже душ черту / А.Ф.Кістяковский // Киевская Старина. – 1882. – № 7. – С. 180-186.
8. Милорадович В.П. Украинская відьма / В.П.Милорадович // Киевская Старина. – 1901. – №2. – С. 80–107.
9. Соляцкий А. Колдовство в Юго-Западной Руси в XVIII веке / А Соляцкий // Киевская Старина. – 1886. – №6. – С. 193-236.

Павло Нечитайло

к.і.н., археолог

м. Кам'янець-Подільський

НОТАТКИ ДО СПЕЛЕО-АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ В.Б. АНТОНОВИЧА

Стаття присвячена сучасній оцінці спелео-археологічної спадщини В.Б. Антоновича. Розвідка вченого по печерах лівобережжя Дністра розглядається крізь призму сучасних досліджень цих пам'яток. Окремі матеріали публікуються вперше.

Ключові слова: печери, печерні монастирі, петрогліфи, мегаліти, крем'яні знаряддя, енеоліт, середньовіччя, християнство.

У 1883 р., за дорученням Розпорядчого комітету VI Археологічного З'їзду професором Київського університету Володимиром Антоновичем уперше було проведено археологічне обстеження печер у частині лівобережного Подністров'я [1].

Дослідником були детально описані печери біля Нігина та Залуччя, Студениці, Нагорян, Лядови, Бакоти та Буші. Також вчений згадує печери у Жванці, Кривчику, Хороброві, Карачківцях (Рис. 1). Зібравши свідчення про понад 30 печер у цьому регіоні, йому вдалось оглянути лише 15 із них. Перепонами для дослідження решти стали: недоступність печер через розташування входів на прямовисних скелях та закриття входів місцевими жителями з господарських та інших міркувань.

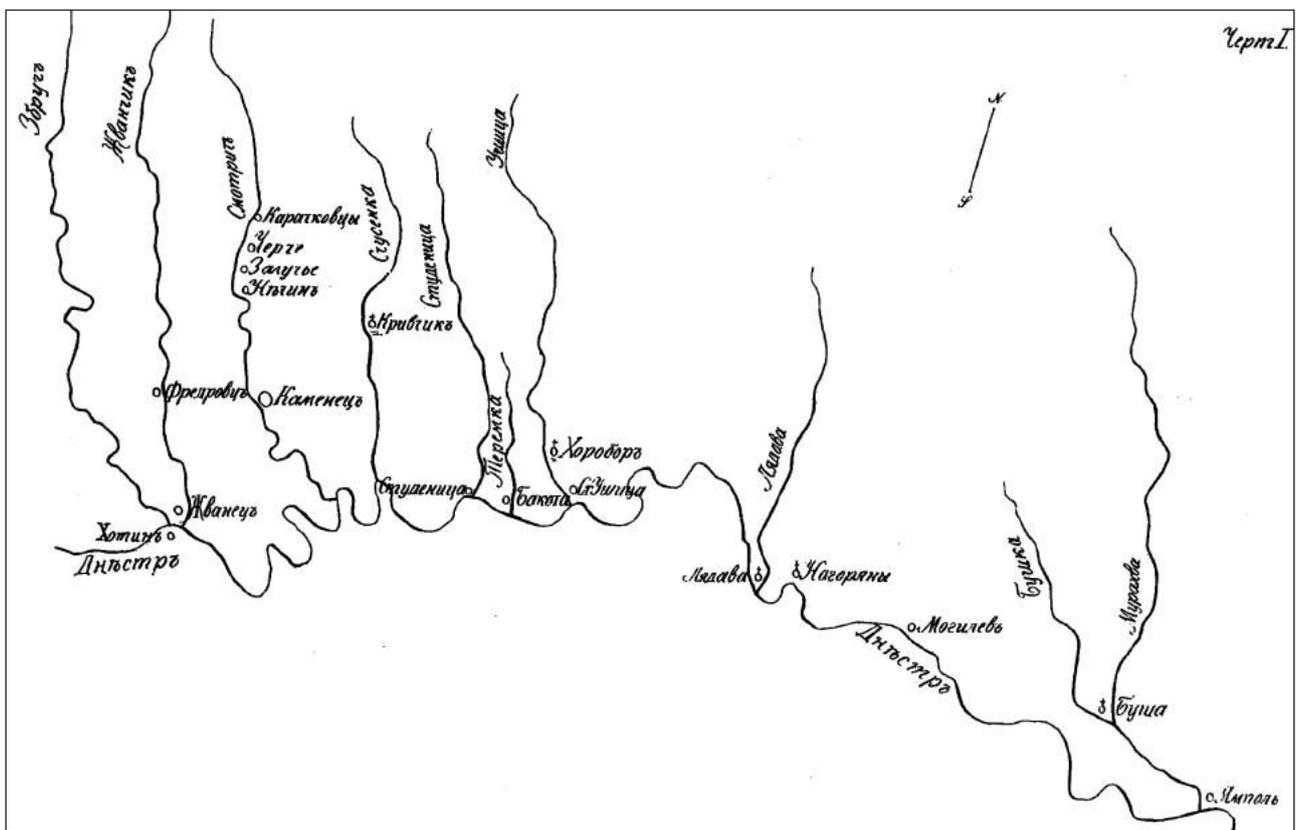

Рис. 1. Карта-схема печер, обстежених В.Б. Антоновичем

Обстежені печери В.Б. Антонович поділив на дві групи: 1) Печери природні зі слідами більш-менш помітної обробки рукою людини та зі слідами її перебування у самій печері чи в її околицях у первісний час; 2) Печери, висічені в скелях у ближчий історичний час із різними культурними цілями. Цей поділ можна вважати першою спробою наукової класифікації печер Подністров'я як з погляду історичного, так, до деякої міри, й зі спелеогенетичного.

Робота проведена професором не втратила своєї актуальності до сьогодні і слугувала відправною точкою для подальшого вивчення цих пам'яток. Фактично В.Б. Антоновича можна вважати фундатором печерної археології Середнього Дністра, оскільки до нього у регіоні не проводилось системних спелео-археологічних досліджень. Він першим провів фото фіксацію, зняв плани та обміри, провів аналіз писемних джерел найбільш яскравих печерних об'єктів на Лівобережному Подністров'ї, сформувавши методичні засади, якими й досі послуговуються його наступники.

Три печери між Нігином та Залуччям виявились природними. Вчений обстежив три порожнини, найбільша з яких мала 42 метри. Вона мала вигляд розгалуженого лабіринту, підлога якого була замита наносами глини, чорнозему та каменю. В цій найбільшій печері В.Б. Антонович знайшов значну кількість людських кісток та польську срібну монету 1620 року. Місцеві жителі, відвідуючи печеру, виносили людські кістки на поверхню і перепоховували. Це було пов'язано з місцевим переказом, за яким у цій печері загинули місцеві жителі, що переховувались від татарських нападів. Професору вдалось знайти документальне підтвердження такого використання підземної порожнини. У актових книгах Кам'янця-Подільського зберігся документ, датований 1543 роком, що зобов'язував мешканців сіл Черче та Залуччя доглядати печери і використовувати як криївки під час ворожих нападів, в якості спільної власності. «Если бы человек или жонка не допускали входа в пещеру человеку, жонке или ребенку из епископского Черчинскаго имени и если бы это было доказано присяжным показанием одного или двух лиц, то владелец Залучья должен будет наказати виновного под. опасением штафа в 3 гривны. То же относится обратно по отношению к Залучанам [1, с. 92]. Таким чином, місцевий переказ цілком міг відповідати історичним реаліям. Втім, не весь антропологічний матеріал, на думку В.Б. Антоновича, відносився до пізньосередньовічного часу. Деякі кістки мали виразні ознаки первісної людини. Приналежність окремих берцевих, гомілкових та плечевих кісток до попередників homo sapiens підтвердив також антрополог Анучін Д.М., який особисто оглянув зібраний професором антропологічний матеріал під час Археологічного з'їзду. На жаль, усі черепи, були винесені місцевими жителями і поховані у братській могилі за 3-4 роки до приїзду В.Б. Антоновича. Беручи до уваги цей факт, було б доцільним обстежити місце поховання кісткових решток, яке, за свідченням Ю.Й. Сіцинського було

позначене кам'яним хрестом [20, с. 202]. Ймовірність виявлення унікального антропологічного матеріалу, зважаючи на свідчення В.Б. Антоновича є досить високою. В районі сіл Черче та Залуччя, за легендою, існував давній монастир, втім невідомо чи був він пов'язаний з печерами [9, с. 32]. У привхідній частині печери з антропологічним матеріалом наприкінці ХІХ століття було влаштовано каплицю, яка проіснувала недовгий час [20, с. 202; 21]. Шурфування цієї печери було проведене М.М. Стріхарем. У шурфі було виявлено фрагменти кераміки ХІІ-ХІІІ ст. [22]. Таким чином печери біля сіл Черче, Залуччя та Нігин є цікавим спелео-археологічним об'єктом, де були виявлені матеріали давньоруського, пізньосередньовічного часу та кісткові рештки, що можуть мати виключне значення для розуміння процесів антропогенезу на теренах Східної Європи.

Значну колекцію крем'яних знарядь вченим було зібрано на схилах біля печер у селі Кривчик на річці Счусенці. На жаль, входи в ці печери були закриті місцевими жителями. В.Б. Антоновичу траплялись наконечники стріл, сокири, скребки, пластини, ножів. Ймовірно залишки крем'яної індустрії були пов'язані з штольневим видобутком кременю, ясні сліди якого були виявлені професором біля с. Студениця (Кам'янець-Подільського району, нині затоплена). Тут, на горі Біла обстежувались 5 печер. На схилах, та, безпосередньо в самих печерах, траплявся крем'яний інвентар, вдалось зібрати більше 20 екземплярів знарядь [1, с. 94-96]. Додаткові обстеження печер були проведені С.М. Бібіковим, який переконливо довів їх використання у якості енеолітичних кременевих штолень [7]. Такий тип штучних підземель є надзвичайно рідкісним для території України, зважаючи на специфіку їх виникнення та поважний вік. На щастя, штольні збереглись до сьогодні і доступні для подальших досліджень та огляду. Нижче по схилу, на горі Білій міститься маловідома пам'ятка: рештки печерної церкви та житлового приміщення пізньосередньовічного часу із великою кількістю наскельних зображень. Її детальне обстеження проводилось нами у 2013 році [17].

Наступним об'єктом зацікавлень археолога були печери біля с. Нагоряни (Могилів-Подільський район Вінницької області). До досліджень вченого долучилась його дружина К.М. Мельник [11]. Тоді були оглянуті печери нижнього ярусу, та частково другого. В.Б. Антонович згадує 7 печер, у найбільшій з яких та на схилі під печерами була зібрана колекція крем'яних виробів. Крім того, дослідники описали мегалітичні конструкції, що складались з 15-ти великих каменів, вкритих рисунками та знаками. К.М. Мельник порівняла знайдені мегаліти та рисунки на них з відомими на той час мегалітичними пам'ятками Франції та Великобританії й зробила припущення, що вони синхронні крем'яним знаряддям, знайденим В.Б. Антоновичем, й відносяться до кам'яної доби [11, с. 133]. Подібні мегалітичні конструкції з петрогліфами були знайдені нею біля печерних монастирів у Бакоті та Лядаві.

У 1966 р. О.О. Формозов проводив перевірку відомостей про настінні зображення в Буші, Бакоті, Нагорянах, Лядовій, наведених В.Б. Антоновичем і К.М. Мельник й заперечив ймовірність існування на пам'ятках давніх зображень [24, с. 141-143]. У виданій 1969 р. праці «Очерки по первобытному искусству. Наскальные изображения и каменные изваяния эпохи камня и бронзы на территории СССР» дослідник наводив наступні аргументи: а) в Бакоті, Лядові і Нагорянах зображення виконані на м'якій і нетривкій породі, отож давні зображення не могли тут зберегтись; б) мегалітичні споруди біля Нагорян є природними брилами, що відкололись від скельного каньйону; в) грубі кременеві знаряддя з печери у Нагорянах, які згадував В. Антонович, є природнім кременем; г) гравіювання в печерах біля Нагорян (хрести, мілкі просвердлини, прямокутники, заштриховані в клітину) відносяться до періоду існування в печерах християнських монастирів [24, с. 142-143].

Однак, на нашу думку, аргументи на користь пізнього датування петрогліфів, наведені О.О. Формозовим, недостатні. Зображення хреста не завжди носить християнське семантичне навантаження. Велика кількість хрестоподібних зображень на скелях й у печерах біля Нагорян найрізноманітніших модифікацій потребує ґрунтового й копіткого аналізу. Хоча більшість з них, дійсно стосується часу існування у пам'ятці християнського монастиря і має аналогії в інших печерних культових пам'ятках регіону. Нетривкість породи, на якій зображені малюнки, не є вагомим аргументом, так як О.О. Формозов не заперечує ймовірність існування петрогліфів епохи бронзи на вапнякових скелях Кобистану. Спроба дослідника віднести віднайдені В.Б. Антоновичем крем'яні відбивні знаряддя до природних шматків кременю безпідставна, оскільки їх опис міститься в каталозі виставки ХІ археологічного з'їзду за № 559562, це «отбивной массивный осколок кремня, с одного конца оттесанный мелкими отбойными в виде скребка и три толстых остроконечных осколка с отбивными луковичками» [21, с. 72].

Спроба датувати зображення, введені в науковий обіг К.М. Мельник та В.Б. Антоновичем була зроблена М.С. Бандрівським. Автор на основі аналогій зі знаками з Румунії та Карпат датував знахідки з Бакоти, Лядаві та Нагорян VIII-XI ст. [6].

З 1999 року вивченням печер та петрогліфів біля с. Нагоряни займається автор [12; 13; 14]. Мегалітичні конструкції, згадувані В.Б. Антоновичем на сьогодні не збереглись. Однак, кількість печер, відкритих в основному скельному комплексі, значно перевищує вказану у праці 1886 року (7 шт.). На даний момент об-

стежено більше 20-ти приміщень природного, штучного та змішаного походження. У печерах та на стінах каньйону зафіксовано більше кількох сотень графіті та петрогліфів, що відносяться до різних історичних періодів використання скель. Більшість з них – пізньосередньовічного часу й відносяться до існування в печерах християнського монастиря [15]. За стилістикою виконання вони збігаються з тими рисунками, які подані у праці К.М. Мельник [11]. Антропоморфні зображення, геометричні фігури, лункоподібні просвердлини, хрестоподібні фігури трапляються як на природних так і на підрубаних поверхнях скелі. Не зважаючи на архаїчний вигляд більшості петрогліфів, обставини їх виявлення, численні аналогії з інших християнських печерних пам'яток (Дністер, Крим, Болгарія) [15] дозволяють атрибутувати основну масу зображень як таку, що була залишена мешканцями та відвідувачами монастиря. Верхня хронологічна межа існування чернечої обителі – середина XVII століття. Втім, окремі петрогліфи дійсно можуть відноситись до більш ранніх періодів використання печерної пам'ятки. У 2002 році, біля печери №8 другого ярусу нами було виявлене антропоморфне зображення, що за низкою ознак може бути приналежне до носіїв трипільської культури (Рис. 2). На це вказує стилістика петрогліфу: бітрикутність, трипальність та «німб», виконаний просвердлинами. Поєднання таких стилістичних елементів трапляється виключно в матеріальній культурі «трипільських» племен [12;14]. З приводу знахідки даного петрогліфа автором була зроблена доповідь на засіданні відділу енеоліту-бронзи в ІА НАНУ, де більшість присутніх підтвердила ймовірність енеолітичного датування зображення. Крім того, фрагмент кераміки трипільської культури був знайдений автором при шурфуванні плато над печерами [13].

Таким чином, хоча більшість знайдених зображень у Нагорянському скельно-печерному комплексі має середньовічне походження, не виключена ймовірність більш датування як окремих з них так і віднайдення нових зразків первісного наскельного мистецтва.

Також В.Б. Антоновичем була висловлена гіпотеза використання за кам'яної доби окремих печер Лядавського монастиря, що поки-що не знайшла ні підтвердження, ні заперечення [1, с. 88].

Бурхливу дискусію щодо культурно-історичної атрибуції та датування породило відкриття професором Бушанського скельного рельєфу [4; 8; 10; 23; 25]. Вчений обстоював дохристиянське походження плоскорізьби та висловив припущення зв'язку рельєфу з ранньослов'янськими релігійними уявленнями. Його позицію розвивали В.М. Даниленко, І.С. Винокур та інші дослідники. Втім, прихильників дохристиянського походження рельєфу все меншає. Більшість вчених вбачає у композиції сцену, у якій зображено Св. Онуфрія [8; 10; 25]. Примітивні кам'яні фігури цього святого у печерних пам'ятках Подністров'я трапляються досить часто [19]. Реалістична скульптура Св. Онуфрія з оленем XVIII ст. з печерного монастиря у с. Маліївці (Дунаєвецького району) була нещодавно опублікована автором [16].

Масштабні археологічні дослідження В.Б. Антонович проводив у Бакотському скельному монастирі [2]. У 1883 році ним була обстежена равликоподібна печера на вершині гори. Згодом, у 1891-1892 році був відкритий основний комплекс монастиря та площадка перед ним. Там було знайдено надзвичайно багатий матеріал, що складався з колекції зброї, культових речей, фресок та графіті. Зважаючи на досить широке висвітлення

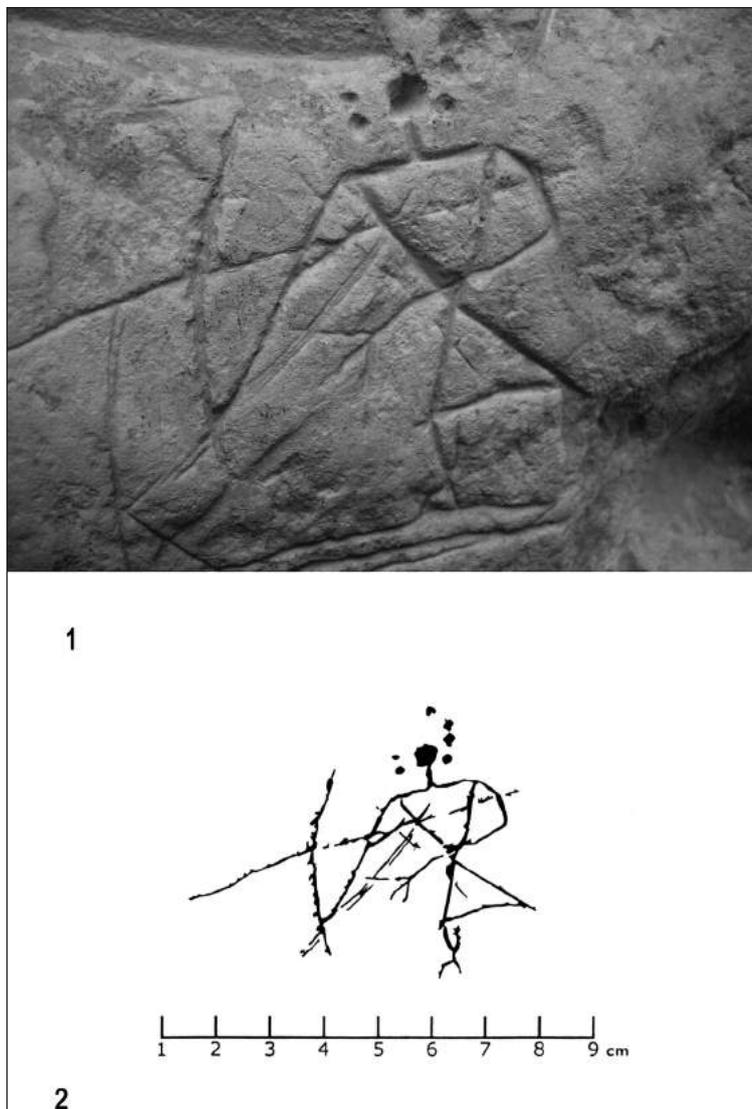

Рис. 2. Антропоморфне зображення доби енеоліту з Нагорянського печерного комплексу

розкопок Бакотського монастиря у науковій та популярній літературі [3; 5; 18; 20; 21] ми звернемо увагу лише на одну обставину, якої не торкнулись попередники. Як відомо, датування монастиря базується на прочитанні написів академіком М.М. Тихомировим, який у 1962 році, на запрошення І.С. Винокура, відвідав пам'ятку й прочитав його з натури [3, с. 201]. Вчений датував напис «Благослови Христос Григория игумена давшего силу святому Михаилу» кінцем XI – початком XII ст., а «Григорий воздвиг место се» кінцем XII – поч. XIII ст. [3, с. 201]. На момент відкриття печер, по боках та внизу напису були помітні знаки або літери, а ліворуч зображення бородатого обличчя та рівноконечний хрест. Під час огляду пам'ятки М.М. Тихомировим ці деталі вже не збереглися, однак В.Б. Антонович подає власну прорисовку (Рис. 3.1) у праці «Бакотській скальный монастырь» [2, с. 113].

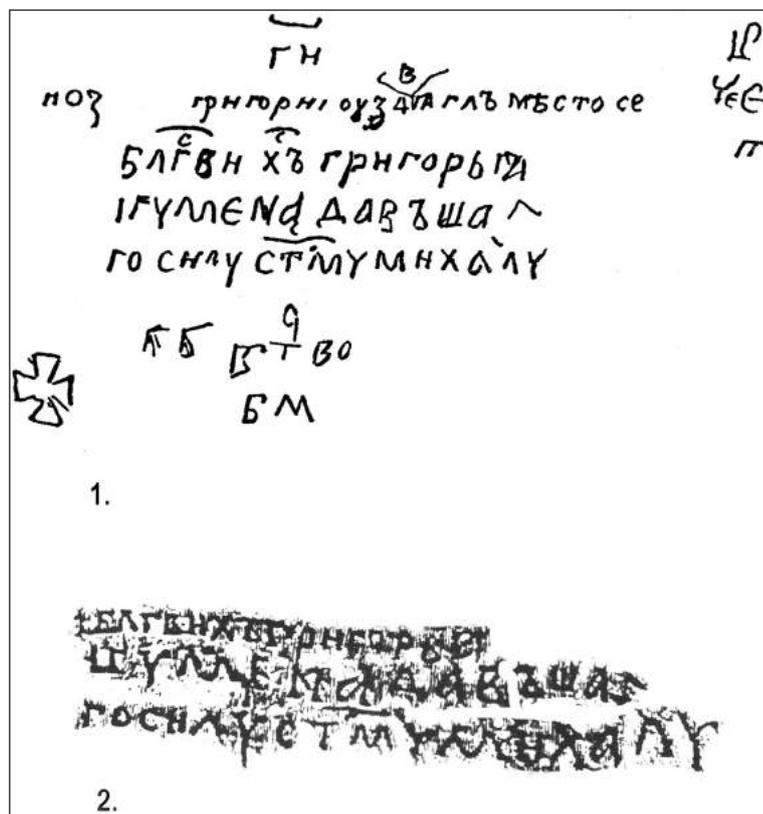

Рис. 3. Напис з Бакотського монастиря:
1 – за В.Б. Антоновичем; 2 – за І.С. Винокуром, П.С. Горішнім

разно «установні» (Рис. 3.2). Натомість, ілюстрація зі статті В.Б. Антоновича більше нагадує польовий кресленик. На жаль, зараз ділянка скелі закрита табличкою, де поміщена копія рисунку з книги І.С. Винокура. Зважаючи на цікаві особливості та невідповідності двох прорисів є потреба у додатковому обстеженні даного графіті.

Спелео-археологічна діяльність В.Б. Антоновича була першою серйозною спробою вивчення подільських печер в історико-культурній площині. Ним були намічені основні напрямки досліджень, випрацьовані методи, джерельна база, спроби інтерпретацій пам'яток. Більшість об'єктів, які були обрані професором для обстежень, є дійсно унікальними з потужним інформаційним потенціалом. Окремі висновки В.Б. Антоновича щодо призначення, використання та датування печер та скельно-печерних комплексів були підтверджені вченими-наступниками. Інші призводили до довготривалих дискусій у найширших наукових колах. Знаменитого київського професора можна по праву вважати «батьком» наддністрянської спелео-археології. Внесок вченого у розробку цілої низки питань, пов'язаних з вивченням скельно-печерної архітектури та природних історичних підземель є неоціненним. Дослідження В.Б. Антоновича розпочали цілу епоху у вивченні окремих пам'яток краю – деякі гіпотези, висловлені дослідником, й досі перебувають на озброєнні науковців, а матеріали з Бакотського монастиря, Буші, Нагорян, Студениці не мають рівних за значущістю з відомих пам'яток материкової України.

Список використаних джерел та літератури

1. Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI-го АС. – Т. 1. – Одесса, 1886. – С. 86-102.

2. Антонович В.Б. Бакотській скальний монастирь (Обьясненіє къ рисункамъ) // Киевская старина. – Книга 10. – К., 1891. – С. 108-116.
3. Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділезнавства, 1994. – 362 с.
4. Винокур І. С. Дослідження Бушанського скельного комплексу // Археологія. – 1994. – № 3. – С. 123-135.
5. Винокур І. Скелі й печери в історії Бакоти // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України: Зб. тез повідомл. та доп. наук. конф., Львів, 2-3 лютого 1995 р. – Львів, 1995. – С. 16-19.
6. Бандрівський М. Про петрогліфи Середнього Подністров'я // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція археології). Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 60-61.
7. Бибииков С. Н. Древние кремневые выработки на горе Белой в районе Каменец-Подольска // Тези доп. Подільської історико-краєзнавчої конф. – Хмельницький, 1965. – С. 62-64.
8. Березяк В. В. Бушанський скельний рельєф // Археологія. – 1994. – №3. – С. 113-121.
9. Дем'янчук Г. Високі береги Смотрича. Путівник по туристському маршруту. – Львів: Каменяр, 1978. – 72 с.
10. Забашта Р. Скельний комплекс у с. Буші Вінницької області (до проблеми історичної інтерпретації археологічних матеріалів) // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України: Зб. тезповідомл. та доп. наук. конф., Львів, 2-3 лютого 1995 р. – Львів, 1995. – С. 41-44.
11. Мельник Е. Н. Следы мегалитических сооружений в некоторых местностях Южной России // Труды VI-го АС. – Одесса, 1886. – Т. 1. – С. 103-134.
12. Нечитайло П., Забашта Р. О., Ридуш Б. Т. Спелеоархеологічні розвідки на лівобережжі Дністра у 2002-2003 рр. // Археологічні відкриття в Україні 2000-2003 рр.: Зб. наук. праць / За ред. М. О. Гаврилюк. – Вип. 6. – К.: ІА НАНУ; Шлях, 2004. – С. 237-242.
13. Нечитайло П.О., Ридуш Б.Т. Звіт про спелеоархеологічні роботи на пам'ятках Нагоряни та Оксанівка. – К., 2004. – 22 с. Архів ІА НАНУ.
14. Нечитайло П.О. Нові знахідки петрогліфів у Середньому Подністров'ї // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: Прут, 2003б. – Вип. 2. – С. 235-240.
15. Нечитайло П.О. Хрестоподібні зображення з лунками-просвердлинами у печерах Подністров'я // Археологія & фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – С. 35-44.
16. Нечитайло П.А. К вопросу датировки пещерного монастыря в селе Малиевцы // Спелеология и спелестология. Сборник материалов III Международной научной заочной конференции. – Набережные Челны: НИСПТР, 2012. – С. 132-136.
17. Нечитайло П.А., Ридуш Б.Т. Следы христианского пещерного комплекса около села Студеница на Среднем Днестре // Спелеология и спелестология. Сборник материалов IV Международной научной заочной конференции. – Набережные Челны: НИСПТР, 2013. – 382 с.
18. Ридуш Б. Бакотсько-Комарівський білатеральний скельно-печерний комплекс // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2008.– Вип. 3. – С. 223-240.
19. Свинко Й., Волік О. Культіві споруди у травертинових скелях Середнього Придністров'я та їх історичне значення // Наукові записки ТДПУ. Серія: Історія. – 2003. – №2. – С. 162-167.
20. Сецинский Е. Материалы для истории православных монастырей Подольской епархии // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – 1891. – Вып. 5. – 450 с.
21. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 197-354.
22. Стрихарь М.Н. Отчет об археологической разведке пещерных памятников Каменец-Подольского района Хмельницкой области в 1997 г. // НА ІА НАНУ. – 1997/121.
23. Формозов А.А. О наскальном барельефе близ с. Буша в Поднестровье // СА. – 1968. – № 2. – С. 103-110.
24. Формозов А.А. Очерки по первобытному искусству: Наскальные изображения и каменные изваяния эпохи камня и бронзы на территории СССР // Материалы и исследования по археологии СССР. – №156. – М.: Наука, 1969. – 256 с.
25. Формозов А. А. Еще раз о наскальном барельефе у с. Буша в Поднестровье // Археологія. – 1994. – № 3. – С. 136-138.

СЕКЦІЯ 2. ДАВНЯ АРХЕОЛОГІЯ

Іван Рудянин

к.і.н., старший викладач Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Тетяна Яцечко-Блаженко

старший викладач Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
м. Луцьк

ПАЛЕОЛІТИЧНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ МІСТА КРЕМЕНЦЯ

У статті висвітлено появу перших палеолітичних стоянок на території міста Кременець Тернопільської області. Охарактеризовано особливості Кременецьких гір. Проаналізовано археологічні дослідження на палеолітичних стоянках в межах міста Кременець.

Ключові слова: палеоліт, Куличівка, стоянка, Кременецькі гори.

Виклад основного матеріалу. На території сучасного міста Кременця сліди перших людських поселень первіснообщинного ладу відносять до періоду пізнього палеоліту, який датується 30-10 тис. років тому [8, 3; 2, 6]. Стародавній кам'яний вік охоплює кілька сот тисяч літ. Сама назва палеоліт походить від грецьких слів «палеос» – стародавній та «літос» – камінь.

В період пізнього палеоліту людина освоїла техніку виготовлення різноманітних знарядь з каменю із застосуванням розпилювання, шліфування та обробки рогу і кістки. В цей час удосконалюється домобудування, розвиваються різні форми мистецтва, виникли перші форми релігійних вірувань, поширюються позитивні знання про навколишній світ та людину. У цей час території Волині проходить процес подальшого розселення груп палеолітичного населення в напрямку з півдня на північ, північний схід та північний захід. Зокрема, це приводить до появи в окремих регіонах певних локальних груп населення, що відбилось у матеріальній культурі населення [5, 9-10].

Палеолітичні пам'ятки стародавніх мисливців та збирачів Кременеччини свідчать про два хронологічні етапи їх розвитку: початкову, ранню фазу пізнього палеоліту з оріньякськими і шлютрейськими елементами та пізню – мадленського періоду (за назвами відповідних місцевостей на території Франції).

Територія Кременця у палеолітичний період являла собою різко виражений розчленований рельєф. Тут постійно проживали групи людей-мисливців, про що розповідають нам стоянки та поселення виявлені на горі Куличівка в місті Кременці. Говорячи про Куличку необхідно сказати, що вона є складовою Кременецького хребта, або Кременецьких гір. Більшість території самого міста лежить в глибокій і широкій ерозійній долині теренового подільського порогу, який завдячує своєю появою тектонічним явищам. Хребет, прикритий кам'яною потрісканою плитою, забезпечив від подальших ерозій заховані партії так званих «гір» з урвистими збіччями до долин, в одній з яких постало місто Кременець.

Кременецькі гори належать до рідкісного типу денудаційних, або ерозійних гір, що утворились внаслідок розмиву древнього Подільського плато водами. Їх найвищою точкою є гора Камула (висотою 471 метр над рівнем моря), називається Гологори. Чимало останцевих гір з плоскими вершинами, які в геології називають горами-свідками, під час цього процесу від членувалося від краю материнське плато і стоять поодинокі чи невеликими групами обабіч головної гряди. Кременецькі гори складені морськими осадовими породами крейдяного періоду мезозойської ери та третинного періоду кайнозойської ери. В нижній їх частині крейда з кременем, вище глина й пісок, а у верхніх нашаруваннях вапняк. Четвертинні відклади – це жовті суглинки. У міоценовий період внаслідок процесів Карпатського горотворення Сарматське море відступило на південний схід. Територія сучасного Поділля піднялась, стала сушею – почалась інтенсивна ерозія північного краю плато. Так утворились Кременецькі гори [3, 42-43].

На території Кременеччини наразі відомі пам'ятки лише пізнього палеоліту. Одна із них, Куличівка була виявлена під час розвідок археологом О. Цинкаловським ще у 30-х роках, а згодом в 50-60-х роках обстежені М. Островським, В. Савичем та іншими дослідниками. Тваринний світ був предатсвлений мамонтами, шерстистими носорогами, північними оленями, кіньми та ін.

У даний період удосконалюються виготовлення знарядь праці з кременю, з'являються різці, скребки, вістря, проколки. Вони використовувалися первісною людиною у її повсякденному житті. В епоху пізнього

палеоліту відбулися значні зміни у суспільному житті людей. На зміну первісному стаду приходять матріархат, що не могло не відобразитись на заняттях первісної людини.

У 30-х роках ХХ ст. у науковців викликала інтерес багатошарова пам'ятка пізнього палеоліту, яка знаходилась на північному схилі гори Куличівка, поблизу залізничної станції у західній частині Кременця. Відкрита вона була археологом Олександром Цинкаловським у 1937 році [12, 20-21].

У самому місті Кременці, а також на його околицях, особливо в урвищах ерозійних долин, виступають скельні навіси і печери.

Під час розкопок, які тривали на протязі 30-х років ХХ ст. на схилі гори Куличівка, в північно-східній частині міста було знайдено більше як півмільйона кам'яних, крем'яних, кістяних та інших предметів, що дають уявлення про поселення не лише пізнього палеоліту, а й наступних періодів – бронзи та раннього заліза. Знахідки, які належали до культур кам'яної доби датувались періодами ориньяк та мадлен. Кам'яні та крем'яні знаряддя праці, а також їх напівфабрикати за словами археолога О. Цинкаловського були розповсюджені там у великій кількості, що можна було їх «везити возами». Інколи навіть траплялись цілі, так звані первісні «фабрики» по виготовленню знарядь із кременю [11, 570].

Впродовж 1969-1989 рр. проходило стаціонарне дослідження Куличівки, завдяки експедиціям, які проводив Інститут суспільних наук Академії наук України у Львові, під керівництвом кандидата історичних наук В.П. Савича. На протязі наступних 23 років його наступником у проведенні розкопок став відомий краєзнавець та дослідник старожитностей Кременеччини Г.І. Чернихівський.

За час дослідження Куличівки було розкопано понад 5,5 тис. кв. метрів площі, констатовано п'ять горизонтів залишків матеріальної культури. У верхніх шарах сірого ґрунту було виявлено залишки поселень доби бронзи та раннього заліза, які датуються II тисячоліттям до н.е. та IX–VII ст. до н.е. В світло-жовтій глині та коричневих суглинках – три горизонти поселень пізнього палеоліту, які за своїм датуванням відносяться до 31–25 тис. років до н.е.

Від сучасної поверхні культурні залишки пізньопалеолітичної доби залягають на глибині від 1,2 до 2,5–3,5 м. На одному із горизонтів знайдено залишки кількох наземних жител, п'ять вогнищ, скупчення обробки кременю і в загальній кількості понад 70 тисяч одиниць матеріалів [1, 93-94].

Значна кількість матеріалів знаходилась біля вогнищ. Вони мали овальну форму розміром 1,5 м в діаметрі. Серед крем'яних знахідок – відщепи, осколки, пластини, фрагменти пластин, нуклеуси, кам'яні плитки, а також готові знаряддя праці: скребки, різці, проколки [8, 33]. Під час дослідження траплялись і унікальні знахідки, до них археологи-дослідники віднесли крем'яне знаряддя – гігантоліт, яке має мигдальну форму, розміром 45×20×16 см і вагою 14 кг 70 г [1, 49; 12, 20-21]. Робоча частина цього знаряддя має форму дуги. Ймовірно, що за допомогою такого знаряддя під час полювання на мамонта, тварині розбивали череп. Другою рідкісною знахідкою можна вважати – наконечник, який за формою нагадує листок лавра. Довжиною він 93 мм. Нижня частина його має заокруглену форму, натомість верхня – гострокутна, а поверхня із обох боків покрита ретушшю [8, 26].

Цінними є також знайдені під час розкопок вироби із кістки. Найбільше зацікавлюють, ті, які оздоблені орнаментом. До них можна зарахувати ріг північного оленя довжиною 22 см. Зверху на ньому просвердлений отвір, прикрашений він поздовжніми ламаними лініями, ви гравійованими зображеннями, які чимось нагадують пучки квітів. Але найбільше вражає зображення поряд постаті людини, яка йде, широко розмахуючи руками, на голові у неї висока зачіска, а також зображення коня, який пасеться, схиливши на бік голову. До речі, подібна знахідка була виявлена на Куличівці один раз. З кістяних виробів зустрічаються також роги руків'я для крем'яних знарядь праці, проколки, рогова підвіска, два великі фрагменти рогів північного оленя зі слідами орнаменту на поверхні [12, 22].

Нижній шар палеолітичного горизонту Куличівки датується раннім етапом пізнього палеоліту. Він простежується в шарі темно-коричневих суглинків на глибині 1 м до 1,10-1,20 м від нашої сучасної поверхні і знаходиться на схилі гори із її північного боку. Саме тут виявлено було залишки наметовидних жител овальної форми розміром 6,2 × 7,7 м, покритих шкірами звірів. Вхід в житло знаходився із півдня або південного сходу, по середині розташоване було вогнище. Каркас був із дерева, до того ж в основі його були великі кістки таких тварин як мамонта, північного оленя, зубра, коня. Однією із складових конструкції були кам'яні плити. Поблизу жител розташовувалися виробничі об'єкти, які мали овальну форму, про дослідження яких в 1978–1982 рр. В. Савичем буде йти нижче. Існували вогнища просто неба, біля яких літніми вечорами, ймовірно, збирались жителі стоянки [5, 11-12].

У центральній частині мису в суглинках на глибині 2,80–3,10 м від сучасної поверхні простежується найдавніший – третій пізньопалеолітичний шар. В 1978 році палеолітична експедиція Інституту під керівництвом В. Савича продовжила свої охоронні розкопки багатошарової пам'ятки Куличівка. Була досліджена північна частина мису – периферія поселення. Залишки поселення нижнього пізньопалеолітичного шару залягали в нижній частині світло-жовтих суглинків на глибині 1,40–1,80 м від поверхні. За цей рік було до-

---

сліджено 250 кв. м і відкрито залишки трьох вогнищ овальної чи круглої форми (1,60 × 1,10; 1,18 × 1,25; 1,80 × 1,60 м). Виявилось, що лінзи вогнищ товщиною 5-15 см заповнені вуглистою масою, в якій знаходяться вугіль, кістки тварин і невелика кількість крем'яних відходів.

Недалеко від вогнищ були відкриті два місця обробки кременю, які мали овальну (4 × 2 м) і видовжену (9,5 × 3,0 м) форму. Розщеплений кремій залягав шаром, товщина якого становила 10-23 см. Зустрічались крем'яні відбійники, нуклеуси в різній ступені обробки, відбиті площадки нуклеусів, обламани і цілі пластини та відщепи, різці, багато дрібних відщепів, які залишились в результаті ретушування крем'яних знарядь праці, також є не закінчені знаряддя, які раніше ніколи не використовувались в роботі. Серед розщепленого кременю є кам'яні плитки із забитою поверхнею, які використовувались в процесі обробки кременя. Після підрахунку, виявилось, що на 1 кв. м залягало по 500-1000, і в деяких місцях більше кременів, в тому числі по 4-10 нуклеусів. Колекцію знахідок склали різні за формою скребла, різці, пластини, фрагменти пластин з ретушшою по краях, вістря, скребло видні знаряддя, проколки. Інвентар за усіма ознаками носив архаїчні риси, які проявлялись перш за все в техніці розщеплення кременя і в окремих категоріях знарядь. Зокрема, нуклеуси, які були знайдені мали дисковидну форму, відщепи та пластини були з пізньомустьєрською підправкою на ударних площадках. Серед знарядь зустрічались також вістря, скребла, пластини за плоскою формою ретушування, які В. Савич відносить до солютрейського типу, крім того поряд були також знаряддя з крутою ретушшою по краях. Серед остеологічних матеріалів переважали знахідки кісток мамонта [6, 399]. Залишки поселення залягали на перетині темно-коричневих і жовтуватих суглинків на глибині 0,98-1,10 м від поверхні. Там, теж була виявлена невелика кількість знахідок із кременю, фрагментів кісток мамонта, північних оленів, шерстистих носорогів, уламків кількох кам'яних плит.

У східній частині розкопу знайдено місце обробки кременя, яке мало форму видовженого овалу розміром (4 × 3 м). Кременевий інвентар цього поселення по типологічному складу аналогічний до інвентарю нижнього шару, але знаряддя все ж таки мають більше розвинуті форми [6, 399].

Під час охоронних розкопок 1980-1982 років під керівництвом В.Савича були досліджені культурні залишки, які залягали на глибині 3,80-4,00 м і були віднесені до викопного ґрунту паудорфського періоду. На дослідженій території, а площа її становила 200 кв. м залишки були сконцентровані в основному в двох скупченнях розщепленого кременю. Накопичення в південно-західній частині було овальної форми, розмірами (1,7 × 1,3 м). В центрі у вертикальному положенні знаходилась кам'яна плита із сильно пошкодженою поверхнею, навколо якої, як і в попередніх випадках, було знайдено багато великих крем'яних відщепів, декілька нуклеусів в первинній стадії розщеплення, два відбірника, кілька фрагментів від великих пластин. Друге скупчення виявлене в східній частині розкопу, там знайдені нуклеуси, знаряддя праці на різних стадіях обробки, велика кількість дрібних відщепів, які з'явилися ймовірно від ретушування знарядь. Тому в цій частині розкопу ймовірно велась первинна і вторинна обробка кременя. Між цими об'єктами були виявлені залишки великого вогнища [9, 307-308; 7, 327].

У результаті вивчення усіх трьох культурних шарів Куличівки, аналізу різноманітних матеріалів можна говорити про генетичну спадкоємність населення цього регіону, і не лише Кременеччина, а й значно ширшої території аж до Придністров'я, про поступовий розвиток виробництва і культури на цьому етапі пізнього палеоліту. Аналіз залишків вогнищ (вугликів) на C¹⁴ – датував поселення більш точно, а це період 850 тис. років до н.е. Куличівка має генетичний зв'язок пізнього палеоліту з попереднім мустьєрським періодом [8, 51].

Археологом В. Савичем був здійснений порівняльний аналіз матеріалів Куличівки з аналогічними знахідками Подністров'я, який дав змогу зробити досліднику висновок. Виявляється Куличівка входить у єдиний Волино-Прикарпатський палеолітичний регіон. Тут селились люди типу кроманьйонців три рази у різний час між 31 тис. і 25 тис. років тому. Дослідження стоянки дозволило розглянути питання палеодемографії на території сучасного Кременця. Так отримані В. Савичем дані зі стоянки Куличівка, де було виявлено 7 жителів і 16 вогнищ, дають змогу зробити припущення, що на поселенні мешкало близько 160 чоловік [8, 52].

На основі знахідок можна зробити висновки, що основним заняттям пізньопалеолітичного населення Куличівки було полювання, рибальство та збиральництво. Залишки остеологічних матеріалів вказують, що полювали на таких тварин як: мамонтів, північних оленів, носорогів, коней, печерних ведмедів та на ряд дрібних тварин. Мисливське господарство було домінуючим, бо від полювання людина отримувала м'ясо, яке споживала, шкури тварин використовувала при виготовленні житла та одягу. Кістки тварин використовувались для виготовлення предметів первісного мистецтва. На рівні із мисливством існувало збиральництво дикоростучих злаків, грибів, ягід, горіхів та інших їстівних плодів. Про цей вид заняття засвідчують кам'яні розтирачки, плитки, ступки [12, 24].

Крім господарсько-виробничої діяльності, ми можемо простежити на Куличівці розвиток тогочасного первісного мистецтва, яке досягло свого найвищого рівня якраз в період пізнього палеоліту. Саме тому, знайдені під час розкопок кістяні підвіски, фрагменти рогів північного оленя, які були покриті орнаментом

різноманітного характеру засвідчують розвиток мистецького-художнього світу первісної людини на даному етапі.

Археологічні матеріали з трьох культурних шарів Куличівки пізньопалеолітичної епохи Волині зараз сконцентровані в Інституті українознавства ім. акад. І.П. Крип'якевича НАН України у Львові та у Кременецькому музеєві. По числу знахідок Куличівка увійшла до реєстру найбагатших пам'яток пізнього палеоліту Європи.

Під час розкопок 1978 року на невеликому місі північного схилу гори Куличівки було виявлено, що у верхніх шарах сірого ґрунту, залягають залишки поселення епохи бронзи і ранньозалізного віку [6, 399]. Так в епоху бронзи на Куличівці селились землеробські племена тшинецько-комарівської культури, яка датується від 1 тис. до 800 років до н.е. Вони селились переважно впродовж річки Іква. Люди вели осілий спосіб життя. Жили в землянках та наземних житлах. Знаряддя праці, зброю, прикраси вони виготовляли з кременю, каменю, кістки і бронзи. Племена тшинецько-комарівської культури займалися виготовленням ліпної кераміки, додаючи до глини біту перепалену крем'яну масу. Горщики мали тюльпаноподібну форму. Прикрашені горизонтальними валиками, заглибленими лініями, надколами та ямками. Миски мали звужені шийки і розширені доверху горла, оздоблені заглибленими лініями та канелюрами [12, 30].

Для цих племен характерні циліндричні кубки, вази з двома вушками, миски з конічними стінками. В побуті вживали крем'яні серпи, кам'яні зернотерки і розтирачі. Саме цей факт і дав підставу дослідникам тшинецько-комарівської культури зробити висновок, що у комарівців на першому місці у господарській діяльності стояло землеробство. Про тваринництво свідчать знахідки кісток великої рогатої худоби, коня і свині. Мисливство засвідчене знахідками кісток тварин на поселенні [10, 95-97; 4, 12-18].

Про релігійні вірування говорять поховання. Віра в очищувальну силу вогню, загробне життя, культ предків засвідчені тризнами, спорудженням курганів, що були своєрідними пам'ятниками померлих родичів.

У 1978 році В.П. Савичем у верхніх шарах на стоянці Куличівці в місті Кременці були виявлені залишки поселення племен доби раннього заліза, яке датується IX ст. до н.е. – II ст. н.е. [6, 400]. Зокрема, це були залишки матеріальної культури скіфських племен. Вони жили у наземних житлах і землянках. Серед занять домінуюча роль відводилась землеробству і скотарству. Особливий інтерес викликало дослідження господарських ям, в яких зберігалось зерно, продукти харчування, а також знайдено чимало керамічних виробів, фрагментів кераміки, крем'яний серп, наконечник списа, ніж і ряд прикрас. Знахідки скіфського часу із Куличівки зараз знаходяться в Кременецькому краєзнавчому музеї. Серед них зацікавлення викликає фото керамічного «чобітка» бокові стіни якого прикрашені вирізьбленим графічно оленем, який пасеться та знаками, які нагадують рунічні письмена [12, 32-33].

Висновки

Підсумовуючи основні моменти дослідження пам'яток матеріальної і духовної культури первісного суспільства, які були виявлені на багатошаровій стоянці Куличівці, у різні часи, можна сказати, що багатий матеріал переконує в тому, що територія міста Кременця на протязі довгого часу була заселена людьми. А значна кількість артефактів, що була виявлена дослідниками у процесі археологічних розкопок вказує на багатий внутрішній світ тогочасних мешканців краю та значний прогрес у розвитку матеріальної культури.

Список використаних джерел та літератури

1. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья /каменный век/. – К.: Наукова думка, 1987. – 117 с.
2. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 93-94.
3. Кременецькі гори. Путівник по туристичних маршрутах. – Львів: Видавництво «Каменярь». – 1976. – 112 с.
4. Крушельницька Л.І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. – К.: Наукова думка, 1976. – 146 с.
5. Кучинко М.М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.): Навчальний посібник. – Луцьк: Волинське обласне редакційно-видавниче п-во «Надстир'я», 1994. – 208 с.
6. Савич В. П. Исследование многослойного памятника Куличивки // Археологические открытия 1978 года. – М.: Издательство Наука, 1979. – С. 399-400.
7. Савич В.П. Исследования Вольно-Подольской экспедиции // Археологические открытия 1982 года. – М.: Издательство «Наука», 1981. – С. 327.
8. Савич В.П. Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині. – К.: Наукова думка, 1975. – 136 с.
9. Савич В.П. Роботи Вольно-Подольської експедиції // Археологические открытия 1980 года. – М.: Издательство «Наука», 1981. – С. 307-308.
10. Свешніков І.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери. – К.: Наукова думка, 1974. – 207 с.
11. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник). – 1984. – 600 с.
12. Чернихівський Г. І. Кременеччина від давнини до сучасності. – Кременець: Папірус, 1999, – 320 с.+ 32 іл.

Володимир Добрянський

археолог, член Всеукраїнської спілки краєзнавців
м. Чортків

ПРО АРХЕОЛОГІЧНО-СПЕЛЕОЛОГІЧНЕ ОБСТЕЖЕННЯ В с. ГОРОДОК, ЩО НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ

Стаття присвячена археологічно-спелеологічному обстеженню в урочищі Кирнички, яке розташоване в східній околиці с. Городок Заліщицького р-ну Тернопільської обл.

Ключові слова: печера, голіградська к-ра, трипільська к-ра, черняхівська к-ра, язичництво, християнство, графіті.

Територія Західного Поділля є унікальним регіоном території сучасної України, в якому зосереджена найбільша чисельність археологічних старожитностей з доби палеоліту до середньовіччя. З кожним роком їх чисельність зростає, завдяки наполегливим пошукам археологів та краєзнавців. Однак, заново обстежуючи давно відомі старожитності, виявляються нові пам'ятки та виявляємо на них невідомі артефакти, які пов'язані з маловідомими фактами стародавньої історії краю. Приклад цьому – спелеологічне та археологічне обстеження в с. Городок, яке розташоване в усті злиття р. Серет у Дністер.

Так, в 0,8 км на схід від с. Городок Заліщицького р-ну в урочищі Кирнички знаходиться печера. Вперше її обстежив у 1890 році польський археолог та геолог Готфрид Осовський. Дослідник встановив, що вона має вузький хід в кінці якого є два розгалуження, що закінчуються завалом [8, с. 4-5]. Богдан Януш відносить дане урочище до середньовічних християнських культових місць, які в хронологічних межах датуються XVII ст. [6, с. 252; 7, с. 172]. В 1994 р. біля входу до печери заклав невеликий шурф Вадим Артюх, в якому було знайдено залізне вістря стріли до лука та кераміку XIV ст. [1, с. 258].

Через 100 років після дослідження урочища Готфридом Осовським, в 1990 році його детально обстежив автор даної статті. В час археологічного обстеження з'ясовано, що урочище Кирнички розташоване в 0,8 км східніше села. На орному полі вздовж крутосхилів урочища нами проведені археологічні обстеження. Під час дослідження були відкриті на правій (західній) частині яру старожитності трипільської культури (IV-III тис. до н. е.), а на протилежному, східному боці яру було обстежене багатощарове поселення голіградської (XI-VII ст. до н. е.) та черняхівської (II-IV ст. н. е.) культур.

Під час археологічних обстежень з'ясовано, що між двома бортами яру є скельний вапняковий виступ висотою до 10 м та шириною 50 м. Біля цього виступу лежать два кам'яних валуни, що відколотися від суцільної вапнякової породи в міоценовий час неогенового періоду 20 мільйонів років тому. В той час на території сучасного Поділля тепле Сарматське море відступало з берегів та міліло. В результаті воно розбилося на окремі водойми – лагуни. Ці глиби разом з відступом води не сповзли вниз по схилах яру. Поруч, зі скельним навісом вони утворили вузький та темний коридор. Зауважуємо, що посередині вапнякового відступу з висоти біля 3 м витікає струмок, який проходить по дну яру і впадає в праву течію р. Серет.

У цьому скельному навісі знаходиться печера, яка була досліджена Готфридом Осовським в 1890 році. Вона знаходиться в кінці західної частини темного коридору між навісом скали та валуном, що на схилі правого борту яру. При огляді печери помічено сліди кіптяви біля вхідної частини порожнини.

У 1990 році автором статті була відкрита та обстежена ще одна печера. Вона розташована в 27 м на схід від першої на висоті біля 3,5-4,0 м (в Тернопільському спелеоклубі Поділля вона зареєстрована як печера Добрянського). Довжина цієї порожнини становить 11 м, висота 2-2,30 м. Її склепінчаста будова є куполоподібна. Вона має вузький коридор шириною 1-1,30 м. На дні печери встелене алохтонними відкладами – це суглинок, який перемішаний з дрібно каліброваними уламками каменю – вапняку. Поверхня відкладів має незначний прошарок мало гумусного чорнозему. Біля вхідної частини печери ми помітили нашарування золи в чорноземі. Стіни цієї печери не зазнавали антропогенних доопрацювань, зате вони вкриті густою кіптявою.

Внизу під цією печерою в скельному навісі знаходиться невеликий грот, який має довжину 4 та ширину 1,7 м. За нашими спостереженнями по всій ймовірності він є набагато довший, але в кінці має завал.

В час відкриття нової печери в 1990 році та пізніше, коли випадала нагода бувати у цих місцях – автором досліджено графіті та личину, які не помічали інші дослідники. Так, на розі західної частини валуна, який розлігся на лівому борті яру, обстежено рельєфне зображення личини. На ній чітко простежується голова та тулуб божества. Про давність його зображення свідчить такі риси, що у процесі денудації, завдяки вивітрюванню та водо ерозії його поверхня вкрилася корама. Пізніше, десь на рубежі XIX-XX ст. це зображення «оновили». На фігурі чітко окреслили голову та змоделивали півкруглий тулуб. Ніяких анатомічних рис на личині не простежуємо-лише нижче лівої щоки ще можна помітити вуса, які спадають вниз до підборіддя.

Серед місцевого населення побуває думка, що це є зображення Тараса Шевченка. Очевидно, що народний умілець, який «оновив» личину, поставив поруч свої ініціали – це кириличні С та М (рис. 1).

Іконографічно зображення даної личини близьке з Крутилова та Комарова, але віднести її до христинського божества автор статті не надто схильний. Все-таки ця личина символізує язичницьке божество. Для підтвердження маємо іконографічні аналоги зображення язичницьких божеств з Подністрів'я – зокрема на ідолах з Ставчан, Калюса, Іванківців на Хмельниччині. Прямі іконографічні паралелі знаходимо на зображенні личин третього яруса Збруцького ідола Світовида, який був випадково виявлений у 1848 році поблизу села Крутилів на Тернопільщині. На ньому композиційний сюжет зображує трьох бородатих чоловіків, які стоять навколішки і, згорбившись, на своїх плечах підтримують два вищих світи – світ, заселений людьми (середній ярус) та світ богів (верхній ярус). Цей третій ярус зображує хто нічні божества підземного, невидимого світу. Вони уособлюються як демони-тобто, божества які є нижчими за рангом, по відношенню до світу верховних богів – зате мають вирішальну роль в долі людини. Вони можуть спричиняти як добро, так зло – в залежності від самої поведінки людини. Їхня присутність в стародавніх язичницьких віруваннях була навкруги – у річках, гаях, струмках, лісах, скелях, долинах і т.п. Такі місця були над звичайно священними, вони вшановувалися у знак їхньому поклонінню, щоб показати свою любов, смиренність, покору та беззахисність перед невидимими стихіями природи [2, с. 37; 3, с. 154].

Доволі цікаве відкриття здійснено у 2006 році. Так, на протилежні грані валуна, на якому зображена личина, ми розчистили стіну від моху. Тут було помічені три знаки. Перший знак – це рівнораменний грецький хрест у якому горизонтальна та вертикальна планки сягають довжини до 3 см. Над ним розташований півкруглий купол до якого встановлена горизонтальна планка. Справа від цього зображення кирилична літера «Б».

Таку «пектограму» можна розшифрувати, що віра Христова, церква (рівнораменний грецький хрест), яка осяяна піднебесним куполом віри (півкруг з вертикальною планкою) встановлений та переможений у цьому місці. Вважаємо, що це графіті символізувало перемогу над язичництвом та символізує акт погашення язичницького ідола, а сама личина вже набула значення Ісуса Христа (рис. 2).

Втім, що поряд з писемністю використовувалася знакова передача інформації, маємо аналог із давньоруського поховання у літописному Василеві. Так, на протилежному, правому березі Дністра розташоване село Василів Заставницького р-ну Чернівецької обл. На місці цього населеного пункту в давньоруський час знаходилося літописне місто Василів. Зокрема, при археологічних дослідженнях залишків фундаменту Успенської церкви було виявлено і досліджене поховання у кам'яному саркофазі. В ньому знаходився кістяк чоловіка віком 50-60 років. Зверху саркофаг перекривала кам'яна плита, на зглажені поверхні якої були вирізані геометричні знаки – своєрідний надмогильний напис. Так, знак у вигляді писаних один в один й трьох квадратів – «вавілон» – є символом зодчої мудрості і означає, що в гробниці поховано будівничого, архітек-

Рис. 1. Зображення личини на кам'яному валуні в ур. Кирнички біля с. Городок

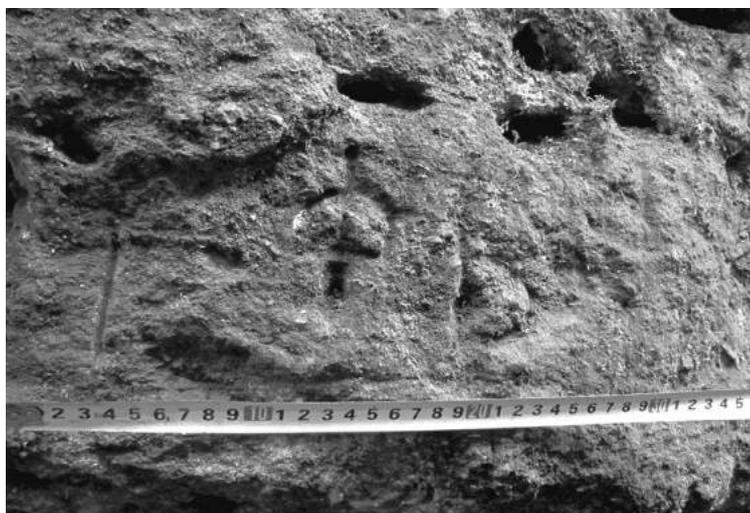

Рис. 2. Графіті на кам'яному валуні в ур. Кирнички біля с. Городок

тора. Знаки у вигляді двозубців – це знаки Рюриковичів, які означали, за якого князя жила, працювала і померла людина, похована в саркофазі. Інші знаки – трикутники, палички з петлею, коло, в яке вписано хрест – заслуги цього зодчого.

Ми припускаємо, що в урочищі Кирнички спочатку знаходилося язичницьке святилище, на місці якого в давньоруський час існувала скельна каплиця та знаходився печерний скит [4, с. 48; 5]. Час його існування може хронологічно припадати на XII-XIII ст. – поруч, в урочищі Вигін Готфридом Осовським досліджений давньоруський могильник, інший знаходиться над високим лівим берегом Дністра в урочищі Печеніги [8, с. 9-12]. В давньоруський час село Городок, яке розташоване в усті впадіння річки Серет у Дністер являлося присілком літописного Василева, про що свідчить і його топонімічна назва.

Список використаних джерел та літератури

1. Артюх В. Археологічні роботи експедиції Дністер на Тернопільщині // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль: Джура, 2003. – С. 251-261.
2. Добрянський В. Збруцький ідол: язичництво і християнство. Мандрівка в минуле // Тернопіль. – 1994. – № 4-5. – С. 36-38.
3. Добрянський В. Збруцький ідол: погляд крізь призму віків // Золота Пектораль. – 2011. – № 1-2. – С. 153-156.
4. Добрянський В. Геологічне формування печер на Західному Поділлі та їх антропогенне використання: історія вивчення, дослідження і збереження // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. III Всеукраїнська науково-практична конференція Кам'янець-Подільського музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 45-50.
5. Добрянський В. Незвичний світ природних пустот // Вільне життя. – № 55 (15479), від 17 липня 2013 року (м. Тернопіль).
6. Janusz B. Zabutki przedhistoryczne Galicji Wschodniej. – Lwow, 1918.
7. Czolowskj A., Janusz B. Przeszlosci zabutki wojewodstwa Tarnopolkego. – Tarnopol, 1926.
8. Ossowskj G. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleontologicznej po Galicji Wshodniej w r. 1890 // Zbior wiadomosci Antropologii krajowej. – Krakow, 1891. – t. 15.

Віталій Коноля

молодший науковий співробітник інституту
українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Олександр Сілаєв

молодший науковий співробітник
НДЦ «Рятівна археологічна служба»
Інституту археології НАН України

Наталія Білас

доцент Львівського національного університету
ім. І. Франка
м. Львів

СТАРОЖИТНОСТІ СЕЛА ТОРКИ

Розвідувальними роботами НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України у 2014 р. на території с. Торки Львівської області в басейні р. Спасівки відкрито пам'ятки пізнього періоду доби палеоліту, культур лійчастого посуду, тщинецької, поморсько-кльошової, черняхівської і давньоруського часу XI-XIII ст., що розташовані в урочищах «Підгорещина», «За став» і «Довге поле». З їх території зібрані різні за типологією та функцією кременеві вироби, артефакти з кістки, уламки ліпного і кружального посуду. Назва села пов'язана з племенами торків-кочівників з українського Степу, котрі як васали і союзники київських князів селились на рубежах Київської Русі і створювали там оборонні оселення.

Ключові слова: розвідкові роботи, пам'ятка, археологічні культури, вироби з кременю і каменю, кераміка.

У 2014 р. селу Торки Радехівського району виповнилось 650 років від першої писемної згадки. Місцеві краєзнавці з нагоди ювілею провели пошукові роботи на території населеного пункту і виявили три археологічні пам'ятки, які додатково обстежили та локалізували науковці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України і історико-краєзнавчого музею м. Винники.

Одна з пам'яток розміщена на східній околиці села, поруч із садибою Василя Романишина, в урочищі «Підгорещина». Зібраний з її площі речовий матеріал представлений кінцевим скребком і скісно-кутовим різцем, покритими інтенсивною патиною білого забарвлення, що датуються пізнім палеолітом, фрагментарною керамікою і кременевими артефактами культур лійчастого посуду та тщинецької, а також уламками горщиків давньоруського періоду.

Згаданий вище кінцевий скребок виготовлений на середній частині поздовжньої пластини, сколотої з одноплощадкового нуклеуса – 54×23×6 мм (рис. 1: 1). Похиле лезо сформоване нанесенням середньо- і крупнофасеткової лускоподібної ретуші, аналогічні різновиди якої у напівкрутий спосіб суцільно охоплюють зі спинки лівий бічний край сколу, причім в нижній його частині утворена виїмка, призначена для кращої фіксації артефакту у руці.

Заготовкою для різця став поздовжній відщеп із залишком жовнвої кірки – 48×31×8 мм (рис. 1: 2). У нього права крайка оброблена з черевця суцільно нанесеною напівкрутою дрібно фасетковою лускоподібною ретушшю.

До культури лійчастого посуду віднесені 20 фрагментів стінок коричневих і сіро-коричневих посудин товщиною 0,7-1,3 см, з яких один має наліпний пружок з пальцевими заціпами (рис. 1: 13), поздовжній відщеп – 43×35×5 мм і двобічно ретушований поздовжній скол (ретуш дрібнозубчаста, зі спинки, на лівій крайці суцільна, на правій – часткова) – 48×31×8 мм (рис. 1:5).

Колекція знахідок тщинецької культури нараховує два бочки посудин світло-коричневого кольору (внутрішні поверхні чорні) товщиною 0,8-1,0 см з домішкою подрібненого шамоту і жорстви (сіро-рожевий граніт) і 16 кременевих предметів, опис яких наступний.

Два відщепи: поздовжньо-первинний – 37×46×8 мм та поздовжній із взаємонаправленими негативами від сколювання – 28×37×6 мм;

Заготовка біфасіального виробу (сокира) – 76×43×21 мм (рис. 1:14);

Скребло на ребристо-поздовжньому відщепі із залишком жовнвої кірки (ретуш дрібно- і середньофасеткова лускоподібна, часткова, зі спинки) – 65×34×13 мм (рис. 2:18).

Складнішою видається хронологія 21 артефакту з кременю. П'ять з них покриті блідо-голубою патиною. Це, зокрема, нижня частина ребристо-поздовжньої пластини – 44×22×5 мм, однібічно ретушований поздовжньо-первинний відщеп (ретуш дрібно фасеткова лускоподібна, часткова, зі спинки) – 26×38×9 мм (рис. 2:8) і три відщепові сколи: поздовжній – 27×46×8 мм та два поздовжньо-первинні – 34×35×6 і 58×55×20 мм. Попередньо їх доречно зарахувати до пізнього палеоліту, можливо – до його прикінцевої стадії.

Іншу збірку кременевих знарядь, з поміж яких сім мають вторинну обробку, можна віднести до доби бронзи – ранньозалізного віку. Відсутність кераміки цього хронологічного періоду унеможливує їх датування. Функціонально-типологічний розподіл виявлених виробів наступний.

Двобічно ретушовані поздовжньо-первинні відщепи. В одного з них розміром 64×38×7 мм ретуш дрібно- і середньофасеткова лускоподібна, зі спинки, на лівій крайці перервиста, на правій – часткова (рис. 2:11). Артефакт має при основі ретушовану виїмку для кращої фіксації у руці працюючого. В іншого виробу розміром 68×49×12 мм ретуш дрібнозубчаста, на лівому краю часткова, з обох площин, а на правому – часткова, з черевця;

Однібічно ретушовані поздовжній – 39×30×8 мм (рис. 1:11) і поздовжньо-первинний – 49×29×6 мм (рис. 2:3) відщепи, ретуш яких, відповідно, дрібно- і мікрозубчаста, нанесена частково зі спинки;

Поздовжній відщеп з ретушованими поперечним кінцем (ретуш дрібно фасеткова лускоподібна, часткова, зі спинки) і бічними крайками (ретуш на лівій дрібнозубчаста, суцільна, зі спинки, на правій – дрібнофасеткова, суцільна, з черевця) – 43×24×7 мм (рис. 2:1);

Поздовжній відщеп зі стрільчасто ретушованим кінцем (ретуш мікрозубчаста, з обох площин) – 25×40×8 мм і з виїмкою для фіксації в руці (рис. 2:15);

Односекційний скобель на безсистемно-первинному відщепі – 43×28×9 мм (рис. 2:2);

Дев'ять відщепів: первинний – 37×26×4 мм, безсистемний – 31×42×16 мм, поздовжній – 48×34×9 і 51×35×9 мм, ребристо-поздовжній – 40×57×13 і 50×48×11 мм та поздовжньо-первинні – 30×28×9, 46×32×17 і 51×44×15 мм;

Сліди третьої пам'ятки зафіксовані в урочищі «Довге поле», за 1 км на північний схід від села, на положому схилі правого берега р. Спасівки. Тут зібрані матеріали, що відносяться до пізнього палеоліту, культур поморсько-кльошової і черняхівської, а також до давньоруського періоду.

Найранішою в часі є двобічно ретушована середня частина поздовжньої пластини із взаємонаправленими негативами від сколювання (ретуш лівої крайки середньо- і крупнозубчаста, суцільна, з черевця, а правої – дрібнозубчаста, суцільна, зі спинки) – 45×20×6 мм. Пізньопалеолітичний артефакт покритий інтенсивною білою патиною.

З поморською культурою пов'язані три фрагменти стінок опуклобоких посудин, дві з яких світло-коричневого і сіро-коричневого забарвлення діаметрами, відповідно, 28 та 14 см і товщиною 1,0 см покриті рустом. Грудкувата за структурою глиняна маса знахідок містить, крім піску, різної грануляції подрібнений шамот.

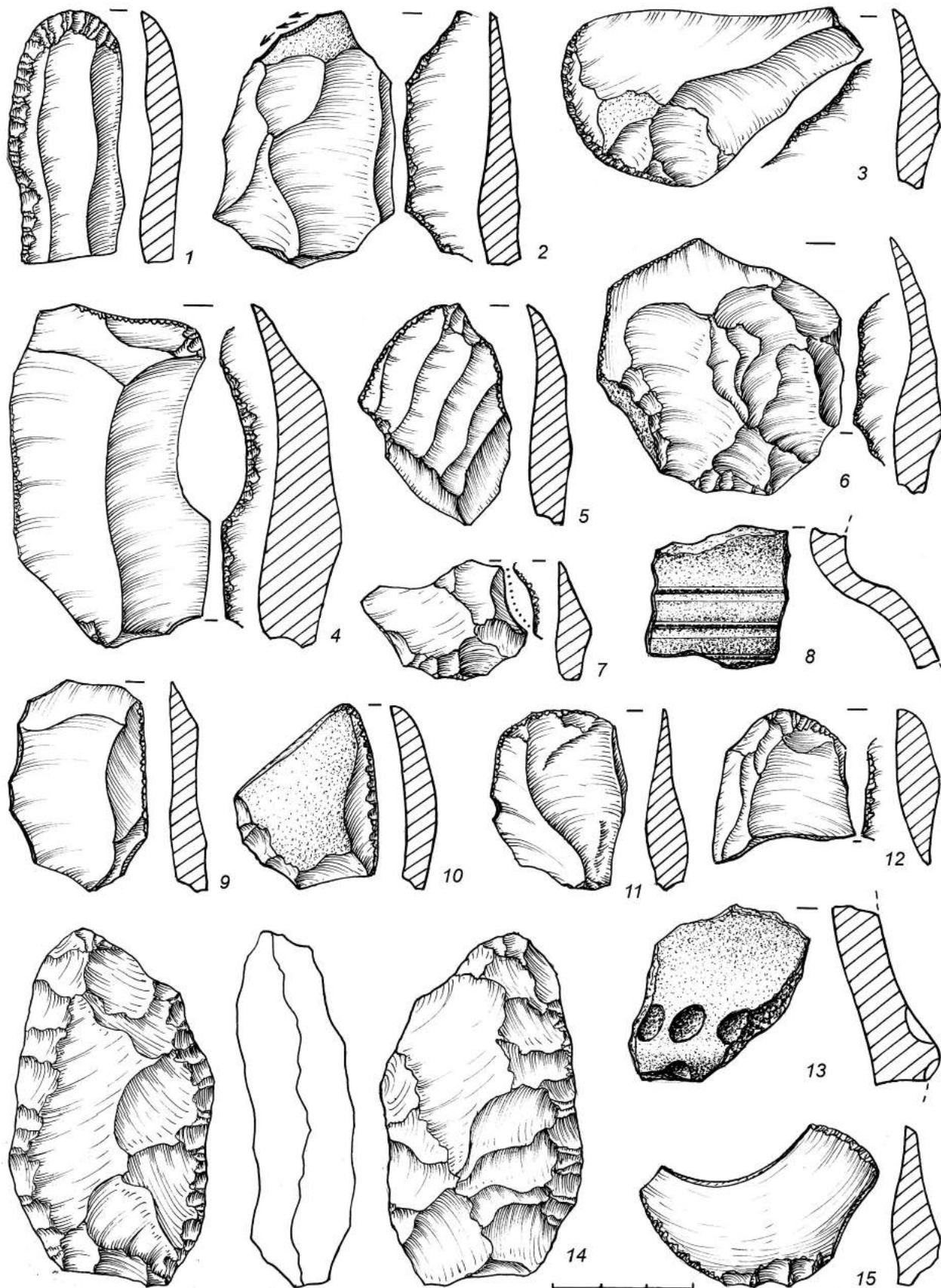

Рис. 1. Торки. Матеріали з пам'яток в урочищах «Підгорецина»: 1-10, 12-15 і «За став»: 11

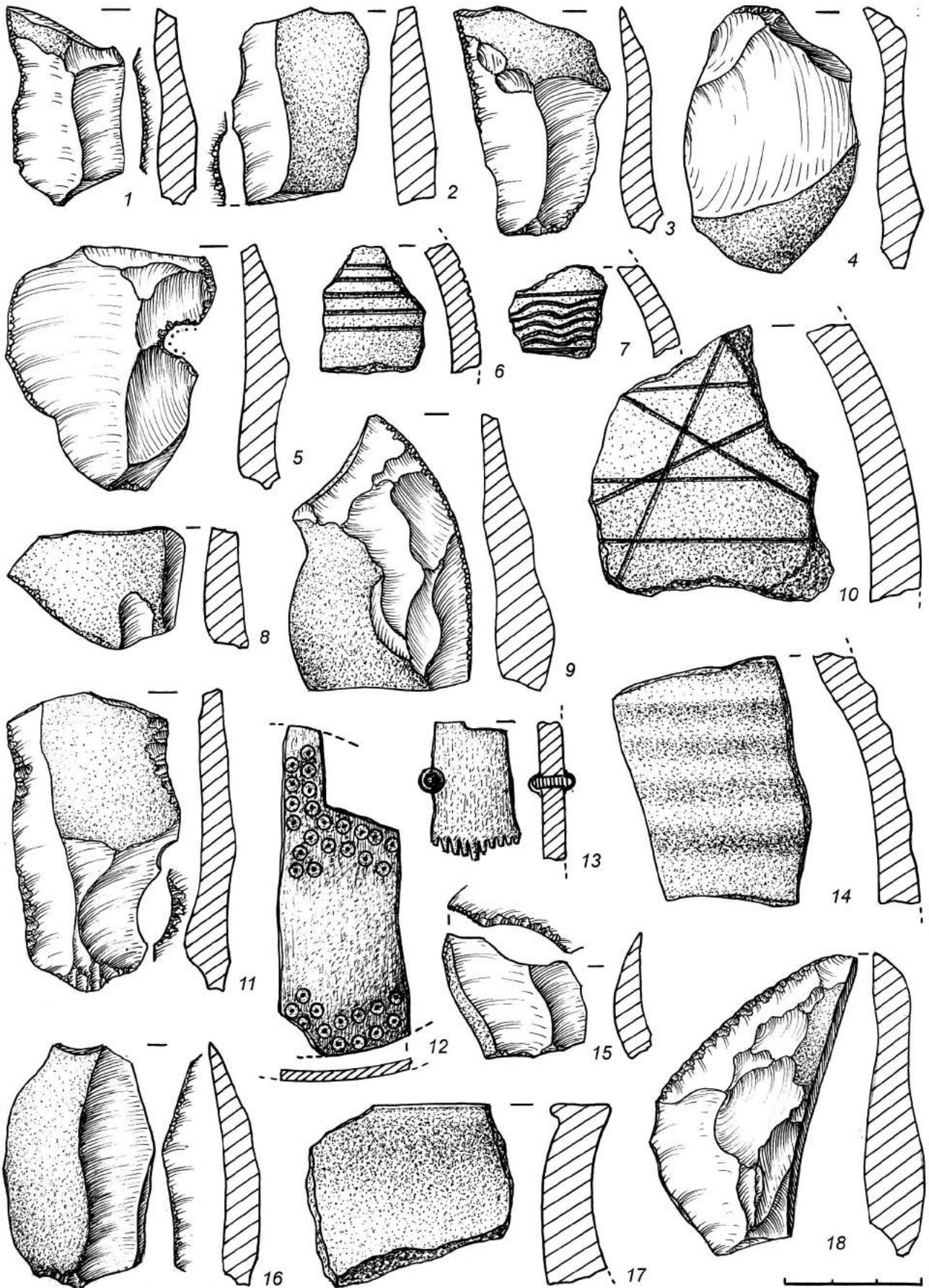

Рис. 2. Торчи. Матеріали з пам'яток в урочищах «Підгорещина»: 4, 5, 9, 16, 18;
 «За став»: 1-3, 7, 8, 11, 15 і «Довге поле»: 6, 10, 12-14, 17

В іншого екземпляра діаметром 16 см і товщиною 1,1 см згладжена і помірно горбкувата зовнішня поверхня прикрашена вузькими лінійними канелюрами, заповненими сіро-жовтим глиняним розчином, які, пересікаючись між собою, утворюють композиції у вигляді різних за обрисами трикутників і трапецій (рис. 2:10). Внутрішня поверхня цієї посудини лискуча. Більш щільна і міцна за випалом глиняна маса має ті ж домішки, що і попередньо згадані.

Подібний за стилем виконання геометричний орнамент притаманний поморській культурі і простежений на ряді її пам'яток Надбужанщини [2, 1975, с. 78; 5, с. 72-79].

Кераміка черняхівської культури складається з фрагментарного кружального і ліпного посуду.

Кружальну кераміку репрезентують три боковини посудин товщиною 1,0-1,4 см. Одна з них, цеглястого забарвлення, декорована пружками і канелюрами на зовнішній поверхні (рис. 2:14). Інша боковина чорного кольору прикрашена хвилястими канелюрами. Останній фрагмент сірого кольору у зламі світло-коричневий. Глиняна маса виробів щільна, міцного обпалу, містить інтенсивну домішку дрібного піску.

Світло-коричневий ліпний посуд товщиною 0,6-1,4 см представлений уламком денця діаметром 8 см і сімома фрагментами стінок, один з яких орнаментовано вузькими, горизонтально нанесеними канелюрами (рис. 2:6). У трьох знахідок внутрішні поверхні чорні. При виготовленні посудин до глиняної маси додавались пісок, подрібнений шамот і, спорадично, вапняк.

З пізньоримським часом пов'язаний фрагмент трьохчастинного кістяного гребеня з уцілілою залізною заклепою (рис. 2:13). Подібні вироби властиві, насамперед, черняхівській культурі, хоча зустрічаються у пшеворській, вельбарській і інших культурах римської доби Східної та Центральної Європи [1, с. 359, 374; 12, 2002 с. 244].

Н пам'ятці знайдено уламки денця діаметром 13 см з товщиною 0,7 см і верхньої частини горщика з помірно відігнутим та рівно зрізаним пружкоподібним краєм діаметром 20 см, загнутим досередини (рис. 2:17), а також три фрагменти стінок світло-сірих посудин товщиною 0,7-1,1 см. Всі вони виготовлені з каолінової глини. Цей речовий комплекс вкладається у хронологічні рамки XII-XIII ст.

Очевидно, до давньоруського періоду доцільно віднести дугоподібну у поперечному профілі кістяну накладку товщиною 0,2 см, висотою 7 см і максимально уцілілою шириною 2,3 см, прикрашену очковим орнаментом (рис. 2:12). Кістяні накладки з'явилися на території українського Степу після вторгнення гунів, використовувались на Русі, але особливо часто вони зустрічаються в похованнях кочівників пізнього середньовіччя, як в степовому ареалі так і у Дністровсько-Карпатському басейні. В багатьох випадках такі предмети визначаються як елементи оздоблення сагайдаків, однак схожі пластини були і конструктивними частинами складного луку [10, с. 58]. Накладки на луки зустрічаються часто, оскільки лук для кочівника був головною зброєю. Він був складним і виготовлявся з деяких сортів дерева, скріплених клеєм, обмоткою і кістяними накладками. З цього до наших днів збереглися лише кістяні деталі. Накладки з врізаним циркульним (або очковим) орнаментом відносяться до типу I за класифікацією Г.А. Федорова-Давидова, котрий датується XII-XIII ст. [11, с. 25, рис. 3/8]. Багато предметів з таким орнаментом були виявлені у похованнях Чорних Клобуків на Київському Пороссі [6, Табл. 8, 7; 11, 13; 17, 9; 31, 6].

Підсумовуючи обумовлене вище, слід сказати, що сучасна територія села Торки на Радехівщині була заселена вже в кінці палеоліту, орієнтовно близько 15-13 тис. років тому. Згодом, у другій половині IV тис. до н.е. тут проживали носії землеробсько-скотарської культури лійчастого посуду, а в другій половині II тис. до н.е. – представники тщинецької культури з аналогічними видами господарства. На початку останньої чверті I тис. до н.е. сюди прийшло міграційне населення поморсько-кльошової культури з території сучасної Польщі, а в III-V ст. н.е. на землях с. Торки мешкала община черняхівської культури.

Історична ж розповідь про село розпочинається з княжої доби XI-XIII ст., коли с. Торки, як і вся округа, входили до складу давньоукраїнської Русі.

Сама назва села Торки має цікаву етимологію, тісно пов'язану з племенами кочівників – сусідів русичів. Торки вперше згадані в літописі під 985 роком, як союзники князя Володимира Великого у його війні з волзькими болгарами [3, с. 51]. На кордонах Київської Русі вони з'явилися у 1054 році, однак вже у 1061 році об'єднане військо русичів розгромило цих кочівників у Подніпров'ї. Надалі племена торків, берендеїв, каєпичів, ковуїв під спільною назвою Чорних Клобуків неодноразово згадуються як вірні союзники і піддані різних руських князів [7, с. 102-103]. Найбільше вони селились в землях київського князя на Пороссі, там де були побудовані міста Торчеськ та Узин [13, с. 66-68]. Однак частина цих племен була розселена і на інших землях Русі.

Свого часу дослідник історії печенігів, торків та половців Д.А. Расовський відзначав не випадкове розташування таких населених пунктів, що повторюють імена кочівних племен, які з історичної точки зору мали в першу чергу значення прикордонних застав [8, с. 10]. Так, в районі Перемишля, ближче до кордонів Русі з «землею лядською» знаходяться села Торки і Берендевичі. Біля Самбора розташоване село Торчиновичі,

---

поряд з виходом у дністровську долину із Карпат, якщо переходити їх через Верецький перевал зі сторони тодішньої Угрії. Село Торки на Радехівщині історично належало до земель Волинського князівства і, разом з іншими населеними пунктами в південній частині Волині – нині не існуючим літописним Торчевим і сучасним Торчином, могло відображувати іншу реалію часів княжої Русі – протистояння Волині і Галича в міжусобній боротьбі княжих родів.

Розуміння історії України-Русі неможливо без врахування такого важливого фактору, як мирне співіснування з тюркськими племенами протягом більш ніж двохсот років. Так, зокрема, співробітництво з тюрками й залучення їх до державотворчого процесу стало дуже важливим фактором, який вплинув на всю подальшу історію наших земель. Саме цей народ був головною складовою військового союзу Чорних Клобуків – опори влади київських князів, котрим було довірено охорону рубежів цього князівства на Пороссі з кінця XI ст. до самої монгольської навали. Деякі історики часто вбачають в них зачатки українського козацтва. Для княжого Києва торки або Чорні Клобуки, як союзники, були незамінними в боротьбі з іншими кочівниками Степу, бо досконало знали військово мистецтво цих супротивників, могли наздоганяти і ловити половців, робити швидкі напади на них ставати чудовими розвідниками.

Володарі інших давньоруських земель також намагались запросити на службу торків. З оповідей літопису відомий епізод про осліплення у 1097 р. теребовлянського князя Василька Ростиславича, що мав намір з допомогою вірних йому берендеїв, печенігів і торків йти наступом «на землю Лядську» [3, с. 151]. Відомі з давніх літописів окремі випадки особистого служіння торків і інших тюркських кочівників в різних руських князів, окремі постаті зустрічались серед різних верств суспільства; бачимо торків і простими слугами князів, і княжими отроками, навіть у вищому, боярському класі, і нарешті послами своїх князів при зносінах з іншими князями. Хоча головна маса Черних Клобуків жила на окраїнах Русі, зокрема в південній частині Київського князівства, де стояло місто Торчеськ, проте вони були добре відомі повсюдно.

Осадництво торків на Побужжі може припадати на часи правління волинського князя Давида Ігоревича (1085-1112), або ж його племінників – перших галицьких князів Рюрика, Володаря та Василька. Доля цих правителів свого часу була тісно пов'язана з унікальним володінням Русі князівством Тмутаракань. Володарі Тмутаракані (нині – Таманський півострів), після відвоювання її від хазар і до кінця XI ст. утримували свою владу у близькому союзі з сусідніми кочівниками, спершу з печенігами, а потім з торками і половцями [4, с. 179-180]. Коли ж доля зробила цих князів очільниками Волинської та Галицької земель, вони могли привести з собою та оселити на цих теренах своїх союзників – степовиків. Це, мабуть, і стало початком села Торки на Радехівщині, як і схожих населених пунктів – Торчина на Волині, Вінниччині і Житомирщині, Торкова на Вінниччині, Торського на Тернопільщині тощо.

Список використаних джерел та літератури

1. Козак Д.Н. Венеди. – К., 2008. – 470 с.
2. Крушельницька Л.І., Оприск В.Г. Поселення східнопоморської мазовецької культури у верхів'ях Західного Бугу // Археологія. – 1975. – №18. – С. 75-80.
3. Літопис Руський за Іпатським списком. Пер. Л.Махновець. – К., 1989. – 591 с.
4. Мавродин В.В. Тмутаракань // Вопросы истории. – Вип. 11. – М, 1980 – С. 177-182.
5. Пелешин М.А. Поселення Поморської культури на Західній Волині // Археологія – 1980 – 33. – С. 72-79.
6. Плетнева С. А. Древности Черных клобуков / С. А. Плетнева // САИ. – М., 1973. – Вып. Е 1-19. – 96 с.
7. Расовский Д.А. 1927. О роли Черных Клобуков в истории Древней Руси // Seminarium Kondakovianum. – Vol. VI. – Praha – S. 93-109.
9. 1933. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // Seminarium Kondakovianum. – Vol. VI. – Praha – S. 1-64.
10. Сейдалиев Э.И. Костяные детали в элементах вооружения средневековых кочевников Северного Причерноморья // Культура народов Причерноморья. Вопросы духовной культуры. Исторические науки. – 2011. – № 199, т. 1. – С. 57-59.
11. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., 1966. – 276 с.
12. Шишкин Р.Г. Хронологические признаки трехслойных гребней черняховской культуры // Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С. 244-246.
13. Nagrodzka-Majchrzyk T. Czarni Kłobucy. – Warszawa, 1985 – 197 s.

Кирило Горбенко

старший викладач кафедри археології, давньої та середньовічної історії Інституту історії та права Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського м. Миколаїв

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ ОБОРОННИХ СПОРУД НА ТЕРИТОРІЇ ГОРОДИЩА ДИКИЙ САД¹

У статті розглянуто особливості фортифікаційних споруд городища Дикий Сад доби фінальної бронзи в Степовому Побужжі.

Ключові слова: городище, рів, оборонна стіна, цитадель, передмістя, фортифікація.

Впродовж останніх років археологічна експедиція інституту історії та права МНУ імені В. Сухомлинського завершила розкопки оборонних споруд на території городища Дикий Сад (дослідження тривали з 2003 року). Хронологічний діапазон існування пам'ятки за датами C¹⁴ вкладається у діапазон 1186-1126±80 – 925-920±50 cal. BC (XIII/XII – XI/X ст. до н.е.) [3, с. 7-10].

Треба зазначити, що епоха фінальної бронзи в Північному Причорномор'ї репрезентована старожитностями білозерської археологічної культури, яка завершає буремний бронзовий вік та дає поштовх новій епосі – віку раннього заліза, коли у регіоні з'являється перший писемний народ – кіммерійці.

За багатьма ознаками це переламний час для мешканців регіону. Насамперед, поступово змінюється вектор розвитку землеробства та скотарства, ткацького, косторізного та бронзолivarного ремесел. Відбувається подальший розвиток соціально-економічних відносин. Суспільство поступово стратифікується, зміцнюється інститут вождів, трансформуються релігійні та ідеологічні уявлення, розпочинається процес утворення протодержавних структур. Саме у цей час на високій терасі лівого берега р. Інгул (при її злитті з р. Південний Буг) й виникає укріплене поселення (городище) Дикий Сад.

Городище відкрито Ф. Т. Камінським (1888–1978 рр.) у серпні 1927 року в історичній частині сучасного м. Миколаєва – біля вулиць Адміральська та Набережна (свою назву городище отримало від урочища, де на початку XIX ст. біля будинку головного командира Чорноморського флоту та воєнного губернатора Миколаєва розкинувся сад фруктових та декоративних дерев, що на початку XX ст. прийшов у занепад).

Впродовж тривалого часу повномасштабні розкопки на території пам'ятки не проводилися (виключення складають фрагментарні дослідження Ф. Т. Камінського наприкінці 1920-х, 1950-х років та спорадичні розкопки Причорноморської археологічної експедиції під керівництвом Л. М. Славина та О. М. Мальованого у 1956 році). Регулярні дослідження Дикого Саду розпочалися на початку 1990-х років. Вони дозволили накопити значний археологічний матеріал, що дає можливість робити історичні узагальнення за різними аспектами життєдіяльності населення усього регіону.

У плані городище побудовано у формі овалу, витягнутого по вісі Пд-С–Пн-З. Площа городища понад 4,0 га. Приміщення розташовані вздовж річки Інгул в три-чотири ряди і практично примикають одне до одного, створюючи, таким чином, єдиний архітектурний комплекс, який розкинувся у формі дуги. Конструктивно городище складалося із трьох частин – «цитаделі», охопленої ровом, «передмістя», огороженого зовнішнім ровом, та «посаду», розташованого за зовнішнім ровом (мал. 1). На цій території досліджені житлові, господарські та ритуально-культові об'єкти, накопичені сотні артефактів (керамічний посуд, бронзові, кістяні і кам'яні предмети), проведені комплексні аналізи археологічних матеріалів [14].

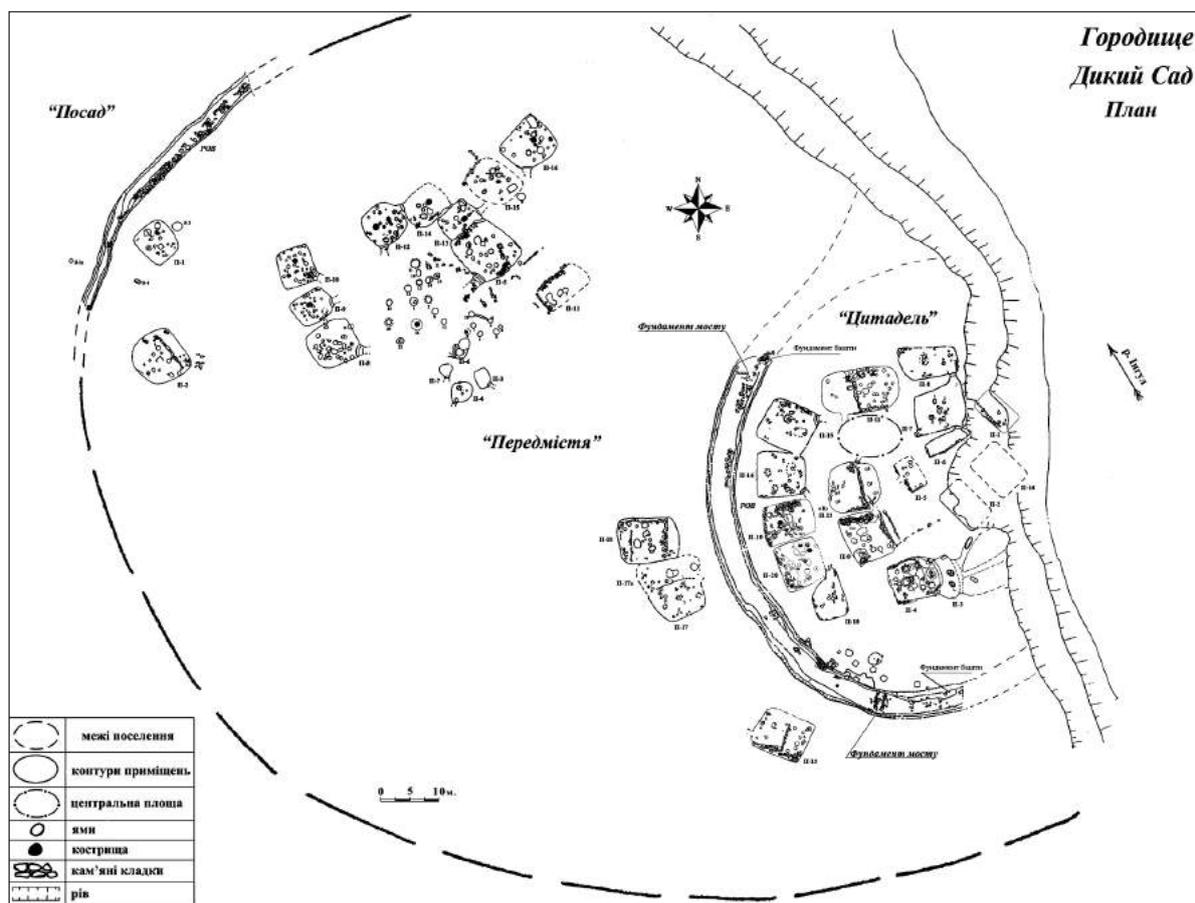
Необхідно відзначити, що історичний феномен Дикого Саду виходить за межі традиційних уявлень як про саму білозерську культуру, так і про всю епоху фінальної бронзи на півдні сучасної України. За багатьма показниками (матеріальна культура, господарство, ремесла, архітектура) матеріали городища відрізняються від сформованих в науці традиційних уявлень [10]. Особливо яскраво цей феномен проявився на прикладі захисних архітектурних споруд [4; 6].

Укріплення Дикого Саду склалися з двох ровів: рову навколо «цитаделі» (мал. 2) та зовнішнього рову, що охоплював «передмістя» (мал. 3). Обидва рови змикалися з давніми корінними балками, замикаючи круг оборони. Зовнішній захисний рів проходив за віссю Південний Захід – Північний Схід. Довжина дослідженої частини – 45,0 м, ширина – 2,0-3,0 м, глибина – 1,2-1,3 м від рівня материка. В заповненні зафіксовані незначні фрагменти керамічного посуду (мал. 4: 5), фрагмент кам'яної ливарної форми для відливки кельту (мал. 4: 1), кістки тварин, ріг великої рогатої худоби. Уздовж борту внутрішньої частини рову, майже по всій

---

¹ Стаття виконана у рамках держбюджетної теми № 0112U000482 «Етнокультурні процеси в Північному Причорномор'ї в контексті давньої та середньовічної історії Південно-Східної Європи за даними археології».

дослідженій довжині, розташовувалася гряда великих та середніх вапнякових плит (камені сповзли у внутрішню частину рову). Кам'яні плити були злегка обтесані. Вірогідно, ця гряда одночасно облицьовувала внутрішній борт рову та фундамент захисної стіни (під невеликим нахилом кам'яна кладка переходила із рову в глинобитну стіну). Кам'яна кладка складалася з мінімум трьох – чотирьох шарів. Камені були укладені постелісто на глинистому розчині зі слабкими елементами перев'язки.

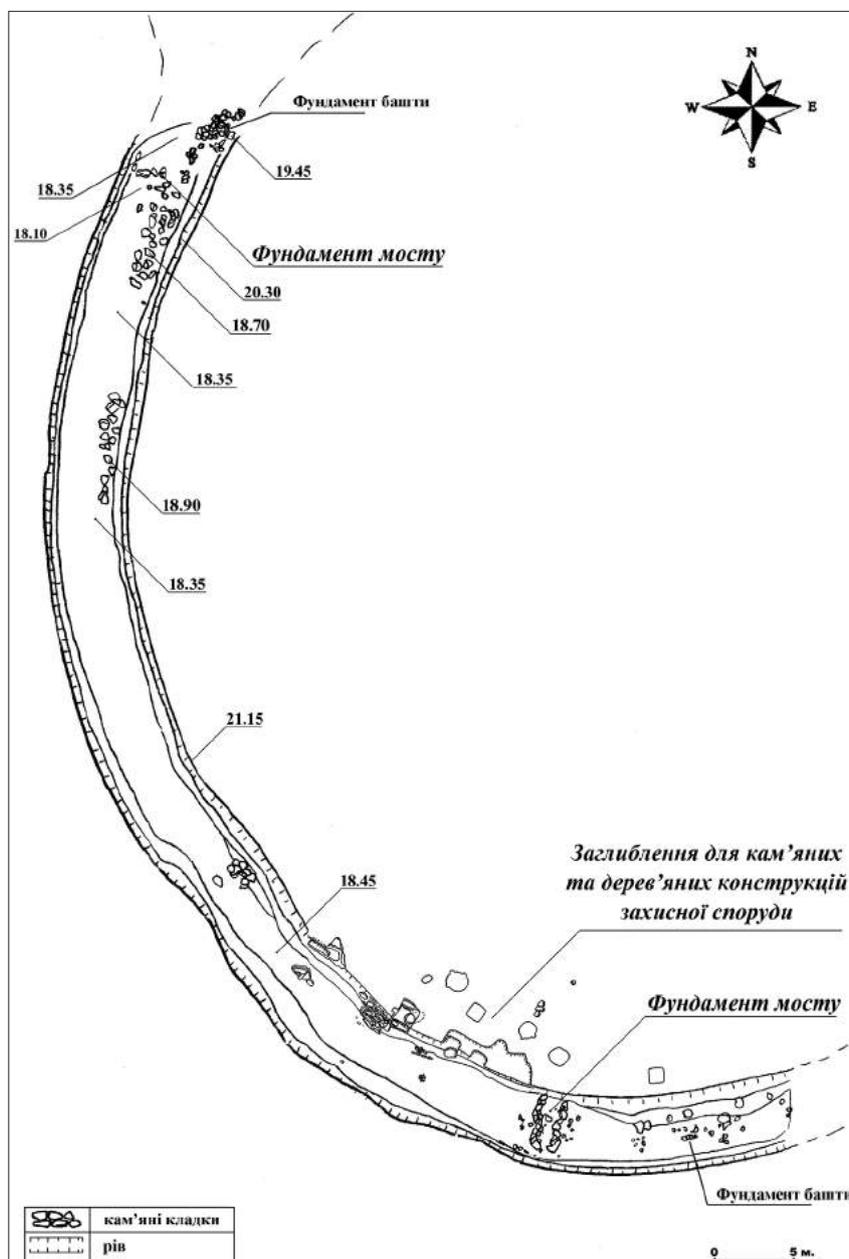
Мал. 1. План городища

Рів, що охоплював «цитадель» Дикого Саду, представляв більш потужну конструкцію – вздовж на ньому досліджені кам'яні фундаменти для дерев'яних мостів, залишки башт на кам'яному фундаменті, додаткові конструкції для укріплення стін. Рів «цитаделі», у формі великої дуги, протягнувся по вісі Південний Схід – Північний Захід. Довжина дослідженої частини 130 м (загальна довжина приблизно 140-150 м), ширина – 5 м, глибина – 2,5-3,10 м (мал. 2). В заповненні рову в великій кількості зафіксовано керамічний посуд різної форми та орнаментації (мал. 4: 15-26; 5: 1-7, 9-13, 15), вироби із бронзи (мал. 4: 3, 4, 6-9), знаряддя праці з гірських та осадочних порід, зокрема кам'яний важіль для рибальської сітки (мал. 5: 8), кам'яна двостороння ливарна форма для відливки наконечника списа та кілець (мал. 4: 2), предмети з рогів та кісток оленя та коня – кінський налобник, псалії, наконечники гарпунів, «ковзан» (мал. 4: 10, 11-12, 13; 5: 14; 4: 14), кістки тварин та рибин, а також людські черепа. В середній та нижній частині заповнення рову простежуються глиняні запливи, упереміш із мілкими та середніми вапняковими каменями (приблизно 400-500 каменів на 2 метри довжини) та рибними кістками. Вірогідно, це залишки руйнованої захисної стіни (при її спорудженні в суміш додавалися камені та рибний бульйон). Функцію додаткової перешкоди, вірогідно, виконували стіни приміщень № 10, 15, 16, 19, 20, розташованих вздовж рову на відстані 3,0 м від лінії рову та прилягаючих один до одного. В рові, навпроти цих приміщень, розташовувалися потужні завали каменів (вірогідно, залишки кам'яних фундаментів навпроти приміщень, де в їх західній частині кам'яні фундаменти були відсутні). Доповнює цей факт і залишки фундаментів фортифікаційної споруди у вигляді трьох заглиблень (мал. 2), врізаних в борт рову (ділянка рову між приміщенням № 10 та фундаментом першого мосту). Ями були заповнені золистим та суглинистим шаром, не містили артефактів, деякі ями мали в заповненні мілкий вапняковий бут. Розташування і форма заглиблень та ям дає можливість стверджувати, що вони слугували фундаментом для потужних дерев'яних підпорок (а, можливо, в якомусь сенсі і контрфорсів) в конструкції внутрішнього панциру захисної стіни (за цією частиною оборонної стіни не було приміщень – вірогідно, цей вільний простір використовувався в побутових цілях).

В південно-східній частині рову розташовувався кам'яний фундамент основного мосту через рів. Фундамент представляє собою двохфасадну кладку, в плані прямокутний, витягнутий поперек рову по лінії північ-південь з невеликим відхиленням на північний схід; розміри – 3,64×2,0 м, а в центральній частині, в результаті зрушення каменів, ширина складає 1,4 м. Ширина західного фасаду кладки 0,2-0,7 м, східного – 0,3-0,7 м. Форма кладки західного фасаду повторює обриси рову. Висота в центральній частині – біля 1,25 м, по краям рову – до 0,4 м. Кладка рядова (від 2 до 8-9 рядів), але суцільні ряди простежуються не по всій довжині [5].

Кам'яний фундамент другого мосту розташовувався в північній частині рову та був витягнутий поперек рову по лінії Захід-Схід. Фундамент представляє собою однофасадну кладку. Другий міст, вірогідно, був менш складною спорудою та призначався для внутрішньої поселенської комунікації – поєднання торговельної частини поселення («передмістя») з укріпленою частиною («цитаделлю»).

На схід від кам'яних фундаментів обох мостів, на відстані 3,5-4,5 м, були зафіксовані великі скупчення крупних та мілких вапнякових каменів (особливо показовий кам'яний завал, зафіксований за фундаментом другого мосту). Каміні, що лежали не в системі, на різних висотних рівнях, спочатку, вірогідно, склали кам'яну конструкцію, що впритул розташовувалася до рову цитаделі. Розташування каменів та характер їх завалу дозволяють припустити, що це прямокутні або овальні конструкції, котрі могли виконувати роль фундаменту під спеціальні сторожові пункти («башти»). Схоже, «башти» маркували мости та фланкували рів «цитаделі» (мал. 1 та 2).

Мал. 2. План рову «цитаделі» городища

Необхідно відзначити, що рів, в районі завалу каменів біля другого мосту, різко повертає на північний схід, а нижній рівень підвищується. Цей факт може вказувати на його кінцеву північну межу та плавний перехід рову в давню балку.

Сукупність даних дає можливість припустити, що рів «цитаделі», окрім захисної, міг виконувати соціальну та ритуальну функції. Він міг стратифікувати членів громади Дикого Саду за виробничими, соціальними та майновими ознаками (на «цитаделі» зафіксовані храмові приміщення, котрих немає на території дальнього «передмістя»), а також використовуватися мешканцями для хтонічних приношень богам (поховання людських черепів, посуду з кістками великої риби). Як приклад, ритуальні дії, пов'язані із фортифікаційними спорудами, відзначаються дослідниками в Аркаїмі [8, с. 61].

Можна стверджувати, що в період розквіту городища в межах його території формується чітка система єдиного планування та забудови: «цитадель», охоплена ровом, «передмістя» в напівколі зовнішнього рову, «посад». Структура, що відповідає класичному поняттю «urbs» – «місто».

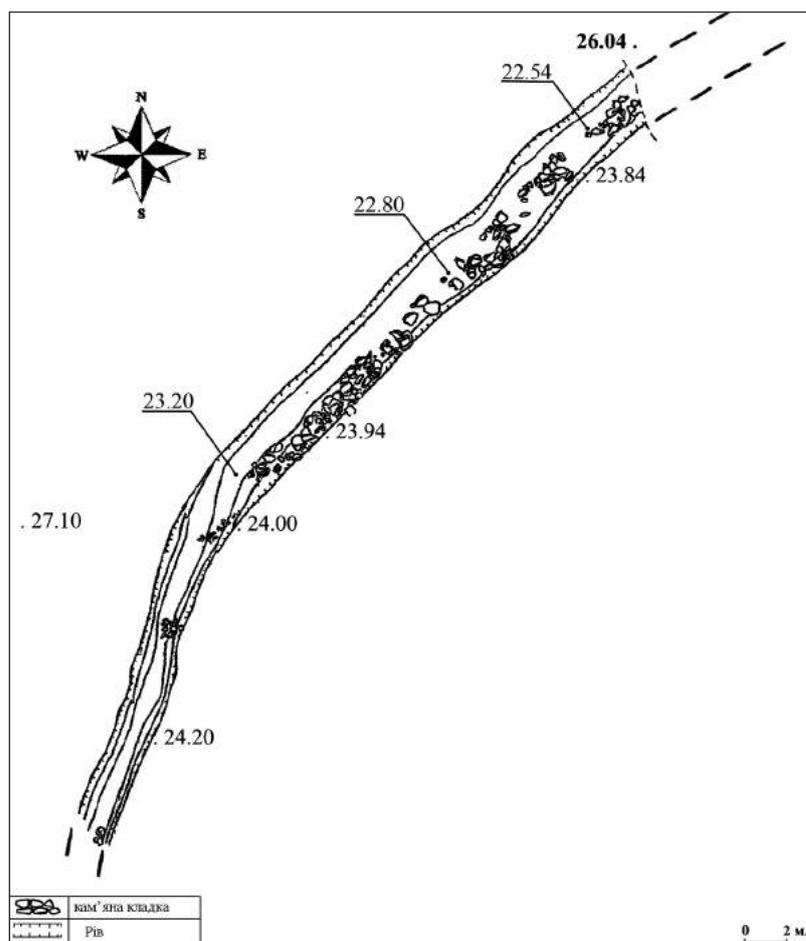
Наголошуючи на непересічності захисних споруд Дикого Саду для епохи фінальної бронзи Дніпро-Дністровського межиріччя, необхідно зазначити, що схожі укріплення на поселеннях цього періоду відомі на Південному Уралі і Казахстані [2, с. 23-43; 7, с. 22-31; 9], Узбекистані [12], Приб'ї [1], о. Хортиця [11, с. 45].

Характер фортифікаційних споруд вказує на використання мешканцями Дикого Саду східних прийомів спорудження захисних конструкцій (два кільця ровів, сторожові пункти на кам'яному фундаменті, розташування приміщень вздовж рову, використання додаткових кріплень стіни). Крім того, доведені контакти білозерського населення з ближніми та віддаленими районами східних областей зон культур пізньої бронзи [13, с. 189].

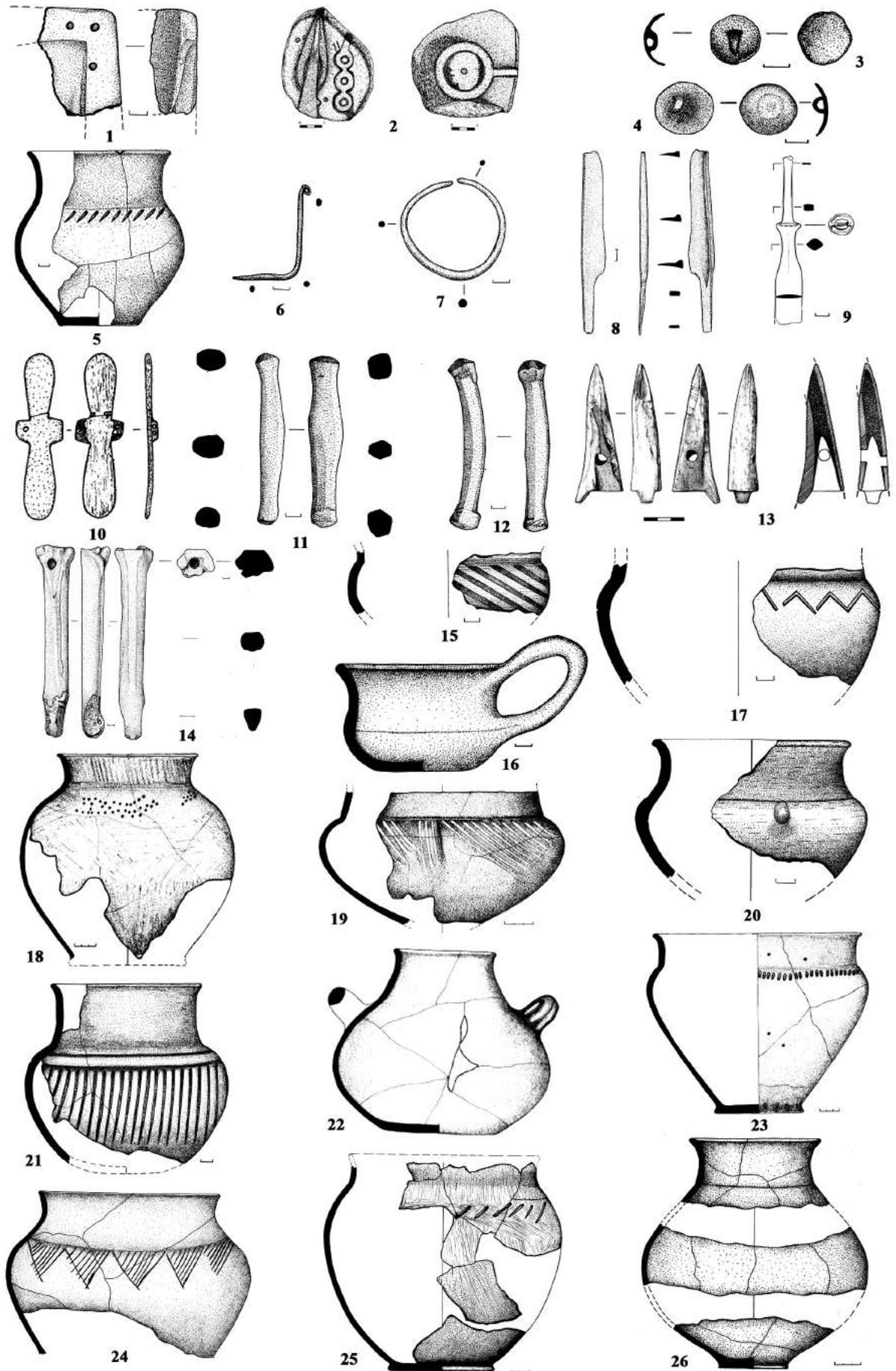
Спираючись на весь комплекс знахідок можна стверджувати, що Дикий Сад виник внаслідок необхідності контролю як за суходільними, так і водними торгівельними шляхами. По суті на городищі замикалася найбільш північна точка чорноморського морського шляху, а його мешканці контролювали дуже важливий транспортний вузол у вигляді переправ і зручної гавані. Можливо, в цьому місці здійснювалося перевантаження з морських на річкові судна з пересуванням до Бузьких порогів, де зручніший вихід на вододіл Бугу-Дністра до шляху в північно-західному (Балтійському і Центральноєвропейському) напрямі. Весь маршрут від П. Бугу до верхів'їв Західного Бугу і Яблонецького перевалу не має жодної переправи і є найбільш коротким. Таким чином, важливе стратегічне положення городища безперечне.

Таким чином, на сьогоднішній день городище Дикий Сад поки єдина в Причорноморському регіоні археологічна пам'ятка кінця II тис. до н.е., на котрій зафіксовані комплексні оборонні споруди. Виходячи з цього факту можна припустити, що Дикий Сад виконував функцію економічного, соціально-культурного, релігійно-культового та військово-політичного центру регіону нижньої течії Дністра, Південного Бугу та Дніпра. Безумовно, доказати це твердження допоможуть тільки подальші археологічні дослідження пам'ятки та більш детальний аналіз отриманих матеріалів.

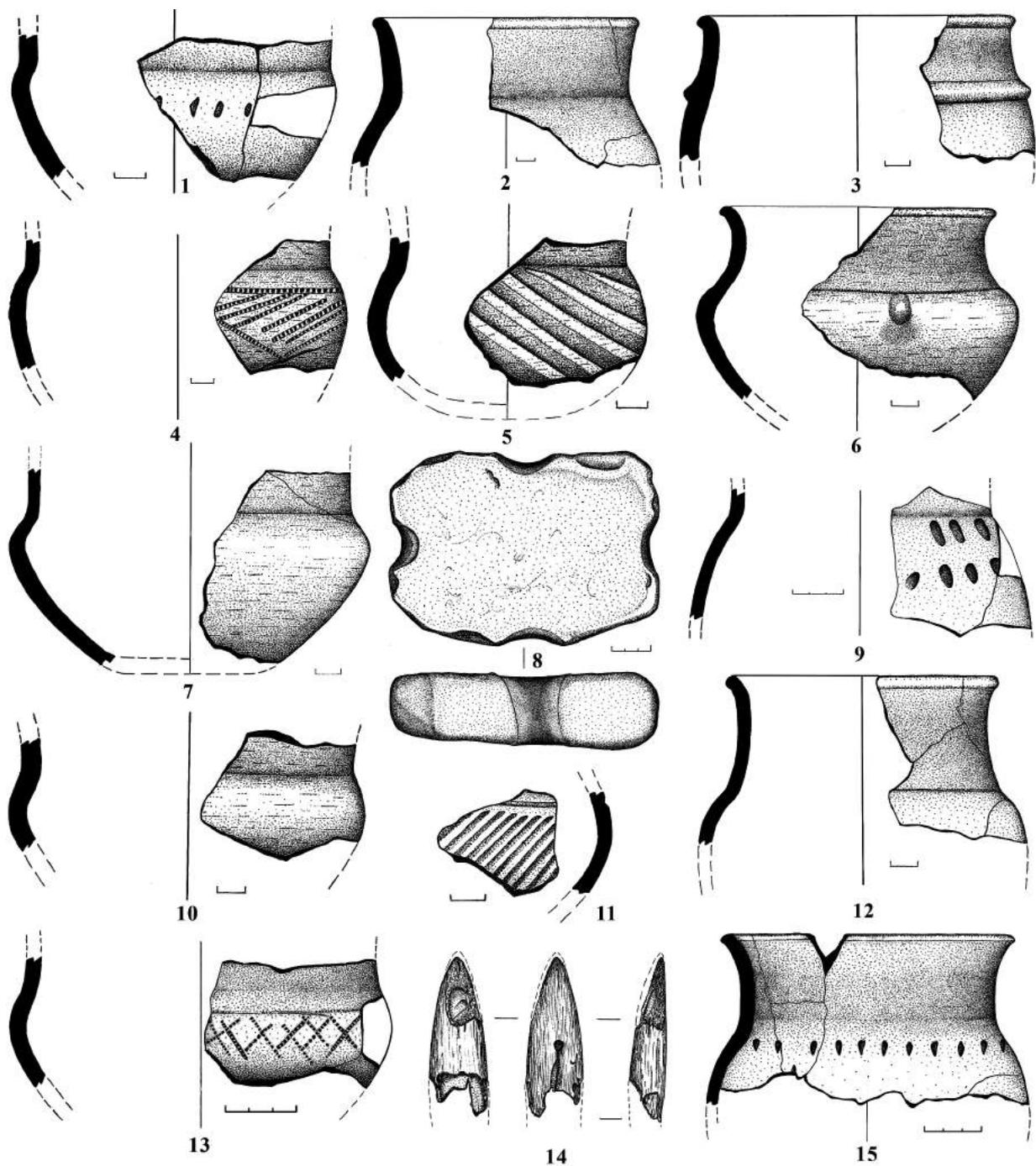
Окрім цього, треба наголосити що на городищі не зафіксовано слідів штурму укріплень та руйнації його споруд унаслідок військових дій. Даний факт вказує на військово-фортифікаційні новачі жителів городища та на міць його оборонних споруд.

Мал. 3. План зовнішнього рову городища

Мал. 4. Артефакти з заповнення ровів городища. камінь (1, 2); бронза (3, 4, 6-9); ріг та кістка (10-14); кераміка (15-26)

Мал. 5. Артефакти з заповнення рву «цитаделі» городища. кераміка (1-7; 9-13; 15), камінь (8); ріг (14)

Список використаних джерел та літератури

1. Бородавский А.П. К вопросу о городищах переходного времени от эпохи поздней бронзы к раннему железному веку в Новосибирском Приобье // Исторический опыт хозяйственного и культурного освоения Западной Сибири. – Барнаул, 2003. – 1. – С. 264-269.
2. Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В. Синташта: Археологические памятники арийских племен Урало-Казахских степей. Ч. 1. – Челябинск, 1992.
3. Горбенко К.В. Городище «Дикий Сад» у XIII – IX ст. до н.е. // ЕМІНАК. – 2007. – № 1 (1). – С. 7-14.
4. Горбенко К.В. Исследования оборонительных сооружений на территории укрепленного поселения финальной бронзы «Дикий Сад» // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 96. Вип. 83. Історичні науки. Спецвипуск – Миколаїв; Venezia: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, Ca'Foscari, 2008. – С. 56-60.
5. Горбенко К.В., Гребенніков Ю.С., Панковський В.Б. Розкопки укріпленого поселення «Дикий Сад» у 2004 р. // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. – Вип. 7. – Київ-Запоріжжя, 2005. – С. 100–104.
6. Горбенко К.В., Козленко Р.А. Оборонительные сооружения цитадели укрепленного поселения Дикий Сад // VIII Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв, 2010. – С. 57-60.

7. Зданович Г.Б. Аркаим: Арии на Урале или несостоявшаяся цивилизация // Аркаим: Исследования. Поиски. Открытия. – Челябинск, 1995. – С. 21-42.
8. Зданович Г.Б., Батанина И.М. «Страна городов» – укрепленные поселения эпохи поздней бронзы XVIII-XVII вв. до н.э. на Южном Урале // Аркаим: Исследования. Поиски. Открытия. – Челябинск, 1995. – С. 54-62.
9. Зданович Г.Б., Генинг В.В. Оборонительные сооружения поселения Синташта // АО-1983 г. – М., 1985. – С. 147-148.
10. Отрошенко В.В. Укріплене поселення Дикий Сад у системі пам'яток білозерської культури // ЕМІНАК. – 2008. – № 3. – С. 5-10.
11. Пустовалов С.Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. – К., 2005.
12. Спришевский В.И. Оборонительное сооружение эпохи бронзы на территории Узбекистана // СА. – 1972. – № 3. – С. 227-232.
13. Шарафутдинова Э.С. Памятники конца эпохи поздней бронзы в Нижнем Дону и Степном Прикубанье // СА. – 1991. – № 1. – С. 184-196.
14. Kirill V. Gorbenko, Yuriy S. Grebennikov. The «Dyki Sad» fortified settlement as a uniting link in the context of economic, political and cultural relation of 1200 – 1000 BC (the Baltic shore, the Pontic region and the Mediterranean) // Routes between the seas: Baltik-Boh-Bug-Pont from the 3rd to the middle of the 1st millennium BC. Baltic-Pontic Studies. Vol. 14: Poznan, 2009. – p. 374-389.

Список сокращений:

АО – Археологические открытия

АДУ – Археологічні дослідження України

СА – Советская археология

Едуард Овчинников

к.і.н., науковий співробітник
відділу археології енеоліту-бронзового віку
Інституту Археології НАН України
м. Київ

Лариса Виноградська

к.і.н., старший науковий співробітник
відділу археології енеоліту-бронзового віку
Інституту Археології НАН України
м. Київ

Петро Болтанюк

магістр історії, старший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника
м. Кам'янець-Подільський

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРТИФІКАЦІЙНІ СПОРУДИ НА ПОСЕЛЕННЯХ КУКУТЕНЬ-ТРИПІЛЛЯ

На багаточисельній пам'ятці Кукутень-Трипілля, що відкрита на території Кам'янець-Подільської фортеці, виявлено об'єкти, які можна пов'язувати із фортифікацією. У статті наведені характеристика споруд, аналогії, ймовірне датування та призначення об'єктів

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, Старий замок, Північний бастион, Кукутень-Трипілля, фортифікація.

Оборонні споруди є важливим джерелом, що допомагає висвітлити окремі моменти історії ранньоземлеробських племен культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля. Вони виникали на певних етапах і були пов'язані, безперечно, з кризовими моментами у існуванні трипільського суспільства. Періодична поява великої кількості фортифікаційних споруд, іноді досить складних, поряд з кількісним та якісним зростанням зброї, вказує на розвиток військової справи за часів енеоліту. Тенденція до укріплення поселень простежується від самих джерел Кукутень-Трипілля. Так, вже на прекукутенських пам'ятках Траян Дялул-Віей і Тирпешті були виявлені залишки ровів, що оточували селища з боку поля. Однак значного поширення фортифікація набула на наступних етапах розвитку кукутень-трипільської спільності. Відзначимо, що наявність укріплень для трипільських селищ не є загальним правилом. Відкриття таких об'єктів відбувається досить рідко, загалом для трипільських пам'яток вони є радше виключенням. Питання про призначення таких спо-

руд не завжди вирішується однозначно. Тому кожен з об'єктів потребує належної фіксації та докладного вивчення із врахуванням ландшафтно-географічних умов, в яких вони існували.

Нещодавно у Кам'янці-Подільському була відкрита нова пам'ятка, яку можна пов'язувати із фортифікаціями Кукутень-Трипілля. Об'єкт був відкритий і досліджений у 2008, 2010 роках Л.І. Виногородською і П.А. Болтанюком під час розкопок на території Північного бастиону [1; 3; 4].

За даними стратиграфії, під підсипкою бастиону XVIII ст. було виявлено культурні нашарування періоду середньовіччя (XIII – поч. XVI ст.), чорноліської культури та трипільського часу. Суцільний потужний (до 1,0 м) шар гумусу чорного кольору, що залягав безпосередньо на материковій скелі, був насичений керамікою, кістяними та кам'яними знаряддями періодів Трипілля та Чорнолісся. Межа між культурними шарами енеоліту та фінальної бронзи – раннього заліза становила, швидше, умовну лінію, що визначалася глибиною знаходження знахідок – шар чорноліської культури (до 0,3 м) перекривав зверху шар із трипільськими матеріалами [4, с. 62].

Культурний шар трипільського часу рівномірно розподілявся поверх материкової скелі, що має тут достатньо крутий природний нахил у північному напрямку від фортечного муру до урвища (Рис. 1). Пониження материка вздовж 10 м в межах траншеї утворювало перепад 5 м. По краю схилу траншеї були виявлені видовбані безпосередньо у скелі два рови із заокругленим дном. Рови розміщувались поперек траншеї утворюючи дві паралельні лінії, що продовжувались у західному та східному профілях траншеї. При цьому їх розміщення співпадає з периметром схилу півострова на якому розміщується фортеця. Верхній рів був завширшки 1 м, завглибшки 0,5-0,8 м. Він виявився заповненим рамушиною (дрібно уламковий матеріал скельної породи). Остання з'явилася тут, ймовірно, під час видовбування нижнього рову, або ж це заповнення конструкції яка існувала у цьому місці. Нижній рів, що був менший за розмірами, – завширшки 0,5-0,6 м і завглибшки 0,3 м – виконував, вірогідно, функцію ескарпу з додатковим обвалуванням.

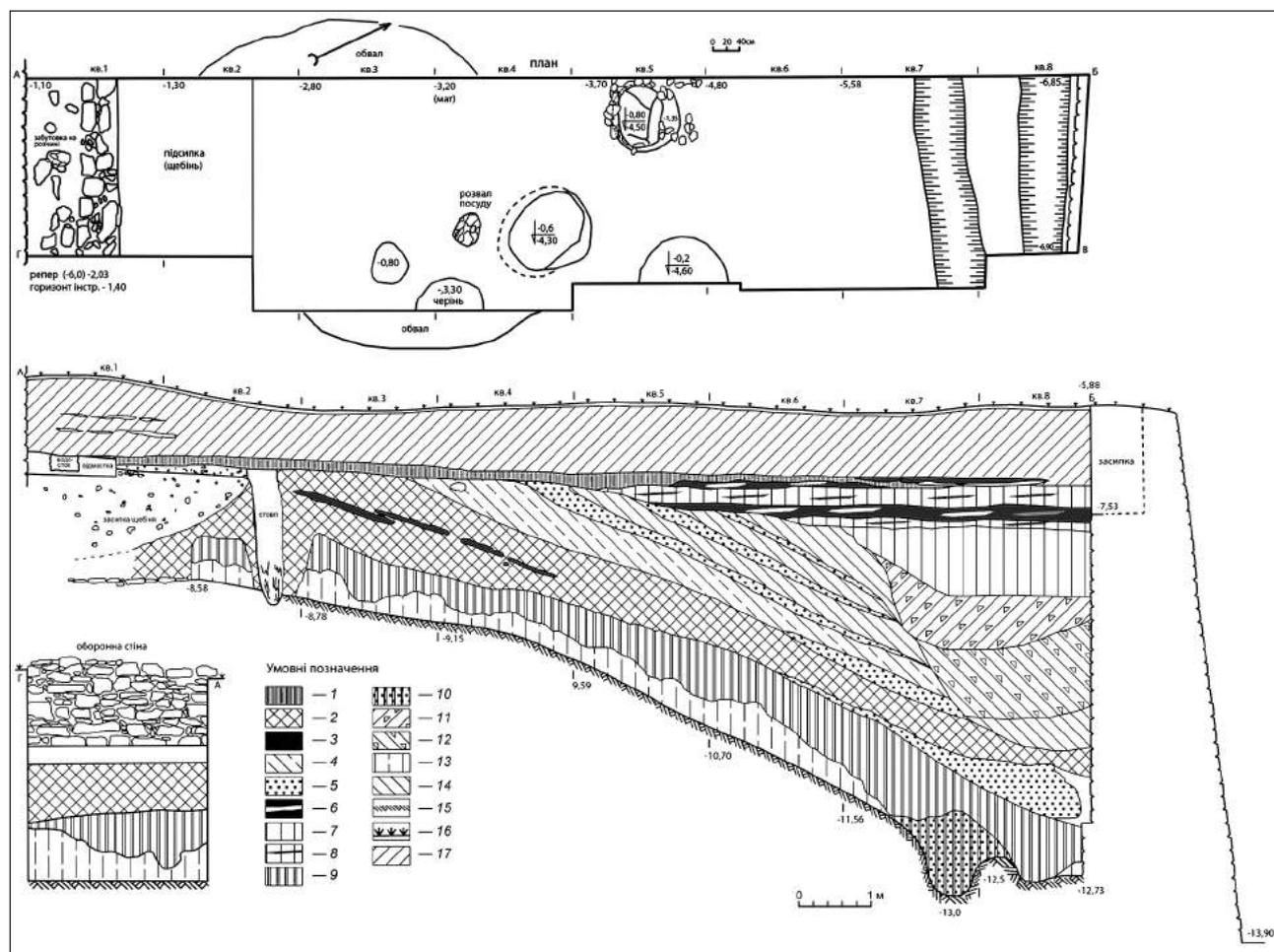

Рис. 1. Кам'янець-Подільський, замок, Північний бастион, траншея 1, план і профіль (за Л.І. Виногородською та П.А. Болтанюком); 1 – сірий щільний ґрунт; 2 – чорний ґрунт з уламками кісток; 3 – перепалене каміння; 4 – буро-сірий ґрунт; 5 – рамушина (відшарування); 6 – глиняні прошарки; 7 – темно-бурий ґрунт; 8 – бурий ґрунт з прошарками глини; 9 – темно-сірий ґрунт щільний; 10 – темно-сірий ґрунт з рамушиною; 11 – сірий ґрунт з уламками каміння; 12 – бурий ґрунт з уламками каміння; 13 – передматерик; 14 – бурий ґрунт; 15 – материк; 16 – дерн; 17 – сірий пухкий мішаний ґрунт

Аналіз наявних керамічних матеріалів з розкопок Північного бастиону Кам'янець-Подільського замку свідчить про наявність тут трьох культурних шарів Кукутень-Трипілля. На цьому місці існували три поселення, розділені між собою значними проміжками часу. Вони відносяться до різних локальних типів, існуючих у різні хронологічні періоди: перше – типу Озаринців (за С.М. Рижовим), синхронне пам'яткам борисівського типу (початок Трипілля В I), друге – заліщицької групи (третя заключна фаза Трипілля В I/В II), третє – гординештського типу (фінал Трипілля С II) [12].

Для з'ясування вірогідної належності виявлених у Кам'янець-Подільському об'єктів до певного періоду Кукутень-Трипілля розглянемо кілька відомих фортифікаційних споруд, розташованих в різних регіонах спільності.

Трушешті (Кукутені А2). Пам'ятка розташована на витягнутому вузькому місі високої тераси р. Жіжія. З боку поля мис перерізаний оборонним ровом, завдовжки 200 м, завширшки у верхній частині 2,5-5 м, завглибшки 2,5 м. Поперечний переріз рову нагадує лійку: стінки його плавно сходяться до заокругленого дна завширшки не більше 0,5 м [19, с. 112-113].

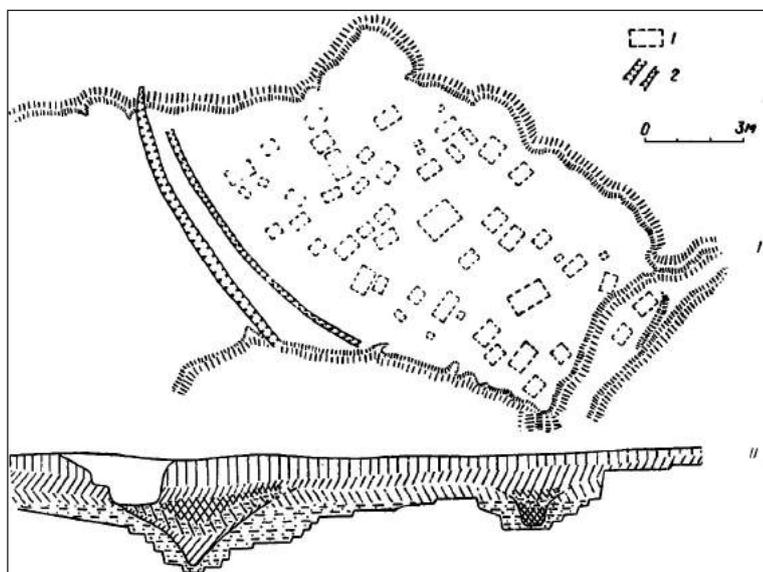

Рис. 2. Оборонні споруди на поселенні Хебешесті (за В. Думитреску); I – план поселення: 1 – житла; 2 – рови; II – профіль ровів

Хебешесті (Кукутені А3). Поселення розташоване на мисоподібному виступі плато, який з боку поля був обмежений двома ровами. Вони тяглися на 100 м на відстані 8-12 м один від одного (Рис. 2). Ширина внутрішнього рову – 1,5-4 м, глибина – 2 м; зовнішній рів досягає у ширину 5 м при глибині 2-2,5 м (на кінцях він помітно звужується). Обидва вони мають лійчастий профіль [17, рис. 21, 22].

Поливанів Яр III₁ (Трипілля В I). Поселення розташоване на високому мисі, який було перерізано у його найвужчій частині ровом. Глибина рову складає 2 м (від давнього горизонту), ширина у верхній частині – 2 м, у нижній – до 0,2-0,3 м, профіль – клиноподібний. Довжина, ймовірно, була відповідною до ширини вузької частини мису і складала 75 м [13, с. 13; 14, с. 19-20].

Поселення перекриває більш ранню пам'ятку Поливанів Яр III₂, розташовано на тому ж самому мисі, але більше за площею. Оборонна споруда аналогічна попередній, розташована на відстані 16 м від рову №1 і також перерізає мис у найвужчій частині. Глибина рову №2 складає 1,5 м (від давнього горизонту), ширина у верхній частині – 2 м, у нижній – до 0,2-0,3 м, профіль – клиноподібний. Довжина, ймовірно, була відповідною до ширини вузької частини мису і складала 75 м. На думку Т.С. Пассек, рів №2 був викопаний після того, як мешканці засипали внутрішній, прагнучи розширити площу поселення [13, с. 13; 14, с. 66-67].

Кукутені-Четеуця (Кукутені А3). Селище розташоване на вузькій мисоподібній ділянці плато, обмежений з трьох боків стрімкими урвищами. На рівному західному схилі воно захищене ровом глибиною 2 м при максимальній ширині 2,5 м. Викид з нього (пісок та вапняк-черепашник) йшов на побудову валу, який приймав до рову (Рис. 3). Основа валу, що збереглася, досягає у ширину 5-6 м та 0,8 м у висоту [19, с. 114-118; 20, табл. XLVII; 22, с. 9-12, 114-115].

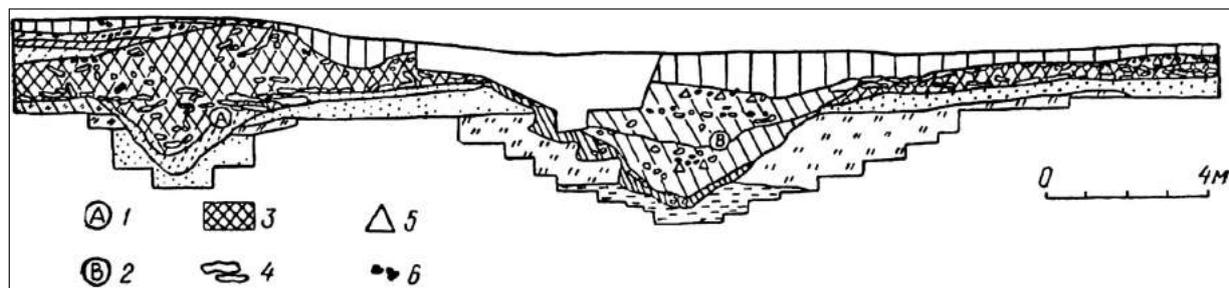

Рис. 3. Профіль оборонних споруд на поселенні Кукутені (за М. Петреску-Димбовицею): 1 – рів етапу Кукутені А; 2 – рів етапу Кукутені В; 3 – вал і контрескарп етапу Кукутені В; 4 – каміння; 5 – кераміка; 6 – глиняна обмазка

Кукутені-Четеуя (Кукутені В1) належить також другий рів («зовнішній»), відкритий на відстані 5 м від рову фази Кукутені А3, нижче по схилу. Профіль пізнього рову також лійчастий, його первісна глибина становить 2,5-3 м, ширина у верхній частині – близько 9 м. Спочатку рів був ступінчастий, але потім обидва його укоси облицювали камінням, щоб запобігти осипанню. Ґрунт з рову, що його кидали уверх по схилу, йшов на спорудження валу (він частково перекривав більш ранній вал), основа якого складалася з великих кам'яних брил, покладених у два-три яруси. Висота валу нині дорівнює 1,1-1,3 м. Ґрунт, викинутий по схилу донизу, утворив невисокий (нині 0,3-0,5 м), але широкий контрескарп. Увесь цей складний оборонний комплекс функціонував недовго, бо вже за наступної фази (Кукутені В2) поселення переходить через нього й поширюється нижче по схилу [19, с. 118-121; 20, с. 250].

Траян Дялул-Финтиніор (Кукутені АВ). Пам'ятка розташована на краю невисокої річкової тераси. Відповідно до топографії місцевості рів мав форму півкола, оперізуючи поселення з трьох боків і виходячи своїми кінцями до краю тераси (загальна довжина становить близько 230 м). Після того, як поселення, спочатку невелике, розширилося і вийшло за межі рову, його було засипано і викопано новий, значно більший за розмірами і частково збіжний з першим. Ширина його місцями досягала 7 м, глибина – 2,5-4 м; профіль – лійчастий [18; 19, с. 116-119].

Сороки-Озеро (Трипілля В ІІ). Поселення розташоване на високій заплаві правого берега Дністра, що періодично затоплюється. Виявлено рів, простежений протягом 8 м. Ширина його дорівнює близько 8 м, глибина – щонайменше 2,6 м, профіль лійчастий. Рів відкритий на краю поселення з боку Дністра. Цей факт дає можливість припустити, що він оточував поселення, захищаючи його з усіх боків. Рів закидано ще за період існування пам'ятки [16; с. 79-80].

Бодаки (Трипілля В ІІ). Поселення розташоване на високій терасі лівого берега р. Горинь. Селище з трьох боків оперізував рів, який мав форму півкола і виходив своїми кінцями до краю тераси (Рис. 4). Загальна довжина рову становить близько 245 м, ширина верхньої частини – 2 м, нижньої – 15-17 см, глибина – до 2 м, профіль – клиноподібний [15, с. 14].

Наявність оборонних споруд (вали і рови) встановлена на ряді інших пам'яток середнього Трипілля: Старі Куконешти І, Бутешти І, Старі Бадражі ІХ, Нові Бадражі (уроч. Острів). Рови мають клиноподібні профілі [9, с. 72].

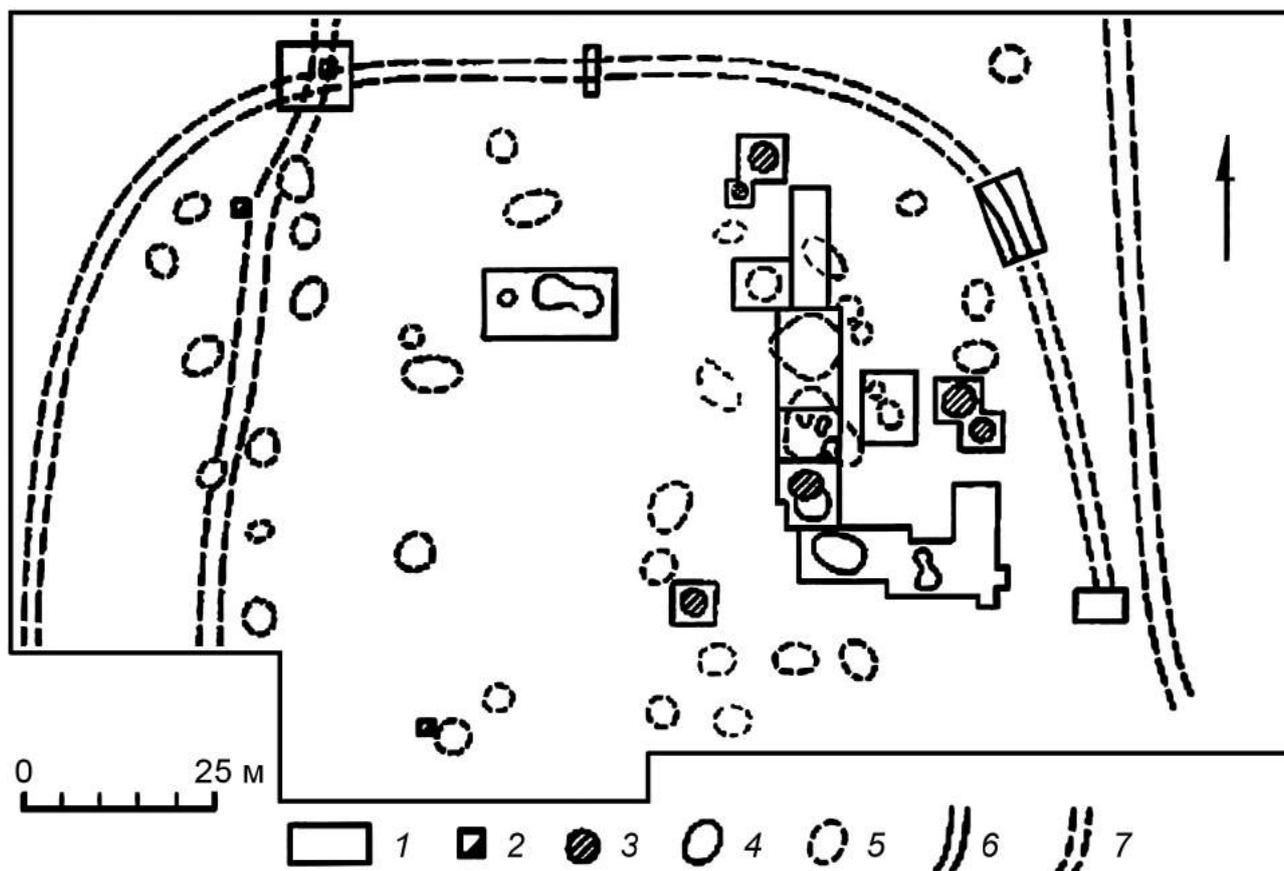

Рис. 4. План-схема поселення Бодаки (за Н.М. Скакун):

1 – розкопи; 2 – шурфи; 3 – наземні глинобитні споруди; 4 – розкопані заглиблені об'єкти;
5 – імовірні заглиблені об'єкти; 6 – розкопані ділянки ровів; 7 – імовірні рови

Фолтешті (Трипілля С II). Поселення розташоване на вузькому мисі високої тераси правого берега р. Прут. У центральній частині мису був викопаний оборонний рів, що захищав поселення із заходу. Ширина рову у верхній частині дорівнює 4,5-5,5 м, по дну – 0,5 м, глибина – 2,3-2,6 м. Профіль лійчастий. Автори розкопок вважають, що за доби енеоліту рів функціонував як оборонна споруда і був засипаний пізніше [21, с. 249-250, табл. I].

Жванець-Щовб (Трипілля С II). Поселення займало мис при злитті річок Кармелітка і Жванчик, за 300 м від їх впадіння в Дністер. З напільного боку селище було захищене валом та ровом, побудованими на вузькому – завширшки 7 м – перешийку, що відділяє останець мису від плато. Система оборони складалася з ровів та валів. Самий давній вал №1 мав висоту близько 1 м, він був насипаний з глини і подрібненого сланцю материкової породи, а також гумусу, які з'явилися тут в результаті спорудження рову №1. З фронтального боку вал був обкладений плитами зі сланцю. За валом знаходився контрвал довжиною 4 м і висотою 0,8 м.

Вал №2 був збудований пізніше, він частково перекрив вал №1 і кілька разів додатково підсилювався. Фронтальна сторона вала також мала своєрідний панцир зі сланцевих плит, ретельно укладених, а в нижній частині, з метою запобігання зсуву, поставлених на ребро. Після останньої перебудови вал досягав висоти близько 3 м, рів – глибини 2 м. Вже за системою валів і ровів – із зовнішнього боку селища, на плато – існував ще один рів (№ 3), розташований перпендикулярно до фортифікаційної лінії. Кінцева похила частина мису була ескарпована – схил мису підрізали та укріпили валом [2; 10; 11].

Костешти IV (Трипілля С II). Поселення розташоване на скелястому вузькому останці на ділянці із великою крутизою схилу. Селище було відділене від мису системою фортифікацій, що складалася з двох

коротких ровів з валами і одним довгим ровом з валом. Останній був спрямований під кутом до двох попередніх, утворюючи таким чином трикутний у плані незабудований майданчик. Глибина ровів від дна до вершини валів коливається від 3,9 до 2 м, ширина становить від 6 до 3 м. Висота валів – 0,9 і 0,6 м. Заслужують уваги рештки двох стовпів, а також ще три стовпові ями, виявлені при дослідженні вала №1. Стовпи були вкопані вертикально, паралельно рову, матеріал – дуб. Цілком вірогідно, що по верху вала був встановлений частокіл, який підсилював оборонні здібності укріплення [9, с. 72-74].

Козаровичі (Трипілля С II). Розташовано на північ від Києва, займало підвищену ділянку першої тераси правого берега Дніпра (висота становить близько 10 м). Рів мав у плані кільцеву або напівкільцеву форму, частина його зруйнована водоймищем (Рис. 5). Діаметр рову дорівнює близько 60 м, глибина – 1,5-1,6 м, ширина у верхній частині – 2,5-3 м, біля дна – 0,5 м. Профіль клиноподібний. У південно-східній частині залишений прохід завширшки 3 м. На площі, оточеній ровом, виявлено кілька заглиблених жител та господарчих ям, але деякі господарчо-житлові об'єкти і окремі знахідки софіївського типу траплялися далеко за межами рову. Отже, він оточував порівняно незначну частину поселення, можливо, його первісне ядро [8, с. 111-115].

Маяки (Трипілля С II). Поселення розташоване у пониззі лівого берега Дністра. Тут збереглися залишки двох оборонних ровів, які широкими дугами або концентричними півколами охоплювали поселення з півночі. Зовнішній рів простежено на відстані 70 м (у давнину його довжина становила щонайменше 110 м); на північному заході він не доходив до берегових обривів. Пересічна ширина рову у верхній частині – 4-5 м, місцями він розширюється до 6-8 м. Глибина його від давньої поверхні – 3,2-3,4 м. Профіль лійчастий: стінки рову до глибини 2 м похило звужуються донизу, а потім стрімко, майже прямовисно, обриваються до вузького (0,4-0,6 м) дна (Рис. 6).

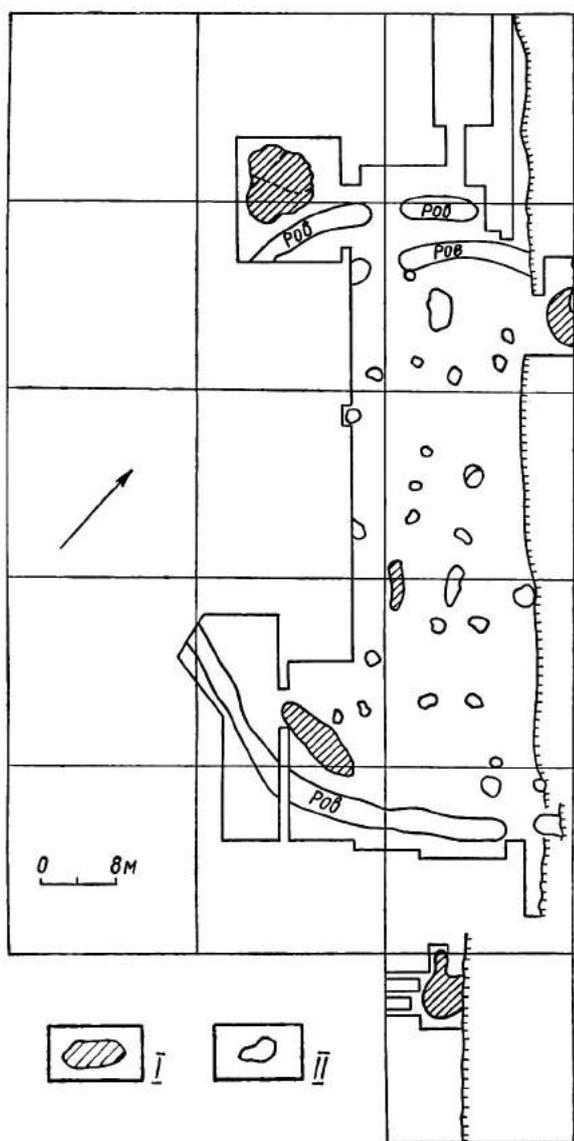

Рис. 5. План укріпленої частини поселення Козаровичі (за В.О. Круцом): I – житла; II – господарські ями

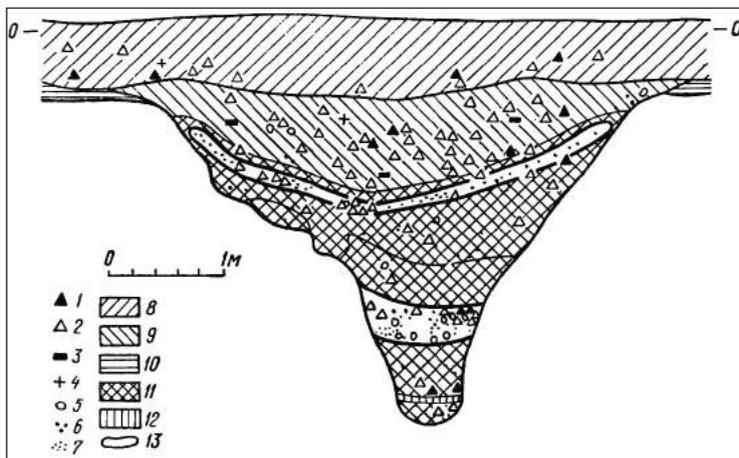

Рис. 6. Переріз зовнішнього рову на поселенні Маяки (за В.Г. Збеновичем):
 1 – гумус;
 2 – сірий гумусовий суглинок з домішкою попелу;
 3 – світлий передматериковий суглинок;
 4 – жовто-сірий перемішаний ґрунт;
 5 – материк; 6 – кераміка;
 7 – кістки; 8 – каміння;
 9 – кремій; 10 – печина;
 11 – черепашки; 12 – вугілля;
 13 – вогнища

Внутрішній рів віддалений від зовнішнього на 13 м. Ширина його дорівнює 4-5 м, глибина – 3,6-3,8 м, профіль лійчастий. Він також не був докопаний на північному заході до берегових обривів. У давнину рови поєднувала траншея лійчастого профілю (ширина становить 2 м, глибина – 1,5-1,6 м), що простяглася з південного сходу на північний захід на 65 м. Обидва рови й траншея, безсумнівно, були засипані ще під час існування поселення [7, с. 38-39].

Для найпізнішого Трипілля (етап С II) фортифікаційні споруди відомі також на поселеннях Бринзени III [9, с. 72], Гординешти II [6, с. 91].

Загалом, найбільш повні кількісні показники археологічно зафіксованих і ймовірних фортифікацій на пам'ятках Кукутень-Трипілля були зібрані В.О. Дергачовим (таблиця).

Таблиця

Кількісний розподіл пам'яток Кукутень-Трипілля із археологічно зафіксованими фортифікаціями та ймовірно укріплених поселень (за В.О. Дергачовим [5, с. 203])

Періоди	Роки до н. е. (cal BC)	Фортифіковані	Імовірно укріплені	Разом
Трипілля С II / Городіштя-Ербі-чень / Фолтешть	3400/3200 – близько 2750	28 / 31,1%	31 / 29,5%	59
Трипілля С I / Кукутень В	3900/3800 – 3400/3200	12 / 13,3%	26 / 24,7%	38
Трипілля В II / Кукутень АВ	4300 – 3900/3800	8 / 8,9%	11 / 10,5%	19
Трипілля В I / Кукутень А	4600 – 4300	40 / 44,9%	32 / 30,5%	72
Трипілля А / Прекукутень	Близько 5400 – 4600	2 / 2,20%	5 / 4,8%	7
Разом		90 / 100%	105 / 100%	195

Як бачимо, у період становлення культурної спільності на всіх її пам'ятках від Передкарпаття до Південного Бугу укріплені поселення поодинокі. «Ситуація докорінно змінюється з початком розвинутого Трипілля. Помітне тяжіння поселень до ділянок місцевості з надійним природним захистом, поява складних фортифікаційних споруд, що потребували значних колективних зусиль, – все це свідчить про намагання трипільців захистити свої домівки», вважає В.Г. Збенович [7]. Ще більш складна обстановка склалася у найпізнішому етапі існування спільності Трипілля С II. Якщо раніше збройні протистояння мали епізодичний характер, то на фінальній фазі відбувалися постійні сутички, а, можливо, і справжні війни. На рубежі енеоліту та бронзового віку в них могли бути задіяні як представники різних локальних об'єднань Трипілля, конкуруючих за територію і ресурси, так і населення іноетнічних племен, що просувалися у райони, зайняті пізньотрипільським населенням.

Захисні споруди виконували, ймовірно, не тільки суто військові функції. Дослідники неодноразово висловлювали думки про використання парканів та огорож на трипільських селищах і для господарських потреб. Так, існування у Поливановому Ярі ровів без оборонного валу Т.С. Пассек пояснювала необхідністю захисту худоби від диких звірів. Вони не були зручними для оборони під час військових дій, але, укріплені додатково частоколом та іншими засобами, перешкоджали проникненню «небажаних відвідувачів» [13, с. 133]. Стосовно трикутної в плані форми укріплень в Костештах IV, В.І. Маркевич припускав, що майданчик, утворений захисними спорудами, окрім виконання оборонної функції міг також використовуватися для утримання худоби [9, с. 73]. Ще одна ймовірна функція – відведення дощових і талих вод від ділянок селищ, зайнятих житловими та господарчими об'єктами. На думку Н.М. Скакун, підковоподібний рів на поселенні Бодаки міг використовуватися і для таких цілей. На користь цього може свідчити і спеціальний водовідстійник, влаштований (за спостереженням Е.В. Овчинникова) на повороті рову в напрямку річки.

Прийоми по облаштуванню крутого схилу на ділянці багат шарової пам'ятки, виявленої на території Північного бастиону Кам'янець-Подільського замку, також були націлені на виконання кількох функцій – терасування ділянки вздовж краю урвища, затримання осипання ґрунту зі схилів, і, нарешті, для встановлення захисного дерев'яного паркану або частоколу. Час існування цих споруд чітко встановити зараз важко. Загальній тенденції до фортифікування селищ цілком відповідають два трипільських пункти, матеріали з яких наявні у Північному бастионі Кам'янець-Подільського замку: перший, типу Озаринців (початок Трипілля В I), і третій, гординештського типу (фінал Трипілля С II). Населення вказаних поселень існувало у періоди найбільшої економічної та політичної нестабільності. Саме тому мешканці цих селищ змушені були облаштовувати місця проживання в умовах, не завжди зручних для ведення господарства, але придатних для захисту від збройного нападу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Болтанюк П.А. Давні культурні нашарування на території замку м. Кам'янець-Подільського за дослідженнями 2008 року // Актуальні проблеми археології. Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І.С. Винокура, м. Кам'янець-Подільський 23-25 вересня 2010 року. – Тернопіль: Астон, 2010. – С. 102-104.
2. Бузян Г.М. Застосування каменю в домобудівництві трипільсько-кукутенських племен: (За матеріалами розкопок в с. Жванець [Хмельницької обл.]) // Тези доповідей 8-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції: Секція археології. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 10-12.
3. Виногородська Л.І., Болтанюк П.А. Археологічні дослідження Північного бастиону замку у м. Кам'янець-Подільський у 2008-2010 рр. // Актуальні проблеми археології. Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І.С. Винокура, м. Кам'янець-Подільський 23-25 вересня 2010 року. – Тернопіль: Астон, 2010. – С. 102-104.
4. Виногородська Л.І., Болтанюк П.А. Дослідження Північного бастиону Кам'янець-Подільського замку // Археологічні дослідження в Україні. – 2010. – К. – Полтава, 2011. – С. 62-63.
5. Дергачев В.А. Два этюда в защиту миграционной концепции // *Stratum plus*. – 2000. – № 2. – С. 188-236.
6. Дергачев В.А. Позднетрипольские поселения у с. Гординешты // АИМ за 1970. –1971 гг. – 1973. – С. 90–100.
7. Збеневич В.Г. Оборонні споруди та зброя у племен трипільської культури // *Археологія*. – 1975. – Вип. 15. – С. 32-40.
8. Круц В.А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья / АН УССР. ИА. – К.: Наукова думка, 1977. – 160 с.
9. Маркевич В.И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии / АН МССР. Отдел этнографии и искусствоведения. – Кишинев: Штиинца, 1981. – 194 с.
10. Мовша Т.Г. Позднетрипольское поселение в с. Жванец (по раскопкам 1961 г.) // КСИА. – 1970. – Вып. 123. – С. 84-93.
11. Мовша Т.Г., Корвин-Пиотровский А.Г. Монументальная каменная архитектура в домостроительстве и фортификациях эпохи энеолита – ранней бронзы лесостепи Юго-Восточной Европы // Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Трипільський світ і його сусіди», м. Збараж, 20-25 серпня 2001 року. – Збараж: Вид-во ДІАЗ в м. Збаражі, 2001. – С. 29-31.
12. Овчинников Е.В., Виногородська Л.І., Болтанюк П.А. Кераміка Кукутень-Трипілля з території Старого Замку (Північний бастион), м. Кам'янець-Подільський // *Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я*. III Всеукраїнської науково-практична конференція Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Збірник матеріалів. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 10-17.
13. Пассек Т.С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА; № 84. – 1961. – 228 с.
14. Попова Т.А. Многослойное поселение Поливанов Яр. К эволюции трипольской культуры в Среднем Поднестровье / РАН. МАЭ. – СПб.: МАЭ РАН, 2003. – 240 с.
15. Скакун Н.Н., Цвек Е.В., Круц В.А., Матева Б.И., Корвин-Пиотровский А.Г., Самзун А., Яковлева Л.М. Археологические исследования трипольского поселения Бодаки в 2005 г. – К.–СПб., 2005. – 124 с.
16. Черныш Е.К. Трипольское поселение Сороки-Озеро // КСИА. – 1970. – Вып. 123. – С. 77-83.
17. Dumitrescu V., Dumitrescu H., Petrescu-Dimbovița M., Gostar N. Hăbășești. – București, 1954. – P. 54: cu fig.
18. Dumitrescu H., Dumitrescu V. Activitatea șanțierului arheologic Traian // *Materiale și cercetări arheologice*. – 1962. – VIII. – С. 249-252.
19. Florescu A. Befestigungsanlagen der spätneolithischen Siedlungen im Donau-Karpatenraum // *Študijne Zvesti Archeologického Ustavu Slovenskej Akadémie*. – Nitra, 1969.
20. Petrescu-Dimbovița M. Nouvelles fouilles archeologiques a Coucuteni-Baitcheni en Roumanie // *Atti del VI Congresso internazionale delle scienze Preistoriche e Protostoriche*, – V. II, comunicazioni. – Roma, 1965. – С. 246-252.
21. Petrescu-Dimbovița M., Casan J., Mateescu G. Săpăturile arheologice dela Foltești. – SCIV. – 1951. – 1.
22. Schmidt H. Cucuteni in der Oberen Moldau, Rumänien. Die befestigte Siedlung mit bemalte Keramik von der Steinkupferzeit in bis die vollentwickelte Bronzezeit. – Berlin-Leipzig, 1932. – 131 s.

Список скорочень:

АИМ – Археологические исследования в Молдавии. Кишинев.

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР / АН СССР. ИИМК (ИА). М.–Л.: Изд-во АН СССР

КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М.

SCIV(A) – Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie). București.

Віталій Конопля

молодший науковий співробітник інституту
українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України
м. Львів

ПАМ'ЯТКА ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ МЕДИНЯ – ЛАЗИ У ВЕРХНЬОМУ ПОДНІСТЕР'І

У 1984 р. Верхньодністерська експедиція теперішнього Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича виявила пам'ятку трипільської культури (етапи ВІІ – СІ) в урочищі «Лазі» поблизу с. Мединя Галицького району Івано-Франківської області і зафіксувала на ній сліди від 11 наземних глинобитних жител з дворядковою забудовою. Розкопом площею 408 м² досліджено дві прямокутні площадки з ймовірними розмірами 6 × 10 м і овальну у плані напівземлянку діаметром 5,8 × 6,24 м з глибиною 0,95 м, до складу якої входила зруйнована піч діаметром майже 1 м та дві господарські ями. З дослідженої частини поселення здобуто 3656 виробів з кременю, 45 зернотерок і 107 їх уламків, а також майже 5 тис. фрагментів столової (94%) і кухонної кераміки, пов'язаних з приблизно 218 посудинами, здебільшого з горщиками та мисками. Знайдено сім уламків глиняних фігурок.

Ключові слова: пам'ятка, розкопки, наземне житло, напівземлянка, трипільська культура, кераміка, вироби з кременю, антропоморфна пластика.

Тридцять років тому Верхньодністерська експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України) провела розкопки трипільського поселення поблизу с. Мединя Галицького району Івано-Франківської області, що було виявлене перед тим місцевим краєзнавцем В.Дзерою, і здобула значний за кількістю речовий матеріал, який, однак, лишився майже не опублікованим. Побіжно результати цих досліджень у вигляді дуже стислої за змістом інформації відображені в ряді наукових праць [2; 6. с. 89, 95; 10. с. 37, 41], зокрема тих, що стосуються верхньодністерської групи (етапи ВІІ – СІ) [1; 3; 9] Трипілля.

Пам'ятка розміщена за 1 км на південь від села в урочищі «Лазі» і займає мисоподібний уступ другої надзаплавної тераси правого берега р. Лімниці – правостороннього допливу Дністра. На її розораній території площею близько 3 га виявлено 11 овальних у плані скупчень зруйнованих глинобитних жител наземної конструкції, що двома паралельними рядами простягаються вздовж краю плато. В першому з них, ближчому до берегового схилу, зафіксовано п'ять таких знаходжень, а в другому – шість. Відстань між ними становить біля 30 м, що, ймовірно, вказує на вуличну забудову поселення. Рештки від будівель не утворювали окремих гнізд і розмежовувались одне від одного незабудованим простором протяжністю від 20 до 50 м.

Топографічні особливості розташування пам'ятки Мединя – Лазі були вигідними як з огляду захисту, так і за умовами ведення господарства. Зокрема, її північна сторона обмежена крутим, місцями прямовисним схилом тераси, який, у свою чергу із заходу і сходу переривається двома глибокими ярами, а південна (напільна) за 0,30–0,35 км від краю плато переходить у довгий, паралельний до берегової лінії яр.

Забудована у трипільський час східна частина мису, схили якого порослі лісом, здійснюється над заплавою до висоти 100 м. Звідси добре простежуються ближчі і дальні підступи до нього. Поруч з поселенням наявні діючі джерела. На близькій відстані від нього протікає стрімка Лімниця з дуже чистою водою, що неодноразово міняла русло, наближаючись або віддаляючись від місця проживання трипільців. Заплава річки, образно, кажучи, всяяна різною за формою і розмірами галькою з кам'яних порід Карпат, що використовувалась для продукування зернотерок і розтирачів. На пам'ятці перед початком розкопок зібрано 42 цілих і 107 уламків знарядь для помолу зерна, а також 2172 артефакти з місцевого кременю туронського походження, найближчі поклади якого залягають у відкладах вапняку за 25–35 км від поселення [5, с. 154].

Двома розкопами загальною площею 408 м² було охоплено територію площадки №2 із зовнішнього ряду забудови. Стратиграфічні розрізи в них ідентичні. До глибини 0,30–0,35 м від денної поверхні залягає темносірий орний ґрунт із значною кількістю перевідкладеного речового матеріалу. Нижче від нього йде сіруватожовте підґрунтя, яке на глибині 0,60–0,70 м переходить у материкову глину.

У межах обох розкопів на відмітках 0,35–0,40 м виявлені залишки глинобитної підлоги товщиною 7–10 см, котра внаслідок недостатньої термообробки розклаталась від дії підвищеної вологи (підшкірна вода),

змішалась з оточуючими прошарками землі і набула характерного темно-цеглястого кольору. Сліди незадовільної збереженості долівок контрастні і досить чітко фіксувались на зачищеній площі розкопів. Вони мали прямокутні обриси з орієнтацією довшою віссю по лінії північний схід – південний захід. Розміри цих наземних жител в первісному вигляді могли становити 6×10 м. До конструктивних особливостей споруд віднесені фрагментарні глиняні плитки міцного обпалу товщиною 4-5 см і розрізнені шматки перепаленого піщаника, перші з яких можна пов'язувати з об'єктами господарсько-побутового призначення, а другі – із зруйнованими череннями печей.

Поблизу житла №3 була розташована овальна напівземлянка розміром $5,8 \times 6,24$ м і глибиною 0,95 м від денної поверхні. Стінки котловану споруди майже прямовисні, а її рівне дно добре утрамбоване. В північній частині напівземлянки зафіксовано основу печі діаметром $0,8 \times 1,0$ м із залишками кам'яної вимостки і шматками глиняного каркасу з відбитками хмизу. Довкола неї лежали фрагменти посуду і кальциновані недиагностичні кістки тварин.

Вздовж південної стінки заглибленого житла досліджено дві овальні у плані господарські ями розмірами $0,8 \times 1,05$ м та $1,1 \times 1,4$ м, які опускались до глибини 0,3 та 0,35 м від рівня долівки. До їх заповнення входили уламки посуду і артефакти з кременю. В ямі №2 знайдено три зернотерки з крупної річкової гальки, а в заповненні напівземлянки – 12 подібних виробів та сім антропоморфних статуеток, 880 фрагментів кераміки і 47 кременевих виробів.

Аналіз артефактів з кременю

Колекція з урахування підйомного матеріалу та з дослідженої розкопками частини пам'ятки складається з 3656 екземплярів, що віднесені до наступних функціонально-типологічних груп.

Два *нуклеуси* сформовані на цілих конкреціях. У них, відповідно, пряма і скошена ударні площадки, утворені безсистемно нанесеними сколами. На кожному з виробів розмірами $137 \times 91 \times 78$ та $128 \times 70 \times 62$ мм наявні гребенеподібні виступи у вигляді негативів від поперечних, взаємнонаправлених відокремлень відщепів. Таким технічним прийомом усувались природні морфо скульптури конкрецій для створення сторони сколювання пластинчастих заготовок.

Дев'ять одноплощадкових нуклеусів віднесені до типів конусоподібних – 3 екз. (рис. 4: 8), сплющено-циліндричних – 2 екз. (рис. 4: 9; 5: 22) і призматичних – 4 екз. Висота знахідок з прямими, радіально фасетованими ударними площадками становить 72-126 мм (середній показчик – 94 мм).

Чотири *пластини* представлені типами поздовжньо-первинних – $67 \times 30 \times 6$, $76 \times 34 \times 6$ мм і поздовжніх – $68 \times 20 \times 6$, $93 \times 28 \times 5$ мм.

Уламки пластин – 115 екз. (43 нижні, 59 середніх і 13 верхніх частин) пов'язані з трьома первинними, двома ребристими, 16 поздовжньо-первинними, 98 поздовжніми і ребристою розмірами 11- 68×14 - 43×4 -16 (середній показчик – $35 \times 28 \times 9$ мм).

У складі 1877 *відщепів* – 38 первинних, 42 із суцільним негативом, 65 ребристо-поздовжніх, 29 ребристо-первинних, 23 ребристих, 204 безсистемно-первинних, 152 безсистемних, 407 поздовжньо-первинних, 878 поздовжніх, 30 радіально-первинних і 109 радіальних розмірами 8- 95×2 -24 мм (середній показчик – 47×11 мм).

Серед 183 *уламків* наявні 20 різцевих сколів, фрагменти типологічно не визначених одно площадкових нуклеусів – 11 екз., пластинчасто-відщепових сколів – 117 екз. і конкрецій – 35 екз.

П'ятнадцять *кінцевих відбійників* виготовлено на фасетованих частинах конкрецій висотою 49-75 мм.

Десять *однобічно ретушованих пластин*: чотири поздовжньо-первинні і шість поздовжніх розмірами 48- 102×21 - 34×5 -11 мм.

Дванадцять *двобічно ретушованих пластин*: сім поздовжньо-первинних – $58 \times 21 \times 4$, $67 \times 24 \times 8$, $83 \times 22 \times 9$, $100 \times 39 \times 9$, $102 \times 31 \times 8$, $108 \times 29 \times 9$ (рис. 5: 24), $150 \times 26 \times 7$ мм, дві поздовжні – $56 \times 22 \times 4$, $63 \times 24 \times 6$ мм; поздовжня із залишком кірки – $183 \times 34 \times 10$ мм (рис. 5: 23) і дві поздовжні з негативами від поперечного сколювання – $98 \times 28 \times 9$, $189 \times 34 \times 10$ мм (рис. 4: 3).

332 *однобічно* і 183 *двобічно ретушовані уламки пластин* (184 нижні, 282 середні і 49 верхні частини): п'ять первинних, вісім ребристих, 19 ребристо-поздовжніх, 135 поздовжньо-первинних і 348 поздовжніх розмірами 23- 117×15 - 45×4 -13 мм (середній показчик – $58 \times 27 \times 8$ мм).

Пластини із стрільчасто ретушованими кінцями – 34 екз.: чотири поздовжні – $57 \times 16 \times 6$, $140 \times 21 \times 8$ (рис. 4: 1), $142 \times 28 \times 8$ (рис. 5: 3) і $150 \times 29 \times 8$ мм (рис. 4: 10); та 30 їх уламків (27 верхніх і три середні): двох первинних, трьох ребристо-первинних, семи поздовжньо-первинних із залишком кірки і 14 поздовжніх розмірами 38- 97×21 - 34×5 -11 мм (середній показчик – $62 \times 27 \times 8$ мм).

Пластини з ретушованими поперечними (скошені) кінцями – 27 екз.; поздовжньо-первинна – $73 \times 28 \times 9$ мм (рис. 4: 5) і дві поздовжні – $48 \times 20 \times 11$, $65 \times 24 \times 6$ мм; 24 уламки (дев'ять нижніх, сім середніх і вісім верхніх) первинної, двох поздовжньо-ребристих, шести поздовжньо-первинних і 15 поздовжніх розмірами 23- 78×19 - 37×4 -12 (середній показчик – $57 \times 29 \times 8$ мм).

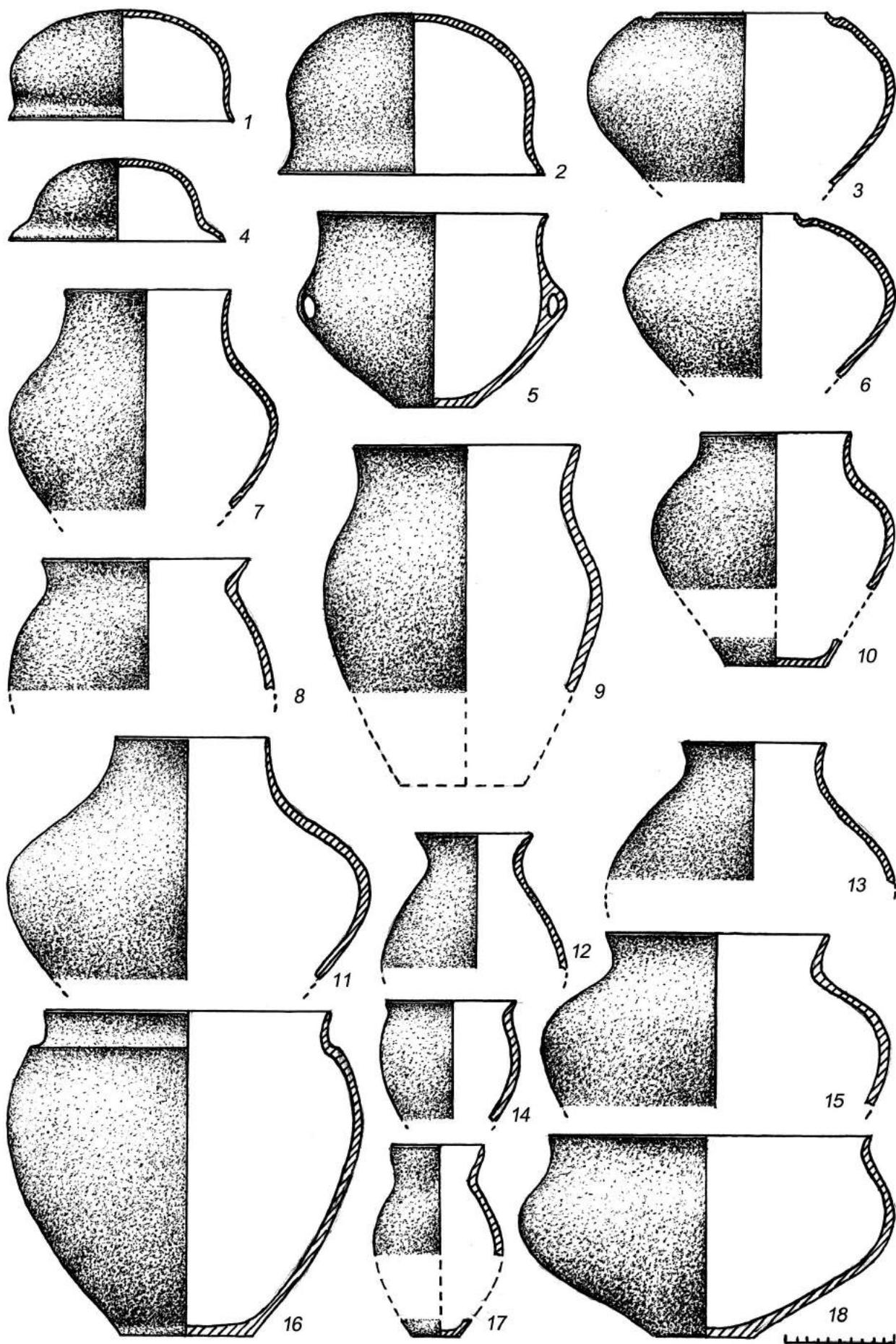

Рис. 1. Медія – Лазі. Кераміка

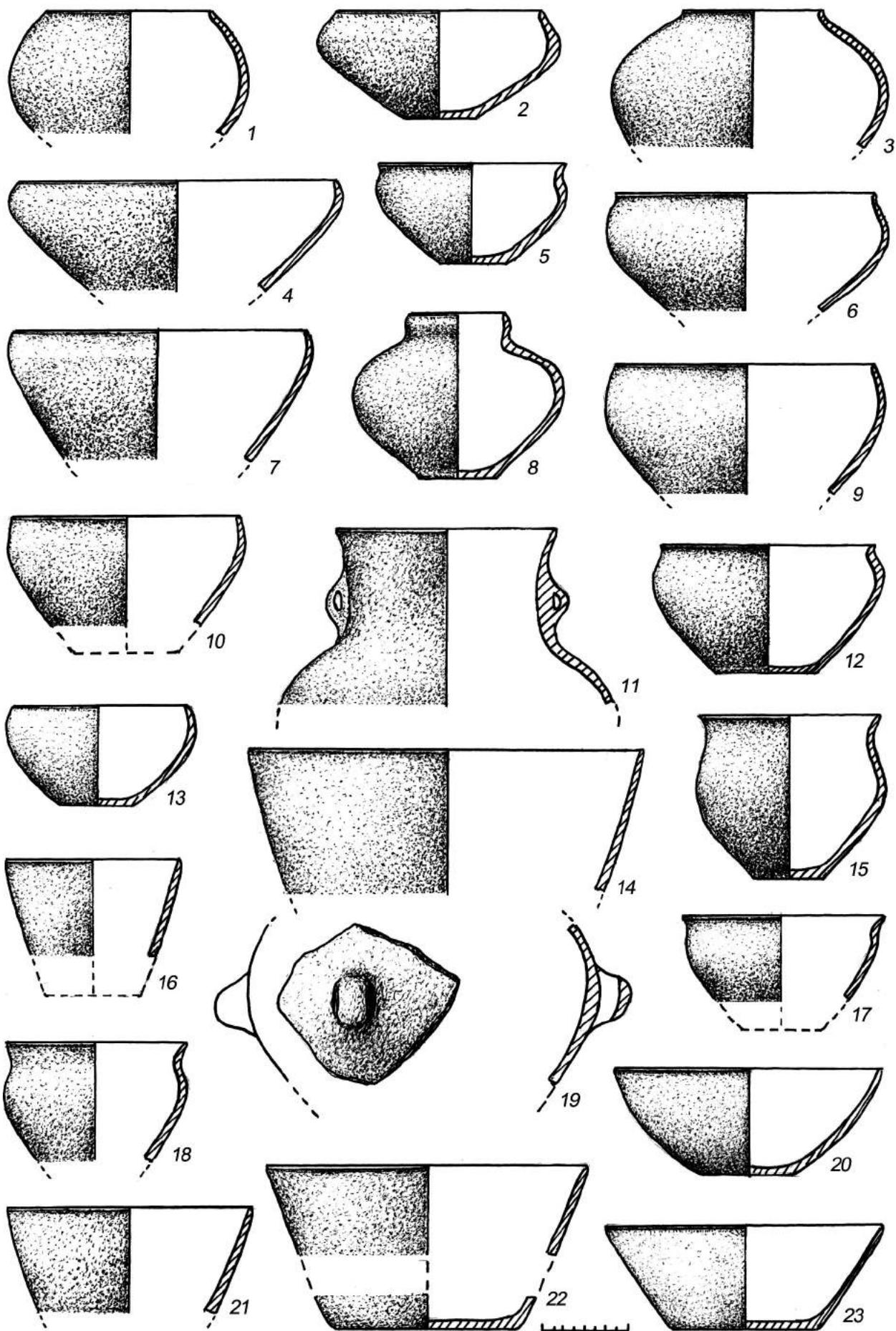

Рис. 2. Мединя – Лазы. Кераміка

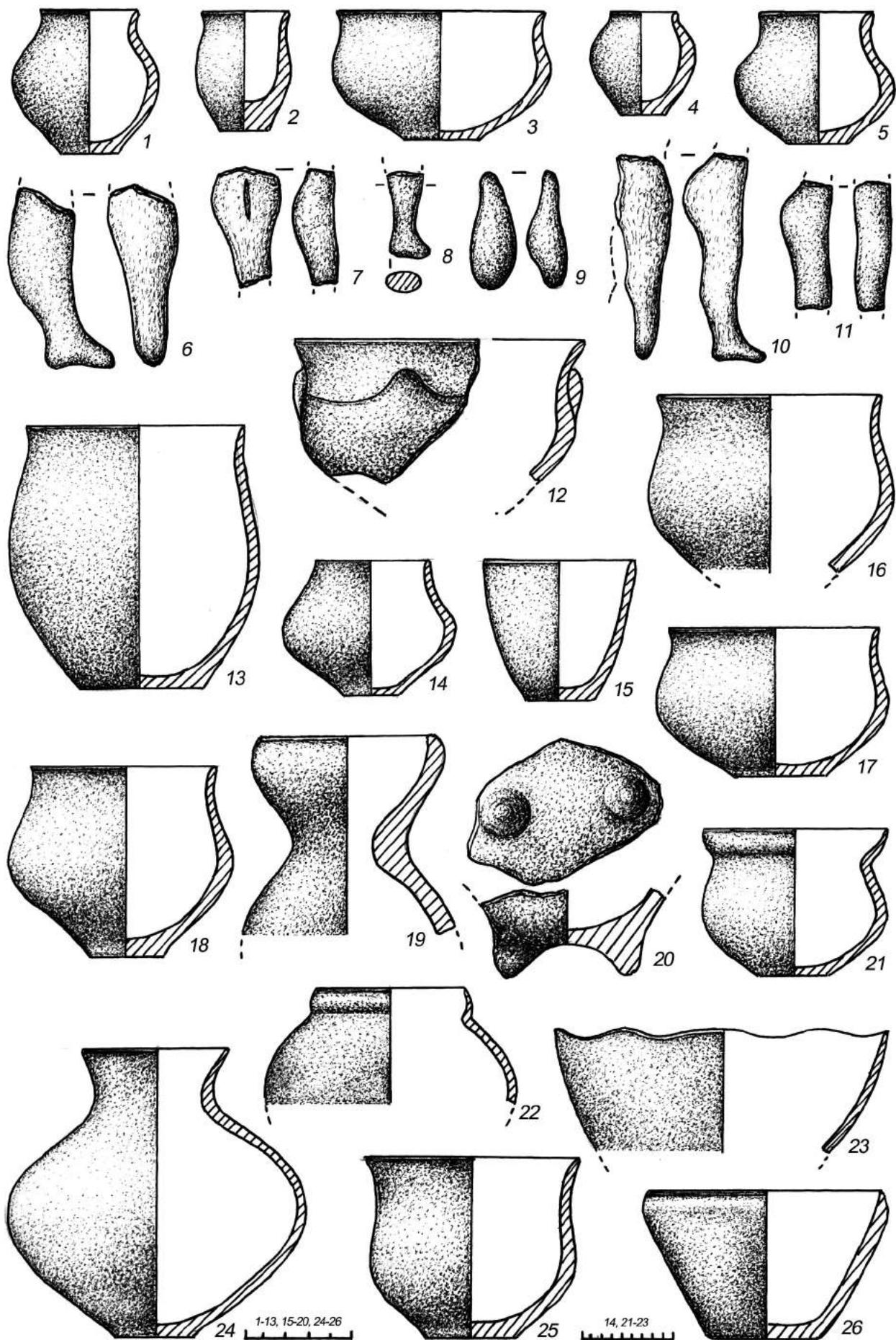

Рис. 3. Медыня – Лазы. Кераміка

Пластини з двома ретушованими поперечними кінцями – 5 екз.: середні частини поздовжньо-первинної і поздовжніх пластин розмірами 49-82×25-31×6-9 мм.

Однобічно (72 екз.) і *двобічно* (23 екз.) *ретушовані відщепи*: два первинних, три ребристих, дев'ять ребристо-поздовжніх, сім безсистемно-первинних, два безсистемних, шість із суцільним негативом, 13 із залишком жовнвої кірки, 57 поздовжніх і два радіальних розмірами 19-65×4-16 мм (середній покажчик – 41×9 мм).

Відщепи з ретушованими поперечними кінцями – 12 екз.: із суцільним негативом (рис. 5: 8), два безсистемних, чотири поздовжньо-первинних і п'ять поздовжніх розмірами 14-48×4-9 мм (середній покажчик – 32×7 мм).

Кінцеві скребки – 230 екз., серед яких три округлі (рис. 5: 18), десять півокруглих, 153 із симетричними (рис. 4: 2, 4, 7), 41 із асиметричними і 15 із стрільчастоподібними лезами. Вісім виробів віднесено до типу протилежно кінцевих (рис. 5: 19, 20). У 24 з них лева похилі, у 73 – напівкругі, у решти – круті. Вироби виготовлені на первинній пластині – 70×28×6 мм, 177 уламках (60 нижніх, 98 середніх і 19 верхніх частин) трьох первинних, п'яти ребристих, десяти ребристо-поздовжніх, 45 поздовжньо-первинних і 114 поздовжніх розмірами 16-80×19-42×5-12 мм (середній покажчик – 54×30×8 мм), а також на 52 відщепах: радіально-первинному, семи радіальних, п'яти безсистемно-первинних, п'яти поздовжніх, чотирьох первинних, 12 безсистемних і 18 поздовжньо-первинних розмірами 23-71×5-12 (середній покажчик – 45×9 мм). Реутилізовано сім вкладнів до серпів і 130 ретушованих пластин.

Різці (132 екз.) характеризують типи кутових – 62 екз. (рис. 4: 6), скісно-кутових – 24 екз., серединних – 23 екз. (рис. 5: 2, 11), бічних – 14 екз. (рис. 5: 13), скісно-бічний, чотири подвійно кутових, подвійно-бічний кінцевих і три протилежно-кінцевих: серединний + кутовий та скісно-кутовий+кутовий. Заготовки: 125 уламків (38 нижніх, 78 середніх і 9 верхніх) первинної, двох ребристих, п'яти ребристо-поздовжніх, 25 поздовжньо-первинних та 92 поздовжніх розмірами 21-85×17-42×6-14 (середній покажчик – 57×28×9 мм), а також сім відщепів: три поздовжніх, два безсистемно-первинних, первинний і поздовжньо-первинний розмірами 23-67×7-18 мм. Реутилізовано два вкладні до серпів і 78 ретушованих пластин.

Вкладні до серпів (39екз.) представлені типами одно- (рис. 5: 9, 10, 14) і дволезових (рис. 5: 15) у кількості, відповідно, 35 та чотири екземпляри. Для їх продукування використані сім нижніх, 28 середніх і чотири верхніх частин двох первинних, чотирьох поздовжньо-первинних, трьох ребристо-поздовжніх і 30 поздовжніх пластин розмірами 18-83×19-34×5-9 мм (середній покажчик – 65×26×7 мм). В окремих артефактах наявна підправка одного або двох поперечних кінців.

Десять *свердел* виготовлені на шести нижніх і верхньому уламках поздовжньо-первинної та поздовжніх пластин розмірами 37-65×17-28×6-11 мм (рис. 5: 16) та трьох відщепах: первинному, безсистемно-первинному і поздовжньому розмірами 28-46×6-9 мм. Реутилізовано кінцевий скребок і два ретушованих уламки пластин.

Заготовками для п'яти *проколов* стали два різцевих сколи – 37×10×4, 45×12×7 мм; нижня – 31×11×4 мм (рис. 5: 21) і верхня – 34×16×5 мм частини поздовжніх пластин та поздовжньо-первинний відщеп – 35×6 мм.

Дев'ять *прокруток* (рис. 5: 1, 7) спродуковано на ребристій пластині – 75×21×11 мм і вісьмох уламках (сім нижніх та середня частини) поздовжніх пластин розміром 29-57×17-28×5-12 мм. Реутилізовано чотири ретушованих січень пластинчастих сколів.

Скобелі (103 екз.) на трьох поздовжньо-первинних пластинах – 65×23×8, 68×19×8, 75×23×10 мм; 54 уламках (28 нижніх, 23 середніх і три верхні) ребристої, 12 поздовжньо-первинних, 25 поздовжніх, чотирьох поздовжньо-ребристих, 11 поздовжніх із залишками кірки і первинної розмірами 25-61×21-28×6-12 мм і 46 відщепах: чотирьох первинних, двох із суцільним негативом, сімох безсистемно-первинних, восьми поздовжньо-первинних, 14 безсистемних і 11 поздовжніх розмірами 17-54×5-18 мм. Реутилізовано 33 ретушовані січення пластин. За кількістю і розміщенням виїмок ці вироби віднесені до бічних одно- – 67 екз., дво- – 19 екз. (рис. 5: 17) і трьохсекційних – 12 екз. (рис. 5: 12) та кінцевих односекційних – п'ять екземплярів.

Розтирачі (95 екз.) пов'язані з типами кінцевих – 29 екз., напівкулястих – сім, напівдископодібних – один, дископодібних – 14 екз., кулястих – 31 екз. і протилежно-кінцевих – 13 екз. Заготовки: 16 зужитих одноплощадкових нуклеусів (п'ять конусоподібних і 11 циліндричних) та 79 фасетованих уламків конкрецій висотою 43-92 мм.

Наконечники стріл – 18 екз. (рис. 5: 4-6) на нижній і чотирьох середніх частинах поздовжніх пластин та 13 відщепах: один із суцільним негативом, три безсистемних, шість поздовжніх і три типологічно не визначені розмірами 18-52×20-26×3-5 мм. За формою вони трикутні. У десяти з них підстава пряма, у п'яти – увігнута, а у двох – опукла.

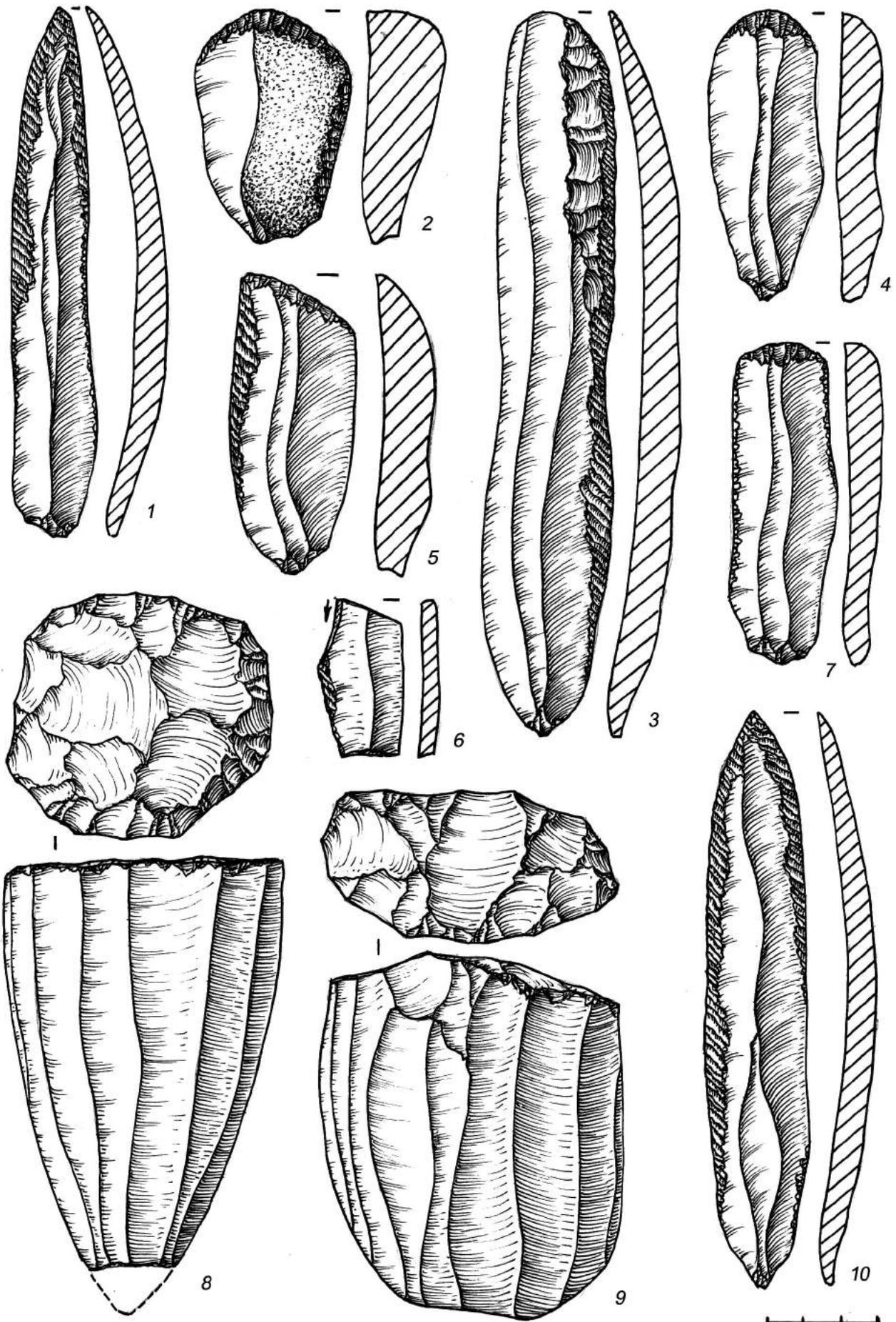

Рис. 4. Мединя – Лазі. Вироби з кременю

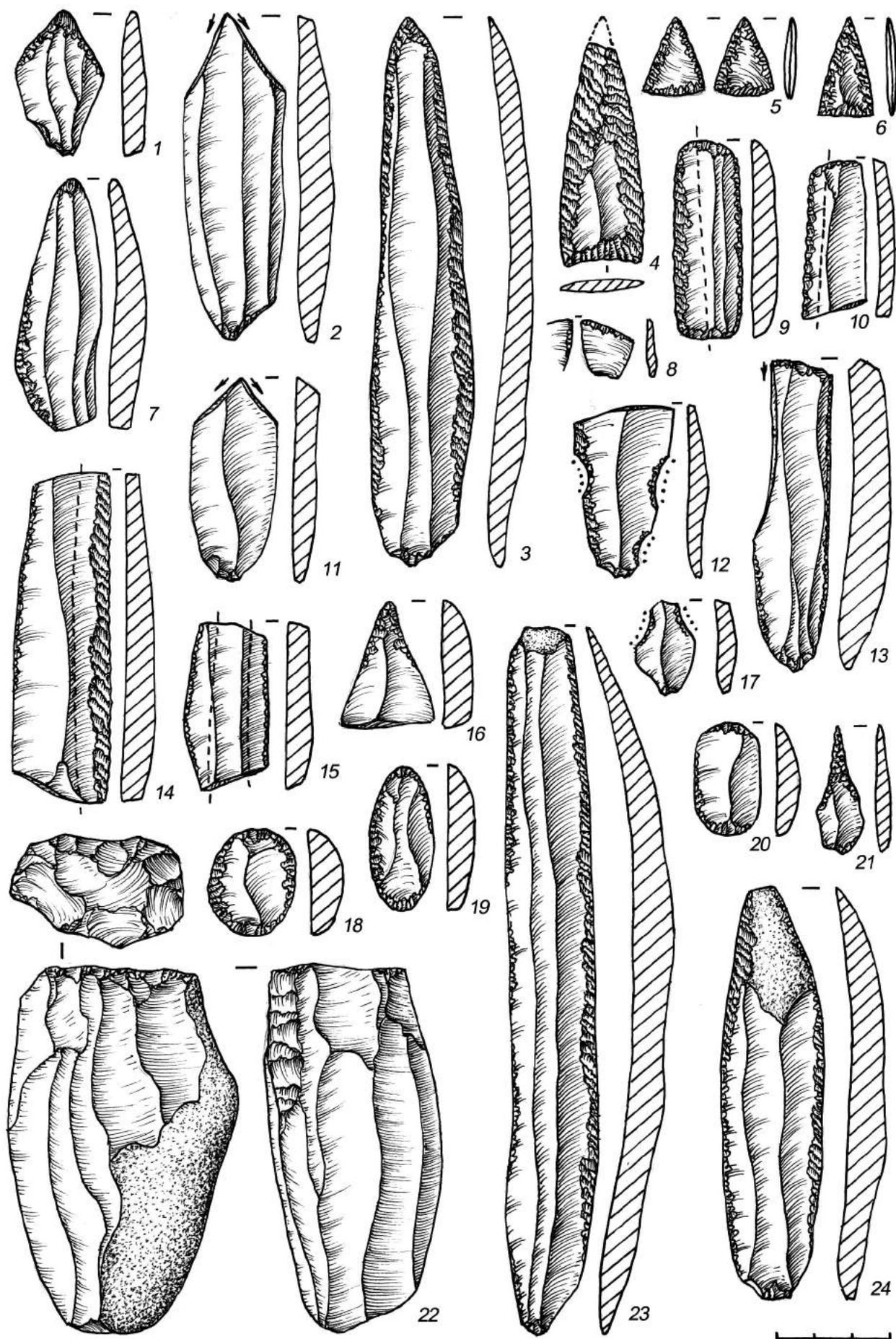

Рис. 5. Мединя – Лази. Вироби з кременю

Кременеобробне виробництво пам'ятки Медина – Лази базувалась на використанні високоякісних конкрецій з туронського ярусу Верхнього Подністер'я, які залягали на відносно невеликій відстані від неї. В місцях добування здійснювалась їх попередня обробка. Згодом отримані пре нуклеуси доставлялись на поселення, де проходили наступні етапи утилізації цих артефактів, свідченням чому є пластинчасто-відщеповий показник його індустрії (співвідношення 17% до 83%). У якості заготовок найбільш вживаними були різні за типами пластини довжиною 120-180 мм і шириною 25-30 мм. Індекс відщепів, як напівфабрикатів для знарядь праці, становить 11%.

Технологічний аспект кременярства пам'ятки Медина – Лази характеризує передусім ретуш, насамперед лускоподібна та зубчаста, і, меншою мірою – струмениста (співвідношення 4:1).

Провідними групами інструментарію цього поселення були ретушовані пластини, кінцеві скребки та різці, менш вживаними – розтирачі, скобелі і вкладні до серпів, які за кількісними показниками близькі до таких з інших пам'яток верхньодністерської групи Трипілля [4. с. 23]

Аналіз керамічного комплексу

Посуд із досліджених розкопками наземних жител і напівземлянки аналогічний як за способом виготовлення, так і за моделюванням форм, кількісна та якісна характеристика якого наведена в табл. 1, 2.

Таблиця 1

№ з/п	Назва знахідки	Житло №2	Житло №3	Н/землянка	Всього
1	Уламок вінця посудини	109	138	96	343
2	Уламок накривки	13	16	27	56
3	Фрагмент стінки	1112	2810	761	4683
4	Уламок денця	53	97	44	194
5	Ручка посудини	9	12	5	26
6	Уламок антропоморфної статуетки	-	-	7	7

Таблиця 2

Орієнтовна кількість форм посуду і їх процентне співвідношення

№ з/п	Назва виробу	Житло №2		Житло №3		Н/землянка		Всього	
		к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%
1	Горщик	18	28	27	30	21	33	66	30
2	Миска	24	27	31	34	17	27	72	33
3	Кратер	9	14,5	13	14	10	16	32	15
4	Напівсферична посудина	7	10,5	6	7,5	4	6,5	17	8
5	Грушоподібна посудина	5	7	8	9,5	3	5	16	7
6	Накривка	1	1,5	3	3	5	8	9	4
7	Біноклеподібна посудина	-	-	-	-	1	1,5	1	0,5
8	Амфора	1	1,5	2	2	2	3	5	2,5
Загальна кількість посудин		65	100%	90	100%	63	100%	218	100%

Кераміка з огляду на технологію виготовлення складається з двох груп: столової (94%) і кухонної, яким властива дбайливо очищена глиняна маса доброго обпалу. Різниця між ними полягає лише у співвідношенні доданих до неї інгредієнтів. Так, у першій з них наявні візуально малопомітні домішки дрібного піску і, меншою мірою, часточки шамоту, натомість у другій вміст останніх, крупніших розмірів, (до 2-5 мм у попечнику) значно домінує. Крім того, у незначній за кількістю частині кухонного посуду відмічені включення подрібнених вапняку і, спорадично, певних видів каменю карпатського походження.

Зовнішня поверхня столової кераміки дбайливо зглажена. На окремих знахідках простежені сліди від суцільно нанесеної темно-червоної фарби і світло-коричневого ангобу, який сприяв підвищенню міцності та термо- і гідростійкості посуду.

Третину виробів цієї групи репрезентують миски. Чільну за кількістю позицію займають посудини з опуклими стінками (рис. 2: 6, 12, 20; 3: 14, 16-18, 23). Дещо менше лійчастоподібних (рис. 2: 16, 21, 23; 3: 15, 26) і напівсферичних (рис. 2: 10, 13). Поодинокі миски відрізняються біконічними (рис. 2: 4), часом – гостро профільними (рис. 2: 2) обрисами тулуба. Іноді ребристий вигин стінок розміщений у верхній частині посудини, поступово зміщуючись майже до зрізу горловини. У деяких посудинах вінця відігнуті назовні.

Подібну кількісну позицію у складі столової кераміки займають горщики (рис. 1, 7, 8, 10, 12-14, 17; 3: 1, 2, 4, 5). Кут нахилу їх вінець стосовно поздовжньої осі виробів нерівномірний. Стінки горловини бувають прямими, іноді вони різко відхилені, утворюючи при переході в тулуб гостропрофільний вигин. Нерівномірна і висота вінця. Як правило, вони середньо високі, з дещо видовженою горловиною. Окремі посудини мають наближено кулясту форму, а в деяких з них біля шийки є дугоподібні ручки з округлим поперечним перетином.

Досить вагомо за кількістю представлені кратери (рис. 1: 18; 2: 17, 18; 3: 12, 21, 25). Це посудини із сферичною нижньою частиною, плоским денцем та зрізано-конічною частиною корпусу. Плічка кратерів заокруглені, широкі, часто високо розташовані. Посудини мають горловину з різко відігнутими вінцями – розтрубами, діаметр яких перевищує діаметр плічок. У однієї з них наявні вертикальні вушка (рис. 1: 5).

Дещо менше серед столової кераміки напівсферичних (рис. 2: 1, 3) і грушоподібних (рис. 1: 3, 6, 11, 15; 2: 9; 3: 22, 24) посудин. До першого відносяться посудини кулеподібної форми з плавним переходом у високі та широкі вінця. Другий підтип – це приземкуваті вироби з широким денцем, зрізано-конічною нижньою частиною корпусу і широкими округлими плічками. Третій підтип складають екземпляри з відносно вузьким денцем, конічною нижньою частиною, циліндричними вінцями та гостропрофільними плічками, що різко переходять у вузьку горловину. Грушоподібні посудини супроводжувались напівсферичними накривками (рис. 1: 1, 2, 4).

Поодинокими екземплярами представлені амфори з біконічною формою та відносно вузькими округлими плічками, видовженою циліндричною горловиною з відігнутими назовні вінцями (рис. 2: 11, 19).

У складі столової керамік своєрідністю форм виділяються декілька знахідок. Це, зокрема, уламки верхньої частини біноклеподібної посудини із загнутим до середини краєм вінця (рис. 3: 19); лійчастоподібної миски з помірно опуклими стінками, що має хвилясто подібний зріз горловини (рис. 3: 23); денця з двома конусоподібними ніжками – опорами (рис. 3: 20) та кратера з аркоподібнимналіпом (псевдо ручка) на плічках тулуба (рис. 3: 12).

Кухонний посуд за типологічними ознаками більш одноманітний і представлений горщиками та мисками. У нього, крім того, підвищений індекс товщини стінок, максимальні показники якої сягають 1,0–1,5 см. Перші з посудин за формою близькі до столових (рис. 1: 9, 13; 3: 13). Це ж стосується і лійчастоподібних (рис. 2: 14, 22) та опуклобоких із загнутими досередини вінцями (рис. 2: 7, 9) мисок.

У групі кухонних горщиків наявна посудина з невисоким, відігнутим назовні широким вінцем, що круто переходить у карнізоподібні плічка (рис. 1: 16).

У заповненні напівземлянки знайдено одну цілу і шість уламків антропоморфних статуеток (заягали некомпактно), виготовлених з глиняної маси, яка ідентична столовій кераміці. Перша з них висотою 4,8 см має округлий поперечний перетин з діаметром у максимальній окружності тулуба 2 см (рис. 3: 9). Нижня частина стилізованої фігурки більш масивна, верхня – видовжено-конічна. При плавному переході між ними наявне опукле потовщення, що передає сідалище тулуба статуетки.

Решта знахідок антропоморфної пластики сформована в реалістичній манері. З-поміж них три вироби належать середнім частинам фігурок з веретеноподібною ніжкою (рис. 3: 7, 11). Висота цих предметів культу лежить в межах 5–5,5 см, а товщина з округлим поперечним перетином складає 1,3–1,7 см. Інші три уламки статуеток представлені ніжками (рис. 3: 6, 8), одна з яких уціліла повністю і має висоту 7,8 см (рис. 3: 10). У решти знахідок вона складає 3,4 і 6,7 см. Ступні фігурок змодельовані і досконало відтворюють їх обриси.

Кераміка поселення Мединя – Лази має найближчі аналоги з розташованих на близькій відстані від нього, подібних за планувальною структурою і забудовою пам'яток Вікторів I [7. с. 74-76] та Марківці I [8. с. 572-575], що датуються рубежем середнього і пізнього періодів Трипілья. У окремих їх формах помітні запозичення від гончарів полгарської (фінальна стадія) і волинсько-люблінської культур певних технологічних традицій керамічного виробництва, що відобразились на ряді посудин (рис. 2: 2, 11; 3: 20, 23).

Опосередковано на існування таких контактів між трипільцями Верхнього Подністер'я і синхронними з ними племенами Середнього Подунав'я вказують антропоморфні фігурки з роздільно змодельованими ніжками із ступнями, перші взірці яких, до того ж поодинокі, відмічені на етапі ВІІ (пам'ятка Володимирівка в південному Побужжі) та СІ (пам'ятка Євминка в Середньому Подніпров'ї) [11. с. 74, 86], а також на епонімі кошилівецької групи трипільської культури [11. с. 90]. В Кошилівцях, крім них, виявлено статуетку на одній ніжці з доволі реалістично сформованою ступнею.

Таким чином, результати досліджень поселення Мединя – Лази розширили і збагатили джерельну базу обумовленої вище верхньодністерської групи Трипілья та дали підставу для відокремлення в ній групи пам'яток, приналежних до рубежу етапів ВІІ – СІ.

Список використаних джерел та літератури

Василенко Б., Конопля В.

1. 1985. Верхньодністрівська група пам'яток трипільської культури // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція археології). – Кам'янець-Подільський. – С. 10-12.

Василенко Б., Кочкин І., Конопля В.

2. 1986. Работы Верхнеднепровской экспедиции // АО 1984 года. – С. 222.

Конопля В.

3. 1987. Верхнеднепровская группа памятников трипольской культуры Украинского Прикарпатья (тезисы докладов). – Москва: «Наука». – С. 123-125.

4. 1990. Трипольская культура Прикарпатья // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). – Киев: Наукова думка. – С. 18-26.

5. 1998. Класифікація крем'яної сировини заходу України // Наукові записки. Львівський історичний музей. – Львів. – Вип. VII. – С. 139-157.

6. 1999. Трипільська культура // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Львів. – Том I. Археологія та антропологія. – С. 86-103.

7. 2005. Поселення трипільської культури Вікторів I. // Kulturatrypolska. Wybraneproblemy. – StalowaWola. – s. 71-79.

8. 2007. Поселення трипільської культури Марківці-I // Записки НТШ. – Львів. – Т. 253. – С. 570-582.

Конопля В., Круц В., Рыжов С.

9. 1989. Трипольские памятники ВерхнеПоднепровья // Проблемы истории та археологии давнього населення Української РСР. Тези доповідей XX Республіканської конференції. – Київ: Наукова думка. – С. 103-104.

Конопля В., Кочкин І.

10. 1998. Планиграфія й житло будівництва трипільських поселень Північно-Східного Передкарпаття // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ: «Плай». – Вип. 1. – С. 34-49.

Погожева А.

11. 1983. Антропоморфная пластика Триполья. – Новосибирск: «Наука». Сибирское отделение. – 145 с.

Список скорочень:

АО – Археологические открытия. – Москва: «Наука».

НТШ – Наукове товариство ім. Т. Шевченка.

Юрій Болтрик

голова відділу Польового комітету

Інституту археології НАН України

Оксана Ліфантій

аспірант Національного Університету

«Києво-Могилянської академії»

Якуб Аффельські

керівник Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska

«Szpila»

СЛІДИ КОСТОРІЗНОГО ВИРОБНИЦТВА НА СЕВЕРИНІВСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

Публікуються нові данні по косторізній справі жителів Северинівського городища, що розташоване в межах Східного Поділля. Розглянуто не лише готові вироби, а й чисельні відходи виробництва та напівфабрикати в контексті комплексів. На пам'ятці зібрано презентабельну колекцію предметів, які свідчать на користь існування місцевого косторізного виробництва.

Ключові слова: Східне Поділля, скіфська доба, косторізна справа.

Регулярні дослідження на Северинівському городищі доби раннього заліза (VI ст. до н.е.) було започатковано з 2009 року Україно-Польською експедицією, створеною зусиллями Інституту археології НАНУ, Національного Університету «Києво-Могилянська академія» та Познанського Університету ім. Адама Міцкевича під проводом Ю.В. Болтрика та М. Ігначека. Городище розташоване на правому березі р. Рів, правого допливу Південного Бугу, біля села Межирів Жмеринського району Вінницької області. Сучасна площа городища становить близько 5 га. Сумарна площа, досліджена експедицією за п'ять сезонів (з 2009 по 2013 рр.), становить 685 м² (рис. 1). Тобто, ступінь вивченості пам'ятки дозволяє зробити висновки про окремі галузі місцевого виробництва. Попередній загальний нарис було зроблено на основі перших трьох років вивчення городища [1]. Цією статтею ми продовжуємо публікацію та розгляд матеріалів з окремої галузі – косторізної справи.

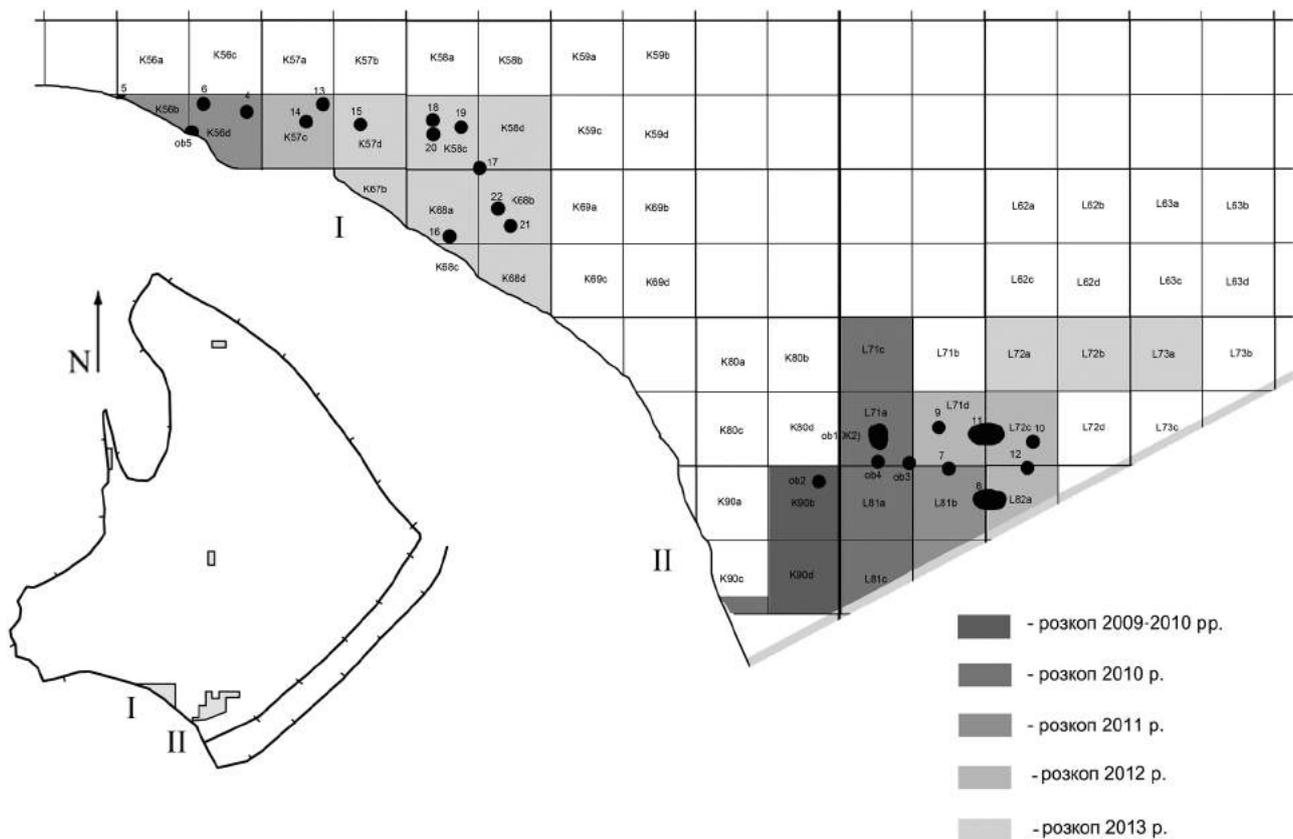

Рис. 1. План розкопів Северинівського городища 2009-2013 рр.

За п'ять років дослідження на городищі було знайдено велику кількість прямих та опосередкованих свідочств того, що мешканці займалися обробкою кістки та рогу. З них виготовляли знаряддя праці, наконечники стріл і елементи кінської вузди.

Більшість знахідок обробленої кістки та рогу за 2009-2013 роки походять з південної частини городища. Хоча, це скоріше пояснюється більшою вивченістю цієї ділянки. Не менш цікавим явищем, на нашу думку, є те, що більша частина матеріалу, пов'язаного з косторізною справою, походить з комплексів. В культурному шарі трапляються лише поодинокі знахідки кісток зі слідами обробки.

Найвний матеріал було розбито на такі категорії: напівфабрикати та відходи виробництва, елементи кінської вузди, а також знаряддя праці. Окремо розглянемо кістяні вістря стріл, які скоріш за все, використовувалися при полюванні. Один артефакт – дрібна ворворка (рис. 2, 6) з малої трубчастої кістки вірогідно відноситься до аксесуарів одягу. Хоча, не можна виключати можливості її іншого використання. Вона була знайдена на поверхні, у розкопі L71ac. Її зовнішня поверхня дещо залощена, очевидно при ужитку.

На користь існування на городищі виробництва з кістки та рогу свідчить сам контекст знахідок і наявність напівфабрикатів різних виробів, що мали різний ступінь обробки: заготовки, відходи, чисельні сліди пиляння та різання на кістках (рис. 4). Особливо яскравою та неочікуваною знахідкою стала ціла пригоршня (15 фр-тів) кістяної стружки (рис. 4, 13), що походить з ями 16 з квадрату K68a (розкопки 2013 р).

Мешканці городища схоже надавали перевагу обробці рогу, оскільки напівфабрикати саме цього матеріалу домінують. Слід особливо підкреслити, що маємо знахідки напівфабрикатів різного ступеню завершеності, які дають змогу простежити послідовність виготовлення окремих речей. Ретельний трасологічний аналіз цих знахідок (з використанням лупи) дає підстави стверджувати, що майстри застосовували прийоми пиляння, різки, стругання, свердління матеріалу, потім виріб шліфували дрібним абразивом та залощували до блиску. Вірогідно, що кістку попередньо могли вимочувати у кислотних розчинах для пом'якшення. Три екземпляри демонструють ще й присутність художньої обробки – різьблення кістки, ці артефакти належать до однієї категорії знахідок – декоративних елементів вузди.

Контекст окремих знахідок свідчить на користь місцевої обробки кістки та рогу. Так, зі вже згадуваної ями 16 походять не тільки кістяна стружка, а й 15 дрібних уламків правильних форм, які були вирізані з рогу, та «серцевина» від цього ж (?) рогу. Також в цьому комплексі була знайдена заготовку чотири або тригранного вістря стріли, виконану з рогу. Екземпляр вже набув форми наконечника (рис. 4, 2), проте в ньому ще не просвердлили втулку та його не відшліфували.

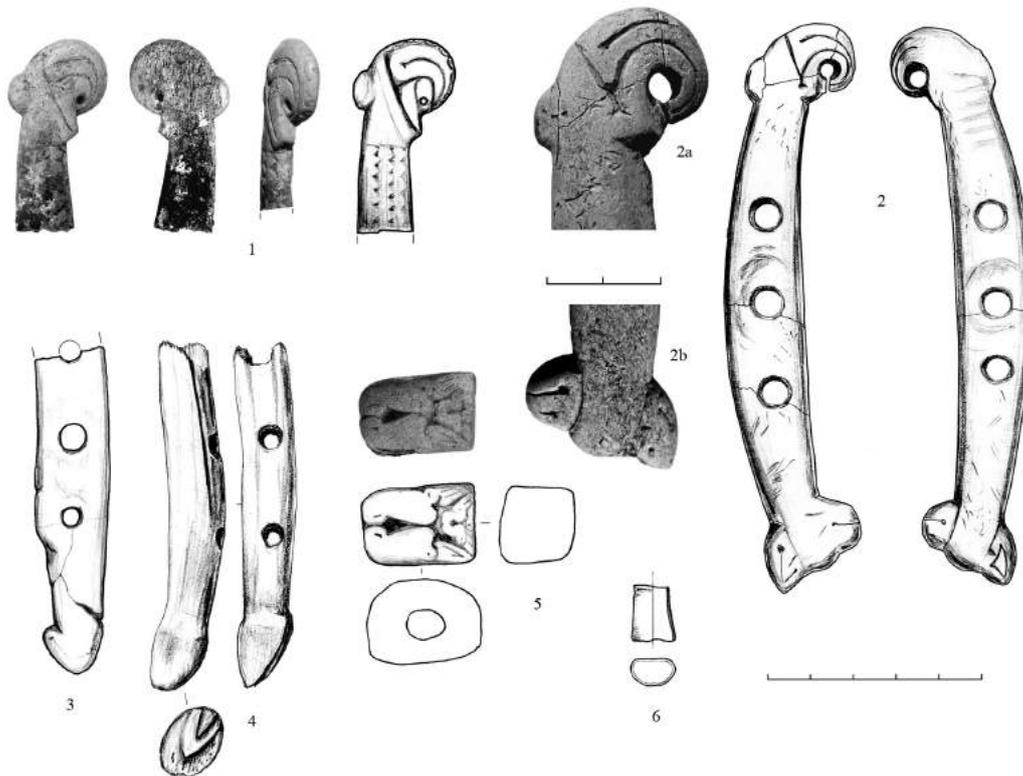

Рис. 2. Вироби з кістки та рогу: 1, 3, 5 – Яма 15; 2 – Яма 4; 4 – Яма 8; 6 – п.м.
1, 3, 5 – розкопки 2013 року, 2 – 2011 року, 4 – 2012 року, 6 – 2010 року

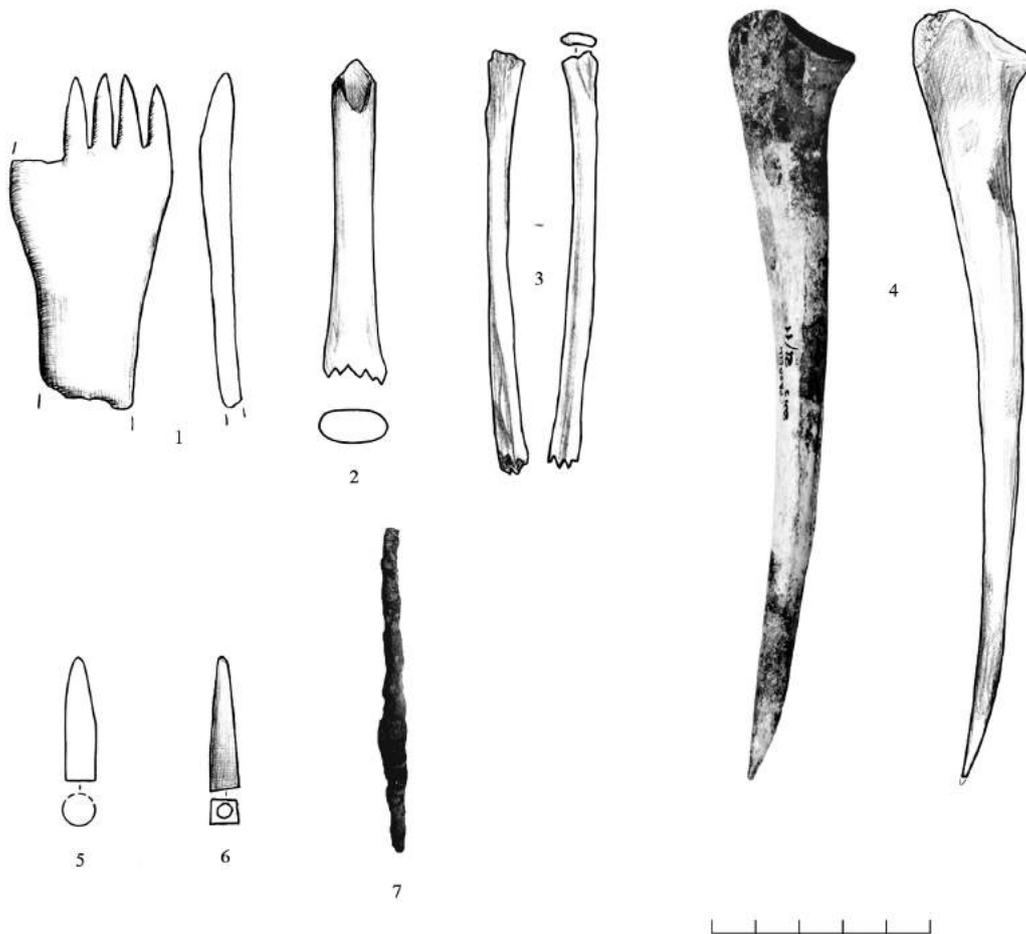

Рис. 3. Кістяні знаряддя праці: 1 – об'єкт 1; 2 – Яма 17; 3 – Яма 4; 4 – Яма 21,
5 – квадрат L81bd; 6 – Яма 16; 7 – культурний шар L71d.
1 – розкопки 2010 року, 2, 4, 6 – 2013 року, 3, 5 – 2011 року, 7 – 2012 року

Найбільш цікавим є те, що з цієї ж ями походить вже готовий чотиригранний наконечник з відбитим вістрям та із залощеною поверхнею. Вірогідно, що цей виріб зламався вже на кінцевій стадії обробки і тому опинився в ямі разом з відходами. Хоча, можливо, він був викинутий випадково. Як би там не було, ми маємо свідцтво поетапного виробництва рогових наконечників у одному закритому комплексі. Можливо, ця яма слугувала для відходів виробничої та побутової діяльності майстра-косторіза та членів його родини. У ній крім відходів виробництва було знайдено невелику кількість кухонних залишків у вигляді фрагментованих кісток тварин, яких ймовірно використали в їжу. Також у заповненні присутні битий столовий та кухонний посуд та два цілих прясла. Про господарчий характер ями свідчать також її типова для городища форма – слабо розширена ближче до дна з діаметром в усті 1,15 м та глибиною 1,15 м від сучасної денної поверхні.

Ще одна заготовка під наконечник кулеподібної форми була знайдена також у 2013 році у заповненні Ями 19, що у квадраті K58с. Цей екземпляр залощений до блиску і при цьому не має отвору-втулки. Тобто, цілком вірогідно, що процес шліфування та прикінцевого лискування рогу передував формуванню втулки. Така послідовність спостерігалася на прикладі кістяних руків'їв ножів з Каменського городища [3, с. 194]. Також з цієї ями походить невеличкий фрагмент рогу сегментовидної форми (рис. 4, 9) та два фрагменти підлощеної та загостреної трубчастої кістки (рис. 4, 4-5), які є чи то уламками від готових знарядь, чи то відходами виробництва.

Всього на городищі було знайдено три заготовки під наконечники стріл. Дві – нашою експедицією, третя – при розкопках 1985 р. вінницького археолога Б.М. Лобая у заповненні житла [1, рис. 3, 11], що розташовувалося під валом у південно-східній частині городища.

Цікаво, що готових наконечників стріл не набагато більше – всього чотири (два – з наших розкопок та два з розкопів Б.М. Лобая). З них один кулеподібної форми (рис. 3, 5), два – тригранної [1, рис. 3, 9-10] та один – чотиригранний (рис. 3, 6).

Можна зазначити, що оскільки припускається наслідування ромбічних форм від чорногорівської культури [10, рис. 107], кулеподібні форми також можна вважати похідними від передскіфського часу. У такому випадку, вибірка северинівських кулеподібних наконечників постає як набір місцевих виробів, типологічно похідних від жаботинських прототипів. Причиною дотримання архаїчних прийомів виробництва може бути простота форми та легкість у виготовленні.

До сировинних матеріалів також можна віднести заготовку з рогу (рис. 4, 18), яку було знайдено у заповненні об'єкту 1. Висотою 4,5 і діаметром 5 см, циліндричний шматок рогу був розпиляний впоперек з обох сторін. На це вказували сліди зубців якогось інструменту на площинах перерізу. Подібні сліди бачимо на вже розглянутому фрагменті рогу з Ями 16 квадрату K68a (рис. 4, 7). Подібні зразки були знайдені в Ямі 11 квадрату L72с (рис. 4, 15), культурному шарі квадрату L71d (рис. 4, 14), а також в Ямі 8 квадрату L82a (рис. 4, 17).

З розкопу K56 d походить три фрагменти з кістки зі слідами обробки не зрозумілого призначення (рис. 4, 10, 12). Скоріш за все це також відходи виробництва – уламки невдало зроблених чи не закінчених виробів. У заповненні культурного шару знайдено прямокутну пластинку довжиною 4 см, шириною 1,5–2 см. З ширшого краю на зламі простежується круглий отвір діаметром 0,5 см. Звідси ж походить фрагмент пласкої кістки з параметрами 2×6,5 см, наполовірованої з однієї сторони. Має яскраві сліди перебування у вогні. Наступний виріб походить з об'єкту 5 (рис. 4, 11). Це уламок ограненої кістки довжиною 3,5 см з круглим отвором діаметром 0,2 см, по якому пройшла лінія зламу.

Особливий інтерес становить знахідка з ями 10 квадрату L72с. Це серцевина рогу, з якого було знято зовнішній ороговівший шар. На ньому простежуються виразні сліди різки та пиляння. Цікава ця знахідка, ще й тому, що з житла 1985 р. походить вже готовий агрефакт – тридирчастий псалій, позбавлений декору, який було зроблено з подібного фрагменту рогу [11, с. 26; табл. 96, 8]. Схожі псалії презентовані у пам'ятках передскіфського часу, які С.В. Махортих виділив їх у окремий Березівський тип [12, рис. 11]. Проте подібність даних екземплярів може й не пояснюватись хронологічною складовою. Адже житло 1985 р. датується у межах загальної хронології городища. Ймовірно, у даному випадку використано найменш трудомісткий спосіб виготовлення псалія. Форма цього виробу є надзвичайно простою – не змінюючи контур рогу просто просвердлено отвори. У скіфський час вироби без оздоблення у звіриному стилі майже повністю виходять з вжитку. В якості прикладу можна згадати псалії з кургану 346 біля с. Текліно [7, табл. XXV, 11] та Західного Більського городища [21, рис. 38, 5].

Дуже насиченою знахідками обробленої кістки є яма 15, що розташовується у квадраті K58d. Цей комплекс поєднує як відходи від роботи майстра, так і готові вироби, оформлені у звіриному стилі. Вони представляють особливий науковий інтерес. Адже, з території Лісостепового Побужжя відомо малу кількість зображень у звіриному стилі [20, с. 90]. Тут було знайдено сім фрагментів кісток, що набули геометричних форм в наслідок різання. Всі вони кальциновані. Сліди обпалу простежено і на фрагменті псалія, що був знайдений тут же. Це уламок від виробу, зробленого з трубчастої чи пласкої (?) кістки. Майстер зобразив

голову грифа із загнутих дзьобом, що закінчується наскрізним отвором. Око випнуте, восковиця слабо виділена. По периметру дзьоб орнаментований дрібними овами, «шия» птаха прикрашена трьома паралельними вертикальними рядами виїмчастих трикутників. Поверхня залощена. Цей виріб можна без перебільшень назвати яскравим взірцем кістяного різьблення. Не дивлячись на те, що інша частина псалія відсутня, можна говорити з певною долею вірогідності, що це був тридирчастий псалій. На це вказують як аналогії, так і той момент, що всі інші псалії, що походять з городища мали по три отвори. Подібне зображення бачимо на тридирчастому псалії типу I.1.1.4 за О. Могилівим [13, рис. 43.17], що походить з Другого Жаботинського кургану. Вони схожі як за стилем виконання голови птаха, так і наявністю виїмчастих трикутників на його шії.

Рис. 4. Напівфабрикати, заготовки та відходи виробництва:

1 – Яма 15; 2, 6, 7, 13 – Яма 16; 3, 4, 5, 9 – Яма 19; 8, 17 – Яма 8; 10, 12 – культурний шар K56d;
 11 – Об'єкт 5; 14 – культурний шар L71d; 15 – Яма 11; 16 – Яма 10; 18 – Об'єкт 1.
 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 13 – розкопки 2013 року; 8, 15, 16, 17 – 2012 року, 10, 11, 12, 14 – 2011 року, 18 – 2010 року.

Дата наведеного комплексу лежала у межах кінця VIII – першої чверті VII ст. до н.е. За останніми розробками відбулося омолодження дати цього комплексу до середини VII ст. до н.е. [5, рис. 3]. На користь високої дати северинівського псалія свідчать риси, що характерні для більш пізніх виробів – ови в окутті дзьобу [13, рис. 43.3] та манера розташування трикутників [13, рис. 43.5]. типу I.1.1.2 по О. Могилову, які датуються серединою VII – серединою VI ст. до н.е.

З цієї ж ями 15 походить уламок від іншого псалія. Він був сильно потрошений та склеївся з дев'яти фрагментів. Цей псалій з трьома отворами прикрашено копитцем. Його також зроблено з кістки. На поверхні виробу біля отворів видні сліди від тертя ремінців, зламаний він по третьому отвору – очевидно, отвори були «слабким місцем» у кістяних псаліях. Вірогідно, псалій зламався через потужне навантаження саме на цю ділянку добре напруженого поводю. Загальна манера виконання та форма трохи нагадує вищеописаний виріб. Тут також відчувається особлива увага майстра до деталей. Так, на копитці прокреслено слабо загнуту риску, яка позначає, що художник зобразив саме копито. У типології О. Могилова не знайшли цього широковживаного на теренах Скіфії мотиву у такому виконанні. Високохудожність цих двох виробів вказує на роботу справжнього митця, який не лише мав гарну уяву, але й професійно втілював її у кістці.

І ще один взірєць звіриного стилю також походить з ями 15. Це пряжка-пронизка кінської вузди, яка підциліндричної форми з одним наскрізним отвором вирізьблена з рогу (рис. 2, 5). Поверхня зашліфована, проте блиск відсутній і видно пористу структуру матеріалу. Одна грань її містить унікальне зображення. Художник змалював протиставлені підборіддями одне до одного голівки лосів. Між притиснутих до голів гострих вух він зобразив їх зменшену копію. І вже між вух другої пари в геральдичній позі майстер вправними рухами різця позначив вже зовсім мініатюрну голівку лося, яку розташував під прямим кутом до попередніх зображень. Ця остання голівка ледь читається неозброєним оком – її довжина всього декілька міліметрів. Подібне симетричне розташування є однією з рис скіфського звіриного стилю. Голівки лося також були популярним мотивом на теренах скіфської культури. За манерою зображення розглянуте зображення лосів дещо нагадує жаботинські. Проте, точної аналогії ми не знайшли.

Ще два псалія, які складали пару, походять з ями 4 квадрату K56d. Кожний був поламаний на декілька фрагментів. Псалії плоскі, з трьома отворами. Оброблені тільки з однієї сторони з внутрішньої видно необроблену пористу структуру кістки. Очевидно, за основу виробу взято розколену навпіл довгу кістку. Навколо центрального отвору чітко простежуються виразні сліди від тертя ремінців. Це свідчить про те, що ці вироби були у вжитку тривалий час, зламались та були викинутими.

Один їх кінець прикрашено схематично вирізьбленою головою котячого хижака (рис. 2, 2b), другий – хижого птаха (рис. 2, 2a). Така композиція доволі незвична, адже зазвичай якщо подібний виріб з одного краю оздоблено головою якоїсь істоти, з другого вирізьблено кінське копито [13, рис. 41–52]. Дана обставина вирізняє нашу знахідку з кола аналогічних артефактів. Наразі відомо лише один випадок оздоблення кістяного псалія парою голів пантер. Він походить з кургану біля с. Журовка у басейні Тясмину [7, с. 110, рис. 8; 13, рис. 51, 4]. Проте поєднання зображень двох хижаків на одному виробі зустрічається вперше. За морфологічними ознаками, ці екземпляри мають аналогії серед ранньоскіфських старожитностей. Схожі голови котячих хижаків прикрашали псалії з кургану 2 біля с. Вовківці [8, табл. XXXIV, 2] та кургану 40 біля Гуляй-Городу [7, табл. III, 1]. Проте від вказаних виробів, северинівські відрізняються меншою деталізацією. У них не зображено очі, лише прокреслено пащі, широкі ніздрі та вуха (тільки у одного екземпляра). Вказані риси більшою мірою зближують подані зображення з оформленням псалія з кургану 1 біля с. Райгород [20, рис. 1, 5].

Необхідно відзначити, що В.А. Іллінська інтерпретувала зображення цього типу дещо інакше. Дослідниця вважала, що схематизація призвела до появи невизначених зображень коней «з короткою та тупою мордою» [9, с. 47; рис. 8, 2]. Проте пропорції морди на приведених артефактах близькі до обрисів відомої келермеської пантери [4, рис. 1, 5]. Тому слід пристати до думки Б.А. Шрамка, котрий вбачав у них саме котячих хижаків. Основним аргументом на користь такого бачення є теза, що форма голови представника певного біологічного виду зберігає основні риси незалежно від схематизації зображення [22, с. 101, 102; рис. 4, 14-20].

Техніка оформлення голівки птаха на одному з псаліїв має паралелі з виробами з Немирівського городища [18, рис. 15, 1] та кургану біля с. Будки [13, с. 26, рис. 43, 17]. Їх поєднують абрис дзьоба та прокреслені по одній схемі лінії від основи дзьоба до краю. У цьому випадку суттєвою відмінністю северинівського екземпляру від наведених аналогій є значне спрощення і орнітоморфного зображення – виконавець, як і з головою котячого хижака, знову знехтував оком. Хоча ця риса притаманна більшості зображень такого типу. Схематизація декору може вказувати на вищу дату, ніж у наведених аналогій. В той же час, стилістична близькість ймовірно вказує на наслідування майстром з Северинівки виробів попереднього часу.

О.І. Шкурко відносив появу зображень «узагальноючо-пластичного» вигляду до кінця VI ст. до н. е. [20, с. 91]. Якщо взяти до уваги те, що згаданий автор у своїй статті дотримувався датування кургану 2 біля

с. Жаботин межею VII–VI ст. до н. е., за сучасними хронологічними оцінками, появу спрощеного звіриного стилю можна впевнено подавнювати принаймні на п'ятдесят років.

Отже, загальний вигляд псаліїв дозволяє віднести їх до келермеського часу, або до третьої архаїчної групи кінського спорядження за Могилівим [13, с. 99]. З оглядом на схематичність звіриного стилю, датування можна звзунти до фінальної фази цієї групи, тобто до початку VI ст. до н. е. Наведені судження корелюються з хронологічною позицією фрагменту вінця самоської амфори, який знайдено в одному шарі разом з псаліями в ямі 4. Ця амфора архаїчного типу I за С.Ю. Монаховим, датується другою половиною VII – третьою чвертю VI ст. до н. е. [14, с. 26, 27; табл. 14].

З ями 8, яка розташовувалася на межі квадратів L81b та L82a, та містила багато цікавих знахідок серед яких вирізняється уламок рогового тридирчастого псалія (рис. 2, 4). Він округлий у перетині та прикрашений кінським копитом. У виробі відчувається елегантність, притаманна всім северинівським знахідкам у звіриному стилі. Копито зображено у спрощено-реалістичній манері. Цей виріб також має сліди потертості від ремінців та зламаний по третьому отвору.

З цієї ж ями походять два напівфабрикати. Це невеликий сегмент рогу зі слідами різання (рис. 4, 8) та ріг зі слідами пиляння у поперечнику (рис. 4, 17). Ці знахідки різних ступенів готовності – від сировини до готового вже уживаного та зламаноного виробу, додатково демонструють всі стадії виробничого процесу.

Знаряддя праці поки що не становлять великої колекції, проте не менш цікаві за інші вироби. Всі вони виготовлені з трубчастих кісток. Ріг для таких виробів не використовувався.

У ямі 4 знайдено трубчасту кістку діаметром 1 см і довжиною 12 см. Поверхня виробу не оброблена, лише з однієї сторони зроблено надпили таким чином, що на поперечному зрізі виступають три трикутні зубці (рис. 3, 3). Подібний дещо більший екземпляр походить з заповнення ями 17 (рис. 3, 2), на одному його кінці вирізано п'ять зубців. Протилежна сторона сформована у вигляді загостреного трикутника. Ймовірним застосуванням цих знарядь могло бути нанесення штампу на кераміку. Підтвердженням такої думки є орнаментация зроблена зубчастим штампом на окремих закритих мисках, які також походять з городища. Проте, не можна виключати й іншого їх застосування.

Також тут було знайдено дві кістяні проколки. Одна, що має менші розміри, походить з культурного шару L71d (рис. 3, 7). Її зроблено з заточеної дрібної трубчастої кістки. Друга – з ями 21 квадрату K68b (рис. 3, 4). Подібна масивна проколка походить з Немирівського городища [17, рис. 27, 1].

Окремо слід виділити знахідку кістяного гребінця, що свідчить не лише на користь косторізного виробництва, а й на наявність такого необхідного для повсякдення прядіння. Кістяний гребінець з чотирма зубцями (рис. 3, 1) було знайдено на глибині 0,6 м в заповненні об'єкту 1. Його параметри – 7,9×3,8×0,7 см, має злегка залощену поверхню. Лінія давнього зламу вказує на втрату одного, або двох зубців. Подібні вироби починають зустрічатись ще на пам'ятках передскіфського часу – один на Московському городищі [19, с. 99; рис. 68, 3] та два на Жаботинському поселенні [6, табл. 95, 17, 18]. Більше поширення вони отримали за скіфського часу. Відомі аналогії з Рудківецького городища [2, рис. 6, 3], кургану біля с. Перебиківці [16, рис. 6, 2], городищ Західного Більського [21, с. 96; рис. 41, 8], Полкової Микитівки [15, с. 43; рис. 8, 17]. Дослідниками припускається, що ці інструменти могли бути використані для ущільнення ниток поперечно-переплетення на ткацькому станку [15, с. 43].

Отже, на Северинівському городищі зібрано презентабельну колекцію предметів, які свідчать на користь існування місцевого косторізного виробництва. Майстри практикували широкий спектр прийомів у обробці кістки та рогу. Яскравою рисою цього часу є оздоблення кістяних виробів у звіриному стилі. Цікаво, що подібним чином прикрашена виключно кінська вузда. Вірогідно, що така тенденція пов'язана з кочівницькою модою, як була привнесена сюди зі Степу. Варто відмітити, що до цього спонукало вигідне розташування городища на початку вододілу між Дністром та Південним Бугом, через який проходив торговельний шлях [23, р. 402]. І подорожні на Северинівському городищі мали можливість змінити поламани елементи упряжі, на нові, що виготовляли місцеві майстри.

Розповсюдження моди на звіриний стиль скоріш за все пов'язано з поширенням скіфської культури, імпульси якої надходили на городище з степу. Судячи з усього, інновації лягли на благодатний ґрунт, адже на пам'ятці виробництво кістяних псаліїв базувалося на традиціях, що сягали попередніх часів. На що вказує знахідка простого тридирчастого псалія з житла 1985 року. Не виключено, що місцеві майстри підхопили і творчо розвинули образи, привнесені степовиками.

Список використаних джерел та літератури

1. Болтрик Ю.В., Ліфантій О.В., Шелехань О.В. Ремісничє виробництво жителів Северинівського городища за новими даними // Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя. – Умань, 2012.
2. Винокур І.С., Гуцал А.Ф., Пеняк С.І., Тимошук Б.О., Якубовський В.І. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – Київ, 1984.

3. Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI-III вв. до н.э. – К., 1999.
4. Галанина Л. К. Контакты скифов с ближневосточным миром (по материалам келермесских курганов). – АСГЭ. – 1991.
5. Гречко Д.С. О памятниках киммерийцев и «раннескифской» культуре // *Stratum plus*. – № 3. – 2013.
6. Дараган М. Н. Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи. – К., 2011.
7. Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин (VII–VI вв. до н. э.). – К., 1975.
8. Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). – К., 1968.
9. Іллінська В. А. Скіфська вузда VI ст. до н. е. (за матеріалами Посулля)// *Археологія*. – 1961. – Вип. XIII.
10. Клочко В. І. Озброєння давнього населення України (5000–900 рр. до Р.Х.). – К., 2006.
11. Лобай Б. М. Городище Севериновское. – Наукові фонди Інституту археології НАН України. – 1985/144.
12. Махортых С. В. Киммерийцы Северного Причерноморья. – К., 2005.
13. Могилов О.Д. Спорядження коня скіфської доби Лісостепу Східної Європи – К. – Кам'янець-Подільський, 2008.
14. Монахов С. Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре: Каталог-определитель. – М. – Саратов, 2003.
15. Моруженко А. А. К вопросу о памятниках раннего железного века в бассейне р. Ворсклы // *СА*. – 1988. – № 1.
16. Смирнова Г. И. Состояние изучения Западно-Подольской группы памятников раннескифского времени в Лесостепной Скифии в конце XX века // *Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci*. – Krakow, 2004.
17. Смирнова Г.И. Скифское поселение на Немировском городище: общие данные о памятнике // МАИЭТ. – Вып.4. – Симферополь, 1998.
18. Смирнова Г. И. Немировское городище – общая характеристика памятника VIII – VI вв. до н. е. // *Археологія*. – 1996. – №4.
19. Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. – К., 1961.
20. Шкурко А. И. О локальных различиях в искусстве Лесостепной Скифии // *Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии*. – М., 1976.
21. Шрамко Б. А. Бельское городище – город Гелон. – К., 1987.
22. Шрамко Б. А. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии // *Проблемы скифской археологии*. – М., 1971.
23. Boltryk Y. Pontic trade routes – Baltic Sea area as a map of Scythian expansion//*BPS*. – 2009. – Vol. 14.

Список сокращений:

АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа
 МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
 BPS – Baltic-Pontic Studies

Marcin Ignaczak

Doktor, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

Jurij Boltryk

Kandydat Historycznych Nauk,

Instytut Archeologii NANU

Marcin Ławniczak

Magister, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

FORTECE UKRAINY. BADANIA NAD SYSTEMEM GRODZISK Z WCZESNEGO OKRESU EPOKI ŻELAZA NA OBSZARZE PODOLA. PODSUMOWANIE WSPÓŁPRACY W LATACH 2008-2014¹

Badania IA NANU oraz IP UAM w obrębie grodziska z wczesnej epoki żelaza w Severinivce są częścią składową szerszego programu naukowego, noszącego nazwę «Fortece Ukrainy». Ma on na celu rozpoznanie i zinventaryzowanie grodzisk tworzących zachodnią, podolską koncentrację osadniczą, w granicach lasostepu ukraińskiego.

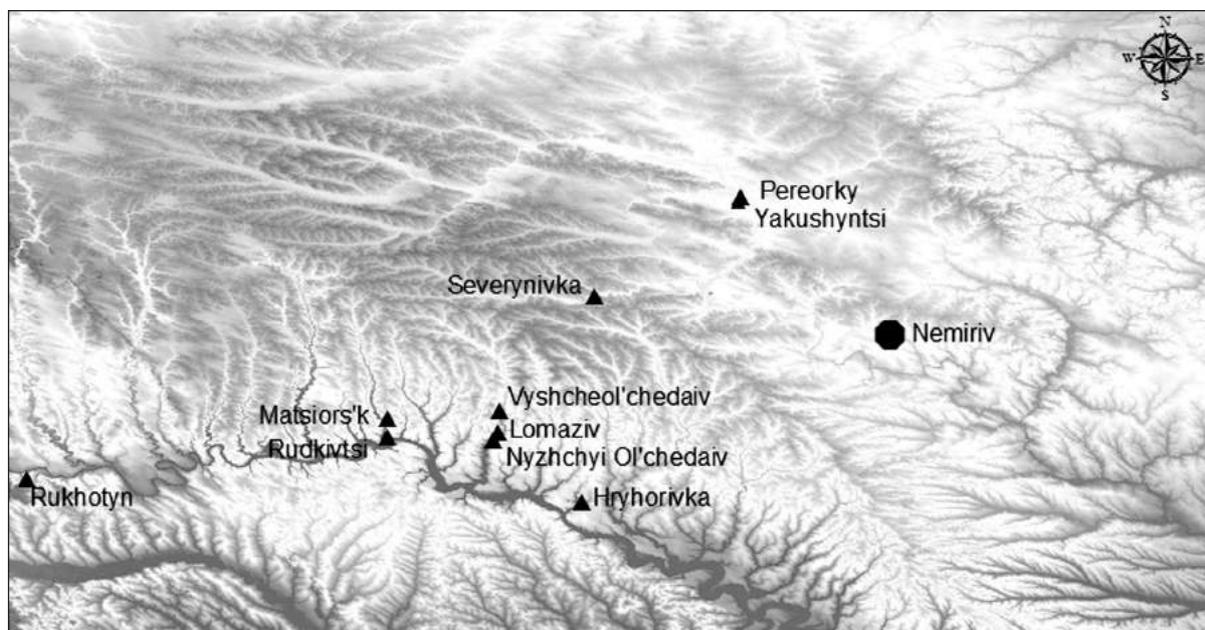
Słowa kluczowe: Archeologia, Wczesna Epoka Żelaza, Grodzisko, Podole, GIS, Severynivka, Nemiriv.

Badania Instytutu Archeologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy oraz Instytutu Prahistorii UAM w obrębie grodziska z wczesnej epoki żelaza w Severinivce są częścią składową szerszego programu naukowego, noszącego

¹ Badania w latach 2013–2014 przeprowadzono w ramach projektu finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki – przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2012/07/B/HS3/01917.

nazwę «Fortece Ukrainy»¹. Ma on na celu rozpoznanie i zinventaryzowanie grodzisk tworzących zachodnią, podolską koncentrację osadniczą, w granicach lasostepu ukraińskiego. Opisywane prace wykopaliskowe oraz prospekcje powierzchniowe, realizowane w sezonach 2008 – 2014, są więc prologiem szerszych zamierzeń badawczych mających na celu wyjaśnienie jakie procesy miały wpływ na powstanie i funkcjonowanie dużych grodzisk (o powierzchni przekraczającej 5 ha) we wczesnym okresie epoki żelaza («grodziska giganty» datowane na VII i V w. BC).

Rejon, w obrębie którego zidentyfikowano podolskie fortece, rozciąga się pomiędzy środkowym biegiem Dniestru i Bohu, na obszarach wyznaczających północno-zachodnią granicę strefy ekologicznej stepu i lasostepu. Budownictwo grodowe ma tu długą historię, jednak dopiero początek epoki żelaza przynosi znaczny «skok jakościowy» w jego rozwoju. Nigdy wcześniej zjawisko to nie było tak powszechne i nie miało tak systemowego charakteru². Na obszarze tym zlokalizowano co najmniej 11 fortec, są to obiekty: Nemiriv, Pereorky, Yakushyntsi, Severynivka, Hryhorivka, Lomaziv, Vyshche Ol'chedaiv, Nyzhchy Ol'chedaiv, Rudkivtsi, Matsiors'k, Rukhotyn (ryc. 1).

Ryc. 1. Występowanie grodzisk na obszarze Podola.

Położenie stanowisk na podstawie pracy magisterskiej M. Ławniczaka [11 s.49] z uzupełnieniami autora

Sformułowany cel badawczy jest realizowany poprzez: (a) wykonywanie prac rozpoznawczych w obrębie grodzisk (nie badanych do tej pory wykopaliskowo) w celu weryfikacji wstępnej chronologii tych obiektów; (b) stworzenie mapy dyspersji grodzisk w strefie leśno-stepowej Podola, w oparciu o zdjęcia satelitarne i lotnicze, (c) wykonanie badań sytuacyjno-wysokościowych udokumentowanych grodzisk, (d) zrekonstruowanie dynamiki przemian środowiska przyrodniczego w bezpośrednim otoczeniu stanowisk, (e) wykonanie badań geofizycznych na wytypowanym grodzisku w Severinowce, dokumentujących zmiany intensywności jego użytkowania, (f) wykonanie badań wykopaliskowych na stanowisku Severinowka dla których podstawą będą informacje pozyskane z interpretacji działań nieinwazyjnych, (g) opracowanie źródeł pozyskanych w trakcie prospekcji terenowych oraz kwerendy archiwalnej (h) interpretacji sposobów funkcjonowania grodzisk w strefie lasostepu ukraińskiego.

Zakładanym efektem prac będzie weryfikacja hipotez dotyczących funkcjonowania grodzisk na obszarze lasostepu a także, ocena sposobu, w jaki wpływały one na stosunki kulturowe w tej strefie. Ten wpływ może być opisany poprzez obserwowane w ich obrębie ślady różnorodnych oddziaływań m.in. pochodzących z nadczarnomorskich kolonii greckich oraz strefy stepu zasiedlanej przez plemiona koczownicze. Fortece stepu pełniły prawdopodobnie funkcję centrum, w którym mieszały się tradycje, mające niebagatelne znaczenie dla kształtowania się europejskiej cywilizacji epoki żelaza.

¹ Projekt wpisuje się w realizowaną od roku 1992 współpracę naukową pomiędzy Instytutem Archeologii Akademii Nauk Ukrainy a Uniwersytetem im. A. Mickiewicza w Poznaniu. Kierownikiem prac z ramienia IA NAN Ukrainy jest dr J. Bolttryk, natomiast ze strony IP UAM dr M. Ignaczak, od strony naukowej wspomagani przez mgr. mgr. A. Šelehan'a (IA NAN), O. Lifantij (IA NAN), Ł. Olędzkiego (IP UAM), J. Affelskiego (Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska «Szpila»). We wczesnych etapach realizacji (sezony 2009–2010) badania były wspomagane przez Poznańskie Towarzystwo Prehistoryczne, Fundację Uniwersytetu Łódzkiego, a także Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.

² Daragan, Kašuba, Razumov 2010; Ignaczak 2012.

Strefa, w obrębie której zidentyfikowano podolskie grodziska z wczesnego okresu epoki żelaza, rozciąga się pomiędzy środkowym biegiem Dniestru i Bohu, na obszarach wyznaczających północno-zachodnią granicę strefy ekologicznej stepu i lasostepu. Budownictwo grodowe ma tu długą historię, dopiero jednak początek epoki żelaza przynosi prawdziwy «boom» w jego rozwoju. Nigdy wcześniej zjawisko to nie było tak powszechne i nie miało tak systemowego charakteru [9].

Fakty związane z powstaniem grodów mogą być interpretowane na wiele sposobów, a za czynniki kluczowe w wyjaśnianiu ich genezy mogą uchodzić kwestie polityczne, społeczno-ekonomiczne, a także urbanizacyjne i militarne. W niniejszym projekcie ograniczono się do kilku podstawowych aspektów badawczych, mając na uwadze fakt, iż na wstępnym etapie badań najistotniejsze będą kwestie genezy, zasięgu przestrzennego oraz funkcji grodów.

Pierwszym i podstawowym problemem wymagającym rozważenia jest zasięg przestrzenny «wczesnożelaznego» osadnictwa grodowego. Dyspersja punktów fortyfikowanych powinna dać wskazówki dla ich prawidłowej interpretacji funkcjonalnej, głównie poprzez odpowiedź na pytanie, czy tworzyły one układ szlakowy («faktoryjny»), czy też może układ strefowy, stanowiący granicę zasięgu osadnictwa powiązaną z możliwym zróżnicowaniem kulturowo-społecznym. Stąd też w projekcie duży nacisk położono na stworzenie mapy cyfrowej grodzisk i ich fotograficznej prezentacji (także z użyciem archiwalnych zdjęć lotniczych), a także trójwymiarowego odwzorowania stanowisk wraz z najbliższą okolicą. Tego typu mapy i modele, dzięki odpowiedniej obróbce komputerowej posłużą do przeprowadzenia szeregu analiz, mogących dać odpowiedź na postawione wyżej pytanie. Dzięki wykorzystaniu programów GIS, możliwe jest wyznaczenie optymalnych szlaków komunikacyjnych między grodziskami lub ich skupiskami, a także wyznaczenie stref wpływu poszczególnych osad.

Kolejny problem wiąże się faktem, iż rejon badań można uznać za istotny punkt etapowy na «dnieistrzańskim» i «wołyńskim» odcinku szlaku tranzytowego, łączącego – od IV tys. przed Chr. – tereny zlewni Bałtyku i Morza Czarnego [1; 2; 3; 4; 5; 7]. Znajduje się on w strefie pogranicza Europy Wschodniej i Zachodniej, rozumianego jako teren krzyżowania się wpływów środkowoeuropejskich społeczności agrarnych i tradycji leśnostepowych/stepowych.

Podjęcie tego projektu jest też motywowane dotychczasowymi doświadczeniami ekspedycji IA NAN oraz IP UAM realizującej program badań grodziska w Severinovce. Rezultaty dotychczasowych prac (sezony 2008–2014) wskazują na możliwość wyróżnienia w jego obrębie różnorodnych cech kulturowych, świadczących o skomplikowanym przebiegu zachodzących tu procesów społecznych.

Znaczenie przedkładanego projektu jest widoczne także na płaszczyźnie metodycznej. Proponowany model badań ma charakter interdyscyplinarny, polegający na współpracy archeologów z przedstawicielami nauk przyrodniczych, przy uwzględnieniu nieinwazyjnych metod badawczych.

Koncepcja i plan ukraińsko-polskich badań

Plan badań opiera się na rezultatach podjętych już działań (badania wstępne). W ich rezultacie sformułowano program badawczy mający na celu wyjaśnienie procesów historycznych, które doprowadziły do powstania grodzisk oraz wpływały na ich funkcjonowanie w strefie lasostepu ukraińskiego na początku epoki żelaza. Składa się on z pięciu części, z których pierwsza jest już zakończona, a kolejne: uzupełniające, terenowe, analityczne i syntetyczne, są realizowane lub oczekują na rozpoczęcie.

1. Badania wstępne (wykonane w latach 2008-2012)

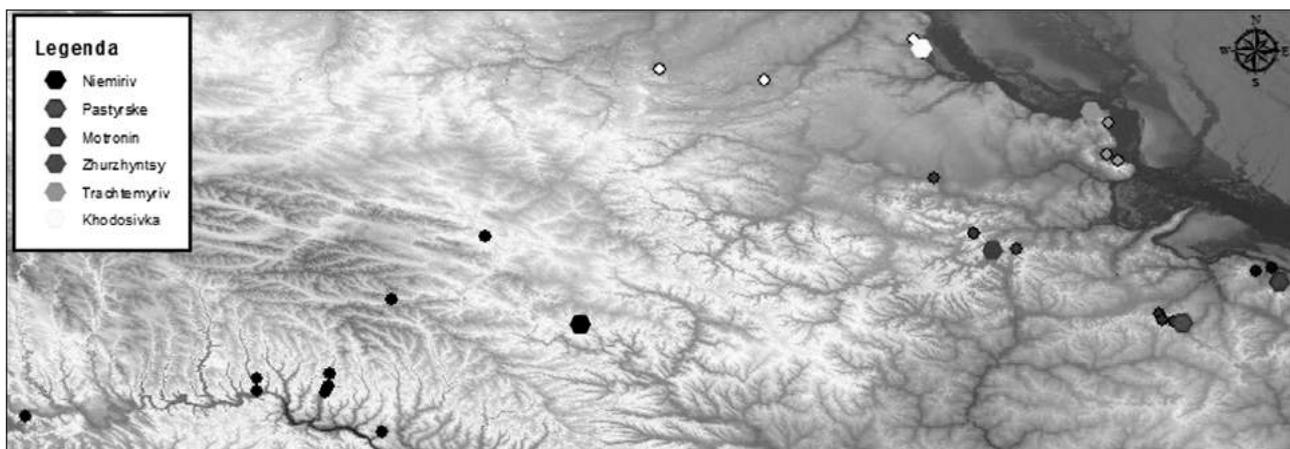
Koncepcja i plan badań powstały w efekcie podjętych w latach 2008–2014 następujących inicjatyw poznawczych: (1) kwerendy źródeł archiwalnych, połączonej ze stworzeniem wstępnej koncepcji badań jednego z grodzisk w strefie lasostepu ukraińskiego, (2) wstępnych badań powierzchniowych obszaru grodziska w Severinovce – sezon 2008, (3) prac wykopaliskowych na stanowisku Severinovka 1, w sezonach 2009 – 2014, (4) analiz specjalistycznych (glebowych, palinologicznych, technoarcheologicznych, radiowęglowych, dendrologicznych).

1. W roku 2008 wykonano kwerendę materiałów archeologicznych i dokumentacji z badań przeprowadzonych na grodzisku z wczesnej epoki żelaza w Severinovce (oblast Winnica) przez B. Lobaya w roku 1985 (materiały zdeponowane w Muzeum Krajoznawczym w Winnicy). Wraz z prof. W. Klochko oraz dr J. Boltrykiem, pracownikami IA NAN Ukrainy, opracowano plan interwencji ratowniczej na tym stanowisku, niszczonej przez współczesne wychodnie surowca wapiennego.

2. W tym samym roku 2008 zrealizowano badania powierzchniowe nastawione na penetrację niszczonej części stoku, na którym posadowiono grodzisko. Efektem tych działań była identyfikacja kilku obiektów w osuwiskach piasku oraz odkrycie licznych fragmentów ceramiki – w tym jednego zachowanego w całości naczynia. Zwróciło to uwagę badaczy na znaczny potencjał informacyjny stanowiska.

3. W latach 2009 – 2014 rozpoczęto eksplorację niszczonej partii stanowiska, koncentrując się na odsuniętym profilu wału oraz licznych osuwiskach piasku w obrębie majdanu (wyniesiony teren grodziska został naruszony licznymi wybierzyskami piasku i surowca kamiennego).

Ryc. 3. Grodziska położone na obszarze prawobrzeżnego lasostepu ukraińskiego. Kolorem czarnym zaznaczono te znajdujące się na Podolu. Przynależność do «zespołów» na podstawie definicji J. Boltryka [8] z uzupełnieniami autora

Badania terenowe zostaną przeprowadzone po wykonaniu wstępnej interpretacji zdjęć lotniczych i satelitarnych. Ten etap prac podzielić można na dwie fazy: (1) prospekcji nieinwazyjnych oraz (2) badań inwazyjnych.

1. W ramach tej fazy wykonane zostaną badania rozpoznawcze w obrębie grodzisk Podstawowy wymiar będą tu miały prospekcje powierzchniowe, w dalszej kolejności («faza 2») uzupełnione o badania sondażowe (obejmą trudno dostępne do rozpoznania powierzchniowe oraz miejsca najbardziej efektywnie poznawczo). Na tym poziomie badań powinien powstać czytelny obraz zróżnicowania chronologicznego osadnictwa grodowego, wraz z wstępnymi założeniami dotyczącymi dynamiki zasiedlenia.

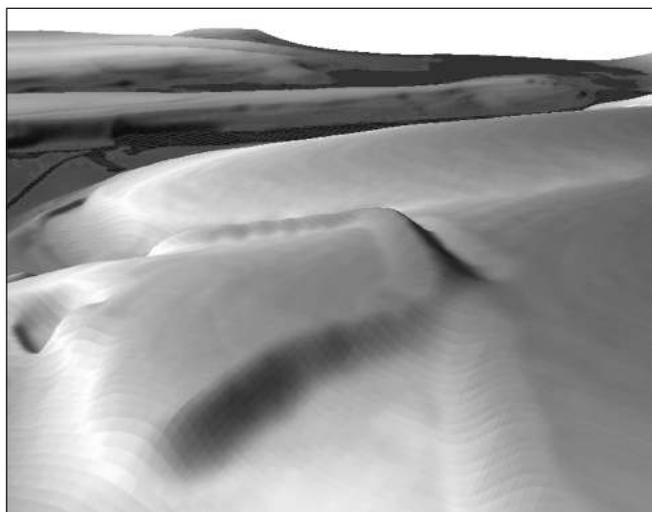
Prócz tego do tej fazy zaliczane jest wykonywanie numerycznych modeli terenu (DEM) grodzisk objętych programem badań. Posłużą one między innymi do wykonania trójwymiarowej rekonstrukcji zachowanych w terenie szczegółów zabudowy (głównie wałów), wraz z ich najbliższym otoczeniem. Tego typu rekonstrukcja wraz z modelami DEM powinny umożliwić kilka zasadniczych rozwiązań badawczo – interpretacyjnych m.in. takich jak:

- możliwość łatwego i szybkiego porównania rozmieszczenia przestrzennego omawianych założeń obronnych, ich położenia w terenie, oceny walorów defensywnych, rozmiaru umocnień. W rezultacie ma to prowadzić do precyzyjnego określenia analogii jak i różnic pomiędzy poszczególnymi stanowiskami.

- prezentacja grodzisk, położonych na obszarze uniemożliwiającym ukazanie ich poprzez fotografie z powietrza lub ziemi. Np. stanowisko Hryhorivka położone jest w lesie, przez co nie ma możliwości zaobserwowania całości umocnień osady. Rekonstrukcja trójwymiarowa pozwoli ujrzeć pełen zarys wałów i ułatwi interpretację tego obiektu.

- rozmaite analizy terenu, umożliwiające wyznaczanie możliwych szlaków, określanie odległości dzielących stanowiska od źródeł niektórych surowców, określenie zasięgu widoczności itp.

- zdefiniowanie aktualnych niebezpieczeństw dla obiektu ze strony zjawisk przyrodniczych, m. in. zagrożenie erozją lub ryzyko podtopienia

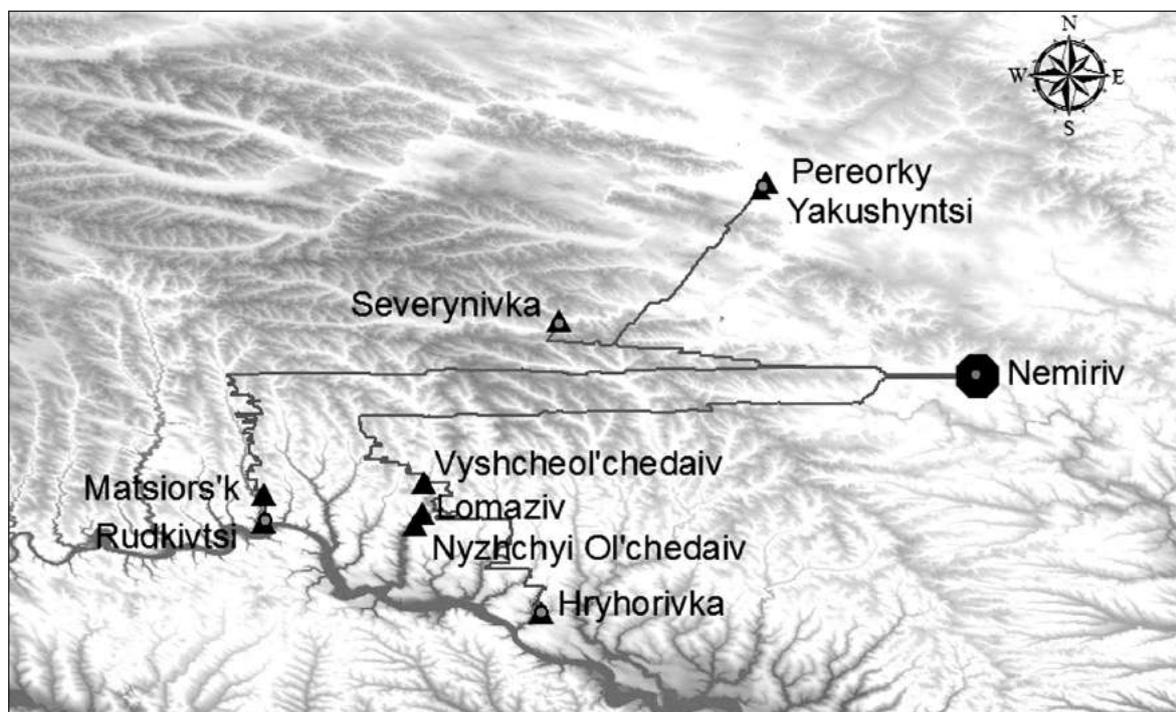

Ryc. 4. Trójwymiarowa rekonstrukcja grodziska w Severynivce wraz z najbliższą okolicą

Na chwilę obecną etap ten jest w trakcie realizacji, dostępne są już jego pierwsze wyniki w postaci trójwymiarowej rekonstrukcji stanowiska w Severynivce (ryc. 4) oraz wygenerowanego przez komputer domniemanego szlaku (ryc. 5) łączącego znane nam grodziska z obszaru Podola.

Kolejny etap obejmie prospekcję geomagnetyczną terenu grodziska w Severynivce – obszar 5 ha. Powinno to pozwolić na udokumentowanie anomalii magnetycznych, związanych z niewidocznymi powierzchniowo obiektami archeologicznymi i dokonać efektywnych wyborów przy planowaniu jakie strefy stanowiska mają zostać objęte badaniami wykopaliskowymi (inwazyjnymi). Weryfikacja metody (badania geomagnetyczne jako wstęp do prac inwazyjnych) ma w przyszłości wpływać na jej efektywne wykorzystywanie w badaniu kolejnych grodzisk. Prospekcja ta

uzupełni obraz dynamiki zasiedlenia, odczytywany na podstawie odwiertów geologicznych badających miąższość warstw kulturowych, wykonanych w sezonie 2012 (przy współudziale prof. M. Makohonienko i dr I. Hildebrandt-Radtke z Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu).

Ryc. 5. Szlaki wygenerowane przez programy GIS. Z punktu startowego Niemiriv do czterech innych stanowisk takich jak: Pereorky, Severynivka, Rudkivtsi i Hryhorivka

2. Pierwszy etap badań inwazyjnych stanowić będą wykopy sondażowe w obrębie grodzisk dotąd nie eksplorowanych wykopaliskowo. Sieć takich sondaży zostanie stworzona dla każdego z grodzisk, po wykonaniu wstępnego rozpoznania powierzchniowego («faza 1»).

Badaniami wykopaliskowymi objęte zostaną natomiast wybrane strefy grodziska w Severinovce. Wybór tego stanowiska wynika z faktu, iż jest ono najlepiej rozpoznany wykopaliskowo obiektem w strefie Podola (dwa sezony prac M. Artamonowa: 1948 i 1953; jeden sezon B. Lobaya 1985 oraz cztery wspólnej ekspedycji IA NAN oraz IP UAM: 2009-2012). Dalsza eksploracja pozwoli poszerzyć bazę źródłową pozyskaną w latach 2009–2012.

Prace badawcze zamykają etapy: wykonywania analiz specjalistycznych oraz etap opracowania końcowego. Ich wykonanie będzie możliwe dopiero po przeprowadzeniu wszystkich omówionych działań badawczych.

Efekty wykonanych badań mogą zmienić stan wiedzy o społeczeństwach strefy lasostępu ukraińskiego u progu epoki żelaza, oraz o mechanizmach i sposobach recepcji/transformacji przez nie wzorców z nadczarnomorskich centrów kulturowych.

Literatura

1. Czopek S. Uwagi o możliwościach archeologicznej identyfikacji Neurów // *Heac mihi in animis vestris templa. Studia classica in memory of Professor Leśław Morawiecki*. – Rzeszów, 2007.
2. Czopek S. The Role of the Dniester Route – the San River in the Bronze and Early Iron Ages // *BPS*. – 2009. – № 14.
3. Czopek S. Rola szlaku Dniestr – San w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza // *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV – I tys. przed Chr.* – 2010. – T. IV.
4. Ignaczak M. Rola szlaków międzymorza w rozwoju społeczeństw kultury łużyckiej w schyłku epoki brązu i w początkach epoki żelaza // *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV – I tys. przed Chr.* – Poznań, 2010.
5. Koško A., Kločko V. Szlaki tranzytowe bałtycko-pontyjskiego międzymorza, wczesne etapy rozwoju: IV/III – połowa I tys. przed Chr. Zarys projektu badawczego // *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV – I tys. przed Chr.* 2011. T. IV.
6. Ławniczak M. Grodziska wczesnoscytyjskie prawobrzeżnej Ukrainy. Zagadnienia ewidencji oraz systematyki. – Poznań, 2013.
7. Makohonienko M. Natural Scientific Aspects of Prehistoric and Early Historic Transit Routes in the Baltic-Pontic Cultural Area // *BPS*. – № 14 – 2009.

8. Болтрик Ю.В. Основні скупчення поселенських структур в Середньому Придніпров'ї // Дослідження старожитностей України. – Київ, 1993.
9. Дараган М., Кашуба М., Разумов С. Геоинформационный анализ чернолесской фортификации (10-9. вв. до н. э., Правобережье Среднего Днепра): Поиск объяснительной модели // Revista Arheologică. – Vol. 5.
10. Лобай Б.М. Житлові комплекси городища біля села Межирова на Вінничині // Тези доповідей четвертої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1986.
11. Смирнова Г.И. Севериновское городище (по материалам юго-подольской экспедиции 1947-1948, 1953 гг.) // АСГЭ. – 1961. – Вып. 2.

Список скорочень:

АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа
BPS – Baltic-Pontic studies

Юрій Болтрик

голова відділу Польового комітету
Інституту археології НАН України

Марцін Ігначек

Доктор, Інститут Праісторії,
Університет Адама Міцкевича

Олександр Шелехань

магістр історії, молодший науковий співробітник
відділу Наукових фондів Інституту археології
НАН України

САДИБА НА ПІВДЕННО-ЗАХІДНІЙ ЧАСТИНІ СЕВЕРИНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА (за матеріалами 2009-2012 рр.)

Статтю присвячено результатам досліджень Северинівського городища на ділянці понад оборонним валом. За чотири роки нами відкрита група комплексів, у якій ми вбачаємо рештки давньої садиби. Аналіз матеріалу ілюструє характер господарства і соціальний склад її мешканців. Простежено стратиграфію комплексів, що дає змогу показати розвиток комплексів в контексті всієї пам'ятки.

Ключові слова: скіфський лісостеп, ранньоскіфська культура, городище.

Северинівське городище – пам'ятка скіфського часу Східного Поділля. Воно розташоване на правому березі річки Ров, правої припливи Південного Бугу. Досвід перших археологічних досліджень належить Південно-Подільській експедиції Ермітажу під проводом М.Ю. Артамонова [1]. Згодом результати робіт були докладно опубліковані Г.І. Смирновою в узагальнюючій статті, присвяченій роботі Південно-Подільської експедиції на цій пам'ятці [17, с. 88]. Наступний етап досліджень на Северинівському городищі пов'язаний з ім'ям вінницького археолога Б.М. Лобая [11]. Нажаль, значна частина цих робіт залишилися неопублікованою, наразі доступні лише загальні дані зі звіту робіт за один з сезонів.

З 2009 р. і по сьогодні пам'ятку досліджує об'єднана Україно-Польська експедиція Інституту археології НАНУ, Національного Університету «Києво-Могилянська академія» (Київ) та Університету Адама Міцкевича (Познань) під керівництвом Ю.В. Болтрика та М. Ігначека.

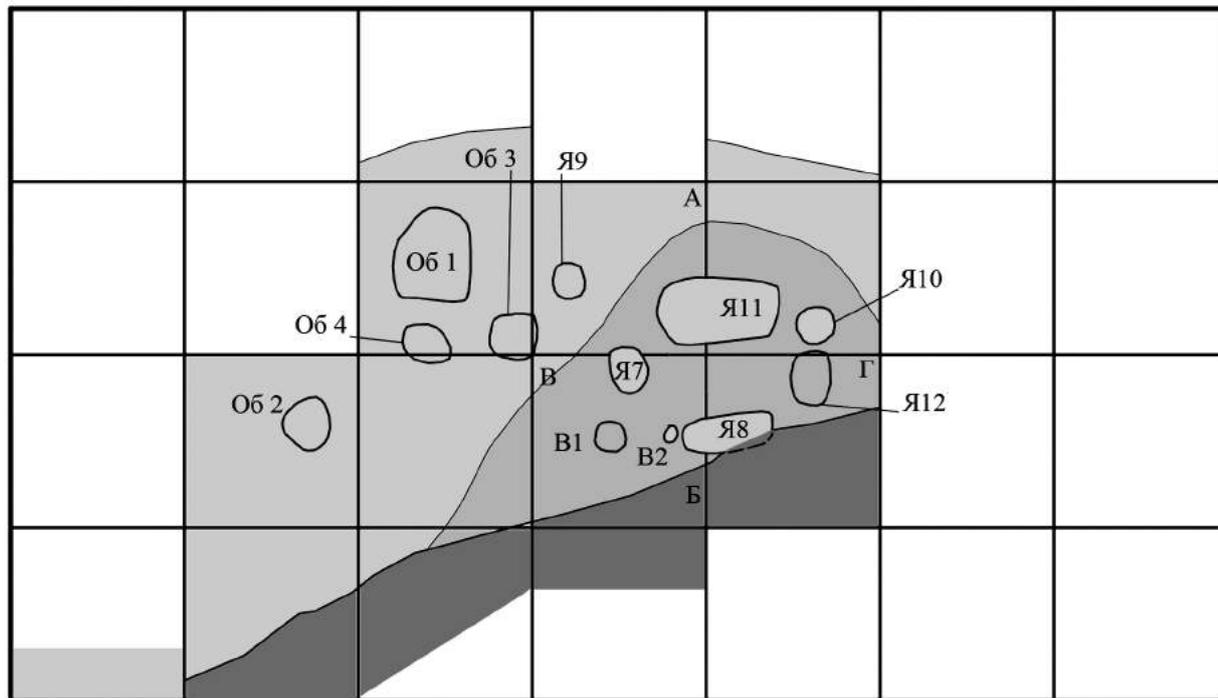
Станом на сьогодні, нами вивчено 35 об'єктів житлово-господарського призначення. У даній статті ми презентуємо групу комплексів, зосереджених у південно-західній частині городища. На цій ділянці на площі 320 м² досліджено 10 комплексів¹ (рис. 1).

Першочергової уваги заслуговує об'єкт 1, найбільш віддалений від валу. Хоча у ньому не зафіксовано стовпових ям, ми вбачаємо у ньому залишки легкої наземної споруди. Адже він фіксувався на материку у вигляді підовальної плями з підлогою неправильної форми, плавно зниженою до центру. Додатково, на дні об'єкту 1 зафіксовано шар з розвалами кераміки, перекритих прошарком обмазки зі слідами тину. Все вказує на те, що цей шар утворився при руйнуванні цієї ймовірної споруди. Біля об'єкту 1 розміщуються чотири невеликі господарські ями.

Далі, на південний схід від об'єкту 1 розташовано дві ями овальної форми, які ми схильні трактувати як невеликі льохи. В одній з них, ямі 11, зафіксовано сходинки, вирізані з материку. Судячи з завалу обмазки,

¹ Номенклатура комплексів різниться через те, що при камеральній обробці польські лаборанти первинно назвали заглиблені комплекси «об'єкт», а українська сторона традиційно іменувала їх «яма». Оскільки внаслідок цього дублювалась нумерація різних комплексів (об'єкт 1 та яма 1), надалі вирішили найменування не міняти.

який її перекривав, над нею також було споруджено легку наземну конструкцію. Але слідів стовпових ям, нажаль, також не зафіксовано. Поряд з «льохами» зафіксовано три господарські ями круглої форми і два відкриті вогнища.

- нерозкриті квадрати
- нижній культурний шар
- відсутній культурний шар
- кам'яна вимостка
- верхній культурний шар

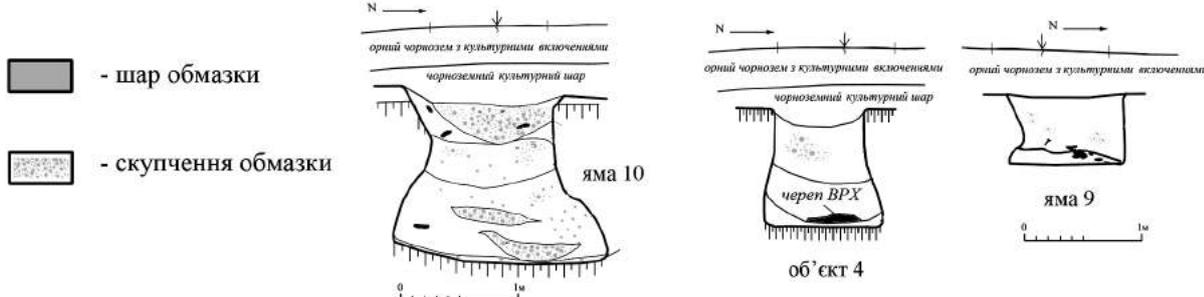
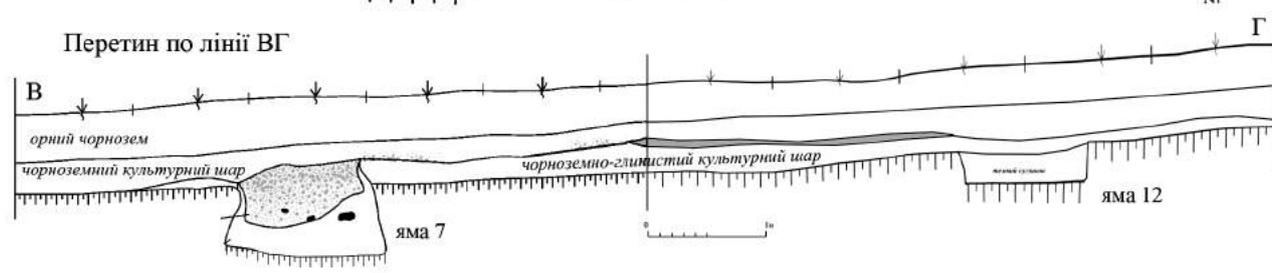
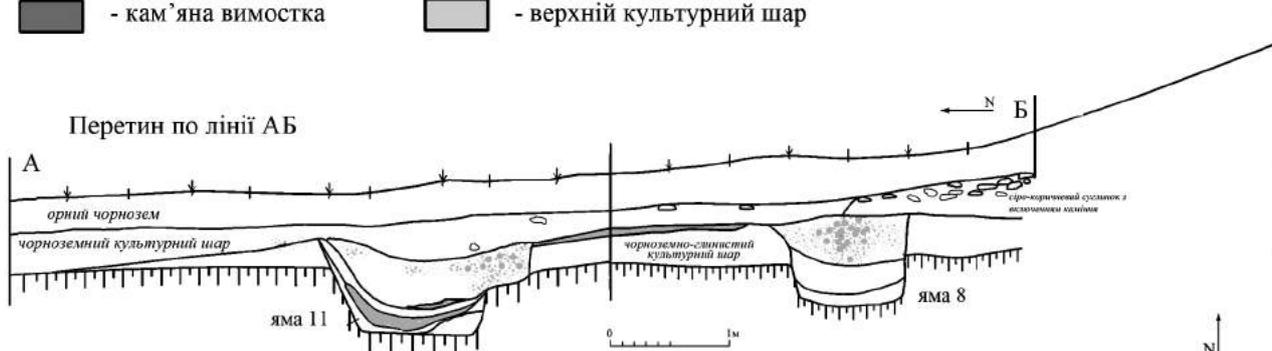

Рис. 1. Креслення

Стратиграфічна ситуація

Отже, судячи з усього, ми фіксуємо рештки давньої садиби. Проте стратиграфія досліджених об'єктів вказує на те, що вони були споруджені не одночасно. Нами було виділено три стратиграфічних горизонти. Першою, напевно, на цій ділянці була споруджена яма 12, оскільки вона впущена з рівня суглинкового давнього похованого ґрунту і перекрита мішаним глинисто-чорноземним культурним шаром потужністю до 20 см. Разом з нею, напевно, функціонувало вогнище 2, рештки якого фіксуються безпосередньо на рівні суглинку.

Нижній глинисто-чорноземний культурний шар фіксується не на всій площі розкопу, а лише навколо ям 7, 8, 10 та 11, впритул до валу. Можна припустити що глинисті фракції у його складі утворились внаслідок опливу нижніх шарів валу¹, а також з викиду перелічених комплексів.

Другий горизонт виділено на підставі того, що з рівня цього шару впущені ями 7, 8, 10 та 11. Вони, в свою чергу, перекриті і частково засипані шаром обмазки, який скоріш за все утворився внаслідок руйнування легкої наземної споруди над ямою 11.

Варто відмітити, що у названих ямах прошарок, насичений обмазкою, залягає на різному рівні. У той час, як у ямі 11 він лежить майже на дні, ями 7, 8 та 10 засипані ним згори. Це свідчить про те, що на момент деструкції яма 11 стояла відкрита, а інші названі комплекси поруч з нею вже були частково заповнені сміттям. Вони засипались обмазкою врівень з давньою поверхнею разом із загибеллю споруди ями 11. Те, що у її верхніх шарах над завалом обмазки, ми спостерігаємо «язики» запливів з давньої денної поверхні, вказує на те, що яма 11 після руйнування ще деякий час стояла відкрита, поки не заповнилась побутовими відходами.

Над шаром завалу обмазки залягає чорноземний культурний шар третього горизонту потужністю до 30 см, а також каміння, яким було облицьовано внутрішню полу валу при черговій добудові оборонних споруд. Суцільний шар каміння частково перекриває яму 8, а окремі брили, що оплили, перекривають і яму 11. Згори фіксується чорноземний орний шар.

Обабіч від оборонних споруд розташовано об'єкти 1 та 4 і яма 9. Стратиграфія цих комплексів простіша. Вони впущені з рівня верхнього чорноземного культурного шару і впевнено фіксуються на похованому суглинку. Тож, ми вважаємо що вони функціонували вже після загибелі ями 11 і їх варто синхронізувати з верхнім культурним шаром, а також зі добудовою валу, укріпленого з середини кам'яною вимостою.

Об'єкти 2 та 3 також були впущені з цього рівня. Але вони невеликого розміру, майже не були заглиблені в материковий суглинок і слабо вирізнялись заповненням. Тож, будемо вважати ці два комплекси також синхронними об'єкту 1.

Характеристика речового комплексу.

В загальних рисах, матеріальна культура Северинівського городища доволі однорідна. Вона доволі близька до відомих архаїчних городищ Скіфського Лісостепу – Немирівського, Західного укріплення Більського, та інших. Суттєвою відмінністю від них є те, що судячи з усього, Северинівське городище існувало протягом значно коротшого терміну, ніж згадані пам'ятки. На тлі відсутності на Побужжі поховальних пам'яток ранньоскіфського часу, дослідження одношарового, відносно вузько датованого городища дозволить стати йому еталонним для свого часу і регіону.

Типовий масовий матеріал з різних комплексів може різнитися лише в деталях. Основною складовою культурних залишків є керамічні вироби. Кухонний посуд представлено фрагментами горщиків з відігнутим назовні вінцем. Вони орнаментовані у більшості випадків наліпним валиком з защепами і проколами. Інколи валик фіксується по бортику посудини. Столовий посуд виготовлений більш якісно. Фрагменти мисок у переважній більшості демонструють круглобокий, або трапецієподібний профіль з вінцем, загнутим до середини. Поширена орнаментация у вигляді наколів з перлинами по вінцю. Черпаки типового S-видного профілю з «кнопкою» на ручці. Тарний посуд представлений фрагментами корчаг та котлоподібних посудин. Їх вінця можуть бути орнаментовані проколами, а бортики – ручками-упорами, або валиками.

Розглянемо комплекси докладно, дотримуючись хронологічної послідовності.

Яма 12 (рис. 2, 1). Невеликого розміру, проте містила доволі цікавий матеріал. Особливо вирізняється крем'яний серп сегментоподібної форми з виділеною пласкою п'яткою. Робоча кромка значною мірою люстрована. Судячи з сірого кольору, сировину для серпа було видобуто на Волині. Скарб подібних виробів було знайдено на Рівненщині у горщику, який автори публікації датують VII–VI ст. до н. е. [10, с. 190].

Дослідники зазначали, що використання крем'яних виробів характерне для периферії скіфської культури на Подністров'ї, де ними продовжували користуватись аж до VI ст. до н. е. [14, с. 35]. Але відомі вони і в

¹ Згідно нашим пошукам, оборонні споруди зводились у декілька прийомів. Нами виділено чотири будівельні періоди [23, с. 59]. Попередньо можна припускати, що комплекси першого та другого горизонтів співвідносяться з першим та другим будівельними періодами, а третій горизонт синхронний насипу третього та четвертого будівельного періоду.

Подніпров'ї. Наприклад, к. 3, групи II біля Медвина. Хоча у наведеному похованні окрім серпа не виявлено надійних датуючих матеріалів, під сусіднім курганом цієї групи знайдено архаїчні вудила з D-подібними кінцями і псалії з муфтоподібними отворами [9, с. 42-43], характерні в цілому для середини VII ст. до н. е. Зазначимо, що за формою северинівський серп більш схожий на медвинський, ніж екземпляри з Волині чи Верхнього Подністров'я.

Інформативних фрагментів кераміки знайдено небагато. Варто згадати вінця корчаг чорного кольору, орнаментовані проколами.

Що ж до вогнища 2, який ми синхронізували з вищеназваними комплексами, безпосередньо у ньому жодних знахідок не виявлено. Воно фіксувалось лише у вигляді лінзи пропеченої материкової глини, навіть без шару попелу. Оскільки ж пропечена лінза доволі потужна, очевидно його систематично чистили від решток горіння.

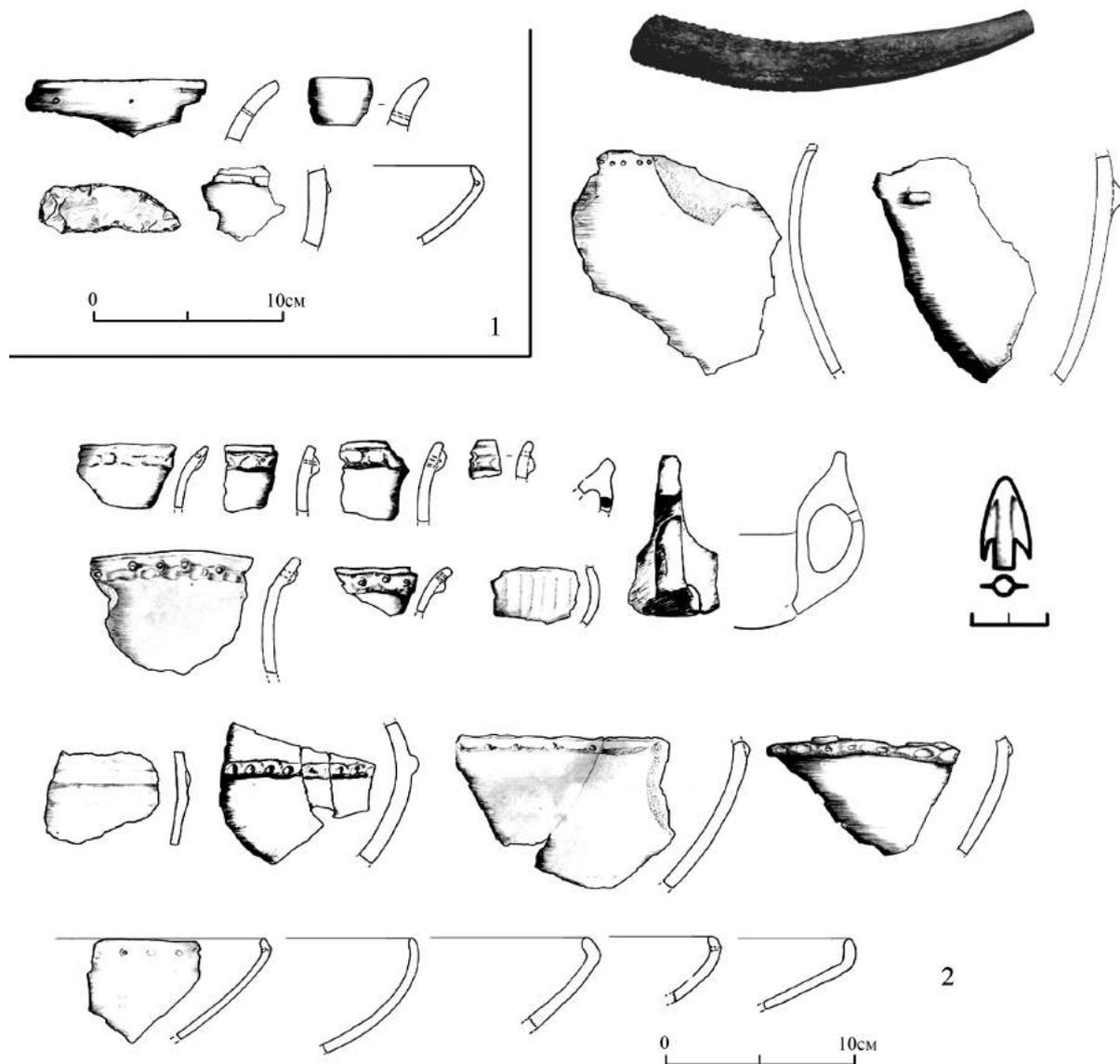

Рис. 2. Перший горизонт ями 12

Нижній культурний шар (рис. 2, 2), який залягав безпосередньо на похованому суглинку і перекривав яму 12, містив багато цікавого матеріалу. Найбільш представницька група керамічного матеріалу – вінця горщиків та мисок, оздоблені стандартним орнаментом. Також зафіксовано фрагменти архаїчних з характерною орнаментацією. Три фрагменти посуду, у яких можна вбачати стінки котлоподібних посудин, орнаментовані характерним наліпним валиком.

Черпаки представлені рештками трьох посудин. Один виріб з глибокою чашкою і піднятою над ним ручкою. Подібні екземпляри поширені у комплексах II половини VI ст. до н. е. – Курилівка, к. 77 [6, рис. 25] Ще одна ручка приблизно повторює контур першої. Третій черпак дійшов до нас у вигляді бортика чорного кольору, прикрашеного невизначними заглаженими канелюрами.

Окремо стоїть знахідка дволопатевого наконечника стріли з виступаючою втулкою і опущеними лопатями, які переходять у жала. Це доволі рідкісна і архаїчна форма, яка зустрічається переважно у кімерійських похованнях – Сержень-Юрт, Холмское [12, с. 102]. Серед пам'яток скіфського часу відома лише одна віддалена аналогія з могильнику Новозаведенное-II, к. 17 [3, рис. 5, 2].

Цікаво, що вже у цьому шарі ми фіксуємо рештки косторізного виробництва. Тут було знайдено великий ріг зі слідами пиляння з обох кінців.

Нижче описані комплекси відносяться вже до наступного етапу.

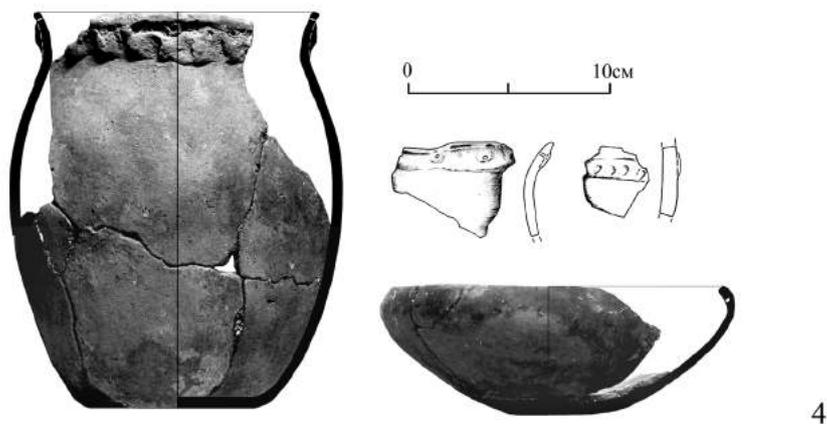
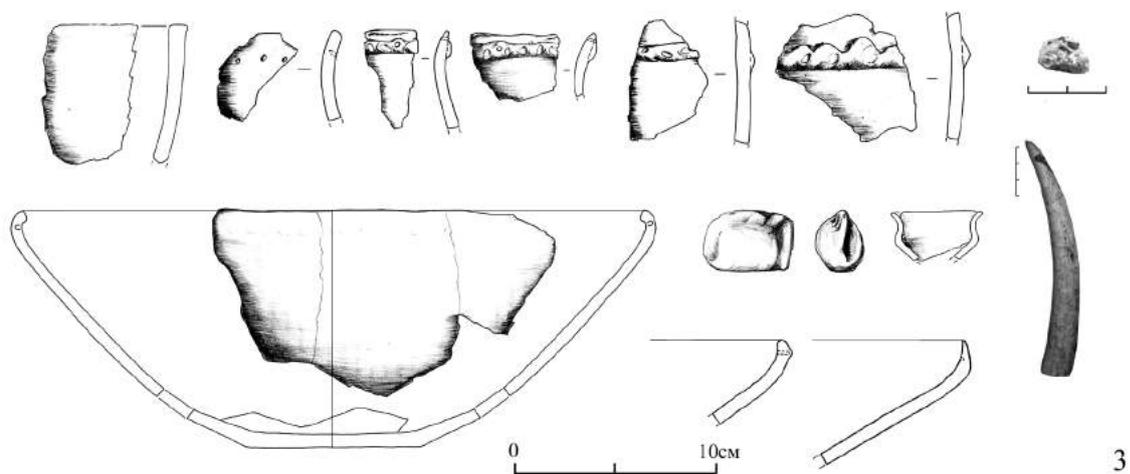
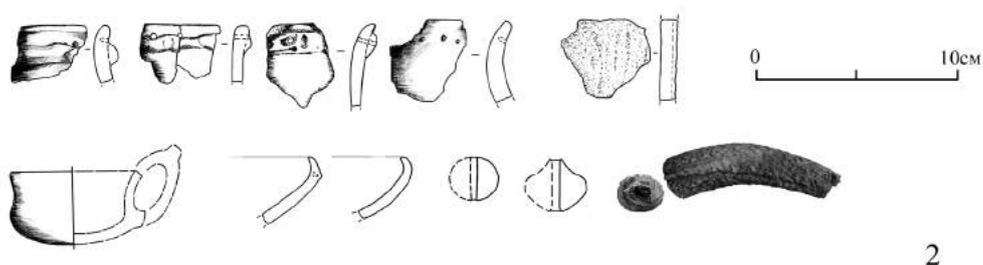
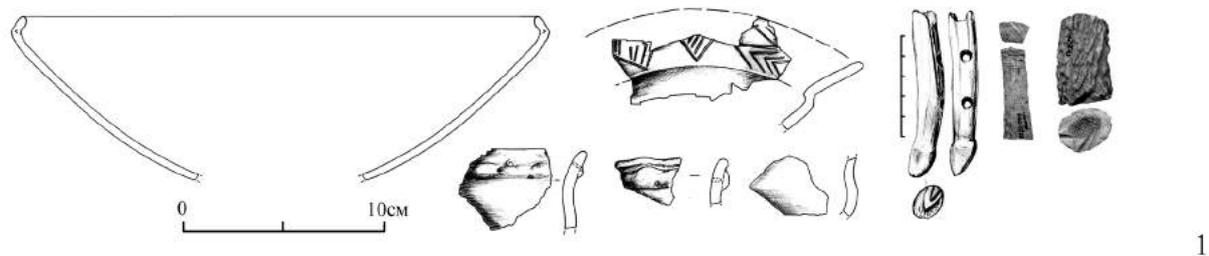

Рис. 3. Другий горизонт ями II

Яма 8 (рис. 3, 1). Містить доволі цікаві речі. Перш за все, вирізняється фрагмент миски з відігнутих назовні вінцем. На ньому по сирій глині нанесено врізний геометричний орнамент. Подібні миски широко представлені у шарах Немирівського городища. Дослідники вказують на їх близькість до групи Феріджеле і датують другою половиною VII ст. до н. е. [19, с. 42]. Цікаво, що поруч з цією знахідкою знайдено стандартну округлободу миску, яка, втім, відрізнялась якістю виготовлення.

Вартою уваги знахідкою з цього комплексу є фрагмент кістяного трьодирчастого псалія. Єдиний збережений кінець оформлений у вигляді копита. Прості лаконічні риси зближують його зі знахідками з к. 346 Текліно та з псалієм з зольнику 12 (1958 р.) Західного Більска. Останній оздоблений головою коня і датується другою половиною VII – початком VI ст. до н. е. [13, с. 26].

Яма 11 (рис. 3, 2). Не зважаючи на те, що це один з найбільших комплексів на даній ділянці, у ньому здобуто не надто багато матеріалу. Вирізняється знахідка повного профілю чорнолискованого черпака з S-подібним профілем. Ця форма побутує на протязі доволі довгого часу. У кургані 2 третьої групи біля Медвина вона перетинається з черпаками, орнаментованими врізним геометричним орнаментом [6, рис. 34]. А у похованні 2 Реп'яховатої Могили такий черпак вже зустрінуто разом з мілетською амфорою кінця VII – початку VI ст. до н. е. [3, рис. 2].

Одна стінка посуду має незвичний декор. На її поверхню (напевно вже сформованого виробу) було нанесено грубий шершавий ангоб, який надав поверхні хрупаватого вигляду.

Примітно, що у цьому комплексі також зафіксовано обпиляний ріг, подібний до знахідки з культурного шару.

Яма 7 (рис. 3, 3). У цьому комплексі зафіксовано два представницьких зразки посуду. Одна з них – знахідка повного профілю миски з округлим туловом, орнаментована наколами з перлинами. Але більше уваги привертає невеликий горщик з опуклим джжкоподібним туловом. Це характерна форма, широко поширена у пам'ятках Лісостепу. Вона з'являється у похованнях разом з черпаками, оздобленими врізним геометричним орнаментом., наприклад – Журівка, к. 411 [7, табл. XI]. І продовжує побутувати у комплексах горизонту поховання 2 Реп'яховатої Могили, кінця VII – початку VI ст. до н. е. [3, рис. 2]. З добре датованих поселень, де зустрінуті такі горщики, слід назвати Пожарну Балку, пункт II [6, рис. 20] та Трахтемирівське городище, яке припинило існування не пізніше другої чверті VI ст. до н. е. [22, рис. 4-5, с. 82].

Яма 10 (рис. 3, 4). Зі знахідок кераміки вирізняється повний профіль миски у вигляді перевернутої трапеції. Вінце орнаментовано звичним образом наколами з перлинами. Примітна знахідка якісної мініатюрної посудинки, схожої на черпак, але більш профільованої і меншого розміру.

Окремі питання викликає знахідка глиняної пластики. У цій ямі знайдено невелику фігурку, яка на перший погляд схожа на голову коня. Певну подібність їй надає смуга, сформована защепами, у якій можна вбачати зображення гриви. Знахідки зооморфної пластики на городищі раніше траплялись у розкопках попередників [11, рис. 95, 14]. Але даний виріб, на відміну від відомих, зі сторони «шиї» має сформовану при виготовленні площину, яка дозволяє йому стояти вертикально на кшталт шахової фігури. Поки що не вдалося знайти чітких аналогій цій скульптурі.

Знахідка обробленого рогу, подібного до описаних вище, відрізняється не тільки слідом спилу на торцевій частині, а й слідами стругання поверхні. Можливо, дана заготовка формувалась для подальшого виготовлення рогового псалія. Якщо наше припущення вірне, цей комплекс можна датувати тим же часом, що і яму 8, де було знайдено готовий виріб.

Наступні комплекси функціонували вже після заповнення та засипки описаних вище ям.

Об'єкт 1 (рис. 4, 1). Перш за все варто описати знахідки корчаг, зафіксованих на дні комплексу. Перша – товстостінна посудина з шорохуватою поверхнею і широким округлим тулубом. Шийка відігнута назовні, але вінце, нажаль не збереглося. На перегині плечика орнаментована парними наліпками (ручки-упори). Судячи з розташування пари, яка збереглась, друга знаходилась на діаметрально протилежній стороні. Подібна орнаментация корчаг притаманна для матеріальних комплексів ряду виразних ранньоскіфських пам'яток. Перш за все, варто згадати неординарні знахідки з Немирівського городища, у яких дослідники вбачають безпосередні запозичення від екземплярів типу «Вілланова» [18, с. 108] Кургани з таким посудом загалом належать горизонту середини – другої половини VII ст. до н. е. Це передусім Глеваха та Журовка, к. 406, Мала Офірна [5, рис. 10].

Друга корчага більш якісно виготовлена, має стрункіші пропорції та тонші стінки. Хоча вона не орнаментована, це не перешкоджає відносити її до того ж горизонту. Стрункі неорнаментовані корчаги відомі, наприклад з курганів 407 та 447 біля Журівки [7, табл. X-XII]. За знахідками дзеркал у названих похованнях, перше може датуватись серединою – другою половиною VII ст. до н. е., а друге – першою половиною VI ст. до н. е. [3, рис. 3].

Не до кінця зрозуміло призначення заглаженого гранітного каменю овальної форми. Колекція подібних виробів, хоча й більш пізнього часу, походить з поселення Лісовий Кут. Хоча автором дослідження вони не

були вірогідно трактовані [16, с. 166], з огляду на контекст знахідок, можна припустити, що їх використовували в якості шліфувальних каменів.

Вироби з кістки зустрічались і в цьому комплексі. Це, передусім, рогова заготовка, але більшого розміру, ніж попередні. Та на головну увагу заслуговує плаский кістяний гребінець. Він має чотири збережені зубці. Лінія давнього зламу вказує на втрату ще одного, або двох зубців. Одна поверхня залощена, коричневого кольору. З іншої сторони проступає пориста структура кістки.

Подібні вироби починають зустрічатись ще на пам'ятках жаботинського етапу. Про вживання їх вже за ранньоскіфського часу свідчить поховання біля с. Перебиківці. У ньому кістяний гребінець містився разом з дзеркалом, руків'я якого оздоблене «келермеською пантерою» [21, рис. 6]. Знахідка цього гребінця може вказувати не тільки на розвинуту косторізну майстерність, яка дісталась в спадок ще з передскіфської доби. Вкупі з неединичними знахідками на городищі прясел, грузил та катушок, можемо твердити і про розвиток ткацтва на городищі [2, с. 45].

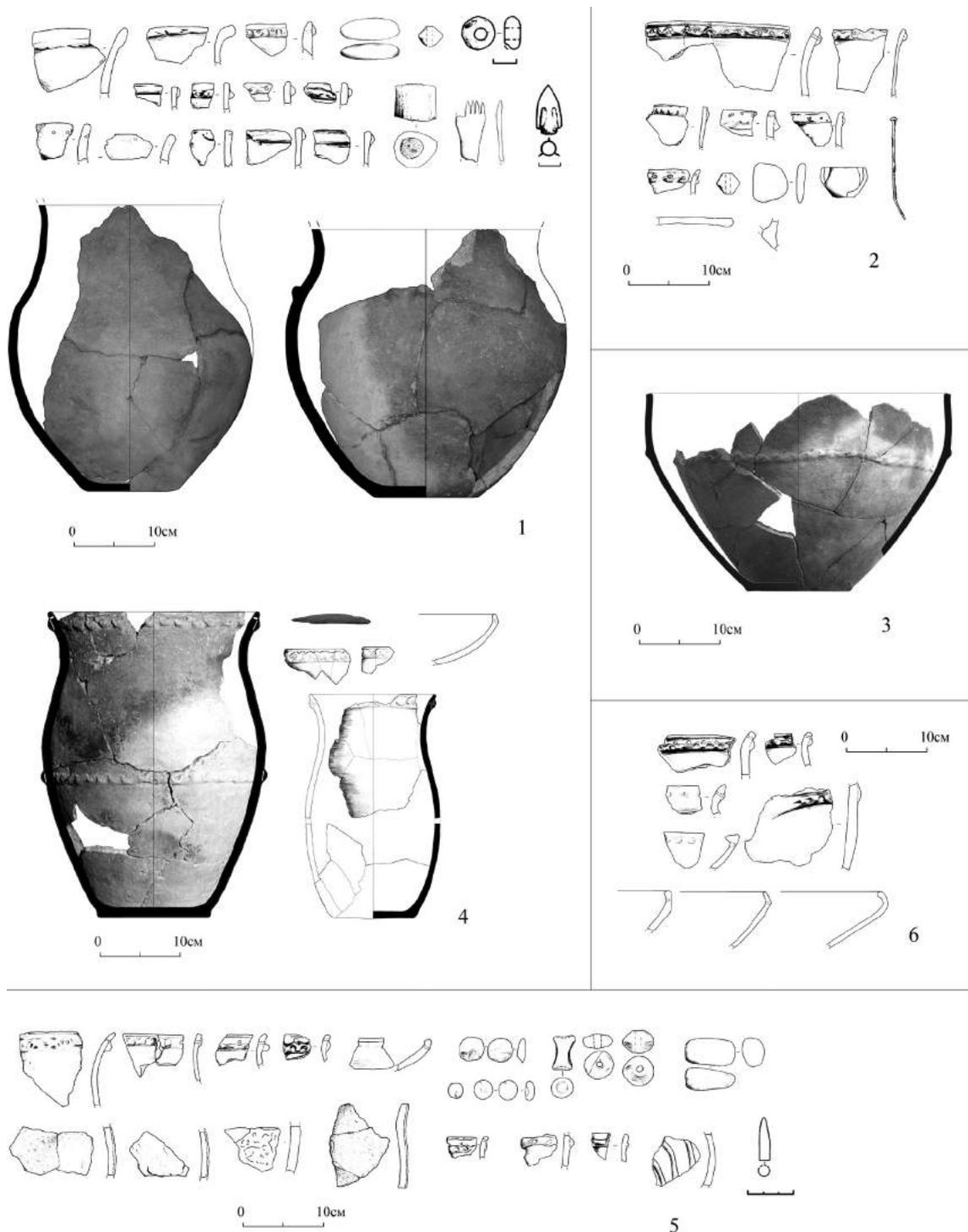

Рис. 4. Третій горизонт об'єкту 1

Наконечник стріли, знайдений в заповненні об'єкту 1 тригранної форми з виступаючою втулкою. Звичайно, одиночна знахідка не є надійним показником. Можна лише відмітити, що подібні екземпляри зустрічаються в сагайдачних наборах VII–VI ст. до н. е. – Медвин, к. 1906 р.; Лазурці, к. 2; Берсенги, к. 82 [6, рис. 59].

Примітна також знахідка круглої пастової бусини світло-зеленого кольору.

Об'єкт 4 (рис. 4, 2). Осібно стоїть знахідка залізної цвяхоподібної булавки із невеликою конічною голівкою, загнутим кінцем, кругла в перетині. Варто відмітити, що це єдиний залізний виріб, знайдений на дослідженій ділянці. Вкупі зі знахідкою крем'яного серпа, стає очевидним, що залізо залишалось для мешканців городища доволі цінним ресурсом. За В.Г. Петренко, булавку варто віднести до типу V, поширеного у ранніх шарах Трахтемирівського та Більського городища [15, рис. 6]. Варто також згадати, що на дні об'єкту 4, по центру лежав цілий череп великої рогатої худоби, який можна інтерпретувати як закладну жертву.

Об'єкт 2. Через невеликі розміри був слабо насичений матеріалом. Головним чином заповнений кістками тварин. На його належність скіфському часу вказують лише кілька дрібних фрагментів вінець мисок.

Об'єкт 3 (рис. 4, 3). Також містив мало знахідок. Лише у його придонній частині зафіксовано розвал великої котлоподібної посудини без вінця. По бортику орнаментована наліпним валиком з защепами.

Яма 9 (рис. 4, 4). Впадають в око два археологічно цілих горщика. Перший, орнаментований наліпними валиками по вінцю і по бортику, знайдений у придонній частині ями, заповненій запливним ґрунтом. Другий горщик знайдено у середній частині ями. Він схожий на попередній, але має лише один валик на вінці. Знахідка в одній ямі двох таких горщиків представляється доволі цікавою. Хоча вони й зафіксовані у різних прошарках, невеликий розмір ями не дозволяє розвести їх у часі.

Відома спроба побудувати хронологічну шкалу для кухонного посуду ранньоскіфського часу. Згідно ній, валик на стіночку наноситься лише до середини VII ст. до н. е., після чого горщики орнаментуються валиком лише по шийці [20, рис. 1]. Але цей комплекс схиляє нас до думки, що орнаментация кухонної кераміки є доволі консервативною рисою, яка не дозволяє проводити різкі рамки. Тож не вважаємо за потрібне відносити яму 9 раніше середини VII ст. до н. е.

Крім того знайдено кістяну проколку. Вона виготовлена з уламка кістки, за рукоятку править необроблений суглоб. Має заглажену поверхню і загострене і залощене вістря. Це найбільш проста форма проколки, її аналогії представлено серед старожитностей Немирівського городища [18, рис. 27, 2].

Верхній чорноземний культурний шар (рис. 4, 5), який перекривав завал обмазки, напевно відкладався разом з функціонуванням кам'яної вимостки на валу. Разом з тим, він відповідає часу існування об'єкту 1, на що вказує і характер речового комплексу. До певної міри з останнім перегукуються знахідки кераміки технічного призначення – прясла і катушка. Схожі знахідки шліфувадел з об'єкту 1 і з шару.

Вирізняються знахідки посуду з незвичним орнаментом. Це, по перше стінка великої посудини, оздоблена циркульним врізним орнаментом. Напевно іона також відноситься до кола «віллановських» корчаг. Також, кілька стінок посуду мали незвичний декор. На їх поверхню було нанесено грубий ангоб, аналогічний до знахідки у ямі 11.

Знахідки, які походять з горішнього переораного культурного шару (рис. 4, 6) не відрізняються оригінальністю. Так само, вони концентруються лише в тих квадратах, де було зафіксовано нижні культурні нашарування разом з описаними комплексами. На північ та на схід від розчищеної групи комплексів, знахідки майже зовсім відсутні. У той же час, у 20 м на північний схід від кута нашого розкопу розташовується розкоп Б.М. Лобая, у якому дослідник свого часу дослідив рештки житла з прилеглими господарськими ямами. Тобто, судячи з усього, мешканці городища забудовували його «кущовим» способом. Окремі господарства розташовувались у довільному порядку на певній відстані одна від одної.

Час існування Северинівського городища добре співвідноситься зі спорідненими поселенськими структурами. Співставлення речового комплексу вказує на близькість з верхнім ранньоскіфським шаром Немирівського городища, або етапом РСК 2-3 за термінологією дослідників цієї пам'ятки [26, р. 24]. Хоча, варто сказати, що в порівнянні з цією визначною пам'яткою і відчувається певна провінційність Северинівського городища. Здобуті нами матеріали також доволі органічно виглядають поруч зі старожитностями Трахтемирівського городища. Верхня дата існування останнього також обмежується другою чвертю VI ст. до н. е. [22 с. 82]. Також матеріальний комплекс Северинівки цілком відповідає виділеному на Західному Більську горизонту Б, який датується вказаним часом за знахідками античного імпорту [24, с. 170]. Остання обставина важлива для нас з огляду на певний дефіцит вузько датуючого матеріалу.

Таким чином, наші роботи демонструють, що на Северинівському городищі велась доволі активна господарська діяльність. Протягом середини VII – початку VI ст. до н. е. на відкритій нами ділянці відклалось три горизонти. Взаємне розташування та хронологічна близькість шарів і комплексів не дозволяють їх відривати один від одного. Натомість, вони постають як послідовні етапи життєдіяльності однієї спорідненої групи, що можливо існувала тут протягом двох-трьох поколінь.

Мешканці садиби займались сільським господарством, ткацтвом, різьбярством та виготовленням кераміки. Доволі широкий асортимент напрямків діяльності мешканців може вказувати на те, що виробництво існувало на домашньому рівні. Рештки кісток тварин попередньо дозволяють твердити про розвинуте скотарство, доповнене мисливством.

Список використаних джерел та літератури

1. Артамонов М. И. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952–1953 гг // КСИИМК. – 1955. – № 59.
2. Болтрик Ю.В., Ліфантій О.В., Шелехань О.В. Ремісничє виробництво жителів Северинівського городища за новими даними // Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя. – Умань, 2012.
3. Гречко Д.С. О возможных «просветах» в «темное» время (VI в. до н. э.) скифской истории // *Stratum plus*. – № 3, 2012.
4. Гречко Д.С. О памятниках киммерийцев и «раннескифской» культуре // *Stratum plus*. – № 3 2013.
5. Дараган М. Памятники раннескифского времени и гальштатт: поиск хронологических реперов // *Revista Arheologică*. – Vol. VI. – № 2, 2010.
6. Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. – К., 1968.
7. Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна реки Тясмин. – К., 1975.
8. Ковпаненко Г.Т. Курганы поблизу с. Мачухи на Полтавщині (за матеріалами М.Я. Рудинського) // *Археологія*. – Т. XXIV. – 1970.
9. Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. – К., 1981.
10. Конопля В. Скарб крем'яних серпів ранньозалізного віку з Рівненщини // Волино-подільські археологічні студії. – Львів, 1998.
11. Лобай Б.М. Научный отчет о раскопках Винницкого краеведческого музея за 1985 г. – Наукові фонди Інституту археології НАН України. – 1985/144.
12. Махортих С.В. Киммерийцы Северного Причерноморья. – К., 2005.
13. Могилев О.Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи. – К., Кам'янець-Подільський, 2008.
14. Мозолєвський Б.М. Етнічна географія Скіфії. – К., 2005.
15. Петренко В.Г. Украшения Скифии VII–III вв. до н. э. // САИ. Вып. Д 4-5, 1978.
16. Скорый С. Селище в урочище Лисовый Кукт на Большом укреплении Бельского городища // *Revista Arheologică*. – Vol. IV. – № 1, 2008.
17. Смирнова Г.И. Севериновское городище // АСГЭ. – 1961. – Вып. 2.
18. Смирнова Г.И. Скифское поселение на Немировском городище: общие данные о памятнике // МАИЭТ. – Вып. 6. – 1997.
19. Смирнова Г.И. Гальштаттский компонент в раннескифской культуре Северного Причерноморья (по материалам Немировского городища) // РА. – 2001. – № 4.
20. Смирнова Г.И. Немировское городище в хронологической схеме скифской архаики Северного Причерноморья // Северное Причерноморье: от неолита до античности. – Тирасполь, 2002.
21. Смирнова Г. И. Состояние изучения Западно-Подольской группы памятников раннескифского времени в Лесостепной Скифии в конце XX века // *Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci*. – Krakow, 2004.
22. Фіалко О.Є., Болтрик Ю.В. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. – К., 2003.
23. Шелехань О.В. Оборонні споруди Северинівського городища в басейні р. Південний Буг // *Магістеріум. Археологічні студії*. – 2011. – Вип. 45.
24. Шрамко И.Б. Зольники Западного Бельского городища: планиграфия и хронология // *Славяне Восточной вроеі накануне образования Древнерусского государства*. – СПб, 2012. – С. 168–172.
25. Boltryk Y. Pontic trade routes – Baltic Sea area as a map of Scythian expansion // *BPS*. – 2009. – Vol. 14.
26. Kasuba M. Smirnova G. Vakhtina M. Un secol de la inceputul investigatiilor arheologice la cetatea Nemirov de pe Bugul de Sud // *Revista Arheologică*. – Vol. VI. – № 2, 2010

Список сокращений:

АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа
КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАИЭТ – Материалы по археологии и этнографии Таврики
РА – Российская археология
BPS – Baltic-Pontic studies

Ігор Готун

начальник Північної експедиції
Інституту археології НАН України

Олександр Казимір

заступник начальника Північної експедиції
Інституту археології НАН України
м. Київ

ВЕЛИКЕ ХОДОСІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ

Публікацію присвячено Великому Ходосівському городищу – пам'ятці національного значення у складі Ходосівського археологічного комплексу у південних передмістях Києва. Характеризуються компоненти цієї системи укріплень та історія їх досліджень. Ставиться питання щодо особливого пам'яткоохоронного статусу даного пункту.

Ключові слова: пам'ятка, укріплення, городище, Змійові вали, Ходосівський археологічний комплекс, Велике і Кругле Ходосівські городища

В.Б. Антонович у двох своїх роботах згадував «кольцо вала... у села Ходосовки – оно охватывает большую площадь нагорной местности и обоими концами упирается в луговую долину Днепра», відзначав, що «только два небольших вала известны вполне: один из них находится в Киевском уезде; он окружает село Ходосовку, имеет вид подковообразный и обоими концами упирается в луговую долину Днепра. Длина его около 7 вер.» [1, с. 134; 2, с. 357] і позначив укріплення на карті (Рис. 1, 1), у 1909 р. їх план (Рис. 1, 2) опублікував Лекін (24, карта після с. 24, с. 48), у 1911 р. – офіцери Васильєв і Стеллецький [35]. Наявність фортифікацій на південь від Києва відзначена Л.І. Похілевичем, який вказав на «таинственный вал» на захід від Ходосівки і висловив думку «Выдубецкая Вета, хутор Выдубецкого монастыря... также называют Круглик, потому что он окружен высокими земляными валами, которые затем тянутся по обеим сторонам р. Веты до с. Ходосовки начавшись близ Янкович... В этом большом укрепленном городе стояла большая армия, или ополчение чужеземцев, которые окопались здесь чтобы обезопасить себя от нечаянного нападения со стороны Киева» [40, с. 34; 41, с. 101], а І.І. Фундуклей вказував, що «за Гвоздовым целый край перерезан глубокими оврагами, параллельными Днепру. Яры... идут... к Стугне или к заливам Днепровским, к деревне Кудасовке и окружают ее как остров... От Яновичевского яра возносится берег гораздо выше и на самом верху его видна большая цепь валов. Цепь эта не тянется прямою линиею, но как будто расположена по главным возвышенностям, что еще более придает ей высоты. Жители утверждают, что вал... простирается на десять верст. На востоке оканчивается он в лесах к Кудасовке, на запад поворачивает к реке Вете. Высота вала... около 4 сажень, со стороны Копачева, т. е. с южной, он более отвесен и окружен внизу рвом. О давности его свидетельствуют растущие на нем рядом вековые дубы и ветхие пни... Немного далее... цепь валов... с противной только стороны, т. е. с северной, она более отвесна, а с другой окружена рвом» [47, с. 27–29]. Ці дані проаналізовані у написаній за літературними та картографічними джерелами праці Є. Ковальчик, де зверталась увага і на вал біля Ходосівки та його ділянки біля Рославичів і Янковичів [50, с. 148, гус. 1]. Вали наявні також на карті Генштабу Російської імперії 1915 р. [9]. Суттєво, що східна частина північної ділянки городища зображена навпроти завершення південної, що відображає реалії, які не збереглися до наших днів (Рис. 2; 4, А).

Л.П. Добровольський у давніх укріпленнях регіону вбачав систему з кількох компонентів: «вздовж зазначеної лінії зближення вітянської системи і напряду річкових долин витягнулась, в підмогу природним прикметам місцевості, низка дуже давніх земляних будівель, що мали на оці фізичними і зробленими перепонами дійти відграничення суміжних територій» [13, с. 58]. Перший компонент – власне вал Великого Ходосівського городища (навколо Круглика), другий – довгий вал вздовж Сіврки (Віти), третій – перпендикулярний попередньому вал меридіонального спрямування. Автор відзначав, що «линия от с. Ходосовки через д. Юровку и с. Будаевку до д. Бобрицы представляет... естественно ограниченный с юго-запада рубеж киевской околицы, который расположен верстах в 20 от Киева, на полупути от города к р. Стугне, почти параллельно ей. Вдоль... разбросана система... так называемых «змиевых» валов и городищ, являющаяся ближайшею к городу... Обозрение удобнее начать с наилучше сохранившегося... почти сомкнутого в подкову вала у с. Ходосовки. Он нанесен правильно на трехверстную карту издания Генерального штаба... и не совсем точно у... В.Б. Антоновича... Вал этот... напоминающий подобные... сооружения у с. Трахтемирова..., с. Строкова... и пожалуй... Белогородки, вызвал ряд гипотез о своем назначении у Похилевича... и Руликовского..., представляет неправильной кривизны и почти сомкнутую дугу, которая вытянута вдоль... Виты... на расстоянии приблизительно 4 верст, вниз по течению реки и заканчивается на левом берегу у брода «Король», на месте выхода Виты к заболоченной... пойме прежнего днепровского протока...

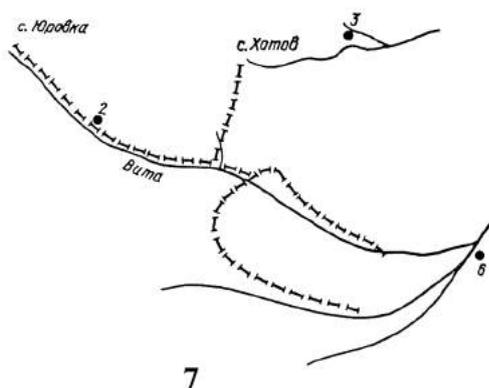

Рис. 1. Схема розташування валів поблизу Ходосівки за В.Б. Антоновичем (1), Лекіним (2), Л.П. Добровольським (3, 4), А.С. Бугаєм (5, 6) та М.П. Кучерою (7, 8)

С правого берега он обрывается... над... Ходосовкой... Расстояние между оконечностями... дуги не превышает $1\frac{1}{2}$ версты, тогда как в самой широкой части ее... – около 3 верст, а вся окружность вала не превосходит 10 или 11 верст. Большая ширина вала лежит к югу от Виты из почти семиверстного здесь его протяжения четыре версты, по меньшей мере, расположены между селами Ходосовкой и Янковичами на... высоком и остром водораздельном гребне между долинами Виты и Мархалевско-янковичского ручья. Высота вала... в зависимости от степени сохранности, не одинакова; местами она доходит до 4 сажень, имея в разрезе основания от 7 до 8 сажень. С наружной стороны вала почти везде сохранился ров. Южная оконеч-

ність... завершається (наспротив розположеного по другу сторону долини... Ходосовського городища), на сусідньому... високому... мису кількома курганами, в настоящу пору еле помітними. У... с. Янковичей вал круто поворачивает вниз, спускаясь по направлению к запруде р. Виты у скита Круглика, и пересекает Киево-богуславскую дорогу. Перейдя на левый берег речки и... обогнув лес скитка, получившего отсюда название «Круглик», вал идет далее в восточном направлении вдоль нижней части речной долины, теряется... в усадьбах х. Кренища... и оканчивается незаметным понижением у брода «Король», то есть, на месте сближения левого берега Виты с холмистым нагорьем у бывшей поймы... Пространство внутри вала (...до 2000 десятин)... связано с водным запасом данной части Витянского бассейна, а очертанием... обязано условиям рельефа и гидрографии. Заполненная... лесами, пахотями и огородами... площадь эта и при прежних способах хозяйства могла быть... самодовлеющей в хозяйственном отношении, какою она является и теперь. Самый же вал, вероятно, был сооружен первоначально среди лесной просеки, специально для этой цели прорубленной» [14, с. 13–18]. Даний опис суттєвий і тим, що двічі згадується наближення валу до броду «Король» у місці виходу річки до заболоченої дніпровської заплави, зменшення тут насипу, проблеми з його фіксацією на території Кренища. Подібна характеристика пункту залишена автором і в інших працях [13, с. 58, 59], оборонні споруди охарактеризовані «...як велика (в кілька верстов) дуга... від високостей понад с. Ходосівкою на захід від них до с. Янковичів, звідти... через р. Віту коло х. Круглика, а від останнього – вже на схід, впововж лівого берега річки та повз х. Кренище, аж до броду «Король», що лежить... за 1 верству від згаданого х. Березового» [15, с. 231] та нанесені на карту (Рис. 1, 3, 4).

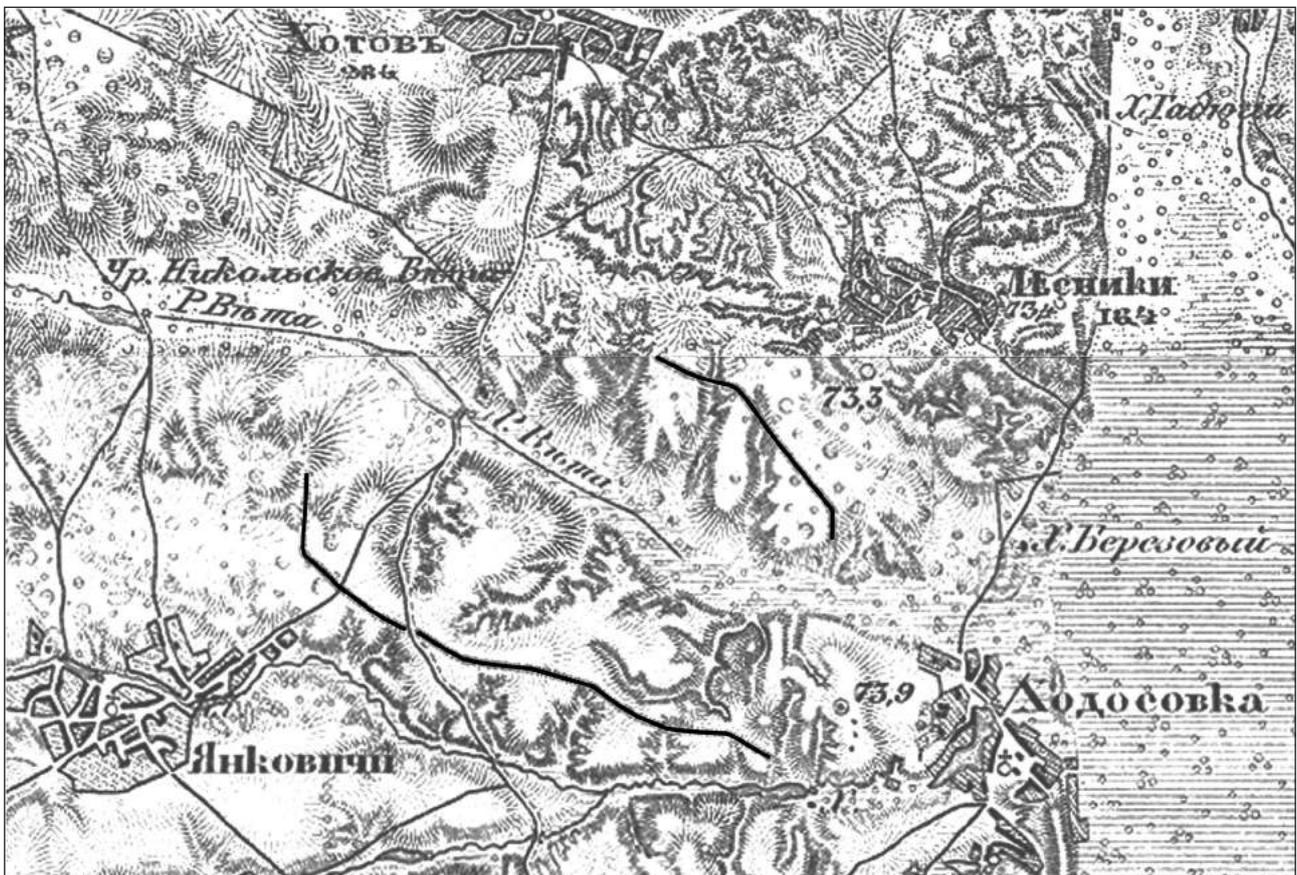

Рис. 2. Вали Великого Ходосівського городища на карті Генштабу Російської імперії

В 1947 р. пункт обстежено експедицією «Великий Київ». Відзначено рів і вал південної гілки городища, ясно виражені в проривах дорогами, вже майже покинутими. Найкращі профілі – на схід від Янковичів. Тут можна провести зачистки і отримати розрізи, що пояснюють структуру. Величезний простір котловини р. Віти (понад 2000 га) всередині вала і природних гребенів може бути вивчено археологічно шляхом попереднього збирання свідчень від місцевих жителів, яких потрібно організувати на постійне спостереження за знахідками, можливими при сільгоспроботах. Обома кінцями підковоподібний вал довжиною до 12 км упирається в долину Дніпра, іде від Ходосівки майже до Янковичів, повертає до Круглика і через Кренище підходить до лівого берега Віти. Він зіпсований розривами і підкопами з північного й південного кінців, у західній частині добре зберігся і має значні розміри. При пошуках дитинця городища, у південній частині навпроти давнього проїзду виявлене давньоруське селище «Вечірній ліс». Ці вали та городище в Хотові

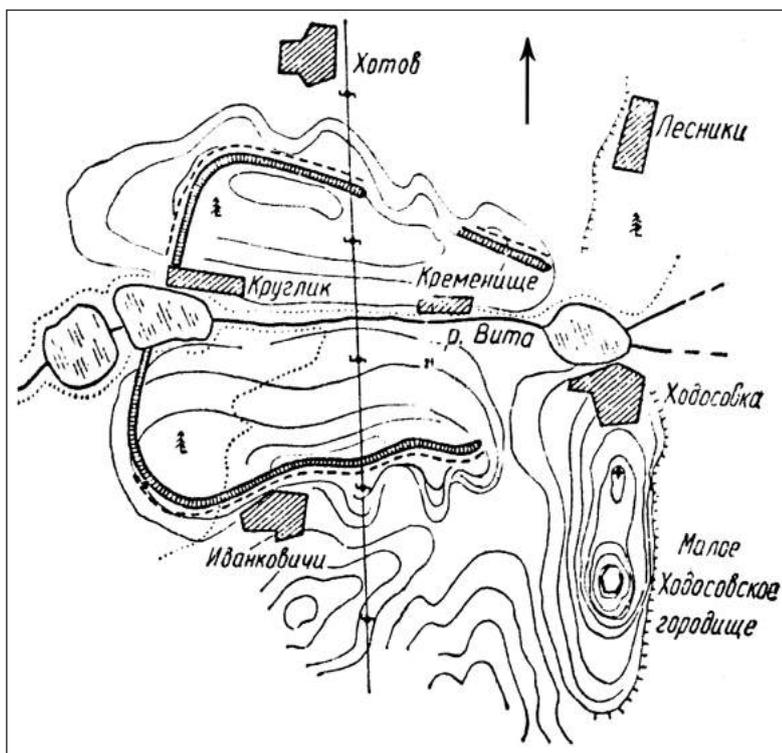

Рис. 3. План Великого Ходосівського городища за Є.О. Петровською та Т.Г. Ковпаненко, С.С. Бессоновою і С.А. Скорим.

шенням лівобережного валу біля броду «Король», хут. Березового і виходу Віти до заплави Дніпра.

На думку Є.В. Максимова, Велике Ходосівське городище VI–V ст. до н. е., оточуючи 2000 га, проходять з обох боків Віти, було городищем-сховищем, а синхронні селища по Віті знайдені біля Кошіївки, Юровка, Віти Поштової. Культурний шар виявлений у західній частині городища, біля сіл Кременище, Круглик [28, с. 6; *дневник*, с. 28, 29]. М.П. Кучера, який у 1975 р. виготовив облікову документацію на пам'ятку та опублікував її план (Рис. 1, 7, 8) описав пункт як розімкнуте зі сходу (в напрямку зниження до заплави Дніпра) овальне городище доби раннього заліза, включене в лінію Змійового валу. Його північну частину перетинає р. Віта із заболоченою долиною. Замкнута валом площа – 4,5 км в довжину та 2,5 км в ширину (близько 1 тис. га). Укріплення значно крупніші Змійових валів: висота місцями сягає 6 м, ширина внизу – 20 м, ззовні знаходиться глибокий заплилий рів. Їх північна частина перед першою світовою війною була пошкоджена насипом незавершеної залізниці, який тягнеться до Віти Поштової. Змійовий вал безпосередньо від городища продовжувався на захід по лівому берегу Віти до її верхів'їв [23, с. 19]. До публікації цього висновку ділянки укріплення у зв'язку з їх великими розмірами ототожнювали зі Змійовими валами, хоч і акцентувалось на їх відмінності [4, с. 336–341; 5, с. 2, 3; 6, с. 52–54; 7, с. 75–83]. Так, А.С. Бугай щодо зафіксованих укріплень (Рис. 1, 5, 6) зазначав: «Привертає увагу особливість однієї з ланок I валу, а саме дугоподібність його біля с. Круглик (I-b). Рів біля цього валу скрізь проходить з зовнішнього боку. Отже, цей вал призначався для кругової оборони, а не для захисту тільки від нападів з півдня. Оскільки вал I-d його не перетинає, то це свідчить, що дугоподібний вал більш давній і був просто використаний будівниками Вітянсько-Бобрицької лінії оборони» [7, с. 80; 8] і підкреслював, що «щодо внутрішньої конструкції валів, то... вона не має яскраво виявленої специфіки. Здебільшого вал насипався з тієї землі, яка виймалася з рову. Проте майже скрізь у нижчому шарі засипки знаходили спресовану або й перепалену глину. Можливо, що верхній шар ґрунту... з рову... відкидався в бік, а потім використовувався для насипання верхньої частини валу. Дугоподібний вал біля с. Круглик має відмінну конструкцію... По трасі насипався валок з піску шириною близько 6 м і висотою до 2 м, на який потім накладався шар гливуватої глини до 1,5 м товщиною. Після... вал досипався... землею... Використання... глини та перепалювання її в основі валу характерне для городищ VII–VI ст. до н. е... Наявність... ділянок з різними конструктивними особливостями припускає співставлення їх з валами городищ VII–VI ст. до н. е., з слов'янськими і з валами часів Київської Русі» [7, с. 83]. Варто вказати також, що, аналізуючи систему оборонних споруд Київщини, А.С. Бугай вбачав саме тут її першу лінію: першу ланку становив вал між Мригами і Конча-Заспою, другу – вали Великого городища, третю – вал недалеко від Круглика біля р. Віти, що йде на північ, у бік Хотова [4, с. 337]. Аналогічно пам'ятка охарактеризована і в тогочасних довідкових виданнях [48, с. 73].

віднесено до пам'яток скіфського типу. Біля південного кінця валу відзначено чотири кургани середнього розміру, далі на південь, у напрямі Підгірців – три великих [26, с. 53; 39, с. 5, 6; 45, с. 3, 4].

У 1976 р. для складання схеми розташування пам'ятки та уточнення її зв'язку з Ходосівським «Малим» городищем пункт обстежила очолювана Є.О. Петровською група Археологічного музею АН УРСР. Зафіксовано стан укріплень, зроблено висновок про їх зведення за скіфської доби. Відзначено, що дитинець городища не знайдено, але уточнено розташування ділянок валу на місцевості, особливо в південно-східній частині, що демонструє його співвідношення з Круглим городищем [37, с. 354; 38, с. 1, 11, 12]. Тоді ж складено план розташування городища (Рис. 3) та описано ділянку валу між Ходосівкою та Лісниками [38, табл. 32]. Ймовірно, Н.І. Шендрик, мала на увазі саме її, вказуючи на залишки Змійового валу за 2 км від Кременища в лісі [48, с. 71], а Л.П. Добровольський назвав її завер-

З 1984 р. пункт досліджували С.С. Бесонова та С.А. Скорий. Виявлено культурний шар потужністю до 0,5 м, датований VI–V ст. до н. е. Скіфську кераміку і уламки посуду підгірцівсько-милоградської культури зібрано на правому березі Віти біля Круглика та південніше Кременища. Пам'ятку визначено як одну з 8 середньоскіфського періоду (на цей час приходить їх масове виникнення та існування; раніше і пізніше подібне на Правобережжі не відбувалось, а загалом у Києво-Черкаському регіоні відомо 14 городищ). У об'єкта відзначено найпотужнішу систему оборони серед подібних пунктів [19, с. 82–86; 20, дневник, с. 2; 21, с. 10, 16, 17 и др., 140, рис. 17, 19]. На пам'ятку С.А. Скорим складено нову облікову документацію.

За розмірами території городище посідає друге місце серед укріплень доби раннього заліза, поступаючись лише Більському і переважаючи такі унікальні як Журжинецьке і Трахтемирівське. В числі особливостей пам'ятки – переривчаста лінія оборонних споруд з укріпленнями лише на незахищеній природним чином ділянці, на протигагу Матронінському, Пастирському, Шарпівському городищам із замкнутою системою оборони. Характер цих укріплень міг мати зв'язок із їх розмірами та ландшафтними особливостями місцевості, які ставали частиною складних оборонних споруд (аналогічно городищу Млинок). Показові значні розміри укріплень і відсутність забудови на великій частині площі, що можна пояснити утриманням тут худоби в разі небезпеки [11, с. 85; 46, с. 6, 68]. Велике Ходосівське городище з Більським і Каратувльським віднесено до городищ-гігантів українського Лісостепу. З урахуванням наявності валів між Великим Ходосівським городищем та Малим («Круглим») і Хотівським, масштаби комплексу не поступались Каратувльському і Більському. Показово, що пункти розташовані на перетині найважливіших водних і сухопутних комунікацій; територія їх розміщення відіграла ключову роль у протистоянні осілого населення і степовиків (додатковий аргумент чого – включення в часи Київської Русі Великого Ходосівського і Каратувльського городищ до системи Змійових валів); сліди забудови виявлені лише на незначній частині їх площі. Це дозволяло вбачати в них своєрідні міста-держави, столиці протослов'янських «князівств» [34, с. 36–40]. Пункт віднесено до визначних центрів локальних груп [10, с. 257].

У 1991 р. пункт відвіданий В.О. Петрашенко та В.К. Козубою в ході обстеження басейну р. Віти (Сіверки) у зв'язку з проектуванням екологічних заходів щодо басейну останньої. Нанесено на план відлілі земельні споруди, детально охарактеризовано їх стан, скориговано залишені С.О. Петровською дані щодо валу між Ходосівкою та Лісниками, висловлено припущення про його синхронність з валами Великого городища [36, с. 12, 13, 32].

Третій компонент досліджуваної системи за Л.П. Добровольським, як уже відзначалось, – вал меридіонального спрямування із заходу від основних укріплень Великого городища. Він «найменше зберіг ся, але найдовший і найважніший в свій час... починає ся біля відомого вже Круглика, біля місця, де вітянсько-ходосівський вал пересікає лівий, себ-то київський берег р. Віти» [13, с. 62]. Щодо пункту відзначено, що «насупротив поворота... вала от Янковичей к Круглику, перпендикулярно упираєсь в северный... берег Виты, тянется в прямолинейном направлении от юга к северу другое земляное сооружение аналогичного назначения... Пространство, прикрытое данным валом от Киева... представляет суженную часть между-речья в правобережном бассейне средней Виты, которое... с юго-востока защищено было Ходосовско-витянским подковообразным валом, с юга – частью... приречного вала, а с запада – констатируемым трех-или четырехверстным... сооружением» [14, с. 13–18] та «Другий вал... біля гирла... Горлачки... спершу незначний, так що навіть губить ся протягом 1–1½ версти в сусідніх чагарях... піднімаєть ся вгору... і виявляєть ся... в полі між х. Чабанами і Хотовим... де-не-де, правда, заораний і прорізаний дорогами, по трошу доходить значних розмірів, звичайних иншим так званым «змівим» валам... лямуючись на половині

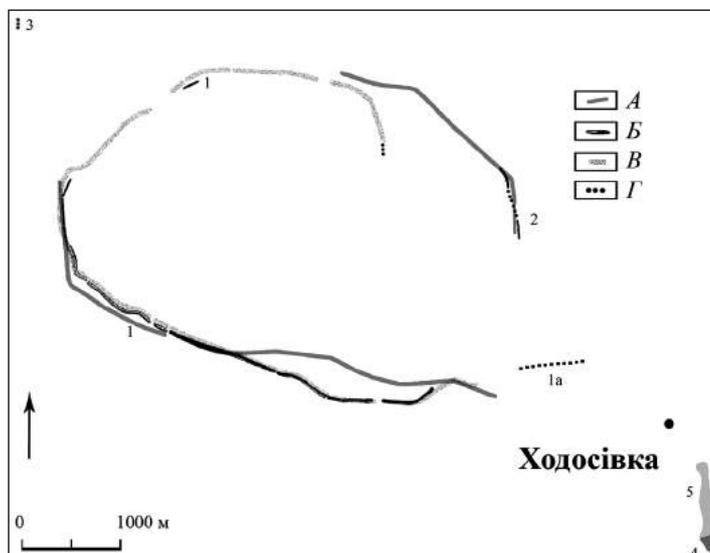

Рис. 4. Схема розташування валів Великого Ходосівського городища (1), уціліла підошва валу в районі колишнього колгоспного саду (1а), вал між Ходосівкою та Лісниками (2), вал на захід від Круглика (3), Кругле Ходосівське городище (4) з прилеглим селищем (5) за картою Генштабу Російської імперії (А), сучасною топографічною картою (Б), космознімком за матеріалами Google Earth (В) та наявні ділянки укріплень, не відображені на картографічному матеріалі (Г).

своїєї високости робленим уступом... В своїй привітянській частині він заворотами в виді дуг... сходиться з зазначеним вже раз прирічковим валом. Сливе простолінійний в своєму зарисі... вал має з західного, себто протилежного Київському боку (а там, де зближується з Вітою, наче-б і з обох боків) досить помітний рів і тягнеться загалом на протязі 3–4 верст. Від його північного краю до київського передмістя Деміївки яких небудь 9 верст, а до старого міста – 15. Незначний протяг валу, не вважаючи на його близькість до Києва, положення між двома шляхами (васильківським і богуславським) і цілість... серед... поля, виявляє, певно, незнайомість з ним... В.Б. Антоновича, хоч... будівля... відома Фундуклею, Похилевичеві і Руліковському...» [13, с. 59–62]. М.П. Кучера відзначав наявність за 1 км на захід від городища в Круглику валу, що тягнеться від спрямованого вздовж річки Змієвого. Дослідником вказано на публікацію пам'ятки Васильєвим і Стеллецьким, підтверджено дані Л.П. Добровольського, акцентовано на його припущенні, що цей вал оточував площу від колись жвавої, розташованій на відкритій місцевості Києво-Васильківської дороги і відзначав, що дійсно поперечний вал губиться перед Хотівським городищем і не має відношення до Змієвих. Він захищав відкриті із заходу території між Вітою, Хотівкою і Дніпром, між Кругликівським городищем з півдня і Хотівським з півночі і був частиною великого комплексу доби раннього заліза типу Переяславських валів у межах річки Трубежу–Супою–Дніпра [23, с. 8, 11, 16, 19, 21, рис. 3, 4]. Схожі свідчення залишені і А.С. Бугаєм [4, с. 337; 5, с. 4], а В.О. Петрашенко та В.К. Козубою у 1991 р. відзначено наявність уцілілої частини укріплень та фрагментованих слідів їх траси у напрямку Хотова [36, с. 12].

Укріплення Великого городища, як відзначалось, використані в системі вітянсько-бобринського Змієвого валу, залишки якого фіксуються вище за течією Віти. Л.П. Добровольським вказано, що «від Круглика сей «валок»... йде вгору по бігу річки, по її лівому березі, і... за 1–1½ версти від скіту пересікає гирло... Горлячки, а зараз за ним і поперечний, простопадний до Віти хотівсько-вітянський вал. Йдучи далі повз хуторка Микольська (інше Воробєва) Віта, коло млину з валушами, дуже похилившись в тутешній пісковій місцевості, що заросла коло берега тільки де-не-де кущами чи чагарцем, деколи зовсім ховаючись, вал тягнеться до д. Почтової Віти, що лежить край колишнього київсько-васильківського поштового шляху» [13, с. 62]. Пам'ятка описана і М.П. Кучерою [23, с. 19], але у 1991 р. констатовано її знищення між Кругликом і Юрівкою за винятком 500-метрового відрізка на південний схід від Віти Поштової [36, с. 11].

Ще один компонент фортифікаційної системи в околицях Ходосівки – городище «Кругле», опубліковане Васильєвим і Стеллецьким. Щодо нього В.Б. Антонович вказував: «в ½ версты от села есть круглое городище, 204 сажени в окружности» [1, с. 23], а Л.І. Похилевич зазначав, що «Ходосовские жители относят к своему селу рассказ, заключающийся в патерике, в житии св. Феодосия, что когда разбойники хотели однажды ограбить село святого, то, по покровительству Божию, оно со своими убогими хижинами и плетнями, показалося ночью разбойникам городом, окруженным неприступными стенами. Ходосовка, имея красивое местоположение в своих возвышенностях, и долинах и обильно орошаемая тремя ручьями, по-видимому была заселенным местом в древности, даже предшествовавшим трудам св. Феодосия. Что следует заключить из существования вокруг села нескольких древних могил, древнего замка к югу от села, а с запада к селу примыкает таинственный вал, окружающий огромное городище, вдоль коего посредине течет на протяжении 5 верст река Вета» [40, с. 34; 41, с. 108].

В 1947 р. пам'ятку обстежив загін експедиції «Великий Київ». Вказано на більшу ймовірність використання природного рельєфу, а не штучну його зміну. Загальна площа встановлена приблизно в 5–6 га. Слідів огороження валом не відзначено. Городище разом з Пирогівським віднесено до поселень зарубинецько-корчуватського типу. На прилеглий площі зібрано підйомний матеріал, поставлено питання щодо заселення в минулому і території між городищем та селом [25, с. 10; 26, с. 47, 53; 39, с. 6, 7, дневник, с. 15; 45, с. 1–3]. Серед результатів робіт підкреслювалася важливість фіксації на поверхні городища, система укріплень якого повністю аналогічна до фортифікацій Пирогівського і яке знаходиться на відстані 10 км на південь від останнього, уламків посуду значно пізніших, ніж корчуватські [31, с. 88].

В 1950 р. на городищі працювала Є.В. Махно, яка віднесла виоране тут обпалене дерево і печину, як і укріплення, до середніх віків та наголошувала на розташуванні зарубинецьких пунктів Середнього Подніпров'я, зазвичай з оборонними спорудами, на підвищених місцях, зокрема на мисах, що дало змогу вважати їх городищами. Наголошено на необхідності подальших досліджень для перевірки наявності в Ходосівці зарубинецьких укріплень та для вирішення питань щодо часу утворення сучасної конфігурації городища і його можливого зв'язку з Пирогівським [32, с. 96, 97; 33, с. 41–43]. Пункт увійшов до довідкової літератури [16, с. 35; 17, с. 406; 30, с. 14; 31, с. 83, 84, 87; 48, с. 73], розглядався у системі оборони Київської землі [42, с. 23].

З 1961 р. пункт досліджували Є.В. Максимов та Є.О. Петровська; в 1968 р. зафіксовано культурний шар між городищем і сільським кладовищем [38, с. 3]. Виявлено ранньоскіфські і зарубинецькі матеріали, залишки жител. Час існування пункту – I ст. до н. е. – I ст. визначено за знахідками уламків світлоглиняних

амфор. Зарубинецький етап пам'ятки пов'язаний зі змінами в середовищі населення в умовах експансії кочовиків у кінці I ст. до н. е. В класичний період на ній з'являється житло без обмазки, ймовірно – зрубної конструкції, в той час як основна маса жител – каркасно-плотова з обмазкою. Оборонні споруди характерні для синхронних пунктів: оточували вершину пагорба, де знаходився майданчик, зайнятий поселенням, а по краю, біля схилів, височів земляний вал з крутою зовнішньою стороною, що переходила у рів такої ж глибини. На валу ставили частокіл із вбитих за 0,5 м одна від одної колод товщиною 10–20 см, які підтримували пліт, обмазаний товстим шаром глини. Ходосівське городище серед інших на Середньому Дніпрі мало кілька рядів укріплень. Саме тут найяскравіше простежено, що в кінці I ст. до н. е. під час крупної військової акції подніпровські городища були спалені: ззовні валів знайдені вістря сарматських стріл, в рові – сліди великої пожежі – завали перепаленої глиняної обмазки, що вкривала частокіл, споруджений на вершині валу, де відкриті нижні частини обгорілих стовпів від оборонних стін. В ході робіт відзначено загрозу збереженості пункту [3, с. 32; 12, с. 175; 27, с. 28, 78, 101; 28, дневник, с. 28; 29, с. 38; 43, с. 25, 29, 35; 49, с. 15].

В 1976 р. на чолі групи Археологічного музею АН УРСР між селом і городищем працювала Є.О. Петровська. В числі результатів робіт – фіксація на городищі крім зарубинецьких матеріалів ранньоскіфського шару VI ст. до н. е. із залишками житлових і господарських споруд, співвіднесення пункту з Великим городищем [37, с. 354; 38, с. 1, 4]. Тоді ж М.П. Кучерою складено паспорт на городище з розташованим поруч поселенням «Козаків яр».

У 1983 р. пам'ятка обстежена С.А. Скорим. Уточнено її площу (1,1 га), складено новий паспорт, зроблено висновки про роль цього пункту серед старожитностей регіону [18, с. 44–46, дневник, с. 24–28; 21, с. 16, 19–21, 140; 22, с. 289]. У 1991 р. вона відвідана В.О. Петрашенко та В.К. Козубою [36, с. 17], у 2000 р. групою Київського обласного центру з охорони пам'яток історії, археології та мистецтва визначена охоронна зона об'єкта (50 м) та зона регулювання забудови (100 м) [44, с. 2].

Обстеження пам'яток у 2003 і наступних роках Північною експедицією ІА НАНУ, яка вивчає Ходосівський археологічний комплекс за спеціальною цільовою програмою дозволило констатувати відсутність нових руйнувань. Об'єкт включено до охоронюваної археологічної території «Ходосівський археологічний комплекс», він входить до програми екскурсій для студентів-практикантів експедиції і оглядається щороку по кілька разів. У 2008 р. було здійснено спробу відчуження із державної власності південної ділянки валів площею близько 14 га. У результаті підтриманих численними ЗМІ спільних дій райдержадміністрації, правоохоронних органів, науковців, громадськості пам'ятку повернуто до державної власності. За останніми оглядами, основні її споруди мають форму підкови розмірами близько 3×4,5 км, їх площа – 1–2 тис. га. Довжина уцілілих насипів становить біля 10 км, висота – від 1,5–2 м до 6–8 м, з напільного боку майже всюди фіксується заплалий рів. Насипи пошкоджено насипом недобудованої залізниці, прокладанням доріг і високовольтної ЛЕП, спорудами часів Другої світової війни, створенням ставка, господарським освоєнням ділянок. Ділянка валу між Лісниками, Ходосівкою та Кременищем збереглась у довжину на 1,1 км при ширині 15–20 м і висоті від 2–3 м до 5–6 м, зі сходу від насипу на всьому протязі викопано рів, що зараз має глибину від 1,5–2 м до 3 м і ширину 7–10 м. Об'єкт пошкоджено спорудженням залізниці, у його південне завершення врізано кулеметний напівкапонір Київського укріпрайону. Співставлення космознімків, сучасної та дореволюційної топокарт, результатів огляду вказує на те, що це – частина основних укріплень Великого городища (Рис. 4). Вал західніше Круглика висотою близько 2 м, шириною 8–10 м, з ровами глибиною біля 0,7 м з обох боків уцілів у довжину приблизно на 50 м. Майданчик «Круглого» городища розмірами 60×140 м – підовальний, з ескарпами та залишками валу й рову з напільного боку, розташований у південній частині останця, решту площі якого займає прилегле селище.

Описаний комплекс як об'єкт, що справив значний вплив на розвиток культури і безпосередньо був пов'язаний з видатними подіями історії відповідає критеріям пам'ятки культурної спадщини національного значення. Його складові відображають специфіку військового мистецтва, оборонного будівництва, інженерної думки у різні періоди, характеризують модель життя і господарської діяльності регіону протягом досить тривалого часу. Комплекс репрезентує спадщину зниклих цивілізацій, а добрий стан його збереженості на більшості території цілком відповідає критерію автентичності. Показове використання оборонних споруд ранньозалізної доби і періоду Київської Русі при обороні Києва 1941 р., що хоч і пошкодило пам'ятки, але яскраво демонструє тисячолітні традиції захисту Вітчизни.

Укріплення Великого городища занесені до Держреєстру як пам'ятка національного значення, водночас Кругле городище перебуває на обліку як пам'ятка місцевого значення за законодавством УРСР, а вали на схід і захід від основних укріплень та прилегле до Круглого городища селище внесені до Переліку як щойно виявлені. Поза сумнівом, увесь комплекс, завдяки неординарності має охоронятись за категорією національного значення.

Список використаних джерел та літератури

1. Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии (Приложение к XV т. «Древности») / В.Б. Антонович. – М.: Изд. Имп. Московского Археологического Общества, 1895. – 139 с.
2. Антонович В. Змиевы валы в пределах Киевской земли / В. Антонович // КС. – 1884. – Т. VIII. – Март. – С. 355–370.
3. Археология Украинской ССР / В.Д. Баран, Р.С. Орлов, П.П. Толочко и др. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 3. – 576 с.
4. Бугай А.С. Дослідження Змієвих валів на Київщині / А.С. Бугай // АДУ в 1969 р. – Вип. IV. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 336–341.
5. Бугай А.С. Звіт розвідувальної групи Київського педагогічного інституту про дослідження Змієвих валів Київщини у 1969 році / А.С. Бугай // НА ІА НАНУ. – Ф. експ. – №1969/60 а. – 6 с.
6. Бугай А. Змієві вали / А.С. Бугай // ПУ. – 1976. – №2. – С. 52–54.
7. Бугай А.С. Змієві вали Київщини / А.С. Бугай // УІЖ. – 1970. – №6. – С. 74–83.
8. Бугай А.С. Летопись земли Киевской / А.С. Бугай // Дніпро. – 1970. – №6. – С. 124–137. – Режим доступу: <http://zmievivaly.com.ua/letopis-zemli-kievskoy/>.
9. Военно-топографическая карта Российской Империи. Трехверстовка // Это место. – Режим доступу: <http://etomesto.ru/shubert/>.
10. Гаврилюк Н.О. Скіфська культура / Н.О. Гаврилюк // Словник-довідник з археології. – К.: Наук. думка, 1996. – С. 252–257.
11. Давня історія України. – Т. 2 / С.С. Бессонова, Н.О. Гаврилюк, В.М. Зубар та ін. – К.: ІА НАНУ, 1998. – 495 с.
12. Давня історія України. – Т. 3 / Ю.С. Асєєв, В.Д. Баран, Я.В. Баран та ін. – К.: ІА НАНУ, 2000. – 495 с.
13. Добровольський Л. Забуті межі давньої Київщини / Л. Добровольський // ЗУНТ. – 1908. – Кн. III. – С. 54–78.
14. Добровольський Л.П. Змиевы валы вблизи Киева / Л.П. Добровольский // ЧИОНЛ. – 1909. – Кн. 21. – Вып. 1/2. – Отд. 3. – С. 1–31.
15. Добровольський Л. Колишній наддніпрянський оборонний вал під Києвом (Мриги–Конча) / Л. Добровольський // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1927. – Кн. XII. – С. 223–233.
16. История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н. э. – III в. н. э.) / В.И. Бидзиля, Г.А. Вознесенская, Д.П. Недопако, С.В. Паньков. – К.: Наук. думка, 1983. – 112 с.
17. Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1971. – 792 с.
18. Ковпаненко Г.Т. Отчет о работах Лесостепной Правобережной экспедиции Института археологии АН УССР в 1983 г. / Г.Т. Ковпаненко, С.А. Скорый, С.С. Бессонова и др. // НА ІА НАНУ. – Ф. експ. – №1983/7. – 55 с.; Дневник №1. – 106 с.
19. Ковпаненко Г.Т. Отчет о работах Лесостепной Правобережной экспедиции Института археологии АН УССР в 1984 году / Г.Т. Ковпаненко, С.А. Скорый, С.С. Бессонова и др. // НА ІА НАНУ. – Ф. експ. – №1984/24. – 97 с.
20. Ковпаненко Г.Т. Отчет о работах Лесостепной Правобережной экспедиции Института археологии АН УССР в 1985 году. – Дневник №3 / Г.Т. Ковпаненко, С.А. Скорый, С.С. Бессонова и др. // НА ІА НАНУ. – Ф. експ. – №1985/9. – 41 с.
21. Ковпаненко Г.Т. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион) / Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессонова, С.А. Скорый. – К.: Наук. думка, 1989. – 336 с.
22. Ковпаненко Г.Т. Работы лесостепной Правобережной экспедиции / Г.Т. Ковпаненко // АО 1983 г. – М.: Наука, 1985. – С. 289.
23. Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья / М.П. Кучера. – К.: Наук. думка, 1987. – 208 с.
24. Лекин б/и. Опыт военно-исторического исследования древне-русских укрепленных пунктов / Лекин // ВИВ. – 1909. – Июль-август. – №3 и 4. – С. 21–42.
25. Линка Н. Предварительный отчет об экспедиции «Большой Киев» за 1947 г. / Н. Линка // НА ІА НАНУ. – Ф. експ. – №1947/27. – 17 с.
26. Лінка Н.В. Роботи експедиції «Великий Київ» за 1947 р. / Н.В. Лінка // АП. – 1952. – Т. III. – С. 39–53.
27. Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории УССР / Е.В. Максимов. – К.: Наук. думка, 1982. – 184 с.
28. Максимов Е.В. Отчет о работе Зарубинецкого отряда Среднеднепровской славянской экспедиции в 1988 году / Е.В. Максимов // НА ІА НАНУ. – Ф. експ. – №1988/12 а. – 6 с.; Дневник. – 33 с.
29. Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры / Е.В. Максимов. – К.: Наук. думка, 1972. – 182 с.: ил.
30. Махно Е.В. Зарубинецкие памятники в лесостепном Приднепровье (Материалы к археологической карте) / Е.В. Махно, И.М. Самойловский // Памятники зарубинецкой культуры. – МИА. – 1959. – №70. – С. 11–21.
31. Махно Е.В. Раннеславянские (зарубинецко-корчеватовские) памятники в Среднем Поднепровье / Е.В. Махно // СА. – 1955. – Т. XXIII. – С. 83–88.

32. Махно Е.В. Раскопки зарубинецких поселений в Киевском Приднепровье в 1950 г. / Е.В. Махно // Памятники зарубинецкой культуры. – МИА. – 1959. – №70. – С. 94–101.
33. Махно Є.В. Звіт про роботу Пирогівського та Дмитровицького отрядів експедиції «Великий Київ» / Є.В. Махно // НА ІА НАНУ. – Ф. експ. – №1950/1 е. – 43 с.
34. Мурзин В.Ю. Большие городища Лесостепной Скифии / В.Ю. Мурзин, Р. Ролле // Історія Русі–України (історико-археологічний збірник). – К., 1998 – С. 34–41.
35. Общая схема древних укреплений и путей вокруг Киева / Составил штабс-капитан Васильев под ред. подполковника Стеллецкого // ВИВ. – 1911. – Кн. 7–8. – Приложение.
36. Петрашенко В.О. Археологічні пам'ятки басейну р. Віти в Київському Подніпров'ї / В.О. Петрашенко, В.К. Козюба // Препринт. – К., 1993. – 56 с.: іл.
37. Петровская Е.А. О работах Подгорцевско-Ходосовского отряда Археологического музея АН УССР / Е.А. Петровская // АО 1976 г. – М.: Наука, 1977. – С. 354.
38. Петровская Е.А. Отчет о раскопках и разведках памятников раннего железного века на территории Киевской области в 1976 г. / Е.А. Петровская // НА ІА НАНУ. – Ф. експ. – №1976/127. – 16 с.
39. Покровская Е.Ф. Отчет о работе группы экспедиции «Большой Киев» Института археологии АН УССР / Е.Ф. Покровская // НА ІА НАНУ. – Ф. експ. – №1947/27. – 7 с.
40. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии... / Л. Похилевич. – К.: В тип. Киевопечерской Лавры, 1864. – V + 763 с.
41. Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский... / Л. Похилевич. – К.: Изд. книгопродавца Н.А. Оглоблина, 1887. – 305 с.
42. Раппопорт П.А. К вопросу о системе обороны Киевской земли. По материалам работ разведочно-маршрутного отряда экспедиции «Большой Киев» / П.А. Раппопорт // КСИАУ. – 1954. – Вып. 3. – С. 21–26.
43. Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э. – первой половине I тысячелетия н. э. // Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах / В.И. Бидзиля, О.А. Гей, К.В. Каспарова и др. – М.: Наука, 1993. – 328 с.
44. Толкачов Ю.І. Звіт про науково-археологічні обстеження на території Київської області в 2000 р. / Ю.І. Толкачов // НА ІА НАНУ. – Ф. експ. – №2000/148. – 17 с.
45. Фабрициус И. Отчет о рекогносцировочной поездке в сс. Хотов (Хотів) и Ходосовка (Ходосиевка) по заданию экспедиции «Большой Киев» (11/VI-1947 г.) / И. Фабрициус // НА ІА НАНУ. – Ф. експ. – №1947/27. – 6 с.
46. Фіалко О.Є. Напад скіфів на Трахтемирівське городище / О.Є. Фіалко, Ю.В. Болтрик. – К.: «Корвін-пресс», 2003. – 152 с.
47. Фундуклей И. Обозрение Киева и Киевской губернии в отношении к древностям... – Ч. 2. Обозрение Киевской губернии / И. Фундуклей. – Б/М, Б/Г. – 290 + XXXXVII с.
48. Шендрик Н.І. Довідник з археології України. Київська область / Н.І. Шендрик. – К.: Наук. думка, 1977. – 144 с.
49. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. / В.Д. Баран, Е.В. Максимов, А.Т. Смиленко и др. – К.: Наук. думка, 1985. – 184 с.
50. Kowalczyk E. Waly Zmijowe. Ze studiow nad obrona stala ziem ruskich we wczesniejszym sredniowieczu / E. Kowalczyk // Kwartalnik historii kultury materialnej. – 1969. – R. XVII. – Nr. 2. – S. 141–179.

Список скорочень:

АДУ – Археологічні дослідження на (в) Україні
 АО – Археологические открытия
 АП – Археологічні пам'ятки УРСР
 ВИВ – Военно-исторический вестник
 ЗУНТ – Записки Українського наукового товариства у Києві
 КС – Киевская старина
 КСИАУ – Краткие сообщения Института археологии АН УССР
 МИА – Материалы и исследования по археологии СССР
 НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАН України
 ПУ – Пам'ятки України
 СА – Советская археология
 УІЖ – Український історичний журнал
 ЧИОНЛ – Чтения в историческом обществе Нестора-летописца

Кирило Панченко

асистент Кіровоградського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка
м. Кіровоград

СКІФСЬКІ КУРГАНИ В БАСЕЙНІ ІНГУЛУ НА КІРОВОГРАДЩИНІ

У статті опубліковані матеріали археологічних досліджень 1973 р. трьох пізньоскіфських курганів у степовій зоні Кіровоградщини.

Ключові слова: ранній залізний вік, скіфи, курган, катакомба, поховальний обряд.

У 1973 р. археологічною експедицією Кіровоградського краєзнавчого музею (тепер Кіровоградський обласний краєзнавчий музей) біля с. Воронцівка Новгородківського району під час спорудження водосховища були проведені рятівні розкопки восьми курганів епохи бронзи та раннього залізного віку. Результати археологічних досліджень були частково залучені автором розкопок, Н.М. Бокій під час написання дисертації [3, с. 78] та згадуються в одній з публікацій [11, с. 19]. Артефакти, отримані під час археологічних розкопок зберігаються у фондах Кіровоградського обласного краєзнавчого музею, а рукописні польові матеріали та звіт – у фондах археологічного музею імені Нінель Бокій Кіровоградського державного педагогічного університету.

Біля с. Воронцівка знаходилося дві групи курганів. Перша група складалась з п'яти насипів (№ 1–5). Друга група – з двох насипів (№ 7–8). Окремий курган (№ 6) знаходився на лівому березі р. Кам'янки за 3,5–4 км на південно-східній околиці села. Серед восьми різночасових курганів до скіфського часу належать кургани № 1, 2 та 4.

Курган 1. Висота 0,7 м, діаметр – 20 м. Скіфське поховання було здійснене в катакомбі. На глибині 3,2 м від давнього горизонту зафіксована вхідна яма прямокутної форми (1,8 × 1,4 м), орієнтована за віссю північний захід – південний схід. Біля південно-східної стінки ями, на глибині 2 м, зафіксована сходинка шириною 0,2 м. Дно мало пологий спуск у поховальну камеру, розташовану перпендикулярно до вхідної ями. Катакомба прямокутної форми (2,4 × 1,7 м) орієнтована в напрямку північний схід – південний захід, глибина від рівня давнього горизонту 3,4 м.

Могила пограбована у давнину. В заповненні ями безсистемно траплялися людські кістки. У катакомбі під південно-східною стінкою знаходилися залишки кістяка. *In situ* збереглися кістки обох ніг, променеві кістки та кисть лівої руки. Кістяк лежав на спині у випростаному положенні головою на південний захід.

У заповненні знайдені: бронзовий наконечник стріли, декілька залізних панцирних пластин. Також у насипу кургану були виявлені два фрагменти ручок амфор [2, с. 2].

Курган 2. Висота – 0,75 м. Діаметр – 25 м. В насипу на глибині 0,5 м зафіксовані залишки дерев'яного перекриття. Могильна яма прямокутної форми (2,5 × 1,8 м), орієнтована в напрямку захід – схід, глибина від рівня давнього горизонту 2 м. Яма мала потужне перекриття з колод, яке виходило далеко за її межі. Більшість із колод укладені радіально до центру, окремі – перпендикулярно до стінок ями.

Поховання пограбоване. Кістяк лежав у випростаному стані на спині головою на захід. *In situ* збереглася верхня частина тіла та стегнові кістки ніг. У заповненні знайдені залізні панцирні пластини, фрагменти кількох бронзових пластинок від захисного поясу, фрагмент залізного предмету, велика бронзова конічна ворворка. Зліва від ноги виявлений залізний підток, а зліва від голови – залишки жертвовної їжі.

В насипу кургану знайдені фрагменти стінок амфор [2, с. 2–3].

Курган 4. Висота – 0,5 м. Діаметр – 20 м. В центрі кургану знаходилось поховання в катакомбі. Вхідна яма прямокутної форми (2,2 × 1,5 м) орієнтована в напрямку північний схід – південний захід, знаходилась на глибині 3,8 м від рівня давнього горизонту. Біля північно-східної стінки на глибині 2,5 м облаштована сходинка шириною 0,15 м.

До поховальної камери вів похилий спуск. Поховальна камера знаходилась на одній осі з вхідною ямою (південний захід – північний схід). Розміри ями – 2,8 × 2,4 м.

Могила пограбована у давнину. Кістки похованого розкидані. Серед інвентарю зберігся фрагмент залізної панцирної пластини та дві залізні ворворки [2, с. 5].

Кургани біля с. Воронцівка за сукупністю рис поховального обряду та артефактами можуть бути віднесені до IV ст. до н. е. Враховуючи нечисельність скіфських пам'яток басейну Інгулу, подальша інтерпретація матеріалів Воронцівських курганів доповнить наявну інформацію про поховальний обряд та матеріальну культуру населення зазначеного регіону у пізньоскіфський час.

Список використаних джерел та літератури:

1. Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык (Скифский царский курган IV в. до н.э.). – К., 1991. – 431 с.
2. Бокий Н.М. Отчет о раскопках Кировоградского краеведческого музея за 1973 год // АМБ 1973/1
3. Бокий Н.М. Скифский период на пограничьи степи и лесостепи в Днепровском Правобережье: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: 07.00.06 «Археология» / Н. М. Бокий. – К., 1979. – 241 с.
4. Галанина Л.К. Скифские древности Приднепровья // САИ. – 1977. – Вып. Д 1-33. – 68 с
5. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII– IV вв. до н. э. – Киев: Наукова думка, 1983. – 380 с.
6. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). – Киев: Наукова думка, 1989. – 333 с.
7. Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. – Вып. Д 1 – 4. – М., 1964. – 113 с.
8. Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII – III вв. до н. э.). – М., 1991. – 253 с.
9. Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V-III вв. до н. э. // САИ. – 1967. – Вып. Д 1-4. – 180 с.
10. Полін С.В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія. – 1987. – №59. – С. 17–36.
11. Черенко Е.В. Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья / [Черенко Е.В., Бессонова С.С., Болтрик Ю.В., Полин С.П., Скорый С.А., Бокий Н.М., Гребенников Ю.С.]. – К., 1986. – 368 с.

Анатолій Гуцал

доцент кафедри архівознавства,
спеціальних історичних і правознавчих дисциплін
Кам'янець-Подільського
національного університету ім. І. Огієнка

КУРГАН №11 ІЗ КОЛОДІЇВСЬКОГО НЕКРОПОЛЯ

У статті повідомляється про результати розкопок одного із курганів скіфського часу біля села Колодівка на Хмельниччині, який відрізняється від інших топографією та деякими конструктивними особливостями насипу.

Ключові слова: Колодівка, курган, сіроглиняна гончарна кераміка, горщик, миска.

В околицях с. Колодівка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області розташовані три групи курганів ранньоскіфського часу (VII-VI ст. до н.е.). Займають вони підвищені місця північно-західніше, північно-східніше і південніше села (рис. 1). Археологічна експедиція Кам'янець-Подільського національного університету присвятила їх дослідженню кілька літніх сезонів. Всього розкопками було охоплено 21 курган.

Курган №11 не входив у жодну із значених груп. Він знаходився на полях колишнього с. Теремці, зараз затопленого Дністровським водоймищем, за 2 км на схід від курганної групи II, на орному полі за 45 м лівіше дороги, що веде до Бакотської затоки (рис. 1). До сучасного краю води від нього залишалось біля 100 м, а до старого русла річки було близько 0,8-0,9 км. Місцина має дуже плавний нахил на схід і більш крутий спуск в сторону півдня. Даний курган розташований в тому ж районі с. Теремці, де при оранці поля у 70-х рр. XX ст. знайдено вудила киммерійського часу [2, с. 55-57].

Насип повністю відсутній, його вдалось простежити за камінням, яке виорю-

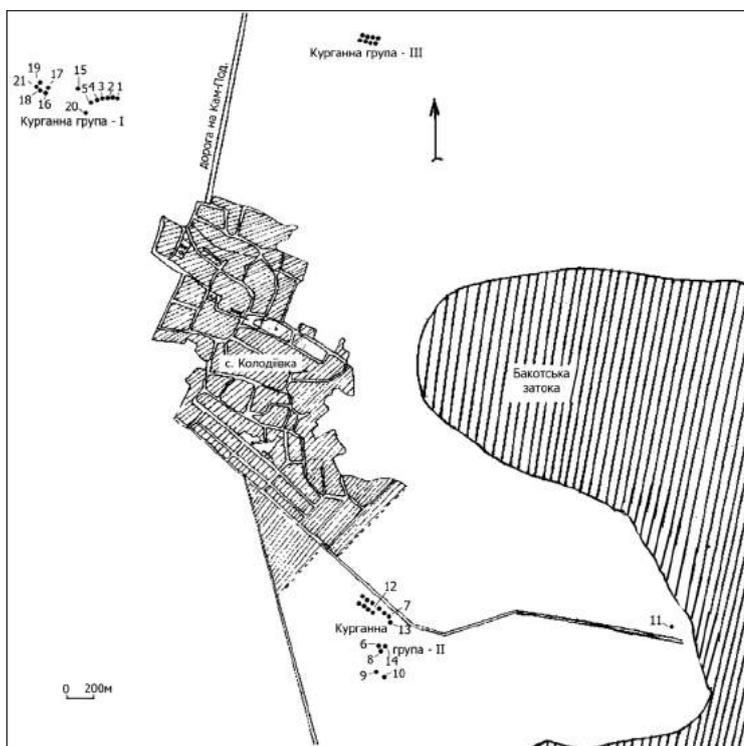

Рис. 1. Схематичний план розташування курганів в районі с. Колодівка

Рис. 2. Залишки кам'яного насипу в кургані

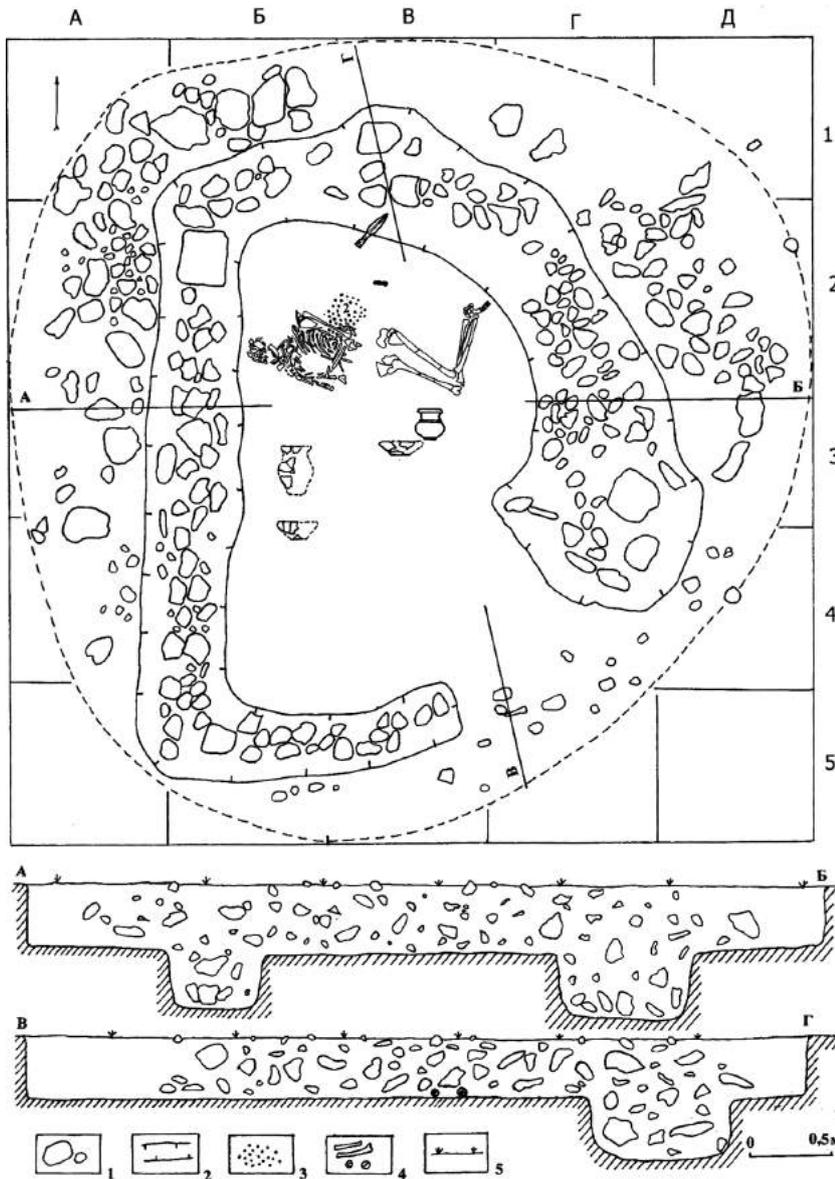

Рис. 3. План кургану № 1:

1 – каміння; 2 – контури рову; 3 – трупоспалення; 4 – кістки;
5 – верхній дерновий шар

валось під час обробітку землі. При розчистці першого штика зразу ж натрапили на скупчення каміння, яке фіксувалось спочатку на площі 4×3,5 м, а дещо глибше – на 5×4,8 м. Його товщина складала 0,35-0,4 м (рис. 2). Це все, що залишилось від кам'яної конструкції насипу, спорудженої на рівні давнього горизонту. Під цим шаром каміння виявлено підквадратний (чи скоріше підковоподібний) в плані ровик, який був заповнений камінням і оточував центральну частину кургану площею 1,8×2,9 м. Глибина його – 0,35–0,4 м, найвужчим він виявився у південній частині (0,35-0,4 м), найширшим у східній (1–1,3 м). З південно-східного боку у рові був розрив завдовжки 0,95 м. Південна і західна сторона рову майже прямі, а північна і східна – півкругла (рис. 3). Призначення цього об'єкту проблематичне. Не виключено, що він міг служити для закріплення якихось дерев'яних деталей, наприклад, поховальної камери чи її аналога, але чітких доказів цьому не простежено. Рови в конструкції дерев'яних склепів у подільських курганах скіфського періоду зустрічаються, правда не такої аморфної в плані конфігурації, а чітко вираженої квадратної чи прямокутної форми [6, с. 31; 7, с. 39].

У північній частині простору, оточеного ровом, виявлено залишки кістяка дорослого чоловіка, віком близько 60 років (рис. 4). Він лежав на правому боці у напівскорченому стані (ноги в тазу зігнуті градусів на 30, у колінах – на 90, ліва рука зігнута в лікті під прямим кутом, а права – під гострим і кистю повернута до підборіддя). Більшість кісток в анатомічному порядку, хоча стан їх збереженості поганий. Череп розчавлений на дрібні шматки, на кілька частин переламані кістки рук, ребра, не зовсім уціліли таз, хребці, фаланги пальців рук і лівої ноги.

У районі спини цього тілопокладення виявлено тілоспалення. Кальциновані кістки разом з попелом знаходились на рівні материка на площі діаметром 0,25 м. Окремі

з них знайдені під кістяком, що означає, очевидно, більш ранній термін захоронення трупоспалення. За 0,4 м південніше стегнових кісток лежали роздавлений, виготовлений на гончарному колі, горщик і ліпна миска (рис. 4). Південно-східніше від них було знайдено фрагменти ліпної корчаги і ще однієї миски. Уламки останньої траплялися і при розчищенні каміння. Північно-східніше трупоспалення, за 0,15 м, знайдено залізний ніж, а у рові під внутрішньою стінкою, лезом вниз, стирчав наконечник залізного списа. У культурному шарі розчищено ще кілька черепків від кубка і два крем'яних відщепи.

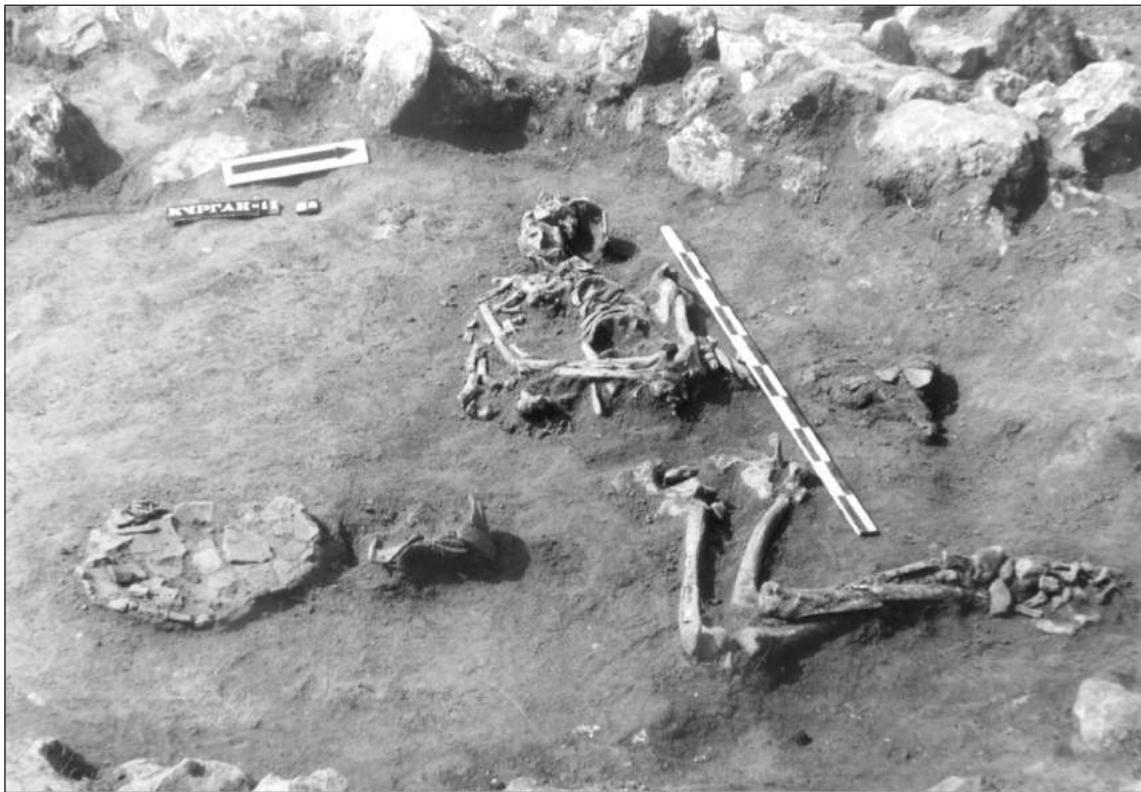

Рис. 4. Залишки тілопокладення в кургані № 11

Опис знахідок:

1. Уламки корчаги (рис. 5, 1). Збереглися у кількох черепках стінки і вінець. Висота посудини могла бути біля 24 см, діаметр вінець – 20,5 см, тулуба – 24,5 см. Віничик нахилений назовні, тулуб у середній частині розширюється і плавно звужується до дна. Нижче найбільшого розширення корпусу є невеликі овальні горбки. Колір зовнішньої сторони – світло-сірий, внутрішньої – чорно-сірий.

2. Миска (рис. 5, 2). Конусовидний корпус звужується до плоского дна, вінець загнутий всередину, край його заокруглений. Із середини по краю зроблено наколи, які на зовнішній стороні виступають у вигляді горошин. Колір чорний з бурими плямами, діаметр вінець – 29 см, дна – 10, висота – 9 см.

3. Миска (рис. 5, 3). Збереження фрагментарне. Конусовидний тулуб переходить у плоске дно і у відтягнутий всередину підтрикутний вінець. Висота – 10 см, діаметр вінець – 22,5 см, дна – 9 см. Забарвлення зверху сірувате, із середини чорно-сіре, на зламі черепок – чорний. Аналогічні миски типові для всієї території поширення скіфської культури [4].

4. Кружальна корчажка. Посудина сірого кольору, майстерно виготовлена на гончарному колі, повністю реставрована. У неї сильно відігнутий (майже горизонтальний) вінець, високе горло, яке переростає у розширений тулуб, плоске, виділене кільцевидним виступом, дно. По плічках проходить невисокий валик. Тісто добре відмулене, з вкрапленнями дрібного піску. Висота – 13,5 см, діаметр вінець – 11,5, тулуба – 15,5, дна – 6,9 см.

5. Фрагмент стінки кубка. Черепок чорний, на зламі – темно-коричневий.

6. Уламок денця кубка чорного кольору.

7. Крем'яний скол у формі проколки з видовженим гострим кінцем.

8. Крем'яний скол у формі підтрикутного скребка.

9. Залізний наконечник списа. У нього лавролистне перо, втулка переходить на лезо у вигляді поздовжнього ребра, яке закінчується лише на кінці вістря. Внизу втулки з одного боку зроблено отвір для закріплення древка. На втулці на віддалі 8,2 см видніється слід від ковальського шва, який розійшовся і добре видно, що кінці металевих листів, з якого виготовлена втулка підведені, один до одного (встик, а не

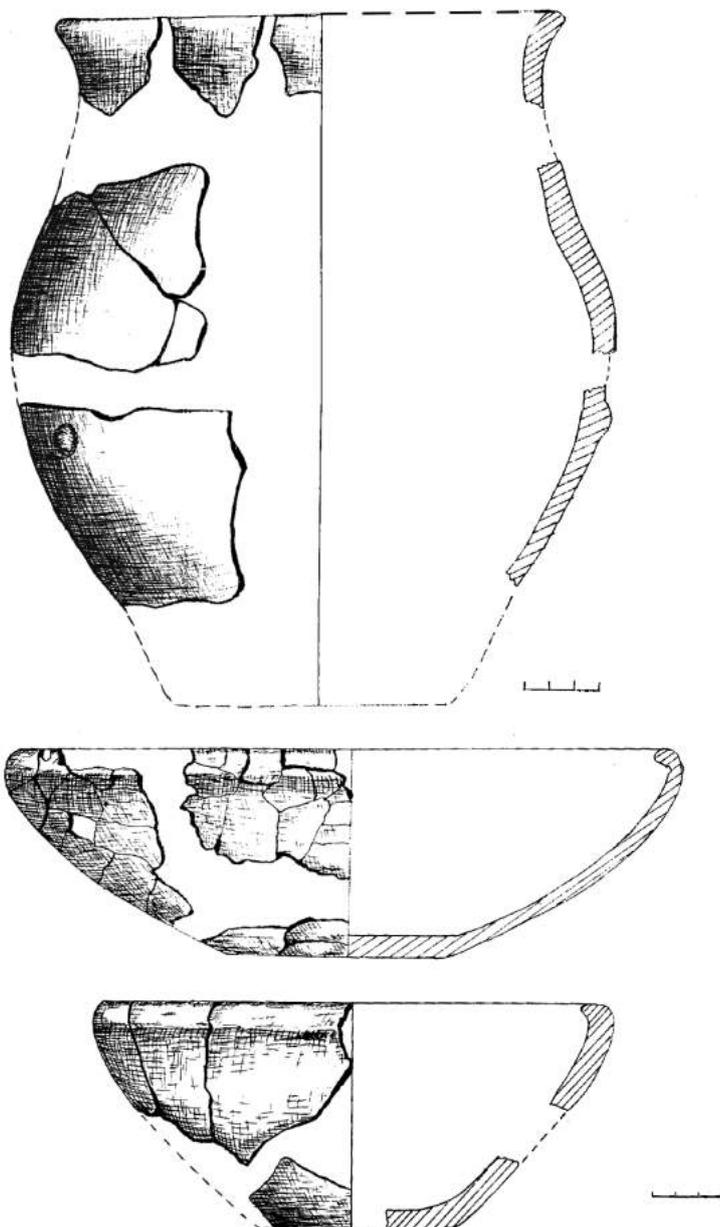

Рис. 5. Горщик і миски з кургану № 11

ко від старого русла річки, тобто не на прибережних ділянках, але і не на найвищих точках місцевості. Це, в якійсь мірі, може говорити про його перехідний етап від передскіфської епохи до ранньоскіфської і відповідно визначати його дату. Але супровідний інвентар не дає достатніх підстав для такого висновку. Перш за все, це стосується сіроглиняного кружального горщика. Число таких знахідок на старожитностях часів скіфської архаїки постійно зростає. Навколо цього виду посуду є ряд дискусійних моментів. Не встановлене остаточно місце його походження, шляхи і час проникнення на територію Середнього Подністров'я тощо. Дослідники вважають, що навряд чи з'являється він тут раніше другої половини VII ст. до н. е. [1; 3, с. 51; 10, с. 44, 46]. Залізний спис за існуючою класифікацією відноситься до найстаршої групи таких виробів і може датуватися в межах другої половини VII-VI ст. до н. е. [5, с. 35-43]. На його архаїчність, в межах зазначеної хронології, вказує гранчаста втулка.

Таким чином, найімовірніша дата кургану №11 – друга половина VII ст. до н. е. Його розташування говорить за те, що не всі кургани ранньоскіфського часу розміщувалися тільки на домінуючих висотах. І їх число, сподіваємося, буде збільшуватися в процесі подальших археологічних вивчень.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бруяко И. В. Северо-Западное Причерноморье в VII-V вв. до н. э. Начало колонизации Нижнего Поднестровья // Античный мир и археология. – Саратов, 1993. – Вып. 9. – С. 60-79.
2. Горішній ПА. Бронзові вудила з с. Теремці // Археологія, 1978. – №27. – С. 55-57.

в накладку). Зовнішня сторона втулки восьмигранна, тоді як внутрішня – кругла. Грані рівномірно розподілені по окружності і тягнуться до початку леза. Внизу вони ширші (10 мм), а до верху, відповідно до того як тоншає втулка, звужуються (5,6 мм). Для фіксації держака на втулці пробитий отвір. Довжина наконечника 29,8 см, в тому числі леза – 19,3 і втулки – 10,5 см. Найбільша ширина пера у середній його частині (3,7 см), діаметр втулки зовні – 2,9 см. Залізо покрите іржею, особливо куски накипу присутні на лезі, але в цілому збереженість виробу задовільна. Загалом списи із такими втулками не характерні для скіфської епохи. Цікаво, що в одному із Братишівських курганів (Середнє Подністров'я) знайдено восьмигранний підток для держака списа [12, с. 57, tabl. 4.2с).

10. Залізний ніж має пряму спинку, яка переходить у короткий гачкоподібний черешок. Його загальна довжина – 6,5 см, товщина спинки – 0,25-0,3 см, ширина леза – 1,2 см.

Топографія кургану № 11 докорінно відрізняється від усіх інших у Колодіївці та й на території Поділля в цілому. Як правило кургани займають підвищені плато, водорозділи і рідко коли зустрічаються у низинах. Так, група із семи курганів передскіфської доби розкопана І.Шовкоплясом в околицях с. Лука Врублівецька [11, с. 5]. Г.Смирною досліджено один насип передскіфського періоду біля с. Дністрівка, на правому березі Дністра, неподалеку с. Колодіївка [10, с. 55]. Дослідниця зробила припущення, що у передскіфську пору кургани будувалися на невисоких прибережних терасах, а у скіфський час – на високих місцях.

Курган №11 знаходився порівняно далеко

3. Кашуба М., Дараган М., Левицкий О. Технологические новшества раннего железного века: перспективы изучения ранней гончарной сероглиняной керамики Восточного Прикарпатья // *Revista Arheologica, Chisinau*. 2010. – vol. V. – nr.2. – С. 28-61.
4. Ковпаненко Г.И. Бессонова С.С. Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. – К., 1989. – 332 с.
5. Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. – 1964. – Д 1-4. – 90 с.
6. Смирнова Г.И. Курганный могильник раннескифского времени у с. Долиняны // АСГЭ. – 1977. – №18. – С. 29-40.
7. Смирнова Г.И. Курганы у села Перебыковцы – новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре // ТГЭ. – 1979. – Т. 20. – С. 37-67.
8. Смирнова Г.И. Новые данные о поселении у с. Долиняны (по материалам раскопок 1977-1978 гг.) // АСЭ. – 1981. – Т. 22. – С. 40-60.
9. Смирнова Г.И. Еще раз о серой кружалной керамике из раннескифских памятников Среднего Поднестровья // АСЭ. – 1999. – Т. 34. – С. 44-55.
10. Смирнова Г.И. О формировании познечернолесской культуры на Среднем Днестре // АСГЭ. – 1984. – №25. – С. 43-60.
11. Шовкопляс І.Г. Курганний могильник передськіфського часу на Середньому Дністрі // Археологічні пам'ятки УРСР, 1952. – Т. IV. – С. 5-11.
12. Sulimirski T. Scytowie n azachodniem Podolu. – Lwow, 1936. – 186 s.

Галина Осетрова

старший науковий співробітник НІАЗ «Кам'янець»

КУЛЬТУРНО-МОВНІ КОНТАКТИ НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я ТА ПІВДЕННОГО ПОБУЖЖЯ В IV ст. н.е.

В статті повідомляється про культурно-мовні контакти населення Подністров'я та Побужжя у I-V ст. н.е. та процес формування черняхівської культури, яка залишила глибокі сліди у мові та культурі України.

Ключові слова: Подністров'я, Побужжя, племена, контакти, мова, черняхівська культура.

З давніх часів територія Середнього Подністров'я та Південного Побужжя була зоною інтенсивних між-племінних контактів, які мали великий вплив на мову, матеріальну та духовну культуру місцевого населення. Культура слов'янських племен, що жили на території краю, склалася протягом століть під значним впливом культур інших племен і народів.

Лісостепове Подністров'я та Південне Побужжя – це, головним чином, землі Поділля. Історія цього краю, починаючи з найдавніших часів, тісно пов'язана з іншими етнографічними регіонами, зокрема з Волинню та Прикарпаттям. Заселення Лісостепоного Подністров'я та Південного Побужжя сягає в глибину тисячоліть. Цьому сприяли своєрідний рельєф місцевості, різноманітні природні багатства, м'який клімат і родючі землі. Найбільші річкові артерії краю – Дністер, Південний Буг та їхні притоки – здавна привертали увагу людей, і вони селилися тут, починаючи від доби кам'яного віку [3, с. 3].

Землі Лісостепоного Подністров'я та Південного Побужжя – зона важливих археологічних пам'яток, які відображають основні етапи історії населення краю від кам'яного віку до середньовіччя і численні нашарування культур різних племен і народів.

Приблизно в VI-V тис. до н.е. племена, які населяли територію Лісостепоного Подністров'я та Південного Побужжя вступили в останню фазу кам'яного віку – неоліт, який тривав на території краю до рубежу IV-III тис. до н.е. Етнічна історія буго-дністровських неолітичних племен завершального періоду збігається загалом з давньою мовною єдністю – індоевропейською. Подальший розвиток індоевропейського населення – історичного попередника багатьох пізніших європейських племен і народів – припадає на землях Поділля на добу міді і бронзи (IV-II тис. до н.е.) [3, с. 25].

Доба міді IV-III тис. до н.е. представлена тут широко відомою трипільською культурою. Поселення трипільців досить густо вкривали землі Подністров'я та Південного Побужжя. У цей час тут разом з місцевим автохтонним населенням жило прийшло з Дунайсько-Балканського регіону. Відбувається значне збільшення населення і активний процес змішання місцевих і прийшлих племен [3, с. 112].

Український історик М.Брайчевський відзначає статичний характер трипільської культури. Вона квітнула на великих обширах теперішніх Правобережної України і Молдови протягом майже двох тисячоліть. Пам'ятки виявляють дивовижну подібність, майже не простежується наступ культури: ранні пам'ятки трипільського типу слабо відрізняються від пізніх [2, с. 175].

Поглиблене вивчення трипільської культури не дало підстав виводити ранніх слов'ян від трипільців. Встановлено, що її витoki ведуть до Нижньої Наддунайщини, Балкан і далі – в країни Стародавнього Сходу. Отже, трипільці не були безпосередніми предками слов'ян, але високорозвинена трипільська культура відіграла велику роль в історії Середньої Наддністрянщини [8, с. 35].

В II тис. до н.е. ситуація докорінно змінюється. В житті східноєвропейських племен настає доба другого зрушення – як у просторі, так і в часі. Це доба бронзи. Вона докорінно ламає стару структуру. Замість єдиної культури з'являється цілий калейдоскоп великих і малих, часом подібних, часом яскраво відмінних культур. Змінюючи, перекриваючи, витісняючи одна одну, вони утворюють складне і строкате етнокультурне підґрунтя, яке дуже непросто систематизувати [2, с. 175].

Лише в середині I тис. до н.е. населення Східної Європи вступає в другий період соціальної стабілізації й статичності, що має в літературі умовну назву «Скіфського». Скотарські племена скіфів підкорили своїй владі осіле землеробське населення, що заселяло територію між Дніпром і Дунаєм. Утворилося велике об'єднання племен, відоме під назвою Скіфія. Мова скіфів відносилася до індоіранської гілки індоєвропейської сім'ї мов [1, с. 22].

Виходячи з опису Геродота, лісостепова територія між Південним Бугом і Дністром була місцем проживання скіфів-орачів. Багато дослідників вважає, що скіфи-орачі були місцевими землеробськими прото-слов'янськими племенами, які входили до Скіфії і знаходилися під впливом її матеріальної і духовної культури. Також існували тісні взаємини місцевого населення з культурами фракійських племен Карпато-Дунайського району.

Скіфи були тісно пов'язані з античним світом, зокрема з культурою стародавньої Греції. Вони не тільки стали посередниками у поширенні античної культури на землях Південно-Східної Європи, а й самі створили високу матеріальну та духовну культуру. Вплив скіфської культури простежується також на лісостеповій території між Південним Бугом і Дністром [3, с. 47, 49]. Скіфські особливості глибоко проникали в мову, матеріальну та духовну культуру слов'ян, передусім в ідеологію, релігійну та соціальну сфери, фольклор, мистецтво. В іранців слов'яни запозичили нові для них божества: Хорса (бога сонця), Симаргла (бога землі та підземного царства), поклоніння річкам тощо [8, с. 45].

На межі ер становище на території сучасної України ускладнюється через могутню сарматську експансію зі сходу. Давні слов'яни знову, як і за скіфських часів, опинилися в симбіозі з іраномовним світом кочовиків євразійських степів. Дані мовознавства дозволяють відносити сарматів (савроматів) разом із скіфами, саками, масагетами та іншими народами до північно-іраномовної групи. Кількість іранських за походженням феноменів у мові і культурі, зокрема, релігії і міфології слов'ян, насамперед українців, настільки значна, що в науковій літературі виникло питання щодо ірано-слов'янського симбіозу, який відбувся в давнину на території України. Припускається, що слов'яни та іранці мешкали на одній території, змішуючись між собою, що, врешті-решт, привело до слов'янізації іраномовного населення [7, с. 202, 232].

Про іранський вплив на слов'ян говорить масив іранських запозичень в області лексики, пов'язаної з культом: *віра, світ, благо, кара, слово, срам, вина, могила, боятися* тощо. Переважна більшість слів, як і типове для скіфського кола м'яке українське «г» та інші лінгвістичні явища, запозичуються тільки південним-сходом слов'янського світу, і, зрозуміло, після розселення слов'ян. Але є і загальнослов'янські запозичення, серед яких також ті, що відносяться до області вірувань і культу: «**бог**», «**диво**». Як бачимо, вплив іранців найбільш суттєвим чином стосується світоглядної сфери. Протягом довгого часу на території пізнішої Київської Русі були поширені іранські імена. У мирному договорі Києва з Візантією в XI ст. ми зустрічаємо іранські імена Сфандр, Прастен, Ісгр, Фурстен та інші [9, с. 38-39]. Духовні зв'язки між слов'янами та іраномовними народами півдня Східної Європи збереглися аж до доби Київської Русі [7, с. 207].

До теперішнього часу такі ріки як Дністер, Дніпро, Дон носять назви, пов'язані зі стародавнім скіфським світом. Вони ведуть походження від скіфського слова «дану» (пізніше «дан») – «**ріка**». Від кореню «дан» утворена і назва р. Дністер, засвідчена пізньоантичними та візантійськими джерелами як «Данастріс», «Данастер». Назва р. Прут походить від її скіфської назви «Пората», про що пише Геродот [1, с. 22]. Разом з тим на Середньому Дністрі збереглися і східно-балканські гідроніми (Опор, Солоніпер, Серет), на Південному Бузі – Березань, Ятрань. Отже, існують певні переплетіння різноманітних за походженням гідронімів на території Лісостепоного Подністров'я. Разом з тим, рельєфно виділяється давньослов'янська гідронімія [4, с. 268].

На рубежі і в перші століття нашої ери на території сучасної України починає утворюватись надетнічна, провінційно-римська за своєю суттю черняхівська культура, у створенні якої взяло участь різноетнічне населення Північного Причорномор'я, Подністров'я і Прикарпаття. Війна Риму з Дакією за правління імператора Траяна у 106 р. завершилась повним розгромом даків та перетворенням Дакії в римську провінцію. Відбувається вплив вихідців з Мезії, Фракії та Дакії на територію Середнього Подністров'я. Значно посилюється процес соціальної та культурно-мовної взаємодії носіїв античної цивілізації з гето-фракійським

населенням, яке ставало органічною частиною «Римського світу». Провідну роль в утворенні черняхівської культури відігравали гети і даки. Вони мали великий вплив на місцеве слов'янське населення та сарматів, які на той час слов'янізувалися [7, с. 258-259].

Населення Подністров'я мало жваві торговельні зв'язки з римськими провінціями, а в деяких випадках – і з самою Італією. Про це свідчать знахідки окремих, а часом цілих скарбів римських монет [8, с. 53].

Є підстави твердити, що серед черняхівських племен розвивалася писемність, яка набула в них двох видів. Насамперед побутувало й удосконалювалося місцеве піктографічне письмо типу «черт і різів», яке використовувалося як календарні, родові й особисті знаки та знаки для лічби і ворожіння. Крім того, через купців і ремісників Південного Причорномор'я та римських провінцій, через римські монети з латинськими написами до черняхівських племен проникало грецьке й латинське вокалізоване літерно-звукове письмо, на що вказують археологічні дані. Уламки черняхівського посуду місцевого виробництва з грецькими та латинськими літерами виявлено на Середній Наддністрянщині. Велика кількість цих знахідок неспростовно свідчить про поширення серед черняхівського населення писемності на основі грецького (переважно на сході) й латинського (переважно на заході) алфавітів, яка, слід гадати, використовувалася також для запису воєнних і торговельних угод та інших документів. Це важливе культурне явище було зумовлене всім ходом культурно-економічного розвитку черняхівського населення. Загальний прогрес черняхівських племен в умовах розпаду старих племінних та родових зв'язків, жвавої торгівлі з римськими провінціями, яка давно переросла старі етнічні й племінні межі, сприяв консолідації різноетнічних племен, нівеляції племінних особливостей і навіть формуванню черняхівської народності. Хоча цей процес, мабуть, обмежився первісною стадією, він, проте, передбачав необхідність наддіалектної мови для міжплемінного спілкування, тобто мови черняхівської народності. Зважаючи на строкатий і генетично переважно не споріднений етнічний склад черняхівського населення, вірогідним видається припущення, що міжплемінними мовами тут могли бути провінційна латинська, широко розповсюджена в Дакії, і грецька, що здавна була більш – менш знайома населенню Північного Причорномор'я. У світлі цього використання черняхівськими племенами, зокрема слов'янами, грецького і латинського письма було цілком логічним і закономірним [8, с. 140-141]. Всілякі спроби розглядати появу писемності у східних слов'ян з позиції повної автохтонності й припускати існування місцевих оригінальних алфавітів не мають під собою реального історичного ґрунту, оскільки літерно-звукове письмо поширювалося у всьому світі майже виключно шляхом запозичень. Черняхівська народність не встигла сформуватись через навалу гунів в кінці IV – на початку V ст. н.е. Але спадкоємність культурних традицій та фольклору в цьому ареалі зберігалася протягом століть [8, с. 142].

В епоху черняхівської культури на території сучасної України з'явилися германські племена готів. На початку нашої ери вони жили на південному узбережжі Балтійського моря та в нижній течії Вісли. Наприкінці II ст. н.е. вони, шукаючи нових земель, вирушили на південний схід і, пройшовши сучасну територію України від Волині вздовж Південного Бугу, на початку III ст. досягли Південного Причорномор'я, Надзав'я і Криму. Тут вони змішалися зі скіфо-сарматськими племенами. У 2-й половині III ст. вони поділилися на дві групи: остроготів (остготів) і візіготів (вестготів). На північ від Дунаю жили візіготи, а на схід від Дністра – остроготи. У IV ст. остроготи утворюють союз племен, так звану «державу Германаріха».

Германці є найближчими мовними «родичами» слов'ян. У слов'янських мовах немало східно-германських запозичень. В українській мові це такі слова як *князь, хрест, Господь, хліб, хлів, котел, буква, шолом, меч, виноград, осел* (означало коня), *крейда, лев, риба, верблюд* (означало слона) та інші. Завдяки готам-аріанам відбулося перше знайомство слов'ян з християнством [9, с. 39].

Черняхівські племена були язичниками, але розвиваючи язичницькі релігійні вірування, вони тим не менше не були відірвані від тих центрів Римської імперії, з яких у III-IV ст. поширювалося нове, християнське віровчення. В епоху розквіту черняхівської культури III – V ст. н. е. християнство поширюється, зокрема, в районі Гюдунав'я та Подністров'я. У IV ст. серед вестготів проповідник Ульфїла поширював християнське віровчення в його аріанському варіанті. Якась частина черняхівського населення могла сприйняти елементи християнства. Про це свідчать окремі моменти черняхівського поховального обряду. Переважна більшість лісостепового населення залишалася язичницькою [4, с. 161-162].

Тим не менше саме у II-V ст. н.е. відбулося запозичення слов'янськими мовами західної церковної термінології від готів-аріан. Давно було відзначено, що хоча офіційне хрещення Русь отримала з Візантії, ряд важливих християнських слів і понять прийшов значно раніше і зовсім іншим шляхом – із Заходу. Саме звідти, через германське посередництво отримали ми слово «*церква*», що розповсюдилося і в інших слов'янських мовах. Етимологічно близька назва церкви живе у всіх германських мовах, у той час як латинська і більша частина романських мов надали перевагу грецькій назві *ecclesia* (зібрання).

Також, як це не дивно на перший погляд, Русь, охрещена Візантією, жила для понять «*хрестити*», «*хрещення*» зовсім не грецькі слова, але разом з іншими слов'янами називали цей обряд словом, запозиченим з германської мови. Слова «хрестити», «хрест» походять від германської форми імені Христа. В грець-

кій мові існує інше слово зі значенням хрестити – *baptizein* – «занурювати, змочувати, фарбувати», з якого виникло і латинське «*baptizare*» – хрестити, яке розповсюдилося в романському світі, але зовсім невідоме слов'янам [10, с. 25].

Російський історик А.Кузьмін також наводить солідний перелік церковних термінів, який зближує руську церкву з римсько-германською, а не грецькою. Такі терміни як «**церква**», «**піп**», «**пастир**», «**вівтар**», «**агнець**», «**піст**» та інші походять з романо-германського світу. А.Кузьмін також звертає увагу на те, що корінне поняття «хрест», з яким пов'язаний сам акт хрещення, подається в західному, а не в східному варіанті. Так, грецьке слово «**стаурос**» (хрест) взагалі не знайшло відображення в слов'янських мовах [6, с. 37, 145].

Ці приклади демонструють значимість і давність західних культурних імпульсів, які формували знайомство всіх слов'ян з християнством і назавжди наклали відбиток на слов'янське християнство [4, с. 25].

Германські сліди на території Лісостепоного Подністров'я і Побужжя зберігаються у гідроніміці, хоча й дуже спорадично. Це назви річок у верхній течії Дністра (Стинавка, Пискава, Молода, Тернава), на лівобережжі Середнього Дністра (Мурафа), у верхній течії Південного Бугу (Тирихва) [4, с. 268].

Вище згадувалося, що на території поширення черняхівської культури проживали різні за походженням етнічні групи. Але основу черняхівського історико-культурного масиву склали слов'янські племена лісостепоного Дністро-Дніпровського межиріччя. Вони утворили два міжплеменні союзи, відомі нам під назвами «анти» і «склавіни». На території України, Молдови та прилеглих до неї районів Румунії у 2-ій чверті I тис. н.е. сформувалося три ранньодержавних утворення: остготське (Нижнє Подністров'я, Крим) вестготське (між Дністром та Дунаєм) та антське (між Дністром та Дніпром). Це була більш-менш стійка конфедерація скіфо-сармато-гото-дако-слов'яно-германських елементів, які зазнали значних впливів з боку пізньоантичної цивілізації. Їхньою спільною метою було пограбування римських провінцій, що до певного часу стримувало конфронтацію між самими варварськими об'єднаннями [7, с. 272].

В кінці IV ст. н.е. до східноєвропейських степів вторглися гуни. Історична роль гунського вторгнення визнається всіма дослідниками. Саме гуни, витіснивши за Дунай вестготів, дали той вирішальний поштовх, який призвів до загибелі Західно-Римської імперії. З іншого боку, з часів гунських перемог над готами та іншими племенами, наступає тривалий, більш ніж тисячолітній період панування переважно тюркомовних народів у степах Східної Європи та, періодично, Подунав'я (Панонії), де в першій половині V ст. гуни утворили могутню державу, звідки здійснювати напади на найвіддаленіші країни Європи. До сфери впливу гунів входило і межиріччя Горині та Дністра, Булгари, печеніги, тюрки, половці, а пізніше татаро-монголи та ногайці прямувати шляхом, прокладеним гунами (а до них використаним скіфами та сарматами), з глибин Центральної або навіть Східної Азії на захід, до Європи. Історики відзначають мирний характер антсько-гунських взаємин. Під час готського нападу на антів гуни виступили на боці останніх. Анти беруть участь у військових походах гунів до Центральної Європи [7, с. 277-281].

Слов'янські черняхівські селища на Середньому Подністров'ї продовжують існувати протягом усього V ст. (Бакота, Теремці, Сокіл, Устя тощо). З гунським часом пов'язують існування унікального мікротопоніма – одне з урочищ у м. Кам'янці-Подільському здавна має назву «Гунські криниці» [11, с. 65].

Хоча на початку свого руху на Захід гуни розмовляли тюркською мовою, безумовно, вона піддавалася впливу мов інших племен і народів, з якими вони змішувалися, просуваючись на захід. Європейські гуни вже відрізнялися від своїх предків. В кінці V ст. їх держава простягалася від середньоазійських пустель до Рейну, від Балтійського моря до Чорного. У 453 р. помер вождь гунів Аттіла, і його величезна держава з центром у Паннонії (Середній Дунай) швидко розпалася [7, с. 279].

Готський історик Йордан, описуючи поховання Аттіли, повідомляє про тризну – величезний бенкет на кургані померлого, який він назвав слов'янським словом «страва». Ще одне слов'янське слово знаходимо в нотатках грека Пріска Панійського, який у 448 р. відвідав ставку Аттіли у складі константинопольського посольства. Він згадує, що в дунайських поселеннях посольству пропонували «замість вина мед, який саме так називають у тих місцях». Розкішні дерев'яні палаци-тереди царя та вищої знаті, безумовно, зводилися не кочовиками, а за технікою будівництва належали германським та слов'янським народам. Це свідчить про домінування слов'янського та германського елементів у центрі гунської держави на Дунаї [7, с. 80].

Що ж до тюркської мови, то вона поширилася на величезній території. Тюркські мови впливали на мови європейських племен і народів. Як зазначає російський історик Л.Гумільов, у 2-ій половині I тис. на тюркських нарідчях розмовляли всі народи – від Мармурового моря і Карпат до Бенгалії та великої Китайської стіни. Початок цьому явищу поклала саме навала гунів у IV ст. н.е. [5, с. 6]. Можна прийти до висновку, що за своєю внутрішньою природою праслов'янство на території Середнього Подністров'я та Південного Побужжя було таким же європейським, як германське або фракійське, що відчувало істотні античні впливи. Його розміщення на кордоні з Великим Степом на відносно незначній відстані від цивілізацій Сходу обумовило причетність і до азійського кола культур. Така подвійність історичного буття праслов'янства (а

згодом і Київської Русі та східнослов'янських народів упродовж майже всієї їх історії) обумовила специфіку культурно-мовних контактів на південно-західних територіях сучасної України.

Протягом II–III ст. н.е. за умов виходу римських володінь в райони нижніх течій Дністра і Дніпра лісостепові слов'яни поступово приєднуються до загальної системи пізньоантичної цивілізації в її провінційно-римському виявленні. Здавалося, що ці процеси залучення етносів середньоевропейської смуги до пізньоантичного світу, що відбувалося в I-й чверті I тис. н.е., в наступні сторіччя мали би привести до формування спільної середземноморсько-європейської цивілізації. Однак розвиток історії виявився складнішим. Низка пов'язаних між собою факторів (криза пізньоантичного суспільства, демографічні процеси, масові міграції) привели до загибелі Західної Римської Імперії. Процес середземноморсько-загальноєвропейської інтеграції обірвався. Після гунської, а особливо аварської навали слов'яни Лісостепу на певний час значно скорочують безпосередні зв'язки з світом постантично-християнського Середземномор'я. Разом з тим відбувається процес консолідації слов'ян з огляду на загрозу з боку тюркомовних народів, внаслідок чого утворилося таке ранньополітичне об'єднання як «Руська земля» в Середньому Подніпров'ї у VII ст.

Культурно-мовні контакти, що інтенсивно розвивалися протягом I-ої половини I тис. залишили глибокі сліди у духовній культурі та мові слов'янського населення Середнього Подністров'я та Південного Побужжя, які простежуються і в наступні століття. Глибинний зв'язок, який зародився в давні часи, пізніше зробив можливим роль України у європейській культурі як посередника між Сходом і Заходом Європи.

Список використаних джерел та літератури

1. Бонгард-Левин Г.М., Грантовский З.А. От Скифии до Индии. – М.: «Мысль», 1983.
2. Брайчевський М. Вічна проблема // «Всесвіт». – 1989. – № 5.
3. Винокур І.І. Історія Лісостепоного Подністров'я та Південного Побужжя. – Київ-Одеса: «Вища школа», 1985.
4. Винокур І. Черняхівська культура: витоки і долі. – Кам'янець-Подільський: «Оіюм», 2000.
5. Гумилев Л. Етногенез и биосфера Земли. – М.: АСТ, 2003.
6. Кузьмин А. Падение Перуна. (Становление христианства на Руси). – М.: «Молодая гвардия», 1988.
7. Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. – К.: «Фенікс», 1994.
8. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. – К.: «Наукова думка», 1993.
9. Попович М.В. Мироззрение древних славян. – К.: «Наукова думка», 1985.
10. Трубачев О.Н. В поисках единства. Мысли по случаю тысячелетия русской культуры. – Прометей: историко-биографический альманах. – М.: «Молодая гвардия», 1990.
11. Трубанінов С., Винокур І. Історія Поділля та Південно-Східної Волині. Книга I. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлязнавства, 1993.

СЕКЦІЯ 3. СЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ

Леся Дідух

завідувач сектору

Національного музею історії України

Ольга Стрельник

старший науковий співробітник

Національного музею історії України

м. Київ

СТАРОЖИТНОСТІ РАДИМИЧІВ З РОЗКОПОК В. Б. АНТОНОВИЧА БІЛЯ с. ТУРИЩЕВИЧІ ІЗ ЗБІРКИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Стаття презентує археологічну колекцію матеріалів (X–XI ст.) з радимичських курганів біля с. Турищевічі Рогачівського повіту Могильовської губернії (зараз с. Турищевічі Чечерського р-ну Гомельської обл., Білорусь), що походить з розкопок В. Б. Антоновича у 1893 р.

Ключові слова: Турищевічі, радимичі, кургани, семипроменеві скроневі кільця, хрест – тільник з Розп'яттям.

Серед унікальних археологічних матеріалів, які зберігаються в Національному музеї історії України (НМІУ) є чимало речей з розкопок В. Б. Антоновича. Серед них старожитності радимичів з курганів поблизу с. Турищевічі Рогачівського повіту Могильовської губернії (зараз Чечерського р-ну Гомельської обл., Білорусь). Колекція з Турищевічів складається з одинадцяти предметів. До неї входять характерні для радимичів семипроменеві та дротяні скроневі кільця, намистини та хрест-тільник із зображенням Розп'яття.

Відомо, що розкопки курганів в Могильовській губернії у межиріччі Дніпра і Сожі розпочалися згідно з розпорядженням губернатора та за дорученням Імператорської Археологічної Комісії у 1892 р. Вони проводилися в 5 центральних повітах губернії, зокрема, в Рогачівському, де роботами керував професор В. Б. Антонович. У 1893 р. в Могильовській губернії ним було розкопано 115 курганів, про що він доповідав у звіті Археологічній комісії [17, с. 10]. Згідно з існуючим тоді законодавством, дослідник був зобов'язаний передати всі предмети старовини на розгляд Археологічної Комісії в Санкт-Петербурзі. При цьому він міг висловити побажання, до якого музею він хотів би доправити знайдені ним речі. Таким чином, спочатку, у 1896р. матеріали з Турищевічів були пожертвовані Імператорською Археологічною комісією до музею Старожитностей Університету св. Володимира що в Києві. Згодом, у 1936 р. вони були передані до НМІУ (тоді Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка).

Про свої розкопки в радимичських землях у 1893 р. В. Б. Антонович доповідав на засіданні в Київському товаристві Нестора Літописця при університеті св. Володимира [4, с. 14–15] та Московському археологічному товаристві [3, с. 315–317]. Він звернув увагу на особливості поховального обряду радимичів, а також на наявність в жіночих могилах своєрідних семипроменевих скроневих кілець. Проте, якоїсь спеціальної роботи, присвяченої радимичам видано не було.

Проблема вивчення та ідентифікації радимичів викликала інтерес багатьох дослідників. Вперше різнобічну характеристику племені радимичів дав в 30-х рр. XX ст. Б. О. Рібаков [18]. Він виділив типи радимичських поховань XI–XII ст., датував і класифікував їх інвентар, визначив кордони розселення радимичів, розглянув суспільний лад і духовну культуру.

В 1960–1980-х рр. розгорнулися інтенсивні польові дослідження, було розкопано значну кількість поховальних комплексів, що збагатили археологічну науку новим інформативним, часто унікальним, матеріалом. В Чечерському районі, що на Гомельщині (до якого зараз відноситься с. Турищевічі) проводив розкопки білоруський археолог В. В. Богомольников. Зокрема, він досліджував слов'янське городище в Чечерську та радимичський могильник в Нисимкотовичах [8, с. 341]. Було знайдено типовий набір предметів убору радимичів, в тому числі семипроменеві скроневі кільця та намиста, аналогічні тим, що походять з Турищевічів. Вчений займався також розкопками багатьох курганів в басейні р. Сож [7, с. 410]. Певним узагальнюючим підсумком дослідження східнослов'янських курганних старожитностей Білорусі стала монографія В. В. Богомольникова «Радимичі» (2004 р.) [9]. В ній подано детальний аналіз обряду поховання радимичів та приділено особливу увагу класифікації поховального інвентарю.

Публікація матеріалів з с. Турищевічі, які тривалий час зберігалися в фондах НМІУ і були вилучені з наукового обігу стане цікавою додатковою сторінкою у вивченні радимичської проблематики.

Вже з кінця XIX ст. серед вчених головною етновизначальною ознакою радимичів було визнано семипроменеві скроневі кільця. Їх носили на скронях, прикріплюючи до головного убору по одному, або по декілька. Подекуди в одному комплекті вони поєднувалися з дротяними.

Основні знахідки променевих кілець сконцентровані всередині радимичського ареалу, у межиріччі Дніпра і Сожі, хоч зрідка їх можна зустріти і поза його межами. Існує декілька варіантів класифікації скроневих кілець, які різняться в деталях [5, с. 44–66; 13, с. 7–39; 21, с. 64; 22, с. 171–177]. Так, всі скроневі кільця прийнято поділяти на IV групи: дротяні, щиткові, променеві і лопатеві, намистині. Променеві кільця, в свою чергу, поділяються на п'ятипроменеві (більш ранні) та семипроменеві, а також на типи за променями: прості, однокулькові та трикулькові. Кожен тип поділено на підтипи: гладкощиткові, з опуклою дужкою на щитку, з орнаментованим щитком. Більшість вчених схиляється до думки, що променеві скроневі кільця і близькі до них варіанти походять з Візантії [13, с. 26].

До музейної колекції з с. Турищевичі входить три литих семипроменевих скроневих кілець. Два з них (НМІУ, інв. №№ в-4279, в-4280) являють собою класичний варіант семипроменевих кілець (Група III, тип 2, підтип 1). Такі кільця були поширені на всій території розселення радимичів [13, с. 27, рис. 5, 4]. Кільця складаються із неорнаментованого пластинчастого щитка, від якого вниз відходять сім видовжених променів трикутної форми, прикрашених однією кулькою. По верхньому півкруглому краю щитка розташовані сім зубчиків трикутної форми. Від щитка відходить півкругла незамкнена дужка. В одному випадку (НМІУ, інв. № в-4280) кільце було виготовлено з низькопробного срібла і зберіглося практично повністю (рис. 1). Розміри кільця – 46×39 мм. Друге кільце (НМІУ, інв. № в-4279) виготовлено з бронзи і має погнуту фрагментовану дужку (рис. 2). Розміри – 36×39 мм.

Дещо відрізняється від них третє семипроменеве кільце (НМІУ, інв. № в-4281) з щитком, оздобленим опуклою дужкою-валиком (Група III, тип 2, підтип 2). Такі кільця зустрічаються в меншій кількості, ніж перші і, як правило, в комплекті з ними [22, с. 174, рис. 2, 2]. Особливістю нашого виробу стала наявність двох невеликих круглих отворів, пробитих по краях валика (рис. 3). Дужка виробу, вірогідно, була відламана ще в давнину, а отвори могли бути слідами давнього «ремонту» і використовуватися для пришивання прикраси до стрічки чи головного убору. Розміри кільця – 24×29 мм. Всі три семипроменеві кільця сильно патиновані і забруднені й потребують реставрації.

На всій території розселення східнослов'янських племен були поширені дротяні скроневі кільця. Їх частка складає близько 70% загальної кількості скроневих кілець. Привертає увагу товстодротяне браслетоподібне скроневе кільце (НМІУ, інв. № в-4278) з плоским загнукоткінцевим вушком (Група I, тип 5), виготовлене з білого металу (рис. 4). Розміри: d – 50×58 мм, товщина кільця – 2 мм, d вушка – 6 мм. Аналогічні вироби були знайдені в багатьох населених пунктах Русі, зокрема в Новгороді [21, с. 297, табл. 51, рис. 11].

Найпоширенішим типом прикрас на Русі були прості тонкодротяні незамкнені, з кінцями, що заходять один за другий, скроневі кільця. Подібне бронзове кільце середнього розміру (Група I, тип 4) було знайдено і в Турищевичах (НМІУ, інв. № в-4277) (рис. 5). Розміри: 26×28 мм, товщина – 1,2 мм). Такі кільця мають широкі аналоги, зокрема в збірці НМІУ, в радимичських пам'ятках з с. Антонівка (РФ).

Інтерес становить маленьке бронзове дротяне кільце із зав'язаними кінцями (НМІУ, інв. № в-4277) (рис. 6). Розміри: 12×15 мм, товщина – 1 мм. Найближчими аналогіями нашого виробу є кільця з Шестовицького могильника (розкопки 2011 р.) та з камерного поховання на території Михайлівського монастиря в Києві (розкопки 1999 р.), які датуються X ст. В Шестовиці срібне кільце із зав'язаними кінцями знаходилося на зворотному боці фібули типу «Терслів» [2, с. 347, рис. 28–6].

Привертає увагу односторонній чотирикінцевий з прямими, дещо розширеними кінцями натільний хрест (НМІУ, інв. № 4526/40). Кінець верхньої лопаті має дещо заокруглені кути, бічні лопаті коротші за вертикальні. Розмір хреста 35×23 мм. На лицьовому боці міститься рельєфне зображення розп'ятого Христа, фігура якого займає всю поверхню хреста (рис. 7). Зворотній бік гладенький. Христос зображений з рельєфним торсом і довгою пов'язкою на стегнах, що прикриває ноги. Складки одягу позначені рельєфними вертикальними лініями. Голова Христа зображена прямо, навколо – рельєфний німб. Над німбом міститься невеликий хрестик, у вигляді трилисника. Риси обличчя передані грубо і дещо згладжені, відмічені лише очі, ніс. Руки непропорційно короткі з дещо збільшеними кистями. У верхній частині виробу пласке вушко. Відливка груба, помітне злиття металу. Поверхня забруднена і вкрита патиною зеленого та сірого кольору.

У звіті до Археологічної комісії В. Б. Антонович вказував, що хрестик з Розп'яттям був підвішений як прикраса до намиста і відносить його до часу не пізніше початку XI ст. [17, с. 11]. В історичному описі Могильовської єпархії згадується хрестик з Розп'яттям із розкопок В. Б. Антоновича як один із найбільш ранніх християнських культових виробів, знайдених в землі радимичів, який відноситься до часу княжіння Володимира Великого [14, с. 11]. Вперше подібні хрести були знайдені в Скандинавії і введені в науковий обіг шведськими дослідниками, тому в літературі вони отримали назву «хрести з Розп'яттям скандинавського типу». На території Скандинавії їх датують X–XI ст. [20, с. 63]. Проте найбільш ранні екземпляри хрестів цього типу відносяться до VI ст. і походять із Східного Причорномор'я. Зокрема, цим часом датується хрест знайдений у Севастополісі (сучасний Сухум в Абхазії), який в цілому подібний до хреста з розкопок В. Б. Антоновича. Це бронзовий чотирикінцевий хрест, лицьову поверхню якого займає фігура розп'ятого Христа, але одягненого в довгий одяг типу хітона [15, с. 89, рис. 6; 26, с. 203]. У IX–XI ст. близькі за іконографічним типом хрести-тільники були поширені в Європі, зокрема в Подунав'ї, Скандинавії і Фінляндії. Найбільш ранні європейські екземпляри походять з Великої Моравії і датуються IX ст. [12, с. 49, табл. XI]. Аналізуючи хрести з Розп'яттям з колекції Історичного музею в Стокгольмі, дослідники прийшли до висновку, що вони з'явилися у Північній Європі як наслідування великоморавським хрестам [20, с. 63]. Скандинавські хрести-тільники мають порівняно великі розміри (від 32×20 мм до 50×45 мм), грубе рельєфне зображення Христа одягненого в хітон з хрестоподібною перев'язкою на грудях, дещо збільшені кисті рук. В кінці X ст. хрести-тільники з грубим Розп'яттям «скандинавського типу» проникають на територію Русі, де побутували протягом першої половини XI ст. Зустрічаються вони, переважно, у великих міських центрах і торгових пунктах. Деякі дослідники вважають цей тип хрестів скандинавським імпортом [16, с. 104–105]. Характерно, що більшість знахідок була виявлена на основних водних і торгових магістралях давньої Русі [23, с. 23]. Проте існують і інші версії, зокрема на думку В. В. Седова, давньоруські хрести цього типу мають великоморавське походження і з території Русі проникають на північ, зокрема у Фінляндію [20, с. 65]. Нині відомо більше 40 екземплярів подібних хрестів знайдених на території Русі, серед яких виділяються місцеві варіанти північноєвропейських хрестів. Іконографія Розп'яття на хресту із с. Турищевичи в загальних рисах вписується в традиції скандинавських хрестів з грубим Розп'яттям, але має певні відмінності. Зокрема, голова Спасителя зображена прямо, а не похилена на праве плече, а замість хітона Христос має довгу пов'язку на стегнах, що є характерним для іконографії Розп'яття кінця X – початку XI ст. [12, с. 50] Аналогічний хрест був знайдений в курганному могильнику радимичів біля с. Шапчици в басейні р. Сож [19, с. 220, табл. XLVI, 19], в Києві [11, с. 58, №501, 507], Псковської області [12, с. 51].

Із повідомлення В. Б. Антоновича відомо, що хрестик був знайдений у складі намиста. Східні слов'яни мали давні язичницькі звичаї, невід'ємною частиною яких були різноманітні амулети-обереги. Вочевидь, хрест як атрибут нової релігії – християнства став сприйматися у народній свідомості як своєрідний амулет. Тому нерідко у давньоруських сільських курганах, зокрема у жіночих похованнях, натільні хрестики зустрічаються у складі намиста, іноді навіть з різними підвісками та різноманітними амулетами.

До музейної колекції із с. Турищевичи також входять чотири скляні намистини – три з металеву прокладкою і фрагмент багаточасткової пронизки. Намистини із металеву прокладкою відносяться до типу срібно-скляних намистин ребристої циліндричної форми. Виготовлені вони із прозорого скла жовтого кольору і містять всередині металеву прокладку із срібної фольги. На одній намистині, розміром 9×12 мм і d отвору 7–8 мм (НМІУ, інв. № в-4283), срібна прокладка покриває всю поверхню намистини, але розміщена нерівномірно (рис. 8). На другій намистині, розміром 9×11 мм, d отвору 6–7 мм (НМІУ, інв. № в-4284), срібна прокладка розміщена по центру виробу, але місцями помітні обриви металу (рис. 9). Третя намистина фрагментована і має розмір 4×10 мм, d отвору 7 мм (НМІУ, інв. № в-4282) (рис. 10). Всі три намистини мають широкий канал отвору з гладенькими краями, шари скла між металеву прокладкою позначені виїмкою. Щоб отримати таку намистину брали спеціально заготовлену скляну трубку на яку наносили тонкий шар срібної фольги і розігрівали до температури 500–800 градусів. Після цього на розм'якшене скло, поєднане з металом, наливали розплавлене скло, щоб воно покрило виріб товщиною 0,5–1 мм, утворюючи тонкий захисний шар. Потім із цієї тришарової трубочки, за допомогою спеціальних щипців або форми, створювали ланцюг

із намистин певної форми. Після цього ланцюг розсікали і отримували окремі намистини [24, с. 324–325]. Ребристі намистини виготовлялись подібним чином, але форма надавалась їм за допомогою формувальних фігурних щипців, на останньому етапі виробництва [6, с. 230]. Золотоскляні та срібно-скляні намистини з'являються в епоху еллінізму і були широко відомі в період середньовіччя, зокрема побутовали на території Середньої Азії і Кавказу, у Візантії і Західній Європі [1, с. 27]. Давньоруські намистини не відрізняються за технікою від візантійських, повторюючи всі особливості їх форми. Особливістю давньоруських намистин було те, що для прокладки використовували переважно срібну фольгу, яку покривали не безбарвним (як у Візантії), а жовтим прозорим склом (калієво-свинцево-кременеземної групи), створюючи таким чином ілюзію позолоти [10, с. 221; 28, с. 86]. Намистини з металевою прокладкою широко побутовали на території Русі у кінці X – XII ст., їх масове місцеве виробництво припадає на XI ст. [25, с. 160]. Ребристі намистини цієї групи нечисленні і є поодинокими знахідками у давньоруських курганах, переважно Північно-Західної і Північної Русі [25, с. 193–194, приложение III, 8; IV, 1]. Згідно радимичському поховальному інвентарю і поховальному обряду Б. О. Рибаків датував ці намистини кінцем X – XI ст. [18, с. 105]. Їх аналогії відомі в похованнях Люцинського могильника на території Латвії, де зустрічаються з матеріалами XI – початку XII ст. [6, с. 233, табл. II], а також в катакомбних похованнях Північного Кавказу VII–XI ст. [25, с. 194].

Багаточасткова намистина (НМПУ, інв. № 4285) зберіглася фрагментарно (розмір 7×5мм) і має вигляд дрібної двочасткової пронизки округлої форми, виготовленої із жовтого непрозорого скла (рис. 11). Поверхня виробу шерехата з ледь помітними поперечними рубцями. Канал отвору вузький (діаметр 1мм) і має округлу форму, краї відбиті. Виріб місцями пагінований. В літературі подібні намистини отримали назву «багаточасткові пронизки», а також «лимоноподібні намистини» – за схожість з лимоном – по кольору і по виступаючим бугоркам на кінцях [27, с. 88, рис. 1, 12]. Виготовлялися вони із скляної трубочки попередньо витягнутої в нагрітому стані, форма надавалась шляхом затискання цієї заготовки формувальними щипцями, причому в канал вводився тонкий дріт, щоб уникнути запливання скла під час натискання щипцями [6, с. 230]. Для їх виготовлення використовували жовте непрозоре скло складу сода-вапняк-пісок, в складі якого міститься також високий процент окису свинцю, що використовувався в ролі красителя [27, с. 88]. Цей тип намистин має близькосхідне походження, а ареал їх поширення охоплює величезну територію від Білоозера на півночі до Середньої Азії на півдні, від Уралу на сході до Східної Франції на заході. Хронологічні межі їх побутовання також дуже широкі – I-II ст. – X – перша чверть XI ст. [27, с. 88]. «Лимонки» були широко розповсюджені на Русі і є типовими знахідками для пам'ятників VIII – початку XI ст. [10, с. 217–218, рис. 4, 8]. Багаточасткові пронизки з непрозорого жовтого скла (з високим вмістом окису свинцю) з поперечними рубцями на поверхні є виробами місцевих майстрів і датуються X – початку XI ст. [25, с. 171, рис. 5, 1]. Найчастіше вони зустрічаються на території Північно-Західної і Північно-Східної Русі, де їх нерідко знаходять у похованнях з монетами X – початку XI ст. [25, с. 201, приложение V, 1]. Найбільша їх концентрація зосереджена в землі радимичів, у верхів'ях Дніпра і Сожі.

Отже, колекція старожитностей з розкопок В. Б. Антоновича біля с. Турищевичи представлена типовими жіночими прикрасами східнослов'янського племені радимичів, які побутовали на всій території розселення цих племен у X – початку XIII ст. Лише дротяні скроневі кільця та скляні намистини, передусім багаточасткові пронизки, мають широкий ареал поширення і охоплюють увесь східнослов'янський регіон. За межами землі радимичів зустрічаються також хрести-тільники з грубим Розп'яттям, які мають чіткі хронологічні межі. В цілому, представлену колекцію радимичських старожитностей з с. Турищевичи можна впевнено датувати кінцем X – початком XI ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. – М., 1978. – Вып. 11-12. – 117 с.
2. Андросчук Ф., Зоценко В. Скандинавские древности Южной Руси. Каталог. – Париж, 2012. – 367 с.
3. Антонович В. Б. Погребальный тип могил радимичей // АИЗ. – М., 1893. – 523 с.
4. Антонович В. Б. Раскопки в бывшей земле радимичей, произведенные в 1893 г. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1894. – Книга VIII. – 339 с.
5. Арциховский А. В. Курганы вятичей. – М., 1930. – 223 с.
6. Безбородов М. А. Технология производства стеклянных бус в древности. // Очерки по истории русской деревни X–XIII ст. – М., 1959. – Вып. II. – С. 225–235.
7. Богомольников В. В. Работы Радимичского отряда // АО 1977 г. – М., 1978. – С. 410.
8. Богомольников В. В. Раскопки в Чечерске и Нисимкотовичах // АО 1981 г. – М., 1983. – С. 340–341.
9. Богомольников В. В. Радимичи (по материалам курганов X–XIII вв.). – Гомель, 2004. – 226 с.
10. Деопик В. Б. Классификация бус Юго-Восточной Европы VI–IX вв. // СА. – М., 1961. – №3. – С. 202–232.
11. Кайль В.А., Нечитайло В.В. Каталог нательных крестов, подвесок и накладок с изображением креста периода Киевской Руси X–XIII вв. – Луганск, 2006. – 189 с.

12. Кутасов С.Н., Селезнёв А.Б. Нательные кресты, крестовключённые и крестовидные подвески. – М., 2010. – 321 с.
13. Левашева В. П. Височные кольца // Очки по истории русской деревни X–XIII вв. – Труды ГИМ. – Вып. 48. – М., 1967. – С. 7–54.
14. Могилевская епархия. Историко-статистическое описание. – СПб., 1905. – Т. 1., вып. 1. – 415 с.
15. Молодин В. И. Европейские кресты-тельники // Ставрографический сборник. – М., 2005. – Книга III. – С. 83–133.
16. Недошивина Н. Г. Об одном типе крестовидных подвесок Древней Руси // Проблемы археологии Евразии. – Труды ГИМ. – М., 1990. – Вып. 74. – С. 104–107.
17. ОАК. СПб., 1893. – С. 10–11.
18. Рибакон Б. А. Радзімічы // Працы секцыі археолёгіі Беларускай АН. – Т. III. – Менск, 1932. – С. 81–151.
19. Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – М., 1982. – 328 с.
20. Седов В.В. Об одной группе древнерусских крестов // Древности славян и Руси. – М., 1988. – С. 63–67.
21. Седова М. Ф. Украшения из меди и сплавов // Древняя Русь. Быт и культура. – М., 1997. – С. 63–79.
22. Соловьёва Г. Ф. Семилучевые височные кольца // Древняя Русь и славяне. – М., 1978. – С. 171–179.
23. Станюкович А. К., Осипов И.Н., Соловьёв Н.М. Тысячелетие креста. – М., 2003. – 62 с.
24. Столярова Е. К. К вопросу о технологии изготовления золоченных бус домонгольского периода // КСИА. – М., 2010. – Вып. 224. – С. 323–333.
25. Фехнер М. В. К вопросу об экономических связях древнерусской деревни // Очерки по истории русской деревни X–XIII ст. – М., 1959. – Вып. II. – С. 149–224.
26. Хрушкова Л. Г. Раннехристианские памятники Восточного Причерноморья (IV – VII вв.). – М., 2002. – 584 с.
27. Щапова Ю. Л. О происхождении некоторых типов древнерусских бус // СА. – М., 1962. – №2. – С. 81–96.
28. Щапова Ю. Л. Украшения из стекла // Древняя Русь. Быт и культура. – М., 1997. – С. 80–92.

Список скорочень.

НМІУ – Національний музей історії України.

Інв. № – інвентарний номер.

АИЗ – Археологические известия и заметки. Московское археологическое общество.

АО – Археологические открытия

КСИА – Краткие сообщения института археологии

ОАК – Отчет Археологической комиссии.

СА – Советская археология.

САИ – Свод археологических источников.

Галина Бузян

завідувач Науково-дослідного відділу
«Археологічний музей» Національного
історико-етнографічного заповідника «Переяслав»
м. Переяслав-Хмельницький

Олена Якубенко

провідний науковий співробітник
науково-дослідного відділу археологічних фондів
Національного музею історії України
м. Київ

МОГИЛЬНИК ТА ПОСЕЛЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ В с. ЖВАНЕЦЬ НА ДНІСТРІ

У статті публікуються матеріали досліджень пам'яток давньоруського часу поблизу с. Жванець Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, здійснених у 1970-і рр.

Ключові слова: Жванець, урочище Щовб, могильник, поховання, поселення.

Стародавній Жванець на Поділлі вперше згадується в історичних джерелах під 1432 р. [16, с. 157-158]. Донині на високому кам'янистому лівому березі р. Жванчик, над місцем злиття річок Жванчика і Кармелітки, височать руїни кам'яної Жванецької фортеці (замку), яка традиційно датується XV-XVII ст. Територія фортеці потребує детального археологічного вивчення.

Пам'ятки давньоруського часу в селі Жванець Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. були виявлені у 1960-х рр. [9, с. 93]. У 1974 р. під час роботи Подільської археологічної експедиції Держав-

ного історичного музею УРСР було відкрито могильник давньоруського часу в урочищі Щовб [12, с. 11-12]. Дослідження давньоруських пам'яток Жванця були продовжені у 1975-1978 рр. Трипільським загonom Дністровської новобудовної експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом к.і.н. Т.Г. Мовші [13; 14, с. 340]. Загалом виявлені давньоруські пам'ятки включають поселення (городище?) в урочищі Загора, ґрунтовий могильник та напівземлянку в урочищі Щовб. Два останні археологічні об'єкти досліджувались у 1974-1978 рр. за участю авторів, попередні повідомлення опубліковані у 1977 р. та у 1987 р. [14, с. 341; 2, с. 46-47]. Інформація про давньоруські пам'ятки Жванця та текстовий опис поховань ґрунтового могильника в ур. Щовб за звітом 1976 р. опублікований у 2006 р. С.П. Маярчаком [11, с. 31, 44, 57-58].

Урочище Щовб – мисоподібне утворення (останець) при злитті річки Жванчик і її лівого допливу Кармелітки, за 500 м від впадіння Жванчика у Дністер, знаходиться на північній околиці села Жванець (рис. 1). На південний захід від Щовба, на правому березі р. Жванчик, навпроти залишків фортеці, розташований один з кутків села під назвою «Загора» (рис. 6, 1).

Рис. 1. Жванець. Вид на руїни фортеці, урочища Щовб та Загора з південного сходу. 1976 р.

У результаті вивчення урочища Щовб виявлено кілька етапів його заселення: в часи неоліту (КЛСК), енеоліту (трипільська культура), раннього залізного віку та давньоруського часу. У нижній похилій частині Щовба розташований давньоруський ґрунтовий могильник (рис. 2; 3; 4).

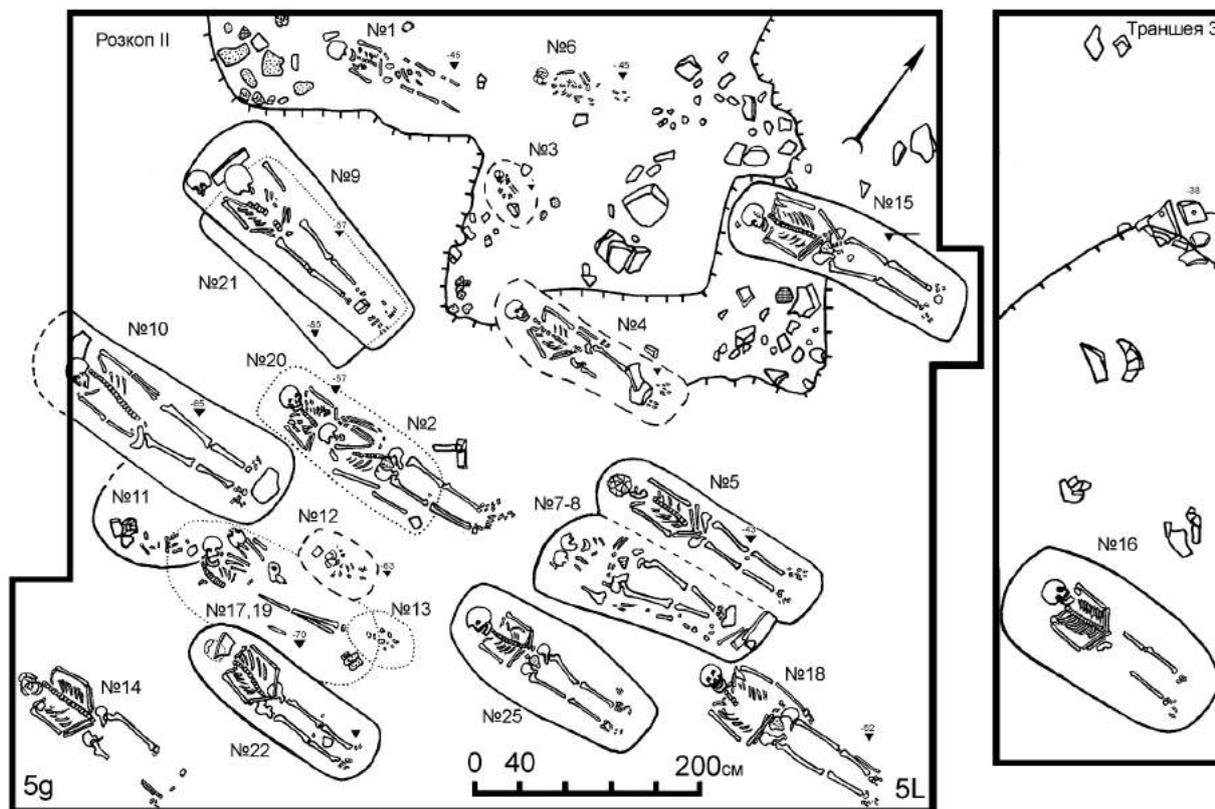
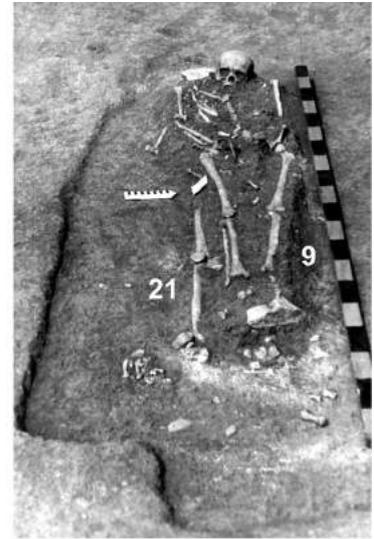

Рис. 2. Жванець-Щовб. План центральної частини могильника, розкопки 1976 р.

1

5

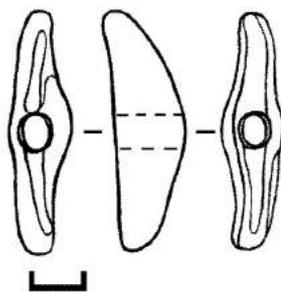
2

6

3

4

7

Рис. 3. Жванець-Щовб, могильник: 1 – вид з південного сходу на місце проведення розкопок 1976 р.; 2 – центральна частина могильника, вигляд зі сходу; 3 – кільце скроневе бронзове, поховання 1; 4 – гудзик кістяний, поховання 26; 5 – поховання 9 та 21 (частково); 6 – поховання 10; 7 – поховання 5, 7, 8

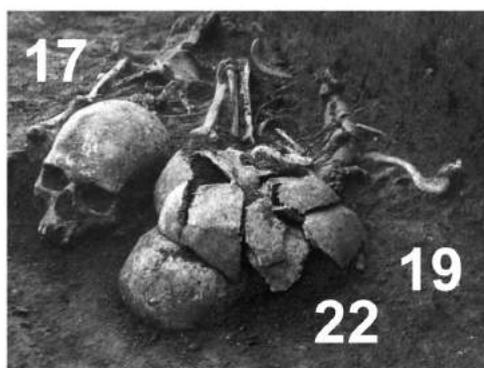
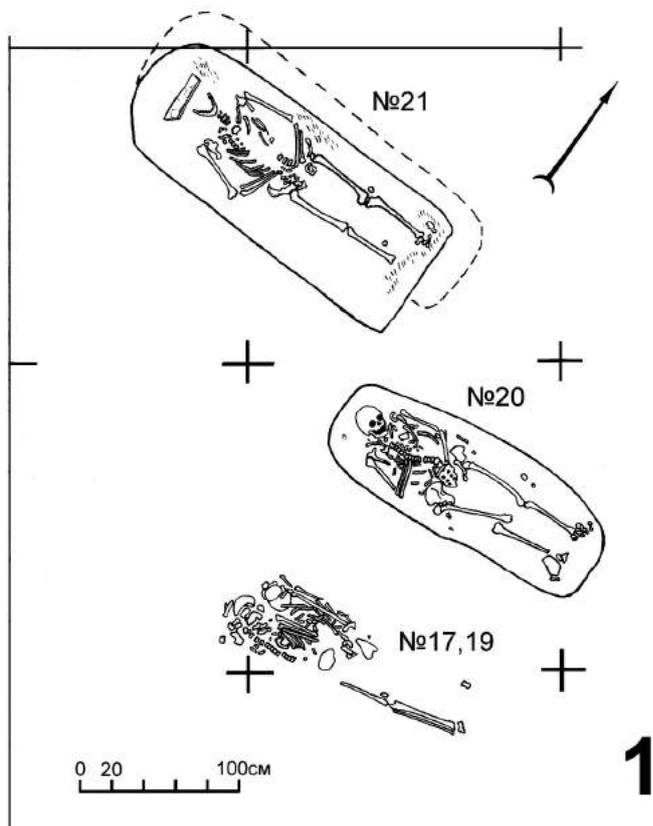

Рис. 4. Жванець-Щовб, могильник: 1 – план поховань центральної частини могильника (нижній горизонт); 2 – центральна частина могильника, вигляд з південного сходу; 3 – поховання 17, 19, 22; 4 – поховання 20; 5 – поховання 21; 6 – поховання 25

На дослідженій археологічними розкопками площі у 100 кв. м виявлено 28 поховань. Більшість розміщені компактно в центрі похилої площини на глибині від 0, 20 до 0,85 м від сучасної денної поверхні. Поховання здійснені в могильних ямах, викопаних в ясно-жовтих суглинках. У кількох випадках контури ям не були чітко окреслені через порушену структуру ґрунту, який виявився заповненням землянки раннього залізного віку (фракійський гальштат), дослідженого згодом [13, с. 11-12].

У центральній частині досліджуваної ділянки простежено три ряди поховань розміщених у напрямку північ-південь: перший ряд – пох. 1, 9, 21, 10, 11, 14; другий ряд – пох. 6, 4, 2, 20, 12, 13, 17, 19, 22; третій ряд – пох. 15, 5, 26, 7, 8, 25. (рис. 2; 3, 1, 2; 4, 1, 2). Поховання 23, 24, 27 та 28 виходять за межі основної компактної частини могильника: пох. 23, 24 знаходились за 15 м на південний схід від більшості поховань, а пох. 27, 28 – за 20 м північніше основної групи (рис. 5, 1). Могильні ями двох останніх впущені в заповнення напівземлянки давньоруського часу.

Кістяки переважної більшості поховань випростані на спині. Орієнтація всіх поховань – головою на захід з більшими чи меншими відхиленнями на північ чи південь. Антропологічні визначення нами проведено за візуальними даними. (Вивченням черепів могильника займався П. Покас).

Подаємо опис поховань.

Поховання 1 (дитяче). Глибина 0,45 м. Могильна яма не простежена. Кістяк випростаний на спині, руки зігнуті у ліктях і складені на тазових кістках, на місці живота. Череп лежав прямо, пошкоджений. Довжина кістяка 1,30 м. Біля правої скроні виявлене бронзове **скроневе кільце** з розімкненими кінцями (рис. 3, 3).

Поховання 2 (чоловіче). Глибина 0,55 м. Могильна яма не простежена. Кістяк випростаний на спині, руки зігнуті у ліктях під гострим кутом, обидві кистями складені біля правої скроні. Череп лежав прямо. Довжина кістяка 1,68 м. Безінвентарне.

Під похованням 2 знаходилось більш раннє поховання 20.

Поховання 3 (дитяче). Глибина 0,40 м. Могильна яма не простежена. Кістяк зруйнований, кістки зміщені, череп роздавлений, орієнтований на захід. Безінвентарне.

Поховання 4 (жіноче). Глибина 0,85 м. Могильна яма прямокутна, розміром 1,80×0,60 м. Кістяк випростаний на спині, права рука зігнута в лікті і покладена на тазові кістки, ліва випростана вздовж тулуба. Череп роздавлений, повернутий праворуч, підборіддям до плеча, кістки ніг поруйновані, зміщені. Довжина кістяка 1,65-1,70 м. Безінвентарне. Під лівою стегною кісткою знаходились 2 камені, під кістками ніг – камінь.

Поховання 5 (чоловіче). Глибина 0,43 м. Могильна яма прямокутна із заокругленими кутами розміром 2,20×0,50 м. З південного боку вона зливається з могильними ямами поховань 7 та 8. Кістяк випростаний на спині, руки слабо зігнуті у ліктях, складені кистями на тазових кістках. Череп роздавлений, кістки його зміщені. Довжина кістяка 1,80 м. Під ліктем та тазовими кістками лежали невеликі камінці сланцю (лупака). (Рис. 3, 7). Безінвентарне. Під похованням 5 знаходилось більш раннє поховання 26.

Поховання 6 (дитяче). Глибина 0,50 м. Могильна яма не простежена. Кістяк випростаний на спині, руки зігнуті у ліктях і складені кистями на тазових кістках. Череп роздавлений, нижня частина кістяка зруйнована, кістки відсутні. Довжина кістяка до тазових кісток 0,60 м. На місці живота знайдено розщеплений зуб кабана (амулет?). Поховання було «впущене» в залишки наземного житла трипільської культури.

Поховання 7 та 8 (дорослі). Могильна яма більш раннього поховання 8 була частково деформована ямою пізнішого поховання 7. Поховання 8 знаходилось на гл. 0,85 м, кістяк лежав на 5 см вище і дещо лівише від кістяка поховання 7 (гл. 0,80 м). Обидва кістяки випростані на спині, черепи лежать поряд, прямо, лицевою частиною догори. Кістки небіжчика з **поховання 8** (крім черепа) зсунуті і частково перемішані впущеним похованням 7, під черепом знаходився камінь. Череп **поховання 7** роздавлений, права рука зігнута в лікті і складена на місці живота, ліва – випростана вздовж тулуба, в ногах лежав камінь; довжина кістяка – 1,55 м (Рис. 3, 7). Обидва поховання безінвентарні.

Поховання 9 (жіноче). Глибина 0,50 м. Могильна яма прямокутна, деформована, що, ймовірно, пов'язане з виявленим під ним похованням 21. Кістяк випростаний на спині, руки зігнуті у ліктях і складені на тазових кістках. Череп лежав прямо. Довжина кістяка 1,40 м. Безінвентарне. Під черепом і в ногах знаходилось по одному невеликому плоскому каменю місцевого сланцю. На дні поховальної ями виявлені органічні рештки білого кольору, можливо, від підстилки (Рис. 3, 5). Це поховання вирізнялось морфологічними ознаками черепа, що звернуло на себе увагу ще на стадії польових досліджень. Подальше вивчення, проведене П. Покасом, підтвердило приналежність кістяка № 9 жінці монголоїдної зовнішності.

Поховання 10 (чоловіче). Глибина 0,65 м. Могильна яма не простежена. Кістяк випростаний на спині, руки зігнуті у ліктях, складені на тазових кістках. Череп повернутий праворуч. Довжина кістяка 1,70 м. Безінвентарне. Під черепом, в ногах і під тазовими кістками лежали плоскі камені сланцю. На дні поховальної ями виявлені білі органічні рештки (Рис. 3, 6).

Поховання 11 (дитяче). Глибина 0,65 м. Могильна яма овальна, довжиною 1,00 м. Череп роздавлений, кістки зміщені. Довжина кістяка 0,55-0,60 м. Під черепом знаходився плоский камінь. Безінвентарне.

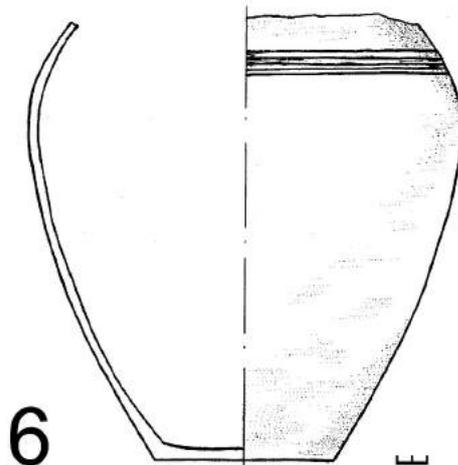
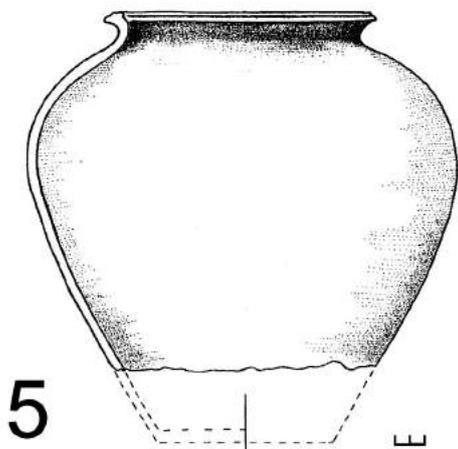
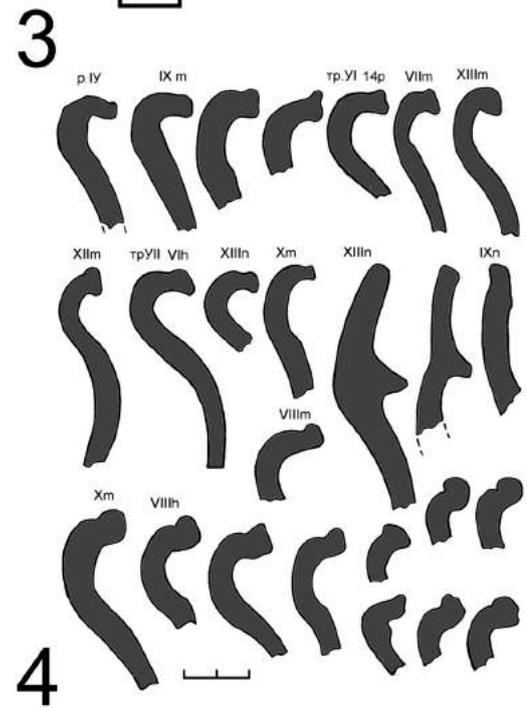
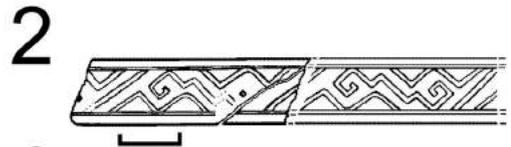
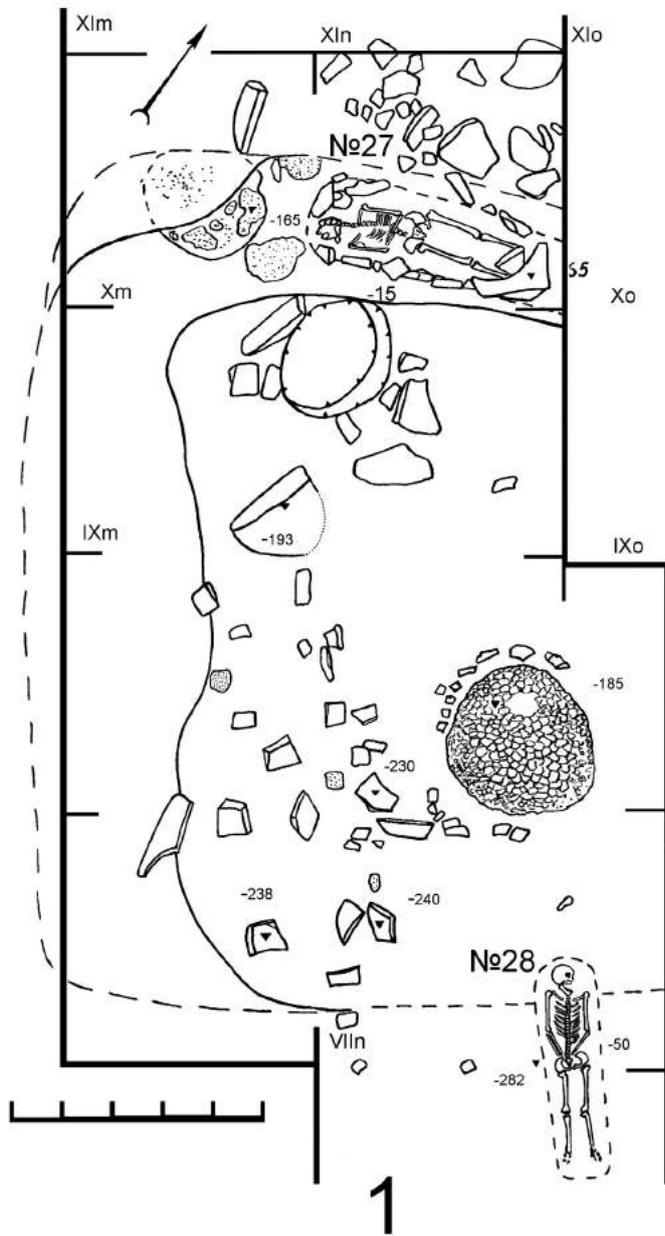

Рис. 5. Жванець-Щовб. Напівземлянка споруда, розкопки 1977 р.:
 1 – План напівземлянки та поховань 27, 28; 2 – залишки печі, вигляд з півдня;
 3 – фрагмент пластини кістяної орнаментованої; 4 – уламки керамічного посуду з напівземлянки та культурного шару; 5, 6 – посудини (реконструкція) з вимостки череня печі

Поховання 12 (дитяче). Глибина 0,65 м. Могильна яма овальна розміром 0,70×0,50 м. Кістяк порушений. Безінвентарне.

Поховання 13 (дитяче). Глибина 0,60 м. Могильна яма овальна 0,80×0,50 м. Кістяк зруйнований, череп роздавлений. Безінвентарне. Під похованням 13 нижче і з деяким зміщенням на північний захід знаходились поховання 17 та 19.

Поховання 14 (жіноче). Глибина 0,20 м. Могильна яма не простежена. Кістяк випростаний на спині, череп роздавлений, повернутий праворуч. Руки складені на місці живота. Довжина кістяка 1,60 м. Безінвентарне. Під час розчистки поховання знайдено уламки гончарного посуду XII-XIII ст.

Поховання 15 (чоловіче). Глибина 0,65 м. Могильна яма вузька прямокутна із заокругленими кутами, деформована (через те, що поховання було «врізане» у залишки житла трипільської культури з кам'яними конструкціями). Розміри ями 2,20×0,60 м. Кістяк випростаний на спині, череп повернутий праворуч. Руки зігнуті у ліктях, складені на животі. Під черепом і в ногах знаходились дрібні камені. Довжина кістяка 1,65 м.

Поховання 16 (чоловіче?). Глибина 0,30 м. Могильна яма прямокутна із заокругленими кутами розміром 2,10×0,80 м. Кістяк випростаний на спині, череп повернутий ліворуч, руки зігнуті в ліктях і складені на животі. Довжина кістяка 1,60 м. Безінвентарне.

Поховання 17, 19, 22 (дорослі). Поховання різночасові, впущені в могильні ями в одному місці. Глибина відповідно 0,60, 0,65 та 0,80 м. Могильні ями поховань 17 та 19 простежити не вдалося. **Поховання 17** зруйноване, череп роздавлений, лежав на черепі поховання 22. Кістки нижньої частини кістяка 17 перемішані з кістками поховання 19. Кістяк **поховання 19** лежав поряд і передував похованню 17. Череп поховання 19 зміщений, повернутий лицевою частиною на захід, кістки зміщені. **Поховання 22** зміщене на південь від поховань 17 та 19, котрі його перекривали. Могильна яма прямокутна із заокругленими кутами, розміром 1,80×0,40 м. Кістяк випростаний на спині, череп зміщений, руки складені на місці живота. Довжина кістяка 1,60 м. Під черепом лежав камінь (Рис. 4, 3).

Всі поховання безінвентарні.

Поховання 18 (чоловіче). Глибина 0,40-0,50 м. Могильна яма не простежена. Кістяк випростаний на спині, руки зігнуті в ліктях, кисть правої покладена на місці живота, лівої – нижче тазових кісток. Череп лежав прямо. Довжина кістяка 1,85 м. Безінвентарне.

Поховання 20 (жіноче). Знаходиться під похованням 2. Глибина 0,60-0,65 м. Могильна яма прямокутна із заокругленими кутами, розміром 1,90×0,70 м. Кістяк випростаний на спині, череп повернутий ліворуч. Руки зігнуті в ліктях, кисть правої покладена на груди, лівої – на тазових кістках. Довжина кістяка 1,60 м (Рис. 4, 4). Безінвентарне. В ногах лежав камінь, біля лівої стегнової кістки – шматок зотлілого дерева.

Поховання 21 (чоловіче). Глибина 0,67 м. Могильна яма прямокутна із заокругленими кутами, розміром 2,15×0,85 м. Вона майже співпадає з ямою верхнього пізнішого поховання 9, дещо відхилена на південь. Кістяк випростаний на спині, верхня частина черепа зміщена і знаходилась у південно-західному куті ями поховання 9. Руки зігнуті в ліктях, складені кистями на місці живота. Довжина кістяка 1,80 м (Рис. 4, 5). Безінвентарне. В ногах і під черепом лежали камені.

Поховання 23 та 24 знаходились за 15-18 м на південний схід від основної групи поховань.

Поховання 23 (дитяче). Глибина 0,25 м. Могильна яма не простежена. Кістяк випростаний на спині, кістки рук зміщені. Довжина кістяка 0,90 м. Безінвентарне.

Поховання 24 (дитяче). Глибина 0,25 м. Могильна яма не простежена. Кістяк випростаний на спині, череп роздавлений, руки зігнуті в ліктях, притиснені до стегон. Довжина кістяка 1,00 м. Безінвентарне.

Поховання 25 (жіноче). Глибина 0,65 м. Могильна яма прямокутна із заокругленими кутами розміром 2,0×0,70 м. Кістяк випростаний на спині. Череп повернутий праворуч. Руки зігнуті в ліктях, складені на місці живота. Довжина кістяка 1,60 м (Рис. 4, 6). Безінвентарне.

Поховання 26 (доросле). Знаходилося під похованням 5. Могильна яма не простежена. Кістяк випростаний на спині, руки зігнуті в ліктях, складені на місці живота. На ребрах знайдено кістяний гудзик (Рис. 3, 4).

Поховання 27 та 28 розміщені за 20 м на північ від основної групи (Рис. 5, 1).

Поховання 27 (чоловіче?). Глибина 0,40 м. Могильна яма не простежена. З південного боку контур ями фіксується рядом каменів, що у великій кількості зустрічаються навколо і походять, певно, із зруйнованого житла трипільської культури. Два великих камені лежали на гомілкових кістках ніг. Кістяк випростаний на спині, череп роздавлений, руки зігнуті у ліктях, складені кистями на грудях. Довжина кістяка 1,65 м (Рис. 5, 1). Безінвентарне. Під черепом лежав плоский камінь.

Поховання 28 (чоловіче). Глибина 0,50 м. Могильна яма не простежена. Орієнтація північно-північно-західна. Кістяк випростаний на спині, череп повернутий ліворуч, руки зігнуті у ліктях, складені кистями на тазових кістках. Довжина кістяка 1,80 м. Безінвентарне.

Таким чином, із 28 досліджених поховань – 8 дитячих, 20 дорослих, з них дев'ять чоловічих, п'ять – жіночих, решта не визначені. Певні відмінності спостерігаються у формі могильних ям дорослих і дитячих

поховань – у всіх дитячих поховань ями не прямокутні, а овальні. Розбіжностей у деталях поховального обряду, пов'язаних зі статтю похованих, не виявлено.

Зафіксовані парні та потрійне поховання, але захоронення в них здійснювалося не одночасно: пізніші поховання були впущені в могильні ями, що існували раніше, перекриваючи або руйнуючи попередні (пох. 7, 8; 9, 21; 2, 20; 17, 19, 22; 5, 26). Без сумніву, це вказує на якісь зовнішні ознаки над могилами. З п'яти парних поховань у трьох (пох. 9 та 21, 2 та 20, 5 та 26) спостерігається виразна закономірність: кістяки належать чоловікові та жінці, що, напевне, пояснюється родинними зв'язками. Розміщення поховань рядами теж підтверджує наявність зовнішніх позначень на місцях захоронень. Чітке розміщення поховань паралельними рядами відмічене дослідниками як характерна ознака безкурганних могильників Галицької землі [1, с. 154].

Кістяки мають відмінності в положенні рук відносно тулуба: у більшості випадків руки зігнуті в ліктях, складені кистями на животі або стегнах, іноді права рука покладена на животі, ліва на стегнах або вздовж тулуба (пох. 4, 18), обидві руки злегка зігнуті у ліктях та притиснуті до стегон (пох. 10, 24). Із загальної картини дещо випадає поховання 2, де у похованого руки зігнуті у ліктях під гострим кутом і складені кистями біля правої скроні.

Абсолютна більшість поховань безінвентарні. Лише у двох похованнях були виявлені знахідки: бронзове скроневе кільце (пох. 1) та кістяний гудзик (пох. 26). (Рис. 3, 3, 4). Скроневе кільце з розімкненими кінцями, виготовлене з круглого в перерізі дроту, розміром 27×22 мм. Прикраси такого типу розповсюджені на всій території давньої Русі, датуються XI-XIII ст. [21, с. 13]. Кістяний гудзик з наскрізним отвором має розмір 46×11×14 мм. Аналогічні кістяні предмети опубліковані О.О. Ратичем і походять з Плісеська та Галича [18, с. 95, табл. XIII, 4, 5]. Схожий виріб з Витачева, опублікований Г.М. Шовкопляс, трактується саме як гудзик [23, с. 195, рис. 4, 1].

Поховальний обряд Жванецького могильника вирізняє наявність поховань з кам'яними подушками. У 12 похованнях плоскі камені сланцю та вапняку знаходились під черепом (пох. 1, 8, 11), під черепом і в ногах (пох. 9, 10, 14, 16, 21, 22), в ногах (пох. 7, 20); в пох. 2 камені містились під тазовими кістками. Крім того, простежені дрібні камені в деяких похованнях під лопатками, ліктями та тазом. В деяких похованнях виявлений білий органічний прошарок, можливо, залишки підстилки. Кам'яні подушки знайдено і в чоловічих і в жіночих похованнях, а в одному випадку – у дитячому похованні. Поховання з кам'яними подушками зустрічаються на всій території давньої Русі, складаючи менш ніж 3% всіх похованих в ґрунтових могильниках, причому в цей незначний відсоток потрапляють переважно могильники західних областей [15, с. 58]. На Подністров'ї поховання з кам'яними подушками виявлені під час розкопок могильника біля Успенського собору древнього Галича [18, с. 53], у курганному могильнику поблизу давньоруського городища в с. Семенів Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. [18, с. 69] та ін. Напевно, камінь, покладений під голову покійного замість подушки, повинен був засвідчувати його аскетизм та праведність [10, с. 112]. Крім того, ознаками християнського аскетизму слугували бідність одягу, відсутність прикрас та супроводжуваних речей, що загалом характерно для безкурганних поховань давньоруського часу (70% всіх досліджених) [15, с. 59].

Площа Жванецького ґрунтового могильника визначена по крайніх похованнях і становить 645 кв. м (45×15 м). За основними виразними ознаками (надзвичайна бідність, присутність подвійних і потрійних захоронень, рядове розміщення поховань, наявність кам'яних подушок) його можна віднести до типових для Галицько-Волинської Русі з розвинутим християнським обрядом [1, с. 153-154]. Найближчою аналогією є могильник в с. Копачинці Чернелицького району Івано-Франківської області, досліджений О.О. Ратичем [17, с. 25-26].

Засвідчене археологічно перекривання двома похованнями могильника (пох. 27, 28) решток давньоруської напівземлянки вказує на певний часовий інтервал у функціонуванні виробничої споруди та могильника на Щовбі. Разом з особливостями поховального обряду, стратиграфією, виявленими уламками гончарного посуду, цей факт є одним з основних аргументів для порівняно пізнього датування могильника XII-XIII ст.

Напівземлянкова споруда була виявлена на схилі в північно-східній частині урочища Щовб (рис. 5, 1). Заглиблена в землю на 0,60-0,70 м, частково зруйнована зсувами на крутому схилі останця, вона мала розміри близько 6,8×4,8 м. В північно-західному куті приміщення знаходилось кругле вогнище діаметром 0,8 м і овальна заглибина перед ним розміром 0,8×0,7×0,15 м. Майже в центрі приміщення виявлені залишки печі, що являли собою рівний, ретельно заглажений і обпалений глиняний черінь овальної форми діаметром 1,2×1,40 м, оточений невеликими плоскими уламками сланцю, розміщеними віялоподібно, а місцями – вертикально (рис. 5, 2). Черінь був влаштований на глиняній підсипці, підвищувався над рівнем підлоги на 0,35 м, під горішньою підмазкою був вимощений битою керамікою (230 уламків від двох гончарних горщиків). Подібного типу черені досліджені на давньоруському поселенні Гнідава під Луцьком [7, с. 99-101], зустрічалися в стародавньому Плісеську [22, с. 33], Ріпневі [3, с. 40, 44] та ін. Досить незвичне положення печі майже посередині приміщення, в якому окрім того зафіксоване вогнище, округла форма, великі розміри, і своєрідна, не характерна для побутових печей будова череня (вимостка з битої кераміки для кращого

теплозбереження) дозволяють припустити її виробниче призначення. Вона могла використовуватись для випікання хліба, сушіння зерна тощо, а вся споруда, найвірогідніше, мала виробниче призначення.

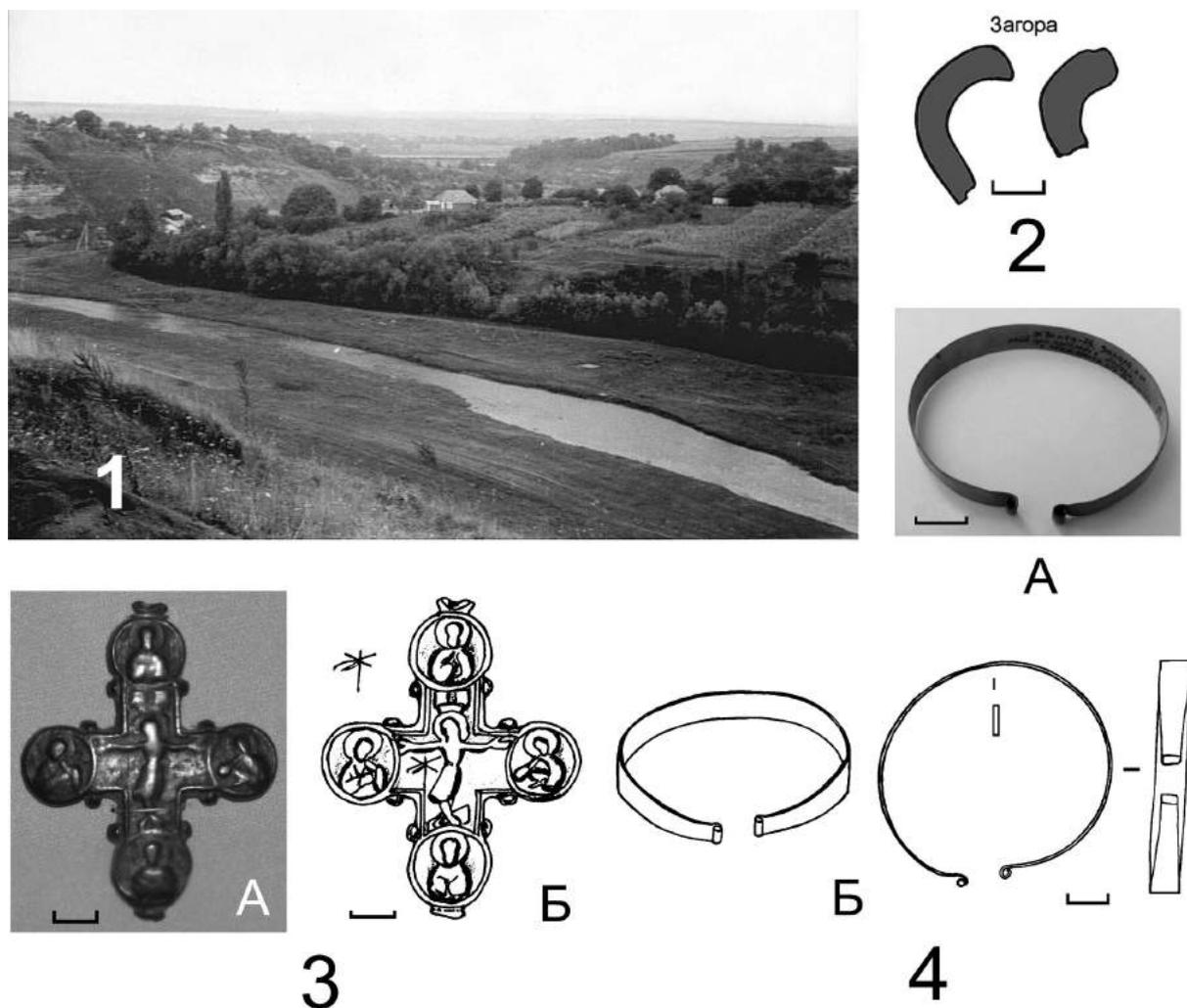

Рис. 6. Жванець-Загора: 1 – вид на урочище Загора з північного сходу, фото 1978 р.;
2 – уламки кераміки з території урочища; 3 – енколпійон бронзовий: А – фото, Б – малюнок;
4 – браслет бронзовий: А – фото; Б – малюнок.

У заповненні напівземлянки виявлено 66 уламків гончарного посуду від горщиків, глеків, амфор, корчаг (рис. 5, 4). Два частково реставровані горщики з черені печі дають уявлення про форми та розміри гончарної кераміки з напівземлянки (рис. 5, 5, 6). Горщики виготовлені з добре відмуленого тіста з домішкою дрібного просіяного піску, рівномірно випалені. Розміри: 1) діаметр вінець 18,5 см, діаметр плічок – 27 см, висота (що збереглася) – 25 см; 2) діаметр плічок – 28 см, діаметр дна – 12 см, висота, що збереглася – 30 см. Вінця одного різко відігнуті назовні, профільовані, плічка обох – високі й широкі, плічка другого орнаментовані п'ятьма неглибокими врізаними горизонтальними смугами. Переважну більшість керамічного комплексу становлять тонкостінні горщики, виготовлені з добре відмуленого глиняного тіста з домішкою піску. Вони добре випалені, цегляного та палевого кольору. Горщики здебільшого мають високо підняті плічка і різко відігнуті короткі профільовані манжетоподібні вінця. Плічка орнаментовані неглибокими врізаними горизонтальними смугами. Один фрагмент орнаментований насічками по краю вінець. Денця без підставної плитки, без клейм. На одному з денць чітко видно відбитки соломи, яку майстер клав на підставку гончарного круга під час формовки посудини. З інших форм представлені глек або корчага з наліпним пружком на середині прямої шийки. Знайдені уламки товстостінної амфори з ребристою поверхнею червоного кольору. Серед горщиків виділяються також п'ять товстостінних фрагментів з домішкою крупнозернистого піску. Форма округла, круті плічки, орнаментовані врізаними лініями. В цілому керамічний комплекс напівземлянкової споруди характерний для західних територій давньої Русі, значна частина кераміки датується XII – початком XIII ст., але достатньо представлені також матеріали, які, зокрема за аналогіями поселення Луцьк-Гнідава, можна датувати X–XI ст. [5, с. 151, рис. 3, 1, 2; 7, с. 102-103, рис. 3; 20, с. 19-28, рис. 34]. Близько 50 уламків гончарного посуду того ж часу виявлено на значній площі урочища Щовб.

В заповненні напівземлянки знайдено також фрагмент кістяної пластини, оздобленої врізним геометризованим орнаментом, розміром 3,5×1 см (Рис. 5, 3). Знахідка датована XI-XIII ст., цікава оригінальним узором, в якому використані меандрові мотиви.

Виходячи з вищезгаданих знахідок та враховуючи зручну топографію урочища Щовб з виразними оборонними та господарськими перевагами не виключено, що на площі мису знаходився давньоруський феодальний вотчинний замок або дворище [20, с. 100-119].

На високому мисоподібному підвищенні, утвореному водами Дністра і Жванчика в урочищі Загора, на захід від урочища Щовб, знахідки кераміки та прикрас давньоруського часу вказують на існування селища або городища (рис. 6) [8, с. 4; 13; 14]. Щоправда, доказів існування городища у вигляді решток укріплень не виявлено, ретельне обстеження пам'ятки не проводилось.

Під час будівництва мосту через Жванчик у 1974 р. було знайдено бронзовий пластинчастий браслет із згорнутими в циліндричну трубочку кінцями, відігнутими зовні [13, с. 21]. Діаметр браслета – 5,5 см, ширина пластини – 0,75 см. Він був переданий Т.Г. Мовшею у Переяславський історичний музей, де нині зберігається у фондовій колекції НІЕЗ «Переяслав» (інв. № А-813) (Рис. 6, 4). Аналогічні металеві пластинчасті браслети походять з Плісеська [6, с. 43, рис. 11; 18, с. 93, табл. XI, 21], Ленківців Чернівецької області [19, с. 254-255, рис. 3, 3.], з Новгорода [21, с. 113-114]. Їх найбільше поширення припадає на XII-XIII ст.

У колекції Національного музею історії України зберігається енколпійон (інв. № в4564/29), що походить із Жванця. Енколпійон (хрест-складень) виготовлений з бронзи в техніці лиття (опуклі рельєфи, відливка у формі). Збереглася лицьова стулка, загальна висота із залишками петельки – 7,2 см, розмір власне хреста – 6,5×5,7 см. В осередді – розп'яття Христа, в круглих медальйонах на кінцях хреста – поясні зображення святих. Рельєфи дуже згладжені. Написи відсутні. Ліворуч від розп'яття прокреслений хрестоподібний знак (Рис. 6, 3). Згідно з аналогами енколпійон відноситься до XII-XIII ст. [4, с. 198, №37].

Отже, існування у Жванці значного давньоруського населеного пункту, що складався з селища, могильника та можливого городища має під собою цілком реальне підґрунтя. Для підтвердження існування городища-фортеці в давньоруський час необхідні додаткові і ґрунтовні дослідження. Вивчення комплексу давньоруських пам'яток на території с. Жванець та його околиць мають бути особливо цікавими, оскільки пов'язані з історією такого важливого господарського та стратегічного вузла, яким був середньовічний Жванець.

Список використаних джерел та літератури

1. Аулих В.В. Погребальные памятники Галицкой земли // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. – К.: Наук. думка, 1990.
2. Бузян Г.М., Якубенко О.О. Пам'ятки давньоруського часу в селі Жванець // VII ПІКК (секція археології). Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 46-47.
3. Захарук Ю.М., Ратич О.О. Слов'янське поселення біля с. Ріпнів Львівської області // АП УРСР. – Т. V. – К., 1955. – С. 40-46.
4. Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энколпионы. Кресты-реликварии XI–XIII вв. – Спб., 2003. – С. 198.
5. Кучера М.П. Кераміка древнього Плісеська // Археологія. – Вип. XII. – 1961. – С. 151.
6. Кучера М.П. Древній Плісеськ // АП УРСР. – 1962. – Т. XII. – С. 3-56.
7. Кучера М.П. Поселення волинян на околиці Луцька // Археологія. – 15. – 1975. – С. 98-104.
8. Кучугура Л.І., Якубенко О.О. Звіт про проведення розвідки вздовж берега Дністровського водосховища в Хмельницькій області у 1992 р // НА ІА НАНУ. – 1993/54.
9. Кушнір Б.М. Археологічні пам'ятки Жванця та його околиць // Тези доповідей ПІКК. – Хмельницький, 1965. – С. 92-93.
10. Макаров Н.А. Каменные подушки в погребениях древнерусских городских некрополей // СА. – №2. – 1981. – С. 111-116.
11. Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський, 2006.
12. Мовша Т.Г. Отчет о работе Подольской археологической экспедиции Государственного исторического музея // НА ІА НАНУ. – 1974/3а.
13. Мовша Т.Г. Отчет о работе Трипольского отряда Днестровской комплексной новостроечной экспедиции раннежелезного века в 1976 г. // НА ІА НАНУ. – 1976/256.
14. Мовша Т.Г., Крушельницкая Л.И., Бузян Г.Н. Работы трипольского отряда на Левобережье Среднего Днестра // АО 1976 года. – М.: Наука, 1977. – С. 340-341.
15. Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв. – К.: Наук. думка, 1990.
16. Подольские епархиальные ведомости. – 1869. – № 14. – С. 157-158.
17. Ратич А.А. Древнерусский могильник в с. Копачинцы Станиславской области // КСИА. – Вып. 4. – К., 1955. – С. 25-26.
18. Ратич О.О. Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К., 1957.

19. Тимошук Б.А. Ленковецкое древнерусское городище // СА. – №4. – 1959. – С. 254-255.
 20. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X-перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982.
 21. Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода. – М.: Наука, 1981.
 22. Старчук І.Д. Розкопки на городищі Пліснесько в 1949 р. // АП УРСР. – Т. V. – 1955. – С. 32-35.
 23. Шовкопляс Г.М. Давньоруські кістяні вироби з розкопок В.В. Хвойки // Середні віки на Україні. – Вип. 1. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 191-199.

Список скорочень:

АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР
 НА ІА НАНУ – Науковий архів Національної Академії наук України
 КСИА – Краткие сообщения Института археологии Академии наук УССР
 ПКК – Подільська історико-краєзнавча конференція
 СА – Советская археология

Додаток

Зведена таблиця поховань ґрунтового могильника в с. Жванець
 (розкопки 1974-1978 рр.).

№ пох.	Вік, стать	Орієнтація	Розмір кістяка (м)	Глибина похов. (м)	Розмір ями (м)	Положення рук	Положення черепа	Інвентар	Камені
1	Дит.	Зх.	1,3	0,45	-	На животі	Прямо	Скроневе кільце	Біля голови
2	Чол.	Зх.	1,65	0,55	-	обидві біля правої скроні	прямо	-	під тазом
3	Дит.	Зх.	Зруйнов.	0,40	-	-	-	-	-
4	Жін.	Зх.	1,65	0,85	1,8×0,6	ліва вздовж тулуба, права на животі	праворуч	-	під тазом
5	Чол.	Зх.	1,80	0,80	2,2×0,5	на тазових кістках	-	-	-
6	Дит.	Зх.	0,60 зб.	0,50	-	на животі	роздав.	-	-
7	?	Зх.	1,55	0,45	-	на животі	прямо	-	під ногами
8	?	Зх.	Зруйнов.	0,50	-	-	прямо	-	під головою
9	Жін.	Зх.		0,60	-	на тазових кістках	прямо	-	під головою, в ногах
10	Чол.	Зх.	1,70	0,65	-	на тазових кістках	праворуч	-	під головою, тазом, у ногах
11	Дит.	Зх.	0,55-0,60	0,65	1,0	-	-	-	під головою
12	Дит.	Зх.	Зруйнов.	0,65	0,7×0,5	-	-	-	-
13	Дит.	Зх.	-	0,60	0,8×0,5	-	-	-	-
14	Жін.	Зх.	1,60	0,20	-	на животі	праворуч	Фр-ти кер-ки	біля голови, під тазом, у ногах
15	Чол.	Зх.	1,65	0,65	2,2×0,6	на животі	праворуч	-	біля голови, в ногах
16	?	Зх.	1,60	0,30	2,1×0,8	на животі	ліворуч	-	-
17	?	Зх.	Зруйнов.	0,60	-	-	-	-	-
18	Чол.	Зх.	1,85	0,40-0,50	-	права – живіт, ліва на стегні	прямо	-	-
19	?	Зх.	Зруйнов.	0,65	-	-	-	-	-
20	Жін.	Зх.		0,60-0,65	1,9×0,7	права – груди, ліва на тазі	ліворуч	-	у ногах
21	Чол.	Зх.-пн.зх.	1,80	0,67	2,10×0,85	на животі	здвинуто	-	під головою, в ногах
22	?	Зх.	1,60	0,80	1,8×0,4	на животі	здвинуто	-	під головою, колінами
23	Дит.	Зх.	0,90	0,25	-	-	-	-	-
24	Дит.	Зх.	1,00	0,25	-	на стегнах	-	-	-
25	Жін.	Зх.	1,60	0,65	2,0×0,7	на животі	праворуч	-	-
26	?	Зх.	?	0,60	-	На животі	прямо	Кістяний гудзик	-
27	Чол.	Зх.	1,65	0,40	-	на грудях	-	-	-
28	Чол.	Пн.-зх.	1,80	0,50	-	на стегнах	ліворуч	-	-

Ігор Старенький

аспірант кафедри архівознавства та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, молодший науковий співробітник ДП ОАСУ «Подільська археологія»
м. Кам'янець-Подільський

Сергій Шпаковський

історик, краєзнавець, старший науковий співробітник Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області
м. Хмельницький

ГОРОДИЩЕ НА КАРМАЛЮКОВІЙ ГОРІ: ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА СТАН ЗБЕРЕЖЕННЯ

У статті розглядається історія дослідження, сучасний стан та перспективи збереження та популяризації пам'ятки археології – городища на Кармалюковій горі поблизу села Привороття Друге Кам'янець-Подільського району.

Ключові слова: пам'ятка археології, городище, Кармалюкова гора, археологічні дослідження, знищення пам'ятки.

Широко відомою є пам'ятка археології городище на Кармалюковій горі поблизу села Привороття Друге Кам'янець-Подільського району. Вона являє собою трьохшарове поселення, яке представлено трипільською культурою, матеріалами раннього заліза та періоду Київської Русі. На сьогодні городище активно знищується скарбощукачами.

Дослідження пам'ятки проводили Ю. Й. Сіцинський [9; 10], В. К. Гульдман [2], П. О. Раппопорт, В. І. Якубовський, М. П. Кучера [5], А. Ф. Гуцал [3], В. А. Захар'єв [4], С. П. Маярчак [6].

Вперше археологічні дослідження на Кармалюковій горі провів Юхим Сіцинський 1898 року. Під час розкопок «біля внутрішнього поперечного валу» на глибині 0,6-0,8 м дослідник виявив скелет воїна, біля черепа якого лежав залізна сокира, а на поясі невеликий ніж. Крім того «серед перепаленої глини, черепків та кісток» знайдено дві залізні сокири, три підвісних замка (у вигляді вудил), ножі, шпору з шипом замість кільця, чотирьохгранний наконечник списа, круглу мідну бляху, великий точильний камінь, вудила, декілька глиняних пряслиць, фрагменти скляних браслетів та скляну підвіску в срібній оправі. Крім того Юхим Сіцинський зафіксував знайдення місцевими селянами двох крем'яних сокир [1, арк. 1-2; 10, с. 99-101].

1921 року городище обстежувала експедиція Кам'янець-Подільського Комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи, 1963-го – П. О. Раппопорт, 1969-го – В. І. Якубовський, 1976-го – М. П. Кучера, 2010-го – С. П. Маярчак.

Городище розміщене на видовженому мисі на висоті близько 50 м над річкою (фото 1). Схили із заходу, з боку річки, дуже круті; зі сходу крутизна й висота схилів дещо менша. Мис складений з вапняку і перекритий зверху ґрунтом. На стрілці мису по краях і схилах кам'яні брили виступають на поверхню. Городище заросло лісом й задерноване. Воно складається з трьох частин, розділених ровами й валами. Загальна довжина – 520 м. Трикутна мисова частина з напільного (південного) боку захищена невеликим валом (заввишки до 0,5 м та завширшки 4 м) і знівельованим ровом. Посередині валу й рову є розрив – місце проїзду. Східний край мисового майданчика пологий, вал з ровом доходять тільки до початку схилу. Довжина цієї частини 80 м, ширина на лінії валу 70 м (довжина валу 50 м). Середня частина городища завдовжки 300 м; максимальна ширина посередині – 130 м. Зовнішня її половина і східний край помітно понижуються. Майданчик городища понижується по самому краю і з боку річки (у південній половині). Ця частина захищена з напільного боку великим валом, заввишки зсередини 1,5 м, завширшки 8-10 м, й глибоким (до 2 м) ровом. По зовнішньому краю рову проходить другий невеликий вал, заввишки 0,7 м, завширшки 5 м. Продовженням валів по східному краю є два вузькі (завширшки 4-5 м) горизонтальні терасоподібні ескарповані майданчики, розміщені на похилому краї городища один над іншим. Рову між ними майже не помітно. Заплили і вали на місці горизонтальних майданчиків. По південно-західному краю, з боку річки, обидва вали добре збереглися. Вони продовжуються по похилому схилу майданчика до його середини. Далі на північ, де край майданчика переходить у схил, валів немає. Внутрішній вал по південно-західному краю заввишки 1 м, завширшки – 4-5 м; зовнішній вал дещо менший, розміщений на 2-3 м нижче внутрішнього. Перед першим валом з внутрішнього боку в напільній частині є невелике ровоподібне заглиблення, очевидно від вибірки ґрунту при спорудженні валу. Від цієї лінії далі в напільний бік поверхня мису похило знижується до країв і середня, більш рівна його частина, поступово звужується. Третій вал з ровом розміщений за 90 м від дру-

гої оборонної лінії, перегороджує тільки середину мису на ширину 52 м. Висота цього валу 1,5 м, ширина 8-10 м. Рів дуже глибокий – до 2,5 м. Збереженість середньої й зовнішньої напільних ліній валів і ровів добра, але вал по краю середнього майданчика заплив у внутрішній бік і має пологий внутрішній схил. З південного краю городища проходить сучасна дорога до мисової його частини. Однак, у внутрішньому валу середньої лінії й у крайньому зовнішньому валу городища посередині є западина від проходу або в'їзду. Перед цією западиною у зовнішньому рову чітко збереглася на дні земляна перемичка. Отже, раніше проїзд знаходився по центру городища, і тільки пізніше влаштували дорогу й перенесли її на край. Сучасною дорогою розрізані навскіс два вали середньої оборонної лінії на самому південному краї, в місці повороту їх з напільного боку на понижений схил майданчика. У внутрішньому валу дорогою оголений насип. На південному торці напільного валу зовнішня частина насипу складається із сірого ґрунту й жовтуватого вапняково-го каміння, а внутрішня частина має чорний гумусований колір зі слідами пожежі й вкрапленнями каміння. У цій частині простежуються торці обвуглених дубових колод від поперечних стін клітей, що виступають із насипу в бік майданчика. В ході зачистки горілого ґрунту у валу знайдено фрагменти кераміки XII-XIII ст. У зрізі внутрішнього валу по краю городища слідів обвугленості й кераміки не виявлено. Під дерновим шаром городища залягає чорнозем із камінням на глибину 0,4-0,6 м. На мисовому та середньому майданчиках у культурному шарі міститься багато кераміки XII-XIII ст., є також кераміка трипільської культури і раннього залізного віку. На зовнішньому майданчику знахідок не було. Очевидно, городище є залишками великого населеного пункту – міста часу існування Галицького князівства [7, с. 1-15; 6, с. 32-33].

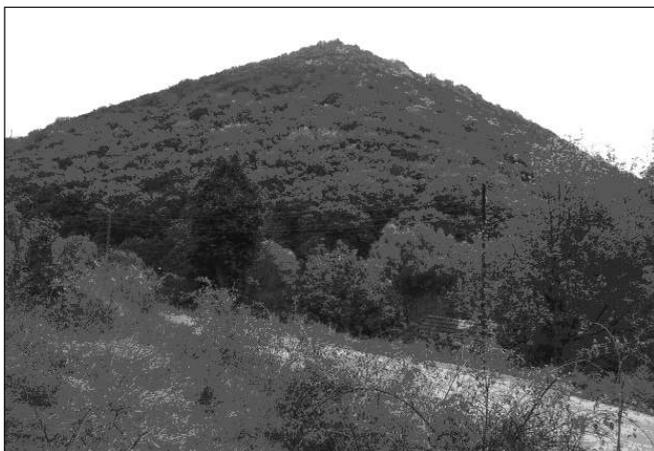

фото 1

фото 2

Складено кілька планів городища, зокрема Ю. Й. Сіцінського 1901 року (фото 3), О. В. Битковського 1974 року (фото 4) та ін.

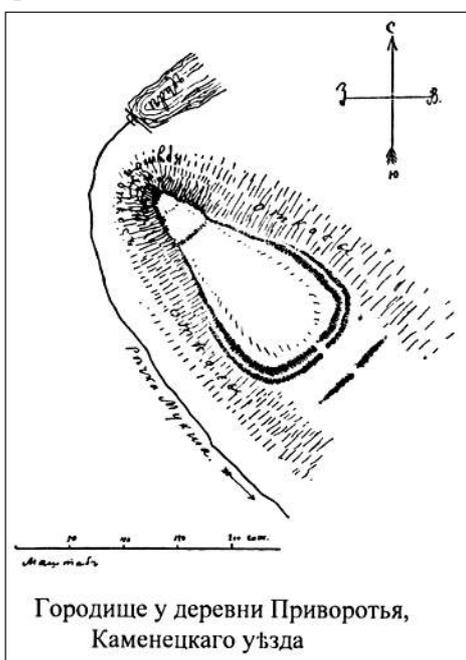

фото 3

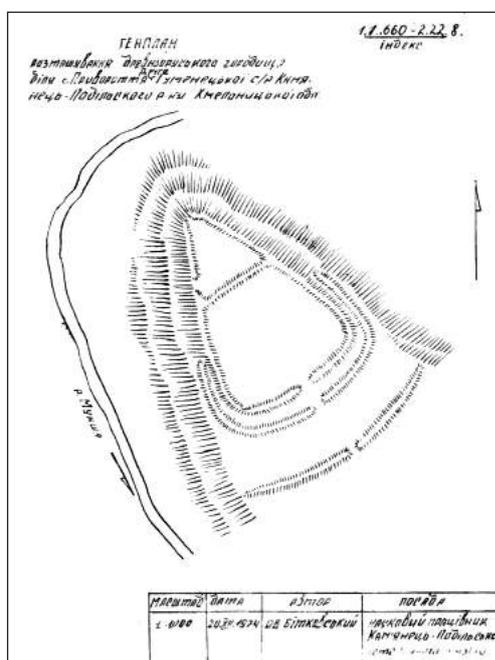

фото 4

Що стосується охорони цієї пам'ятки археології, то рішенням виконкому Хмельницької обласної ради від 25 березня 1971 року за №84 городище оголошено пам'яткою археології місцевого значення. 5 травня 1974 року рішенням цього ж органу влади за №143 встановлено межі охоронної зони пам'ятки в радіусі 50 м. 2010 року С. П. Маярчаком було проведено обстеження городища, після якого Відділом охорони пам'яток історії і культури облдержадміністрації та землевпорядною організацією «Поділлягеодезкартографія» складено проект виносу меж території, зон охорони та режимів їх використання пам'ятки «Давньоруське городище (багатшарове поселення) Привороття Друге» [8]. Сама пам'ятка археології займає площу 4,94 га, а охорона зона – 49,84 га (фото 5).

У серпні 2014 року було проведено обстеження городища. Дослідження зафіксували, що пам'ятка сильно порушена скарбошукачами. У багатьох місцях культурний шар повністю знищений, прослідковуються суцільні розкопки площею 15-20 м², не кажучи вже про локальні шурфи. Найбільш ушкодженими є мисовий та середній майданчики, особливо на площі, яка прилягає до валів. Водночас практично не шурфованими залишаються вали та рови, візуально на них непомітно серйозних ушкоджень.

В ході проведення досліджень було зібрано підйомний матеріал, виявлений у шурфах скарбошукачів. Керамічний матеріал представлений трипільцям, раннім залізом та давньоруським періодом.

Найбільш масові виходи трипільської кераміки на поверхню зафіксовані по південному краю городища на мисовому і середньому майданчиках. Глибина залягання невелика. Керамічний матеріал однорідного оксидційного випалу при низькій температурі з добре відмуленої глини з невеликими домішками дрібнозернистого піску та слюди, яскраво-червоного, світло-червоного та білого кольорів. Серед знайдених фрагментів не виявлено слідів розпису. Трапляються посуд з орнаментациєю у вигляді горизонтальних заглиблених ліній та під квадратних заглиблень, зроблених, ймовірно, за допомогою зубчастого штамп (фото 6). Уламки представлені переважно стінками горщиків та мисок, поодинокими є знахідки вінчиків. Спостерігаються виходи на поверхню глиняної обмазки, яка містить в собі невелику кількість полови, сліди зерен та деревини.

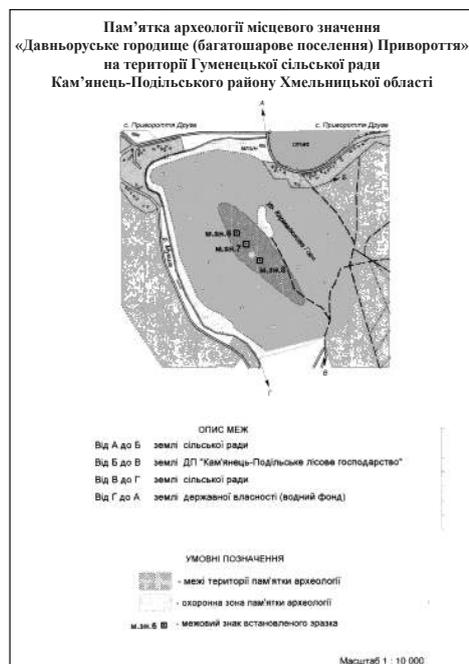

фото 5

Досить часто серед підйомного матеріалу трапляється керамічний матеріал доби раннього заліза (пізній етап чорноліської культури або ранні скіфи). Весь керамічний посуд ліплений. Тісто, в переважній більшості, зі значними домішками піску, шамоту та жорстви. Випал кераміки нерівномірний. За кольором – від світло-коричневого до темно-коричневого та майже чорного (фото 7). В основній масі колір внутрішньої та зовнішньої поверхні різниться. Переважно керамічний матеріал неорнаментований, за винятком кількох уламків, на яких присутній підтрикутний заглиблений горизонтальний орнамент (фото 8). Виходи на поверхню матеріалу раннього заліза зустрічаються майже по всій території городища, проте найбільш інтенсивними вони є на мисовому та середньому майданчиках.

У місцях виходу знахідок трипільської культури та доби раннього заліза вдалося зібрати значну кількість крем'яних відщепів зі слідами обробки. Привертає увагу уламок сокирки з латинізованого темно-сірого кременю (фото 9).

фото 7

фото 8

фото 9

фото 10

Проте основний знайдений матеріал датується давньоруським періодом і відповідає XII-XIII ст. Посуд виготовлений на гончарному кругу. Тісто з добре відмуленої глини зі значними домішками слюди та піску. Колір керамічного матеріалу від світло-сірого до темно-сірого та коричневого. Орнаментация посуду у вигляді горизонтальних заглиблених ліній (фото 10). Було зібрано колекцію вінчиків давньоруського посуду. Всі вінця мають вигин на зовні, переважно манжетоподібні. Майже у всіх присутня внутрішня борозенка для накривки. Значна частина має зовнішню борозенку під валиком вінця (фото 11-14). Валики мають як округлу (фото 13-17), так і зрізану форму (фото 11-12). Знайдено два фрагменти вінця, які у верхній частині мають відігнутий вертикально край із невеликим загином до середини (фото 13-14). Один фрагмент має розчленований двома борозенками валик (фото 11). Ще один уламок має масивний вінчик з вигином під кутом 45° (фото 18).

фото 11

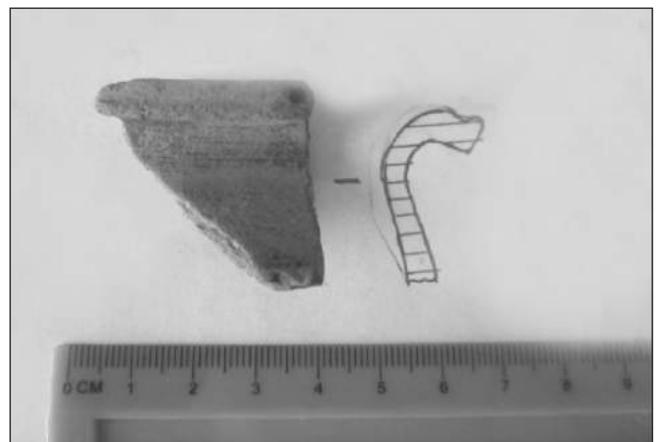

фото 12

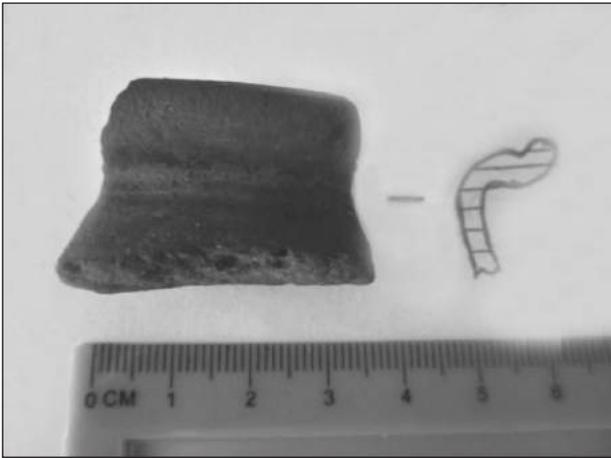

фото 13

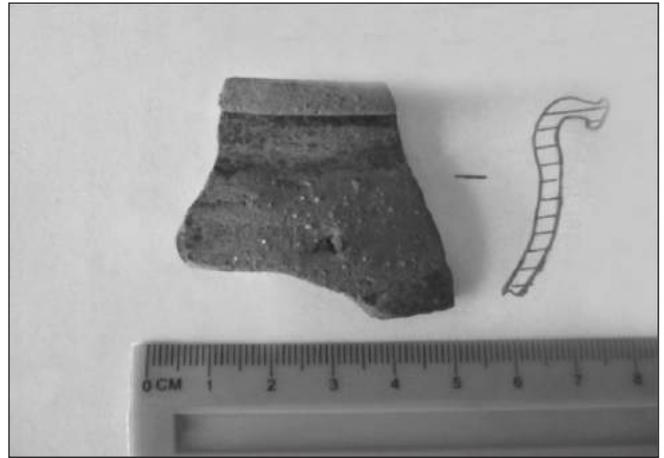

фото 14

фото 15

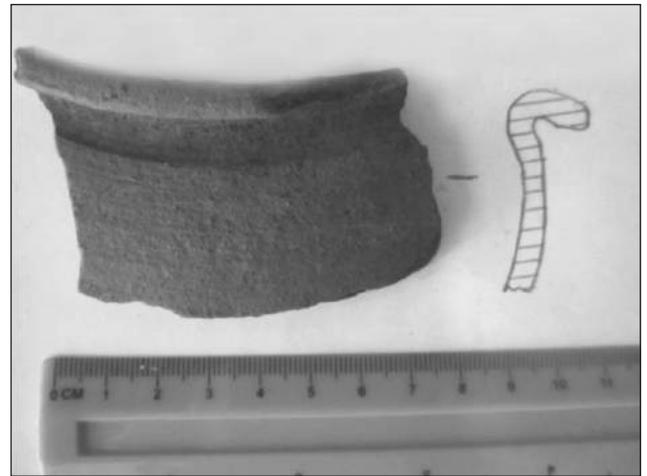

фото 16

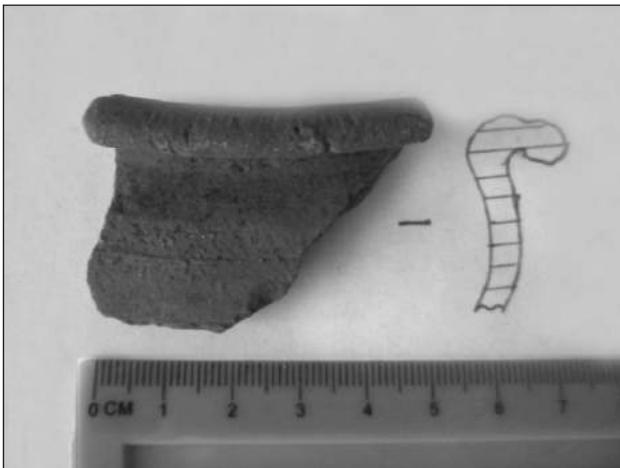

фото 17

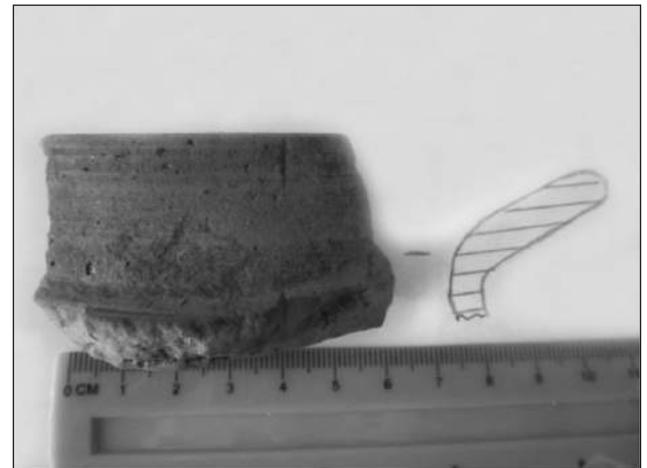

фото 18

Крім того знайдено уламок плитки з рослинною орнаментациєю (фото 19), фрагменти скляних браслетів (фото 20-21), пряжку (фото 22) та ін.

Поряд з цим численними є знахідки матеріалу, які датуються початком XX ст., зокрема періодом Першої світової війни: гільзи, металеві елементи мундирів і т. д.

Що стосується сучасного стану збереження городища, то його можна назвати критичним. Не зважаючи на охоронний знак на пам'ятці археології, культурний шар в багатьох місцях пошкоджений або повністю знищений скарбощукачами («чорними» археологами). Єдиними вцілілими на сьогодні елементами залишаються вали та рови. Належної уваги збереженню городища місцевими органами влади не приділяється. На сьогодні, згідно чинних законів України «Про охорону культурної спадщини», «Про охорону археологічної

спадщини»[11] гостро стоїть питання проведення рятівних археологічних досліджень (враховуючи мало-дослідженість городища, оскільки на його території розкопки не проводилися, а лише шурфування та розвідкові роботи), щоб мати можливість вивчити вцілілі на сьогодні ділянки, оскільки при такому підході до збереження історико-культурної спадщини за кілька років пам'ятка практично повністю буде втрачена для науки.

фото 19

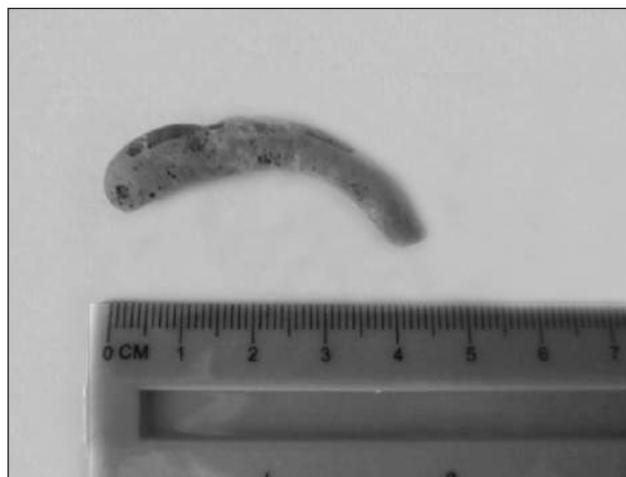

фото 20

фото 21

фото 22

Список використаних джерел та літератури

1. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 3, спр. 47131, 2 арк.
2. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии) / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. стат. ком., 1901. – 405 с.
3. Гуцал А. Ф. Стародавні форпости товарового кряжу / А. Ф. Гуцал // Подільський Національний природний парк: доцільність і проблеми створення: матер. всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 75-76.
4. Захар'єв В. А. Стародавня Русь на Дунаєвеччині / В. Захар'єв // Хмельниччина. Дивокрай. – Хмельницький, 1997. – Вип. 2. – С. 16-21.
5. Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Сяном і Сіверським Дінцем. – К.: Ін-т археології НАН України, 1999. – 252 с.
6. Маярчак С. П. Археологічні пам'ятки IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я / Сергій Маярчак. – Кам'янець-Подільський: Мошак М. І., 2006. – 96 с.
7. Паспорт об'єкта культурної спадщини «Давньоруське городище (багатошарове поселення) Привороття Друге». – Хмельницький, 2010. – 15 с. // Архів Відділу охорони пам'яток історії і культури у Хмельницькій області.
8. Проект меж території, зон охорони та режимів їх використання пам'ятки археології місцевого значення «Давньоруське городище (багатошарове поселення) Привороття Друге». – Хмельницький, 2010. – 17 с. // Архів Відділу охорони пам'яток історії і культури у Хмельницькій області.
9. Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии / Е. Сецинский // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – М., 1901. – Т. 1. – С. 197-354.

10. Сецинский Е. И. Раскопки городища у д. Приворотья-Маковского Каменец-Подольского уезда / Е. Сецинский // Киевская старина. – 1899. – Т. LXIV. – №2. – С. 99-101.
11. Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини. – Чернігів: ВАТ «РВК «Деснянська правда», 2011. – 796 с.

Марина Ягодинська

директор Тернопільської обласної інспекції
охорони пам'яток історії та культури
м. Тернопіль

ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ X-XIII ст.

У статті розглядаються давньоруські поховальні пам'ятки Західного Поділля, дається характеристика курганних та ґрунтових могильників, аналізується спосіб поховань, супроводжувальний матеріал.

Ключові слова: давньоруські поховальні пам'ятки, Західного Поділля, кістяки, положення тіла, супроводжувальний матеріал.

Серед численних пам'яток давньоруського часу виділяються поховальні пам'ятки. До них належать курганні та безкурганні ґрунтові могильники або окремі поховання. Всього на території Західного Поділля нараховується 72 могильники (рис. 1), з них курганних – 13, ґрунтових – 59. В різні часи досліджено 339 поховань. Географічно вони розташовані таким чином:

№№ з/п	Місцезнаходження по районах	курганні	ґрунтові	Всього могильників
1.	Борщівський	1 (Глибочок)	14 (Більче Золоте VII, VIIa (Мишків), Верхняківці II, Вовчківці III, Дзвенигород II, Королівка I, Кривче, Кудринці V, Лосяч, Михалків, Монастирок, Устя XXXIII, Устя XXXIV)	15
2.	Бучацький	2 (Жнибороди I, Новосілка VII (Новосілка Язловецька))	1 (Рукомиш V)	3
3.	Гусятинський	2 (Городниця VII, Городниця X)	4 (Городниця VI, Увисла I-III)	6
4.	Заліщицький	1 (Зелений Гай I)	14 (Бедриківці IV-V, Виноградне, Городок I-II, Дзвиняч, Зелений Гай II, Зозулинці III, Касперівці, Колодрібка I, Новосілка VII (Новосілка Костюкова), Ставки, Торське, Угриньківці V)	15
5.	Збаразький	0	5 (Грицівці, Старий Збараж (кремація), Старий Збараж, Старий Збараж VI, Хоми II)	5
6.	Зборівський	0	2 (Городище, Оліїв V)	2
7.	Козівський	0	2 (Августівка, Велика Плавуча)	2
8.	Монастирський	0	2 (Вістря, Доброводи IV)	2
9.	Підволочиський	0	2 (Остап'є, Рожиськ II)	2
10.	Теребовлянський	3 (Буданів V, Підгора II, Семенів III)	2 (Зеленче II, Теребовля I)	5
11.	Тернопільський	3 (Великий Глибочок, Товстолуг, Чернелів Руський II)	3 (Лозова Ia, Товстолуг, Чернелів Руський IIa)	6
12.	Чортківський	1 (Палашівка)	3 (Косів, Мухавка III, Палашівка)	4
13.	Хмельницька обл.	2 (Карачківці, Черче)	4 (Бакота I-III, Жванець)	6

Майже половина (45,6%, 31) могильників Західного Поділля досліджувалася в кінці XIX – першій половині XX ст. археологами А.Кіркором [19-22], Г.Оссовським [23], Т.Сулімірським, К.Гадачеком [7, с. 102-111], В.Деметрикевичем [18], Б.Антоновичем [6]. Інформація про досліджені поховання переважно описова, узагальнена, без додаткового детального ілюстративного матеріалу, який характеризував би поховання в повному об'ємі (спосіб поховання, наявність або відсутність поховальної ями, орієнтація кістяків, положення тіла та окремих його частин, супроводжувальний матеріал тощо). Частина поховань була знайдена випадково,

під час шляхових робіт, копання окопів I Світової війни, земляних робіт у XX ст. (10), а частина поховань зафіксована під час археологічних розвідок і не досліджувалась (9). Таким чином, для характеристики поховального обряду населення Західного Поділля проаналізовано курганні та ґрунтові могильники та окремі поховання, в матеріалах яких можна було почерпнути максимум інформації (Більче Золоте VII (Мишків), Верхняківці II, Михалків, Вовчківці III Борщівського, Жнибороди I Бучацького, Городниця VI, VII, X, Увисьла I, II Гусятинського, Городок I, Зелений Гай II Заліщицького, Грицівці, Старий Збараж I Збарзького, Зеленче II, Семенів III, Теревовля I Теревовлянського, Чернелів-Руський II, Чернелів-Руський Іа Тернопільського, Мухавка III, Палашівка Чортківського районів Тернопільської області, Бакота II, III, Жванець Хмельницької області).

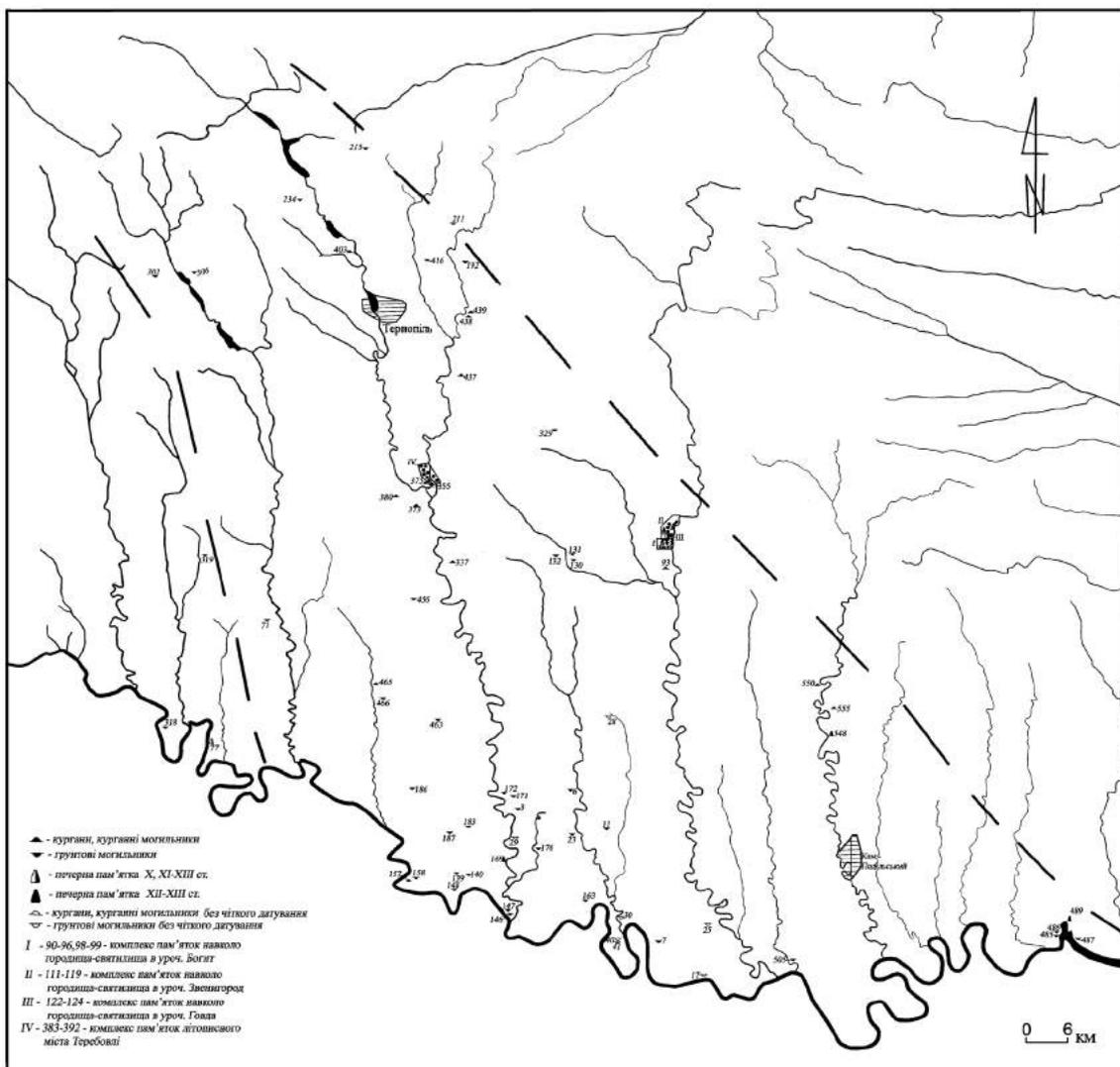

Рис. 1. Сакральні пам'ятки Західного Поділля (X-XIII ст.)

Переважно всі могильники, як курганні так і ґрунтові, розташовувались на вершинах та підвершинних ділянках пагорбів, на вододільних частинах плато (39), на високих берегах рік (17, особливо це стосується пам'яток, розташованих у Придністров'ї), один ґрунтовий могильник зафіксований в печері (Королівка I), курганна група з 4-х курганів в долині р. Збруч (Городниця X). Преважна більшість могильників були складовою комплексів з городищ і поселень. Біля них зафіксовано 46 могильників. На частині могильників (9) визначена площа, що коливається від 0,15 га до 15 га. Хронологічно могильники діляться на два періоди – X-XI ст. та XII-XIII ст.

Могильники X-XI ст. поділяються на підкурганні та ґрунтові. Підкурганні могильники зафіксовані лише кенотафні (символічні, без покійного, але з збереженим поховальним ритуалом). Це два кургани біля городища-святинища в уроч. Богит (Бохут). Насип кургану на могильнику Городниця VII мала висоту 1,2, діаметр 5 м, споруджена з глини. В насипу знайдені камені, серед яких була плита з рожевого шиферу, фрагменти кераміки X-XI ст., під насипом – прямокутна яма розмірами 2,1×1,1 м, глибиною 20 см без поховання [14, с. 73, 182-183].

Грунтові поховання представлені могильником Городниця VI, що як і попередня пам'ятка Городниця VII належить до комплексу давньоруського городища-святилища Городниця XIV в урочищі Богит (Бохут) і датується X-XI ст. [14, 2007, с. 73, 182-183]. На тілопальному могильнику Городниця VI досліджено 2 поховання: перше поховання знаходилось в ямі розмірами 0,7 × 0,8 м, глибиною 0,2 м, дно і стінки якої були викладені дрібними камінчиками. Крім дрібних кальцинованих кісточок знайдено фрагменти горщиків X-XI ст., ліпної миски, кістки тварин (ВРХ, коня). Подібне поховання знаходилось за 1 м від попереднього поховання, в овальній ямі розмірами 2 × 1,6 м, глибиною 0,3 м. Тут разом з вугликами, перепаленою глиною мали місце кальциновані кісточочки, фрагменти людського черепа, фрагменти кераміки X-XI ст., кістки великої та дрібної рогатої худоби [14, 2007, с. 183, 249, рис. 20, 254, рис. 25, 46-49].

Традиція під курганных та ґрунтових могильників продовжується у XII – XIII ст. В цей період зустрічаються підкурганні поховання з кремацією (Семенів III, курган 4); підкурганні з інгумацією (Глибочок, Жнибороди I, Новосілка VII (Язловецька), Зелений Гай I (Жежава), Буданів V, Підгора II, Семенів III, Великий Глибочок, Товстолуг, Чернелів Руський II, Палашівка, Карачківці, Черче); підкурганні кенотафні (Городниця X).

Тілопальне поховання з курганного інгумаційного могильника Семенів III датується XII-XIII ст. Слідів вогнища на давньому горизонті не зафіксовано. Кремація здійснювалася на стороні. Під насипом кургану, на рівні давнього горизонті, на площадці з сильно утрамбованої глини виявлено кальциновані кістки, вуглики, перепалене дерево, фрагменти кераміки XII-XIII ст., залізні цвяхи [7, с. 108]. Наявність цвяхів та перепаленої деревини свідчать про те, що покійного спалювали у домовині. Залишки кераміки говорять про ритуальні дії над покійним. Підкурганне кремаційне поховання було одночасовим з підкурганними інгумаційними похованнями, про що свідчить типова для XII-XIII ст. кераміка зі всіх 8 поховань.

Інгумаційні поховання відомі на 13 курганных могильників. Питання кількості похованих, соціальний склад, кількість жіночих, чоловічих, дитячих поховань, хвороби, якими вони хворіли, площу могильників тощо лишаються відкритим через відсутність повністю досліджених пам'яток, фрагментарність документації про дослідження. Найбільшими з відомих на сьогодні курганных поховальних пам'яток на Західному Поділлі є Карачківці (7 курганных груп – 300 курганных насипів, досліджено 11), Жнибороди I (79 курганів, досліджено 18), Зелений Гай I (45 курганів, досліджено 6), Семенів III (13 курганів, досліджено 8), Буданів V (18 курганів, недосліджені), Підгора II (10 курганів, недосліджені), Черче (9 курганів, досліджено 6) Товстолуг (7 курганів, досліджено 6) та Чернелів-Руський II (6 курганів, досліджено 6). Інші поховальні пам'ятки мають по 1-4 курганні насипи. Всього відомо про 74 досліджених підкурганних похованнях. Загальні відомості є про 54 поховання. Детальну фіксацію та опис поховань опубліковано А.Кіркором по могильниках Жнибороди I та Чернелів-Руський II [19, s. 22-32; 21, s. 63-65]. Тому на них можна орієнтуватися в описі поховального обряду на курганных могильниках Західного Поділля.

Висота курганных насипів була різною, коливалась від 0,3-0,5 м (Жнибороди I, курган 3; Городниця X, дослідники зазначають часткову зруйнованість насипів) від рівня давнього горизонту до 1,5 м (Жнибороди I, курган 18). Середня висота складала 0,85-1,2 м. Насипи в основі підопальної форми, з середніми розмірами 7 × 8 – 8 × 9 м, довжиною по периметру 19-24 м. З незруйнованих курганів виділяються найменші за розміром: висота 0,95 м, розміром 5,75 × 4,66, довжина по периметру 13 м (Жнибороди I, курган 7). Найбільший і найвищий курган так само походить з Жнибородського могильника і має висоту 1,5 м, розміри 11,66 × 12,7 м, довжина по периметру 29 м (Жнибороди I, курган 18). Середні розміри курганів з Чернелева Руського аналогічні попереднім, найбільший курган 4 з розмірами 12 × 10 м [21, s. 63-64].

Конструктивно курганні насипи поділялися на кілька типів:

1. Насип споруджувався без використання кам'яних конструкцій, з чорної гумусованої землі (Жнибороди I, кургани 3-5, 12, 15, 18; Чернелів Руський II, кургани 1-6) або чорний ґрунт у верхній частині насипу, а в нижній – засипка мішаного ґрунту з глиною, що утворився в результаті викопування поховальної ями (Жнибороди I, курган 1).

2. У нижній частині насипу кам'яна конструкція з великих і дрібних каменів та плитки висотою до 0,8 м (Жнибороди I, кургани 2, 13, Глибочок).

3. Верхня частина насипу чорнозем, середня – конструкція з каміння, на давньому горизонті шар вапна (Жнибороди I, кургани 6, 7).

4. Насип обкладений великими кам'яними плитами (Жнибороди I, кургани 10, 17). Подібні курганні насипи з круговим кам'яним обкладенням знайдені під час розкопок в Хмельницькій області (Сокілець, Тимків) в 7 випадках [6, с. 16].

У насипах курганів (з кремацією, інгумацією та з кенотафами) дослідники фіксувалися залишки поминального посуду, їжі – фрагменти, або цілі розвали горщиків XII-XIII ст. (у 22 випадках), кістяки та окремі кістки тварин (3 випадки, коня та малої рогатої худоби), які часто покладалися разом з фрагментами горщиків, а також вуглики (1 випадок). Крім того, в насипу могли бути крем'яні вироби (Жнибороди I, 7 випадків),

залізні цвяхи (Чернелів-Руський II, 4 випадки). Більшість курганів мали одинарні поховання, в 3-х курганах було по два кістяка (Жнибороди I, кургани 2 і 12; Великий Глибочок). В Глибочку Борщівського району в одному кургані зафіксовано групове поховання (3 кістяки), в Палашівці Чортківського району – п'ять.

Скелети лежали у прямокутних ямах, глибина яких коливалась від 0,1 до 3,0 м. Форма та розміри поховальних ям не зафіксована. Померлих ховали в дерев'яних (скоріш за все дубових, як в Семенові III, курган 1) домовинах або просто в ямах. В 16 випадках біля голови та ніг, навколо кістяків, над кістяками зафіксовані цвяхи, фрагменти і навіть колоди з перетлілого дерева, що свідчить про поховання в дерев'яних домовинах, деталі яких скріплювалися цвяхами (Жнибороди I – 5 пох., Новосілка VII, Семенів III – 8, Палашівка -1, Карачківці). В 43 випадках цвяхи і дерево не було знайдено, але це не дає повної впевненості в тому, що померлих ховали без домовин, залишки від яких могли не зберегтися або були зроблені без використання цвяхів. Кістяки лежали випростані на спині, головами переважно у західному напрямку (на захід в 32 випадках, південний захід – 15). Виключення становить одне поховання в домовині північно-східної орієнтації з Зеленого Гаю I та два поховання південної орієнтації з могильника Жнибороди I. Причому, один кістяк південної орієнтації жіночий і походить з парного поховання (Жнибороди I, курган 2), в якому другий кістяк мав південно-західну орієнтацію. Череп міг бути трохи відхилений вправо або вліво, в одному випадку череп був перевернутий лицевою частиною донизу (Жнибороди I, курган 4).

Могильники Жнибороди I та Чернелів-Руський II мали відмінності між собою не лише в орієнтації поховань (всі поховання Чернелів-Руського могильника були орієнтовані виключно на захід, на могильнику Жнибороди I переважала південно-західна орієнтація), а й в положенні рук. На могильнику Жнибороди I руки покійних знаходились в кількох положеннях: обидві витягнуті вздовж тіла (12), ліва на животі, права витягнута (3), ліва на грудях, права витягнута (2), ліва витягнута, права на животі (1). Кістяки були присипані вугликами, часом лежали на підсипці з вугликів (3), в одному випадку голова лежала на пагорбі з білого піску, покладів якого не знайдено в околицях (Жнибороди, курган 9), в 5 випадках кістяки були інтенсивно посипані вапном. Довжина кістяків коливалася: для дітей – 1,16 м, для дорослих – 1,56 до 1,92 м. Найбільше було скелетів з ростом, що коливався в діапазоні від 1,7 до 1,8 м (12 похованих). В Чернелів-Руському у 4 похованих обидві руки знаходились на грудях, в найбільшому кургані № 4, руки похованого були витягнуті, а в ще одному – руки були «скорчені біля черепа ніби підпирали щоки» [21, с. 64]. Судячи із зросту кістяки належали дорослим, і скоріш за все чоловікам. Найменша довжина кістяка 1,82 м, а найбільша – 2,0 м.

Поховальний інвентар на обох могильниках характеризується переважно особистими речами: бронзовими скроневими кільцями, персями та нагрудними прикрасами (ажурні, сердолікова намистини, лунниця, підвіски з ікла кабана, бронзові прикраси з срібними вставками), в одному випадку залізний ніж, а також фрагменти кераміки, 2 фрагменти шкіри. Особливістю для могильника Жнибороди I є те, що серед супроводжувального інвентаря знаходяться крем'яні вироби: курган 1 – крем'яний амулет в області грудей; курган 2, кістяк 1 – під нижньою щелепою та з боків 3 кремінчика; курган 3 – з правої сторони грудей 2 крем'яних вироби; курган 7 – біля кістяка 4 крем'яні вироби; курган 11 – біля кістяка 1 крем'яний виріб; курган 13 – біля правої руки кілька крем'яних виробів; кургани 15–17 – біля скелетів кілька кремінчиків; курган 18 – біля скелету з правої сторони крем'яна сокирка.

Прикраси за способом ношення поділяються на скроневі або головні, нашийно-нагрудні та наручні. Треба відмітити, що дротяні металеві скроневі кільця в 1,2-1,5 оберти аналогічні за формою і розмірами дротяним персям у 1,2-1,5 оберти. Найбільш поширеними скроневими прикрасами, знайденими в могильниках, були бронзові дротяні скроневі кільця в 2-4-6 обертів, що зафіксовані з обох сторін черепа (Жнибороди I, кургани 1, 5, 12), зафіксовані бронзові сережки, S-подібні скроневі кільця (Семенів III, курган 1, Чернелів-Руський, кургани 4, 5), біля шиї сердолікова намистина та 2 бронзові прикраси з срібними вставками (Семенів III, курган 1), в районі грудей – ажурні намистини, намистини «мінського типу», бісер з жовтої склопасті (Жнибороди I, курган 1, курган 12, кістяк 2). Найбільше прикрас фіксується на руках (16), прикрашалися пальці правої (5) та лівої (6) рук, в одному випадку персні відмічені на обох руках (Жнибороди I, курган 12, кістяк 2). Питання ношення прикрас лише жінками є дискусійним [6, с. 18]. Якщо виходити з тези, що жінка завжди має менший зріст ніж чоловік, то на Жнибородському могильнику нараховується лише 6 жіночих кістяків (довжина 1,56 м, 1,67 м, 1,7 м, 1,7 м, 1,71 м, 1,72 м), два з яких знаходились в парних похованнях (курган 2, курган 12). Три з них мали по одному дротяному бронзовому персню у 1,5 оберти (кургани 8, 13, 15), один (курган 11) – підвіску з ікла кабана, один (курган 2) – 2 скроневі кільця у 2 оберти та кручений бронзовий перстень, один (курган 16) – безінвентарний. І лише один кістяк з парного поховання в кургані 12 мав багатий інвентар – з обох сторін черепа 2 бронзові скроневі кільця у 4 оберти, на двох пальцях правої руки по персню, на пальці лівої руки 1 перстень, в області грудей намистина «мінського типу». Крім того, біля кістяка знайдено глиняне біконічне прясло з заокругленими гранями і орнаментациєю з обох сторін зубчастим штампом. Тісто прясла було типовим для кераміки XII-XIII ст. з дрібним піском та подрібненим шамотом. В інших похованнях, з виміряною довжиною скелетів, виявлено наступне: безінвентарні – 5, з

залізним ножем – 1, з персями у 1,5 оберти – 2. На Чернелево-Руському курганному могильнику всі поховання малі зріст 1,82 – 2,0 м, а супроводжувальний інвентар складався: в 5 випадках на пальцях лівої руки по одному бронзовому персняю, в 2-х випадках скроневі кільця, що свідчило про те, що в давньоруський час прикраси носили як жінки, так і чоловіки. А наявність або відсутність прикрас, їх кількість, різноманітність та якість матеріалу може свідчити про соціальний статус померлого.

Два кенотафні підкургани поховання з могильника Городниця Х досліджені Ю.М. Малєєвим [5, 1988] у 1987 р. (рис. 2, 1). Обидва кургани були невисокі і невеликі за розмірами (висота до 50 см, діаметр насипу 4,5, діаметр разом з ровиком 10,3-11,5 м). Насип кургану 1 споруджений з жовтої материкової глини, ровик слабо простежується, ширина ровика у верхній частині 1,5-2 м, могильна яма відсутня (рис. 2, 1). Насип кургану 2 споруджений з слабо гумусованої глини. Глибина ровика від рівня горизонтальної площадки кургану – 0,3 м. Могильна яма відсутня (рис. 2, 2). В північній частині заповнення ровика зафіксовано золу. Слідами поховального обряду є залишки ритуального биття посуду у вигляді трьох фрагментованих горщиків XII-XIII ст., що були знайдені в північній частині кургану на дні ровика (рис. 2, 3). Горщики тонкостінні, з заокругленими (в одному випадку косозрізаними) різко відігнутими назовні вінчиками, із заглибленням з внутрішньої сторони для покришки, короткою шийкою. Цілий горщик має різко профільовані плічки, орнаментовані у верхній третині лінійним орнаментом, вузьке дно з невиразним клеймом (рис. 5, 3). Фіксація ритуальних ровиків в кенотафах Городниця Х є єдиними випадками серед інших курганних могильників Західного Поділля. Кенотафні поховання зустрічаються не лише в Західному Поділлі, а й на лівобережжі Дніпра, на могильнику біля Шестовиці (9, с. 94).

Грунтові могильники XII-XIII ст. діляться на підплитові (Верхняківці II, Вовчківці III, Дзвенигород II, Лосяч, Монастирок, Устя XXXIII, Увисла I, Бедриківці IV, Бедриківці V, Городок I, Городок II, Дзвиняч, Зелений Гай II, Зозулинці III, Колодрібка I, Новосілка VII (Новосілка Костюкова), Угриньківці V, Грицівці, Хоми II, Велика Плавуча, Доброводи IV, Остапе, Лозова Ia, Товстолуг, Косів, Палашівка); ґрунтові рядові (Вільховець I, Королівка I, Кудринці I, Михалків, Устя XXXIV, Рукомиш V, Увисла II, III, Бедриківці V, Ставки, Торське, Старий Збараж VI, Городище, Оліїв V, Августівка-Хоростець, Вістря, Рожиськ II, Зеленче III, Теревовля I, Чернелів Руський IIa, Бакота I-III, Жванець), в кам'яних колах-кромлехах (Більче-Золоте VII (Мишків), в кам'яних домовинах (Мухавка III, поховання 1).

Всього відомо 59 ґрунтових могильників, в яких було зафіксовано останки 262 осіб. Придатних для аналізу матеріалів виявилось лише у 65 похованнях. Інгумаційні ґрунтові могильники за поховальним обрядом поділялися на підплитові та рядові. Ґрунтові могильники були заглиблені в землю на 0,2–1,8 м, переважала західна орієнтація (51): суто на захід – 34, південно-західна – 13, північно-західна – 14. На північ був орієнтований 1 кістяк, на північний схід – 1, на схід – 2. В ґрунтових могильниках, як і в підкурганних крім одиночних фіксуються парні (Верхняківці II, Грицівці, Рукомиш V) та групові (три кістяки, Бакота III) поховання. Підплитові та рядові поховання можуть фіксуватися на одних і тих же могильниках (Бедриківці V). Це можна пояснити кількома чинниками: а) різними умовами збереження поховань в результаті господарської діяльності людини, кам'яне перекриття могло бути знищене під час оранки тощо; б) для перекриття могили могли використовувати дерево, яке погано зберігається в ґрунті Західного Поділля і що могло свідчити про нижчий соціальний статус похованого [12, с. 36]. Наявність двох типів поховань на одному могильнику виявлена і в Хмельницькій області на могильнику Сокілець [6, с. 18-19, 53-54]. Дослідник В.Захар'єв вважає, що ця еволюція поховального обряду пояснюється подальшою християнізацією населення (наявність кам'яного перекриття є проявом язичницьких пережитків), різним часом існування підплитових та ґрунтових рядових поховань (відповідно II пол. XII ст. та I пол. XIII ст.) [3, с. 127]. В той же час відмічається, що істотної різниці між поховальним інвентарем різних за типом поховань не зафіксовано [6, с. 18].

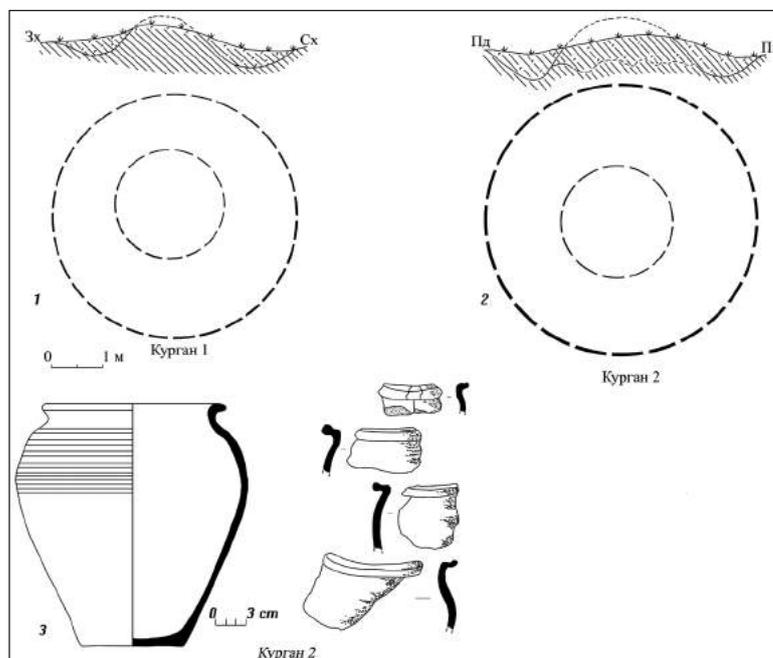

Рис. 2. Городниця Х Гусятинський район:
1, 2 – кургани 1, 2; 3 – кераміка з кургану 2 (рис. Ю.М. Малєєва)

Показовим є могильник в с. Чернелів-Руський Тернопільського району Тернопільської області (Чернелів Руський Па), який зафіксував І.П.Герета в контексті досліджень черняхівського могильника [1, с. 257-258]. В результаті багаторічних розкопок виявлено 26 давньоруських поховань, глибиною 0,5-1,6 м, західної (захід-північний захід – 12, захід – 9, захід-південний захід – 1) орієнтації, іншої орієнтації (північної, північно-східної) виявлено лише 2 поховання. Поховальні ями зафіксовані лише у 8 випадках. Вони були прямокутні з заокругленими кутами, інколи підовальні (поховання 185, 232, 237), довжиною від 1,7 до 2,4 м, шириною від 0,6 до 1,4 м. Кістяки лежали на спині, черепи були трохи відхилені вправо або вліво, положення рук різне: обидві витягнуті вздовж тіла (5), права витягнута, ліва на животі (3), права на животі, ліва витягнута (2), права на грудях, ліва на животі (2), права витягнута, ліва під тазом (1), обидві під тазом (1), обидві перехрещені на животі (1). Сліди від дерев'яної домовини (фрагменти дерева, залізні цвяхи) зафіксовані в 5 похованнях (4, 185, 235, 236, 237). В двох випадках є сліди підсіпки вугликів та перепаленої глини. Кістяки мали довжину 1,65–1,8 м. Разом з похованими крім особистих речей – прикрас (мідні дротяні скроневі кільця у 1,5 оберти, скроневе кільце київського типу, скроневе кільце з однією намистиною з зерню, схожих з скроневи-ми мідних та білонових перснів у 1,3-1,5 оберти), знайдені гудзик з голівкою синьої склопасті та дротяним вушком (пох. 12, рис. 3) та окуття від лопатки (пох. 217, рис. 3). Знахідки фрагментів кераміки в заповненні поховальних ям (пох. 217), біля кістяків (пох. 12, біля голови і тазових кісток) та горщика в пох. 259, що стояв з лівої сторони між плечем і черепом (рис. 3) свідчать про проявлення язичницьких звичаїв – відправлення ритуалів по покійному, надання ритуальної їжі тощо. Кераміка та прикраси датуються XII-XIII ст.

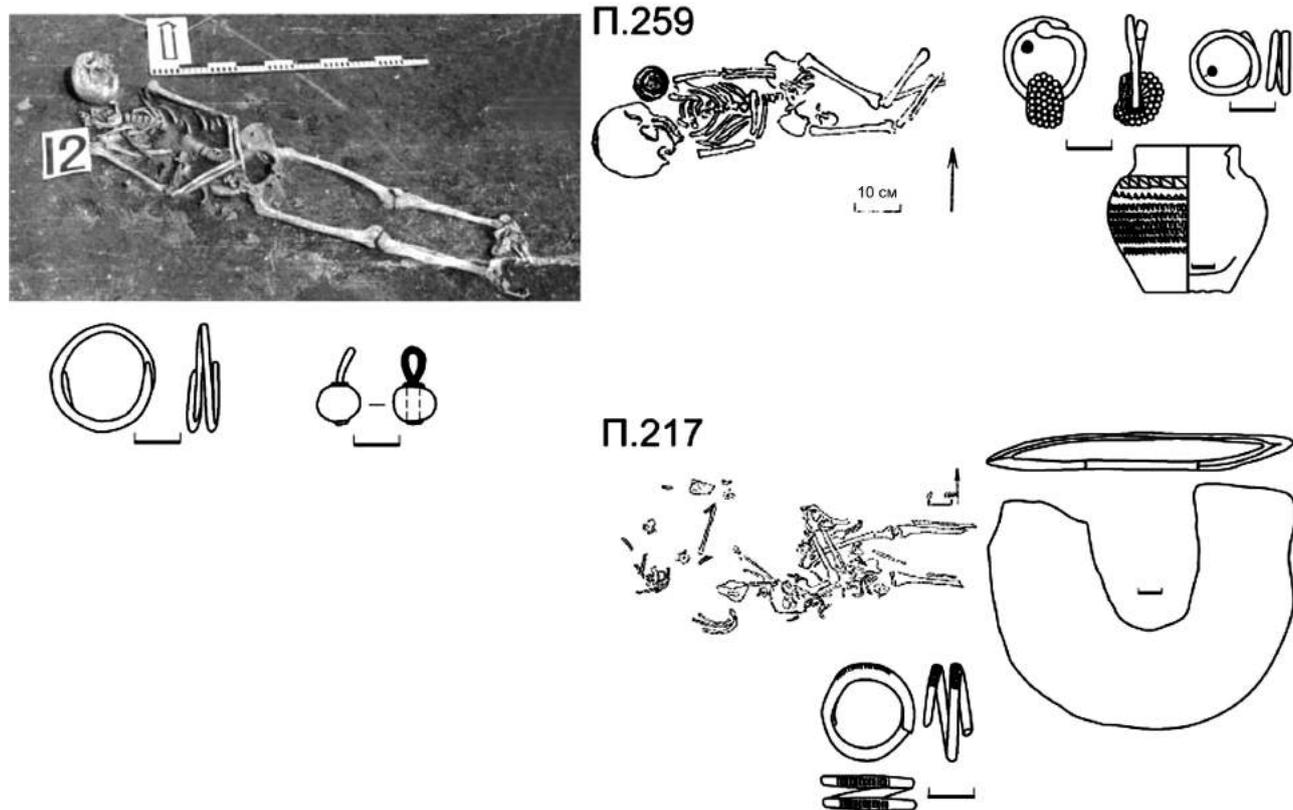

Рис. 3. Могильник Чернелів-Руський Па, Тернопільський район. Поховання 12, 217, 259 (розкопки І.П. Герети, малюнки І.П. Герети, В. Тилищака)

Цікавим за поховальним обрядом є безплитовий могильник Жванець XII-XIV ст., виявлений експедицією Т. Мовши у 1974 р. на території трипільського городища біля с. Жванець в урочищі Щовб. Досліджено 26 поховань, з яких 24 були без інвентарними і лише у 2-х (1, 26) похованнях знайдені особисті речі: бронзове скроневе кільце та кістяна застібка. Кістяки були зорієнтовані головами на захід, лежали у прямокутних з заокругленими кутами або підовальних ямах, на глибині 0,25-0,85 м від денної поверхні. Кістяки лежали на спині, у витягнутому положенні. Положення рук різне: руки на животі (9 випадків), права на животі, ліва витягнута (2), ліва на животі, права витягнута (1), обидві витягнуті, ледь зігнуті у ліктях, притиснуті до стегна (1). В одному випадку руки зігнуті в ліктях, підняті і покладені стуленими долонями до правої скроні (пох. 2, чоловіче). Подібне положення рук зафіксоване в 5 кургані Чернелево-Руського курганного могильника. Поховання переважно одинарні, в 2-х випадках (поховання 7, 8; 9, 21 та 17, 19, 22) в одну яму впущено кілька різночасових поховань, що можливо, свідчить про якісь зовнішні ознаки поховань на ґрунті

(надмогильні насипи). Ще одна цікава деталь зафіксована – наявність каменів під кістяками (8 випадків). Це невеликі різних розмірів (10×10 см, 11×15 см, 5×25 см) кам'яні плитки, що були покладені в ноги (пох. 4, 20), під черепом і в ногах (пох. 9, 21), лише під черепом (пох. 11, 22), під черепом, в ногах і під тазом (пох. 10), під черепом, лопатками, тазом і ногами (пох. 14). Серед цих поховань 4 належали жінкам, 2 чоловічим, 1 дитяче, 1 невизначене. Камінь фіксувався в ґрунтових похованнях під час дослідження безплитового могильника біля с. Старий Збараж Збаразького району Тернопільської області, але в цьому випадку камені прикривали черепи зверху [22, s. 54]. Поховання були переважно безінвентарні, лише біля одного кістяка виявлені бронзове скроневе кільце та срібний перстень. Поруч знаходились фрагменти горщиків XII-XIII ст. Інгумаційне поховання з каменем під головою виявлене в курганному похованні (курган 4, пох. 4) ятвязького курганного могильника з кам'яними насипами біля с. Дністрове Кельменецького району Чернівецької області [16, с. 216]. Руки похованих складені на грудях або животі, крім двох випадків. У випадку поховання з каменем під головою права рука витягнута вздовж тіла, ліва – на животі.

Окремо необхідно зупинитися на ґрунтових похованнях в кам'яних кругах (кромлехах). Такий могильник був досліджений по лівому берегу р. Серет між селами Більче-Золоте і Мишків Борщівського району Тернопільської області (Більче-Золоте VII). Г.Оссовським у 1890 р. виявлено три інгумаційні поховання західної орієнтації, в дерев'яних домовинах. Розміри поховальних ям 2,0 × 1,0 м. В одному похованні виявлено скроневе кільце київського типу. Поховання були огорожені кам'яними плитами, скелети випростані. 2 подібних поховання в кам'яних огорожах виявлені на могильнику XI-XII ст. в Борівцях та Василеві Чернівецької області [12, с. 23]. Дослідники вважають ґрунтові поховання в кам'яних огорожах ятвязькими, що прийшли на зміну похованням в кам'яних курганах [16, с. 220].

Поховання в кам'яній домовині переставлене лише одним випадком під час досліджень двох ґрунтових поховань І.П.Геретою у 1975 р. біля с. Мухавка Чортківського району Тернопільської області [2, 1976]. Безінвентарне інгумаційне поховання (1) західної орієнтації було покладене в прямокутну яму розмірами 1,8 × 0,8 м, глибиною 1,0 м. В ямі біля трьох стінок (південної, північної та західної) стояли на ребрі плити з вапняку (рис. 4). Плит від дна, накривки та східної короткої стінки не знайдено. Кістяк лежав на спині, руки складені на животі, біля кістяка – фрагменти гончарних горщиків XII-XIII ст.

Підплитових могильників в регіоні нараховується 28, переважна більшість їх знаходилась на Придністров'ї (20), хоча і на території Тернопільського плато (6) та Товтровою кряжу (2) вони також були присутні. Подібні могильники досліджувались в сусідніх регіонах: в Північній Буковині [13, с. 173-174] та в Східному Поділлі [6].

Окремо виділяються підплитові поховання з могильника Вовківці III, що знаходиться біля с. Вовківці Борщівського району. А. Кіркор під час досліджень зафіксував невеликі надмогильні насипи над плитами. В одному (шостому) похованні плита мала антропоморфний вигляд. Наявність надмогильних насипів над підплитовими похованнями можуть свідчити про пережитки курганного поховального обряду. Поховання заглиблені в ґрунт на глибину від 0,73 м до 1,75 м. Розміри кам'яних плит були різні: довжина від 1,26 м до 2,95 м, ширина – від 0,7 м до 1,3 м, товщина плити складала 0,1-0,3 м. Орієнтація поховань західна. В заповненні двох поховань над ногами знайдені фрагменти кераміки від ритуального биття горщиків (?), а під черепами (поховання 1, 3) вапно. В похованні 6 з антропоморфною кам'яною плитою – дротяний бронзовий перстень у 1,5 оберти. Інші поховання були без інвентарними.

А.Кіркором досліджувався підплитовий могильник Верхняківці II. Розкрито 5 поховань, три з яких були парними. Орієнтація південно-

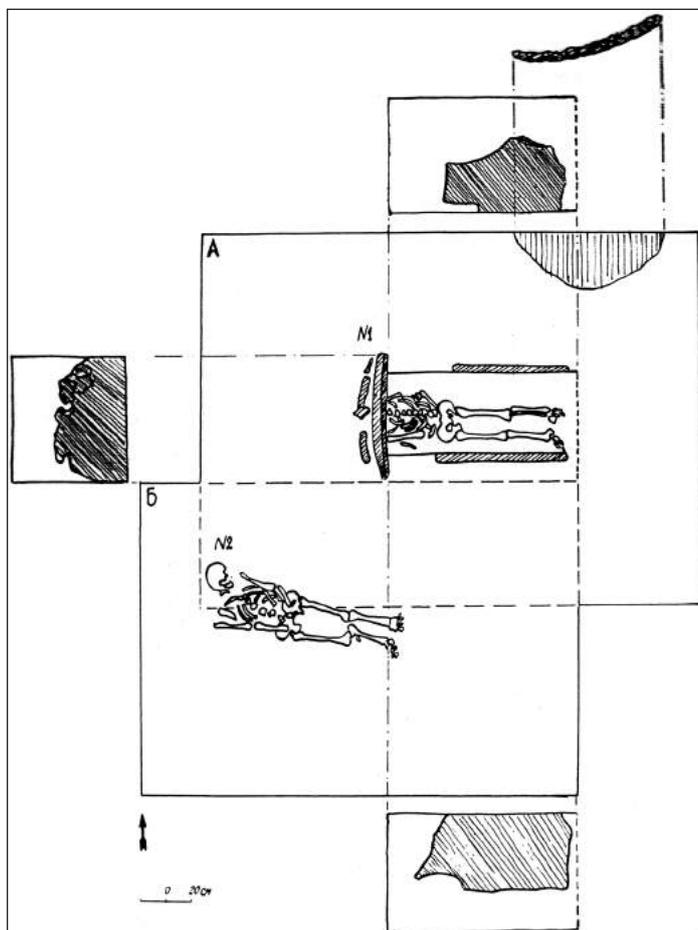

Рис. 4. Могильник Мухавка I Чортківського району Тернопільської області (дослідження і малюнки І.П. Герети)

західна. Ріст похованих в парних похованнях різний, в першому випадку 1,69 м і 1,89 м, в другому 1,64 м і 1,5 м, в 3 – 1,2 м і 1,6 м. Можна зробити припущення, що в двох перших випадках це були відповідно жіночий і чоловічий кістяки (поховання 1, 2), в третьому – жіночий та дитячий (поховання 4, по аналогії з парними похованнями Жнибороди I). Руки у всіх похованих крім кістяка 1 в похованні 1 (обидві руки на грудях) були витягнуті вздовж тіла. Поховальний інвентар складався з особистих речей: дротяних скроневиц кілець та перстенів та фрагментів парчі. Форму та розміри ям не зафіксовано. Але на під плитовому могильнику Сокилець (Дунаєвецький район Хмельницька обл.), де було досліджено біля 100 поховань [3, с. 126-127], поховальні ями були підпрямокутними, з заокругленими кутами, розмірами 2,2×1,0 м. Положення рук похованих на підплитовому могильнику Верхняківці II наступне: витягнуті – 13; складені на грудях – 3; права на грудях, ліва витягнута – 2; права витягнута, ліва на грудях – 1; витягнуті під тазом – 1. Домінуюче положення рук – витягнуті вздовж тіла. На могильнику ж у Сокильці більшість кістяків з руками, складеними на грудях.

Підсумовуючи вищесказане, можна виділити наступне. Традиції поховального обряду давньоруського часу базуються на слов'янських поховальних пам'ятках, які характеризуються підкурганними та ґрунтовими похованнями з трупоспаленням [15, с. 146-147, 183-185; 8, 227-236; 16, 235-241; 10; 17, с. 137-154]. Через нечисельність матеріалу неможливо сказати точно, який тип поховання був першим ґрунтовий чи під курганний. Скоріш за все, існували паралельно ґрунтові (в ямах та урнах) та підкурганні (на горизонті) трупоспалення, що поступово, з переходом від язичницького світосприйняття світу та поширенням християнства були замінені курганними (в ямах) та ґрунтовими (ямними підплитовими, ямними в кромлехах, ямними з кам'яною домовиною) інгумаційними похованнями, а потім лише ямними ґрунтовими інгумаціями.

За поховальним обрядом могильники Західного Поділля поділяються:

1. Могильники з трупоспаленням, що проіснувало до XII-XIII ст. (Городниця VI, ґрунтові тілоспалення в ямах, X-XI ст.; Семенів III, підкурганне тілоспалення на стороні, в дерев'яній домовині, XII-XIII ст.). Зберігся звичай ритуального биття посуду, використовувати камінь в облаштуванні могил, очищення місця упокоїння вугликами з ритуального вогнища, покладання ритуальної їжі, залишки якої фіксуються у вигляді кісток тварин.

2. Могильники з трупопокладенням підкурганні, ґрунтові західної (з сезонними коливаннями) орієнтації [11, с. 31; 4, с. 66] XII-XIII ст. У всіх випадках поховання проводилось у поховальних ямах. Похованих ховали в дерев'яних або кам'яних (Мухавка III, рис. 6) конструкціях (домовинах, 37 випадків), в одному випадку дерев'яна домовина була обкладена великим камінням (Семенів III, курган 1, найбагатше жіноче поховання). В переважній більшості поховань слідів від домовин (деревного тліну, фрагментів дерева, цвяхів) не виявлено. В такому випадку померлі могли ховатися в домовинах, в конструкції яких не використовувались цвяхи і дерево не збереглося [4, с. 70-71] або померлих ховали безпосередньо в могильних ямах. Статистика підплитових і безплитових ямних поховань теж не може бути вичерпною через фрагментарність досліджень могильників, незбереженість кам'яних плит та дерев'яних перекриттів (щитів), що фіксувалися Б.Томенчуком в Галичі [12, с. 37]. Часом на одній тій самій площі знаходились одночасові курганні та ґрунтові могильники (курганний могильник Чернелів-Руський II, ґрунтовий рядовий могильник Чернелів-Руський Па). Як пережиток з язичницьких часів в похованнях XII-XIII ст. присутні залишки посуду для ритуальної їжі (Чернелів-Руський Па, пох. 259), ритуально побиті горщики, підсипка з вугликів, фрагменти перепаленої обмазки, в курганних насипах кістки тварин. Про важливість використання каміння в ритуальному обряді свідчить їх фіксація в ґрунтових похованнях з трупоспаленням X ст., підкурганних кенотафних похованнях XI ст., в підплитових похованнях, у похованнях у кромлехах, у підкурганних насипах в якості конструктивних частин, що перегукується з покладанням каменів, кам'яних плиток у ґрунтові поховання, під кістяки похованих (Жванець), біля тіла, над головою (Старий Збараж) і навіть в рот покійникам (Сокилець) [6, с. 32]. Теза про суто чернечі християнські поховання з кам'яним плитками під тілом суперечить положенню рук в таких похованнях (для християнських поховань характерне положення рук на грудях або на животі). Серед похованих спостерігаються дитячі поховання, крім того, кам'яні плитки фіксуються не лише під головою, а й під іншими частинами тіла, в тому числі, над головою.

Давньоруські поховальні пам'ятки Західного Поділля потребують додаткових досліджень для визначення паралельного існування курганних та ґрунтових могильників, часу переходу від одного типу поховання до іншого.

Список використаних джерел та літератури

1. Герета И.П. Раскопки Чернелево-Русского могильника // Археологические открытия 1973 г. – М.: Наука, 1974. – С. 257-258.
2. Герета І.П., Ковальчук Т.М. Звіт про археологічні дослідження в с. Мухавка в 1975 році // Наукові фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею. – РД-ХІ-3272. – Тернопіль, 1976. – 11 с.

3. Захар'єв В. Черговий етап дослідження Сокилецького давньоруського підплитового могильника XII-XIII ст. // АБУ 2000/2001 рр. – К., 2002. – С. 126-127.
4. Івакін В.Г. Християнський поховальний обряд населення давньоруського Києва (XI-XIII ст.) // Археологія. – 2008. – № 3. – С. 60 – 75.
5. Малеев Ю.Н. Отчет о работе Днестровской археологической экспедиции Киевского госуниверситета. – К., 1988. – 12 с.
6. Маярчак С. Археологічні пам'ятки IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 95 с.
7. Миська Р. Ранньосередньовічні поховальні пам'ятки межиріччя Золотої Липи та Збруча // Srednioweczny obrzadek pogrebowy na pograniczu polsko-ruskim. – Rzeszow-Sanok, 2011. – S. 102-111.
8. Михайлина Л.П. Слов'яни VIII-IX ст. між Дніпром і Карпатами. – К., 2007. – 300 с.
9. Моця О.П. Поховання скандинавів на Півдні Київської Русі // Археологія. – 1990. – № 4. – С. 90-97.
10. Моця О.П. Населення південно-руських земель IX-XIII ст. (за матеріалами некрополів). – К., 1993. – 160 с.
11. Моця О.П. Підплитові поховання на Південноруських могильниках // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в II половині першого – на початку другого тисячоліття н.е. – Чернівці: «Рута», 1994. – С. 30-31.
12. Пивоваров С. Християнські старожитності межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 151 с.
13. Пивоваров С. Поховання під кам'яними плитами на давньоруських некрополях (спроба інтерпретації) // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. Археологія Тернопільщини. – Тернопіль: Джура, 2003. – С. 173.
14. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян. – М., 2007.
15. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – К., 1982.
16. Томенчук Б. Ятвяги на Буковині (Кам'яні кургани і поховання в кам'яних огорожах) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т. 1. – С. 215-222.
17. Ягодинська М. Слов'янський могильник біля Старого Збаража // Джерело. – 1994. – Вип. 1. – С. 137-153.
18. Demetrykiewicz W. Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowelskim w Galicyi wschodniej // Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne. – Krakow, 1900. – S. 92-125.
19. Kirkor A.H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii umiejetnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1877 // ZWAK. – Krakow, 1878. – T. II. – S. 3-18.
20. Kirkor A.H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii umiejetnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1878 // ZWAK. – Krakow, 1879. – T. III. – S. 12-45.
21. Kirkor A.H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii umiejetnosci z wycieczki archeologicznej w roku 1882 // ZWAK. – Krakow, 1883. – T. VII. – S. 51-65.
22. Kirkor A.H. Sprawozdanie I wykaz zabytkow zlozonych w Akademii umiejetnosci z wycieczki archeologicznej w roku 1883 // ZWAK. – Krakow, 1884. – T. VIII. – S. 48-60.
23. Ossowski G. Sprawozdanie z wycieczki paleo-etnograficznej po Galicji w r. 1890 // ZWAK. – 1891. – T. XV.

Олександр Григоренко

доктор історичних наук, професор
Хмельницького національного університету

Володимир Захар'єв

член ГО «Спілка археологів України», здобувач
кафедри історії України Кам'янець-Подільського
національного університету ім. Івана Огієнка
м. Хмельницький

**НАПІВЗЕМЛЯНКОВЕ ЖИТЛО ІЗ МАЛІЄВЕЦЬКОГО /ПРОСКУРІВСЬКОГО/
ДАВНЬОРУСЬКОГО ГОРОДИЩА**

У статті йде мова про житло 40-х років XIII ст. н.е., знайдене на знищеному монголо-татарами давньоруському городищі між с. Маліївці Дунаєвецького та Проскурівка Ярмолинецького районів на Хмельниччині, а також перспективи дослідження цього сильно пошкодженого людською діяльністю археологічного об'єкта.

Ключові слова: археологія, Хмельниччина, давньоруське, городище, житло, посуд, залізобне виробництво.

У системі оборони кордону Галицької та згодом Галицько-Волинської держав від степовиків у XII-XIII ст. важливим сегментом було городище, що розташоване за 48 км північніше впадіння р.Ушиці в Дніс-

---

тер за 1,3 км на північний захід від с. Маліївці Дунаєвецького і, відповідно, за 0,8 км північніше с. Слобідка Малієвецька цього ж району та 0,3 км південніше с. Проскурівка Ярмолинецького районів Хмельницької області). У краєзнавчій літературі початку ХХ-го століття його називали «Проскурівським», а з середини 70-их років «Малієвецьким», оскільки розташоване воно в лісі Малієвецького лісництва [1, 2, 3].

Земляне укріплення площею близько 2 гектари займає мис правого берега р. Ушки – правої притоки р. Ушиці. Мис створений глибокою долиною річки та видолинком, в якому тече невеликий струмок. Схил долини р. Ушки досить стрімкий, у верхній частині на поверхню виходить трьохметровий шар вапняку, що значно ускладнює доступ на плато. З-під цього шару б'ють джерела, про їхню колишню потужність і використання свідчить широка тераса перед ними.

Висота розташування городища проти рівня річки близько 50 метрів. Первинно городище мало два півкруглі вали з ровами перед кожним, які служили захистом з напільного боку [4].

На жаль, дитинець повністю знищено у 80-х років минулого століття, коли тут проклали газопровід «Помари-Ужгород». Очевидці будівництва з с. Слобідка Малієвецька посвідчили, що під ножами бульдозерів і скреперів траплялися наповнені горілим зерном горщики, залізні вироби мирного та військового призначення, прикраси, кістки і черепи людей. Водночас, розповідали і про те, що у передвоєнні часи місцевий мешканець шукав на городищі золото, розкопуючи заглибини жител. Однак фортуна не усміхнулася йому – найзначимішою знахідкою була яма зі згорілим зерном. Цей скарбошукач заодно значно пошкодив західну частину зовнішнього валу, в якій, очевидно, натрапив на залишки клітей.

Протягом останніх півтора десятиліття сюди часто навідуються «чорні археологи». Один з перших візитів зафіксовано учасниками Сокілецької давньоруської експедиції у 2001 році під час обстеження давньоруських городищ територій, які межують з Сокілецьким мікрорегіоном. Тоді у цьому секторі було виявлено потривожену заглибину житла, 5 залізних трубчастих замків та 2 ключі, західніше городища три заглибини, які, судячи з параметрів, схожі на грабіжницькі ями вищезгаданого скарбошукача. Встановлено, що *in situ* залишився північний сектор об'єкта між першим та другим валом, а також прилегла територія. Вздовж урвистого каньйону річки – між валами та за зовнішнім валом візуально простежуються западини напівземлянкових жител: три між валами, 12 – зовні.

На місці знахідки замків та ключів було закладено стаціонарний розкоп [5]. Житло №1 розташовувалося у північному скупченні заглибин на пологому схилі плато. Нижче нього – до переходу плато в схил – простежуються лише три заглибини, враховуючи і ту, з якою конкретна безпосередньо межувала, створюючи враження залишків однієї споруди. Інші заглибини знаходяться вище.

Овальна видовжена з півночі на південь заглибина ж. №1 мала розміри 6,0x5,0 метрів і глибину – 0,35 м.

Закладений за сторонами світу розкоп мав площу 22,5 кв. м. Відповідно, квадрати А, Б, В – 1, 2, 3, 4, 5, 6 (1/2), Г – 1, 2, 3, 4, Д-3 (1/2), 4.

Денна поверхня давньоруського часу знаходилася на глибині 0,15-0,2 м від сучасної. Провівши відповідну зачистку площі розкопу встановили, що вийняті скарбошукачами на поверхню трубчасті замки та ключі вказують на вхід у житло, що простежувався з південного сходу у кв. Б-2. Проте, очевидно, що до конкретної споруди має відношення лише один чи два комплекти, інші – знайдені деінде і викинуті технічно оснащеним послідовником місцевого скарбошукача як непотріб, що не представляв для нього ніякої цінності.

Пляма напівземлянки була орієнтована кутами за сторонах світу.

Північно-східна лінія мала довжину 3,8 м. Південно-східна – 3,3 м (південний кут у кв. Г-1, східний-А-3). Південно-західна – 3,0 м. Північно-західна – 3,4 м (північний кут у кв. В-6, західний у кв. Д-4).

Подальше прокопування культурного шару у межах плями ж. №1 (товщиною 10 см від рівня давньоруської поверхні) показало, що сліди пожежі у споруді найбільш чітко фіксуються у північному куті (кв. В-5, 6). В той же час вони простежені і у кв. А-3 (східний кут) та під стінкою в кв. Г-3. На цьому ж рівні – у західному куті житла (кв. Г-2) зафіксовано залишки посудини – три фрагменти вінчика та стінки (пос. 1).

Прокопування наступного шару (-0,1-0,2 м від давньоруської денної поверхні) показало, що сліди пожежі стали фіксуватися, крім вищезгаданих місць, ще й по центру житла у квадратах Б, В-3-4.

У західному куті житла (кв. Г-2) виявлено ще один фрагмент вінчика, а також днище з приднищевою частиною пос. 1.

У кв. Б, В-4 та Б-5 став фіксуватися розвал великої посудини (пос. 2). У тому ж таки кв. Б-5 виявлено перегорілі зуби свині. У кв. В-5 розчищено фрагмент спаленої колоди. Вона лежала за 50 см паралельно лінії північно-західного боку житла. У кв. Г-4 показалася верхівка якогось залізного предмета незрозумілого призначення.

Остаточна картина заповнення житла вималювалася в нижньому шарі. Посудина в кв. Б, В-4, 5 виявилася залишками зерновика з прямим горлом. Це була більша половина посудини – верхня частина і чималий фрагмент стінки. Інші фрагменти, можливо, лежали західніше них, але підтвердити це завадили коріння дерева.

У південному куті житла (кв. А, Б-3) розчищено розвал горщика з хвилястим орнаментом на плечиках та відігнутих назовні довгим вінчиком (пос. 3).

У кв. Б, В-3, 4 простежено залишки відкритого вогнища овальної форми довжиною 1,1 м, шириною 0,75 м. Зверху на вогнищі зібрано дрібні фрагменти посудин, в т. ч. по 2 фрагменти вінчиків та приднищевої частини від вищезгаданих п. п. 1 та 3, які швидше всього потрапили туди перед спаленням житла – під час погрому ворогами.

Одразу ж за залишками вогнища у кв. В, Г-4 розчищено заглиблення, в якому, мабуть що, був вкопаний зерновик. Глибина заглиблення 10 см, діаметр 0,7 м.

Сильно коронований від перебування у вогні залізний предмет з кв. Г-4, по-народному, «згребло», за функціональними потребами був призначений для чищення шкіри корів та коней від бруду. Довжина робочої частини складала 140 мм, ширина – 42 мм. На ребрах простежувалися – характерні зубчики.

Біля розвалу пос. 1 на долівці житла у кв. В-2 лежав надламаний залізний черешковий ніжик довжиною 70 мм. У кв. Г-2 також на рівні долівки лежав сильно перегорілий фрагмент залізних ножен від шаблі або кинджала довжиною 80 мм, шириною 37-35 мм та товщиною 12 мм.

На межі квадратів Б-2 і В-2 розчищено залишки іде однієї колоди. Вона лежала паралельно залишкам колоди у кв. В-5.

На долівці житла у квадратах В-2, 3, Г-4 розчищено три ямки від стовпчиків діаметром 5-6 см і глибиною 15 см кожна, які були розташовані майже па одній лінії. Відстань від ямки 1 до ямки 2 – 0,8 м, від ямки 2 до ямки 3 – 0,42 м. Очевидно, вони були слідами від стовпчиків-підпор лежака.

У кв. Б. 4 на долівці виявлено ще один фрагмент зубів свині.

Крім основного розкопу на території городища та підгороддя було закладено 4 розвідкових шурфи. Судячи зі знахідок, напад ворогів був неочікуваним і досить стрімким. Проте, більшість з тих, хто мешкав на підгородді, встигли втекти за вали. Однак, сили були не рівними.

Прості люди гинули не лише від стріл, а й від пожежі, яка розпочалася на городищі. Про це свідчать виявлені при шурфуванні напівземлянкового житла між валами кістяки жінки та трьох малолітніх дітей.

Після варварського знищення укріплення не відновлювалося людьми. Урочище заросло лісом і 800 років чекало своїх дослідників. На жаль, відсутність фінансування унеможливило проведення тут подальших археологічних розкопок, бо навіть, незважаючи на сильну руйнацію, цей об'єкт ще таїть чимало важливої інформації для фахівців. Зокрема, про місцеве виплавляння болотяної руди. Сліди такого виробництва виявленні біля дитинця.

Це досить перспективна тема, адже поки що на Центральному Поділлі не розкопано жодної давньоруської майстерні з сиродутного виготовлення заліза, тоді як шматки криці та «млинци» шлаку досить поширені знахідки.

Окрім звичайного дослідження такого об'єкту розкопки відповідного виробництва передмонгольських часів безпосередньо пов'язаного з сировиною, що лежить в долині р. Ушки, дало б можливість заодно провести і широкий спектр лабораторних аналізів та встановити наскільки широким було використання заготовок з цього залізно-рудного центру городища на південно-східному рубежі Галицько-Волинського князівства.

Знахідка ковальських обленьків та масивних зубил, що лежали покинутими «чорними археологами», може свідчити і про місцевий осередок виготовлення напівфабрикатів із заготовок сиродутного виробництва чи навіть різнопланових залізних виробів. На щастя, в останні роки після зрізання високих дерев залишки городища заросло кущами і це унеможливило подальше знищення культурного шару любителями наживи за рахунок археологічної спадщини держави.

Список використаних джерела та літератури

1. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI АС в Киеве в 1889 году. – Т. 1. – Москва, 1901. – С. 296-297.
2. Гульдман В. Памятники старины в Подолии. Материалы для составления археологической карты Подольской губернии). – Каменец-Подольский, 1901.
3. Захар'єв В. Стародавня Русь на Дунаєвеччині // Дивокрай. Науково-популярний альманах. Хмельниччина Подільська. Випуск 2. – Хмельницький, 1997. – С. 16-21.
4. Захар'єв В. Черговий етап дослідження Сокилецького давньоруського підплитового могильника XII-XIII ст. // АБУ 2000-2001 рр. – Київ, 2002. – С. 126-127.
5. Захар'єв В. Дослідження Малієвського давньоруського городища // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Збірник наукових праць. – Вип. III. Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 77-80.

Андрій Петраускас

к. і. н., старший науковий працівник
Інституту археології НАН України

Марина Хададова

старший викладач кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного університету
імені Івана Франка

ДОСЛІДЖЕННЯ ГІДРОТЕХНІЧНОЇ СПОРУДИ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ НА ГОРОДИЩІ БАБИНА ГОРА В М. ОЛЕВСЬК

Стаття присвячена дослідженням гідротехнічної споруди – колодязя давньоруського часу на городищі Бабина гора в м. Олевську Житомирської обл. за результатами польових досліджень 2013-2014 років.

Ключові слова: городище, колодязь, стратиграфія, давньоруська кераміка, заповнення об'єкту.

Найбільш поширеними пам'ятками періоду Київської Русі в Україні є городища та поселення. Їх дослідження дозволили скласти уявлення про зведення фортифікаційних споруд, житлових і господарських приміщень. Цікавими об'єктами для дослідження є гідротехнічні споруди, зокрема колодязі. Початок подібним дослідженням поклав В.Хвойка, який виявив колодязь в давньоруському Білгороді, описав його та зробив креслення [6, с. 89-90]. В останні десятиліття було виявлено цілий ряд подібних об'єктів не лише на поселеннях, але й на городищах.

Характеристичі давньоруських гідротехнічних споруд присвячені праці О.М. Веремейчика та І.А. Готуна. Дослідники розглядають колодязь як певну інженерну конструкцію, яка відрізняється досконалістю. Збереження органічних решток будівельного матеріалу – дерев'яних брусів, дозволяють дослідити особливості давньої деревообробки. Крім цього, саме з колодязів походять найцікавіші знахідки [3, с. 97].

Наприклад дослідження давньоруського колодязя у с. Автуничі на Чернігівщині почались з фіксації чорної гумусної лінзи, а на глибині 2,07 м від поверхні був виявлений дерев'яний зруб, складений «в обло» розміром 1,2×1,3 м. Простір між зрубом та земляними стінами заповнювався ґрунтом [2, с. 27]. Також дослідники визначили приблизний асортимент знахідок, характерних для давньоруських колодязів. Це відерні вушка та дужки, скляні браслети та намистини, глечики та розвали глечиків, органічні рештки. Особливо масові знахідки відірваних вушок від так званих амфор київського типу, в яких, на думку О.М. Веремейчика та І.А. Готуна, в колодязь опускали молочні продукти, як в холодильник. Але в процесі витягування посудини, ручки часто відірвалися [1].

Слід зазначити, що давньоруське населення частіше користувалося відкритими природними джерелами, аніж штучно побудованими гідротехнічними спорудами. Тому їх кількість відносно досліджених давньоруських населених пунктів незначна. Нещодавно подібна пам'ятка була виявлена на городищі м. Олевська.

Городище в урочищі Бабина гора розташоване на північно-східній околиці міста Олевськ на правому березі р. Уборть. В науковий обіг воно було введено В. Б. Антоновичем та Я. В. Яроцьким ще на початку ХХ ст. В 1975 р. городище обстежив М.П. Кучера, який склав його план, на якому позначив приблизне місце розташування колодязя, та заклав кілька шурфів. Він зазначив, що товщина культурного шару на городищі складає 0,15–0,6 м та містить кераміку раннього залізного віку та періоду Київської Русі (IX–XI ст.) [5, 28].

Отримані в результаті досліджень М.П. Кучери матеріали дозволили припустити, що городище було побудоване у IX–X ст., а матеріали пізнішого часу, зокрема XII–XIII ст. на пам'ятці відсутні. Пізніше О.В. Куза включив городище в Олевську у Звід пам'яток давньоруського часу, надавши його коротку характеристику та відніс його до групи городищ площею до 0,20 кв. м [4, с. 168]. До речі, він зазначив, що на дитинці городища зустрічалась кераміка XII–XIII ст.

Більш планомірно пам'ятка стала досліджуватись в останні роки науковими працівниками Житомирської експедиції ІА НАН України. В дослідженнях приймають участь викладачі та студенти історичного факультету ЖДУ ім. І.Франка.

Розкопки 2013 р. мали на меті вивчення ділянки городища, на якій попередніми дослідниками пам'ятки, зокрема М.П. Кучерою, мав розміщуватись колодязь. Зокрема про це свідчила велика (діаметром 10 м) западина.

Розкоп площею 100 кв. м. було закладено в західній частині майданчика городища впритул до оборонного валу на місці западини підокруглої форми. Протягом липня 2013 р. на площі розкопу досліджувались лише лінії квадратів А-Д/2-5. На лінії А-Д/5 культурні нашарування досліджені майже повністю. На іншій площі – лише їх верхня частина. Нижні шари не були досліджені. Контрольні стратиграфічні бровки на вказаних лініях квадратів та нижні нашарування після закінчення розкопок було законсервовано – засипані ґрунтом.

В результаті проведених робіт було виявлено лише північний, південний та східний край об'єкта округлої форми діаметром біля 10 м. В перетині він має лінзовидну форму із стінками які плавно спускаються до центру. В центральній частині об'єкта на глибині біля 1,5 м відзначено різкий перепад у висоті та стрімке (майже вертикальне) падіння стінок до низу. Зондаж на проба ґрунту в центрі об'єкта зафіксувала, що навіть на глибині 3,5 м ще продовжується заповнення.

Стратиграфія заповнення об'єкта приблизно до глибини 1,5 м засвідчує лінзовидну форму та відносно однорідне забарвлення шарів, які складаються із однорідного сірого та чорного супіску. Нижче вказаної відмітки, особливо в центральній частині заповнення стає більш шарувате і має виразний замивний характер.

В межах дослідженої частини розкопу можна відзначити два виразних стратиграфічних горизонти. Верхній шар товщиною 0,2-0,3 м сірий гумусовий однорідний супісок, який тотожний за своїми характеристиками верхньому шару із розкопів на іншій частині городищі. Вірогідно, він утворився внаслідок розорювання поверхні протягом тривалого часу. Згадки про оранку городища наводить Я.В.Яроцький. Знахідки із верхнього шару розповсюджувались рівномірно по всій площі. Вони представлені, переважно, фрагментами ранньогончарної та давньоруської кераміки, фрагментами гончарного посуду пізнього середньовіччя та матеріалами новітнього часу.

Нижче до відмітки 1,5-1,6 м від сучасної денної поверхні залягав однорідний шар чорного гумусованого супіску. Відмінність від верхнього шару в більш темному забарвленні, певною мірою, можна пояснити його більшою насиченістю вологою. Знахідки масові та індивідуальні концентрувалися ближче до центру западини. Вони однорідно розповсюджувались по всій товщині шару і представлені матеріалами переддавньоруського, давньоруського, пізньосередньовічного та сучасного періодів, що може свідчити про їх перевідкладений характер.

Із верхніх шарів заповнення об'єкта походить велика кількість керамічних знахідок, кісток тварин, металургійних шлаків та 49 індивідуальних знахідок. Предмети датуються часом від переддавньоруського періоду і до першої половини ХХ ст. Особливий інтерес становить велика серія керамічних люльок для паління ХVII-ХVIII ст.

За періодами археологічний матеріал розподіляється наступним чином.

Кам'яна доба представлена знахідками двох кременевих скребачок, мініатюрних розмірів. Не можна виключати, що деякі фрагменти ліпних посудин із ознаками кераміки доби неоліту – ранньої бронзи можуть бути синхронними крем'яним виробам.

Перед давньоруські та давньоруські знахідки репрезентовані незначною кількістю фрагментів ранньогончарних та гончарних посудин ІХ, Х, ХІ та ХІІ ст. Один фрагмент вінця від ліпної посудини, виявлений в культурному шарі городища має аналоги серед старожитностей VIII ст.н.е. Післямонгольські старожитності старожитності репрезентовані фрагментами гончарного посуду середини ХІІІ-ХІV ст.

Найбільша за чисельністю група знахідок відноситься до ХVII-ХVIII ст. Вона представлена різноманітними гончарними посудинами: горщиками, мисками, макітрами, глеками. Виявлено також частину керамічної сковорідки на ніжках. До цього ж періоду відносяться знахідки фрагментів скляних посудин: пляшок, штофів, стопок. Виготовлені вони із прозорого гутного скла зеленого чи білого кольорів. Переважна більшість скляних знахідок патинувана.

Привертає увагу також велика кількість пізньосередньовічних гончарних люльок, зафіксованих в верхніх шарах заповнення об'єкта – 11 штук. Частина збереглась майже неушкодженими, частина сильно фрагментовані. З певною вірогідністю, до пізнього середньовіччя можна віднести знахідку свинцевої кулі від гладкоствольної рушниці, яка розплющена внаслідок пострілу.

В липні 2014 р. відновились роботи на городищі. Минулорічний розкоп було розконсервовано та вибрано до рівня 4,8 м. Стратиграфія контрольних бровок показала подальше вертикальне падіння стінок воронки донизу. Приблизно на рівні 2,5 м від поверхні з'явився викид глини зеленого кольору. Нижче він ставав більш потужним. Заповнення являє собою чорний гумусований супісок.

На рівні 3–3,6 м від поверхні шахта, в яку перейшла лінза, засипана великою кількістю обгорілого каміння. Вірогідно, воно було частиною фортифікаційних споруд, які були знищені. В результаті каміння котилося з валу та засипало заглибину колодязя. Важливо зазначити, що всі знахідки у вказаному шарі (переважно фрагменти кераміки) датуються ХІІ – початком ХІІІ ст. Також з глибини 3–3,20 м походить індивідуальна знахідка – бронзова гарда від меча, орнаментована хвилястим орнаментом. Попереднє датування гарди – ХІІ – поч. ХІІІ ст. Знахідок інших періодів на цьому рівні не виявлено.

Цьогорічний розкоп був зупинений на рівні 4,8 м від поверхні. Вертикальна стратиграфія показала підквадратну форму об'єкта, навколо якого фіксується кільце зеленої глини. Ґрунт був насичений вологою, а також відкрились фрагменти масивних дерев'яних конструкцій, дещо обгорілих. Вірогідно це верхня частина зрубу колодязя.

За періодами археологічний матеріал знайдений в 2014 р. розподіляється наступним чином.

Кілька фрагментів ліпної кераміки періоду ранньої бронзи, більшість знахідок – масових та індивідуальних, відносяться до давньоруського часу, зокрема до XII – поч. XIII ст. (зважаючи на особливості профілювання фрагментів). До цього ж періоду відносяться і бронзова гарда меча та фрагмент витого бронзового браслета. Окремо слід відзначити наявність традиційних для давньоруського колодязя знахідок – ручок від амфор київського типу.

Пізній період представлений польською монетою часів правління Станіслава-Августа Понятовського, свинцевою польською печаткою XVIII ст., а також форменим гудзиком від мундира чиновника прокуратури російської імперії (XIX ст.)

Таким чином внаслідок проведених робіт отримано матеріал, який відображає різноманітні сторони матеріального життя мешканців городища, дозволяє зробити важливі висновки щодо його економіки, побуту та культури. Найбільш важливим результатом досліджень польового сезону 2014 р. можна вважати підтвердження висловлено раніше припущення М.П.Кучери, що на городищі є залишки стародавнього колодязя.

Округла в плані форма, великі розміри верхнього контуру – 10 м в діаметрі, лійкоподібна форма в перетині верхньої частини заповнення, а також стрімке падіння стінок (майже вертикальне) в центральній частині виявленого об'єкту та велика глибина – більше 5 м, дерев'яні конструкції – все це дає підстави співвідносити його із залишками гідротехнічної споруди – колодязя.

Не можна лишити без уваги і наявність кам'яного осипу, який ізолює нижні шари споруди. Можливо це дозволить визначити час, коли колодязь припинив своє існування, а також визначити подію, яка це спричинила.

Встановити точне датування даної споруди та час припинення її експлуатації можна буде лише після вивчення нижньої частини заповнення під час подальших археологічних розкопок.

Список використаних джерел і літератури

1. Веремейчик О.М., Готун І.А. Колодязі на давньоруських сільських поселеннях // Восточноевропейский археологический журнал. – № 2 (3). – 2000.
2. Готун І.А., Коваленко В.П., Моця О.П., Петраускас А.В. Давньоруське поселення Автуничі: результати останніх сезонів // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О.В. Шекуна (17-20 січня 1995 р., м. Чернігів). – Чернігів: Сіверянська думка, 1995. – С. 25-27.
3. Готун І.А. Археологічне вивчення будівель давньоруського села Середнього Подніпров'я // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К.: Корвін-прес, 2010. – С. 94-99.
4. Куза А.В. Древнерусские городища X–XIII вв. Свод археологических памятников. – М.: Христианское издательство, 1996. – 254 с.
5. Кучера М.П. Нові дані про городища Житомирщини // Археологія. – Вип. 41. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 72-82.
6. Хвойка В.В. Древние обитатели среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам). – К., 1913. – С. 89-90.

Володимир Захар'єв

член ГО «Спілка археологів України», здобувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка м. Хмельницький

АРХЕОЛОГІЧНО ДОСЛІДЖЕНІ ДАВНЬОРУСЬКІ ЦЕРКВИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

В статті йдеться про археологічно досліджені давньоруські дерев'яні церкви XII-XIII ст., що виявлені на території Хмельницької області.

Ключові слова: дерев'яна церква, XII-XIII ст., Хмельницька область, Сокілець, ур. Батарей, Кам'янець-Подільський, церква Святої Трійці, реконструкція.

На території Хмельницької області археологічно досліджено такі літописні міста як Бакота, Ушиця, Губин, а також деякі поселення, які функціонували у XI-XIII ст. При цьому знайдено не один десяток християнських артефактів, зокрема, натільних хрестиків, енкалпціонів, свинцевих печаток з документів та листів.

Незаперечними є свідчення про існування християнських святинь у печерах поблизу Бакоти та Субича, гіпотетичними – поблизу Малісєвць та Отрокова. Однак залишається білою плямою теми система світських церков. Зрозуміло, що більшість з них були зрублені з дерева. Тому кожному знахідку залишків таких храмів слід вважати чималим набутком подільської археології.

Поки що на цій території археологічно досліджено лише дві. Одну з них виявив автор 1994 р. у с. Сокілець Дунаєвецького району. Вона знаходилася на комбінованому підплитово-грунтовому могильнику XII-XIII ст. в урочищі Батарей на плато правого берега р. Ушиці (Рис. 1, 2). Він же ввів її у науковий обіг [1, с. 46-47; 2, с. 125-127; 3, с. 243-249; 4, с. 189-192; 5, с. 16-21; 6, с. 23-25; 7, с. 221-229; 8, с. 72-75; 9, с. 75-77]. Зацікавився нею і світлої пам'яті Народний архітектор України, кандидат історичних наук І. Могитич (1933-2006) [10, с. 103-104]. Крім того виявилось, що сокілецька знахідка була досить дочасною і заповнила відповідну нішу в класифікації дерев'яного християнського зодчества України, яку на той момент укладали. Згадували у своїх працях подільські дослідники С.Маярчак [11, с. 60], О. та П.Білі [12, с. 78].

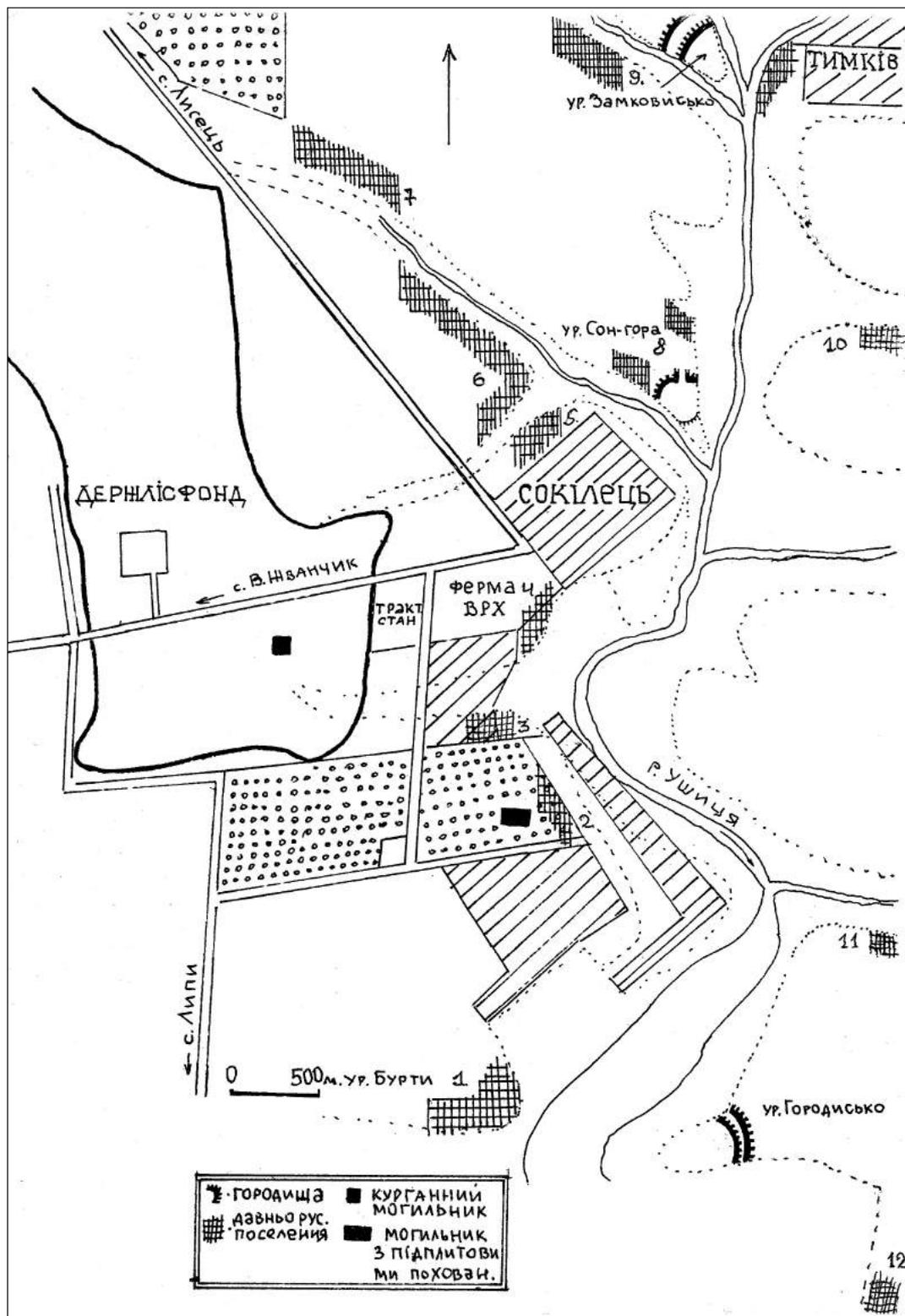

Рис. 1. План-схема розміщення давньоруських пам'яток біля с. Сокілець Дунаєвецького району Хмельницької області

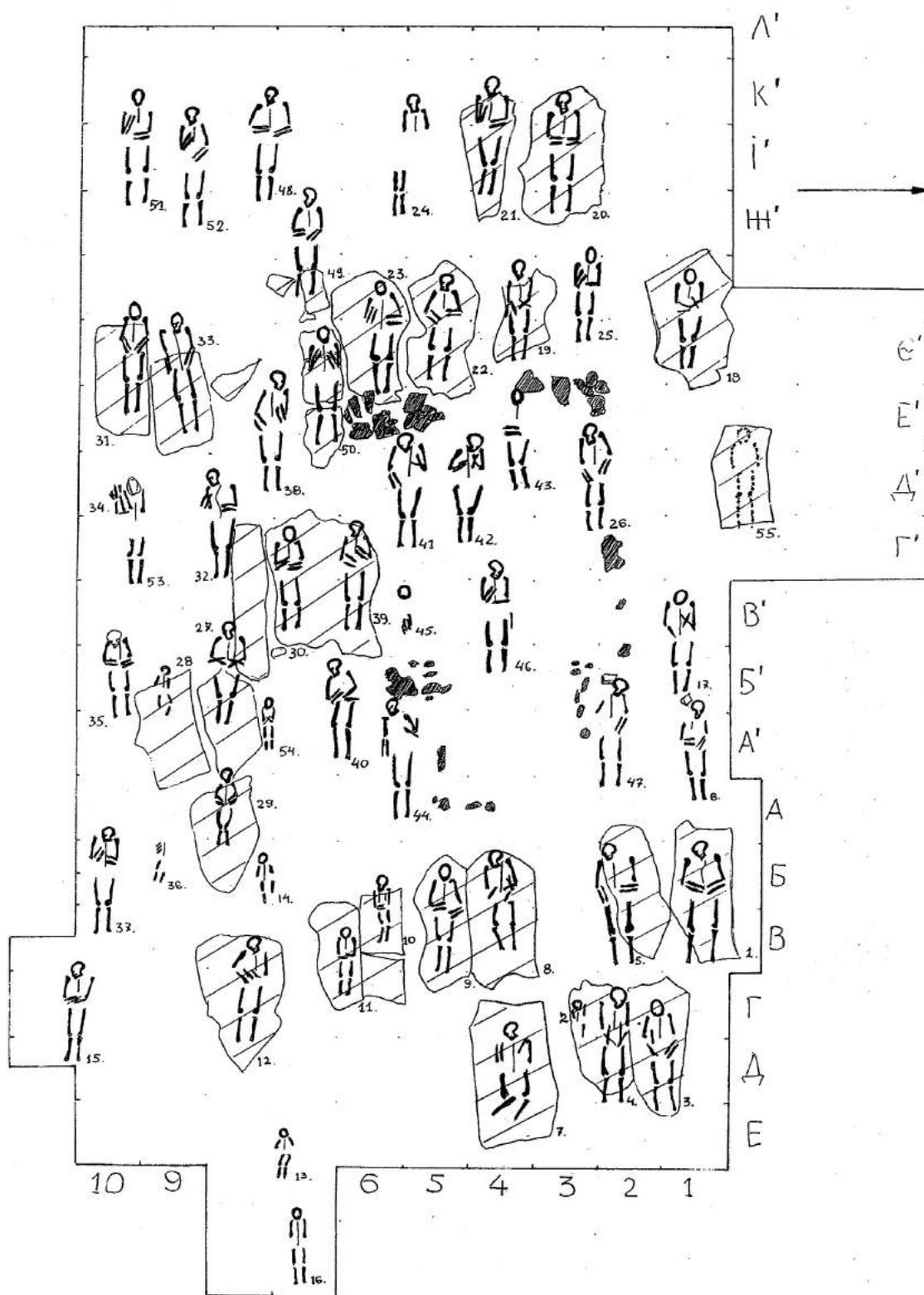

Рис. 2. План-схема давньоруського могильника з підплитовими похованнями

Сокілецька церква розташовувалася в центральній частині могильника, де за час дослідження виявлено 100 поховань мешканців регіону кінця XII – початку XIII ст. Зі сходу, півдня та заходу впритул до неї підступали вапнякові плити, що перекривали ранні поховання могильника. Така традиція існувала у Галицькій землі, куди у X–XIII ст.ст. територіально входило теперішнє Поділля (давньоруське – Пониззя).

Рештки церкви виявлено на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. На щастя, їх не надто потривожила оранка. Тому що обробітку землі, який інтенсивно вівся тут після створення радянських колгоспів у 30-х роках XX ст., заважали вищеназвані плити перекриття, але частина конструкції все-таки була зрушена з первинного місця.

Склалося враження, що конкретна церква не мала постійного суцільного фундаменту. По периметру збереглися окремі камені, на яких лежали підвалини, що дають певну уяву про споруду. На основі польових обмірів довжина західної стіни складала 4,2 м, південної – 4,7 м (Рис. 3). До східної стіни нави прилягав вівтар, викладений найдрібнішим камінням зі слідами перебування у вогні (наслідок пожежі) розмірами 3,2×2,3 м. У цій частині знайдено звідницю – пластинчастий предмет, що використовувався для підтримки килимка над чашею для причастя (звіздця), а також єдині у культурному шарі могильника фрагменти кришки кружальної давньоруської посудини.

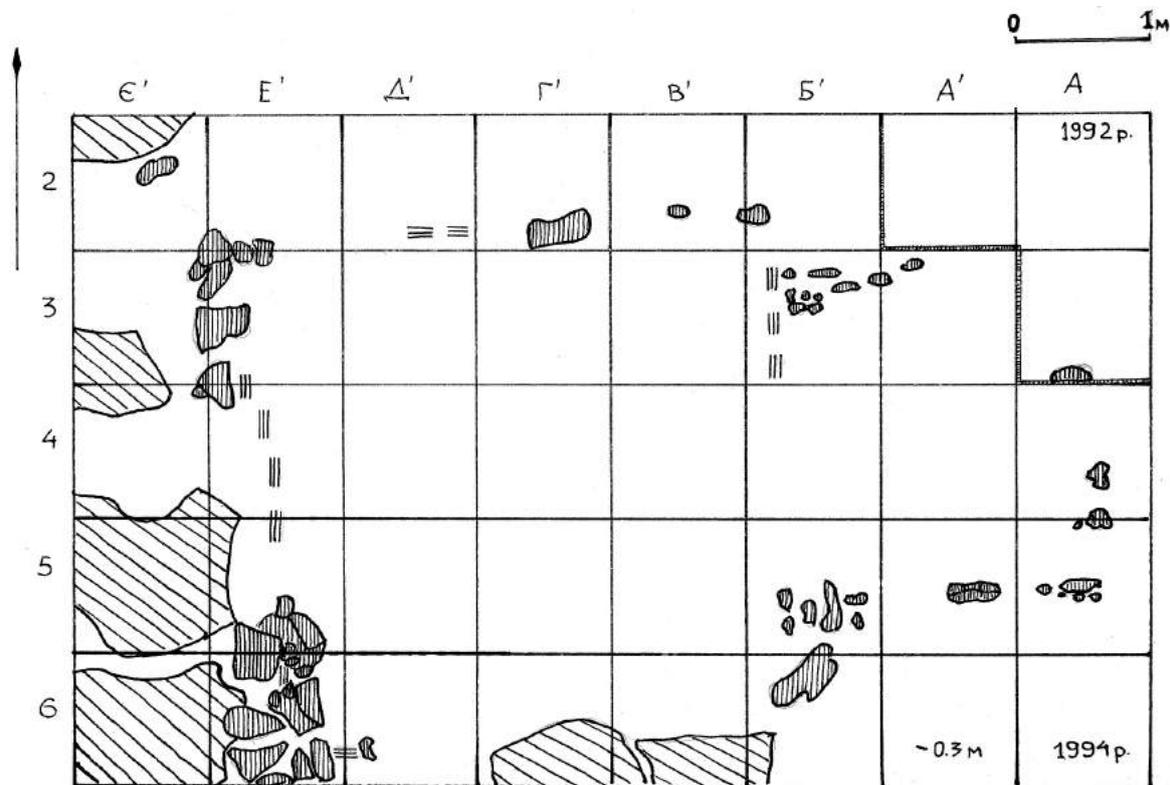

Рис. 3. План-схема розташування залишків давньоруської церкви

По периметру церкви місцями простежувалися незначні фрагменти спалених колод, що утворювали центральний квадрат споруди. В день пожежі дув південно-східний вітер. Шлейф рознесених ним вуглинок простежено на північний захід від церкви.

На основі польового матеріалу професор І.Могитич зробив уяву реконструкцію сокілецької давньоруської церкви (Рис. 4). На його думку, вона була двозрубна. До нави, розміряної на основі квадрату у 10 стародавніх ліктів (462 см) прилягав вівтар 5×7 ліктів. Поперечні зрубни викладені по осях, а повздовжні – у середину розмірних кілків. Реконструктор не виключав, що із заходу був легкий ганок, сліди якого втрапились [13, с. 104].

Високо оцінивши знахідку, він 1999 року в своїй аналітичній статті «Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині X-XIV ст.» ввів її як окре-

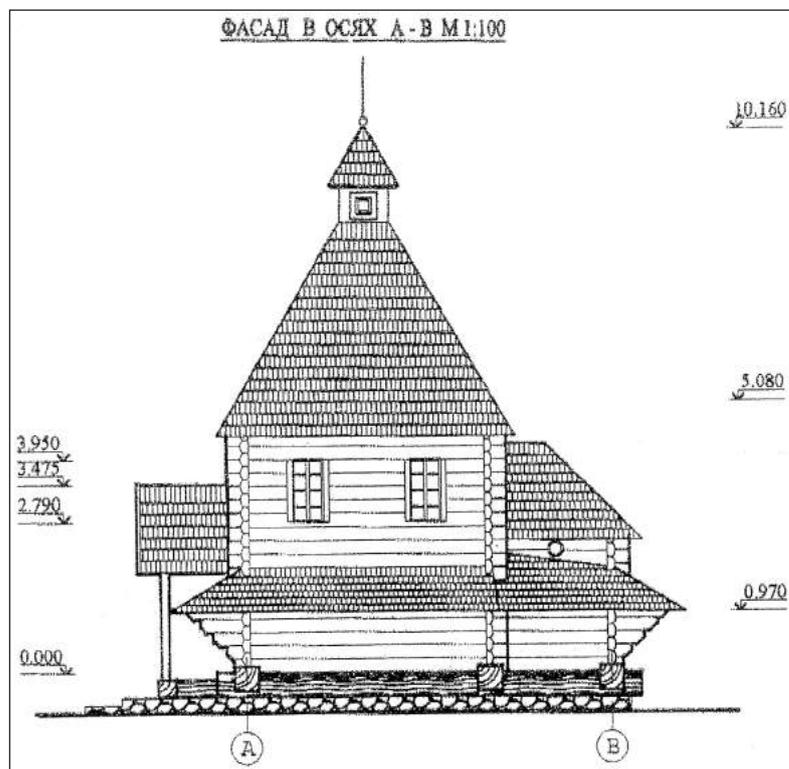
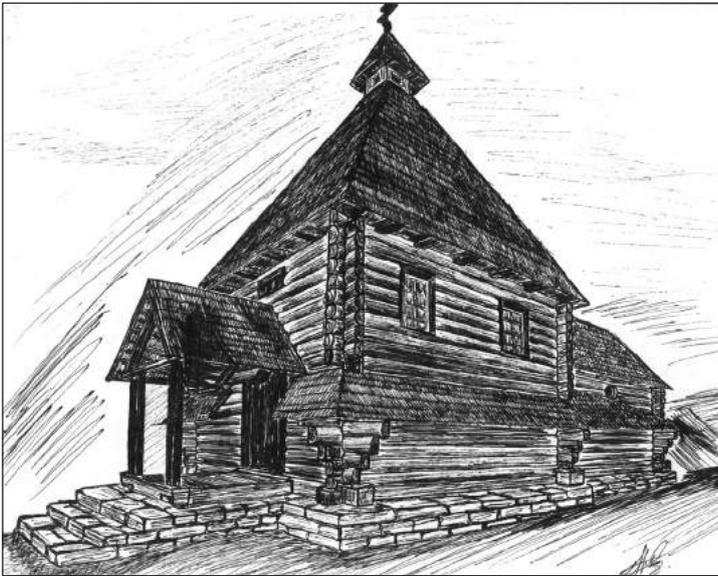

Рис. 4. Графічна реконструкція сокілецької дерев'яної церкви XII – XIII ст. в урочищі Батарей. Авт. І. Могитич

*Рис. 5. Реконструкція сокілецької давньоруської церкви.
Худ. Буднік*

одна паралельна пара зсувалась всередину на товщину зрубин; дві по осях, а дві ззовні чи всередину. Дуже рідко вживали рівносторонній квадрат, щоб уникнути «сухости» зрубу. Різностороннє розташування зрубин відносно кілків у лексичі українських майстрів має вирази: «на зрубину у середину», «на дві зрубини до середини» тощо. Такий захід забезпечує відношення сторін зрубу як 2:Ц5, що, за виразом академіка І.В. Жолтовського, дає «живий квадрат» – характерний захід будівничих княжих часів.

Велика кількість відкритих археологами церков була двозрубною. Серед них – з більшим зрубом нави та меншим, близьким до квадрату, вівтарним зрубом. Першу з церков цього плану відкрили ще у 1936 р. Р. Якимович та Я. Пастернак у Давидгородку, між Прип'яттю і Горинню. Це була родова церква-усипальниця XI ст. князя Давида Ігоровича – засновника міста і дреговицької (поліської) княжої династії. Загальні розміри церкви 7,60×5,30 м. До квадратної нави, збудованої ззовні розбивочного квадрата 4,60×4,60 м (11×11 ліктів), прилягав вівтарний зруб завширшки 3,20 м (7 ліктів), висунений на схід на 2,30 м (5 ліктів). Товщина підвалини складала «неповних 50 см». Такі церкви теж обстежені: у с. Сокілець Хмельницької обл., XII-XIII ст., центральний зруб 4,6×4,6 м (10×10 ліктів), бабинець – 2,3×3,2 м (5×7 ліктів); у Терепчі біля Сянока, друга пол. XIII ст., нава – 5,5×6,0 м, вівтар – 2,5×3 м, відкрита у 1996 р. Юрієм Гінальським; у Галичі на «Церквиськах» церква Благовіщення, XII ст., значно більших розмірів (7,4×7,1 – нава та 4×4,16 – вівтар). У Василеві та його околицях двозрубні церкви мали трапецієві вівтарі, які ховались під широке піддашся, або вівтар творив гранчастий зруб. Першого варіанту відомі дві церкви: у с. Вікно (урочище Мартинівка), за 15 км від літописного Василева, церква XII-XIII ст., нава – 6,0×6,0 (13×13 ліктів) та вівтар, висунений на схід на 1,4 м (3 лікті), церква XII-XIII ст. на замчиці Хом літописного Василева, нава з товщиною зрубу мала 8×8 м (розбивочний квадрат 7,4×7,4 м, тобто 16×16 ліктів) та, ймовірно, вузький вівтар. Церква другого варіанту, відкрита Б. Томенчуком на дитинці Василева у 1984-1985 рр., мала велику наву розміром 9,5×9,5 м (розбивочний квадрат 9,25×9,25 м, тобто 20×20 ліктів) та висунений на 8 ліктів трапецієвий вівтар...» [16, с. 9-11].

За лічені місяці до відходу у потойбіччя, в середині 2006 р., Іван Романович створив графічну реконструкцію сокілецької церкви і надіслав її для експонування у місцевому історичному музеї та використання при відбудові церкви (таку ідею виношував, але поки що не реалізував, автор). Нещодавно проявив до неї інтерес музей православ'я Хмельниччини, в експозиції якого вирішили встановити модель цієї церкви.

Залишки другої дерев'яної церкви, яку автори трактують як давньоруську, знайдено у Кам'янці-Подільському при реставрації церкви Св.Трійці, перше документальне існування якої зафіксоване з 1582 р. (Шурфування проводив 1992 р. А.Задорожнюк, подальші дослідження 1992-94 рр. – Кам'янець-Подільський ДІАЗ, «Фундація Кам'янця-Подільського»/США, Канада/ та інститут «Укрзахідпроектреставрація». Безпосереднє археологічне розкриття проводила експедиція «Кам'янець-Подільської Фундації») [17, с. 73-78].

Сліди давньоруської церкви археологи виявили під глиняною підготовкою в середній частині церкви, поблизу південної її стіни. Це було скупчення згорілого дерева. Під згарищем – паралельно до фундаменту південної стіни храму 1616 року лежала кам'яна кладка з колотого пісковика на глиняно-земляному розчині. Інші фрагменти такої ж кладки, яку дослідники трактують як підмурки згадуваної дерев'яної церкви, були виявлені також і біля фундаменту вівтарної перегородки та в західній частині церкви [18, с. 74-75].

мий тип у класифікацію дерев'яних церков Галицько-Волинського регіону [14, с. 5]. А 2002 року і у ще кардинальнішу статтю «Архітектура дерев'яних храмів» [15, с. 8-29]. Зокрема, вказав таке:

«У нашому розпорядженні є, наразі, 21 план церков X-XIII ст. – від найпростіших квадратів до складної конфігурації. Розмір розбивочних квадратів (чи радіусів) центрального ядра церкви коливається від 4,20 м (10 ліктів по 0,426 м) до 10,65 м (23 лікті). Розміри церкви завжди були у визначеній пропорційній залежності від розмірів центрального зрубу (нави), який визначався кількістю парафіян та призначенням храму. Для центрального зрубу розбивали потрібних розмірів квадрат і по кутах вбивали у землю кілки. Підвалини (нижній вінець зрубу) вкладали різними способами: дві ззовні, а дві всередині кілків; всі всередину, але

Північніше першого з описаних фрагментів кладки, під скупченням згорілого дерева трапилася фрагментована керамічна полив'яна плитка з рельєфним зображенням орла та фрагменти плиток з іншими зображеннями.

Саме їх дослідники взяли за датуючий матеріал, посилаючись на роботи чеських вчених [19, 20].

Автор публікації «Попередні результати дослідження церкви Св.Трійці у місті Кам'янець на Поділлі» у «Віснику Подільського братства» В. Бевз в своєму повідомленні навів описи всіх виявлених фрагментів плиток.

«З наведеного опису попередньо визначаються 15 сюжетів, частина з яких уже відома із знахідок на інших пам'ятках України /.../, хоча зображення дуже відрізняються окремими елементами й деталями. Інша частина має аналоги в сюжетах чеських плиток XII-XIII ст.ст., знову ж таки із значними відмінностями в деталях. Звертають на себе увагу два геральдичні сюжети – орел в короні та роза («Порай»). Тут видається доцільним пошукати історичних підстав для стелення геральдичних зображень під ноги, адже, на думку чеських фахівців, значна частина мотивів плиток виходила з містично-символічного знаку зла, котре необхідно потоптати /.../. Інші два фрагменти плиток мають різне композиційне розташування мотиву дубового листка (священний дуб язичників) та елементи різних зображень над ними. Це свідчить про викладення в підлозі ряду плиток, об'єднаного мотивом дубового листка в нижній частині. А це, в свою чергу, наштовхує на думку про існування в підлозі кам'янецької церкви св. Трійці композицій з диференційованими щодо ідеологічного навантаження ділянками. Тобто, що підлога церкви, як і стінопис, та ікони була підпорядкована єдиному задуму ідейного впливу інтер'єру храму. Такий підхід є характерним для храмів як на Русі, так і за її межами в XII-XIII ст.ст. /.../. Сподіваємось, що детальніше вивчення виявлених зразків плиток та подальші дослідження допоможуть докладніше висвітлити різні аспекти цього питання.

На жаль, як і в інших випадках, кам'янецькі зразки плиток виявлені у перевідкладеному стані. Цей поважний недолік частково компенсує стан збереження глиняної підготовки підлоги мурованого храму та локалізацію виявлених зразків під нею. Свідченням того, що підлога з плиток перестала функціонувати внаслідок пожежі є налиплий до їх лицевих поверхонь шар спаленого дерева та сильно обгорілий, аж до розплаву поливи, стан лицевих поверхонь окремих плиток. На торцях і тильних сторонах жодного із зразків таких ознак не виявлено.

Отже, – підсумовує автор, – враховуючи сказане вище й приймаючи згадку про Привілей Коріатовича за вірогідну, а також беручи до уваги твердження Софоновича про те, що Коріатовичі спустошені міста, зокрема й Кам'янець, відбудували, а не заснували /.../, беремо на себе сміливість твердити, що кам'янецька церква св. Трійці існувала у XII-XIII ст. і мала на той час підлогу з керамічних рельєфних поливаних плиток [21, с. 75-77].»

Більше того, автор стверджує, що «розмаїтість зразків та відсутність ідентичних (з тих же форм) серед виявлених в інших місцях робить справедливим припущення про існування кам'янецького осередку з виготовлення плиток і свідчить про високий рівень його майстрів [22, с. 77].

Судячи із доступних автору статті джерел, в отриманні яких поспривав колега-археолог Р.Нагнибіда, за що йому велика вдячність, церква, на місці якої стоїть церква Св. Трійці, належала до 4-го типу двотрубних дерев'яних давньоруських церков (за класифікацією І.Могитича) – аналогією є церква з с. Терепча біля Сяюку (Польща). Вона була двозрубною, мала п'ятистінний трапецієвидний вівтар [23, с. 10-11]. Розміри цього храму, на жаль, встановити не можливо.

Таким чином, розкопки сокілецької та кам'янецької давньоруських дерев'яних церков дали неоціненні дані для пізнання процесу християнізації Пониззя, а також середньовіччя в Україні в цілому.

Список використаних джерел та літератури

1. Захар'єв В. Давньоруські могильники Сокільця на Ушиці // Населення Пруто-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I – на початку II тис. до н.е. Тези доповідей та повідомлень. – Чернівці, 1994. – С. 46-47.
2. Захар'єв В. Давньоруські могильники Центрального Поділля // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 125-127.
3. Захар'єв В. До питання про подільський варіант давньоруського поховального обряду // Поділля і Волинь в контексті історії українського національного відродження: Науковий збірник. – Хмельницький, 1995. – С. 243-249.
4. Захар'єв В. Елементи язичництва в християнських похованнях давньоруського Сокільця // Матеріали ІV Міжнародної археологічної конференції студентів та молодих вчених. – Київ, 1996. – С. 189-192.
5. Захар'єв В. Стародавня Русь на Дунаєвеччині // Дивокрай. Науково-популярний альманах Хмельниччина Подільська. – Хмельницький, 1997. – В. 2. – С. 16-21.
6. Захар'єв В. Давньоруський Сокілець // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Матеріали науково-краєзнавчої конференції. – Київ, 1997. – С. 23-25.

7. Захар'єв В. Давньоруські пам'ятки на Дунаєвеччині: нові відкриття // Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937-1990): Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1997. – С. 221-229.
8. Захар'єв В. Десять років дослідження археологічних пам'яток Сокилецького мікрорегіону // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Збірник наукових праць. Вип. III. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 72-75.
9. Захар'єв В. Давньоруські язичницькі та християнські святині Сокильця // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Збірник наукових праць. Вип. III. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 75-77.
10. Захар'єв В., Могитич І. Сокилецька давньоруська церква // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Львів, 1996. – Ч. 5. – С. 103-104.
11. Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністрів'я. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 96 с.
12. Білий О.П., Білий П.А. Миньковеччина: Історичний нарис. – Кам'янець-Подільський, 2004. – 180 с.
13. Захар'єв В., Могитич І. Сокилецька давньоруська церква // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Львів, 1996. – Ч. 5. – С. 104.
14. Могитич І. Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині X-XIV ст. // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація», число 10. – Львів, 1999. – С. 3-14.
15. Могитич І. Архітектура дерев'яних храмів // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація», число 12. Львів, 2002. – С. 8-29.
16. Там само. – С. 9-11.
17. Бєвз В. Попередні результати дослідження церкви Св. Трійці і місті Кам'янці на Поділлі // «Інформаційний вісник Подільського братства», №4. – С. 73-78.
18. Там само. – С. 74-75.
19. Anezka Merhautova. Skromne umeni, Praha Academia, 1988.
20. Emanuel Poche, Praha stredoveka, Praha panorama, 1983.
21. Бєвз В. Попередні результати дослідження церкви Св. Трійці і місті Кам'янці на Поділлі // «Інформаційний вісник Подільського братства», №4. – С. 75-77.
22. Там само. – С. 77.
23. Могитич І. Архітектура дерев'яних храмів // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація», число 12. Львів, 2002. – С. 10-11.

Сергій Пивоваров

доктор історичних наук, професор, помічник генерального директора Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

Віталій Калініченко

магістр кафедри етнології, античної та середньовічної історії факультету історії, політології та міжнародних відносин ЧНУ ім. Ю. Федьковича м. Чернівці

НАВЕРШЯ РУКІВ'Я МЕЧА З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII ст.

У статті автори вводять в науковий обіг досить рідкісну для регіону знахідку, а саме головку бронзового навершя руків'я середньовічного меча, яке було виявлене на Чорнівському городищі першої половини XIII ст. у 2012 р. Авторами стверджується, що головка навершя меча має балтське походження. Виявлена знахідка дозволяє детальніше дослідити військову справу місцевого населення, простежити взаємовідносини військового контингенту Чорнівського городища із суміжними територіями Русі та Європи у XIII ст.

Ключові слова: Галицько-Волинське князівство, Чорнівське городище, озброєння, меч, навершя, руків'я, типологія.

Серед найважливіших аспектів, що проливають світло на розвиток військової справи у тому чи іншому регіоні, є ті, які пов'язані безпосередньо з питаннями зброєзнавства. Саме предмети озброєння виступають тим визначальним чинником, який дозволяє охарактеризувати військову культуру місцевого населення, простежити його взаємозв'язки та взаємовпливи з іншими територіями. Одним із регіонів, де прослідковуються подібні тенденції є територія Сіретсько-Дністровського межиріччя. Досить важливим і водночас недостатньо вивченим хронологічним відрізком на вищезазначених теренах є період XII – першої половини XIII ст.

Саме у цей час військова справа як у Європі, так і на землях Русі входить в новий етап свого розвитку. Важливе значення для розуміння розвитку військової справи має розгляд окремих видів предметів озброєння, їх деталей. Дана робота дає змогу глибше зрозуміти питання та проблеми, пов'язані передусім із військовою культурою, що формувалася у тому чи іншому регіоні.

Однією з найбільш досліджених давньоруських пам'яток Буковини, на якому виявлено досить значну кількість предметів озброєння, є Чорнівське городище. Воно було відкрито відомим вітчизняним археологом Б. Тимошуком, розкопувалось ним в 1977-1978 рр. і було віднесено до категорії феодальних замків [31, с. 105-113]. В 1982 р. розвідкові розкопки на городищі проводив М. Філіпчук. Протягом 1985-1986 рр. роботи на пам'ятці були поновлені археологічними експедиціями Чернівецького державного університету під керівництвом Л. Михайлини [21, с. 24-44]. У результаті розкопок було з'ясовано планування житлово-оборонних клітей, розкопано рештки кам'яного фундаменту дерев'яної споруди та вивчено декілька поховань, розташованих біля неї. Із 1989 по 1994 р. на пам'ятці проводилися розкопки під керівництвом І. Возного, який поспішно заявив про дослідження цієї пам'ятки на всій площі [3, с. 233-282; 4]. З 1999 р. дослідження на пам'ятці проводить С. Пивоваров, результатом чого стало значне уточнення планувальної структури городища та виявлення великої кількості рухомого матеріалу, зокрема предметів озброєння [23, с. 243-255; 24, с. 180-199; 25, с. 133-141; 26, с. 9-18; 27].

З огляду на те, що Чорнівське давньоруське городище є унікальною для регіону пам'яткою, яка містить велику кількість предметів матеріальної та духовної культури населення Буковини XII-XIII ст., було вирішено продовжувати його вивчення.

Досить важливим і водночас недостатньо вивченим є питання використання клинкової зброї на території Сіретсько-Дністровського межиріччя у XII-XIII ст., позаяк знахідок даного типу озброєння ближнього бою на території вищезазначеного регіону виявлено не так багато. Щодо Чорнівського городища, то тут слід окремо сказати, що воно представляє досить важливу цінність для вивчення історії регіону у першій половині XIII ст. Тому будь-який предмет озброєння, виявлений тут є досить цінним. Серед виявлених предметів, які належать до клинкової зброї з городища, можна віднести: три наконечники піхов меча, які були виявлені у 2005 р. С. Пивоваровим [24, с. 185-186], фрагменти шаблі, а також окремі шабельні гарди, загальною кількістю – три екземпляри, та наконечники піхов від шаблі. Ще одна шабельна гарда походить з Ленківців на Пруті. Також, не вдаючись до більш детального аналізу необхідно згадати бойові ножі та кинджали, які вважаються допоміжним видом клинкової зброї. Мечі, виявлені на території Сіретсько-Дністровського межиріччя, які нині зберігаються у фондах Чернівецького краєзнавчого музею відносяться в основному до XIV-XV ст. Лише один екземпляр з одинадцяти знайдених можна датувати другою половиною XIII-XIV ст. [3, с. 269-277]. Більш ранній період, а саме XII – перша половина XIII ст. представлений менш масштабним, але доволі рідкісним контингентом предметів клинкового озброєння, тому потребує детальнішого вивчення.

Метою даного дослідження є введення в обіг фактично першої знахідки деталі меча, яке чітко можна віднести до XII – першої половини XIII ст., з території Сіретсько-Дністровського межиріччя, а саме навершя чи головки руків'я середньовічного меча, а також всебічний розгляд знахідки, її аналіз, здійснення інтерпретації та типологізації.

Отже, навершя меча (рис. 1) було виявлене на території Чорнівського давньоруського городища у південно-східній його частині в оборонному зрубі – кліті № 14 (за нумерацією І. Возного). Головка навершя виготовлена з бронзи (металографічний аналіз знахідки не проводився). Загальна довжина виробу становить – 5,3 см, найбільша ширина – 2 см. Складається навершя із семи частин (опис зліва направо): довжина першої частинки головки навершя (крайньої лівої) – 0,6 см, ширина – 0,8 см, другої – 0,8×1,1 см, третьої – 0,4×1,2 см, четвертої (центральної) – 1,3×1,7 см, п'ятої – 0,5 см×1,1 см, шостої – 0,7 см×1,1 см, сьомої (крайньої правої) – 0,7 см×0,6 см. Найбільша товщина головки навершя становить – 1,5 см. На вершині

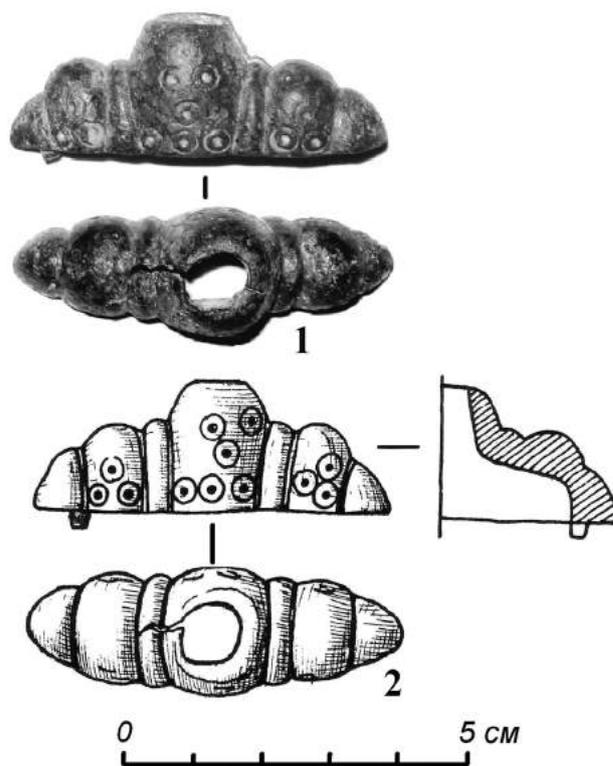

Рис. 1. Головка навершя руків'я меча з Чорнівського городища (1 – фото, 2 – прорисовка)

центральної частини головки виготовлено круглий отвір діаметром 0,7 см, через який пропускався кінець руків'я меча. Біля отвору у лівий бік головка наверх є пошкодженою – наявна тріщина, яка простягається на довжину – 0,7 см. На нижній площині головки наверх з правого боку наявний виступ круглого перетину, з лівого боку – відсутній. Даний виступ був призначений для більш надійного з'єднання головки з основою руків'я меча. Головка наверх є орнаментованою циркульним орнаментом (опис зліва направо): друга частина – три кола, діаметром 0,3×0,3×0,3 см. Орнаментация здійснена у вигляді трикутника. Четверта (центральна) частина – 6 кіл: орнаментация здійснена наступним чином: зверху – трикутник – кола розмірами – 0,3×0,3×0,3 см, знизу – лінія – кола діаметром – 0,4×0,3×0,3 см. Шоста частина – 3 кола, які утворюють трикутник. Діаметр кіл становить – 0,3×0,3×0,3 см. На сьогодні виявлене наверх зберігається у Чернівецькому художньому музеї.

При здійсненні типології наверх руків'я меча ми будемо користуватися дослідженнями А. Кірпи́чнікова [11; 12, с. 30-34; 13, с. 299-300], В. Каза́кявічуса [34], Н. Плавінського [28; 29, с. 168-178], а щодо аналізу орнаментации, то фундаментальною у цьому плані є робота А. Томсона, який охарактеризував куршські головки наверх руків'їв мечів з балтійського регіону [37, л. 85-104].

Загалом, слід сказати, що друга половина XI-XIII ст. визначається дослідниками як романський період у історії європейської клинкової зброї. Для систематизації мечів цього періоду у різний час пропонувалося декілька підходів. Зокрема, слід згадати типологію А. Брун-Хофмеєра, яка ґрунтується на аналізі руків'їв мечів. Перший критерій – форма наверх, а другий – форма перехрестя. Е. Окшотт здійснив власну типологію наверхів та перехресть. Мечі були поділені на основі усіх конструктивних елементів на ряд типів з підтипами. Власну типологію мечів другої половини XI-XIII ст., засновану на знахідках мечів з території Русі, розробив А. Кірпи́чніков. Він поділив усі давньоруські мечі, виявлені на той час на сім типів. В. Каза́кявічус при створенні типології мечів балтів XI-XIII ст. взяв за основу типологію Я. Петерсена і доповнив її рядом окремих типів та підтипів [28, с. 19-20].

Отже, за типологією А. Кірпи́чнікова, за своїми морфологічними особливостями головка наверх меча з Чорнівецького городища відноситься до типу I – мечі з бронзовим перехрестям та бронзовим п'ятичастинним наверхам. Вперше мечі такого типу були виділені Е. Штурмсом в окремий «куршський» тип і датовані XI-XIV ст. [36, л. 106-115]. Пізніше його твердження підтвердили П. Паульсен [35, с. 133] та Е. Мугуревич. За формою наверх клинки цього типу схожі до мечів типу K, S, та T1 за типологією В. Каза́кявічуса. Бронзові частини даного типу мечів, як вказує А. Кірпи́чніков, мають литий орнамент з кругів, характерних для романського мистецтва XII ст. Цей тип мечів мав написи на клинку. Усі знахідки даного типу мечів виявлені на поселеннях та у похованнях XII-XIII ст. Як вказує дослідник, окрім Русі, такі мечі зустрічаються у Латвії та у Волзькій Булгарії. За межі Східної Європи вони не виходять. А. Кірпи́чніков вважає, що даний тип мав східноєвропейське походження як клинків, так і деталей руків'я [11, с. 49-61].

Разом з тим, у археологічній літературі неодноразово висувалася думка про прибалтійське і навіть куршське виробництво деталей мечів даного типу. Значну увагу вивченню такого типу мечів приділив В. Каза́кявічус [34, л. 53-58], який в результаті аналізу 64 мечів виділив їх у так званий T 1 куршський. Дослідник чітко виділяє особливості даного типу і визначив, що до нього належать мечі з п'ятичастинними, чи щонайрідше, з семичастинними наверхами, як наприклад наверх з Чорнівецького городища, яке складається саме із семи частин. Він також розглядає мотиви орнаментации деталей руків'я мечів. Після дослідження аналізу топографії знахідок даного типу мечів, В. Каза́кявічус дійшов висновку, що місцем виготовлення даних мечів було східне узбережжя Балтійського моря, а саме територія розселення куршських племен (рис. 5, 1). Деякі дослідники схиляються до думки, що центром виробництва деталей мечів даного типу (деталей руків'я, а також піхов мечів) було м. Курземе у Східній Пруссії [22, с. 101-103]. Час побутування даного типу мечів дослідник визначає у широких рамках, а саме – XII-XIII ст. Варто відзначити, що під виробництвом мечів даного типу ми розуміємо виробництво саме деталей руків'я і монтаж їх на привозні імпортовані клинки. Розчистка клейм на клинках куршських мечів показала, що більша їх частина була виготовлена у рейнських та дунайських майстернях. Дану тезу підтримував і А. Кірпи́чніков [13, с. 299-300].

Щоб точніше зрозуміти побутування та використання даного типу мечів, необхідно провести аналогії з іншими територіями, де були виявлені подібні знахідки. Хотілося б кілька слів сказати про наверх мечів з території Білорусі, де їх виявлено 6 екземплярів [29, с. 169-170]. Два екземпляри мечів, за якими можна проводити аналогії знахідці з Чорнівецького городища, були виявлені в курганному могильнику Гурковичі (Вілейський район Мінської області). Основа наверх прикрашена циркульним орнаментом, який складається з кругів з косими лініями всередині. Головка наверх п'ятичастинна. Від іншого меча збереглося всього лиш наверх та гарда (рис. 2, 3). А. Кірпи́чніков та В. Каза́кявічус датували мечі XII-XIII ст. П'ятичастинне бронзове наверх, прикрашене циркульним орнаментом, було виявлено на городищі Вусце (рис. 3, 2). Воно походить з шару, який попередньо датується кінцем XII ст. [28, с. 20-21]. Факт поширення мечів типу T 1 куршський на східному узбережжі Балтики дав можливість О. Левко висказати думку про те, що городище

було знищене війнами зі Східної Прибалтики [16, с. 25-26]. Також мечі подібного типу були виявлені у Новгородку, на городищах Свіслоч, Віщин та Вусце (Устя).

Але прямим аналогом фрагмента руків'я середньовічного меча з Чорнівського городища є головка навершя меча з городища Свіслоч (рис. 2, 1 (Б, В), 2; рис. 3, 4-6), де також було знайдено навершя і гарду. Навершя складається з головки та основи. Головка навершя складається з семи частин, аналогічно знахідці з Чорнівського городища, але відрізняється відсутністю орнаменту. Н. Плавінський вважає, що ці деталі відносилися до одного меча. Але важливим є те, що даний єдиний комплекс був виявлений у шарі спаленини середини XIII ст., коли Свіслоцький замок був знищений монголо-татарами, як вважають дослідники, у 1258 р. під час походу Бурундая [14, с. 85-110].

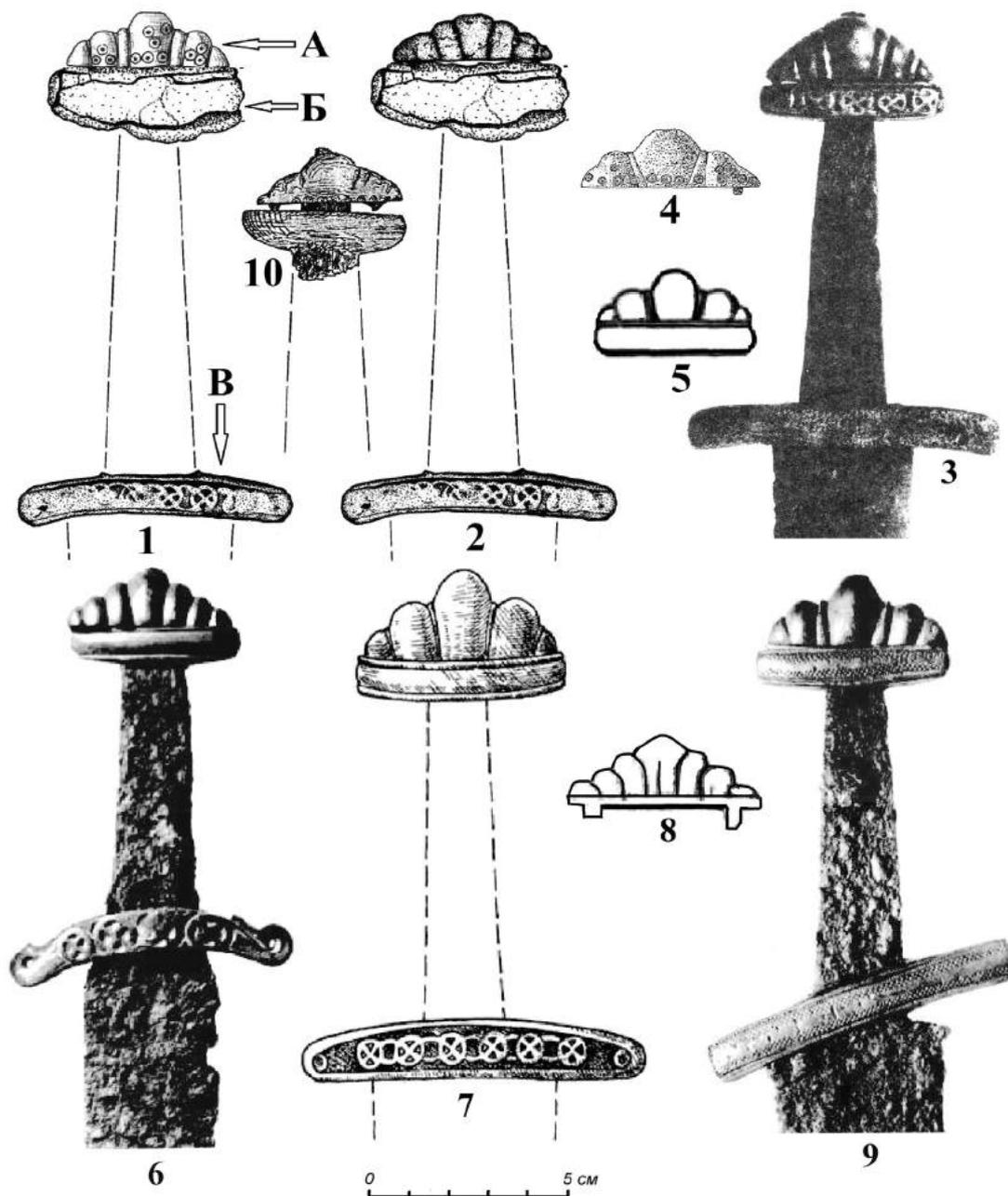

Рис. 2. Знахідки фрагментів середньовічних мечів та деталей руків'їв: 1 – Реконструкція руків'я меча: А – головка навершя з Чорнівського городища, Б, В – деталі основи та перехрестя меча з городища Свіслоч (за Н. Плавінським); 2 – Свіслоч (за Н. Плавінським); 3 – Гурковичі (за В. Казакавічусом); 4 – Ушаково – (за В. Кулаковим, К. Скворцовим); 5 – Ізяславль (за А. Кірпічниковим); 6, 7, 9 – Естонія (за В. Казакавічусом); 8 – Асотське городище (за Е. Шноре); 10 – Зеленче (за Г. Власовою)

Досить важливим і проблематичним є те, що на Чорнівському городищі, поруч зі знахідкою головки навершя не було виявлено ні основи навершя, ні перехрестя меча, що ускладнює його реконструкцію. Але завдяки аналогіям з інших територій її можна здійснити. Досить близьким до перехрестя меча зі Свіслоча є пе-

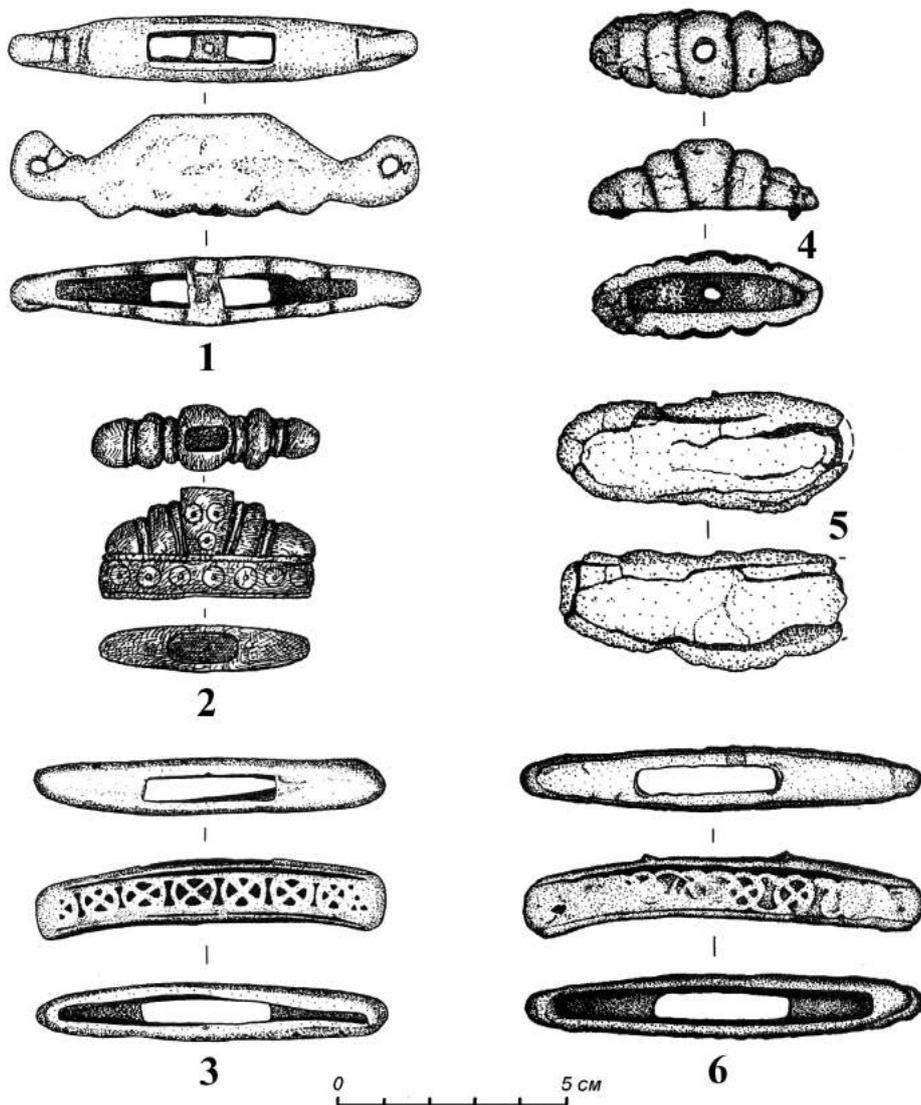

Рис. 3. Деталі руків'їв мечів: 1 – Новгородок; 2 – Вусце (Устя); 3 – Віщин; 4-6 – Свіслоч (за Н. Плавінським)

як західноєвропейської, так і того чи іншого місцевого виробництва. В історіографії також висловлювалася думка про імпорт подібного типу зброї [29, с. 172].

Основна маса мечів типу Т1 куршський були виявлені на землях балтів. На території Латвії та Литви разом відомо біля 50 екземплярів (рис. 4). Ряд знахідок походить із земель прусів, ще два – з частини, яка була заселена балтами у білоруському Понеманні (рис. 5, 2). Невелика кількість даного типу мечів відомі у Польщі, а також у Волзькій Булгарії. Але найбільшої популярності побутування даного типу мечів – тип Т1 куршський отримали в Естонії (рис. 2, 6, 7, 9), де виявлено один цілий меч, а також окремі фрагменти ще вісімнадцяти мечів, і на території Русі, де відомо не менше ніж 15 екземплярів, включаючи навершя меча з Чорнівського городища. Давньоруські знахідки походять з колишньої Ленінградської області – 2 екземпляри, Пооччя – 2 екземпляри, з території України відомо 7 екземплярів, включаючи знахідку з Чорнівки, з території Білорусі – 4 екземпляри [28, с. 21]. Навершя типу І за А. Кірпічниковим були виявлені у літописному Ізяславлі (сучасне с. Городище Хмельницької області) [12, с. 30-34], яке дослідники датують першою половиною XIII ст. (рис. 2, 5), а також на Асотському городищі у 16-му стратиграфічному горизонті [32, с. 52], який також датується першою половиною XIII ст. (рис. 2, 8), з Пасільсьціємса (рис. 4, 22), з с. Зеленче Тернопільської області (рис. 2, 10) [2, с. 246-259] та Полтавської області (рис. 4, 23).

Без детальніших статистичних підрахунків кількості мечів XI-XIII ст., яких знайдено на території Русі, не так багато. З впевненістю можна сказати, що на землях Західної Русі мечі типу Т1 куршський використовувалися досить широко. Попит на цю зброю викликав організацію місцевого виробництва деталей руків'я мечів. Воно фіксується уже в середині XII ст. у Новгородку, про що необхідно згадати [28, с. 20; 4]. На посаді давньоруського міста було знайдено заготовку неорнаментованого бронзового перехрестя меча (рис. 3, 1).

рехрестя з городища Віщин (рис. 3, 3). Воно витягнуто у бік клинка, і з кожного боку нанесено по вісім кругів з косими лініями всередині. Як стверджують дослідники, Віщинський замок існував з середини XII до середини XIII ст. Автор розкопок Е. Загорульський висловив думку, що даний замок був знищений військами литовців та полочан у 1252 чи 1258 рр. Але зараз існує інша думка, що городище все ж було знищене військами Бурундая, про що свідчать типові монголо-татарські наконечники стріл. Але важливим фактом є все ж таки присутність балтського військового елемента на Віщинському городищі. Аналогічну ситуацію ми спостерігаємо на Чорнівському городищі, яке також було знищене монголо-татарами, але балтська військова культура в озброєнні місцевого військового контингенту також присутня. Доказом чого слугують наконечники стріл балтських типів, бойова сокира та ін. [6; 7, с. 86-90]. А отже, можна говорити про активну дію балтського впливу на еволюцію зброї,

Про те, що це незавершена заготовка, свідчить литник, який залишився в отворі для клинка з боку леза. Тому, була висунута думка про їх місцеве виробництво [5]. У такому вигляді перехрестя не могло бути змонтовано разом з клинком. Кінці перехрестя завершуються стилізованими головами птахів. Важливим є те, що заготовка була виявлена у будівлі середини XII ст., яка вважається майстернею ювеліра. У самій же будівлі також були виявлені сліди бронзоливарного виробництва. Але, говорячи про наверхня, виявлене на Чорнівському городищі, то поки не виявлено слідов виробництва даного типу, тому пошуки будуть продовжені.

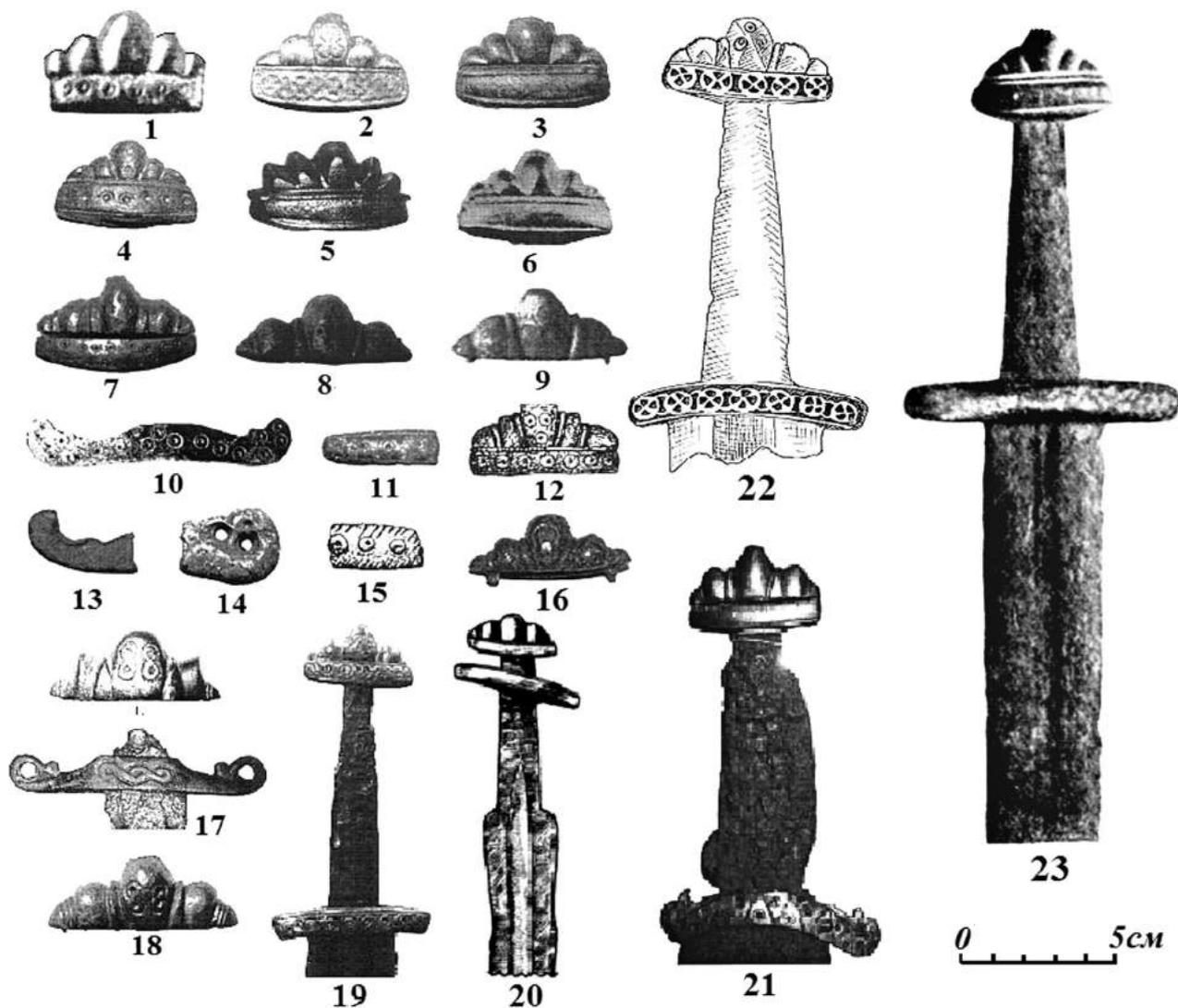

Рис. 4. Наверхня руків'їв мечів (1–18) а також фрагменти мечів куршського типу з території Латвії, Естонії, Білорусі (19–21) – (за А. Томсоном та В. Казакавічусом); 22 – (за Р. Широуховим) та України (23) – (за А. Кірпічніковим)

Щодо датування мечів типу Т1 куршський, то дослідники висувують гіпотези, що вірогідніше мечі даного типу з'являються уже в XI ст., поступово вони починають з'являтися на території білоруського Понеманья. У XII-XIII ст. вони розповсюджуються на землях Західної Русі, підтвердженням чого є знахідка з Чорнівського городища. Причому, як вказують дослідники, даний тип мечів був настільки популярним, що призвело до організації виробництва деталей мечів – наверхнів та перехрестя у Новоградку [28, с. 32-33]. Дослідники висувують думку, що деталі руків'я мечів типу Т1 куршський могли виготовлятися у зброярській майстерні у Гоміі (сучасне місто Гомель у Білорусі) [18, с. 121-130]. Більш вузьке стратиграфічне датування знахідок і матеріали закритих комплексів дають змогу віднести даний тип мечів до кінця XII – 50-х рр. XIII ст. Причини зникнення мечів даного типу та їх зменшення у вищезазначений період пояснюються витісненням їх романськими мечами, які все ж таки не змогли їх остаточно витіснити з території Русі. Але на сьогодні серед зброезнавців є переважаючою та думка, що більшість деталей руків'я мечів типу Т1 куршський були виготовлені у куршських зброезнавчих майстернях [28, с. 33].

Щодо етнічної приналежності, то ми вважаємо, що головка наверхня руків'я меча є балтського виробництва, а саме куршського. Курші – західнобалтійський народ, який проживав у V-XVI ст. на південно-

східному узбережжі Балтійського моря на території Західної Латвії та Західної Литви. У XIII ст. курші постійно воювали з Лівонським Орденем, брали участь у військових кампаніях та битвах. Головною з них є битва при Дурбе 13 липня 1260 р. – битва між військами Тевтонського Ордену під командуванням лівонського магістра Бурхарда фон Хорнхаузена та маршала Пруссії Генріха Ботеля. Союзниками його виступали курші як найманці. Але щодо найманства, то тут необхідно сказати, що дане питання лишається відкритим та актуальним [17]. Певну спробу дати характеристику найманого війська Галицько-Волинського князівства здійснив М. Котляр [27].

Досить часто ми знаходимо серед пруських військових старожитностей деталі військового спорядження, зокрема це стосується і клинкової зброї. Схожа і майже ідентична головка наверхів'я меча була виявлена з поселення Ушаково (рис. 2, 4). Детального опису знахідки, на жаль, немає, але наявна доволі чітка прорисовка, яка показує все ж таки певну схожість виробу з Чорнівського городища. Досить схожий циркульний орнамент – у вигляді кругів, а також не зовсім чіткий поділ на частини, що унеможливило його типологічну характеристику [15]. Важливим також є те, що дане наверхів'я зображене і у середньовічних мініатюрах. Так, зокрема у Біблії Мацієвського, створення якої відноситься до 1240-1250-х рр. присутні два зображення наверхів'я даного типу, тому не виключене їх використання і на території Західної Європи.

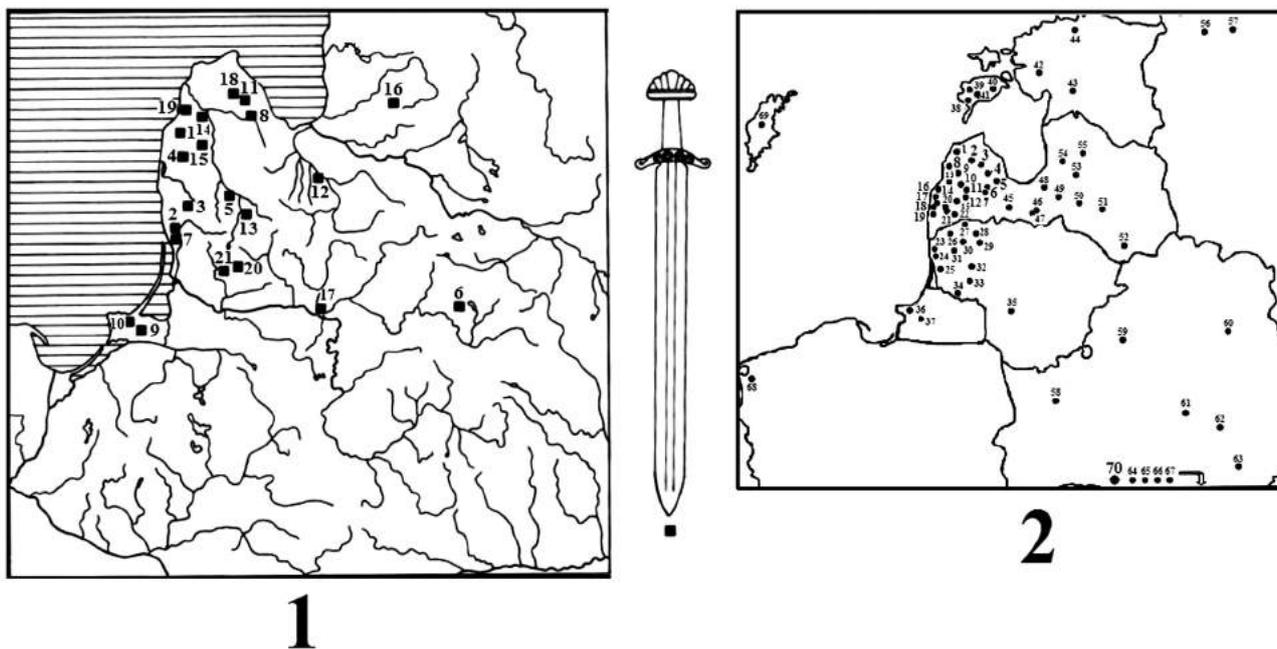

Рис. 5. Поширення мечів типу Т1 куршський: 1 – на території Прибалтики (за В. Казакявічусом); 2 – на території Прибалтики та Русі (за А. Томсоном з доповненням авторів)

Тепер хотілося б сказати про орнамент. Дана проблема є досить актуальною, тому публікацій та робіт є досить-таки небагато. На сьогодні вже розроблена типологія орнаментів, які зустрічаються на деталях руків'я куршських мечів. Розроблена вона А. Томсоном. Головка наверхів'я меча з Чорнівського городища відноситься до загального типу III, яка зроблена з чотирьох і більше частин, а також до підтипу з геометричним орнаментом. Наверхів'я з Чорнівки належить до типу з так званим сонячним циркулярним орнаментом. Інколи даний тип орнаменту називають «оком» – круг, у який вписана крапка всередині. Це типовий символ куршів. Розташовані ці символи переважно у формі трикутника, чи у формі хреста. Аналогічні круги виявлені як на куршських пам'ятках Литви, Латвії та Естонії, так і Білорусі – городище Вусце тощо. Генріх Латвійський у своїй роботі вказує, що у прибалтійських племен, зокрема у куршів наступ на меч був укладанням угоди. Меч таким чином ставав символом початку війни, і його використовували у язичницьких обрядах [37, l. 85-104].

Але ж яким чином така рідкісна знахідка могла потрапити на Чорнівську укріплену садибу? Ми вважаємо, що на території Чорнівського городища міг перебувати невеликий гарнізон воїнів балтського походження. Як відомо, очевидно, на території Чорнівського городища проживала сім'я князя Андрія Ярославовича – дружина та двоє синів – Юрій та Михайло, якій було надано землю та маєток для «кормлення». Можливо, із сім'єю прибув і невеликий контингент військ саме з півночі (балтського походження), позаяк чоловік «Данилівни» – дочки Данила Романовича Галицького Андрій Ярославович проводив досить активну військову політику саме на півночі тогочасної Русі. Тобто, не виключені і певні взаємовпливи півночі та півдня Русі. Про це свідчать наконечники стріл балтських типів, бойова сокира та ще ряд інших знахідок. В свою

чергу, поширення мечів типу Т 1 куршський є одним із свідчень активних військово-технічних контактів західноруських земель з племенами Південно-Східної Прибалтики. Можливо, навершя належало мечу знатного дружинника. Але питання інтерпретації та військово-політичної історії на основі предметів озброєння, виявлених на території Чорнівського городища – справа майбутнього, тому вважаючи дану пам'ятку перспективною для подальшого дослідження історії регіону, вивчення її буде продовжено з урахуванням нових знахідок.

Список використаних джерел та літератури

1. Артемьев А.Р. Проблемы выделения монголо-татарского комплекса вооружения среди древнерусских материалов XIII в. // Восточная Европа в средневековье. – М., 2004. – С. 143-152.
2. Власова Г.М. Бронзовые изделия XI-XIII вв. из села Зеленче // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса. – Вып. 4. – С. 246-259.
3. Возний І.П. Историко-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірегу та Середнього Дністра в X-XIV ст. – Частина 2. – Чернівці: Золоті литаври. – 2009. – С. 233-282.
4. Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст. – Чернівці: Рута, 1998. – 153 с.
5. Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок – Л.: Наука, 1981. – 162 с.
6. Загорульский Э.М. Вишинский замок XII-XIII вв. – Минск: БГУ, 2004. – 159 с.
7. Загорульский Э.М. Исследования Вишинского замка // Древнерусское государство и славяне. – Минск: БГУ, 1983. – С. 86-90.
8. Загорульский Э.М. Возникновение Минска. – Минск: Издательство БГУ им. В.И. Ленина, 1982. – 358 с.
9. Зверуго Я.Г. Древний Волковыск. – Минск: Наука и техника, 1985. – 139 с.
10. Калініченко В.А., Пивоваров С.В. Озброєння слов'яно-руського населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра: історіографічний аспект // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр.: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута. – Вип. 583 – 584. – С. 7-11.
11. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. I. Мечи и сабли IX-XIII вв. // САИ. – Вып. Е1-36. – М.–Л.: Наука, 1966. – 109 с.
12. Кирпичников А.Н. Мечи из раскопок древнего Изяславля // КСИА. – Вып. 144. – М.: Наука, 1975. – С. 30-34.
13. Кирпичников А.Н. Мечи куршей // Древности Белоруссии. – Минск: БГУ, 1966. – С. 299-300.
14. Кошман В., Плавінські М. Предметы узбраення з гарадзішча Свіслач (па матэрыялах раскопак 2000, 2005-2008 гг.): да пытання аб мангольскіх нападах на тэрыторыю Беларусы у сярэдзіне XIII ст. // Acta archaeologica Albae Ruthenica. – Vol. IV. – Минск: І.П. Логвінаў, 2008. – С. 85-110.
15. Кулаков В.И. Древности пруссов VI-XIII вв. // САИ. – Вып. Г1-9. – М.: Наука, 1990. – 168 с.
16. Левко О.Н. Средневековая Орша и ее округа (Историко-археологический очерк). – Орша, 1993. – 51 с.
17. Латвийский Генрих. Хроника Ливонии. – М.–Л.: Наука, 1938. – 296 с.
18. Макушников О.А. Древнерусская оружейная мастерская из Гомия // Старожитності Південної Русі. – Чернівці, 1993. – С. 121-130.
19. Медведев А.Ф. Оружие Великого Новгорода // МИА. – 1959. – № 65. – С. 121 – 191.
20. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел) // САИ. – Вып. Е1-36. – М., 1966. – 180 с.
21. Михайлина Л.П., Возний І.П. Археологічні дані про військову справу слов'яно-руського населення Буковини VIII-XIII ст. // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр.: Історія. – Вип. 6-7. – Чернівці, 1996. – С. 24-44.
22. Мугуревич Э.С. Восточная Латвия и соседние земли в X-XIII вв. – Рига, 1965. – 144 с.
23. Пивоваров С.В. Археологічне дослідження Чорнівського городища в 1999-2000 рр. // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т. 1. – С. 243-255.
24. Пивоваров С.В. Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: ТОВ «Наші книги», 2008. – Вип. 3. – С. 180-199.
25. Пивоваров С.В. Нові знахідки предметів озброєння та спорядження вершника та верхового коня з Чорнівського городища (перша половина XIII ст.) // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври. – Т. 2. – С. 133-141;
26. Пивоваров С.В. Перстені з геральдичними зображеннями з Чорнівського городища // ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2008. – Т. 1 (25). – С. 9-18.
27. Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). – Чернівці, 2006. – 236 с.
28. Плавински М.А. Нарысы гісторыі клянковай зброі X-XIII стагоддзя на Беларусі. – Мінск: І.П. Логвінаў, 2009. – 158 с.
29. Плавинский Н.А. Один из типов мечей XI-XIII вв. с территории Беларуси // Военная археология. Сборник материалов Проблемного совета «Военная археология» при Государственном Историческом музее. – Выпуск 2. – М.: «Русская панорама», 2011. – С. 168-178.
30. Седова М.В. Предметы вооружения из Ярополч-Залесского // КСИА. – 1971. – Вып. 125. – С. 87-94.
31. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с.

32. Шноре Э. Асотское городище. – Рига, 1961. – 235 с.
33. Шпилев А., Плавинский Н. Головка навершия меча из деревни Хомутцы (Курско-Белгородское пограничье) // Acta archaeologica Albaruthenica. – Vol. VIII. – Минск: І.П. Логвінаў, 2012. – С. 100-105.
34. Kazakevičius V. IX-XIII amžių baltų kalavijai. – Vilnius, 1996. – 173 l.
35. Paulsen P. Einige Säbelschwerter im Ostseeraume // Documenta archaeologica Wolfgang La Baume dedicata. – Bonn, 1956. – S. 133.
36. Šturms E. Kuršu zobeni // Senatne un māksla. IV. – Rīga, 1936. – L. 106-115.
37. Artūrs Tomsons. Kursu (T1 tipa) zobenu rokturu ornaments XI-XIII gs. – Rīga, 2008. – 104 l.

Список скорочень:

КСИА – Краткие сообщения Института археологии

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР

ПССИАЕ – Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології

САИ – Свод археологических источников

Марина Стрельник

завідувач відділу «Найдавнішої історії»

Національного музею історії України

м. Київ

КАМ'ЯНА ЛИВАРНА ФОРМА З ХМЕЛЬНИЧЧИНИ (XII–XIII ст.) ІЗ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Статтю присвячено цікавому експонату з колекції Національного музею історії України – кам'яній ливарній формі, яку було випадково знайдено в с. Кочубіїв Хмельницької обл. і у 2001 р. передано до музею. Лицьовий та зворотній боки матриці були суцільно вкриті малюнками – графіті.

Ключові слова: форма, опока, стулка, ливник, малюнки-графіті.

Ливарні форми мають важливе значення для характеристики ювелірної справи часів Київської Русі. Вони є доволі частими знахідками в міських шарах, багато знаходять їх на городищах, відомі також знахідки в сільській місцевості. Форми виготовляли з глини, різних порід каменю: вапняку, пісковика, сланців (в тому числі й шиферу), а також з дерева та бронзи. В археологічних колекціях їх нараховується понад 400 екземплярів; значну кількість форм (понад 60) було знайдено в Києві [5, с. 230].

Чимало форм зберігається і в Національному музеї історії України. Більшість з них представлена в експозиції [10, с. 243]. У 2001 році музейна збірка поповнилася надзвичайно цікавим артефактом – стулкою ливарної форми з одностороннім зображенням для відливки хреста – тільника, замкнутохрещатої підвіски-лунниці та дрібної прикраси (НМІУ, інв. № в-5974). Матрицю було виготовлено із сланцю (твердої опоки) сірого кольору (рис. 1, 1). Довжина предмету становила 6,5 см, ширина – 9,5 см, висота – 1,2 см. В верхній частині виробу знаходилося кругле гніздо (d 0,4 см) для поєднання стулочок. Форму було знайдено навесні 2000 р. під час городніх робіт в с. Кочубіїв Чемеровецького р-ну Хмельницької обл. та передано до музею місцевою жителькою Наталією Мельник.

Форма повністю не збереглася, її краї пощерблені та оббиті, а сильно забруднена шліфована поверхня має відколи та подряпини. Різьблення виконане недбало (кінці хреста нерівні, те ж саме стосується і підвіски). Найвірогідніше, в цій формі виготовлялися дешеві вироби, розраховані на масового покупця. А, можливо, майстру – різьб'яру просто забракло кваліфікації. Можливо також, що форму для власних потреб виготовив сам ювелір, не дуже обізнаний з обробкою каменю [10, с. 242].

Кам'яні ливарні форми були найбільш складними і технологічно досконалими. Відливання виробів в кам'яних формах з'явилося ще в XI ст., але використовувалося рідко. На рубежі XI–XII ст. у зв'язку з розширенням ринкових зв'язків та товарності виробництва техніка литва у кам'яні ливарні форми набуває широкого розповсюдження. У XII–XIII ст. таке литво стає основним технічним прийомом [4, с. 263].

Для виготовлення кам'яної ливарної форми брали невеликі кам'яні плитки розміром приблизно 8–10 см в довжину, 7–8 см в ширину та 1,5–2 см в товщину. Їх добре відшліфовували з обох боків, після чого вирізьблювали зображення предметів. На більшості форм малюнок наносили різьбленими лініями і тоді на готовому виробі одержували рельєфне зображення [8, с. 262]. З одного краю плитки до предметів підводилося конусоподібне заглиблення – ливник.

Залишків залізних інструментів для обробки кам'яних форм не зафіксовано. Проте, на поверхні оброблених виробів є сліди, залишені відповідними знаряддям для їх обробки. Різальна поверхня такого ін-

струмента була пряма чи злегка вигнута, нижній край був гострий та дуже тонкий і нагадував край добре нагостреного ножа (не виключено, що використовувався саме ніж) [7, с. 136].

Більшість кам'яних ливарних форм двостулкові, з ретельно притертими одна до одної площинами. Для точного поєднання стулук на прилягаючих поверхнях висвердлювалися збіжні круглі гнізда, в які вставляли свинцеві або дерев'яні штифти. Поєднуючи на цих штифтах стулки, майстер забезпечував збіг та нерухомість всіх елементів форми [8, с. 261].

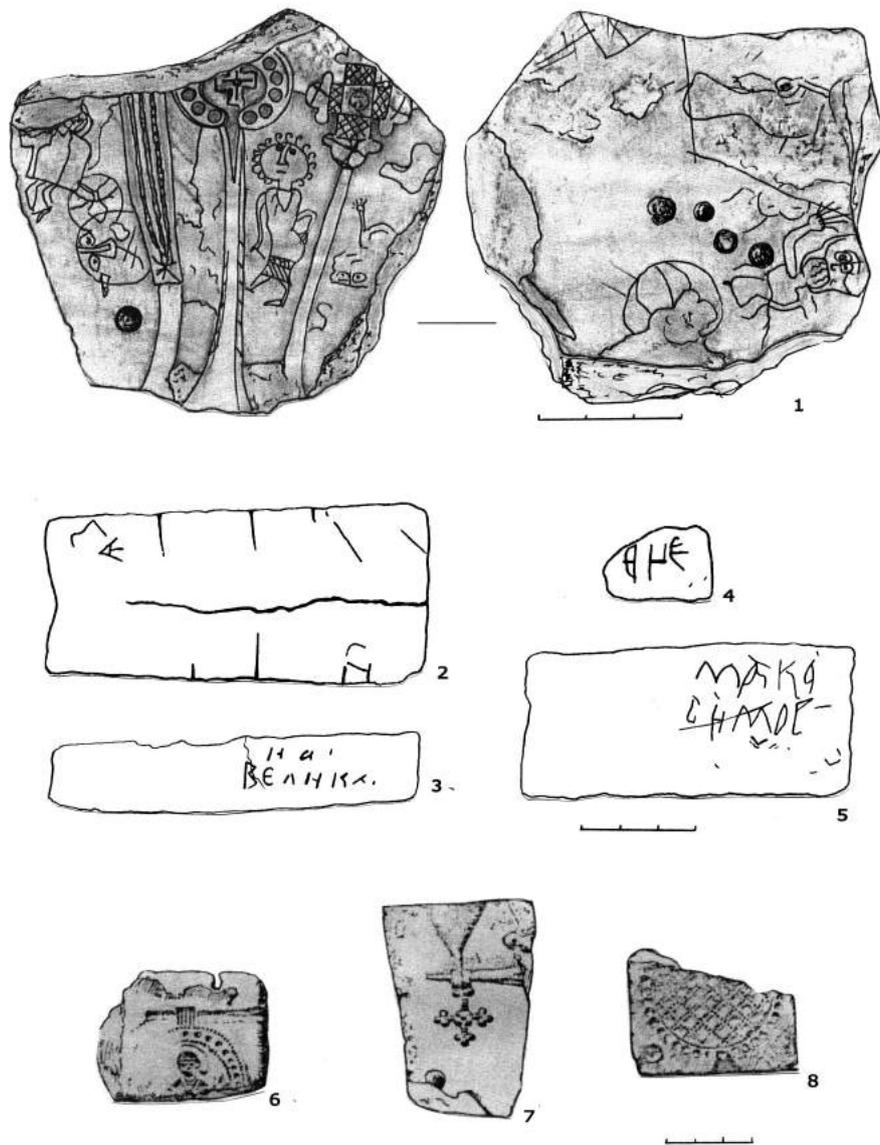

Рис. 1. Кам'яні ливарні форми XII – XIII ст.: 1 – Кочубіїв Хмельницької обл.; 2–5 – м. Київ; 6–8 – с. Кринос Івано-Франківської обл.

У кам'яних ливарних формах відливали вироби двох типів. До першого типу належали пласкі вироби з однією або двома лицьовими сторонами. Їх виготовляли із сплаву на срібній, мідній або олов'яній основі. Це були різноманітні хрести, лунниці, підвіски, змійовики, браслети тощо. Другим типом були об'ємні предмети із складними рельєфними зображеннями. Їх виготовляли за технологією «нави́плеск» [9, с. 219].

Іноколи майстер поєднував попарно кілька стулук з двобічним зображенням для одержання відразу кількох відливок. Важливим елементом таких форм були середники, призначені для одержання об'ємних відливок певної товщини [1, с. 83]. Наша форма в давнину складалася з двох стулук і, найвірогідніше, зворотній бік предметів, відлитої у ній був пласким.

Хрест, вирізьблений на формі, чотириконечний, рівносторонній з квадратним, неорнаментованим середохрестям. Кінці прикрашено заштрихованими «сіткою» квадратами. Закінчуються кінці півколами із вписаними в них хрестами та двома кульоподібними відростками. Верхня частина зображення, де знаходилося вушко для підвішування збереглася фрагментарно. Розміри хреста: довжина (яка збереглася) – 2,4 см, ширина – 2,2 см. Хрести – тількини завжди користувалися на Русі значним попитом. Вони були різноманітними

Рис. 2. Замкнутохрещаті лунниці та малюнки давніх художників:
 1-3 – Московська та Смоленська обл. (Російська федерація);
 4 – с. Крилос Івано-Франківської обл. 5, 7 – м. Київ; 6, 9 – с. Білгородка
 Київської обл.; 8 – ініціал з «Галицького Євангелія» 1144 р.

Від третьої прикраси, вирізьбленої на формі, зберігся широкий ливник, що переходив в заглиблений прямокутник, оздоблений перехрещеними чотирма лініями. Від нього вниз йшли чотири паралельних заглиблених лінії – шнура. Довжина виробу (яка збереглася) – 4,2 см.

Форми з твердої опоки широко використовувалися в західних регіонах Русі. Ця порода каменю видобувалася у Прикарпатті й розходилася по різних ювелірних майстернях. Такими формами користувалися галицькі майстри, які працювали для потреб княжого двору, а також міські ремісники, незалежні від княжих і монастирських потреб. Виготовлення типових побутових прикрас розвивалось і в сільській місцевості [13, с. 140]. Під час розкопок в Крилосі Івано-Франківської обл. були знайдені, подібні до нашої, сланцеві ливарні форми для відливки підвісок та хреста – тільника [13, с. 159] (рис. 1, 6-8).

На кам'яних формах подекуди зустрічаються продряпані позначки – графіті. В НМІУ зберігається чотири форми з написами (НМІУ, інв. №№ в-11/2887, в-8/852, в-1906, в-11/2891). Графіті на них, найвірогідніше, є знаками власника форми [1, с. 83] (рис. 1, 2-5).

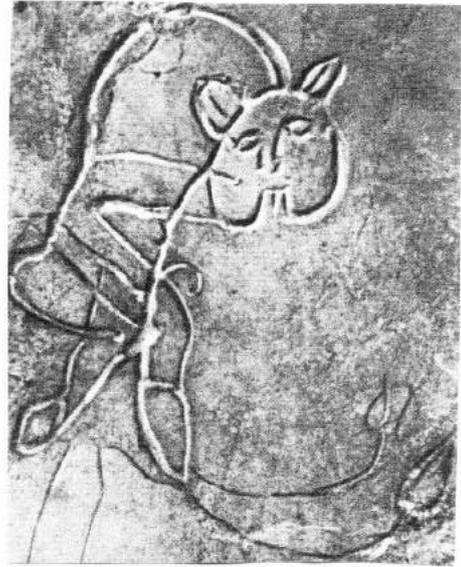
за формою та розміром, різною була і якість готових виробів, але всі вони виконували функції властиві християнському хресту: означали належність віруючого до Христової церкви, в образній, символічній формі викладали основи християнської віри, і, нарешті, уславлювали спокутувальну Жертву Ісуса Христа [12, с. 15].

Інтерес становить і фрагментоване зображення замкнутохрещатої підвіски – лунниці. По контуру підвіски – валик. Центральна частина лунниці дещо потовщена, «ріжки» заокруглені. Поверхня лунниці оздоблена невеличкими кружечками. Ширина лунниці – 2, 4 см. Хрестик в середині лунниці чотириконечний, з розширеними кінцями та маленьким кружечком у середохресті. Розмір хрестика – 0,8×0,8 см. Як і в попередньому випадку, верхня частина зображення з вухком відбита. Лунниці цього типу в основному знаходяться в похованнях, залишених сільським населенням Русі. Вони використовувалися в жіночому уборі замість сережок або скроневих кілець і були поширені з кінця XI до початку XIII ст.

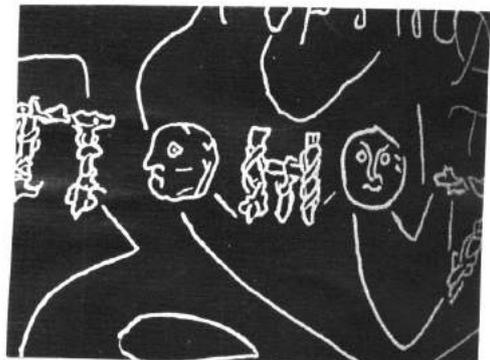
Цікаві зразки подібних прикрас походять з Московської та Смоленської областей Російської Федерації [11, с. 105] (рис. 2, 1-3). Замкнутохрещаті лунниці були знайдені також і в давньому Галичі [13, с. 159] (рис. 2, 4). Кілька лунниць цього типу представлені в музейній експозиції (НМІУ, інв. №№ в-4510/279, в-4162).

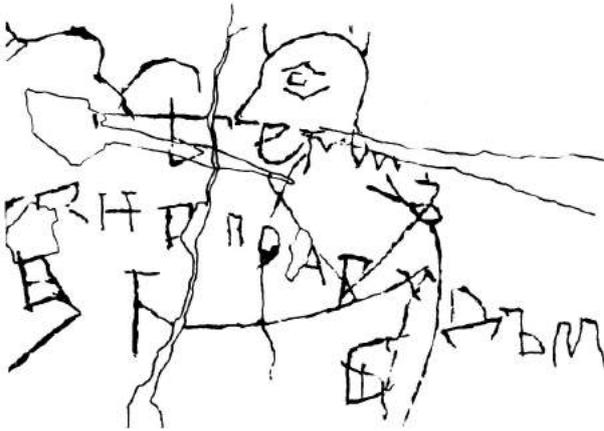
1

2

4

3

5

6

Рис. 3. Графіті XII–XIII ст.: 1 – шиферний саркофаг в церкві святого Михайла Видубецького монастиря; 2 – Успенський собор Києво-Печерської Лаври; 3 – Золоті ворота; 4 – Софійський собор; 5 – церква святого Михайла Видубецького монастиря; 6 – плінфа з розкопок Успенського собору Києво-Печерської Лаври

І лицьовий, і зворотній боки матриці з с. Кочубіїв вкривали безсистемно розташовані, прошкрібані гострим предметом малюнки-графіті, виконані після завершення використання форми за безпосереднім призначенням. Можливо, автором «картин» був учень майстра або й зовсім стороння людина. Коли саме їх було намальовано, сказати важко. Більшість зображень – фігурки людей; тварин репрезентує голова коня. Крім того, є окремі зображення людських голів; маленьку голівку навіть розмістили в середохресті хреста – тільника.

На лицьовому боці розташовано сім малюнків: одна жіноча та дві чоловічі фігурки, три людських голови і округла геометрична фігура. На зворотному боці – чоловіча фігурка, а також голова коня, відділена прямими лініями та три геометричні фігури й чотири невеличкі округлі видовбані ямки (рис. 1, 1). Людей зображено досить схематично, в одному випадку взагалі відсутня нижня частина тіла. Одяг теж дуже стилізований. Жінка стоїть руки в боки, а її довге вбрання по низу прикрашено орнаментом. Чоловіків одягнуто в широкий короткий одяг.

Наша ливарна форма була не єдиним предметом, над яким попрацювали давні «художники». Найбільше збереглося малюнків – графіті на стінах давньоруських храмів [2, с. 11-62]. Зображення людей і тварин є в Софії Київській [3, с. 107] (рис. 3, 4), в церкві святого Михайла Видубицького монастиря (рис. 3, 3, 5), Успенському соборі Києво-Печерської Лаври (рис. 3, 2), в інших церквах давньої Русі. У НМІУ зберігаються два цікавих фрагменти фресок з графіті із с. Білгородка Київської обл. На одній (НМІУ, інв. № в-1/759) було зображено голову птаха (рис. 2, 6), на другій (НМІУ, інв. № в-4809) – голову та фігурку святих з німбами (рис. 2, 9). Дуже схожий на жіночу фігурку з формочки ініціал великої літери з «Галицького Євангелія» 1144 р. (рис. 2, 8).

В значній кількості відомі графіті і на ремісничих виробках. В основному це різноманітні написи; подекуди зустрічаються малюнки. Зокрема, на шиферному пряслі з Києва (НМІУ, інв. № в-4672/1301) зображено фігурку чоловічка (рис. 2, 7), а на одній із стінок шиферного саркофагу з церкви святого Михайла Видубицького монастиря було прошкрібано зображення людини та незавершений напис, найвірогідніше, якийсь пам'ятний запис [2, с. 61] (рис. 3, 1).

Дещо відрізнялися малюнки, зроблені на цеглинах – плінфі з Києва. Якщо у попередніх випадках «розмальовували» поверхню готових виробів, то зображення на плінфі було виконано ще по сирій глині, тобто коли плінфа перед випалом сушилася на відкритому повітрі. В цей час доступ до неї був абсолютно вільним не лише для людей, а й для тварин, відбитки лап яких також подекуди зустрічаються на цеглинах. Під час розкопок 1952 р. на території Успенського собору Києво-Печерської Лаври було знайдено фрагмент плінфи із зображенням «танцюючого чоловічка» [2, с. 60] (рис. 3, 6). У Національному музеї історії України зберігається фрагмент плінфи, на якій намальовано кінську голову (НМІУ, інв. № в-4552/1). Зображення досить реалістичне та динамічне і дещо нагадує кінську голову на нашій формі (рис. 2, 9).

Таким чином, ливарна форма з с. Кочубіїв не тільки свідчить про розвиток ювелірного ремесла Русі, а є ще й цікавим зразком діяльності давніх «художників». Форму можна датувати XII – початком XIII ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Білоусова В. Ливарні форми XII–XIII ст. з колекції НМІУ // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – К., 1996. – С. 82-84.
2. Высоцкий С. А. Киевские граффити XI-XVII вв. – К., 1985. – С. 210.
3. Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI- XVII вв.). – К., 1976. – с. 455.
4. Колчин Б. А. Ремесло // Древняя Русь. Город, замок, село. Археология СССР. – М., 1985. – С. 243-274.
5. Корзухина Г. Ф. Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания // СА. – 1950. – Т. 14. – С. 217-235.
6. Пастернак Я. Старий Галич. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 348.
7. Петраускас А. В. Видобуток та обробка каміння на давньоруських селищах Середнього Подніпров'я // Археологія. – 2003. – №1. – С. 136-140.
8. Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. – М., 1948. – С. 803.
9. Рындина Н. В. Технология производства новгородских ювелиров X–XV вв. // МИА., 1963. – № 117. – С. 332.
10. Стрельник М. А. Литейная форма XII–XIII вв. из с. Кочубеев Хмельницкой области // Случайные находки: хронология, атрибуция, историко-культурный контекст. – С-Пб., 2008. – С. 241–245.
11. Успенская А. В. Нагрудные и поясные привески // Очерки по истории русской деревни X–XIII ст. – М., 1967. – С. 88-133.
12. Фёдоров Ю. Л. Образ креста. – С.-П., 2000. – С. 31.
13. Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича. – К., 1997. – С. 224.

Список скорочень:

НМІУ – національний музей історії України.

Інв. № – інвентарний номер.

Святослав Терський

доктор історичних наук, професор Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка», провідний науковий працівник Львівського історичного музею м. Львів

Володимир Захар'єв

член ГО «Спілка археологів України», здобувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка м. Хмельницький

КІСТЕНІ ТА БУЛАВИ XI–XIII ст. З ТЕРИТОРІЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

У статті аналізуються типологічні особливості ударної зброї X–XIV ст. – кістенів та булав, знайдених на землях сучасної Хмельниччини. Обґрунтовується висновок про місцеві особливості видового складу кістенів та булав.

Ключові слова: археологічні знахідки, ударна зброя, кістень, булава, Волинське та Галицьке князівства.

Металеві булави та кістені були важливим видом зброї близького бою за доби Київської та Галицько-Волинської держави. Обидва види відносять до ударної зброї східного походження. Там же вони знаходять найближчі аналогії. Спільна давньоукраїнська назва для булав всіх типів – кий.

Початок використання цих видів ударної зброї знаходять ще у III тис. до н.е., згодом її використовували сармати та авари [11, с. 26]. Прикладом може бути предмет із фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею, переданий 19.01.1977 р. з фондів Львівського історичного музею (книга вступу №16304, інв. № А-955). Навершя булави виготовлене з дрібнозернистого пісковика, має форму кулі з частково стесаними нижньою та верхньою площинами, через які проходить втулка для древка. Його діаметр, відповідно, на нижній площині 1,2 см, на протилежній – 1,6 см. Отвір дещо зміщений від центру. Діаметр – 6,2 см, висота – 4,9-5,1 см, тобто, нижня площина – рівна, верхня – дещо скошена. Вага виробу 290 грамів. Предмет походить із збірок давнішого Музею НТШ у Львові (рис. 1).

Рис. 1. Булави та кістень із фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею. Фото В.А. Захар'єва

Кістені були дещо легші за традиційну ударну зброю – булави (середня вага булав 200-300 г, кістенів – 100-160 г). Вправний і швидкий удар міг оглушити противника. Кістень був допоміжним засобом боротьби, який використовували, коли вже не можна було діяти основними видами зброї.

Серед ударної зброї ближнього бою кістені – тягарці, що прив'язувалися за вушко до ремінців прикріплених до короткої палиці або руки, вважаються класичним елементом культури давньоукраїнського війська [2, с. 33, рис. 15: 11; 7, с. 307-311; 10; 11; 15]. Кістнями можна було завдавати раптових ударів по ворогу в будь-якому напрямку. Кістнями користувалися як піші воїни, так і вершники, хоча в більшості їх використовували в бою легкоозброєні вершники.

Поширення кістенів в Східній Європі датують не пізніше початку VIII ст. і пов'язують з кочовими хазарами. Усі види кістенів, сформовані у рамках салтівської культури, згодом використовувалися на Русі, переважно, кінними воїнами [див. 6, с. 4]. Генезу кістень, виконаного початково переважно з кістки або рогу, пов'язують з кочовим степом. Звідси нерідко також виводять його назву: з тюрко-татарського *kistän*, що означає товчак, дрюк, палиця [11, с. 26]. За іншою версією свою назву кістені отримали від кисті руки, до якої нібито кріпився довгий ремінець, на якому звисав тягарець. Прийнято вважати, що давньоукраїнська дружина безпосередньо перейняла цей вид озброєння у хазар, після перемоги князя Святослава у 965 р. Значне поширення кістенів та булави набули, насамперед, в районах, що межували зі степом: у Київській, Переяславській, Галицькій та Волинській землях. Тут для потреб заможних дружинників XII–XIII ст. створювались власні зразки бронзових, переважно, виконаних у парадному стилі багато оздоблених кістенів та булав. У XIII ст., у зв'язку з посилення броні, знову повертаються до не оздоблених, проте, більш функціональних форм. Помітне місце ці види ударної зброї займали у спорядженні галицько-волинського війська до кінця XIV ст.

Металеві булави княжої доби були добре відомі дослідникам ще на початку XX ст., коли й розпочалася дискусія стосовно датування цього типу зброї. У літературі панувала думка про датування бронзових булав добою гальштату або дещо пішим часом [див. 13, с. 67-68]. Системне вивчення кістенів та булав розпочав А. Кірпічніков (1966), а слідом з'явилися регіональні дослідження цього виду зброї. Зокрема, білоруські дослідники Ш. Бектінеєв та М. Плавінський [1; 5, с. 34-43] узагальнили знахідки з території Білорусі, польські зброєзнавці А. Міхалюк та П. Котович систематизували знахідки, виявлені на території сучасної Польщі [10; 11, с. 26-28; 14; 15]. Вже в перших спробах каталогізації цього типу артефактів зроблених А. Кірпічніковим, присутня зведена інформація про 7 кістенів та 22 булави з Шепетівського городища, виділено при цьому один локальний тип кістенів [2; 3]. Останнім часом суттєво доповнені каталоги знахідок цього типу зброї на галицько-волинських землях та виділено нові типи кістенів та булав [4; 13; 14]. Комплекс озброєння Хмельниччини – порубіжних із степом територій Галицького, Волинського князівств та Болохівської землі є цікавим в контексті співставлення його з суміжними територіями. Виявлені за останні десятиліття екземпляри озброєння досі є маловідомими та не врахованими у існуючих зведеннях. Предмети із фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею (далі – ХОКМ), зазвичай недбало описані в інвентарях, повторно опрацьовано В.А. Захар'євим 10.07.2014 р.¹

Найдавніші типи кістенів – рогові округло-яйцеподібної форми довжиною лише близько 5 см та діаметром 4-5 см знайдені лише на Шепетівському городищі. Там же зібрано 5 екземплярів металевих кістенів II типу шириною 2,8-3,5 см, висотою 5,3-7 см та вагою 90-165 г. Вони гладкі, грановані або декоровані «великою зерню», кругами і смужками та увінчані круговою або довгастою петлею (рис. 2: 2, 3, 9, 16, 18); мають на Волині ряд приблизних аналогій, як і бронзові кістені грушоподібної форми з дрібними випуклостями (рис. 2: 3-5) [тип ПА за А.М. Кірпічніковим: 3, с. 84-85]. До цього типу відноситься й екземпляр (рис. 1; 2: 10) з городища Теліженці (Старосинявський р-н Хмельниччини, колись літописний Городець (1241 р.) за В.І. Якубовським).

Кістень знайдено 16.07.1979 р. на глибині 0,7 м ділянки II Теліженецького городища археологічною експедицією ХОКМ. 27 вересня 1979 р. керівником експедиції В.І. Якубовським знахідку було передано у групу фондів «Археологія» музею (книга вступу № 29689) та обліковано за № 1677. Кістень відлитою з бронзи, складається з овального (під'яйцеподібної форми) тягарця довжиною 3,9 см та вушка трапецієподібної форми. Товщина дужки вушка 0,7-0,8 см. Довжина виробу 5,85 см, товщина 3,6 см. Вага кістень – 110 г.

Округла поверхня тягарця вкрита відлитою орнаментом, розділеним двома перехрещеними у найширшому місці тягарця смугами шириною 0,7 см з рядом випуклих крапок по довжині на 4 сектори. Кожен з секторів прикрашений паралельними рядками випуклих крапок: у верхній – вони паралельні по вертикалі, у нижній частині по горизонталі. На місці перетинання смужок простежуються масивніші (діаметром 0,6 см) крапки. В нижній частині виробу – масивний відросток. Складається враження, що саме в цьому місці заливалася бронза у дводольну дещо недбало складену форму, а кінець ливарного хвоста спеціально не обрізали.

¹ Описи в інвентарних картках часто не співпадають з розмірами предметів.

Виріб вкритий благородною патиною, яка проглядається через шар прозорого лаку – сліди реставрації, потреби в якій, фактично, не було, бо стан виробу досить гарний.

Подібно декоровані кістени, оздоблені вмілою імітацією зерні та перпендикулярними смугами, знайдено на суміжних територіях – Шепетівському городищі (рис. 2: 9) та на городищі «Мотрингород» у Вербичці на р. Смотрич (рис. 2: 7), а також на Окольному городі Пересопниці (рис. 2: 8) і у Трепчі біля Сянока [10, s. 59]. Цими ж компонентами дещо по інакшому декоровано кістень з Григорівки неподалік Канева.

Своїм прямокутним вушком кістень з Теліженців нагадує пересопницький екземпляр, корпус якого напівсферично-біконічної форми, оздоблений двома перпендикулярними смугами шириною 5–8 мм, розташованими від шийки до завершення та по лінії найбільшого діаметру [6, с. 6, рис. 2: 8]. в той час як у пустотілому кістені з Вербички вушко овально-ромбічне подібно до шепетівської знахідки [16, рис. 19: 2; 3, рис. 4: 7]. Рельєф з одного боку на поверхні пересопницького кістеня стертий, очевидно, від тривалого ношення на боці.

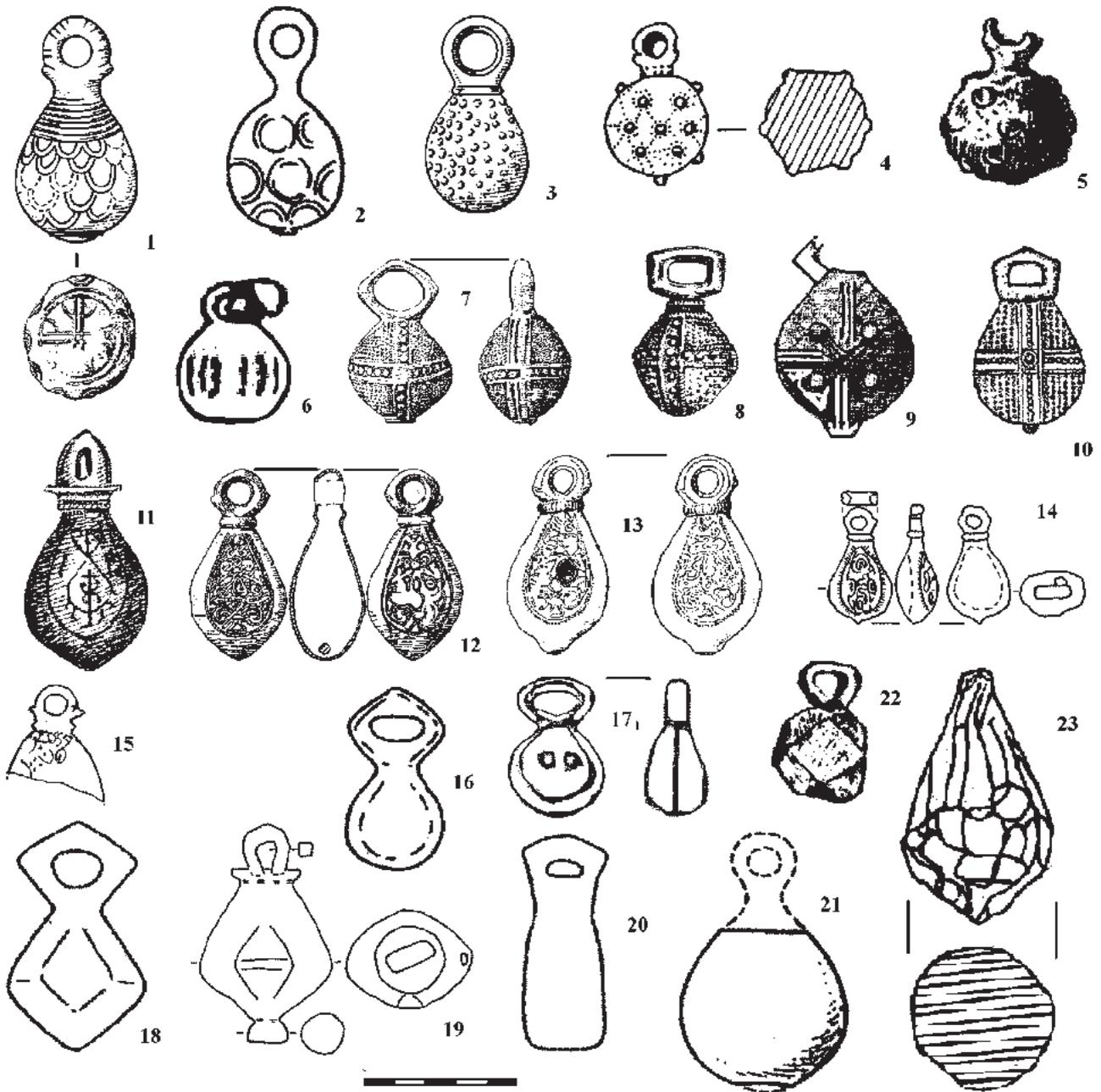

Рис. 2: Кістени типів II–VI (1, 2, 6, 18, 19, 22 – залізо; 4 – свинець; 21 – шифер; 23 – ріг; решту – бронза) з території Галицько-Волинського князівства: 1- Зеленче (за З. Володченко); 2, 3, 9, 16, 18, 20, 21 – Шепетівське городище (за А. Кірпічником); 4, 23- Звенигород; 5 – Галич (за Я. Пастернаком); 6 – Дорогобуж (за Б. Прищепю); 7, 12 – Вербична (за Л. Рагутом); 8 – Пересопниця; 10 – Теліженці (за В. Якубовським); 11 – Липно (за Г. Охріменком); 13, 17 – Східна Галичина; 15 – околиці Перемиля; 14 – Городок-над Бугом; 19 – Сараївка (за П. Котовичем); 22 – Перемиль (за В.С. Терським).

До III туну (за А.М. Кіріпчником) належить кістень грушеподібної сплющено-округлої форми, знайдений на городищі Вербичка наприкінці XIX ст. [16, гус. 19: 4]. Він багато декорований виконаним черню рослинним орнаментом. Окрім Київщини велика кількість знахідок цього типу походить з території Галичини та Волині (городище Ступниця, Східна Галичина (ЛІМ), Уніяс, околиці Перемиля, Пересопниця, Низкиничі, Веселе, Городок-над-Бугом, Липно (рис. 2: 11-15). Характерно що на Шепетівському городищі ці зразки явно середньодніпровського виробництва, зокрема, вищеописані грушеподібні гирки з черневим орнаментом не виявлені.

Однак на Шепетівському городищі знайдено два екземпляри значно рідкісніших бронзових і залізних сплющених гирок незграбних контурів з цільнолитими довгастими петлями, виділених у локальний тип II А.М. Кіріпчником [3, с. 86, рис. 3]. Їх ширина 2,5-4,1 см, висота 6,5-7 см, вага 110-120 г (рис. 2: 2, 20). За формою до цього типу близьким є залізний екземпляр з околиць Сараївки на Підляшші, віднесений П. Котовичем до типу II [11, с. 27, гус. 5: 3] та свинцевий кістень з Городка-над-Бугом вагою близько 200 г, датований XI-XIII ст. [10, с. 57]. Їх вважали виготовленими на місці [3, с. 86]. Умовно відносять до типу III також грушеподібні рогові кістені з Шепетівського городища, які мали петлеподібний орнамент на поверхні і шиферний – із слідами наміченого, але незавершеного орнаменту (ширина 4,6-5 см, висота 4,5-4,6 см, вага шиферного 165 г). У обох зразків з вужчої сторони просвердлено по отвору для вставки металевго стержня з петлею (на рис. 2: 21 показаний реконструйований А. Кіріпчником шиферний кістень).

Місцеве походження багатьох кістень з Шепетівського городища (особливо з рідкісною для знахідок XIII ст. довгастою петлею), на думку А.М. Кіріпчнікова, навряд чи може заперечуватися [3, с. 86]. Можливо, тоді ж, у I-й пол. XIII ст. на Волині витворився локальний тип кістень у формі сплющеного в одній площині закругленого ромба в перетині (Шепетівське городище, Сараївка, Волинь).

Найпоширеніші на Хмельниччині **булави** мали наверхш типу II – із залізна у формі куба із зрізаними кутами. На Шепетівському городищі їх зібрано 14 екз.

Два екземпляри таких булав знайдено також на Теліженецькому городищі «Вали», що на р. Ікві 23 червня 1983 року в житлі № 18 [9]. 30 серпня 1984 р. керівником розкопок В.І. Якубовським їх передано у фонди ХОКМ (книга вступу № 37699-37700). Тоді ж наверхш були очищені та законсервовані. Обидві булави виготовлені достатньо недбало (рис. 1). Перша булава (А-2195) за умови, що отвір розташований вертикально, має розміри 4,0×3,3(3,1) см, тобто, нижня площа – рівна, верхня – дещо скошена. Діаметр отвору на одній площині – 2,0 см, на протилежній – 1,5 см. Вага виробу 260 грамів.

Кути булави зрізані, відтак на боках утворено ромби, які з'єднані між собою по периметру і є 4-ма шипами на середині виробу. Якщо з 4-ох цих шипів гострі, то шипам, що утворились на нижній і верхній площині не задавали такої конфігурації.

Розміри другої булави (А-2196): висота (паралельно отвору) – 3,2-3,6 см, тобто, нижня площа – рівна, верхня – дещо скошена, сторона – 3,5 см. Діаметр отвору на верхній площині 1,9-2,0 см, на протилежній – 1,5-1,8 см. Вага виробу 210 грамів.

Кути булави зрізані, відтак на боках утворено ромби, які з'єднані між собою по периметру і є 4-ма шипами на середині виробу. Проте, на відміну від першої булави шипи тут тупі, як і ті, що утворились на нижній і верхній площині.

Втім ці вироби побували на реставрації і її грубі сліди, а саме: зачищення стінок швидкісним наждаком, чітко простежуються. Складається враження, що реставратор був не професіоналом, і не звертав увагу на технологічні аспекти виготовлення булав, а мав завдання очистити знахідки від іржі механічним способом, замість того, щоб скористатися належними реактивами.

Третя булава, виявлена під час розкопок т.зв. Згарського городища (с. Городище Деражнянського р-ну Хмельниччини), ототожненого В.І. Якубовським з літописним Божськом (1146, 1241 рр.). Знайдений у липні 1970 року в культурному шарі д-1 експедицією ХОКМ під керівництвом В.І. Якубовського виріб [9, с. 48, рис. 2: 4] передано у групу фондів ХОКМ «Археологія» 6 червня 1971 р. (книга вступу №19245). Висота цієї булави (інв. № А-829) – отвір розташований вертикально – складає 2,9–3,0 см тобто, нижня площа – рівна, верхня – дещо скошена, сторони – 3,6 см. Діаметр отвору на верхній площині 2,0 см, на протилежній – 1,8 см. Отвір дещо зміщений від центру, тому 2 стінки тонші, ніж протилежні. Вага виробу 190 грамів.

Кути булави зрізані, відтак на боках утворено ромби, які з'єднані між собою по периметру і є 4-ма шипами на середині виробу. З 4-ох цих шипів гострі. Шипам, що утворились на нижній і верхній площині, не задавали такої конфігурації. Загалом булава більш симетрична, порівняно з теліженецькими, а якість її реставрації набагато краща. Очевидно, більше уваги було надано витравлюванню іржі та вкриттю відреставрованого виробу антикорозійним розчином.

Булави цього типу характерні для культурних напластувань XII – першої половини XIII ст. у містах Південної Русі, що загинули під час татаро-монгольської навали, зокрема, на Волині: в Червені (1 екз.),

Дорогобужі (2 екз.), Колодяжині (6 екз.), пам'ятках Середнього Подністров'я (3 екз.). В отворах двох колодяжинських булав уціліли залишки дерев'яних руків'їв, в які були вбиті залізні стержні, очевидно, держак гачків, за допомогою яких булави підвішувалися до пояса. Вага булав близько 200 г, висота 4 см, ширина 4–5 см, діаметр отвору 2–2,5 см [8, с. 108, рис. 35: 15]. У наверхі булави із Галиці на Дністрі (Сокирянський р-н, за С. Пивоваровим – посад літописного Кучелміна) знаходився залізний цвях із круглою головкою та чотирикутним в перерізі стержнем довжиною 8,8 см, вагою 21,15 см [4, с. 33]. Наймасивніші булави із Дорогобужа та болохівських городищ. Значно меншою є булава з Червена (див. табл. 1). Можливо, до цього типу булав слід віднести знахідки з поховання на околиці Шумська (ур. Цегельня у с. Обич) та з ур Корчунок у Хобултовій, оздобленої мідною інкрустацією [13, с. 73]. Знахідки цих булав окрім міст Південної Русі є, також у Волзькій Болгарії, Латвії і Самбії. На відміну від бронзових булав, такі залізні кубічні наверхі були дешевою і доступною зброєю для рядових воїнів. За це ж говорить іноді груба і недбала обробка самих предметів [2, с. 48; 3, с. 83].

Таблиця 1

Каталог залізних булав (тип II) з теренів Галицько-Волинської держави

№ з/п	Місце, час, умови знахідки	Місце зберіг.*, інв. №	Заг. висота, мм	Ширина, мм	Форма та розміри втулки, мм	Вага, г
1-14	Шепетівське городище	ГЭ	32-42	28-45	17-24	200-350
15-20	Колодяжин	ІА	40	40-50	20-25	200
21	Дорогобуж	РОКМ	40	32	–	–
22	Дорогобуж	РОКМ	40	38	–	–
23	Чорнівське городище	БЦАД	27 + один шип довжиною 14	27	12	78,95
24	Чорнівське городище, 1999 р.	БЦАД	35	4,2	24×14, ромбоподібний	198,35
25	Галиця, 2004 р.	БЦАД	40	35	15	222, 4 (з цвяхом – 243,5)
26	Червен	MZ, № 156/52	25	35	16 (верх), 16×16,5 (низ)	117
27	Мостиська	Приватна збірка А. Кіти з Любліна	40	35-38,5	14,5	–
28	Теліженецьке городище	ХОКМ А-2195	40	31-33	20 (верх), 15 (низ)	260
29	Теліженецьке городище	ХОКМ, А-2196	32-36	35	19-20 (верх), 15-18 (низ)	210
30	Згарське городище	ХОКМ, А-829	36	29-30	20 (верх), 18 (низ)	190

* БЦАД – Буковинський центр археологічних досліджень; ГЭ – Государственный Эрмитаж; ІА – Інститут археології НАН України; РОКМ – Рівненський обласний краєзнавчий музей; ХОКМ – Хмельницький обласний краєзнавчий музей; MZ – Muzeum Zamojskie.

Парадні бронзові булави були ознакою високого статусу дружинників. Аналіз форм бронзових булав з Шепетівського городища привів А.М. Кірпічнікова до висновку про можливість виготовлення копій середньодніпровських булав у містах Волині [3, с. 86]. Так, одне з чотиришипних наверхів (тип III) було зроблене досить грубо з примітивним за малюнком моделюванням частин а отже, було зразком якогось місцевого «самодіяльного» мистецтва. Висловлено навіть здогад, на підставі близькості до Шепетівських, знахідок з Асотського городища і могильника у Латвії, про можливість їх імпорту з території Волині [3, с. 84]. Волинські майстри не лише були знайомі з продукцією київських зброярів, але й могли наслідувати побачені зразки. Одна з городищеньських булав типу III має згладжені грані, нечіткий орнамент, притуплені краї шпильок, що свідчить про явно серійно не первинний виріб.

Бронзова булава (тип IV) за нез'ясованих обставин була знайдена у с. Ставчани Новоушицького р-ну (рис. 3: 7). Вона має чотири великі та вісім малих шипів. Подібні булави знайдені у Колодяжині (рис. 3: 8, 9), Шумську, Дорогобужі та багатьох інших місцевостях. Ще одна маленька булава походить з колекції Ф. Пулавського, зібраній у с. Вербичній [16, с. 254].

Рідкісною для Русі видозміною описаного типу II є кубоподібні наверхі з одностороннім дзьобоподібним виступом (тип IIА за А.М. Кирпичниковим), виявлені в двох примірниках на Шепетівському городищі (ширина разом з дзьобом 6,2-6,8 см, висота 2,1-2,8 см, діаметр втульчатого отвору 1,3-1,4 см, вага

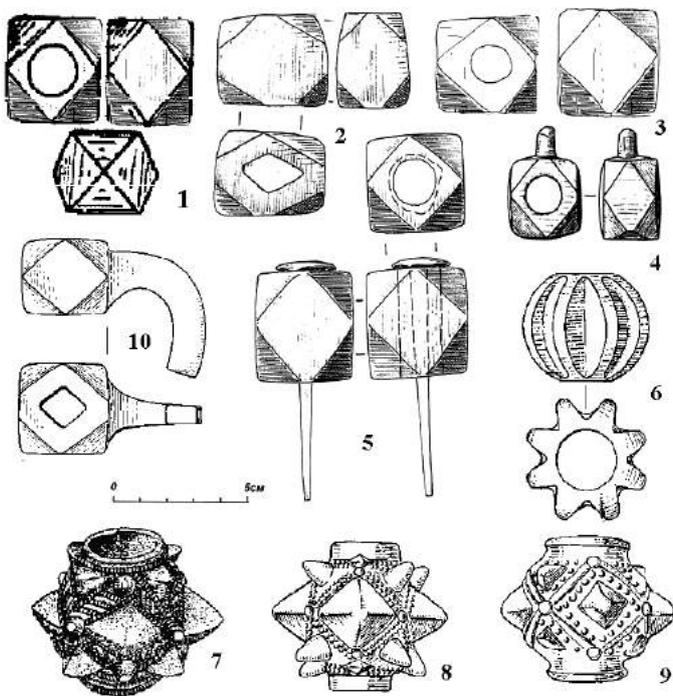

Рис. 3. Металеві булави (7-9 – бронза): 1 – літописний Божеськ (за В.І. Якубовським); 2, 4 – Чорнівка (за С.В. Пивоваровим); 3 – Мостиська; 5 – Галиця; 6, 10 – Шепетівське городище; 7 – Ставчани; 8-9 – Колодяжин (за Р.О. Юрою)

100-160 г). Булави цього типу на Русі знайдені уперше (рис. 3: 10). Відомі вони з розкопок у Волзькій Болгарії. Приварений до них дзьобоподібний відросток вказує, мабуть, на напрям удару і міг використовуватися для підвищення, як крюк. Булави з однічним виступом-кльовцем свідчать про прагнення зброярів створити ударну зброю, у якій травмуюча сила сконцентрована в одному місці. Ці зразки були попередниками молотів з «дзьобом сокола» і булав-сокир, що поширилися в XV ст., як засіб локального трощення важкого сталевого захисного обладунку. Шепетівські дзьобоподібні наверхі є прикладом відповідної тактичної необхідності подібної зброї вже в першій половині XIII ст. [7, с. 310].

Таким чином, зразки ударної зброї XI–XIII ст. із фондів комунального закладу культури «Хмельницький обласний краєзнавчий музей», вперше детально описані у даній публікації, є важливим доповненням загальної картини поширення цього типу зброї в середньовічній Україні. Концентрація предметів озброєння на південно-східній околиці Галицько-Волинській держави пояснюється її прикордонним характером та значною концентрацією дружинників у період загострення стосунків зі степом.

Список використаних джерел та літератури

1. Бектинеев Ш.И. Булавы и кистени XI–XIV вв. на территории Беларуси / Ш.И. Бектинеев // Сярэднявяковыя старажытнасці Беларусі. Новыя матэрыялы і даследаванні. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – С. 99–106.
2. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие / Монографія А.Н. Кирпичников. – Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. – (САИ. – 1966. – Вып. Е1–36). – 107 с.
3. Кирпичников А.Н. Массовое оружие ближнего боя из раскопок древнего Изяславля / А.Н. Кирпичников // Краткие сообщения Ин-та археологии АН СССР. – Вып. 155. – 1978. – С. 80–87.
4. Пивоваров С.В. Металеві наверхі булав з давньоруських пам'яток Буковини // Вісник Національного ун-ту «Львівська політехніка» (далі ВНУ «ЛП»). – № 724: Держава та армія. – 2012. – С. 31–35.
5. Плавінські М. Узброєння беларуськіх земляў X–XIII стагоддзяў. – Мінск, 2013. – 106 с.
6. Терський С.В. Кістень у Галицькому та Волинському князівствах (X–XIV ст.) // ВНУ «ЛП». – № 784: Держава та армія. – 2014. – С. 3–12.
7. Шеломенцев-Терський С.В. Військова інфраструктура Волинського князівства в XI–XIV ст. Дис. на здоб. наук. ступ. д. і. н. – Львів, 2011. – 536 с.
8. Юра Р.О. Древній Колодяжин // Археологічні пам'ятки УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – Т. 12. – С. 57–130.
9. Якубовський В.И. Древнерусские памятники XII–XIII вв. верховьях Южного Буга и Случи. Автореферат канд дисс. – К., 1984; Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський, 2003. – 158 с.
10. Kotowicz Piotr N. Uwagi o znaleziskach kiścieni wczesnośredniowiecznych na obszarze Polski // Acta Militaria Mediaevalia (далі – АММ). – 2. – Kraków – Sanok, 2006. – S. 51–66.
11. Kotowicz P. Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopanństwowym (VI – poł. XIII w.) w polskiej części dawnych księstw ruskich – wybrane przykłady / P.N. Kotowicz // ВНУ «ЛП». – № 571: Держава та армія. – 2006. – С. 18–47.
13. Liwoch R. Buławy z Zachodniej Ukrainy // АММ. – 2. – Kraków; Sanok, 2006. – S. 37–59.
14. Michalak A. Głowica buławy z Trzciela, pow. Międzyrzecz. Wstępne uwagi w kwestii występowania buław na ziemiach polskich w średniowieczu, na tle znalezisk europejskich / A. Michalak // Archeologia Środkowego Nadodrza. – 4. – 2005. – S. 183–220.
15. Michalak Arkadiusz. Wpływy wschodnie czy południowe? Z badań nad pochodzeniem buław średniowiecznych na ziemiach polskich / A. Michalak // ВНУ «ЛП». – № 571: Держава та армія. – 2006. – С. 48–74.
16. Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Materiały wczesnośredniowieczne. – 1960. – Т. 5. – С. 231–259.

Ілля Тимчук

здобувач кафедри етнології, античної та середньовічної історії факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича м. Чернівці

ПРЕДМЕТИ КУЛЬТОВОЇ СИМВОЛІКИ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ З НОВГОРОДА ВЕЛИКОГО

У даній статті автор подає характеристику предметів християнської культової пластики з території Новгороду. Проаналізовано основні категорії пам'яток: хрести-енколпіони, натільні іконки, хреститільники, іконки-підвіски, змієвики, панагії, складні, богослужбові предмети.

Ключові слова: Київська Русь, Новгородська земля, хрести-енколпіони, змієвики, натільні хрести, іконки.

Прийняття християнства давньоруським населенням призвело до зміни світогляду та переплетіння християнського віровчення з язичницькими культурами. Відображення християнського світогляду прослідковується у структурі церковних богослужінь та християнській культовій символіці. Саме в цьому і відображається актуальність даної теми, так, як для розуміння процесу християнізації Північно-Західних теренів Русі необхідно визначити, проаналізувати та охарактеризувати основні категорії пам'яток християнської культової символіки. Тому, метою даної роботи є всезагальна характеристика даної категорії археологічних пам'яток та здійснення їх комплексного аналізу. Історіографія проблеми є досить таки широкою. Серед найбільш важливих праць з даної проблематики варто відмітити роботи Бочарова Г., Алешковського М., Полу бояринової М., Корзухіної Г., Пескової А., Гнутової С., Горміної Н. [4; 1; 22; 10; 5; 6; 7; 8] тощо.

Матеріали розкопок з Новгороду та інших давньоруських міст, свідчать про те, що у свідомості давньоруського населення імена перших руських святих пов'язувалися з ідеєю родючості та весняних посівів. Навколо св. Бориса і Гліба сформувався культ аграрно-магічного характеру: «Борис і Гліб сіють хліб», «Борис – хлібник» та інші [28, с. 93].

Християнство вплинуло на зміну матеріальної сторони поховального обряду, зафіксованого по даним археології, практично простежити важко. В. Конєцький в своїх дослідженнях вказує на можливість визнати відсутність зв'язку між появою в Новгородській землі поховань по обряду інгумації і процесом християнізації. Для підтвердження своїх поглядів дослідник вказує на малу кількість знахідок натільних хрестиків в похованнях XI-XIII ст [21, с. 66-67]. За даними А. Мусіна, із 7416 досліджених поховань XI-XV ст. Новгородської землі тільки в 41 знаходяться елементи християнського культу [2, с. 28].

При класифікації пам'яток християнської культової символіки С. Гнутова виділила наступні типи:

- хрести-тільники (від трьох-до дванадцяти кінцевих);
- іконки-підвіски різних форм (округлі, квадратні, прямокутні та фігурні);
- хрести нагрудні, які поділяються на підтипи: енколпіони двохсторонні, двохсторонні, односторонні;
- хрести напрестольні, зазвичай восьмикінцеві;
- змієвики;
- іконки-образки декількох категорій: енколпії, двохсторонні, односторонні;
- панагії;
- складні;
- хороси, складені з окремих міднолитих ажурних пластин і рельєфних фігурок, що кріпляться на основу;
- богослужбові предмети [5].

Для виготовлення предметів культової символіки кольоровий метал у вигляді злитків, дроту та виробів в Новгород привозили з Любека та Готланда, а з XIV ст. постачальником стає Ганзейський союз. Кольоровий метал на території Новгороду з'явився в середині X ст., не дивлячись на протистояння з Тевтонським орденом в XIII ст. збільшується кількість імпортованих виробів, що свідчить про те, що Новгород зберіг свої торговельні зв'язки з іншими містами [30, с. 5].

Новгородській землі характерна тенденція, що простежується на інших землях Київської Русі, а саме поширення нового поховального обряду і християнської культової символіки. Знайдені на даній території хрести і іконки 131 предмет християнської символіки із 112 поховань, розкопаних у 85 могильниках, досить різноманітні і представлені 17 типами хрестів, 10 типами іконок і 3 типами змієвиків. Найбільш численна група – так звані «хрести скандинавського типу», які походять із поховань кінця XI-першої половини XII ст. Вони характерні в основному для фіно-угорських окраїн Новгородської землі. В трьох похованнях знайдені

амулетів-змівіки XII-XIII ст. Змівіки в похованнях зустрічаються рідко і підкреслюють зв'язок поховань з міською культурою. Також рідко зустрічаються в сільських похованнях знахідки енкалпіїнів і залежних від них типів хрестів, які датуються другою половиною XII-XIII ст. [14].

Окрему категорію пам'яток складають амулети-змівіки. Не християнські зображення змівіків важко тлумачити: композиція із зміями, тільки частково подібна до образу Медузи Горгони, не зустрічається в художній традиції жодної пам'ятки, окрім пам'яток даного типу.

Зображення людської голови із зміями з'являється в X ст. у візантійській культурі. Нетрадиційна для Візантії кругла форма даних підвісок, солярний характер композиції, астрологічні символи, вказують на Малу Азію як на батьківщину даних предметів.

Вперше при вивченні змівіків на їх язичницьке походження вказав київський митрополит Євгеній (Болховітінов), на його думку, амулети-змівіки виникли в язичницькій традиції Сходу а потім розповсюдилися на християнські країни [19, с. 12-13].

Частина дослідників вважали, що зображення на змівіках являються втіленням зла. На думку Г. Вагнера, амулети-змівіки виконували охоронну функцію. Однак, демонічний характер змівіків не суперечить охоронній функції змівіків. Використання зображення демонів, є досить поширеним прийомом у магичній практиці. Зображення демона, знання його імені згідно середньовічним уявленням дозволяє захиститися від нього [19, с. 24].

При проведенні археологічних досліджень на території Троїцького розкопу в Новгороді було знайдено амулети-змівіки діаметром 4 см. Два круглих змівіка з вушком для підвішування. На лицевій стороні зображено архангела Михаїла в зріст. Архангел одягнутий в стихар з орарем, один кінець якого знаходиться на лівій руці. Риси обличчя простежуються погано, німб показаний крапленим орнаментом. Крила широко розпростерті, заповнюють простір кола.

На зворотній стороні – людська личина, від якої концентровано виходять роздвоєні тіла змій з 12 головами. Зміїне гніздо окантоване рельєфною полосою з поперечними насічками. Пам'ятка датується XII ст. [19, с. 56].

Про розвиток економічних зв'язків Новгороду свідчить знахідка амулета-змівіка, що походить з Болгарського городища. На ньому зображенні кінний Георгій-змівіборець, змівіподібна композиція затерта, на її місці знаходиться гравірування у вигляді хреста [19, с. 73-74].

На території Великої вулиці в Новгороді було знайдено срібний змівік, діаметром 3,3 см, дана пам'ятка датується 1116-1134 рр. В. Пуцко датує дану знахідку як найбільш давній екземпляр із виготовлених тоді предметів культової символіки. На лицевій стороні в рельєфному оздобленні, знаходиться Розп'яття. Воно має ряд характерних іконографічних особливостей. Широке чотириохкінцеве хрестне дерево окреслене рельєфною лінією. Фігура розп'ятого Христа з прямими руками і тонкими, з'єднаними п'ятками ніг. Пальці піднятих рук розставлені. Спотворені форми, потертість рельєфа не дозволяє встановити одягнутий Христос в туніку до колін чи це звичайна набедрена пов'язка, яка в результаті потертості рельєфу майже зливається з торсом фігури. На положення схиленої до правого плеча голови і схиленої до грудей дивує ракурс, при якому стає видно потилицю. Ноги стопами оперті на поверхню гори, на якій поміщений хрест. Навколо голови позначений німб, до того ж з подобою перехрестя. По бокам, під поперечною перекладиною хреста, схематизовані фігурки двох ангелів із схиленими донизу крилами. На зворотній стороні пам'ятки зміїна композиція з людською фігурою з круглою головою і стовпоподібним тулубом в центрі, з руками і ногами, що переходять в полосаті шийні тіла. На іншому новгородському амулеті-змівіку було зображено св. Георгія. Пам'ятка діаметром 4,3 см знайдена на Кіровському розкопі Торгової сторони Новгороду і датується XII ст. [25]. Змівіки в похованнях зустрічаються досить рідко і підкреслюють зв'язок їх власників з міською культурою [14].

В Новгороді знайдено 56 хрестів, вони поділяються на натільні хрести та хрести-енкалпіїони, які носилися на одязі. Свідчення є автопортрет майстра Авраама на Магдебургських воротах Софійського собору в Новгороді.

Найдавнішою формою хрестів в Новгороді були чотириохкінцеві невеликі (розміри 3,5×2,5 см) хрестики з дещо розширеними кінцями, виготовлені із міді. На лицевій стороні їх – випукле, грубо стилізоване зображення розп'ятого Христа в довгому хітоні. Над головою маленький хрестик, руки передані схематично. Подібні хрестики знайдені Неревському розкопі [30, с. 49].

Найдавніший новгородський хрест-енкалпіїон знайдений в культурному шарі XI-початку XII ст. Розміри 7,3×10,5 см. Він відлитою із бронзи із заокругленнями і оснащений додатковими виступами кінцями, з масивним вушком. На лицевій стороні в центрі поміщено рельєфне зображення розп'ятого Христа. Фігура Христа доторкається до хреста без підкреслення страждань, дана іконографія характерна для ранніх зразків енкалпіїнів. На трьох кінцях – гравіровані погрудні зображення святих: зліва – Богородиці, зверху – Георгія і з права – Івана Богослова. Контури німбів і одяг святих заповнені червоною емаллю. Датується XII ст.

XI-XII ст. датується енколпійон з округлими кінцями, з фігурою Христа, виконаний в плоскому рельєфі. Розміри 2,5×3,9 см. Над головою Христа зображений хрест, але він погано простежується.

В культурному шарі 10-30-х і 70-90-х років XII ст. знайдені два хрести-енколпійони. Розміри хрестів 5,7×2,9 см. Зображення на хресті нанесене різцем, в деяких місцях інкрустований сріблом. На лицевій стороні зображений Христос, над головою якого – рівносторонній хрест.

Кінцем XII – 30-ми роками XIII ст. датується енколпійон розміри якого 1,7×4,3 см. На обох боках хреста-енколпійона інкрустацією сріблом нанесені хрестики.

В шарі XIII ст. знайдена створка енколпійона із зображенням в центрі святого Бориса, який тримає в лівій руці мученицький вінок. Розміри хреста 5×7,5 см. В круглих медальйонах зліва, зверху і з права від центральної фігури – погано збережені погрудні зображення святих. 20-60-ми роками XIII ст. датується хрест-енколпійон з прямими кінцями, які закінчуються колами. Розміри 3,8×5,7 см. На лицевій створці в рамці знаходиться фігура Христа, виконана в техніці гравірування. Над головою Христа зображений рівносторонній хрест. На звороті в центрі поміщено зображення хреста з сіянням в середохресті.

XIII ст. датується знайдена половинка хреста-енколпійона із заокругленими кінцями. Розміри 4,8×7,8 см. Перегородки на кінцях енколпійона створюють орнамент у вигляді хрестів в колі, а в середній його частині – у вигляді трикутників, які вершинами пересікаються в центрі [30, с. 55-58].

Незначна кількість знахідок християнської символіки в похованнях XI-XII ст., відображає збереження церковних правил у використанні культової символіки. В XII ст. існувала канонічна заборона на захоронення християнських святих. Розповсюдження хрестів з Розп'яттям на землях Київської Русі характеризує давньоруські міські центри та сільські некрополі, інколи пов'язані з військовими гарнізонами, які контролювали шляхи сполучення Давньоруської держави [14].

Найдавніші екземпляри натільних хрестів X-XI ст. були знайдені в Києві та Новгороді. Вони невеликого розміру, чотирьохкінцеві, з рівними кінцями, які дещо розширюються або заокруглені, інколи з потовщенням. Досліджено не значну частину натільних хрестів з емаллю, черню або інкрустацією. На натільних хрестах зображувалися Голгофський хрест, Розп'яття, святих або вибрані святі [8, с. 9-10].

Про взаємовпливи візантійської та давньоруської культур свідчить знахідка «сирійського» енколпійону розмірами 5,3×3,6 см, на Троїцькому розкопі. Датується XIII ст. Енколпійон з прямокутними, дещо розширеними кінцями і рельєфними зображеннями. На лицевій ступці вміщено зображення у зріст Богородиці Оранти і три поясних зображення святих. Фігури святих зображені на рівні бортиків ступки, тільки голови злегка підносяться над ними. Нижній кінець ступки оплавлений, можливо це дефект вилівки. На зворотній ступці проглядається зображення Розп'яття з предстоячими та чотирьох кінцевого хреста вгорі, однак, він сильно оплавлений і має два наскрізних отвори з нерівними краями [9, с. 97].

Археологічні дослідження Новгороду дали можливість виявити сліди пожегу, який відбувся в 989 р. Було знайдено монетні скарби, закопані напередодні пожегу. Важливою являється знахідка, що знаходилася в культурному шарі, який передував пожегу 989 р., знайдено хрест-тільник, що являється свідченням того, що в Новгороді до офіційного хрещення знаходилися християни.

Значна кількість археологічних матеріалів вказує на те, що в Новгороді досить тривалий час було поширене двовір'я. Зокрема, в культурному шарі XII-XIII ст. дослідники знаходять амулети, які пов'язані з культом ведмеда, амулети-зміївки. Серед зміївків особливу увагу привертає зміївник на гладкій поверхні якого замість язичницького символу вишкрябаний хрест [31].

Пам'ятки мідного лиття Новгороду XI-першої половини XIII ст. свідчать проте, що основна частина пам'яток даного періоду відтворює київські зразки або являється їх переробленою копією [5]. Традиція копіювання предметів християнської культової символіки була започаткована в західноєвропейській культурі. Відомі на території Київської Русі зображення Гробу Господнього, принесені ігуменом Данилом і Добринею Ядрейковичем із латинізованої Палестини. Латинська культура Палестини експортувала в Європу просторові форми, які послужили зразком для копіювання і відтворення храму Воскресіння Господнього в Єрусалимі. Одна із найкращих копій єрусалимської Кувуклії була вирізана в XII ст. і поміщена в центрі підземної церкви на північному заході Франції [16, с. 224].

Давньоруські хрести пов'язані переважно з міською культурою. Значна кількість знахідок зроблена в Новгороді. Відомо 10 хрестів із каменю і 4 фрагменти породи із якої вони виготовлені. Порода каменю можна розглядати як вихідний матеріал для виготовлення хрестів або як культовий оберіг. Адже для середньовічного населення порода каменю та його колір відігравали особливу сакральну роль. Лікувальним властивостям різних порід каменю присвячені середньовічні збірники – «лапідарії». Особливе місце займає колір, в характеристиці сакральних властивостей каменю. Наприклад, зелений стимулює життєвий тонус, лікує серцево-судинну систему, стабілізує артеріальний тиск. У символіці європейської схоластики це колір надії [16, с. 230-236].

Історичній науці відомі імена декількох ювелірів серед них двоє із Новгороду Флор-Братіл – початок XII ст. та Констянтин – середина XII ст. [28, с. 27]. Окрім Братіла та Констянтина за даними літопису XIII ст. дізнаємося імена ще двох майстрів – Страшка (1200 р) та Нежили (1234 р.), які загинули в битві з Литвою [30, с. 7].

Християнська символіка була складовою частиною верхнього одягу привілейованих верств суспільства. На короні княгині зображувався деісусний чин, який згодом почали розміщувати в церковних іконостасах: Ісус Христос, Богородиця, Іван Предтеча, два архангела і два апостола. Напис «ПАВЪЛЬ» вказує на давньоруське, а не візантійське походження корони. Церковна символіка досить часто зустрічається на моністах і на колтах [28, с. 28].

В ризниці новгородського Софійського собору збереглися два «єрусалима», «сіона». Це зображення моделей храму, що виготовлялися із срібла або золота та виносилися під час святкових богослужінь на середину церкви. Один із новгородських сіонів зберігся фрагментарно. Найбільший інтерес представляють ажурні тимпани арок з шістьма великими квітами на кожному. На думку Б. Рибаківа, можливо це той «єрусалим», який був виготовлений новгородцями після того, як Всеслав Полоцький, захопив Новгород та сіон в якості трофею [28, с. 53-54].

Для надання монументальності фігурам художники не тільки збільшували масштаб, співставляючи різномасштабні зображення, а підкреслюючи монументальність фігур, даючи чіткий ритм. Дана технологія простежується на шести кінцевому на престольному дерев'яному хресті, прикрашеному камінням та в'ягчатою емаллю. Колір емалей – чорний, зелений, темно-синій. У верхньому середохресті зображений невідомий святий ідентифікувати святого важко через погану збереженість, в середньому – «Деісус»: Богородиця, Христос, Іван Предтеча [4, с. 35].

На культовій символіці із Новгороду досить поширеною була іконографія св. Георгія Победоносця. На півночі Київської Русі Георгій сприймався як покровитель новгородських колонізаторів, як символ боротьби із суворою природою та язичницькими племенами. В першій половині XIII ст. новгородські художники наділяли Георгія Победоносця рисами мученика і воїна: на ньому зображені не тільки хітон і плащ, але обладунки, меч та хрест в руках.

Найбільш поширеною пам'яткою вище розглянутого типу являється шиферна іконка, знайдена в культурному шарі середини XIII ст. Ільїнського розкопу в Новгороді. Розміри 1,3×3,9×0,4 см. На іконі добре простежується голова, груди, передні ноги коня і ноги вершника, тобто зображення композиції «Чудо Георгія о змії» [4, с. 39].

Археологічні дослідження Новгороду дали змогу дослідити значну частину пам'яток християнської металопластики, зокрема, кам'яні іконки. Найдавніша пам'ятка знайдена в культурному шарі першої половини XII ст. На лицевій стороні іконки зображена поясна фігура Івана Предтечі. В лівій руці святий тримає хрест, в правій сувій. Німб та одяг орнаментовані. Різьба виконана високим рельєфом. По бокам фігури святого зроблений напис, зліва – «Іван», з права – «Предтеча» [29, с. 262].

Серед пам'яток культової символіки візантійського походження знайдених в Новгороді відносяться ще дві іконки, розміри однієї із них 1,8×1,9×0,4 см. На лицевій стороні іконок зображені: голова святого в головному уборі у вигляді корони та Христос Емануїл з високим випуклим лобом з чітко розділеним волоссям і без бороди. Зліва та з права нацарапано напис «ІС, ХС».

Три іконки другої половини XII ст. знайдено в межах присадиби «И», де було знайдено церковний посуд та берестяні грамоти, в тексті яких згадуються представники духовництва або зміст тексту носить церковний характер. Дані знахідки свідчать проте, що деякий час дана присадиба належала церкві.

Серединою XIII ст. датується невеликий шматок шиферної іконки Ільїнського розкопу, його розміри: 1,3×3,9×0,4 см. На лицевій стороні простежується частина фігури коня і ноги вершника. Враховуючи іконографічні особливості, на іконі зображений св. Георгій Победоносець. Фігура вирізана невисоким рельєфом при застосуванні досить грубої техніки. Іконки із зображенням Георгія Победоносця знайдені також при дослідженні Княжої Гори на Київщині, також із колекції Загорського музею [29, с. 264-265].

З Новгороду походять декілька десятків наперсних іконок. Даний вид християнської культової пластики являється копією візантійських або київських іконок. На них зображувалися Розп'яття, Богородиця Одигітрія, святий Миколай Чудотворець, великомученик Георгій, різноманітні євангельські сцени. На наперсних іконках зображувалися поясні та в зріст фігури святих а багатофігурні композиції зменшувалися [8, с. 19].

У Новгороді знайдено 11 екземплярів підвісок-іконок. Їх носили на шиї. Більшість іконок круглої форми, литі, з вушком, зображення на них односторонні.

Найдавніші підвіски-іконки знайдені в Неревському розкопі і датуються початком XII ст. Підвіска діаметром 2,8 см. На лицевій стороні зображені дві погрудні рельєфні фігури святих апостолів Петра і Павла.

Іконка діаметром 2,3 см, з погрудним зображенням святого Фоми. 70-80-ми роками XII ст. датується іконка прямокутної форми з напівкруглими закінченнями зверху. Розміри 1,7×3 см; 1,7×2,5 см. На них зобра-

---

жені випуклі поясні фігури святих. В культурному шарі XIII ст. знайдені дві підвіски-іконки із зображенням крилатих фігур в зріст. Одна із іконок діаметром 3,7 см датується початком XIII ст. Зображена на ній фігура в лівій руці тримає посох, крила її розпростерті [30, с. 62].

Таким чином, виявлені предмети християнської культурної символіки дозволяють простежити шляхи поширення християнства на території Новгородської землі. Дослідити взаємовпливи візантійської та давньоруської іконографічної традиції.

Список використаних джерел та літератури

1. Алешковский М.Х. Русские глебо-борисовские энколпионы 1072-1150 гг. // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. – М., 1974. – С. 104-125.
2. Афанасьев Ю.И. К вопросу о христианизации Гдова и Псковской земли // Псков. – 2010. – № 33. – С. 23-31.
3. Беляев Л.А. «Индекс христианского искусства» и новгородские каменные иконки // РА. – 2004. – № 1. – С. 55-63.
4. Бочаров Г.Н. Прикладное искусство Новгорода Великого. – М.: Изд-во «Наука», 1969. – 126 с.
5. Гнутова С.В. Медная мелкая пластика Древней Руси (типология и бытование) [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.kirovold.ru>.
6. Гнутова С.В. Кресты-энколпионы домонгольской Руси // Православие в Древней Руси. – М., 1990.
7. Гнутова С.В., Зотова Е.Я. Кресты. Иконы. Складни. Медное художественное литье XI – начала XX века из собрания центрального музея древнерусской культуры и искусства имени Андрея Рублева. – М., 2000. – 127 с.
8. Гормина Н.В. Христианские древности. Художественный металл XI-XIX веков, в собрании Новгородского музея-заповедника. Путеводитель по выставке. – М.: Северный паломник, 2005. – 104 с.
9. Каргер М.К. История культуры Древней Руси. Домонгольский период. Материальная культура. – М.–Л., 1951. – Том 1. – 478 с.
10. Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты – реликварии XI-XIII вв. – СПб, 2003. – 433 с.
11. Кузьмин С.Л. Крещение и христианизация Новгородской земли: акт и процесс по данным археологии // Церковная археология. Материалы Первой Всероссийской конференции. – СПб-Псков, 1995. – Часть 1. – С. 87-90.
12. Макаров Н.А., Чернецов А.В. К изучению культовых камней // [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.country.site.spb.ru/Library/Makarov_Chernetsov.htm;
13. Макарова Т.И. Черневое дело Древней Руси. – М., 1986. – 155 с.
14. Мусин А. О распространении христианства в Древней Руси IX-XIV вв. на основе данных археологии и письменных источников // [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.ricolor.org>.
15. Мусин А.Е. Крест-тельник из Псковского кремля (к характеристике корпуса древнейших русских крестов) // Памятники средневековой культуры. Открытия и версии. – СПб., 1994. – С. 154-163.
16. Мусин А.Е. Паломничество и особенности «перенесения сакрального» в христианской Европе // [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.hierotopy.ru/contents/NewJerusalems_11_Musin_PilgrimageInWesternEurope_2009_RusEng.pdf.
17. Мусин А.Е. Археология «личного благочестия» в христианской традиции Востока и Запада // Христианская иконография Востока и Запада в памятниках материальной культуры Древней Руси. – СПб., 2006. – С. 163-222.
18. Мусин А.Е. Археология древнерусского паломничества в Святую Землю XII-XV вв. // Богословские труды. К 150-летию Русской Духовной миссии в Иерусалиме (1847-1997). – М., 1999. – № 35. – С. 92-110.
19. Николаева Т.В., Чернецов А.В. Древнерусские амулеты-змеевики. – М. «Наука», 1991. – 124 с.
20. Переседов И.Г. Об амулетах-змеевиках и их связи с нательными крестами и иными предметами церковной культуры // [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.ec.dejavu.ru>.
21. Петров Н.И. Могилы превысокие: языческие курганы племенной аристократии Северо-Западной Руси VIII-XI вв. // [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.rss.archives.ceu.hu>.
22. Полубояринова М.Д. Полудрагоценные камни и янтарь в Древнем Новгороде // Новгородские археологические чтения. Материалы науч. Конференции, посв. 60-летию археологического изучения Новгорода и 90-летию со дня рождения основателя Новгородской экспедиции А.В. Арциховского. Новгород, 28 сент. – 2 окт. 1992 г. – Новгород, 1994. – С. 80-87.
23. Порфиридов Н.Г. О некоторых вопросах истории прикладного искусства Древнего Новгорода // Культура и искусство Древней Руси. – Л., 1967. – С. 96-101.
24. Порфиридов Н.Г. Древней Новгород. Очерки из истории русской культуры XI-XV вв. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – 307 с.
25. Пуцко В.Г. Об иконографии ранних Новгородских амулетов-змеевиков // [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.bibliotekar.ru>.
26. Пуцко В.Г. Святые всадники в новгородской каменной пластике // Староладожский сборник. – СПб.: Старая Ладога, 1998. – С. 105-115.

-
27. Рыбина Е.А. Мир вещей средневекового Новгорода (по археологическим находкам) // Вестник Новгородского государственного университета. – 2006. – № 38. – С. 14-19.
  28. Рыбаков Б.А. Декоративно-прикладное искусство Руси X-XIII вв. – Л., 1971. – 118 с.
  29. Седова М.В. Каменные иконки древнего Новгорода // СА. – 1965. – № 3. – С. 262-266.
  30. Седова М.В. Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X-XV вв.). – М.: Изд-во «Наука», 1981. – 194 с.
  31. Янин В.Л. Крещение Новгорода и христианизация его населения // Введение христианства у народов Центральной и Восточной Европы. Крещение Руси. (Сборник тезисов). – М.: Изд-во «Наука», 1987. – С. 61-63.

Список скорочень:

РА – Российская археология

СА – Советская археология

Юлія Курдина

аспірантка кафедри історії України
та етнокомунікації Національного
університету «Львівська політехніка»
м. Львів

УНІВСЬКА ЛІСОВА ГУТА: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ

У статті розглядається Унівська лісова гута в світлі археологічних даних. Подається опис склоробних печей, інструментів, скляних виробів та інших знахідок. На основі цього робляться висновки стосовно значення даної пам'ятки для визначення рівня розвитку місцевого скловиробництва та перспектив продовження вивчення гут.

Ключові слова: гутництво, Унів, венеційське скло, склоробна піч, скляні вироби.

Розвиток гутництва на території України у вітчизняній історіографії представлений доволі фрагментарно. Цілісні дослідження, в яких би розглядалися й реконструювалися різні складові скловиробництва на українських теренах, дотепер вітчизняними науковцями не проводилися. Дещо наблизився до цього С. Мартинюк, одна із публікацій якого є спробою узагальнити історію скляного виробництва, при чому значну увагу дослідник приділяє також гутному склу [7]. Водночас вважати роботу вичерпною у даному питанні не доводиться.

Частіше зустрічаються відомості про поодинокі знахідки скляних виробів, які не прив'язані до конкретних склоробних центрів. Зокрема це публікації В. Гупало, М. Лосик [5], В. Рудого, В. Касюхнич, Г. Вітвіцької [12], І. Свешнікова [13] тощо. Автори наводять описи скляних виробів, їх датування, в окремих випадках висловлюють припущення щодо місця виготовлення знахідок.

Очевидно, що дослідження гутництва можливе лише за умови наявності відповідних джерел, серед яких важливе місце належить матеріалам археологічних досліджень. Серед них можна виділити роботи М. Филипчука [15], С. Мартинюка [8], Р. Береста [2]. Дослідники подають описи склоробних майстерень та виробів, що дозволяє більш оптимально оцінювати діяльність склоробних центрів. Варто зауважити, що досліджені осередки лише частково репрезентують весь масив скляних гут XV – першої половини XIX ст., які діяли на західноукраїнських землях. При цьому на особливу увагу заслуговує Унівська лісова гута як одна із археологічно досліджених пам'яток регіону.

У 1996–1997 рр. Святославом Мартинюком проводились роботи з метою знайдення гут в Гологорах та в околицях Потелича, однак вони не принесли результатів. Влітку 1998 р. планувалось обстеження урочища Гута в с. Підтемному та біля Свіржа, однак в цей час було відкрито іншу пам'ятку, що відтермінувало дослідження вказаних об'єктів на невизначений час. Археолог М. Филипчук та історик І. Мицько, обстежуючи межі угідь Унівської Свято-Успенської лаври (Перемишлянський р-н Львівської обл.), натрапили на гуту, розташовану в урочищі Суходіл [9, с. 182]. Вдруге пам'ятка досліджувалась у 2000 р. під керівництвом С. Мартинюка та Р. Береста. На підставі ряду ознак час існування гуті визначається останніми десятиліттями XVI – початком XVII ст. [8, с. 345].

Унівський монастир існував з кінця XIII ст. і був заснований правителями чи церковними колами Галицько-Волинської держави. Найдавніша документальна згадка про монастир міститься у королівській грамоті, виданій 18 жовтня 1395 р. [10, с. 10–12]. У 1401 р., на основі грамоти короля Ягайла, монастирю було передано землі сусідніх сіл Млинівців та Якторова [4, с. 3]. Унів був центральним монастирем Галицької єпархії. Йому адміністративно підпорядковувалися всі обителі на величезній території від північних околиць Львова до Кам'янця Подільського. Виняток становив лише Святоюрський монастир у Львові, де пере-

бував єдиний на той час архімандрит. Натомість Святооунуфріївська обитель Львова в 1469 р. була передана під юрисдикцію Унева [10, с. 15]. Монастирське господарство завжди було досить великим та прибутковим, про що свідчить майже столітня боротьба львівських владик за Унівську архимандрію. Значні маєтності і стали основною причиною ліквідації монастиря в 1790 р. [10, с. 85]. Виробничий комплекс, виявлений дослідниками, розміщувався за 1,5–2 км на північ від впадіння Суходольського потоку в р. Гнила Липа, тобто саме на межі землеволодінь Унівського монастиря. Зараз це місце вкрите буково-грабовим лісом. У центрі заплави струмка було виявлено три підвищення майже прямокутної форми антропогенного походження, висотою 0,8–1 м та довжиною однієї із сторін від 6 до 8 м. На місці одного з них добре простежувалася кам'яна кладка, розміром 3,2×3,2 м і висотою від рівня сучасної поверхні – 0,3–0,4 м. Фрагменти подібної кладки було виявлено і в інших підвищеннях. Відстань між підніжжями насипів складала не більше 3–4 м. Вона була виражена напівокругленими рівчачками шириною до 1,5 і глибиною – 0,5 м. Таким чином, всі три об'єкти склали компактну групу. Інші, можливі рештки споруд і ям, збереглися у вигляді округлих (діаметром від 1 до 3,5 м) та аморфних в плані заглиблень [15, с. 6] (Рис. 1).

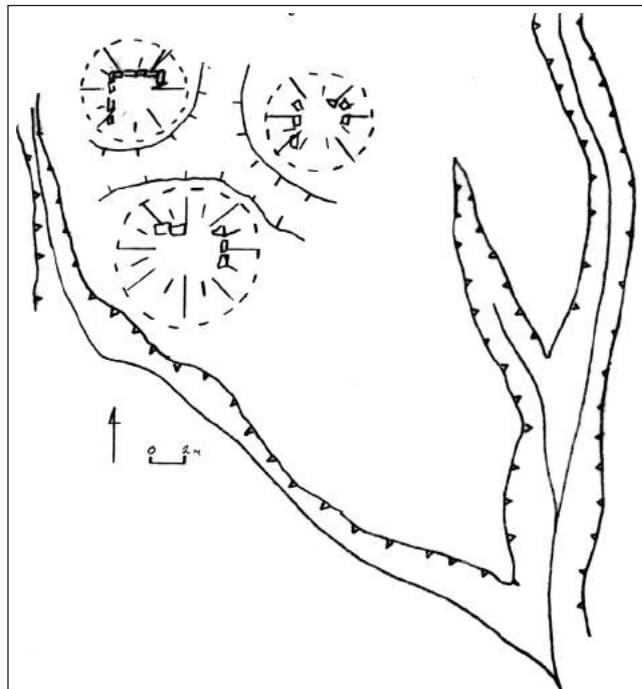

Рис. 1. Розміщення склоробних печей за М. Филипчуком

Під час дослідження у траншеї №1, закладеної на місці одного із квадратних підвищень [15, с. 7], було виявлено склоплавильну піч, яка споруджена лише з природних елементів – каменю, глини, піску. Зовнішня довжина фундаментів печі становила 4,8 м, ширина – 2,9 м; внутрішні розміри камери – 4,2 і 2,5 м відповідно [8, с. 346].

Піч мала дві камери: варильну, у якій на лавах обабіч каналу стояли скловарильні тигли і яка була перекрита глиняним склепінням із вікнами для набирання скла; опічок (камера над «широм»), до якого з варильної камери вів глиняний лежак із засувкою, що регулювала доступ гарячого повітря. Опічок служив для випалювання виробів (Рис. 2, 3). Стіни каналу у варильній камері, як і його дно, викладені з тесаного, добре припасованого каміння. На стінах зберігся шар піщано-глиняної обмазки товщиною до 10 см, який захищав камінь від дії високої температури. Печі такої конструкції використовувалися до XVIII ст. У пізніші часи піч до вікон мурували з цегли, і лише склепіння набивали глиною на зробленому з дощок каркасі. Відсутність уламків цегли підтверджує, що скловарильна піч не могла бути збудована пізніше першої половини XVII ст. [11, с. 14].

Рис. 2

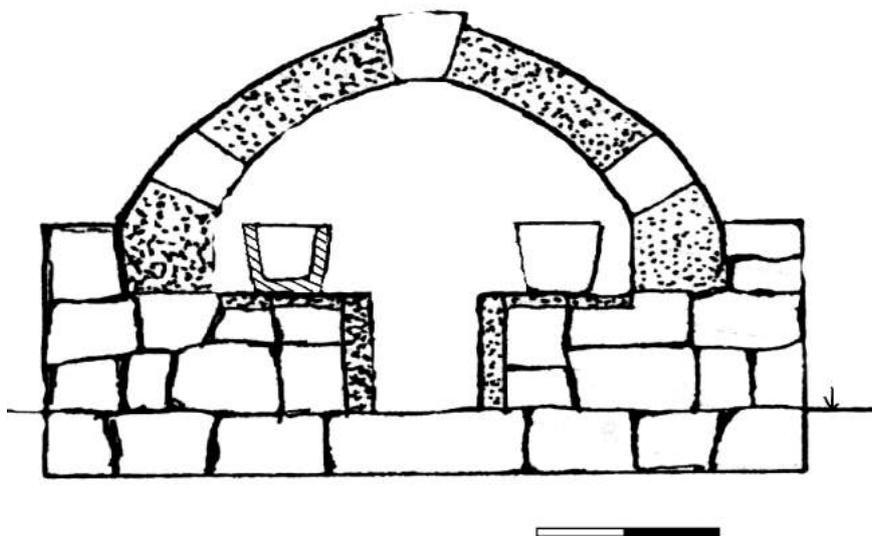

Рис. 3. Реконструкції скловарильної печі з Унева: 2 – за Р. Берестом; 3 – за С. Мартинюком

Рухомий матеріал з траншеї №1, а це як правило зразки вогнетривів, характеризується наступним чином: уламки скловарильних тиглів, виготовлених з однорідних вогнетривких матеріалів, шляхом набивання останніх у дерев'яні матриці. Форма тиглів (дійниць) нагадує зрізаний конус, сильно наближений до циліндра. Вінья – злегка відігнуті назовні. В нижній частині кожної посудини простежується заглиблена канавка, шириною до 3–4 см; уламки горщиків (тиглів) для варки емалей; керамічні штампи для формування наліпів на виробках, т. зв. «малинки» [15, с. 7].

Розвідкова траншея № 2, розміром 2×1 м, була закладена за декілька метрів на захід від попередньої, на краю стрімкого схилу, в місці звалища гутних відходів. Глибина суцільного культурного шару досягала 1 м. На думку С. Мартинюка та О. Звіра, така потужність відходів вказує на те, що тривалість функціонування комплексу складала 40–50 років. Цікавим є факт місцезнаходження звалищ. За двісті років звичка вивозити відходи і вимощувати ними територію та відкоси виробничої площадки не змінилася, що, на думку М. Филипчука, є непрямим підтвердженням збереження протягом століть технології «лісового гутництва» [15, с. 7–8].

У серпні 2000 р. проводилося суцільне розкопування об'єктів. Було закладено сітку квадратів 2×2 м таким чином, щоб вийти за межі об'єктів, досліджених у 1998 р. При цьому, напрям було взято від західного краю траншеї №1 [15, с. 13]. В ході досліджень підтверджено, що гутище складалося з трьох [1, с. 14] склоплавильних печей, що розташовувались на місцевості у формі рівностороннього трикутника, умовна вершина якого відносно осі координат була дещо зміщена у північно-західному напрямку. З північного боку знаходилась одна піч, а з південного – дві печі. Відстань між ними становила приблизно 10 м. Зі східного боку гутища знаходилась споруда стовпової конструкції розміром 3,8 × 4,6 м, яка, ймовірно, слугувала майстрам укриттям в часи негоди, приміщенням для зберігання сировинних запасів, місцем приготування плавильної маси, складом для збереження виготовленої продукції, інструментарію тощо. Із західного боку гути на відстані 10 м від краю печей знаходився глибокий яр, у який скидали побиту та браковану продукцію [3, с. 550].

Впродовж 1998–2000 рр. на місці існування гути виявлено наступні знахідки: фрагменти скловарильних тиглів – 24 шт., фрагменти вогнетривів – 6 шт., фрагменти керамічних інструментів – 23 шт., фрагменти виробів з кольорового скла – 33 шт., фрагменти виробів з безколірного скла – 41 шт., фрагменти оболонок – 77 шт., фрагменти емальованого скла – 17 шт. [8, с. 347].

При дослідженні гутища знайдено деякі інструменти. Це – фрагмент складувної піщали, пружина розвідних або зарізних ножиць, а також зубчате коліщатко на ручці, виготовлений із уламка складувної трубки. Металеві предмети дуже поіржавіли. Лише долото ковальської роботи, яким користувалися для обробки каменю чи дерева, з рівно відшліфованим лезом, збереглося добре, що, можливо, пов'язане з гатунком криці, або з кращими умовами зберігання у щільному глинистому ґрунті [11, с. 15].

До знарядь, якими користувалися при виготовленні шихти, належать також глиняні гарнці, фрагменти яких знайдені біля печі. Гарнці використовували для відмірювання сипучих речовин. Залишки меленого вапняку на дні та стінках підтверджують призначення гарнців. Просвердлений отвір у стінці одного з них, правдоподібно, служив мірною позначкою [11, с. 16].

Унікальними є знахідки «малинок» – наліпів, якими почали оздоблювати скло на початку XVII ст. Це невеличкі (5 см) куранти, розширений кінець яких має сферичне заглиблення, з контррельєфним орнаментом. Вони виготовлені з дрібно меленої шамотної маси, добре випалені, мають велику міцність і вогнетривкість. Обидва штампи знайдено в обмазці склепіння перед отвором челюстей печей, куди їх вкинули разом із фрагментами тиглів, як наповнювач [8, с. 348].

На підставі розмірів тиглів визначено, що їх місткість складає 50–55 л. Окрім того, на основі фізико-хімічного аналізу встановлено, що тиглі виготовлені з місцевої глини. Більшість із них характеризуються сіро-коричневим, інколи – темно-сірим кольором по всій товщині тигля. Також встановлено, що вони піддавались температурі 1250–1300°C [6, с. 362].

У виробництві Унівської гути застосовувалося більше десяти видів різнокольорового скла [2, с. 8]. Аналізу було піддано шість зразків кольорового скла, в результаті чого встановлено, що вони належать до групи калієво-кальцієвих кремнеземних виробів з підвищеним вмістом сполук калію та кальцію. Для складання склошихти використовувався власне попіл (зола), без переробки його на соду [6, с. 372].

Успішна діяльність скляної гути значною мірою залежить від приготування скломаси. Аналіз фрагментів та уламків виробів дозволяють визначити основні гатунки скла Унівської гути. Найбільше знахідок виготовлених з безколірного скла. Це був основний вид скломаси, з якої виготовлялись оболони для вікон, різноманітне скляне начиння. Склomаса не відзначалася стабільністю, поряд з якісним безколірним склом було скло, засмічене попелом, піском, частками вогнетривів. Нерідко скло має зеленуватий або жовтуватий відтінок, що пояснюється забрудненням піску оксидами заліза. Виходи піску поблизу гути мають шарувату структуру, де шари білого кварцового піску чергуються з жовтим і навіть іржаво-червоним [11, с. 16].

Біле скло за числом знахідок поступається безколірному. Відоме з античних часів, біле глушене скло отримували введенням у шихту оксидів олова або сполук фосфору в вигляді кістяної муки. У кінці XV ст. молочне скло почали виготовляти у Венеції, декоруючи його емалевим малюванням, крапковими орнаментаціями, геральдичними мотивами, гротесками. У XVI ст. на білому склі малюють сюжетні зображення, виконані у стилі видатних венеційських художників Вітторе Карпаччо і Джентіле Белліні.

Слід відмітити, що Львів, як значний центр міжнародної торгівлі, мав тісні зв'язки з Італією, зокрема із Венецією. Майстри-будівничі з Італії споруджували більшість визначних споруд Львова після пожежі 1527 р. за зразками італійських ренесансних міст. У Львові в цей час існувала колонія італійських купців, було венеціанське консульство [7, с. 185].

Кобальтове (синє) скло трапляється різних відтінків, від ледве забарвленого до гранично насиченого. Оксид кобальту присутній у численних, т.зв. перехідних відтінках білого, утворюючи цілу гаму голубих тонів. Гутниками Унівської гуті кобальтове скло використовувалося для дублювання білого і безколірного скла, декорування ниткою на гарячо, виготовлення філіграні, для наліпів (змійок). Зелене скло – забарвлювалося оксидом міді, можливо з невеликими домішками оксиду хрому. Застосування – подібно до кобальтового скла. Уламків фіолетового скла, для якого барвником служить манган, знайдено мало. Вживалося воно для видування виробів, декорування ниткою на білому і безколірному склі, дублювання [11, с. 16].

Червоне скло варилося на основі міді – т.зв. «печінкове червоне». У 1998 і 2000 рр. не знайдено жодного фрагменту виробу з червоного скла. Проте знайдено значну кількість уламків ниток із цього скла, часто зі слідами від пінцета, що вказує на те, що червоне скло використовували для виготовлення сітчастих філіграней. Кілька фрагментів виробів декоровані навиванням червоної нитки і зачісуванням на гарячій банці. Можливо, що червоне скло варилось у тиглях для емалей і використовувалося лише для декорування.

Виявлені емалі для малювання на склі варилися у невеликих тиглях, які ставили у скло варильну піч. Зварену у горщику емаль виймали з печі і виливали в холодну воду, де вона розтріскувалася на дрібні кушочки, які товкли, а потім розтирали курантами. На гутищі знайдено фрагменти тиглів, кусочки емалі, фрагменти мальованих виробів. Базовими були емалі білого, червоного, синього, жовтого, чорного кольорів. Зелений, коричневий, сірий та інші кольори, правдоподібно, отримували змішуванням. Кольорова гама типова для середньоевропейського мальованого скла [11, с. 17]. Результати хімічного аналізу показали, що для виготовлення емалі та скла використовували один склад шихти, не змінюючи при цьому вмісту основних склаутворюючих компонентів, додаючи лише ті чи інші барвники [6, с. 373].

У реєстрах підйомного матеріалу досліджень 1998 і 2000 рр. зафіксовано 104 фрагменти, які визначаються з повною, або майже повною достовірністю як фрагменти, що належать певним виробам [11, с. 17]. Асортимент продукції, що вироблялася на гуті, свідчить про високий технологічний рівень. Серед знахідок, як правило, домінують тонкостінні (до 1–2 мм) вироби [15, с. 8].

Відсутність системних досліджень історії скла в Галичині, яка, за словами С. Мартинюка, в період Відродження була єдиним склярським регіоном України, призвела до появи хибної думки, що скло цього періоду в Україні не мало чіткої стилевої визначеності, було явищем маргінальним і досягло лише ремісничого рівня. Тому все якісне мистецьке скло приписували західноєвропейським гутам і лише скло найпростіших гатунків і форм визначали як вітчизняне [11, с. 21]. Зокрема, такої думки дотримується Олена Харитонова. За її словами, технічний рівень гутного склоробства XVII–XVIII ст. був невисокий, кустарний. Водночас, знайдені гутні вироби українського походження на городищі Гермонаса – Тмутаракань (Таманський півострів) та під час робіт на місці Новобогородицької фортеці (Дніпропетровська обл.) дослідниця використовує як один із аргументів для обґрунтування наявності політичних, економічних та культурних українсько-турецьких зв'язків [16, с. 218–221].

На думку фахівців, які досліджували Унівську гуту, вона є еталонною пам'яткою для вивчення історії скла в Україні. В результаті проведення тут археологічних робіт буде сформоване унікальне джерело, яке дозволить вирішити низку актуальних проблем, пов'язаних із скловиробництвом, зокрема, спростуванням тези про появу кольорового скла на українських землях не раніше середини XVII ст. [14, с. 114]. Приналежність виявлених виробів до «венеціанської» технології є прямим свідченням високого середньоевропейського рівня виробництва Унівської гуті [15, с. 9]. Матеріал, здобутий під час дослідження гутища, дозволить визначити вітчизняну продукцію в інших масивах археологічного скла, знайденого у Львові, Олеську тощо, послужить для атрибутування скла у музейних колекціях [8, с. 355].

Таким чином, Унівська лісова гута являє собою унікальний комплекс для дослідження гутництва як поліаспектного процесу, а саме таких його складових, як технологія виробництва, скляні вироби, географія та особливості розміщення гут. Використання техніки філіграні підтверджує високий рівень майстерності унівських склярів та може свідчити про наявність певного попиту на вишукані скляні речі серед місцевого населення, а, отже, і про його соціальний статус. Продовження дослідження гутища стали б кроком на шляху систематизації та узагальнення уявлень про західноукраїнське гутництво загалом та особливості організації склоробного процесу зокрема.

Список використаних джерел та літератури

1. Берест Р. Основні підсумки археологічних досліджень давньоруського Унівського чернечого комплексу (1999–2002 рр.) / Р. Берест // Археологічні відкриття в Україні 2002 – 2003 рр. Збірка наукових праць. – К., 2004. – Вип. 6. – С. 7–8.
2. Берест Р. Середньовічне гутне виробництво з лісових угідь Унівської Святоуспенської лаври / Р. Берест // Записки НТШ – Львів: НТШ, 2007. – Т. ССLIII. – С. 548–556.
3. Берест Р. Середньовічні чернечі промисли, господарські заняття та виробництва у Галичині / Р. Берест // МДАПВ. – Львів, 2010. – Вип. 14. – С. 204–217.
4. Гірський Б. Унів. Коротка хронологія Святоуспенської Лаври. Початок XIV – початок XXI століть / Б. Гірський. – Львів, 2005. – 160 с.
5. Гупало В. Скляні вироби із розкопок у колишньому бернардинському костелі в Дубні / В. Гупало, М. Лосик // МДАПВ. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – Вип. 13. – С. 263–279.
6. Лосик М. Фізико-хімічні дослідження вогнетривів і скла Унівської Святоуспенської лаври / М. Лосик // АДЛУ. – Львів, 2002. – Вип. 5. – С. 362–378.
7. Мартинюк С. Давнє скло в Україні / С. Мартинюк // Скло України. – К.: «Світ успіху», 2004. – С. 176–196.
8. Мартинюк С. Скляна гута кінця XVI – початку XVII століть в околицях лісових угідь Унівської Святоуспенської Лаври / С. Мартинюк // АДЛУ. – Львів, 2002. – Вип. 5. – С. 344–361.
9. Мартинюк С. Продовжуємо дослідження старих гутищ / С. Мартинюк // Вісник ЛАМ. – Львів, 1998. – Вип. 9. – С. 181–184.
10. Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі (кінець XIII – кінець XX ст. / І. Мицько. – Львів: Свічадо, 1998. – 319 с.
11. Петрякова Ф. Звіт. Гутне виробництво в Галичині. Історичний розвиток, традиції та сучасність / Ф. Петрякова, С. Мартинюк, М. Лосик // Архів Львівської академії мистецтв. – ДБ № С 01 – 98. – Львів, 2003. – 66 с.
12. Рудий В., Археологічні дослідження НДЛ-81 Львівського університету на Стрийщині в 2000–2001 рр. / В. Рудий, В. Касюхнич, Г. Вітвіцька // АДЛУ. – Львів: Львівський університет ім. І. Франка, 2003. – Вип. 6. – С. 16–37.
13. Свешніков І. Скло з місця битви під Берестечко / І. Свешніков // Скло в Україні. Історія та сучасність: матеріали наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 36–40.
14. Тищенко О. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII – XVIII ст.) / О. Тищенко. – К.: Либідь, 1992. – 191 с.
15. Филипчук М. Звіт про результати розвідково-рятивних археологічних досліджень на території літописного Пліснеська (Бродівський район) та в околиці Унівського монастиря (Перемишлянський район Львівської області) / М. Филипчук // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 13, оп. 1. – Львів, 1999. – 45 с.
16. Харитоновна О. До питання українсько-турецьких культурних відносин: українське гутне скло в турецькому археологічному комплексі XVII ст. // Історія і культура Придніпров'я (збірка наукових праць) / О. Харитоновна. – К., 2009. – С. 218–221.

Список скорочень:

АДЛУ – Археологічні дослідження Львівського університету

Вісник ЛАМ – Вісник Львівської академії мистецтв

ІА ЛНУ ім. І. Франка – Інститут археології Львівського національного університету ім. І. Франка

МДАПВ – Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття та Волині

Олена Вільчинська

головний зберігач Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець»

ШКІРЯНА ПОЯСНА СУМКА – КАЛИТА З АРХЕОЛОГІЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ НІАЗ «КАМ'ЯНЕЦЬ»

У статті розглядаються шкіряні вироби з археологічних колекцій, як важливе джерело для вивчення побуту, культури, вбрання середньовічних міст. Подано опис поясної сумки (калити) кінця XV–XVI ст. з фондів НІАЗ «Кам'янець».

Ключові слова: пам'ятки матеріальної культури, джерело, речові пам'ятки, колекції, музейний предмет, група зберігання, сумка-ташка, калита, консервація.

Речові пам'ятки матеріальної культури залишаються цінними джерелами інформації, які доповнюють писемні та іконографічні матеріали про події, життя, побут, історію людства. Речові пам'ятки, (групи – «Археологія», «Архітектурні деталі», «Нумізматика»), з фондів НІАЗ «Кам'янець» формуються за матеріалами

археологічних досліджень, архітектурно-археологічного нагляду за земляними роботами, випадковими знахідками, які виявлені на території Заповідника.

Група «Археологія» представлена переважно керамічними виробами – це посуд, кахлі, плитки підлоги, підсвічники, люльки, до металів відносяться ружанцеві медальйони, ікони-мініатюри, каблучки, хрестенколпійон тощо. Колекція виробів зі шкіри є найменшою з групи «Археологія». Незначна кількість шкіряних виробів, виявлених під час археологічних досліджень, зумовлена поганою збереженістю шкіри, на яку впливають ряд чинників: вологість ґрунту, місце виявлення – з поховання або випадковість знахідки. Археологічні знахідки зі шкіри зазвичай мають поганий стан – фрагментарну збереженість, шкіра в більшості випадків тьмяна та темна, з тріщинами та розривами, суха та ламка. Тому шкіряні вироби складно ідентифікувати, вони потребують додаткового дослідження та вчасного проведення консерваційних робіт [6, с. 58].

Тематику шкіряних виробів з археологічних розкопок досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні науковці. Терещенко О. В. дослідила комплекти давньоруських набірних поясів, які могли містити підвісні шкіряні сумки-ташки, які використовувались для носіння дрібних речей і грошей [12, с. 302-305]. Шкіряному виробництву на території Росії присвятив своє дослідження Курбатов А.В. [7]. На прикладі археологічного матеріалу з досліджень давнього Новгорода (Росія) Матехіною Т.С. зроблено аналіз, класифікацію шкіряних виробів, серед яких поясні шкіряні сумки, гаманці, чохла тощо [9]. Характеристику шкіряних вмістилищ було розроблено російською дослідницею Рибіною Є.А. [11].

Більшість шкіряних виробів, після проведення археологічних досліджень потрапляють в колекції музеїв і заповідників та набувають статусу музейних предметів, після чого проводиться робота з їхньої реставрації [8, с. 368-369] з подальшим експонуванням та веденням в науковий обіг шляхом створення картотек, каталогів, путівників тощо. До колекцій зі шкіри потрапляють різні види взуття, деталі одягу, аксесуари – поясні реміні, хрести, гудзики, нашивки, деталі кінського спорядження, різноманітні чохла для зброї – налуччя, колчани тощо. Особливу увагу привертають шкіряні гаманці та сумки.

У давньоруській мові зустрічається багато назв шкіряних сумок (вмістилищ) – гаман, капторга, карман, кисет, мішок, сума тощо [10, с. 113-114]. В давній Русі часто використовували назву калита до грошової сумки, мішка, пояса [4, с. 36].

Назва калита згадується у давньоруських документах XIV ст. (літописах, берестяних грамотах) та стоується майна князів московських. Саме прізвисько «Калита» мав московський князь Іоанн Данилович (1328-1340 р.р.), який проводив державницьку політику по зміцненню провідної ролі Великого князівства Московського. У російській історіографії він відомий під ім'ям «Собирателя земли Русской и государя-отца», що впорядкував норми феодального права, податкової системи, сприяв розвитку торгівлі, поліпшенню фінансового стану Московського князівства, а за своє багатство у народі отримав прізвисько «Калита» (носив з собою мішок чи калиту, наповнену грошима) [5, с. 655-656].

Виготовлялась калита зі шкіри. Найбільш цінними були грошові сумки з сап'яну (фарбованої, тонкої, м'якої козячої шкіри), які прикрашались золотою вишивкою з зображенням птахів та тварин, часто містили золоті прикраси [3, с. 437]. Знахідки поясних сумок XV-XVI ст. нечисленні, а їх стан збереження рідко дає змогу повністю їх реконструювати. Відомі знахідки московської, новгородської калити XV-XVI ст., добра збереженість яких дозволяє відновити первісний вигляд грошової сумки [9, с. 9]. Калита складна у крої, могла мати кілька відділень, які складались з окремо викроєних деталей, часто виготовлених з кількох шарів шкіри, передбачено було і пристосування для підвішування за пояс [7, с. 33]. Калита була складним шкіряним виробом, який виготовляли майстри по шкірі, чоботарі. Вона була невід'ємною атрибуцією середньовічного вбрання, її орнаментация та декорування могли визначити стать, соціальний статус власника. Період її носіння припадає на XV-XVI ст., та в подальшому зменшується з появою у одязі кишень [10, с. 113].

На території України гаманці на реміні були у вжитку і в XIX ст., так в державному музеї українського народного декоративного мистецтва (м. Київ) зберігається унікальна «калитка» з Волині, декорована круглими мідними бляхами [2, с. 178, 189].

Найбільш цікавим шкіряним виробом з археологічної колекції фондів НІАЗ «Кам'янець» є калита (поясна сумка), кінця XV – початку XVI ст. [13]. Дана знахідка виявлена на території садиби коменданта фортеці, пам'ятці архітектури і містобудування (XV ст., 1770 р., XIX ст.) по вул. Вірменській, 2-а, м. Кам'янець-Подільського. У 1987-1991 роках, під час проведення ремонтно-реставраційних робіт на території пам'ятки у відвалі з розчистки фундаментів було виявлено цікаві фрагменти шкіряного виробу. В процесі дослідження з'ясувалось, що дана знахідка відноситься до поясних сумок кінця XV початку XVI ст. – калита.

Калита має погано збережені три фрагменти. Перший, найбільший за розміром (висота – 22 см, ширина – 18 см), по формі близький до трапеції з заокругленими кутами, по центру основи з загостренням, складається з двох шарів шкіри, у верхній частині викроєна петля під пояс. По контуру виробу у два ряди проходять подовжені проколи для шиття (довжиною – 2,5-3,0 мм), перпендикулярні до країв (рис. 1). Друга деталь (висота – 10,5 см, ширина – 15,5 см) також трапецієвидної форми з заокругленнями, у верхній

кромці простежуються залишки кріплення під пояс. Деталь складається з трьох шарів шкіри, по кромці прошита шкіряною полосою в один ряд з направленням продовжених проколів (довжиною – 2,5-3,0 мм), перпендикулярних до країв (рис. 2). Третій фрагмент калити у формі клапану, що складається з двох шарів шкіри, прошитих в один ряд по краях деталі з направленням продовжених проколів для шиття (довжиною – 2,0-2,5 мм), перпендикулярних кромці (рис. 3). Три фрагменти виготовлено зі шкіри товщиною 1,0-1,5 мм, колір темно-коричневий, тьмянний, місцями потертий, розірваний та тріснутий, декор відсутній.

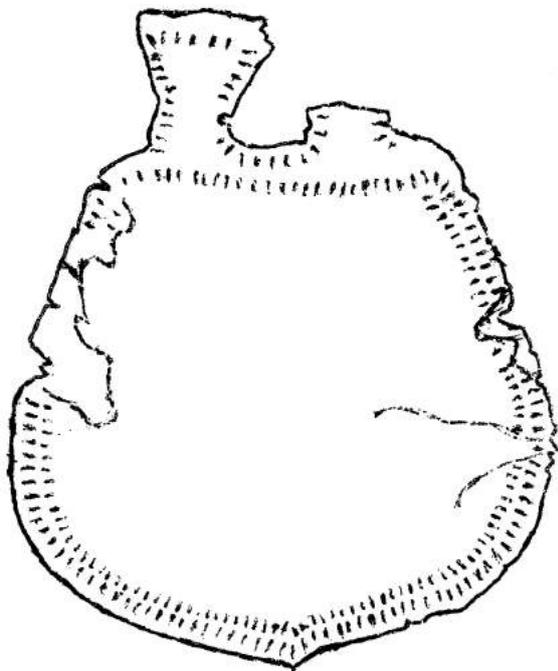

Рис. 1

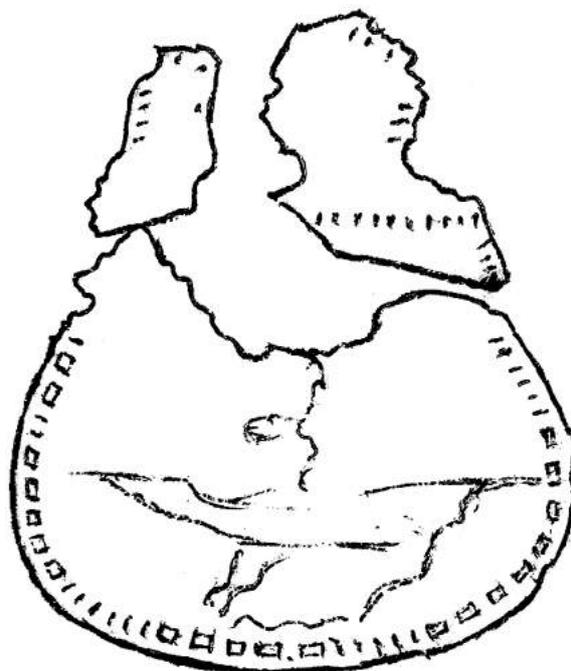

Рис. 2

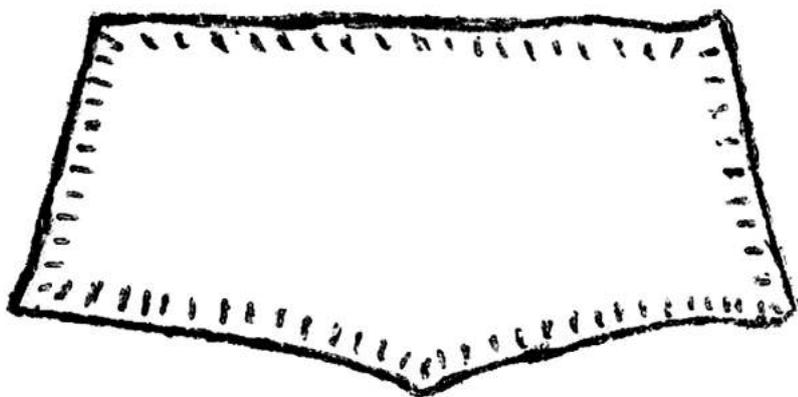

Рис. 3

Часткова збереженість даної археологічної знахідки не дозволяє нам повністю визначити модель поясної сумки, достовірну належність даних фрагментів до однієї або трьох окремих сумок. Але за аналогією до московської, новгородської калити, за класифікацією Т. Матехіної [9, с. 18-19], припускаємо, що дана знахідка відноситься до поясних сумок із клапаном з широкими петлями для підвішування з двома або більше відділеннями – калита, яка використовувалась у XV-XVI ст.ст. для носіння грошей. Виявлені фрагменти

за текстурою шкіри, формою крою могли бути деталями складного виробу калити з двох відділень з послідовністю складання фрагментів – другий фрагмент накривався третім клапаном, перший фрагмент був верхнім великим клапаном, збережені петлі використовувались для підвішування за пояс [1, с. 7].

Отже, калита з фондів НІАЗ «Кам'янець» дає змогу реконструювати елемент середньовічного вбрання XV-XVI ст., вивчити тенденції вжитку в побуті сумок-гаманців на теренах Русі та сусідніх землях купцями та іншими верствами населення, представляє інтерес у дослідженні технологічних процесів шкіряного виробництва, розвитку торгівлі тощо.

Список використаних джерел та літератури

1. Вільчинська О.В. «Калита, кін. XV – поч. XVI ст.» / О.Вільчинська // Магістрат Руський: видання НІАЗ «Кам'янець». – Кам'янець-Подільський. – 2013. – №5 (вересень-грудень). – С. 7.
2. Державний музей українського народного декоративного мистецтва УРСР: Альбом / Авт.-упоряд.: Н.Л. Россошинська, Є.Д. Антоненко, Л.М. Ульянова та інші. – К.: Мистецтво, 1983. – 407 с., іл.
3. Калита // БСЭ / ред. Б.А. Введенський. – Государственное научное издательство «Большая Советская энциклопедия». – М., 1953. – Т. 19. – С. 437.

4. Калита // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 томах (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890–1907. – Т. 27. – С. 36.
5. Карамзин Н.М. История государства Российского: В 3-х кн. Кн. 1 – СПб.: Кристалл, 2000. – 704 с.
6. Консервация і реставрація пам'яток архітектури. Методичний посібник. – Київ-Львів, 1996. – 586 с.
7. Курбатов А. В. Кожевенное ремесло в средневековой России: Автореф. уч. ст. док. ист. наук / ИИМК. СПб. 2012. – 53 с.
8. Ланько Т.М. Реставрація шкіряного пояса з фондів Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника / Т. Ланько // Могилянські читання 2009: зб. наук. пр.: Мазепинська доба в культурі України / Нац. Києво-Печер. Іст.-культ. заповідник; Ред. рада В.М. Колпакова (відп. ред.) та ін. – К.: Фенікс, 2010. – С. 368–370.
9. Матехина Т.С. Кожаные изделия средневекового Новгорода: чехлы, футляры, сумки: Автореф. дис. канд. ист. наук / МГУ им. М.В. Ломоносова. – Москва, 2009. – 24 с.
10. Матехина Т. С. Сума, калита, лагальце / Матехина Т. С. // Родина. – М., 2007. – № 6. Три Софии. Киев-Новгород-Полоцк. – С. 113-116.
11. Рыбина Е. А. Изделия из кожи / Е. А. Рыбина // Археология СССР. Древняя Русь. Быт и культура. Отв. редакторы Колчин Б. Н., Макарова Т. И. – М., 1997. – С. 46-47
12. Терещенко О.В. Набірний пояс з 42-го кургану шестовицького некрополя: варіант реконструкції / О. Терещенко // Матеріальна та духовна культура Південної Русі: зб. матер. міжн. польов. археол. семін. (Чернігів – Шестовиця, 19–22 липня 2012 р.) / Інститут археології НАН України, Чернігівський Національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, Центр археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя імені Д. Я. Самоквасова. – Чернігів: ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, 2012. – С. 298–306.
13. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Група зберігання «Археологія». – № А-194.

Список скорочень:

НІАЗ «Кам'янець» – Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець»

Александр Стрельченко

старший преподаватель

Московского психолого-социального университета
г. Москва

Александр Заремба

отдел маркетинга и экскурсионной работы
Каменец-Подольского государственного
исторического музея-заповедника
г. Каменец-Подольский

ПОЗДНЕСРЕДНЕВЕКОВЫЙ МЕЧ ИЗ ОКРЕСТНОСТЕЙ КАМЕНЦА-ПОДОЛЬСКОГО

В сообщении речь идет о найденном в 2014 году возле Каменца Подольского мече, дано его описание, и сделана попытка его атрибутировать согласно общепринятым типологиям.

Ключевые слова: меч, Подолье, клинок, рукоять, навешие.

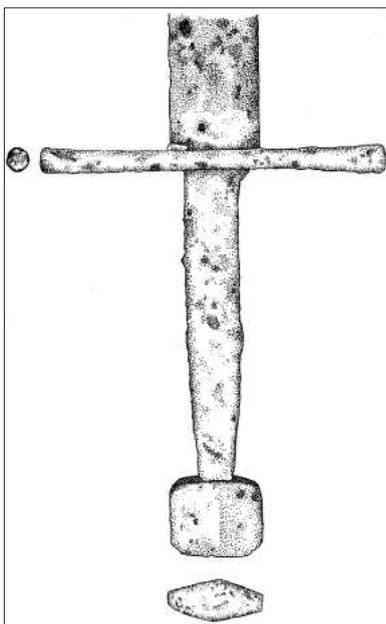
В сентябре 2014 года, севернее Каменца-Подольского, ориентировочно в квадрате между селами Приворотье Второе – Шатава – Корчевка – Гуменцы найден средневековый меч.

В наше время в научных кругах известно всего лишь о двух подобных находках на территории Хмельницкой области, таким образом найденный артефакт представляет значительный интерес при изучении средневековой военной истории Западного Подолья.

К сожалению, в данный момент меч находится в частной коллекции и подробности о месте и обстоятельствах находки владельцу не известны.

Состояние меча удовлетворительное. Несмотря на то, что поверхность покрыта слоем ржавчины, металл крепкий, клинок сохранил упругость. Утрачена при извлечении из земли незначительная часть острия.

Общая длина найденного меча 1228 миллиметров. Вес меча составляет 1,8 кг. Клинок прямой обоюдоострый. Длина клинка 995 мм. На обеих сторонах клинка проглядывается неглубокий округлый в профиле дол шириной примерно 10 мм. К середине клинка он практически исчезает. Точно говорить о его длине до расчистки клинка от ржавчины сложно. Ширина клинка по всей длине одинаковая 50 мм. Сужение острия короткое – всего около 30 мм. Толщина клинка меняется от 6 мм у перекрестья до 4 мм на расстоянии 30 мм от острия.

Рукоять прямая, её длина с навершием – 220 мм. Хвостовик неравномерно сужается к навершию, имеет прямоугольное сечение у гарды 31 × 9 мм (9 мм – толщина хвостовика с накипью между хвостовиком и перекрестьем, вообще после расчистки вероятно толщина хвостовика будет около 6,5 мм), у навершия 20×6 мм.

Навершие близко по форме к прямоугольнику закругленными углами размером 42×54 мм. В поперечном сечении оно имеет форму шестиугольника с небольшими гранями по бокам и вершинами снизу и сверху. Упоянутые вершины образуют вертикальные ребра на боковых плоскостях навершия. Боковые плоскости навершия имеют ширину около 11-12 мм, толщина навершия по ребрам 22 мм.

Перекрестье прямое, длиной 198 мм. В сечении близко к окружности на концах диаметром около 15 мм, возле клинка около 10 мм. Ширина перекрестья в месте где через него проходит клинок около 30 мм.

Меч на данный момент не очищен от рыхлой ржавчины и накипи из-за чего говорить о точных его размерах сложно. Также невозможно определить наличие каких либо клейм или знаков.

В виду того, что рассматриваемый меч был найден вне какого-либо археологического контекста, то его атрибуция возможна, по большей части,

исходя из внешнего вида оружия, сопоставив его с аналогиями.

Согласно наиболее распространенной классификации мечей, разработанной Э. Окшотом, клинок своей формой наиболее близок к подтипу XIIIa. По мнению автора классификации, подобные клинки в основном применялись с последней трети XIII до середины XIV вв. [8, с. 54-55; 15, с. 243-245]. Однако в свете новых исследований по мечам развитого средневековья, такая точка зрения справедлива только для некоторых отдельно взятых регионов Европы. Данное обстоятельство заставило нас обратиться к работе польского исследователя оружия М. Глосека «Среднеевропейские мечи X–XV вв.» [5], где на большом фактическом материале убедительно показано, что мечи с клинком подтипа XIIIa применялись в Средней Европе более длительное время, до 2-й половины XV – начала XVI вв. [5, с. 178]. А на отдельных территориях наряду с другими формами указанный подтип был широко распространен [5, с. 28-29]. В виду того, что место находки нашего экземпляра относительно близко к Венгрии, Польше и Словакии, клинок рассматриваемого меча может датироваться по аналогии с этими регионами весьма большим временным отрезком – последняя треть XIII – начало XVI вв.

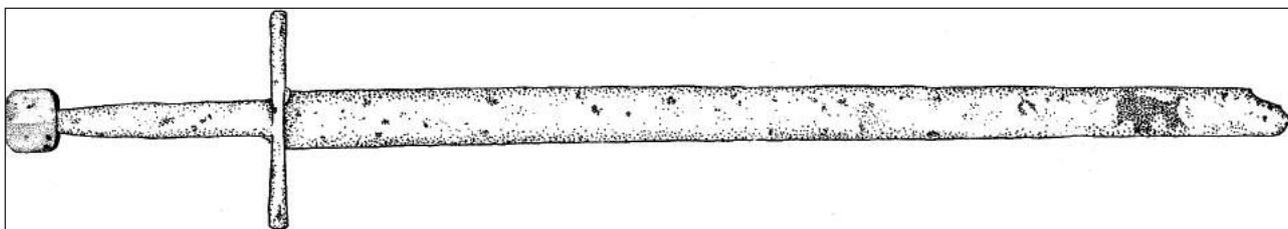
Кроме того обращают на себя внимание две особенности изучаемого меча. Первая – одинаковая по всей его длине ширина, и вторая – тупоугольное, близкое к закругленному, острие. Согласно классификации Глосека, такая форма клинков характерна для типа XXI [5, с. 30], который получил распространение в Средней Европе в XV – начале XVI вв. [5, с. 30]. Таким образом, датировку клинка можно было бы сдвинуть к указанному времени. Однако, польский специалист, без каких-либо существенных аргументов, данный тип отнес к так называемым «венецианским мечам», для которых характерны навершие подквадратной формы и крестовина в виде латинской литеры S. Вероятно, это объясняется тем, что ему было известно небольшое количество подобных мечей [5, с. 30]. Здесь же, как отмечалось, крестовина совершенно прямая. Таким образом, клинок найденного меча, по всей видимости, стоит рассматривать как локальный вариант подтипа XIIIa. В пользу нашего предположения подтверждается примером меча рубежа XV–XVI вв., который был обнаружен в Польской Силезии. Исследовавшие и опубликовавшие его авторы, отмечали, что клинок сочетал в себе признаки двух разных типов (типа XVa и XVII, по Окшотту) [3, с. 193; 196].

Кроме того, в середине 2000-х гг. сербский археолог и оружейвед Марко Алексич обстоятельно изучивший, на значительном объеме вещественных и письменных источников, вопросы, связанные с так называемыми «венецианскими мечами» [1, с. 70-75; 97-110]. Он пришел, в том числе, к выводу, что эфес сочетавший, навершие квадратной либо прямоугольной формы и S-видная крестовина, мог монтироваться на разные по форме клинки, в том числе, и на аналогичные нашему, варианты подтипа XIIIa [1, с. 106-107].

В этой связи для уточнения временных рамок для клинка обратимся собственно к вещественным источникам. В процессе их изучения, нам удалось выявить несколько экземпляров с похожей формой клинка. Первый меч происходит из Александрийского Арсенала, куда он попал, судя по надписи на клинке арабской скорописью «нашки», в качестве дара мамлюкским правителям в 1392 году. Опубликовавший его ученый Д. Александер, опираясь на источники, отнес данный образец к середине – второй половине XIV в. [2, с. 86-87, no. 44]. Два следующих меча также происходят из Александрии. Исходя из похожих надписей «нашки», они поступили подобным образом, только несколько позже, один между 1400 и 1401 гг. [13, с. 20, 22], второй – в 1436-1437 гг. [10, с. 103; no. 7]. Мнения специалистов в отношении датировки этих образцов практически

совпадают с точкой зрения Александера [10, с. 103; 13, с. 22]. Четвертый меч из собрания оружия замка Лидс (Англия) до этого довольно длительное время хранился в другом восточном арсенале, в Константинополе, после того как турки-османы захватили его в 1453 г. и сделали своей столицей. Там в одном из христианских храмов – церкви Св. Ирины, завоеватели организовали арсенал, где хранилось трофейное вооружение, захваченное после битвы у проигравшей стороны. Таковым является и данный экземпляр. Рассматривавший его специалист по европейскому оружию, К. Томас, исходя из аналогов, как самому оружию, так и клейму на клинке, датировал меч концом XIV – началом XV вв., а также предположил, что он был сделан в одной из оружейных мастерских Венгрии или Центральной Европы [12, с. 22-24; Figs. 3, 21]. Пятый меч с похожим клинком хранится в Музее Немецкой истории (Берлин). В отличие от всех предыдущих этот наиболее поздний. Изучившие его немецкие ученые, предположили, что он относится к концу XV столетия [7, с. 171, 365; no. 32].

Исходя из выше изложенного, датировку клинка найденного меча можно сузить до временных рамок с середины XIV – второй половины XV вв.

Наряду с клинком, выше была отмечена весьма интересная черта навершия – наличие с обеих сторон вертикального ребра. Специалистам, затрагивавшим вопросы о вариативности квадратных и прямоугольных наверший на мечах 2-й половины XIV – 1-й четверти XVI вв. в основном были известны формы либо гладкие, либо на каждой плоской стороне имелась круглая или полусферическая выпуклость [8, с. 110-111; 9, с. 182-183; 11, с. 170; 1, с. 24, 70-75]. Исключение здесь только упомянутая работа Глосека. В ней очень коротко отмечается, что подобные навершия могли быть разными и на схематическом рисунке приводятся известные ученому варианты, в том числе и с вертикальным ребром [5, с. 36; Рус. 3]. Судя по всему, на тот момент Глосек располагал информацией только об одном таком навершии у меча из Народного музея Чехии (Прага) [5, Tabl. XXXVI, fot. 2].

В процессе изучения публикаций и работ последних лет по европейским средневековым мечам, нам стало известно еще несколько экземпляров мечей с подобным навершием. Первый это т.н. «длинный меч» из Арсенала Александрии, который как и те что здесь упоминались, был преподнесен в качестве дара правителям Египта между 1400 и 1408 гг. Как полагает Д. Александер, его изготовили вероятно в середине – второй половине XIV в. и возможно в одной из мастерских на западе Балканского региона [2, с. 86-87, no. 42]. Второй меч был найден на территории современной Словакии. Изучивший находку В. Цепела (V. Šerela), по совокупности признаков и аналогий, датировал ее 1-й третью XV вв. [4, с. 77-79, 84, Obr. 2]. Третий экземпляр происходит из Венгрии. Представивший данный образец специалист по военному делу средневековья, Тибор С. Ковач (Kovács S. Tibor.), считает такие мечи характерны для периода правления короля Матьяша Корвина (1458-1490), т.е. 2-я половина XV в. [6, с. 119-120, 122, кер. 63].

Относительно же датировки упоминавшегося меча из Народного музея Чехии, то чешский ученый Эдуард Вагнер, опираясь на аналогии, отнес данное оружие к середине столетия (Wagner. 1969, P. 132, 161, Pl. 24), а польским оружейведом он датируется всем XV веком [5, с. 144, №97].

Таким образом, представленный материал, наглядно доказывает существование наверший с вертикальным ребром на протяжении довольно длительного периода – середина XIV – конец XV вв. Более того, все они происходят с Западных Балкан и Центральной Европы. А в тот период большая часть обозначенных регионов входили в состав одного из крупных государственных образований позднего средневековья – Венгерского королевства, которое проводило весьма активную внешнюю политику, в том числе и на земли, оспариваемые королем Польши и Великим князем Литовским.

Исходя из выше изложенного, можно сделать вывод: клинок и навершие указывают на довольно широкие временные рамки которыми можно датировать меч, а именно вторая половина XIV – XV вв. Меч вероятнее всего, импортирован из Центральной Европы.

Список использованных источников и литературы

1. Aleksić M. Mediaeval swords from Southeastern Europe. Material from 12th to 15th century. Belgrade. 2007.
2. Alexander D. European Swords in the Collections of Istanbul. part 1 // Waffen- und Kostümkunde, Band 27. – München-Berlin, 1985, s. 106-107.

-
3. Biborski M., Stepiński J., Żabiński G. A Renaissance sword from Racibórz // *Gladius*. t. XXIV. – Madrid, 2004. – P. 187-208.
  4. Čepela V. Tri stredoveké chladné zbrane v zbierkach SNM-Múzea Červený Kameň // *Vojenska História*. – Bratislava, 2010. – №3. – S. 75-87.
  5. Glosek M. Miecze środkowoeuropejskie z X-XV w. – Warszawa, 1984.
  6. Kovács S. Tibor. Huszárfejeverek a 15-17. században. – Budapest, 2010.
  7. Muller H., Kolling H. Europäische Hieb-und Stichwaffen. – Berlin, 1981.
  8. Oakeshott R.E. The sword in the age of chivalry. – London, 1964.
  9. Oakeshott R.E. European weapons and armour. From the Renaissance to the Industrial Revolution. – London, 1980.
  10. Oakeshott R.E. Records of the medieval sword. – London, 1991.
  11. Seitz H. Blankwaffen I. – Braunschweig, 1965.
  12. Thomas C. The Medieval Swords of Leeds Castle // Park Lane Arms Fair. London, Spring 2005. PP. 10-29.
  13. Thomas C. New Light on a Fourteenth Century Sword in the Burrell Collection // Park Lane Arms Fair. – London, Spring, 2008. – P. 15-28.
  14. Wagner E. Cut and Thrust weapons. – London, 1969.
  15. Окшотт Э. Археология оружия. – М.: Центрполиграф, 2004.

СЕКЦІЯ 4. ФОРТИФІКАЦІЯ

Олександр Бондар

молодший науковий співробітник
комунального закладу Історико-археологічного
музейного комплексу «Древній Любеч»
м. Чернігів

Володимир Пилипенко

к.і.н., Чернігівський національний педагогічний
університет імені Т.Г. Шевченка

УКРІПЛЕНІ ПОСЕЛЕННЯ МЕНЬСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА ЧАСІВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (1618–1648 рр.): ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Стаття присвячена проблемі появи та генези польських укріплених пунктів на території сучасного Менського району Чернігівської області в 1618–1648 рр. Автори виділяють два типи укріплених поселень, що існували на цій території: укріплені міста та приватні замки або укріплені садиби. Особливістю і перших і других було те, що для їх спорудження використовувалися більш ранні городища, що спричинило їх топографічну специфіку.

Ключові слова: Річ Посполита, Чернігівщина, фортифікація, замок.

Питання про фортеці та замки Речі Посполитої на території Чернігівщини донедавна майже не підіймалося, можливо, за виключенням Любеча, який час від часу привертає до себе увагу дослідників. Так, на сторінках енциклопедичного видання «Чернігівщина» представлено декілька коротеньких заміток, зокрема, про замок Адама Киселя в Мені [10, с. 311]. Східна частина території сучасної Чернігівської області, як засвідчують писемні та археологічні джерела, досить сильно постраждала під час монгольського вторгнення. Майже всі укріплені пункти були знищені та перестали існувати. До складу Великого князівства Литовського ці землі увійшли, як вважає О. Русина, близько 1360–1370-х рр. і перебували в складі Литви аж до початку XVI ст. [53, с. 53-88]. В результаті війни 1500–1503 рр. між ВКЛ та Московією, вони були включені до складу Московського князівства, як майже і вся сучасна Чернігівщина. На жаль, до нашого часу майже не дійшло документальних даних про заселеність центрально-східного регіону Чернігівщини з XIV до початку XVII ст. У результаті Деулінського перемир'я у 1618 р. ці землі відійшли вже до складу Речі Посполитої. Цим подіям було присвячено ряд ґрунтовних досліджень П. Кулаковського, тому, вважаємо, що зупинятися на них детально немає потреби [4; 5].

Загалом згадки про польські укріплення на території Чернігівщини завжди включались у загальний контекст історії фортець і виглядали як кліше на зразок: «за польського володарювання було зведено замок або панський двір». Тож на сьогодні постає питання про з'ясування обставин появи укріплених поселень на території Чернігівщини в період від 1618 до 1648 рр. Адже ці замки виконували важливі функції і були опорними пунктами у процесі польської колонізації новонабутої території. Окрім того, дослідження замків за польського панування на Чернігівщині може бути корисним із точки зору історичної демографії, адже допоможе дати відповідь на питання про збереження структури розселення місцевого населення після захоплення Чернігово-Сіверщини Річчю Посполитою.

При розгляді означеної проблеми, в першу чергу, слід взяти до уваги той факт, що створення і утримання фортець на території Речі Посполитої і Московії проходило різними шляхами. В Польщі, на відміну від Московії, в цей час існувала система ленного і приватноволодільного землеустрою, тож і укріплення могли бути державними, але в більшості були приватновласницькими. В Московії XVII ст. всі укріплені пункти були державними.

Територіальні межі дослідження визначені тереном сучасного Менського району Чернігівської області. За даними П. Кулаковського на території Менського району в першій половині XVII ст. знаходилося щонайменше дві волості – Менська та Домислова (Домислинська) (рис. 1). Цікаво, що кордони сучасного Менського району на сході та півдні майже співпадають в кордонами волості XVII ст. Вибір таких територіальних меж зумовлений тим, що на цій території збереглася значна кількість поселень, які продовжували існувати або відродилися у XVII ст. Навіть у XIX ст. населені пункти, що виникли в XVII ст. в основному зберігали планувальну систему більш раннього часу, яка в свою чергу була пов'язана з укріпленим ядром поселення.

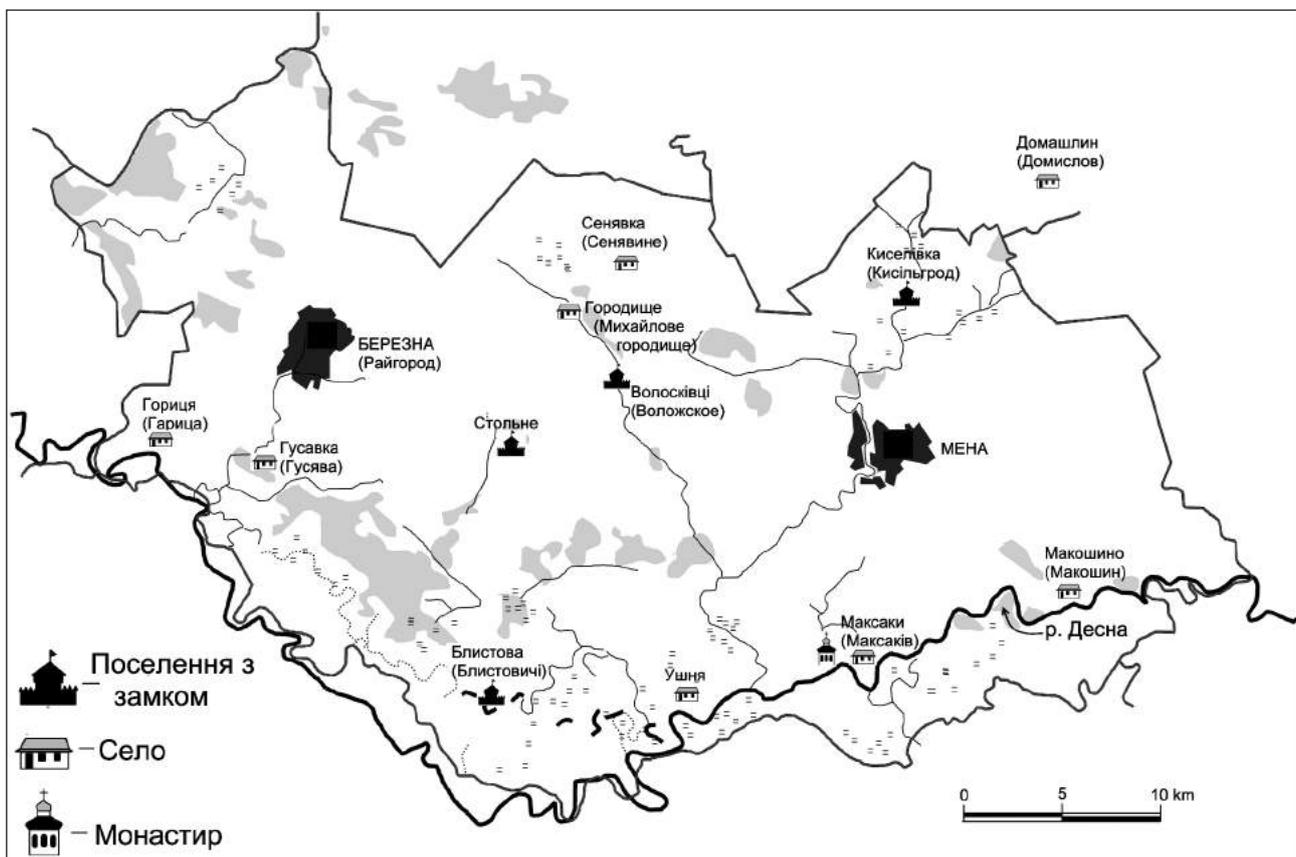

Рис. 1. Карта розташування населених пунктів Менського району Чернігівської області за даними Коронної і Руської метрик

На сьогодні існує досить репрезентативна джерельна база для вивчення оборонного будівництва в центральній частині Чернігівської області в першій половині XVII ст. Перш за все, це значна кількість актових джерел польського походження, котрі виникли у процесі урегулювання поземельних справ та колонізації новоприєднаних територій. Ці документи були детально опрацьовані П. Кулаковським. Також до вагомих джерел можна віднести картографічні матеріали другої половини XVII–XIX ст. Важливим джерелом для вивчення оборонних споруд польських укріплених пунктів є «Описание малороссийских городов 1654 р. Нежинский полк», оскільки цей документ складений лише за 6 років після того, як було покладено край польському володарюванню над цими землями. В ньому наявні дані про тип і стан фортець і замків. Однак працюючи з «Описанием» слід пам'ятати, що цей текст оперує термінами московської школи фортифікації, яка не розрізняла понять «замок», «місто» і «острог». Тож, за московською традицією, всі укріплення Ніжинського полку були названі острогами або острожками.

Значний пласт джерел представлений результатами археологічних досліджень. Слід відзначити, що Менський район був обстежений археологічними розвідками І. Сдомахи, О. Шекуна та В. Коваленка. Їх дослідження свідчать, що даний район з його пам'ятками є найбільш репрезентативним для вивчення питання укріплених поселень доби Речі Посполитої на Чернігівщині.

Джерела дозволяють говорити про польські укріплення в таких населених пунктах Менського району як Мена, Березна, Волосківці, Киселівка, Стольня і Блистова. Актуалізована джерельна база дозволяє більш точно висвітлити такі питання: локалізація пам'ятки, її топографічну структуру, тип укріплень, приблизні дати заснування та існування фортифікацій.

Як вважає більшість вчених, перша згадка про місто Мену датується 1408 р. [10, с. 443]. Однак, невідомо, чи мало в цей час це поселення укріплення. Перші достеменні відомості про укріплення Мени відносяться до часу Смоленської війни. Саме у 1633 р. Менський острог був узятий московськими військами, а в полон потрапило 72 захисники міста [6, с. 119]. Проте з повідомлення незрозуміло, скільки укріплених ліній мало місто дві (замок і місто) або одну (лише замок). Дані опису вже за 1654 року свідчать: *«А город Мена стоить к реке Мене. Около посаду сделан вал земляной; по валу огорожено острогом, дубовыми бревнами; подле острога, вместо рубленых торась, сделаны торасы, огорожено в забор колотым бревеньем, да насыпана земля. Межи острога сделаны трои ворота проезжие; на двух воротех две башни, на третьих воротех башни нет; да глухих наугольных 10 башень; а башни на воротех и глухие наугольные без кровель,*

а иные и без верхов. Около того острогу с трех сторон к реке Мене сделан ров, и в той рву по обе стороны огорожено дубовыми бревнами. Да из того города сделаны к реке к Мене 7 выходов к воде, для осадного времени. Да в том городе поставлены 2 церкви деревянные: соборная церковь во имя архангела Михаила. Другая церковь во имя Успения пресвятыи Богородицы. Да от того же города к реке Мене сделан отводной острог, где жил Адам Кисель. Около того острогу сделана осыпь земляная, на осыпи огорожено стоячим острогом; с двух сторон ров сделан к реке Десна (???); да в том же рву, подле реки Мены, сделан пруд; через пруд из двора сделаны проезжие ворота, на воротех башня покрыта тесом. Да около того двора сделана глухие наугольных 5 башень; да проезжие ворота в болюшой острог; на тех воротех башни нет. Да в том остроге устроены были хоромы Адама Киселя, и те хоромы разломаны» [7, с. 821].

Дослідження на території Мени у 1980-х р. проводив чернігівський археолог О. Шекун. Зокрема він зазначає, що територія, де розташовано городище, носить назву Замок і пов'язана із зведенням тут в першій половині XVII ст. садиби А. Киселя, який в цей час володів Меною [12, с. 37]. Городище розташовано в центральній частині сучасної Мени (рис. 2: 1). Як вважає О.В. Шекун, воно було споруджено за давньоруських часів. Його укріплення були зведені на мису, що утворений лівим берегом р. Мени та струмка Сидорівна. Західна частина городища була знищена ще в XIX ст. під час прокладання нової вулиці. Сучасні розміри залишків городища складають 120×25–45 м. Оборонні споруди майже повністю знівельовані. Проте у 1959 р. І. Єдомаха зазначав, що зі сторони струмка Сидорівки були помітні сліди від валу і замулений рів з напільного боку [12, с. 37]. Загалом топографія замку А. Киселя в Мені співпадає з вербальним описом міста 1654 р.: тут наявний і рів між містом і замком, і ставок біля укріплень. Нажаль, на сьогодні точно не відомо, де саме проходили оборонні споруди самого міста. Ці дані в майбутньому можуть надати лише археолого-топографічні дослідження або ж ще невідомий план з нанесеними міськими укріпленнями.

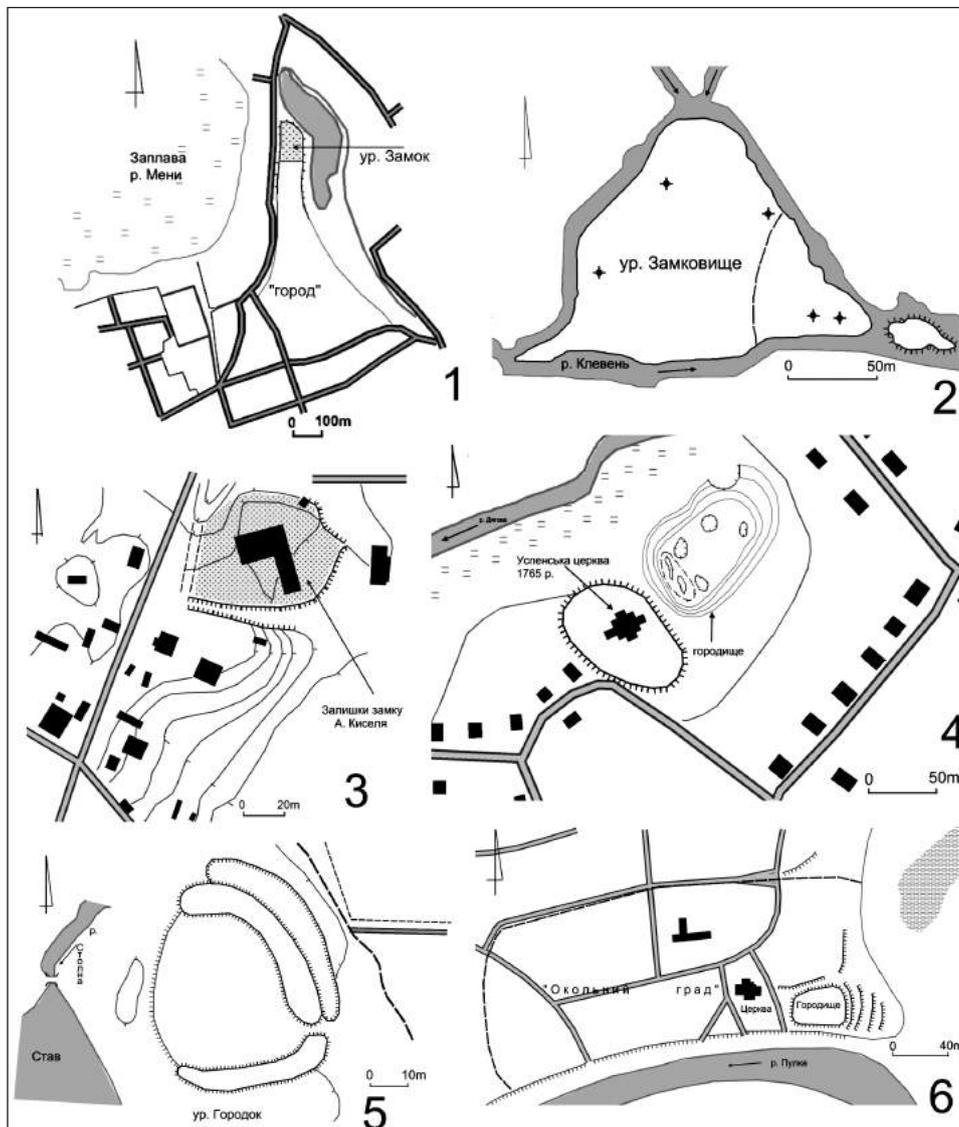

Рис. 2. Плани укріплених поселень першої половини XVII ст. Менського району Чернігівської області: 1 – смт. Мена; 2 – смт. Березна; 3 – с. Киселівка; 4 – с. Волосківці; 5 – с. Стольне; 6 – с. Блистова

Ще одним значним населеним пунктом, що можна інтерпретувати як «город», а не замок, була Березна. Свого часу О. Шафонський висловив припущення, що за часів Речі Посполитої Березна називалась Райгородом [11, с. 377]. Також, на його думку, цю назву мали якраз укріплення, а південніше них на р. Березні знаходилось поселення, однойменне до річки, дещо пізніше ці поселення зрослися отримавши назву останнього. Проаналізувавши документальні джерела, до цієї ж думки прийшов і П. Кулаковський [6, с. 293]. Археолог В. Коваленко відстоює версію, що на місці сучасного Березного в XI–XIII ст. існував літописний Березий (згаданий під 1152 р.) [2, с. 15]. В 1981 р. там були проведені археологічні роботи. Окрім давньоруського матеріалу було зібрано і колекцію речей XVII–XVIII ст. Автор розкопок зазначає, що ур. Замоковище являє собою фактично острів. Спочатку це, вірогідно, був мис, який утворився на місці злиття невеликих річок Сухоносівка і Клевень. При спорудженні городища було викопано рів, що з'єднав обидві протоки. Східний пологий кінець мису також було відрізано ровом. Сам мис складається, начебто, з двох частин 60×30 м і 100×150 м (рис. 2: 2). В. Коваленко зазначає, що невелике укріплення тут виникло ще в давньоруський час, проте його ж археологічні дослідження не виявили залишків оборонних споруд цього часу. Натомість в траншеї було зафіксовано незначні дерев'яні залишки оборонних конструкцій доби пізнього середньовіччя. Дещо прояснити ситуацію з укріпленнями Березни XVII ст. допомагає план Березинської фортеці кінця

Рис. 3. Фрагмент плану Березни з позначенням фортеці, 1784-1796 рр.

XVIII ст. (рис. 3). Конструктивні особливості оборонних споруд (ломана куртина, невеликі бастіони), зображені на цьому плані, свідчать про те, що він відображає особливості фортеці після реконструкції на початку XVIII ст. [1, с. 143]. Вірогідно цей план був перемальований з більш раннього, оскільки хронологічно синхронний плану вербальний опис Березинської фортеці О. Шафонського вказує на те, що вже наприкінці XVIII ст. фортифікації Замоковища майже не простежувалися: «...между протоком Клевеню и Сухоносвою, стоит возвышенное небольшое ровное место, Замоковище называемое, которое по словесным преданиям жителей, в старину польским замком было, в котором, как и везде, владелец польский жывал. Ныне оно сравнено, так, что никакого вала не видно и на нем разные жители жывут» [12, с. 376-377]. На плані ж кінця XVIII ст. чітко видно вали і бастіони.

Загалом цей план співпадає з археологічним планом відзнятим В. Коваленком, а також вони обидва відповідають вербальному опису Березинської фортеці 1654 р.: «Город **Березова** стоит на старом городище, на горе; огорожен стоячим острогом. Башень и обламов и торасов нет; одне ворота проезжие; на воротах башни нет. Да около того городка с трех сторон течет речка Гайстурова Струга, и от того городка течет межи слобод того городка Березова. А жилых дворов в том остроге нет. Да в том же городе в слободе устроена церковь деревяная, новая, во имя Благовещение присвятые Богородицы. А двory козацьи и мещан стоят по обе стороны по речке Гайстуровы Струги и по реке Березовой. А наряду, и зелья, и свищу и зелейного погребя в том городе нет» [7, с. 801-802].

Як засвідчують документи, замком у Березні з кінця 1630-х рр. володів польний гетьман М. Потоцький [6, с. 143].

Загалом, Мену і Березне (Райгородок) у 1630–1640-х рр. можна вважати містечками. Система укріплень Мени включала в себе укріплення Замку (володіння А. Киселя) і укріплення самого міста. Березна (Райгородок), судячи з відомих джерел, мала лише міські укріплення, хоча, дуже ймовірно те, що під час реконструкції укріплень на початку XVIII ст. фортифікації замку та міста були об'єднані в одну оборонну систему.

Також слід звернути увагу на приватноволодільчі замки, що знаходились на території сільських поселень.

Одним з таких приватних замків є залишки городища в с. Киселівка на р. Мені, поблизу смт. Мена. Як зазначає П. Кулаковський, с. Киселівка (Кисільгород) було у володінні А. Киселя в 1630–1640-х рр. Близько 1638 р. тут з'явився укріплений замок [6, с. 293]. Археологічні дослідження на території городища проводив О. Шекун. Автор у своєму звіті відзначав, що укріплення розташовувалося на терасі висотою від 3 до 6 м,

на овальному майданчику розміром 85×60 м (рис. 2: 3). Зі східної сторони городище від плато відділяв рів, що переходив у яр. Напільний вал не зберігся. Сліди від замуленого рову прослідковуються лише із західної та північної сторін [12, с. 38]. На початку ХХІ ст. на території городища знаходилась школа та господарські споруди. Дата спорудження городища не відома, хоча в описі 1654 р. згадується, що двір А. Киселя споруджувався на старому городищі. Зокрема опис свідчить: «Село *Киселевское* стоить над рекою Меною. В том селе поставлена церковь деревяная во имя свитителя Христова Николы чудотворца. Да в том же селе Киселевском поставлен острожек на Старосвицком городище, над рекою Меною; в тот острожек сделаны проезжие ворота, на воротех башня рубленая. Около того острожка, с трех сторон, ров в реке Мене; а прежь того тот острожек был панский двор, и ныне в том острожке жилых дворов нет» [7, с. 823].

Як вже зазначалося вище, на території сучасного Менського району, окрім Менської, в першій половині ХVІІ ст. знаходилась і Домислинська волость. На її території також існували укріплені пункти. Значна частина цієї волості перебувала у володінні родини Солтиків, які планомірно з 1621 по 1634 р. скуповували на її території землі [6, с. 268]. До населених пунктів де були укріплення, вірогідно, слід віднести сучасні села Волосківці, Блестову та Стольне.

Городище в с. Волосківці досліджувалося О. Шекуном у 1980-х рр. Як зазначає дослідник городище знаходиться в ур. Замок. Майданчик городища підпрямокутної форми має розміри 45×55 м. розташований на лівому березі р. Дягова (рис. 2: 4). На городищі виявлені матеріали роменської культури та давньоруського доби. О. Шекун відмітив, що майданчик городища вкрито «шурфами скарбошукачів» [12, с. 34-35]. Проте деякі з цих западин мають доволі рівну та правильну форму, значні розміри та орієнтовані паралельно сторонам майданчика городища. Зважаючи на те, що майданчик городища у ХVІІІ і ХІХ ст. не був забудований (на це вказують картографічні дані), це можуть бути залишки від підклітів споруд ХVІІ ст., оскільки відомо, що вони даний період мали досить значні розміри і були глибиною до 2 м і більше. В описі 1654 р. с. Волосківці назване як «Воложское». На тотожність цих назв вказує і близька морфологічна побудова слів, і згадувана р. Дягова, і порядок в якому перераховуються населені пункти. Так, перед Воложским згадано село Михайлово Городище (суч. Городище), а після Воложского – село Степанівка, якраз між Городищем і Степанівною і знаходяться Волосківці. «Да другое село *Воложское*, на той же речке Деговки. В том селе подле речки, на отрову, городище старосвицкое, осыпь земляная, на осыпи огорожено стоячим острожком. Да в том городе одни ворота проезжие, на воротех была башня, и та башня и отрог все худо и развалилось. Да подле того городка, на конец мосту, церковь деревяная во имя Успение пресвятыя Богородицы. Да около того отрогу сделан ров, и по тому рву течет около городка речка Деговка» [7, с. 802].

На початку 1630-х рр. село часто змінювало своїх володарів, серед них були А. Волк, К. Чиж, Б. Грушецький, а в 1634 р. село купив П. Солтиков. Хто з цих господарів міг бути причетним до спорудження або відновлення укріплень поки що невідомо. Сьогодні планування даної частини села повністю зберігає ситуацію, що була в середині ХVІІ ст. Як і в описі напроти городища стоїть Успенська церква, збудована у 1765 р. на місці старої однойменної. Суттєвих змін не зазнав рельєф місцевості і, ймовірно, система вуличного планування поблизу городища (рис. 4).

Також до володінь Солтиків входило село Стольне, відоме з 1632 р. Зокрема опис 1654 р. зазначає: «Да того ж *Березовского* (після 1648 р. до нього відійшла частина Домислинської волості – Б.О.) уезду село *Стольное*, стоить на речке Стольной. Да в том же селе, подле речки Стольной, старое городище пустое, а прежде сего на том городище бывал панский двор» [7, с. 802-803]. Це городище відоме за картографічними матеріалами ХІХ ст. – «ур. Городок». Його археологічні дослідження проводилися І. Єдомахою та О.Шекуном. Городище відноситься до так званого «болотного типу» (рис. 2: 5). Воно невелике, округле в плані 35×40 м. Вал раніше опоясував городище з усіх боків, його висота складає сьогодні до 3 м, а на рівні рову до 5 м. Дискусійним залишається питання про час спорудження укріплень. Думки спеціалістів розділились між раннім залізним віком, епохою слов'ян і давньоруським часом. Також, на жаль, нічого не відомо про по-

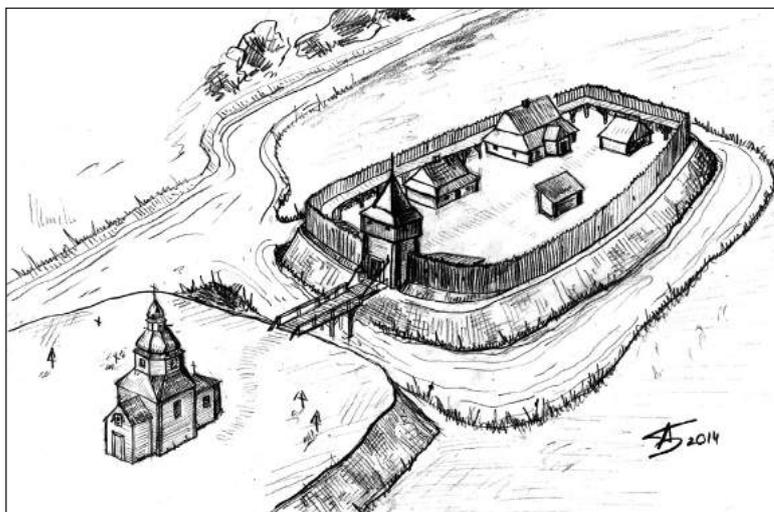

Рис. 4. Варіант графічної реконструкції садиби-замку 1630-40-х рр. в с. Волосківці, за письмовими та археологічними даними (малюнок О.М. Бондаря)

ходження з городища матеріалів епохи пізнього середньовіччя. Не викликає сумнівів, що в описі 1654 р. йдеться якраз це городище, однак що за «панський двор» там згадується не зрозуміло. Можливо тут знаходилось помістя Солтиків, або якихось інших володарів села.

Сучасне село **Блистова** знаходиться на р. Пулка (стариця р. Десни). Дослідники ототожнюють його з літописним Блистовитом (1151 р.). Наступна згадка про Блистову відноситься вже до 1527 р., тоді воно згадується як «село городовое» в якому було 30 дворів [8, с. 208]. Археологічні дослідження на городищі Блистови проводив В. Коваленко в 1980-х рр. Автор розкопок зазначає, що городище займає мис правобережної тераси р. Десни на південній околиці села. З півдня і сходу мис обмежений заплавою річки, з заходу – рівчаком, а з півночі ровом і валом. Від останніх збереглася западина глибиною до 1,2 м та підвищення 0,2–0,3 м (над майданчиком мису), що півкільцем відділяють мис від плато. Майданчик мису округлої форми має розміри 30×40 м (рис. 2: 6). Також зі спостережень І. Єдомахи та В. Коваленка, до дитинця примикав «окольний град» площею близько 1,5 га, який був відділений ровом. Його залишки спостерігалися до 1979 р. Розкопки в центральній частині городища та розріз валу і частини рову показали, що городище виникло ще в давньоруський час. Матеріали XVII ст. вказують на його активне використання в ранньомодерний час [3, с. 19–33]. Так, П. Кулаковський вказує, що під час Смоленської війни тут існував острожок, який був взятий і спалений московськими військами у 1633 р. [6, с. 119]. Ймовірно, що як і в попередніх випадках для спорудження даного острожку було використано залишки давньоруських укріплень літописного Блистовита.

Укріплення Блистови, мабуть, відбудовані між 1621 р., коли Блистовичі згадуються як «деревня», та 1633 р., коли було спалено острог [7, с. 119]. Вірогідно, що після 1633 р. фортифікації Блистови не відновлювалися, оскільки згадка про них відсутня в «Описании». Володіли Блистовою Василь і Павло Солтики. Нажаль, невідомо чи був у XVII ст. укріплений лише дитинець чи й «окольний град». Відповідь на це питання можуть дати лише археологічні розкопки Блистової.

Таким чином, спираючись на ряд письмових, картографічних джерел та археологічних даних можна в загальних рисах реконструювати системи укріплень, що існували в першій половині XVII ст. на території Менської та Домислинської волості (сучасний Менський р-н). Колонізація цих територій почалася відразу після приєднання до Речі Посполитої, проте, найактивніший її період припадає на 1630-ті та 1640-ві рр. Особливістю цього процесу стало те, що тут розвивалася «приватновласницька колонізація». Найбільших успіхів в ній досягли А. Кисіль та родина Солтиків. Саме їм, належало більшість укріплених садиб-замків. Подібна традиція відноситься до ленної системи Речі Посполитої, яка досягла свого апогею на території Правобережжя України у XVI – середині XVII ст. На Чернігівщині вона почала тільки формуватися і була перервана буремними подіями 1648 р. Як засвідчують описи та археологічні дослідження, всі укріплення були дерев'яними, мали легкі гострокольні («острожні») конструкції, за виключенням міських укріплень Мени, які мали більш складні дерево-земляні фортифікації. Саме навколо таких замків відбувалось колонізаційне заселення регіону, адже населення, яке селиться на новій території відчуватиме себе у безпеці і буде більш лояльним новій владі, якщо поряд знаходяться укріплення володаря. Також особливістю даних укріплень можна вважати те, що вони зводилися на старих городищах, що дозволяло раціонально використовувати і так не чисельні сили, які потрібні були для копання ровів і насипання валів.

Список використаних джерел та літератури

1. Вечерський В.В. Фортеці й замки України / В.В. Вечерський. – К., 2011. – 664 с.
2. Коваленко В. П. Отче о исследованиях летописных городов на Черниговщине в 1981 г. / В.П. Коваленко // Науковий архів ІА НАН України. – Чернігов, 1982. – 30 с., 75 ил.
3. Коваленко В.П. Дослідження літописного Блистовита / В.П. Коваленко, Г.О. Вознесенська, Р.С. Орлов // Археологія. – 1984. – № 48. – С. 19–34.
4. Кулаковський П. Чернігівське воєводство (1635–1648, 1651 рр.) / П. Кулаковський // Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини. Матеріали науково-практичної конференції. – Ніжин, 2007. – С. 33–41.
5. Кулаковський П. Чернігівське князівство (1619–1633 рр.) // Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини. Матеріали науково-практичної конференції / П. Кулаковський. – Ніжин, 2007. – С. 26–33.
6. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковський. – К., 2006. – 496 с.
7. Описание малороссийских городов // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб., 1878. – Т. 10. – С. 799–832.
8. Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського / О. В. Русина. – К., 1998. – 243 с.
9. Руська (Волинська метрика). Регести документів Коронної канцелярії для Українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства) 1569–1673 рр. – К., 2002. – 984 с.
10. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1008 с.

-
11. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонский. – К., 1851. – 697 с.
  12. Шекун А. В. Отчет. Археологические исследования Черниговщины в 1991 г. / А.В. Шекун // Науковий архів ІА НАН України. – Чернигов, 1992. – 44 с., 110 ил.

Тетяна Герасимчук

науковий співробітник НІАЗ «Кам'янець»

м. Кам'янець-Подільський

БРАМИ МІСТА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

У статті розглядають ся традиції будівництва середньовічних міських брам міста Кам'янець-Подільського; подається коротка характеристик міських укріплень у Кам'янці на Поділлі.

Ключові слова: брама, міські укріплення, середньовічна архітектура, м. Кам'янець-Подільський, Руська та Польська брами, Кушнірська башта, брама Станіслава Августа.

Спорудження міських воріт та брам має тисячолітню історію: їх будували ще у стародавніх країнах – Дворіччі, Єгипті, Греції, де вони мали не тільки захисні функції, а й культово-символічний зміст.

На українських землях міські брами відомі від давньоруського часу. До пізнього середньовіччя вони були важливою частиною оборонно-захисних комплексів і поєднували у собі інженерно-будівельне та архітектурне мистецтво, художньо-естетичні форми, образну та знаково-асоціативну змістовність.

Письмові джерела стародавнього та середньовічного часу зафіксували уявлення давнього населення про брами, ворота, входи та отвори [19, с. 99]. Первісний зміст воріт полягав у втіленні ідеї захисту, «оберега», яким він власне й був стосовно внутрішнього простору. Зачинені ворота робили міське ядро сховищем і притулком, у якому зберігали цінні для спільноти святині – громадську скарбницю, реліквії, майно. Стіни оберігали й людське життя, адже за ними городяни та часто-густо й жителі околиць ховались від ворогів [4, с. 55]. Відтак будівництва міських воріт та брам протягом тисячоліть залишалося важливим завданням, що поєднувало функціональні, оборонно-захисні та символічні ідеї.

Давньоруське місто, часто розташоване уздовж шляхів або річок (лінійна система, що згодом перейшла у лінійно-порядкову), зазвичай мало головну дорогу від брами окольного граду до брами дитинця, де знаходився Вищий город. Так, від окольного граду («острога», «посаду»), околиць («посади», «кінці»), передмістя («остроги») брама ставала орієнтиром, що вказував на центр – дитинець. Факт перетину-подолання воріт міста уявно прирівнювався до «вторгнення» у нього, здолання, подекуди, з відтінком військової тематики, характерної для середньовіччя – «взяття».

Отже, символ міста – ворота охороняли спеціальні підрозділи вояків – варта. Саме від назви охоронця – «воротаря», «вратаря», тобто того, хто стоїть «на воротах», походить і етимологія слова. Очільником міської воротарської служби був наглядач – воротар, який постійно мешкав біля воріт у спеціальному приміщенні (в давньоруських реаліях – «ізбі»). Воротарська служба існувала у всіх середньовічних містах. Головні повноваження варти полягали у тому, щоб зачиняти і відчиняти браму; за наявності решітки-герси – підіймати та опускали її у певний час [11, с. 112]. Є відомості, що вартові без дозволу міської влади не відчиняли міські ворота нікому, навіть високим посадовцям та можновладцям [5, с. 517]. Зважаючи на те, що під'їзд до воріт мав бути відкритий, самі ворота міста особливо ретельно укріплювали. У першу чергу їх зміцнювали за рахунок кладки з каменю.

Особливий інтерес викликають брами Кам'янца. Це насамперед Руська та Польська брама, як унікальний та єдиний комплекс в Україні оборонно-гідротехнічних споруд; Міська брама та брама Станіслава Августа, як система західних міських укріплень. Кожне укріплення відображає історію міста, зокрема кожна брама свідчить про формування, районування, соціально-станові, економічно-ремісницькі та етнодемографічні процеси.

Схематичне зображення міських воріт Кам'янца на Поділлі було уже на плані міста 1633 р. Але більш повне уявлення про укріплення міста дає гравюра К. Томашевича (1673-1679). Плани 18 ст. дають цілком повну інформацію про брами міста з усіх сторін острова. А на планах 19 ст. прочитуються елементи реставрації та перебудов деяких міських воріт.

Перша міська брама постала на південно-західному схилі міста і мала вигляд проїзної арки між двома невеличкими квадратними в плані прибрамними вежами. На мідьориті Томашевича споруда постала, як Південна міська брама [10, с. 97].

В'їзд до замку з заходу забезпечувала «Пільна» або «Замкова», що знаходилась в західному мурі, що перетинав мис впоперек, між новозбудованою на розі замку баштою Рожанкою та давньою дако-римською

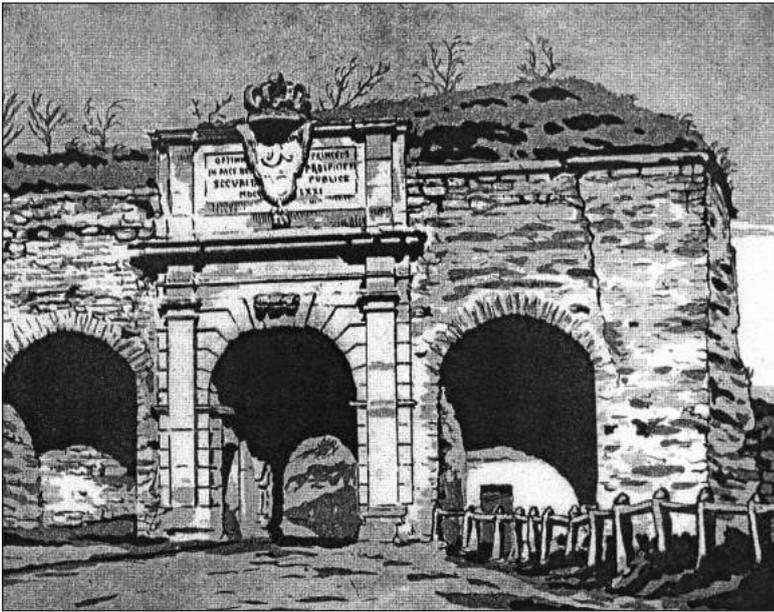

Рис. 1. Брама Станіслава Августа. Автлітографія, 1927 р.

Пільну браму розбудовано в 1544 р. І. Претфусом на основі первісних укріплень та реконструйовано наприкінці 17 ст. турками, Ян де Вітте перебудував у вигляді триаркової тріумфальної брами (Рис. 1). О. Прусевич подає напис, вмурований на фасаді брами зі сторони Підзамча:

«FELIX REGNUM QUOD TEMPORE PACIS TRACTAT BELLA».

В перекладі звучить так: «Щаслива держава, яка в мирний час готується до війни» [21, с. 39].

На протилежному фасаді брами, з боку міста, над центральною аркою, обрамленою рустами і фланкованою парою масивних пілястр з класичним антаблементом, піднімався високий атик, обрамлений пілястрами і увінчаний у центрі королівською короною. В полі атика було вміщено напис, що доповнював попередній:

«OPTIMUS PRINCEPS IN PACE BELLO PROSPICIENS SECURITATI PUBLICAE MDCLXXI»

(«Найкращий король за мирних часів готується до війни для безпеки держави. 1771»)

Брама була розібрана разом з деякими іншими оборонними об'єктами під час розширення дороги у 19 ст. [10, с. 169].

Згідно реєстру пам'яток містобудування та архітектури України існують ще і Міські ворота, як пам'ятка архітектури 16-18 ст. Міські ворота входять до системи західних міських укріплень, які складаються із прямокутної башти із Міськими воротами, оборонних стін і каземату. Ці укріплення розміщені біля підніжжя другої тераси від Замкового мосту. Відповідно до опису реєстру, в 16 ст. на північній стороні тераси на основі двох давніх споруд була збудована чотирикутна вежа, а наприкінці 17 ст. в її торцевих стінах були зроблені ворота. Тоді ж від південно-західного і північно-східного боків вежі з'явилися нові оборонні стіни, а у першій половині 18 ст. був збудований каземат [17, с. 207]. План 1753 р. фіксує при в'їзді до міста з боку замку розвинену систему укріплень. На ділянці показані дві квадратні в плані башти [13]. А план 1773 р. подає детальну картину оборонних укріплень вздовж верхньої кромки західної сторони міста – від міських воріт до Башти на броді (Турецької, Захаржевської) На плані зафіксовано як об'єднуються дві системи укріплень, показаний на попередньому плані потужний бастион і укріплення мосту [14]. В результаті утворюються система укріплень, яка повністю перекривала в'їзд до міста з боку замку. Аналогічна ситуація на плані 1797 року. Інше використання цієї території починається після ліквідації Кам'янецької фортеці у 1812 р. Плани 19 ст. показують, що при в'їзді до міста з боку замку, на місці колишніх оборонних укріплень з'являються міський бульвар, вперше показаний на плані 1842 р. Основою двох терас бульвару стала західна система міських фортифікацій, а нижня алея бульвару з'явилися в результаті будівництва. Між верхнім і середнім рівнем бульвару була утворена бульварна площа, сформована колишніми оборонними стінами батарей західних міських укріплень.

Сильних змін зазнала ця територія під час першої та перед другою світовими війнами і у післявоєнний період, коли при влаштуванні водогону і системи каналізації тут були проведенні значні земляні і будівельні роботи. В результаті тих робіт були засипані алеї бульвару та колишні фортифікації, на схили каньйону була спланована значна кількість землі господарського сміття [6, с. 2].

У південно-західній частині каньйону річки Смотрич розташована ще одна брама – пам'ятка архітектури національного значення – Руська брама пам'ятка архітектури 15-18 ст. збудована в 1527 році (Рис. 2).

Первісні укріплення Руської брами були побудовані в 15 ст. і захищали в'їзд в місто з південно-західного боку. В історичній літературі 19 ст. існувала версія, що укріплення були побудовані коштом руською громади міста і утримувалися нею. Літературні джерела подають інформацію, що модернізацію комплексу Руської брами здійснив в 1530-х рр. італійський фортифікатор Камілус, який в цей час був «начальником кам'янецьких фортифікацій» [7, с. 202]. Комплекс включав вісім оборонних башт та 250 метрів

Рис. 2. Руська брама

мурів. Шість башт і барбакан знаходились на правому березі. Дві башти розташовані на острівцях, утворених трьома рукавами Смотрича, а між ними влаштовані шлюзи. Як гідротехнічна споруда брама була функціонально пов'язана з Польською брамою, але й могла функціонувати самостійно, окремо від неї. За вірменськими джерелами укріплення Руської брами постраждали під час великої пожежі в 1612 р. Через часті паводки прибережні укріплення неодноразово протягом 17-18 ст. зазнавали руйнувань. В середині 18 ст. проводились значні ремонтні роботи: була створена система відвідних каналів, побудовані нові мури. По закінченню робіт в західній стіні Надбрамної башти було вмонтовано плиту з датою «1770». В описах замку 1786-1784 рр. зафіксовано, що всі укріплення Руської брами потребують значного ремонту. До початку 19 ст. брама втратила свою оборонно-гідротехнічну функцію, а приміщення використовувались за господарським призначенням і поступово через недбалість руйнувалися. Наприкінці 1940-х рр. проводились ремонтно-консерваційні роботи [2, с. 178]. В 2007-2008 рр. проводились ремонтно-реставраційні роботи. На сьогодні Руська брама використовується як виставковий зал НІАЗ «Кам'янець» та знаходиться в оренді Кам'янець-Подільського історичного товариства шанувальників історії та фортифікації.

Руська брама була складовою частиною міського гідротехнічного комплексу і функціонально була пов'язана з Польською брамою.

Польська брама – пам'ятка архітектури національного значення, що знаходиться в південно-західній частині каньйону річки Смотрич. Укріплення Польської брами захищали давній в'їзд в місто з боку Польських фільварків. Перші укріплення Польської брами були побудовані у другій половині 15 ст., коли Кам'янець отримав статус королівського міста. В першій половині 16 ст., під керівництвом краківського воєводи Матвія Влодека була здійснена генеральна реконструкція Польської брами [3, с. 92]. Вперше Польська брама зображена на плані Кам'янця 1633 р., але досить схематично. Найбільш повне уявлення дає гравюра Кипріяна Томашевича (1673-1679), на якій Польська брама складалася з п'яти башт, передукріплення, оборонних мурів і двох шлюзів [1, с. 9]. Головна увага в цій системі приділялась Надбрамній башті. Розташована на правому березі, вона захищалася «захабом» у вигляді невеликого, добре укріпленого захищеного подвір'я. Якщо ворогу вдалося вдертися до нього, він опинявся на маленькому майданчику, який обстрілювався з Надбрамної башти. Дві інші башти Польської брами стояли майже біля води на обох берегах Смотрича, між ними був кам'яний мур з бойовим майданчиком та отворами зі шлюзами [2, с. 177]. Після турецької окупації Польська брама знаходилась в поганому стані, тому в 1710-1715 рр. там проводились відновлювальні роботи [12, с. 8]. В документах 1718 р. говориться про необхідність укріплення Польської брами як слабого місця. В описі фортеці 1740 р. укріпленням Польської брами відведений цілий розділ, в якому йдеться про необхідність обнести браму дерев'яною огорожею, башти і мури покрити дахами, поновити перекриття та балки, по обидві сторони арки встановити палі. До кінця 18 ст. Польська брама знаходилась під загрозою повної руйнації, в результаті повеней, які відбувалися протягом століття. В архівних джерелах є відомості, що ремонтні роботи в 1778 р. на Польській брамі були проведені. З переходом міста під владу Російської імперії плануються нові проекти ремонту і реконструкції брами, але вони не були здійснені. На початку 30 років 20 ст. башти брами були розібрані і каміння пішло на продаж. У 1860-х рр. біля башт були поставлені кузні. З того часу башти Польської брами почали називати Ковальськими. Ю. Сіцинський стверджує, що в кінці 19 ст. Польська брама вже не існує. Залишилися тільки біля так званого Старого мосту (дерев'яного) з двох берегів річки башти, які потроху руйнуються під впливом часу і повеней [16, с. 108]. В теперішній час Польську браму представляють Надбрамна, Наскельна, Прибережна башти та Барбакан на правому березі річки Смотрич.

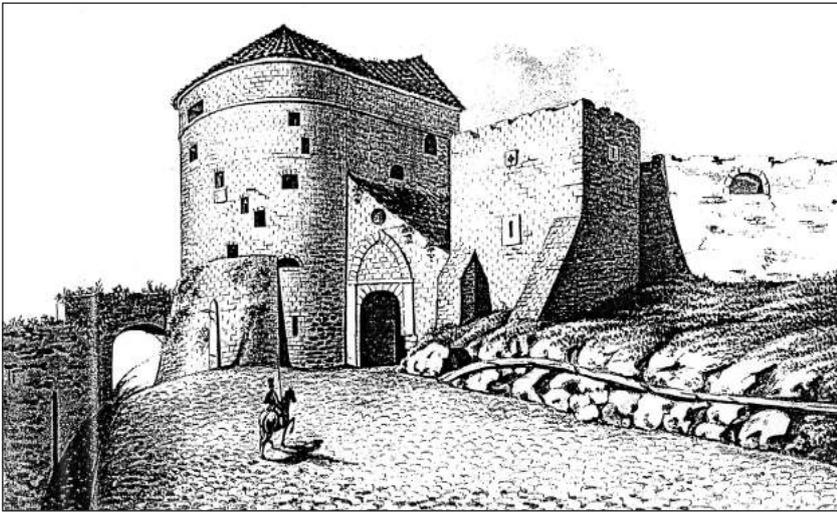

Рис. 3. Верхня Польська брама

До комплексу Польської брами входила основна оборонна споруда північних укріплень – Кушнірська башта та Вітряна брама, які відомі під назвою Верхня Польська брама (Рис. 3). Саме тут проходила головна дорога в місто до 80-х років 19 ст., до побудови Новопланівського мосту.

Кушнірська башта займає центральне місце в системі фортифікації Верхньої Польської брами. Побудована в 1585 р. в часи правління польського короля Стефана Баторія на місці старої брами. Одночасно були перебудовані і самі ворота. Більшість дослідників при-

пускає участь в будівництві військового інженера і королівського архітектора Родольфіно да Камеріно. Будівництво розпочалося під керівництвом начальника кам'янецьких фортифікацій Матвія Влодека. Від того часу башта носить назву Баторія або Королівська. У будівництві приймав участь ремісничий цех кушнірів, тому міській топоніміці башта отримала назву Кушнірської [15, с. 4]. На гравюрі Томашевича башта показана, як могутня оборонна споруда з північної сторони міста. За іконографічними джерелами башта мала п'ять ярусів, в плані була підковоподібною і серед інших міських башт вирізнялась двошметовим завершенням. З огляду на своє місце і розташування відігравала роль вартової вежі. З західного боку до башти примикали високі стрільчасті ворота. З північного боку в мурі була влаштована невелика хвіртка. В 80-х рр. 18 ст. відбулася нова суттєва реконструкція башти, пов'язана з перебудовою Верхньої Польської брами. Надбудова над баштою двох верхніх ярусів спричинила до появи ще однієї назви – Семиповерхова. Над баштою з'явився новий двосхилий дах. До східного та західного фасадів прибудували прямокутні в плані двоярусні об'єми. Західний об'єм був надбудований над давніми воротами і в ньому влаштований широкий арковий проріз, через який проходила дорога. Через те, що в цьому місці завжди протяг, брама отримала назву Вітряної [9, с. 218].

Протягом 19 ст. башта використовувалася міським військовим гарнізоном. В цей період проводились незначні будівельні роботи пов'язані з ремонтом даху, вікон, дверей. На початку 20 ст. ділянку мурів з західного боку біля Вітряної брами розібрали і в цьому місті влаштували широкий проїзд. В 1928 р. Постановою РНК УРСР башта взята під охорону як пам'ятка архітектури. В 1955 р. на башті проведені ремонтно-консерваційні роботи (арх. М Дзядик, Г. Юрчук) [8, с. 144]. На сьогодні Кушнірська башта перебуває в аварійному стані і потребує реставрації.

Брами середньовічного Кам'янця являли собою цілий комплекс оборонної системи всієї території міста-фортеці. Всі разом споруди кам'янець-подільського комплексу оборонно-гідротехнічної системи є унікальними не лише в Україні, але й у всій Східній Європі. Майстри принесли в будівництво цього комплексу досвід європейських інженерних традицій, які вдосконалювали на цих землях, та місцеві традиції будівництва й архітектури [18, с. 177]. Брами нашого міста є унікальними зразками фортифікаційного мистецтва, у якому протягом кількох століть формувались власні оригінальні інженерно-будівельні та архітектурно-художні традиції всеєвропейського значення.

Список використаних джерел та літератури

1. Будянська Т.М. Замок у Кам'янці-Подільському. – К., 1964. – 31 с.
2. Валяровська Л. Руська і Польська брами – фортифікаційні та оборонні споруди Кам'янця // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – С. 177-178.
3. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. Материалы для составления для составления археологической карты Подольской губернии. – Каменец-Подольский: Тип. Подольской губернского правления, 1901. – 461 с.
4. Історія українського мистецтва: В 6 т. – К., 1996. – Т. 1. – С. 55.
5. Ипатьевская летопись / Летопись по Ипатьевскому списку. Издание археологической комиссии. СПб., 1871. – С. 517.
6. Ківільша Г.Б. Історична довідка. Польська брама. – Фонди НІАЗ «Кам'янець».
7. Михайлова Р. Середньовічні брами України як об'єкт культурно-мистецького вивчення // Мистецтво другої половини 16-18 ст. – К., 2011. – С. 195-205.

8. Памятники градостроительства и архитектуры Украины. Иллюстрированный справочник-каталог. – К.: «Будівельник», 1986.
9. Петров М. Исторична топографія Кам'янця-Под. «Абетка-Нова», 2002.
10. Пламєницька О. Кам'янець-Под. Малі історичні міста України... «Абрис», 2004. – С. 97-169.
11. Пламєницька Є., Винокур І. Кам'янець-Под. історико-архітектурний нарис. – «Будівельник», 1968. – С. 112.
12. Пламєницька О. Оборонно-гідротехнічний комплекс у Кам'янці-Подільському. – Пам'ятки України. Історія та культура. – 1998. – №3, №4;
13. План м. Кам'янця 1753 р. – ЦГВИА д. 21999, Фонди НІАЗ «Кам'янець», інв. № 975.
14. План м. Кам'янця Й. Шуллера 1773 р. – ЦГВИА, ф.349, оп.17, д.598, інв. № 967.
15. Сементовский А. Каменец-Подольский. – Санкт-Петербург, 1856.
16. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое Описание. – К.: «Кульженко», 1895. – С. 108-109.
17. Свінціцька Л. Трансформація міських оборонних укріплень м. Кам'янця-Подільського на ділянці західного в'їзду вузла міста // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 207-209.
18. Смирнов І.Г. Стратегічний логістичний вимір туристичних чудес України: історико-архітектурний заповідник «Кам'янець» // Краєзнавство та музейна справа в Україні: Наук. зб. Велика Волинь. – 2010. – Вип. 14. – С. 164-179.
19. Художественно-эстетическая культура Древней Руси XI–XVII века. – М., 1996. – С. 99.
20. Antoni J. Dr. Zameczki podolskie na kresach multanskieh. Kamieniec nad Smotryczem. – Т. II. – Warszawa, 1880.
21. Prusiewitz A. Kamiennec-Podolski Szkic historuczny... – K-w, 1915.

Олександр Григоренко

доктор історичних наук, професор

Хмельницького національного університету

Сергій Єсюнін

к.і.н., провідний науковий співробітник

Хмельницького обласного краєзнавчого музею

м. Хмельницький

ГЕРОЙ ОБОРОННИХ БОЇВ КАМ'ЯНКО-СТРУМИЛІВСЬКОГО ТА КИЇВСЬКОГО УКРІПЛЕНИХ РАЙОНІВ КАПІТАН КІПАРЕНКО: СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ

У статті на основі архівних документів висвітлена біографія учасника Великої Вітчизняної війни, капітана Кіпаренка Івана Овсійовича, який до війни служив у Летичівському укріпленому районі, а з початком війни брав участь в боях на рубежах Кам'яно-Струмилівського та Київського укріплених районів.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, укріплений район, ДОТ, Кіпаренко Іван Овсійович.

Початок Великої Вітчизняної війни для СРСР був жахливим – німецька армія за кілька тижнів вдерлась вглиб радянської території на сотні кілометрів, знищивши основні стратегічні об'єкти та військові сили країни. В перші дні війни героїчний опір наших бійців був затьмарений загальним відступом та поразками на всіх фронтах. Саме тому багато із захисників Вітчизни літа 1941 року опинилися в забутті та не отримали заслужених нагород та пошани. Один із них – колишній мешканець Летичівського району Хмельницької області капітан Іван Овсійович Кіпаренко, справжній герой перших боїв, заслуги якого визнали лише наприкінці 60-х років. Ім'я капітана, який у серпні-вересні 1941 р. командував 28-м окремим кулеметним батальйоном Київського укріпленого району, вперше прозвучало 21 серпня 1941 р. на шпальтах газети «Красная Звезда» [4]. За 20 років по війні про подвиг оборонців Києва згадав Маршал Радянського Союзу І. Баграмян у книзі «Город-воин на Днепре» [1]. Згодом про Кіпаренка та його легендарний 28-й батальйон було декілька публікацій у періодичних виданнях [2; 5; 6; 7]. Але, всі ті публікації носили узагальнений характер з певним радянським ідеологічним змістом, вони не висвітлювали всі ті нюанси боїв в районі Київського укріпленого району, не згадували про успішні дії капітана Кіпаренка в районі Кам'яно-Струмилівського укріпленого району, замовчували про полон комбата та забуття у повоєнні роки його заслуг. Після того, як 19 червня 2010 р. в селі Юрівка Києво-Святошинського району Київської області відбулось урочисте відкриття першої черги музейного комплексу «Оборона Києва – Пояс Слави», у його експозиції якого чільне місце було відведено саме батальйону капітана Кіпаренка, постало питання про пошук документів та інших матеріалів, які більш повно відтворили біографію видатного оборонця Києва.

У Державному архіві Хмельницької області збереглася особова справа Кіпаренка Івана Овсійовича [3], яка була заведена парткомісією Хмельницького обласного комітету КПУ 20 лютого 1966 р. у зв'язку з від-

новленням в лавах партії названої особи. Справа містить 24 документи, мова російська та українська, виконання – машинопис і рукопис. Цікавість більшості документів полягає в тому, що в них розслідуються обставини втрати партійного квитка Кіпаренком під час боїв 1941 р., отож подано чимало інформації стосовно оборони Кам'яно-Струмилівського та Київського укріплених районів. Частина документів написана особисто Кіпаренком (заява, автобіографія, опитувальний лист) [3, арк.1-3, 10-13, 33], частина його бойовими товаришами (листи та пояснення Євдокимова І.Ф., Стороженка К.Ф., Швеця О.Д., Соломка А.Р.) [3, арк.5-8, 23, 25], частина є офіційними (копія статті із газети «Красная Звезда», супроводжувальні листи, довідки та пояснення) [3, арк.4-5, 16, 31, 32]. Аналіз названих документів дозволяє відновити повну біографію легендарного комбата, встановити його участь у бойових діях, факти про перебування у полоні, а також сторінки повоєнного життя.

Кіпаренко Іван Овсійович народився 25 січня 1906 р. у селянській родині Овсія Степановича Кіпаренка та Марії Антонівни Дидун в селі Стара Моїсіївка Хорольського повіту Полтавської губернії (нині – Хорольський район Полтавської області). У 1914-1918 рр. закінчив чотири класи церковно-парафіяльної школи у селі Лукім'я. З 1921 р. займався чоботарською справою, у 1925 р. був обраний членом Моїсіївської сільради та працював уповноваженим тієї ж сільради. 20 вересня 1928 р. призваний до лав Червоної Армії у 244-й стрілецький полк 74-ї стрілецької дивізії. Був зарахований курсантом полкової школи, по закінченні якої в 1929 р., залишився служити там же, на посаді молодшого командира. У березні 1932 – січні 1933 рр. навчався у Київській піхотній школі, по закінченні якої був призначений командиром взводу 30-го окремого кулеметного батальйону Летичівського укріпленого району (УР) №3. Цей УР тоді як раз будувався – зводили понад три сотні бетонних ДОТів, за кожним з яких закріплювався взвод бійців. 5 травня 1935 р. був призначений на посаду командира взводу полкової школи 290-го стрілецького полку, що розміщувалась у місті Бар. 15 березня 1937 р. призначений на посаду командира окремої роти 29-го окремого кулеметного батальйону Летичівського УР №3, який дислокувався у смт. Волковинці. З липня 1938 р., наказом командування 97-ї стрілецької дивізії, призначений на посаду керівника групи курсів молодших лейтенантів в місті Жмеринка. 1 червня 1940 р. призначений помічником командира батальйону 42-го окремого кулеметного батальйону Летичівського УР №3 та отримав звання капітана. Додамо, що тут, на Летичівщині Іван Овсійович не лише успішно служив, а й осів з родиною (дружина Коваленко Єфросинія Трохимівна та двоє дітей – Олена та Михайло) у селі Ревуха Летичівського району.

*Фото І. Іван Овсійович
Кіпаренко, 1940 р.*

Після приєднання у 1939 р. до СРСР західноукраїнських земель, на новому кордоні розпочалось будівництво ще одної оборонної лінії УРів. Отож, у серпні 1940 р. Кіпаренко отримує наказ відбути до нового місця служби – у Великомоствіський район Львівської області, у щойно створений Кам'яно-Струмилівський УР №4, де приймає командування 140-м окремим кулеметним батальйоном.

О четвертій ранку 22 червня 1941 р. тишу прикордонної Львівщини порушила артилерійська канонада та гул моторів літаків – німецькі війська почали свій раптовий наступ. Одним із ворожих ударів був спрямований на Львів, який з північного сходу прикривали 11 ДОТів 140-го окремого кулеметного батальйону капітана Кіпаренка. Але більшість з них на початок війни ще не були готовими для довготривалих боїв – озброєння не укомплектоване, не вистачало боєприпасів, не було запасів продовольства. Тем не менш, з перших годин ворожої навали командир 140-го батальйону Іван Овсійович Кіпаренко зі своїми бійцями зайняв оборону у всіх ДОТтах та тримав її протягом двох діб. Один із ДОТів вісім годин був оточений ворогом та підвергся методичній осаді

– його амбразури розстрілювали з танків, поливали вогнеметами. Наші бійці задихаючись у чадних димах безперервно вели бій. Тоді ворог вислав групу, яка розпочала закладати навколо ДОТу вибухівку. Командир взводу з групою бійців несподівано здійснив вилазку й в бою знищив мінерів, відкинув блокуючу ворожу групу та відновив зв'язок з сусідніми ДОТтами.

Проте, 24 червня окупанти прорвали нашу оборону на сусідній ділянці фронту, й опинившись під загрозою оточення, батальйон Кіпаренко отримав наказ відійти в район штабу УР та згрупуватись в збірну групу для контрудару. Через день, в районі села Тадань наші бійці дали бій наступаючому ворогу, завдавши йому значних втрат та відкинувши його на кілька кілометрів назад. Це була чи не найперша поразка солдат Вермахту у перші дні війни. Але, сили військ були не рівні, й комендант Кам'яно-Струмилівського УРу віддав наказ на планомірний відхід...

До середини липня батальйон Кіпаренка з боями відходив через Золочів, Тернопіль, Проскурів на схід, а потім був перекинутий під Київ. Біля столиці, де до війни теж була побудована лінія оборони, радянське

командування вирішило дати фашистам бій, який згодом увійшов в історію як героїчна оборона Києва. 18 липня 1941 р. капітана Кіпаренка призначили командиром 28-го артилерійсько-кулеметного батальйону, що зайняв позиції на південній околиці міста в районі Вишневе – Юрівка. Тут розпочалось прискорене приготування ДОТів до боїв – встановлювали кулемети, завозили патрони, продовольство, проводили освітлення та зв'язок.

1 серпня 1941 р. фашистська армія розпочинає масований наступ на Київ у південному напрямку. ДОТи 28-го батальйону Кіпаренка вступають у жорстокий бій, який майже безперервно вели до 18 вересня. Сам комбат цілодобово переходив із ДОТа в ДОТ, віддавав розпорядження, підтримував своїх підлеглих. Легендарну славу отримав героїчний підрозділ ДОТу №205 поблизу села Юрівка, який бився в оточенні 10 днів. Це був найбільший ДОТ на цій ділянці – вбудований на глибину до 10 метрів у великий горб, він мав 5 казематів з шістьма кулеметними амбразурами, мережу проходів та галерей між казематами, блок для особового складу (16 бійців), автономне водопостачання (підземну криницю). Що тільки не робили німці – розстрілювали ДОТ із гармат, скинули на нього півтонні авіабомби, але так й не змогли здолати опір наших бійців. Силами наших військ 15 серпня ДОТ №205 вдалось деблокувати. Про героїчну оборону цього ДОТу за кілька днів по тому написали радянські газети, у тому числі центральна «Красная Звезда».

За півтора місяці безперервних боїв сили батальйону Кіпаренка були вже на межі: більшість ДОТів отримали пошкодження, багато бійців пали смертю хоробрих, з боєприпасами була проблема, закінчувалось продовольство – бійці отримували на день ложку цукру до чаю та шматок сухарів. Враховуючи критичне положення радянських військ, а також прорив німців на півночі через Дніпро та загрозу повного оточення Києва, Ставка Верховного головнокомандувача дозволяє залишити столицю України. 18 вересня 1941 р. Кіпаренко та інші командири батальйонів отримали наказ виводити тих бійців, що залишилися живими, на лівий берег Дніпра, а ДОТи вибухівкою висадити у повітря.

19 вересня батальйон Кіпаренка пройшов Жуляни та Київ, успішно переправився через Дніпро, й наступного дня у взаємодії із 165-ю стрілецькою дивізією зайняв оборону в районі Броварів. 22 вересня, після важких боїв, батальйон почав відхід до Борисполя, й далі в район Баришівки – Березані. Але, після ряду масованих атак ворога, батальйон Кіпаренка опинився в оточенні, 24 вересня більша частина його бійців та сам комбат потрапили у полон. Почалися табірні митарства... Івана Овсійовича відправили у табір для військовополонених у м. Володимир-Волинський, а звідси у табір для військовополонених у м. Гамельбург (Німеччина). Не дивлячись на нелюдські умови, у таборі Кіпаренко не зламався, а навпаки став активістом підпільної організації наших полонених офіцерів. Згодом переведений до табору для військовополонених у м. Швандорф (Німеччина).

1 травня 1945 р. І. Кіпаренка звільнили із полону, а вже 9 травня – у День Перемоги, Іван Євсейович був відправлений на 46-й сортувальний спецпункт, звідки пішим маршем до 308-го табору НКО для державної перевірки «по 1-му розряду». Що таке перевірка по 1-му розряду – це табірні напівголодні умови, постійні допити, провокування, шантаж. Після цього – етапом на Урал у 12-ту запасну дивізію для остаточної перевірки. Наш земляк усе витримав та 23 листопада 1945 року був відновлений у званні капітана, і наказом Південно-Уральського Військового Округу звільнений у запас 1-ї черги.

5 лютого 1946 р. Іван Овсійович Кіпаренко нарешті повернувся до своєї родини на Летичівщину, у село Ревуха. Його радо зустріли дружина Єфросинія та донька Олена... А от син Михайло – вісімнадцятирічним загинув на фронті.

Фото 2. Зустріч ветеранів 28-го окремого кулеметного батальйону: Кіпаренко, Євдокимов, Музиченко, Квартич, Стороженко на ДОТі №205, 1970-ті роки.

У с. Ревуха Летичівського району І. Кіпаренко жив понад тридцять років. Працював у районному фінвідділі (1945-1952 рр.) та у місцевому колгоспі ім. Щорса (1952-1966 рр.). Тривалий час про його подвиги на початку війни мало хто знав – так вийшло, що нагород у 1941 р. він не отримав, за перебування у полоні був виключений із партії, та й навіть пенсії порядної не мав – отримував 38 руб. 25 коп. Аж поки, у 1960-х рр. Маршал І. Баграмян не видав книгу про оборону Києва, де згадав легендарний батальйон капітана Кіпаренка. Розпочалося листування

з маршалом, розшукались однополчани, й справедливість взяла гору – Івана Овсійовича у 1966 р. відновили у партії, згодом нагородили медалями «За победу над Германией» та «За оборону Киева».

Помер Іван Овсійович Кіпаренко у 1976 р., похований у с. Ревуха Летичівського району Хмельницької області.

Використані джерела та література

1. Баграмян И.Х. Город-воин на Днепре. – М.: Политиздат, 1965. – 160 с.
2. Военно-исторический журнал. – 1963. – №10.
3. Державний архів Хмельницької області. – Ф.П.487. – Оп.5. – Спр.3242.
4. Красная Звезда. – 1941. – 21 августа.
5. Правда Украины – 1978. – 3 октября.
6. Рабочая газета. – 1971. – 25 августа.
7. Шлях до Комунізму. – 1967. – 13 липня.

Віталій Жигола

старший науковий співробітник
Музею історії Десятинної церкви
м. Київ

СОФІЙСЬКА БРАМА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII–XVIII СТ.

Софійська брама займала важливе місце в системі укріплень Києва в другій половині XVII–XVIII ст., особливо на початку функціонування фортеці. Аналіз археологічних, писемних і графічних джерел допомагає реконструювати зовнішній вигляд брами у вказаний час.

Ключові слова: Старокиївська гора, друга половина XVII–XVIII ст., Софійська брама, зовнішній вигляд.

Софійська брама належить до системи укріплень Старокиївської гори від середини XVII ст., сполучаючи «місто Володимира» із «містом Ярослава». Брамун влаштовано над проїздною дорогою, яка вела від Золотих воріт до одного із шляхів на Поділ (Київської брами та Андріївського узвозу), тобто повторювала напрямок нинішньої Володимирської вулиці. Цю дорогу позначено як на плані І. Ушакова 1695 р., так і на першому інструментальному плані 1745 р. Брама мала декілька назв, як-то «Батисеві ворота» (за легендарним переказом саме через них увірвалися монгольські війська в дитинець) і «Градські врата». На плані Києва 1745 р. вона випадково підписана як «Київська брама» [5, с. 60]. Історія брами цікавить дослідників Києва вже понад 200 років, які акцентують увагу на часі її зведення та функціонування. Зовнішній вигляд брами в другій половині XVII ст. цікавив лише В.О. Харламова та Г.В. Алферову, котрі навели фрагменти писемних джерел того часу та зображення воріт на плані міста 1695 р., але докладно не зупинялися на цьому. Щодо конструкції брами та її змін протягом другої половини XVII та у XVIII ст., то питання лишається відкритим і потребує подальших досліджень.

Історіографія питання

Вперше залишки конструкції описав М.І. Петров у 1893 р. під час підготовки ІХ Археологічного з'їзду. Дослідник зафіксував кладку з тонких квадратних цеглин, через що В.Б. Антонович відніс час зведення брами на кінець X ст. У 1913 р. під час ремонту вул. Володимирської член Київського товариства охорони пам'яток давнини і мистецтва О.Д. Ертель обстежив повністю розкриті фундаменти та зробив короткий опис. У фондах Центрального державного історичного архіву України зберігається п'ять креслеників, на яких зображено загальний план брами, окремі плани західної та східної її частин і стратиграфія ділянок навколо них, та ще два плани цих частин з позначенням глибини кладок [7, с. 248].

У 1935 р. вийшла стаття В. Стефановича, в якій він описував фундаменти – дві паралельні стіни, що проходять за 4,0–5,0 м одна від одної, завдовжки 5,0–6,0 м і завширшки 1,5–2,0 м, глибина підошви східного пілону 1,5 м, західного – 0,8 м. За словами автора, фундаменти були зведені із «давньої цегляної кладки т. зв. "великокнязівського" періоду». У верхній частині культурного шару у внутрішній частині між пілонами (земляний насип без датуючих знахідок) зафіксовано шаблю та 10 монет Олексія Михайловича. Також у внутрішній частині між пілонами уперек проїзду розмішувалися дубові колоди, які автор порівняв з подібними, зафіксованими на вул. Володимирській ближче до Десятинного провулку. В. Стефанович атрибутував об'єкт як браму, що входила в складну систему захисних споруд міста XII–XIII ст. (використовуючи відкриті поряд вали та рови як доказ), а саму конструкцію відніс до типової для X–XII ст. кладки [11, с. 189–190].

У 1935 та 1940 рр. дослідження провадив І.М. Самойловський. Він зафіксував квадратну міцну цеглу ранньофеодального часу завтовшки 3,0 см, скріплену вапняковим розчином того ж часу. Поверх цієї кладки була цегла середньовічна – крихка, з жолобками з одного боку, розміром 28 × 15 × 6,0 см (звичні розміри цегли другої половини XVII ст.). Під час досліджень 1940 р. на глибині 0,32 м від сучасної поверхні виявлено цегляну кладку XVII–XVIII ст. на розчині сірого кольору з білими крапочками, що свідчило, на думку І.М. Самойловського, про багаторазову реставрацію брами протягом її тривалого існування. Нижче, від глибини 0,77 до 1,23 м, розпочиналася бутова кладка, яка лежала *in situ* на лесі. Каміні сірого пісковика різного розміру (до 0,5 × 0,5 × 0,5 м), були щільно припасовані один до одного без слідів розчину, але подекуди скріплені глиною, через що автор відніс кладку до довізантійської техніки будівництва, порівнявши її з капищем В.В. Хвойки. Між каменями траплявся щебінь, уламки червоного пірофілітового сланцю, фрагменти розчину від штукатурки та фрагменти фрески з коричневою фарбою (яку дослідник відніс до можливої надбрамної церкви). За 6,0 м на захід зафіксовано другу половину фундаменту брами подібної конструкції (залягала на глибині від 0,65 до 1,5 м), де між камінням зафіксовано уламки стародавньої цегли та розчину X–XII ст. Таку «змішану» кладку автор пояснив сучасними та пізньосередньовічними пошкодженнями від ремонтних робіт. Також І.М. Самойловський зазначав, що по периметру кладки не зафіксовано траншей, які свого часу були закладені для влаштування фундаменту, тобто він розміщувався у викопаних під нього ямах повністю. Крім того, між фундаментами зафіксовано дві дерев'яні вимостки: верхня влаштована із соснових деревин поперек проїзду, нижня – із дубових дощок уздовж проїзду. Між ними трапилася литовська монета другої половини XVI ст. та фрагмент полив'яного посуду. Нижче залягав темний змішаний ґрунт із золистими прошарками та керамічним матеріалом IX–XII ст. Материковий лес починався на глибині 1,75 м. Доказами спорудження брами в X ст., на думку автора, є чітка межа між двома видами кладок і місце влаштування брами на лінії проходження давньоруського валу та рову, досліджені ним же поряд у 1949 р. [9, с. 184–187].

І.М. Самойловський у статті 1965 р., посилаючись на нотатки О.Д. Ертеля, подав точніші за В. Стефановича дані щодо фундаменту, а саме дві повздовжні кладки з буту завширшки 2,3 м, довжина фундаменту 10 м, по зовнішньому краю 10,6 м, в середній частині проїзду 6,0 м, у північному та південному кінцях проїзду – 3,7 м оскільки тут кладка розширювалася [9, с. 184].

Після 1940 р. Софійську браму археологи не досліджували.

С.Р. Кілієвич у монографії «Детинец Киева IX – первой половины XIII веков» повторила подану В. Стефановичем та І.М. Самойловським інформацію та назвала Софійську браму головним в'їздом до міста часів Володимира Святославича [6, с. 51]. Також автор подала рисунок реконструкції брами за Ю.С. Асеевим.

В.О. Харламов і Г.В. Алферова в статті «Крепостные укрепления Киева во второй половине XVII века» подали писемні дані про спорудження Софійської брами та її зовнішній вигляд на 50–70 рр. XVII ст. та від 1687 р. [1, с. 74]. У наступній спільній монографії вони повернулися до опису брами, залучивши також графічні джерела, а саме план Києва 1695 р. І. Ушакова. Автори, посилаючись на вказану працю І.М. Самойловського, погодилися з наявністю шару давньоруської кладки під «ремонтними роботами середини XVII ст.» [2, с. 34–36].

У 1987 р. Н.Г. Логвин атрибутувала кладку із розкопів Софійської брами як дохристиянську кладку X ст. [8, с. 107].

У критично-аналітичній статті В.К. Козюби щодо «міста Володимира» Софійській брамі відведено окрему частину. Використовуючи писемні та археологічні матеріали автор стверджує, що муровані фундаменти відносяться до другої половини XVII ст. (а саме часу від 1687 р.). Дослідник акцентує увагу на глиняному розчині між камінням і цеглою, який, на його думку, широко використовували з XVII ст. Водночас він наголошує, що такий розчин з'явився в архітектурі Києва з другої половини XII ст., коли вже не існувало валів та ровів «міста Володимира». Знайдені фрагменти фресок і плінфи, скріпленої вапняно-цементним розчином, В.К. Козюба пояснює вторинним використанням залишків давньоруських будівельних матеріалів уже в другій половині XVII ст., спираючись на Розписний список 1687 р., де вказано, що «*да сорок возов бутowego камени накопили в Киеве*». Крім того, вчений вважає, що головний в'їзд у «місто Володимира» в X–XI ст. був у іншому місці, а на місці Софійської брами проходив вал і рів. В.К. Козюба не заглиблюється в питання зовнішнього вигляду брами та його змін у XVII–XVIII ст. [7, с. 248–250].

Із твердженнями В.К. Козюби згоден Д.Д. Йолшин у праці про монументальну архітектуру Києва X ст. [4, с. 151–164]. Також слід згадати статтю О.В. Комара про топографію Старокиївської гори, в якій він також погоджується із висновками В.К. Козюби про час влаштування фундаментів Софійської брами [8, с. 107].

Зовнішній вигляд за писемними джерелами

30 січня 1654 р. російські військові спеціалісти – князі Ф.С. Куракін і Ф.Ф. Волконський – прибули до Києва для інспекції його фортифікації. Вони звітували цареві, що подільський острог і вежі майже зруйновані, а укріплення Замкової гори в неналежному стані та займають невідгідну стратегічну позицію. Тож вони

вирішили будувати укріплення на Старокиївській горі. Судячи з розписних книг, після закінчення роботи вони надіслали цареві графічний звіт, який донині не зберігся [2, с. 11].

Відомості про Софійську браму 1654 р. містяться в описі міста 1673 р.: «*Старая башня... рублена в 6 стен, ветха,... доведется сделать новые ворота,... как сделаны Михайловские ворота. ... А те Софейские ворота будут в подошве длиною 8 сажень, в вышину и в ширину пол 2 сажени*». Наступного, 1674 р. ревізор А.І. Свіязев повідомляє: «*Софейская башня деревянная рублена в 8 стен, ветха, под нею проезжие ворота целы*» [7, с. 249].

Зважаючи на те, що в 1654 р. «*острог поставлен стоячий, сосновый, в одно бревно*» без земляних валів, а також на те, що ще не було влаштовано захисних стін «міста Ярослава» [1, с. 66], була потреба зміцнювати фортифікацію вежами. Про це прямо повідомлялося в звіті цареві 17 березня 1654 р. напередодні нападу поляків: «*а около... митрополитова двора ограда деревянная и башни поставлены и бои просечены, а по мере кругом будет сажен с триста рву нет, стоит на ровном месте*» [1, с. 66]. Вже 31 березня звітували, що розпочали копати рів і робити міст перед Софійською брамою. Варто зазначити, що подібна конструкція була звичною для військового зодчества Московської держави XVII ст.

Щодо розмірів вежі Софійської брами, то за можливий приклад слугує опис 1674 р. ревізора А.І. Свіязева Київської брами та її вежі: «*Киевская башня деревянная рублена... в шесть стен в вышину 10 сажень, попереk 15 сажень*» [1, с. 70]. Зважаючи на розміщення Київської брами на схилі та потребу в значніших розмірах для її зведення, габарити Софійської брами могли бути менші ніж 30 м у діаметрі та 20 м заввишки.

У 1672 р. розпочалася російсько-турецька війна і Київ, як один із форт-постів Правобережжя, підлягав змінам та укріпленню. Як уже згадувалося, 1673 р. дерев'яну Софійську браму інспектували, визнали її вежу занедбаною та відремонтували в'їзну частину. В цей же час провадилися широкомасштабні реконструкції інших брам і ділянок укріплень, а також майже скрізь влаштовувався новий тип фортифікацій – високий і широкий земляний вал (у підосві 12 м, гребінь завширшки 6,0 м), на верхівку впоперек вкладалися загострені в бік поля колоди, на них насипався земляний бруствер з бійницями заввишки до 2,5 м [2, с. 31]. На плані І. Ушакова цю конструкцію нанесено поверх валів на передньому плані, а також на виводах, зображених анфас чи збоку. Саме такі вали з обох боків підходили до Софійської брами і, можливо, вони теж мали бруствер з бійницями.

До іншого звіту 1673 р. відноситься наступна згадка Софійської брами: «*Подле того Троецкого вывода сделано новые Софийские ворота. И у тех ворот снутри города лесом недорублено и перед вороты через ров подъемный мост не наможен бревнами и подъемные пъяльцы на мосту ж не сделаны, ... и мочно то учинить нынешним зимним временем*» [2, с. 33]. Тобто, після відновлення проїздної частини («*новые ворота*») нова інспекція постановила відремонтувати міст та його підйомну конструкцію. Зі слів «*лесом недорублено*» також можна зробити висновок, що відновлювалося або дороблювалося покриття внутрішнього схилу валу по обидві сторони від брами, подібні до таких обабіч Львівської та Печерської брам «міста Ярослава» (рис. 1). Отже, ремонтні роботи провадилися постійно, кожного разу звертаючи увагу на ту чи іншу частину укріплень міста або на окремі конструктивні деталі веж і брам.

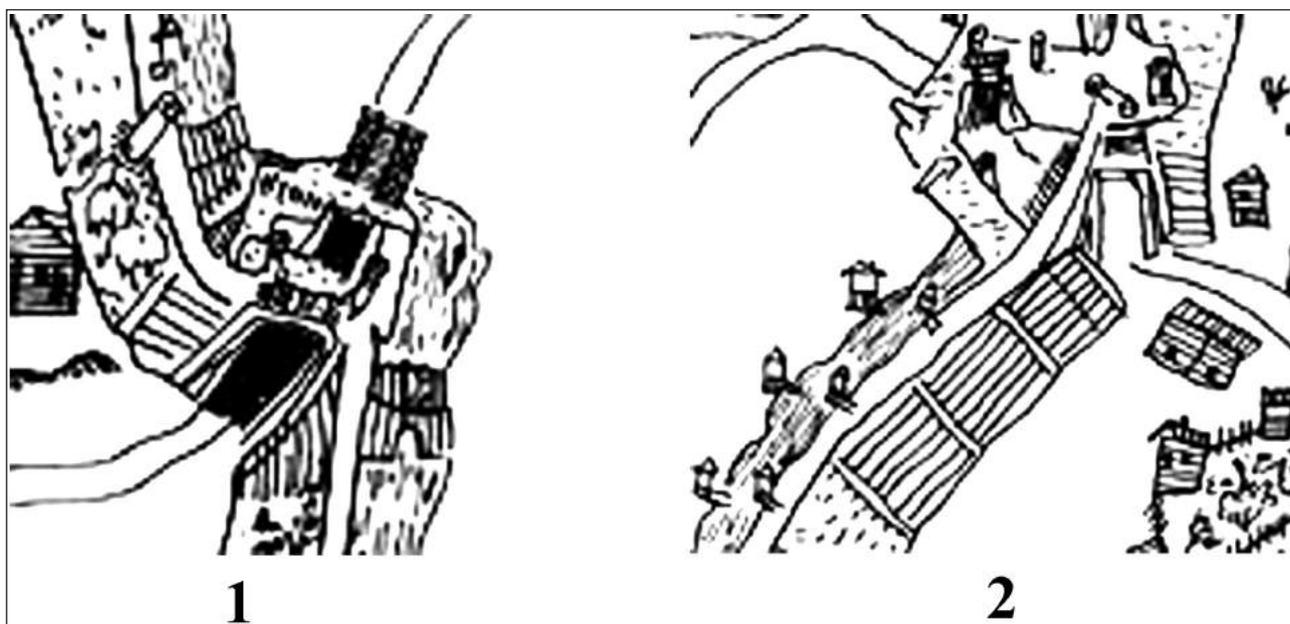

Рис. 1. Зображення Львівської (1) та Печерської (2) брам на плані Києва 1695 р.

У листопаді 1678 р. посаду інженера з реконструкції укріплень зайняв П. Гордон, який, виходячи із його розпису до Малоросійського приказу, запланував нові масштабні роботи, а також збільшення гарнізону Києва [1, с. 68]. Окрім остаточного зведення земляних валів у всіх частинах Верхнього міста, шотландський інженер насичує арсенал залізними інструментами (скоби для зміцнення, гаки, цвяхи, засови на брами та хвіртки, підйомне веретено для Золотих воріт, підземні труби для відведення опадів тощо), знищує останню дерев'яну вежу над Київською брамою, влаштовує підземні ходи для вилазок, розширює рови, оновлює дерев'яні конструкції брам у виводах, а також широко застосовує каміння та цеглу в будівництві брам. До діяльності П. Гордона можна віднести можливий ремонт дерев'яних конструкцій Софійської брами та її виводу, який, імовірно, звели під його керівництвом. Писемні джерела не дають інформації щодо тогочасного ремонту дерев'яної вежі над Софійською брамою. Але відомо, що зовнішнього вигляду вона не змінила, адже за кілька років у розписному списку 1687 р. йдеться про демонтаж «ветхой» дерев'яної вежі, яка згадується ще в 1674 р. [1, с. 74].

У «Розписи Києва» 1682 р. згадується, що Софійська брама має дерев'яну вежу, підйомний міст і вивід, який був периметром 47 сажнів [3, с. 900].

Тобто, Софійська брама від 50-х до середини 80-х рр. XVII ст. була дерев'яна, мала відносно високу дерев'яну вежу, яка, станом на 1674 та 1687 рр., була в неналежному стані та могла декілька разів ремонтуватися, самі проїзні ворота неодноразово ремонтувалися, могли мати металеву решітку, перед брамою в 1670-х рр. зводиться вивід з ворітьми, перед яким був підйомний міст через викопаний рів.

Кардинально Софійська брама змінює свій вигляд напередодні 1687 р. У Розписному списку за цей рік І.В. Бутурлін, приймаючи посаду воєводи міста, звітував: «по указу... Малоросского приказу в Верхнем Меньшом городе вместо старой ветхой Софейской деревянной башни... сделана новая против образца солдацкого строю полковника А. Левистона с воловым ходом в ровенстве. А с загородной стороны через городовую стену та башня не знатна, потому что перед тою башней сделан вывод земляной с ворота. И та каменная башня покрыта лубьем, ... потому что та башня не в отделке» [1, с. 74]. Але того року вона не була добудована, адже в тому ж звіті йдеться про відправку до Москви паперового макету із подальшим його підтвердженням, і вже на плані І. Ушакова 1695 р. Софійська брама постає ідентичною опису (рис. 2).

Завдяки згаданому Розписному списку, плану І. Ушакова та даними археологічних досліджень можна з великою долею вірогідності реконструювати зовнішній вигляд Софійської брами станом на 90-ті рр. XVII ст. Центральне місце займала кам'яна мурована споруда (за терміном XVII ст. – вежа), яка складалася із двох паралельних стін завдовжки по 10 м, відстань між їхніми зовнішніми краями 10,6 м, завширшки стіни були по 2,3 м, фундамент розпочинався з глибини 1,5 м від сучасної¹ поверхні. Ці археологічні дані підтверджуються тим же Розписним списком, де вказано: «для утверждения подошвы выкопан ров глубиною два аршина (1,4 м – В. Ж.)... в трех аршинную сажень (2,1 м – В. Ж.), и те ровы набучены диким большим камнем и мелким щебенем» [2, с. 34]. Фундамент був забутований великим камінням, щебенем, пізньосередньовічною кладкою та кладкою часів Київської Русі, яку зафіксували археологи. Наземна частина була побудована із цегляної кладки, адже у звіті згадують про залишені біля брами будівельні матеріали – цеглу та вапно, а також відомо про функціонування на Хрещатику однієї печі для випалювання вапна та шести для цегли [2, с. 34].

З двох боків до кам'яної конструкції підходив вал, заввишки як і брама. Щодо висоти валу, то писемні джерела не згадують цих параметрів. Нині від валу XVII–XIX ст. лишився невеличкий фрагмент лише на вул. Б. Грінченка навпроти Будинку архітектора, де його висота становить не більше 8,0 м. Окрім того, опосередкованим свідченням висоти валу та брами може слугувати її зображення у вигляді підпрямокутника, основа якого має бути приблизно 10,6 м. Можна зробити припущення, що висота Софійської брами та валів обабіч неї була менша 10 м. На плані І. Ушакова кам'яна конструкція брами має склепіння над проїздною

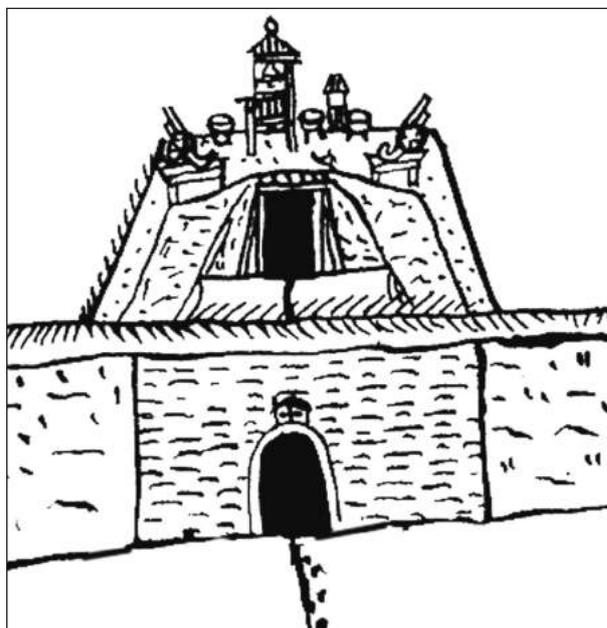

Рис. 2. Зображення Софійської брами на плані Києва 1695 р.

¹ На час розкопок І.М. Самойловського.

частиною та перекрита дахом, який нерозривно пов'язаний з гребенем валу для вільного пересування. Як згадувалося, на верхівку валу впоперек вкладалися загострені в бік поля колоди, на них насипався земляний бруствер з бійницями заввишки до 2,5 м. Подібна конструкція могла бути влаштована і на перекритій верхівці кам'яної конструкції, хоча вона не зображена на плані І. Ушакова. Але й на інших частинах валу Верхнього Києва, крім згаданих, її теж не позначено. Звіт 1673 р. про зведення валів повідомляє, що гребінь був завширшки приблизно 6,0 м, підшва – до 12 м, що коригується з довжиною досліджених фундаментів. Схили валу вкривалися дерном.

До конструкції брами входили два проїзди, перекриті склепінням. Зовнішній вихід мав підйомну залізну решітку, внутрішній, найвірогідніше, – дерев'яні двері. На плані І. Ушакова над склепінням внутрішнього входу, ймовірно, зображено отвір (вікно чи бійницю), який міг бути влаштований у приміщенні над проїздом з механізмом підйому решітки. Подібний міг бути влаштований і над склепінням зовнішнього входу. Відомо про отвори Золотих воріт, Київської брами та, можливо, Михайлівської хвіртки (рис. 3).

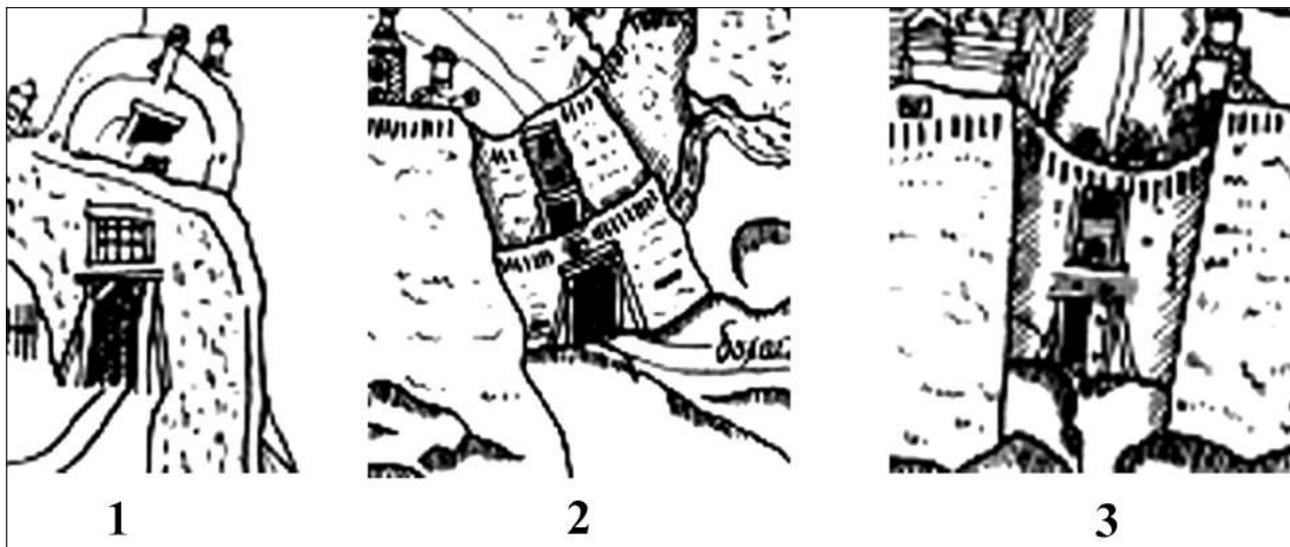

Рис. 3. Зображення Золотих воріт (1), Київської брами (2) та Михайлівської хвіртки (3) на плані Києва 1695 р.

Перше зображення Софійської брами містить складений І.В. Бутурліним у 1688 р. кресленик «міста Володимира» та «Михайлівського відділення», де брама подана схематично (так само, як і Київська та Михайлівська брами), без виводу, але помітно головні риси мурованої конструкції та проїзду із склепінням [2, с. 16–17].

Також Розписний список 1687 р. і план І. Ушакова дають можливість реконструювати зовнішній вигляд виводу перед Софійською брамою. Зі слів «... с загородной стороны через городовую стену та башня (Софійська) не знатна, потому что перед тою башней сделан вывод земляной с ворота» можна зробити висновок, що вал виводу міг бути не нижчим за кам'яну конструкцію. Розміри виводу вказано в «Росписи Киева» 1682 р. – по периметру 47 саженив. Судячи з плану 1695 р., вивід міг мати трапецієподібну форму, де за більшу основу слугувала мурована Софійська брама, паралельна їй основа – напольна стіна виводу, в якій влаштовано прохід з дерев'яною брамою та вежею з конструкцією підйомного мосту. Бокові стіни виводу сполучаються з валом «міста Володимира» з боків від кам'яної конструкції Софійської брами та, ймовірно, були нерозривно пов'язані для зручного пересування. Г.В. Алферова та В.О. Харламов на своїй реконструкції плану поміщують дві гармати на верхніх кутах трапеції. Вірогідно, вивід теж мав земляний бруствер з бійницями, як вивід Київської брами чи інші виводи.

Запитання постає саме із геометричною формою виводу перед Софійською брамою. Якщо план І. Ушакова передає трапецієподібну форму із проїздом у коротшій напольній основі, то всі наступні, а саме масштабні та інструментальні, зображують п'ятикутний вивід з в'їздом і мостом у південно-західній стіні (рис. 4, 1–4; 5, 1, 2). Також на цих планах помітно муровану конструкцію. На планах 1780, 1783 та 1787 рр. зображено також міст через рів [10]. На нашу думку, вивід Софійської брами, починаючи від 1670-х рр., одразу мав п'ятикутну форму та не змінювався до кінця функціонування, а зображення трапецієподіної форми на плані І. Ушакова вважається схематичним. Хоча є вірогідність, що в 1695 р. вивід міг мати трапецієподібну форму, та вже під час підготовки до Північної війни його перепланували. П'ятикутну форму виводу другої половини XVII ст. подає також В.К. Козюба [7, с. 244]. Крім того, ця форма характерна, якщо не сказати стандартна, не тільки для всіх інших виводів Києва, а й загалом московського військового зодчества того періоду.

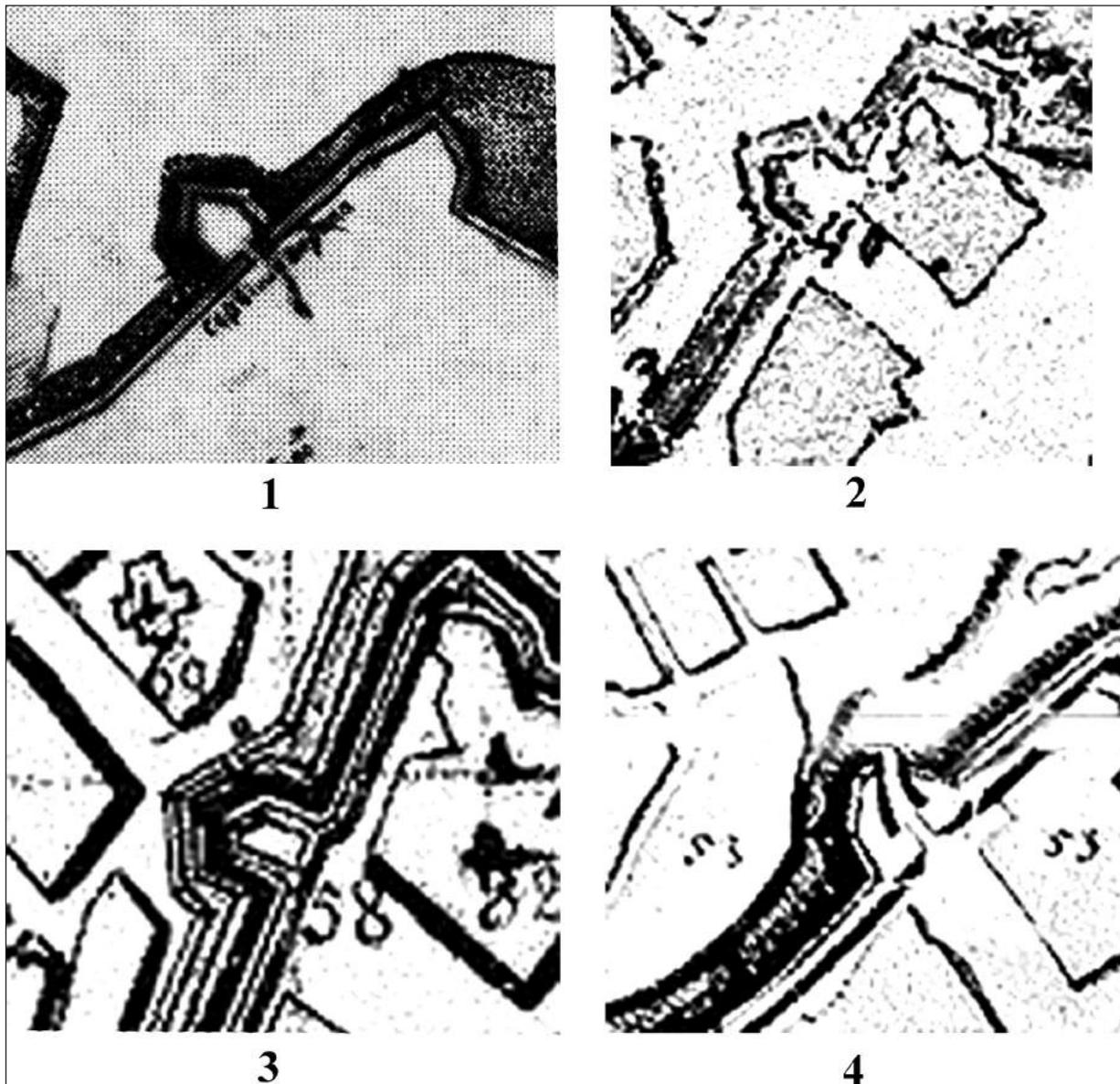

Рис. 4. Зображення Софійської брами на планах Києва 1706 р. (1), 1745 р. (2), 1750 р. (3) та 1780 р. (4)

Мурована частина Софійської брами за наказом коменданта Києва була розібрана в 1798 р. Останні роки її функціонування описав М.Ф. Берлінський, а нижню частину брами ще в середині XIX ст. на проїзджій частині бачив М.В. Закревський [7, с. 248]. Плани міста 1803 та 1812 рр. не містять зображення цегляної конструкції, але вивід продовжує функціонувати (рис. 5, 3, 4). Після утвердження плану Звіринецького укріплення 1810 р. під час підготовки до війни з французами було вирішено не оновлювати укріплення Старокиївської гори, які почали демонтувати в різних частинах міста. Так, на плані 1837 р. на місці колишньої Софійської брами не зображено жодних укріплень [10], в той час як ще недемонтована Львівська брама та вивід нанесені на план.

Варто зазначити, що нині ще не досліджені писемні джерела щодо укріплень Києва XVIII ст., розробка яких доповнила б відомості про Софійську браму. Так, Г.В. Алферова та В.О. Харламов дослідили низку документів у Російському державному архіві давніх актів, віднайшли невідомі описи укріплень і звіти про їх побудову чи ремонти (як то Розписні списки чи «Сметные списки» [1, с. 72], але дослідники обмежилися документами до початку XVIII ст., що викликано хронологічними рамками монографії.

Отже, на основі писемних, графічних та археологічних джерел можна виділити чотири періоди функціонування Софійської брами: 1) у 50–70 рр. XVII ст. влаштовано дерев'яну вежу; 2) у 70-х – першій половині 80-х рр. XVII ст. були насипані земляні вали, а перед брамою влаштовано вивід; 3) середина 1680-х рр. – кінець XVIII ст. функціонувала кам'яна конструкція (натомість дерев'яної вежі) разом з виводом; 4) кінець XVIII ст. – перше десятиліття XIX ст. функціонував лише вивід. Також проведено дослідження дає змогу реконструювати зовнішній вигляд Софійської брами в різні періоди її функціонування.

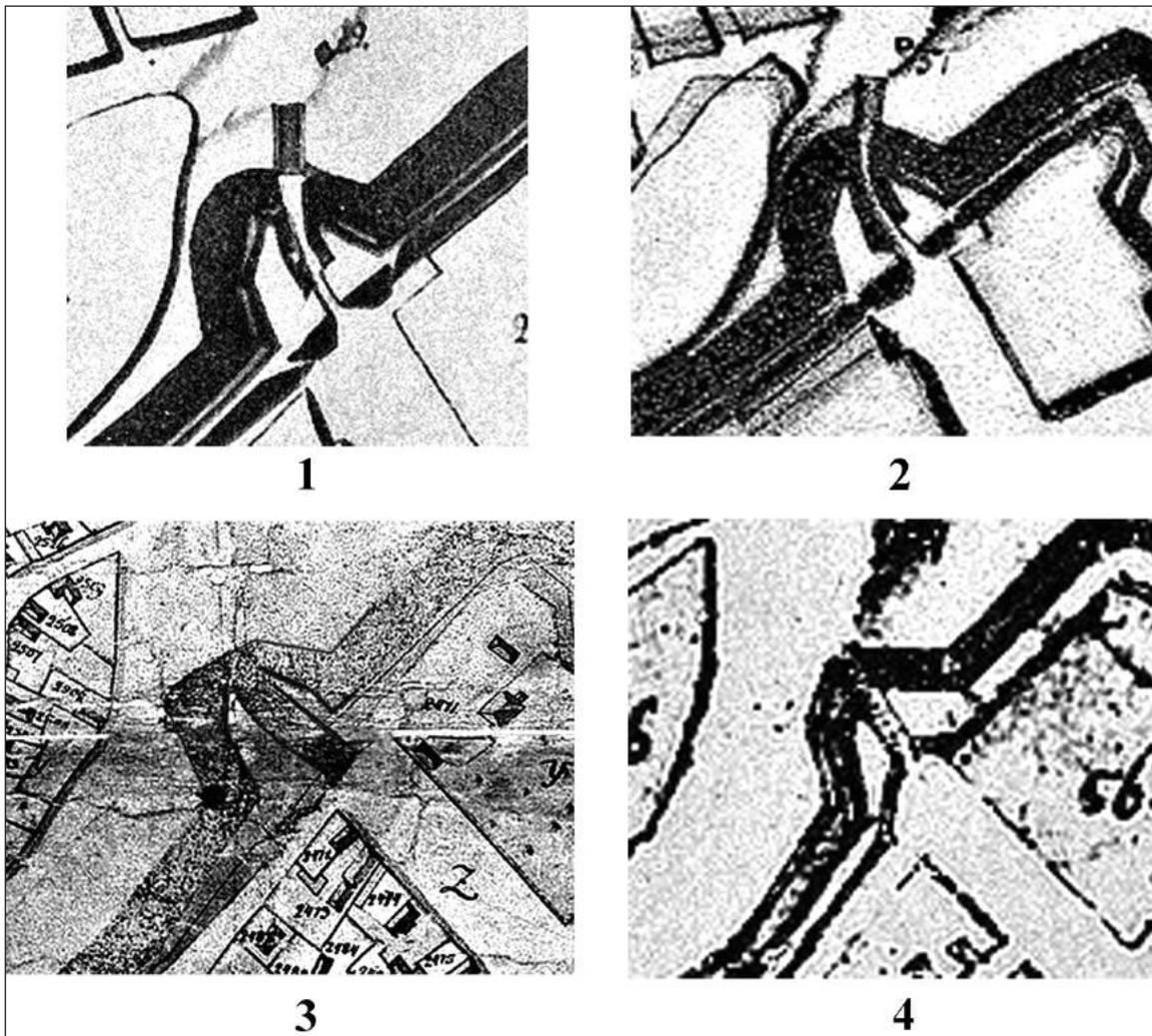

Рис. 5. Зображення Софійської брами на планах Києва 1783 р. (1), 1787 р. (2), 1803 р. (3) та 1812 р. (4)

Список використаних джерел та літератури

1. Алферова Г.В., Харламов В.А. Крепостные укрепления Киева во второй половине XVII века (новые материалы) / Г.В. Алферова, В.А. Харламов // Вопросы истории. – М.: Правда, 1979. – № 7. – С. 61–75.
2. Алферова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века. Историко-архитектурный очерк / Г.В. Алферова, В.А. Харламов. – К.: Наукова думка, 1982. – 160 с.
3. Закревский Н. Описание Киева / Н. Закревский. – М.: Типография В. Грачева, 1868. – Т. 2. – 950 с.
4. Ёлшин Д.Д. О «монументальной архитектуре» Киева в X в. / Д.Д. Ёлшин // Диалог культур и народов средневековой Европы. К 60-летию со дня рождения Евгения Николаевича Носова. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2010. – С. 151–164.
5. Київ: історичний огляд. Карти, ілюстрації, документи / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1982. – 232 с.
6. Килиевич С.Р. Детинець Києва IX – першої половини XIII століть. По матеріалам археологічних досліджень / С.Р. Килиевич. – К.: Наукова думка, 1982. – 176 с.
7. Козюба В.К. «Місто Володимира» у Києві: історична реальність чи історіографічний міф? / В.К. Козюба // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Коростень: ІА НАНУ, 2008. – Т. I. – С. 237–271.
8. Комар О.В. «Дохристиянська» монументальна архітектура Старокиївської гори (проблеми датування та атрибуції) / О.В. Комар // Opus Mixtum. – 2013. – № 1. – С. 106–121.
9. Самойловський І.М. Миська брама X ст. у Києві / І.М. Самойловський // Археологія. – 1965. – XIX. – С. 183–188.
10. Старовинні та історичні карти Києва і регіону / Книга-Диск. – К.: «Варто». – 2010.
11. Стефанович В. З археологічних розвідковий розкопок 1913 року в Києві / В. Стефанович // Наукові записки ІМК. – К.: Видавництво Української академії наук. – 1935. – кн. 5–6. – С. 189–190.

Список скорочень:

ІА НАНУ – Інститут Археології Національна академія наук України

ІМК – Інститут історії матеріальної культури

Олена Жукова

к. і. н., доцент кафедри

музеєзнавства та пам'яткознавства

Харківської державної академії культури

м. Харків

ІВАНІВСЬКИЙ ЗАМОК НА ВІННИЧЧИНІ ЯК РІДКІСНИЙ ВИД ЗАМКІВ-ПАЛАЦІВ У ФОРТИФІКАЦІЙНІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНИ

Серед об'єктів фортифікаційної спадщини в Україні замки-палаці найбільш рідкісні. Зразками цього виду є Підгорецький замок і менш відомий замок в с. Іванів Вінницької області. Ансамбль Іванівського замку сформувався на основі використання елементів бастионного замку при розбудові палацового комплексу. Наприкінці XVIII-XIX ст. замок був резиденцією роду Холоневських, його інтер'єри відображали той спосіб життя, який вели власники відповідно до свого суспільного становища. На сьогодні Іванівський замок потребує привернення уваги спеціалістів задля свого подальшого збереження та популяризації.

Ключові слова: фортифікаційна спадщина, замок-палац, голландська фортифікаційна система, бастион, палацові інтер'єри, історико-архітектурна цінність, музеєфікація.

Вітчизняна фортифікаційна спадщина налічує майже дві сотні збережених об'єктів, які представляють основні етапи розвитку оборонного будівництва на теренах сучасної України.

Одним з найбільш виразних видів фортифікаційних пам'яток, який поєднує репрезентативні функції з оборонними, є замки-палаці. Будучи поширеним на території Західної Європи, особливо у Франції (наприклад, замки Фонтенбло, Шенонсо, Шамбор, Юссе, Шомон та інш.) в Україні цей тип фортифікаційної спадщини представлений досить слабо. Це було пов'язано з загальною історико-культурною ситуацією, що склалася на цих землях на період XVI-XVII ст. – час, коли було широко розповсюджено будівництво замків-палаців.

Однією з найбільш відомих фортифікаційних пам'яток цього виду в Україні є Підгорецький замок на Львівщині, побудований в 1-й пол. XVII ст.

Замок будувався у 1635-1640 роках за голландською фортифікаційною системою архітектором Андреа дель Аква за участю інженера Гійома де Боплана [6, с. 348].

Збудований з цегли й камення, замок мав форму квадрату з розташованими на рогах п'ятикутними бастионами. Вістря бастионів увінчують витесані з каменя-пісковика сторожові вежі-кавалери. Між внутрішньою і зовнішньою стінами замку влаштували каземати. Вимощена гладкими кам'яними плитами покрівля казематів утворила тераси, огорожені балюстрадами. Службові приміщення сформували квадратний двір. Зі сходу, півдня і заходу замок оперезала смуга оборонних укріплень, важливими елементами якої стали глибокий, облицьований каменем рів і земляні вали [1, с. 287].

Тож в Україні Підгорецький замок заслужено вважається одним з найкращих зразків поєднання імпортного палацу з бастионними укріпленнями.

Ще однією пам'яткою, яка демонструє вид замків-палаців в Україні є замок в с. Іванів Вінницької області. Тут зберігся такий же величний палац, стіни якого, посилені бастионами та куртинами, формують квадратний двір. Навколо – залишки глибокого рову, інших оборонних кам'яно-земляних укріплень. Подібна схожість зумовлена тим, що й Підгорецький, й Іванівський замки є перехідними спорудами від середньовічних укріплень до репрезентативних палаців. Та, на відміну від Підгорецького, замок в Іванові відомий набагато менше. Тож на сьогодні, з урахуванням активної популяризації фортифікаційної спадщини України, її музеєфікації, величезні об'єми замку, добре збережені архітектурні форми палацової споруди не можуть залишатися осторонь уваги суспільства.

Рис. 1. Іванівський замок. Вид з південного заходу

Архітектурний комплекс замку в сьогоdnішньому с. Іванів (колишньому Янові) почав формуватися наприкінці XVI ст., коли ці землі належали Гнєвошу Стрижевському. Як

Рис. 2. Іванівський замок. Вигляд з півдня

фікаційного будівництва, то Янівський замок було зведено за поширеною на той час бастионною системою.

Замок будувався на рівнині, підіймаючись на 7 метрів над навколишньою територією, та оточувався системою валів і ровів. Укріплення мали форму квадрату, на рогах якого знаходились бастиони у вигляді чотирикутних веж, висунутих далеко за межі куртин, що забезпечували активний фланкуючий вогонь. Кожна сторона вежі мала по дві невеликі бійниці в нижньому ярусі, й значно більші за розмірами – на верхньому ярусі. Укріплення оточував глибокий рів з водою. Стіни службових і житлових будівель формували квадратний двір.

Головний в'їзд знаходився з південного боку й посилювався рavelіном, розташованим перед куртиною попереду кріпосного рову в проміжку між південно-західним і південно-східним бастионами. Напроти брами колись розташовувався старий палац [2].

У середині XVIII ст. відбувається трансформація замку на палац-резиденцію, що пов'язано з такими факторами: по-перше, у XVIII ст. зникає необхідність у фортифікаційних укріпленнях. По-друге, Янів перейшов до власності польських графів Холоневських, спосіб життя яких вимагав побудови пишної резиденції.

Засновником роду вважався Петро Мишиця (Мишка), який 1394 р. від короля Казимира отримав село Холоневу, звідки й пішла назва роду.

У першій половині XVIII ст. власником Янова стає Ян Мишка-Холоневський. На той час Янівський замок був вже занедбаний і не придатний для реставрації. Тож в середині XVIII ст. граф Адам Холоневський, спадкоємець Яна, на основі бастионного замку розбудовує величний палацовий комплекс [5, с. 110-111].

Рис. 3. Східний бік.

свідчать джерела, в 1578 р. король Стефан Баторій надає Гневошу Стрижевському право на заснування міста з наданням йому Магдебурзького права у власному маєтку Янів Брацлавського воєводства [3, с. 498].

Загроза постійних нападів кримських татар, яка існувала на Поділлі протягом XVI–XVII ст. стимулювала розвиток фортифікаційного будівництва в регіоні. Стала військово-політична ситуація змусила власника Янова Гневоша Стрижевського побудувати в поселенні оборонний комплекс, будівництво якого припадає на 1578–1596 роки [4, с. 725].

Оскільки наприкінці XVI – початку XVII ст. зміна зброї на вогнепальну диктувала інші умови форти-

фікаційного будівництва, то Янівський замок було зведено за поширеною на той час бастионною системою.

Точні дати початку та завершення зведення нового палацу невідомі. Оскільки Адам Холоневський помер у 1772 р., ймовірно будівництво закінчувала дружина Адама – Соломія. Але відомо, що у листопаді 1781 р. короля Станіслава Августа Понятовського господар Янова Рафал Адамович Холоневський приймав вже в новому палаці.

Палацовий ансамбль було зведено на основі фрагментів бастионного замку, які зформували квадратний двір. На рогах двору були збере-

жені чотирикутні наріжні вежі, які гармонійно вписалися в ансамбль.

Над західною куртинуою було зведено новий двоповерховий палац з центральною триповерховою частиною. Ліве крило палацу було двоповерховим, праве крило – одноповерховим, в ньому розміщувалися кухня і різні господарчі приміщення. Використання бастионних елементів вплинуло на товщину стін нижньої частини палацових будівель: зовнішні стіни мають товщину до двох метрів, внутрішні – не менше метра.

Південну та північну частину двору зформували кріпосні мури, що з'єднували обидва крила палацу зі збереженими південно-східною та північно-східними вежами.

При перебудові замку було перенесено головний вхід з південного боку на східну сторону відповідно до центрального палацового фасаду. Стару браму з південного боку зберегли. Через рів перед брамою було перекинуто підйомний міст.

Новозбудований палац демонструє стиль раннього класицизму. Будівля була жовтого кольору, декоративні елементи навколо дверей та вікон, пілястри, деталі фризу були виділені за допомогою білої фарби. Середню частину будівлі покривав гладенький двоскатний дах, бокові частини – трьохскатний дах. Висота самого палацу 27 м.

Садовий фасад прикрасили пілястри з конічними капітелями. На трикутному фронтоні розміщувався гіпсовий барельєф, серед ліпнини якого – гербовий картуш, сагайдаки, шаблі. Під палацом містилися величезні двоповерхові льохи, перебудовані з колишніх казематів.

Завдяки складній перебудові на основі елементів бастионного замку, палац налічував багато приміщень. Всі кімнати з'єднувалися між собою коридорами різних рівнів, утворюючи справжній лабіринт. Внутрішні інтер'єри відображали як смаки господарів, так і той спосіб життя, який вони вели відповідно свого суспільного становища.

Північна частина палацу відводилася під апартаменти господарів. Вони склалися з двох великих приміщень – салону та спальні.

В салоні стіни були прикрашені яскравими шпалерами, від підлоги до стелі висіли два дзеркалі, привезені колись на санях панною Соломією Холоневською з Парижу. В цьому салоні біля печі, що була обкладена кахлем, знаходився великий класичний камін, викладений білим мармуром. Камінну полку прикрашав годинник XVII ст. в оправі з позолоченої бронзи.

З салону можна було вийти до господарської спальні. Невідомий художник на замовлення ксьондза Станіслава Холоневського прикрасив всю північну стіну приміщення фрескою із видом базиліки св. Петра, колонади Берніні та папського двору. Господарі називали цю кімнату «Ватиканом».

Права частина палацу переходить в північне крило, де розміщувалася домашня церква. Ксьондз Станіслав Холоневський переробив її з однієї зі спалень. Одна чверть приміщення була відділена колонами тосканського ордеру, вкритих мармуром. Між цими колонами було встановлено вітвар. В XVI ст. на цьому місці знаходилася замкова каплиця.

На першому поверсі центральної частини палацу знаходилися буфетна та їдальня, обставлені меблями XVIII ст.

В їдальні було замуровано три західних вікна, і на їх місці висіли два великих полотна з зображенням генеалогічного древа. Тут містилася колекція європейського фарфору та срібла. Стіни їдальні були оббиті грубим шовком, прикрашеним візерунками.

У «портретній» залі палацу було розміщено 25 родових портретів, серед яких особливо цінними були портрети Адама і Миколая Мишки 1469 р. Залу прикрашала чудова збірка старовинних меблів.

Сусідкою портретної була бальна зала. Стіни тут мали колір слонової кістки. В залі було 4 вікна на східній стороні і 4 на західній, паркетна підлога з великою двокольоровою зіркою посередині, світлого і темного тонів. Зі стелі звисала кришталева люстра на декілька десятків свічок, стеля трималася, опираючись на

Рис. 4. Внутрішній двір замку

чотири пари колон. Тут також стояли дві округлі печі. Між вікнами висіли дзеркала. Меблі тут були у стилі Людовика XV.

У південній частині палацу були різні за формою та площею ванні кімнати та вітальні. Серед них значилася китайська зала, виконана у жовтому кольорі.

В кількох залах розміщувалася величезна бібліотека, яка містила близько 10 тис томів, серед яких було багато стародруків з філософії та теології. Родинний архів мав ціні листи Адама Міцкевича до кн. Станіслава Холоневського [7, с. 135-148].

До парку, відділеного кам'яним муром від палацової території, виходила хвіртка із кам'яними сходами. Нижче парку знаходився невеликий прямокутний став, за яким тягнулися фруктові сади та городи. Через парк можна було пройти до костюлу Непорочного зачаття Діви Марії та бернардинського монастиря.

Оскільки до радянських часів замок-палац зберігся в неушкодженому стані, тут було розташовано дитячий притулок, який як Іванівська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат функціонує по сьогодні. А в 1946 р. Янів було перейменовано на Іванів.

До нашого часу цей замок-палац відносно добре зберігся. Замокві споруди формують квадратний двір, на рогах якого – чотирикутні двоярусні вежі, побудовані з червоної цегли з використанням дикого каменю, різного ступеня збереженості. Найбільш добре збереглися південно-західна та південно-східна вежі. Вони мають по дві бійниці на кожному ярусі, при чому бійниці першого ярусу значно менші за бійниці другого ярусу. На зовнішніх рогах цих веж збереглися кавальєри, що свого часу використовувалися як спостережні пункти. Південно-східна вежа дійшла в первісному вигляді, зберігши мерлони. На південно-західній вежі зубці були втрачені.

Дві інші вежі збереглися набагато гірше. І якщо північно-західна вежа значно втратила свій первісний вигляд (дах перекрито на висоті першого ярусу, частина бійниць розтесані під вікна), то північно-східна вежа збереглася в напівзруйнованому стані.

Дві кутові вежі зі східного боку, які не прилягають до палацової будівлі, з'єднані фортечними мурами з південним та північним крилами палацу, утворюючи таким чином двір в формі літери П.

Основна маса палацової споруди двоповерхова, в якій трьома поверхами виокремлюється громада центральної частини. На фасаді двоповерховою будівлі, що примикає до південної частини палацу збереглися залишки брами XVI ст. Перед південною куртиною попереду кріпосного рову навпроти колишньої брами простежуються залишки кам'яно-земляної фортифікаційної споруди трикутної форми, яка свого часу мала додатково захищати замокву браму.

Зі старих інтер'єрів до наших днів дійшли Колонний зал, парадна Мармурова зала, ліпні розетки на стелях, дерев'яні сходи на другий поверх.

Проведений аналіз історії та архітектури Іванівського замку-палацу доводить, що він займає особливе місце серед пам'яток фортифікаційної спадщини України.

Географічно, цей замок є найбільш східним серед усіх збережених об'єктів замкової архітектури. Серед інших замків Вінницького регіону, що збереглися переважно у вигляді руїн, він має найвищий ступінь збереженості, оскільки зберіг планувальну структуру та первісний стан.

За своїми архітектурними характеристиками, Іванівський замок належить до досить рідкісного в Україні виду замків-палаців, які є перехідним етапом між оборонними укріпленнями та замськими палацово-парковими резиденціями.

Враховуючи таку високу архітектурну, історичну, естетичну цінності замку-палацу в с. Іванів потрібно привертання до нього уваги спеціалістів для здійснення необхідних заходів з музеєфікації та популяризації як пам'ятки фортифікаційної архітектури. Як рідкісний вид замків-палаців Іванівський замок гідний посісти належне йому місце серед об'єктів фортифікаційної спадщини України.

Список використаних джерел та літератури

1. Архітектура Львова: Час і стилі. XIII-XXI ст. – Львів: Центр Європи, 2008. – 720 с.
2. Зубко О. Наполеон Орда и замок Холоневских // Историческая правда. – 23.04.2014 // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.istpravda.ru/bel/research/8805/>
3. Документи Брацлавського воєводства. 1566-1609 роки / Упорядники М. Крикун, О. Піддубняк. – Львів: Наукове товариство імені Тараса Шевченка, 2008. – 1217 с.
4. Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область. – Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 630 с.
5. Культурні грона Дністра: Мультинаціональна культурно-історична спадщина Наддністрянщини / упорядник В. Стецюк. – Івано-Франківськ, 2001. – 216 с.
6. Пиндус Б. Аква Андреа дель // Тернопільський енциклопедичний словник / редкол.: Г. Яворський та ін. – Тернопіль: видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2004. – Т. 1. – 696 с.
7. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Том 10. Województwo braclawskie. – Wrocław, 1996. – 453 с. С. 135-148.

Володимир Захар'єв

член ГО «Спілка археологів України»,
здобувач кафедри історії Кам'янець-Подільського
національного університету ім. І. Огієнка

Сергій Шпаковський

старший науковий співробітник
відділу охорони пам'яток історії та культури
у Хмельницькій області

ЗЕМЛЯНІ ЗАМКИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ПОДІЛЛЯ – СЕНСАЦІЯ ОСТАННІХ СЕЗОНІВ

У статті йдеться про пізньосередньовічні замки виявлені авторами в останні роки на Центральному Поділлі. Про них були свідчення у тогочасних документах, але через специфіку їх побудови – переважно з використанням землі, вони збереглися не так видовишно як кам'янецька чи меджибізьська фортеці та інші зразки кам'яних укріплень.

Ключові слова: Центральне Поділля, Деражня, Ярмолинці, Яснозір'я, XVII століття, укріплення, фортеці, суцільно-земляні, земляно-кам'яні.

Чимале значення в історії Поділля відігравали укріплення: городища та фортеці. Візитівками краю стали кам'янецька та меджибізьська твердині. Досі викликають захоплення своєю могутністю руїни укріплень у Зінькові, Сатанові, Сутківцях, Рихті, Панівцях. Їх оспівували поети М.Гославський, Т.Заборовський [1, 2], про них писали історики та архітектори: зокрема, Є.Сіцинський, О.Пламеницька та інші [3, 4].

Однак з практичного боку вони були недосяжними для ворога лише у XIV-першій половині XVI ст. З появою потужної артилерії та її спроможністю на відстані розрушувати кам'яні мури, подільські феодали змушені були витратити додаткові кошти на форпости, щоб унеможливити просування артилерії нападників на ближчу від довжини польоту ядра відстань. Проте через специфічний рельєф місцевості це часто густо не вдавалося. Тому, щоб забезпечити свої маєтності та міста у другій половині XVI та першій половині XVII ст. стали інтенсивно використовувати винахід італійців: суцільно-земляні або земляно-кам'яні фортеці бастионного типу. І хоча на відміну від Європи жителі краю не мали потужних, озброєних артилерією зовнішніх ворогів, простота їх побудови на певний період спричинила фортифікаційний бум на Поділлі, відігравши належну роль в захисті накопичень місцевих шляхтичів та відчасти міських населених пунктів. Принаймні, мобільні групи татар-кримчаків рідко зважувалися нападати на міста чи містечка, біля яких стояли такі фортеці. Щоправда, згодом вони не стали значною перепорою для козаків чи турків.

Простота таких земляно-кам'яних укріплень додала складнощів сьгоднішнім археологам. Оскільки вони, в основному, розташовувалися на межі житлової зони, то після закінчення експлуатації у зв'язку з розростанням населених пунктів їх територію повторно використовували під садиби міщан. Нові господарі нівелювали майданчики: розкопували бастіони, засипали рови, використовували каміння з підвальних конструкцій, оглядових веж та воріт.

Майбутні глибокі фахівці з фортифікаційної системи краю часів пізнього середньовіччя роблять на Поділлі лише перші дослідницькі спроби – жалкуємо, що передчасно помер після автомобільної аварії у 2008 р. перспективний дослідник Олексій Глушко [5]. Як на нас, база для того досить вагома. Надійшли б джерелом інформації поки що слід вважати карти середини XVII ст. роботи французького фахівця Гійома Леварсена де Боплана (1600-1673), що був на службі у польського короля [6]. Певний пласт фактажу простежується у аналітичних та статистичних працях Є.Сіцинського [7], В.Гульдмана [8], які на рубежі XX століття зробили перші узагальнення з цієї теми. Певні, щоправда, досить скупі дані про замки та фортеці, можна знайти на сторінках відповідного тому енциклопедичної книги «Історія міст і сіл України. Хмельницька область», 1971 р. випуску [9]. Все, що стало набуток популяризаторів та дослідників-попередників, виклали у 1984 р. на сторінках «Довідника з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області» І.Винокур, А.Гуцал та В.Якубовський [10], а також два останні та І.Михальчишин – 2011 р. у довіднику «Археологічна спадщина Хмельницької області» [11].

Новий, результативний етап вивчення земляних та земляно-кам'яних укріплень XVI-XVII ст. на Поділлі розпочався на початку нинішнього століття – розкопками митниці між смт.Меджибіж та с.Головчинці Летицького району. Об'єкт займає дюну посеред долини р. Південний Буг і складався з 2 земляних бастионів та 2 кам'яних башт, які оточені заповненим водою ровом. Через відсутність постійного фінансування, експедицію, яку організував О.Погорілець, досліджено лише частину території, але стовідсотково встановлено, що укріплення збудував Рафаїл Синявський на початку 50-х років XVI ст. Втім проіснувало вона не довго. Невдовзі, скориставшись тим, що міцні морози скувала кригою заболочену долину річки, тобто: підступи до

укріплення, та не готовністю гарнізону Меджибіжської фортеці до такого ризикованого штурму, степовики спалили митницю, яку більш не відновлювали [12].

У 2011 р. В.Захар'єв виявив залишки ярмолинецької фортеці (Рис. 1). Вони розташовані майже в центрі теперішнього селища міського типу між Хмельницьким шосе та вулицею О.Кошового [13]. На основі проведених археологом обстежень хмельницький художник В.Юрчак зробив макет укріплення, який автори подарували для експонування у місцевому історико-краєзнавчому музеї району (Рис. 2) [14, с. 37].

Рис. 1. Ярмолинецький замок. Східний бастион (Фото)

Про цей об'єкт першим з відомих на сьогодні згадав у своїй праці відомий мандрівник, датський посол Юст Юль, який супроводжував Петра I у Прутському поході. Побувавши в Ярмолинцях у тогочасного господаря містечка полковника Шеппінга, він, зокрема, 20 серпня занотував у своєму щоденнику наступне: *«подворье его укреплено подобно цитадели двумя башнями и валом и кроме того обнесено частоколом, так что овладеть им можно не иначе, как с помощью пушек»* [15, с. 376].

Наприкінці XIX ст. Є. Сіцинський в «Археологической карте Подольской губернии», повідомив:

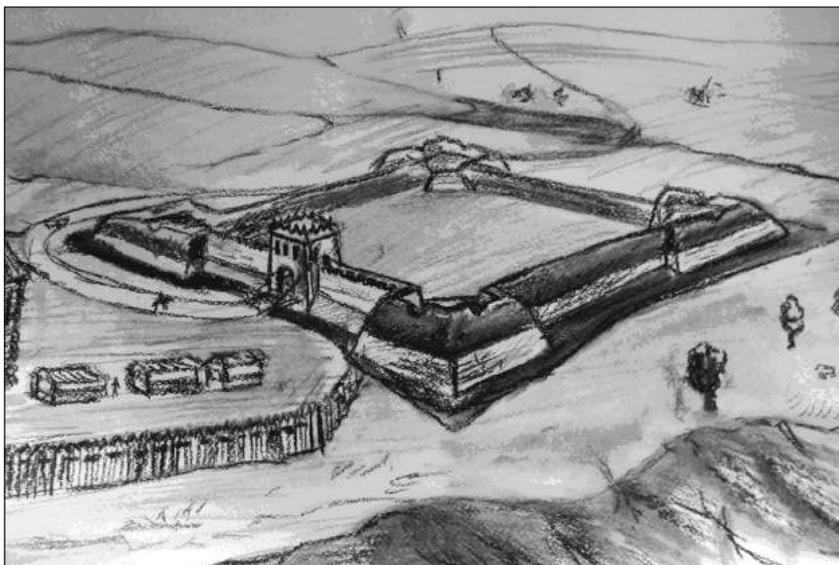

Рис. 2. Ярмолинецький замок. Первинний вигляд.
Графічна реконструкція В.Захар'єва, В.Юрчака

«Ярмолинцы. В местечке, около конной почты – валы и развалины. Один вал занят под огород. Здесь был замок Ярмолинских, владевших местечком в XV-XVIII вв.» [16,]. У «Приходах и церквях Подольской епархии» (1901) додав: *«... в 1445 г. Ярмолинские устроили здесь крепость для защиты от нападений турок и татар. От этой крепости до последнего времени можно было увидеть уцелевшие ворота с двумя башнями. Постройка этой крепости по тогдашнему обычаю дала право возвести Ярмолинцы из села в местечко...»*. *«...Уже в 1757 году местечко это по купчей крепости переходит во владение Павла Старжинского...»*. *«...В 1823 г.*

вблизи бывшей здесь крепости случайно выкопана была пушка с гербом Ярмолинских. Пушка эта хранится в числе древностей у нынешнего владельца...» [17].

Цю інформацію майже слово у слово повторив того ж року в «Населённых местах Подолии» відомий подільський статист В. Гульман [18].

Через 10 років Є.Сіцинський у книзі «Исторические местности Подолии и их достопримечательности» уточнив: *«...Владели этим поселением в XV-XVIII в. Ярмолинские – русско-православный род. В Ярмолинцах они имели оборонительный замок, следы которого сохранились в местечке до настоящего времени в виде земляных валов идущих по четырехугольнику и въездных ворот...»* [19].

Науковці І. Винокур, А. Гуцал, С. Пеняк, Б. Тимошук та В. Якубовський 1984 року у «Довіднику з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області», посилаючись на праці Ю.Сіцинського,

---

стисло згадали, що у Ярмолинцях: «Є сліди середньовічного замку у південно-східній та центральній частині села» [20].

Небагатослівним щодо місцевого замку був у своєму нарисі про Ярмолинці польський дослідник Р.Афтаназі: «... осівши в Ярмолинцях, потомки Хотка, які вживали герб Корсак, збудували один з особистих замків на Поділлі. Його руїни – у вигляді склепованих воріт та двох веж існували ще й у другій половині XIX ст.» [21].

Найширше оборонні споруди Ярмолинець описав у історичних нарисах про цей населений пункт місцевий краєзнавець О. Снігур. Зокрема: «... достеменно відомо, що у 1407 році польський король Владислав II (Ягайло) за вірну службу подарував Ярмолинці...Хотку Кроате і його сину Олександру. В подальшому землевласники мали утримувати тут військовий загін для оборони кордонів Польської держави від спустошливих вторгнень кримських татар. Невдовзі глава сім'ї... помер. Спадщину отримав син... Опорний пункт гарнізону зводився поруч з сутковецьким шляхом. Це було укріплення трикутної форми з земляними валами. Основа (ширина) складала 50 м, довжина – 85 м. А вся площа – чверть гектара. (При особистій зустрічі автор вказав його місце на городах місцевих жителів по вул. Чапаєва, над схилом долини, майже в центрі селища. Хоча ця версія дуже спірна.) Відоме ще й нове замчисько, споруджене в 1445 році. Воно стояло ліворуч шляху на Проскурів (нині – це правий бік провулку Толбухіна). За планом укріплення було квадратним – по 68 м від бапти до бапти. Краї оборонної лінії підсилювалися чотирма гарматами та місцями для ведення вогню стрільцями.

В'їхати у замок можна було двома воротами, розміщеними одні проти одних. Над ними стояли кам'яні склепіння циліндричної форми. Одна з брам зберігалася до початку 50-х років XX століття...

Сім'я Ярмолинських 1520 року завершує будівництво Свято-Михайлівської церкви... Вона височіла неподалік старого замчиська...

Один з козацько-селянських загонів, на чолі якого стояв Федір Шпак, в 1702 році виявився на території Ярмолинецького ключа... а потім заїхали в Ярмолинці і підірвали земляні вали замчиська» [22].

Незважаючи, що за повідомленням О.Снігура, залишки в'їздної брами існували ще у 50-х роках XX ст., поки що не знайшлося жодного фото чи їх малюнка. Отож, доводиться користуватися лише описами. Оскільки найближчими до часу існування замку є інформація Є.Сідинського, то за основу резонно взяти саме її. В його інтерпретації, залишки замку по-перше: брама с двома вежами, по-друге: земляні вали, що лежать чотирикутником і в'їзна брами. В результаті, маємо двояке уявлення про замок: як муроване, так і земляне укріплення.

У 2011-12 роках автор провів обстеження залишків замку. Вони, дійсно, розташовані між провулком Толбухіна (із півдня) та вулицями Кошового (із заходу) та Хмельницьким шосе (зі сходу).

Встановлено, що замчисько квадратне у плані. Довжини сторін співпадають з обмірами О.Снігура. На об'єкті не залишилося жодної споруди, про які йшла мова вище. Тепер тут – на західному та південному валу, розташовані житлові та господарчі будівлі 5 місцевих родин. Східний вал частково підрізаний у 70-их роках минулого століття, коли будували ряд гаражів біля багатоквартирного будинку. Ескарп північного валу є межею між домогосподарствами по вул. Кошового. Середина об'єкта лежить нижче валів та бастіонів, кути яких є, фактично, найвищими точками замчиська – особливо чітко це видно на бастіоні між північним та східним валом, який не забудований сучасними будівлями.

Місцеві жителі, котрі звели житла та господарські споруди на валах і бастіонах, повідомили, що при копанні траншей на фундаменти, вони зауважити на характер ґрунту, який є пересипом, але й на те, що на давні кам'яні конструкції вони не натрапляли, окрім окремого плоского каменю плити на господарстві по Степана Белінського вул. Кошового, 10.

Природні умови змусили Ярмолинських побудувати свій замок з сухим ровом. На місцерозташування його перш за все вплинули тогочасні реалії: близькість Кучманського шляху, яким на Поділлі потрапляли татари, до речі, найближче до містечка село до другої світової війни назву Татаринці.

Об'єкт розташований на підвищенні далеко від річки, що протікає північно-східніше містечка. Будівельники вдало використали рельєф. Зі сходу майже впритул до стін замку підходила глибока долина. (У першій половині XIX століття, коли упорядкували шлях Санкт-Петербург-Софія через Кам'янець, початок долини засипали ґрунтом і проклали дорогу з твердим покриттям). Повз західний його бік проходила тогочасна дорога на Шарівку, Меджибіж і Сутківці. Північний, що на схилі, після насипання валу ставав практично недоступним.

Найуразливішим залишався південний фронт, який розташовувався на рівнині. Для його підсилення викопали рів та побудували в'їзну браму. З двох сторін до неї – між бастіонами, можливо, було добудовано фортечну стіну. І це було цілком оправдано, оскільки вона межувала з містечком і артобстрілу з цього боку апіорі не передбачалося.

Судячи з наявного візуального матеріалу, ярмолинецький замок можна зарахувати до укріплень суцільно-земляного бастионного типу, пізноіталійської школи, з використання каменю при будівництві в'їзних воріт. Відтак, датувати його побудову не XV, як вважалось, дотепер, а принаймні другою половиною XVI століття.

Місто Деражня теж має давню історію. Проаналізувавши наявні архівні документи, директор місцевого районного музею О. Кохановський зробив висновок, що *«з великою долею вірогідності можна стверджувати, що саме 1404 рік і є роком перших писемних відомостей про Деражню»* [23, с. 83-85].

«Давнім поселенням, яке пізніше стало містом, – пише він, – на думку М. Грушевського, була друга Деражня, куплена Яном Одровонжом у 1469 році. «Прочия Деражни (Лука, Выселок, Дворецкая) были, очевидно, веселками другой, Одровонжовой Деражни, позднейшего города, теперь местечка Деражня. В половине XVI века все Деражни (числом пять) входили в число королевщин, непосредственно принадлежащих к Барскому староству» [24, с. 48]. Далі М. Грушевський зазначає, що у 1537 році частину сіл Одровонж продав королеві Боні, але Деражню, Нижній Мукарів, Новосілку, Коричинці, Летнівці і Доманів залишив у своїх володіннях. На Петроковському сеймі 1538 року він пред'явив дві жалувані грамоти 1404 і 1440 років, які підтверджували дідові права на зазначені поселення. Однак, рішенням сейму Деражня разом з іншими селами перейшла у володіння Бони і була зарахована до складу королівщини [25, с. 80]».

В іншій роботі О. Кохановського «Надання Магдебургського права Деражні» [26, с. 97-100] читаємо: *«Після викупу Деражні королевою Баною у 1538 році поселення було зараховане до королівських володінь, і уже незабаром тут планувалось заснувати місто. Проте здійснити цього не вдалося... На початку XVII ст. кількість жителів у Деражні значно збільшилась, що дозволило польському уряду, за сприяння барського старости Станіслава Жолкевського, закласти місто, надавши йому у 1614 році магдебурзьке право [27, с. 505]», «уже на середину XVII ст. тут, крім міщан, проживав 41 селянин, у тому числі 31 осілий, 2 урочні, 8 вільних, а також 5 служок (у замку) і мельник [28, с. 216]».*

Таким чином, маємо конкретне повідомлення про те, що 5 деражнянців в середині XVII ст. працювали в замку, тобто, існування останнього на той час є доконаним фактом. Другим важливим свідченням є вище згадана карта Гільйона де Боплана. На ній поряд з іншими укріпленими містами Поділля зображено і Деражню. Щоправда, судячи із обрисів, автор мав на увазі міські укріплення, а не сам замок.

У липні 2014 р. О. Кохановський вирішив встановити його місцезнаходження. Для цього запросив до співпраці фахівців зі столичного Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України старшого наукового співробітника кандидата історичних наук Л. Томілович та її колегу – вченого секретаря цієї ж установи І. Єрзіну, які перебували у місті, готуючи опорний історико-архітектурний план. Їм вдалося визначити перспективні для пошуку місця. А на початку серпня роботу довершили автори конкретної статті, які детально обстежили територію старої частини міста та його околиці. Відтак, залишки

Рис. 3. Деражнянський замок. Північний рів та вал замку (Фото)

замку виявлено у найоптимальнішому для нього місці – на північно-західній околиці. Він розташовувався за первинними міським укріпленням, над дорогою, що вела з містечок Проскурів та Меджибіж до переправи на правий берег р. Вовк і міста Бар.

Залишки замку зафіксовані поблизу приміщення колишньої волосної школи. Будівельники вдало використали рельєф місцевості – середини пологого схилу лівого берега р. Вовк. Із заходу та півночі ділянку первинно оточували видолинки, які були спеціально поглиблені. Приблизно за 80 м викопано південний рів. Про східний рів сьогодні говорити складно, оскільки у цій частині ділянки сконцентрована пізніша забудова. Проте місцевість за цими приміщеннями не має слідів

західний кут, де, логічно, мав бути бастіон, що контролював дорогу, на сьогодні не існує. На його місці земля вибрана до рівня дна рову і побудовано сучасне житло. На місці північно-східного бастіону теж розміщено сучасний будинок, як і на місці південно-західного бастіону. Південно-східний кут сьогодні займає заасфальтований майданчик. На нашу думку, для надійності в'їзд на замок був у південному валу, у південно-західному куті більш практичним було б замість п'ятикутного бастіону звести високий земляний насип-підвищення для артилерійського контролю за західним сектором оборони та перед ним круглу бастею.

Певне світло на деталі Деражнянського замку проливає стаття О. Годованюк «Оборонні споруди Поділля за «Інвентарем 1615 р.» [29]. Деражнянський двір *«парканом в слупи в коло огорожений паркан гонтом побитий. Накриття паркану гонтом свідчить про те, що ця конструкція мала досить значну товщину»* Термін «паркан» тут використаний в тогочасному розумінні. Авторка дає пояснення *«відома з часів Київської Русі дерев'яно-земляна захисна конструкція, яка складалася з городень, широко застосовувалася в Україні при будівництві невеликих укріплень ще на початку XVIII ст.»* [30, с. 64].

Брама була *«з дерева тесаного, до котрої ворота подвійні... На гору вхід заламаний з баясами точеними, гонтом побитий. Ганок на трьох сторонах також з баясами точеними»* [31, с. 68].

У розділі «Міські укріплення» читаємо, що *«місто Деражня... «острогом дубовим в коло огорожене. Брам дві з баштами новими одна гонтом покрита, друга недобудована»* [32, с. 69]. Проте після цього, пишучи про башти авторка відзначила, що *«У місті Базалія було «башт наріжних та у паркані на різних місцях – 8, усі гонтом побиті». Значно менше їх було в укріпленнях Деражнянського двору: «башт наріжних чотири, гонтом побиті»* [33, с. 70]. Ми гадаємо, що тут ненароком вийшла підмінна поняття. Мова, насправді, йде за башти міських укріплень. До речі, на початку статті авторка наголошувала, що опрацювання тексту «Інвентаря» була непростю справою, оскільки написаний він старопольською мовою, без розділових знаків, з використання архаїзмів та не надто розбірливо [34, с. 60]. На жаль, у статті траплялися й перекручення. У нашому випадку, наприклад, спочатку написано, що Деражня розташована над р. Вовк [35, с. 61], потім – над Горинню [36, с. 64].

Маємо схожі дані і з сайту zamki-kreposti.com.ua/hmelnickaya-oblast/derazhnjanskij-zamok-derazhnja – *«некоторые сведения о замке можно найти в «Инвентаре именей Подольский ясновельможного пана Януша князя Острожского...», составленном 26 марта 1615 года. Интересно, что описание объекта было сделано спустя год (а может даже и меньше) после того, как Деражне предоставили Магдебургское право. Инвентарь упоминает, что в Деражне находился оборонный двор (небольшой замочек), защищённый земляными валами и деревянными укреплениями (четыре башни, а также частокол с гонтовой кровлей)»* [37]. Тобто, й тут допущено путаницю.

Цікаво, що місцезнаходження деражнянської знахідка повністю збігається з даними на уточненій карті Боплана (біля 1670 р.), яку авторам вдалося отримати після виявлення об'єкта [38].

Деражнянський як і ярмолинецький замки потребують невідкладного проведення пам'ятко-охоронних заходів, оскільки розташовані на приватних садибах і у будь-який час можуть бути остаточно зіпсовані гос-

Рис. 4. Деражнянський замок. Культурний шар у валу (Фото)

подарями. Для уточнення датування побудови об'єктів, варто було б провести археологічне дослідження, принаймні переріз майданчиків шурфами, а надалі – повноцінні археологічні розкопки у вільних від забудови місцях.

Варто також перевірити інформацію з карти Шуберта 1868-1877 р., на якій замок розташований на території міста. Можливо, автор мав на увазі як міські передміські укріплення, сліди яких автори виявили вздовж паралельного до лінії замку видолинку, що огинає стару Деражню з півночі та заходу [39].

Пізньосередньовічне земляне укріплення (замчище) виявлено та обстежено С.Шпаковським біля с. Яснозір'я Віньковецького району. Яснозір'я (первісна історична назва Бебехи) – належали до Зіньківського ключа магнатів Сенявських, Чарторийських. Вперше село Бебехи згадується у податкових списках першої половини XVI ст. Пізніше знаходимо його у документах 1604, 1617, 1663, 1629, 1662, 1678 рр. [40, с. 251]. У 1752 р. Бебехи були найбільш заселеними (102 господарств підданих) у Зіньківському ключі [41, с. 431].

Об'єкт згадується у зазначених вище довідниках з археології Хмельницької області як фортеця XIV ст. Однак, самі фахівці його не обстежували. У 2013 р. це зробив С. Шпаковський. Він же 2014 р. спільно з І. Михальчишином провів обміри та фото фіксацію об'єкта.

Замчище розташоване у західній частині села на високому пагорбі. З західного його боку протікає безіменний струмок, з півдня прокладена польова дорога, з інших сторін розташовані присадибні ділянки жителів села. На південний схід від укріплення стоїть каплиця XIX ст.

Рис. 5. Земляне укріплення (замчище) поч. XVII ст. у с. Яснозір'я Віньковецького району. Вид з півдня (Фото)

Чотири бастіони і вали укріплення насипані у формі прямокутника площею 1 га (Рис. 5-6). Замчище витягнуте з північного сходу на південний захід. Довжина 135 м, ширина у центрі 45 м. Бастіон №1 розташований у південно-західній частині замчища, довжиною 15 м, шириною 4 м, висота – 4 м. З'єднаний по пагорбу з редути № 2 та № 4 ескарпованими (підсипаними землею) валами довжиною відповідно 135 м та 75 м. Бастіон №2 розташований з південної сторони замчища, довжиною 15 м, шириною до 10 м, висотою 3 м. З'єднаний валом завдовжки 80 м з бастіоном № 3. Бастіон №3 довжиною 10 м, шириною 20 м, висотою 4 м. З'єднаний насипним валом завдовжки 76 м з редуту №4. Насипний вал між бастіонами №3 та №4 підсилений зовнішнім ровом. Бастіон №4 довжиною 7,4 м, шириною 4 м, висотою 4 м. (Рис. 7-8). Поруч замчища простежується культурний шар пізньосередньовічного поселення.

Рис. 6. Село Яснозір'я Віньковецького р-ну. Земляне укріплення (замчище) поч. XVII ст. Місцезнаходження об'єкта з космічної зйомки Google earth (Фото)

У центральній частині замчища на поверхні розораного ґрунту (ділянка використовується як город) під час поверхневого огляду було знайдено фрагменти кераміки сірого кольору, поливану кераміку, рештки кахлів (серед них геометричного типу, зеленого та світло-червоного кольору), ковані металеві цвяхи, рештки склянки, мідний гудзик, дві свинцеві (козацькі) кулі (одна з вуском), чотириохгранный металевий наконечник стріли, польські мідні та срібні монети (одна – часів Сигізмунда III, 1620-ті рр.), що датують час функціонування замчища початком XVII ст. [42, с. 346]. Рештки деформованого металу, обгоріла кераміка свідчать про пожежу.

За переказами місцевих жителів, у XIX ст. посередині замчища поміщиками Собанськими побудована садиба, яка під час революції була зруйнована. Зазначене середньовічне замчище у с. Яснозір'я Віньковецького району заслуговує на увагу для майбутніх археологічних розвідок та досліджень.

Рис. 7. Село Яснозір'я Віньковецького р-ну. Земляне укріплення (замчище) поч. XVII ст. Майданчик. Праворуч – бастион № 3. Вид з південного заходу (Фото)

Рис. 8. Село Яснозір'я Віньковецького р-ну. Земляне укріплення (замчище) поч. XVII ст. Північна ділянка валу і схил мису. Праворуч – бастион № 1, ліворуч – № 4. Вид з північного сходу (Фото)

Список використаних джерел та літератури

1. Баженова С. Співець Поділля Маурицій Гославський// Освіта, наука, культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Т. 4. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 147-150.
2. Ролле Ю. Літературна родина / Переклад з польської В.Шевченка // Наукові записки Центру мархоцькознавства. – Т. 6. – Хмельницький, 2014. – С. 269-325.
3. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI АС. – Т.1. – М., 1901. – С. 197-35.
4. Пламеницька О. Кам'янець-Подільський. – Київ, 2004. – 256 с.
5. Глушок Олексій. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV-XVIII ст.). Монографія. – Київ, 2009. – 124 с.
6. Боплан, Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн: пер. з руан. вид. 1660. / Гійом Левассер де Боплан; [пер. Л.В.Шабанова]. – 165 с.
7. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI АС. – Т. 1. – М., 1901. – С. 197-35.
8. Гульдман В. Памятники старины в Подолии. К составлению археологической карты Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1901. – 405 с.
9. Історія міст і сіл України. Хмельницька область. – К., 1971. – 708 с.
10. Винокур І.С., Гуцал А. Ф., Пеняк С.І., Тимошук Б. О. та Якубовський В. І. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – Київ: Наукова думка, 1984. – 223 с.
11. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А.Ф. Гуцал, В.І. Якубовський, І.Р. Михальчишин. – Чернігів, 2011. – 176 с.; 32 іл.
12. Погорілець О.Г., Стопенчук С.М. Роль замків Верхнього Побужжя у європейському торговому сполученні пізнього середньовіччя // Нові дослідження козацької доби в Україні. – Вип. 16. – К., 2007. – С. 87-90.
13. Гуменюк А. Ярмолинецький замок: відкриття року // Вперед, 2012. – 27 липня. – № 31.
14. Григоренко О. Володимир Захар'єв: «...Й до скону буду тільки ним іти!» (до 50-річного ювілею). – Хмельницький, 2013. – С. 37.
15. Записки Юста Юля датского посланника при Петре Великом (1709-1711). – Москва, 1900. – С. 376.
16. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии / Труды XI АС. – Т. 1. – М., 1901. – С. 197-354.
17. Приходы и церкви Подольской епархии // ТПЕИССК. Вып. 9. – Каменец-Подольский, 1901. – С. 857-858.
18. Гульдман В. Памятники старины в Подолии. – Каменец-Подольский, 1901. – Т. 2. – С. 158-160.
19. Сецинский Е. Исторические местности Подолии и их достопримечательности. – Каменец-Подольский, 1911. – С. 6-7.
20. Винокур І.С., Гуцал А. Ф., Пеняк С.І., Тимошук Б. О. та Якубовський В. І. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – Київ: Наукова думка, 1984. – С. 22-108.
21. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Т. 9. – Województwo Podolskie. – 2-e wyd. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1996. – S. 117-125.
22. Снігур Олександр. Ярмолинці (короткі історичні нариси). – Хмельницький, 2000. – С. 4.
23. Кохановський О. До першої писемної згадки про Деражню. Деражнянина: минуле і сучасне. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 2013. – С. 83-85.
24. Грушевський М.С. Барське староство. Історичні нариси (XV-XVIII ст.) – Л., 1996. – С. 48.
25. Там само. – С. 80.
26. Кохановський О. Надання Магдебургського права Деражні. Деражнянина: минуле і сучасне. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 2013. – С. 97-100.

27. Труды епархиального Подольского историко-статистического комитета. Приходы и церкви Подольской епархии. Вып. 9. / Под. ред. Е. Сицинского. – Кам'янець-Подольск., 1901. – С. 505.
28. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К.: Політвидав, 1971. – С. 216.
29. Годованюк О. Оборонні споруди Поділля за «Інвентарем» 1615 р. // АСУ: 1996. – Київ, 1996. – Т. 3. – №1. – С. 60-74.
30. Там само. – С. 64.
31. Там само. – С. 68.
32. Там само. – С. 69.
33. Там само. – С. 70.
34. Там само. – С. 60.
35. Там само. – С. 61.
36. Там само. – С. 64.
37. Сайт: zamki-kreposti.com.ua/hmelnickaya-oblast/derazhnjanskij-zamok-derazhnja
38. Там само.
39. Там само.
40. Микола Крикун. Подільське воєводство у XV-XVIII століттях: Статті і матеріали. – Львів, 2011. – С. 251.
41. Там само. – С. 431.
42. Шпаковський С.М. Пам'яткоохоронна робота щодо збереження нововиявлених археологічних об'єктів Хмельницької області (за результатами розвідок 2013 р.) // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 2'2013. – Хмельницький, 2013. – С. 346.

Андрій Климчук

редактор Інтернет-порталу

«Віртуальний Станіславів»

ОБОРОННІ СИНАГОГИ НА УКРАЇНІ – ЗРАЗКИ ФОРТИФІКАЦІЙНОГО МИСТЕЦТВА

Татарські набіги змушували серйозно дбати про захист. З цією метою оборонних функцій надавали кувольним спорудам. У статті розглянуто ті синагоги, що виконували оборонну функцію.

Ключові слова: фортифікація, оборонні синагоги, синагоги.

Татарські і турецькі набіги спустошували східні креси Речі Посполитої, тобто землі теперішньої України: Волинь, Галичину і Поділля. Реалії диктували і визначали потребу у пристосуванні під оборонні потреби не лише замків, але й церков, костелів і синагог. Процес інкастеляції (пристосування сакральних споруд до оборони), властивий усім європейським країнам, активно охопив і українські терени. Під час збройних

Мурована синагога в Золочеві

нападів на місто синагоги та муровані сакральні споруди були найнадійнішим сховком для всієї громади.

У тогочасні Речі Посполитій залежно від місця розташування, давні муровані синагоги ділилися на два типи: *intramuros* – в «міських мурах», які повинні були відповідати вимогам костьольного права з огляду на зовнішній вигляд, висоту і віддаль до найближчого костьолу, не могли стояти поруч з християнськими храмами і мусили бути нижчими від них.

Інший тип синагог – *extramuros*, тобто зведені за міськими фортифікаціями. Вони мусили бути або дерев'яними, або оборонними. Такий припис був продиктований з огляду на оборону міста. У випадку наближення ворога, все поза мурами необхідно було або спалити, або замінити на фортецю, і з неї відстрілюватись [7, s. 197].

Синагоги, зведені в ті непрості часи характеризуються кубічним об'ємом, увінчаним оборонним аттиком з бланками і бійницями та складають окремий фортечний тип. Нам відомі такі синагоги в багатьох містах, їх, зокрема мали: Жовква, Броди, Сокаль, Лешнів, Львів, Золочів, Луцьк, Остріг, Любомль, Степань,

Мацеїв, Дубно, Шаргород, Гусятин, Сатанів, Язлівець, Меджибіж, Тернопіль. Це монументальні будівлі з грубими мурами, укріплені контрфорсами, які будувалися згідно з правилами фортифікаційної архітектури. Тому й за своєю стилістикою вони найповніше відповідали характерові міських мурів, укріпленого замку або оборонного палацу. У королівських привілеях, наданих на будову таких синагог зазначалося, щоби на випадок нападу могли себе захистити, одночасно регламентуючи розміри і вигляд. Характерним прикладом є привілей Зигмунда III, наданий луцьким євреям 1626 р. на спорудження синагоги за міськими мурами, у якому сказано: «...щоби школа не підносилася над тамтешніми будівлями костьолів, ... аби вони на верху тієї школи могли розгортати оборону і відстрілюватися з усіх боків» [3, с. 33-39].

Спинимось докладніше на кожній з вище згаданих синагог. Жовківська синагога була зведена у 1699 році на кошти короля Яна III Собеського – на місці більш давньої дерев'яної. Синагога була типовою для Східної Європи – кубічна головна зала та невелика прибудова, що служила сіньми і приміщенням для жінок. Проте божниця у Жовкві була значно більше за інші та краще оздоблена. Загалом, це була друга за красою та величчю синагога в Європі. Перша була в Амстердамі.

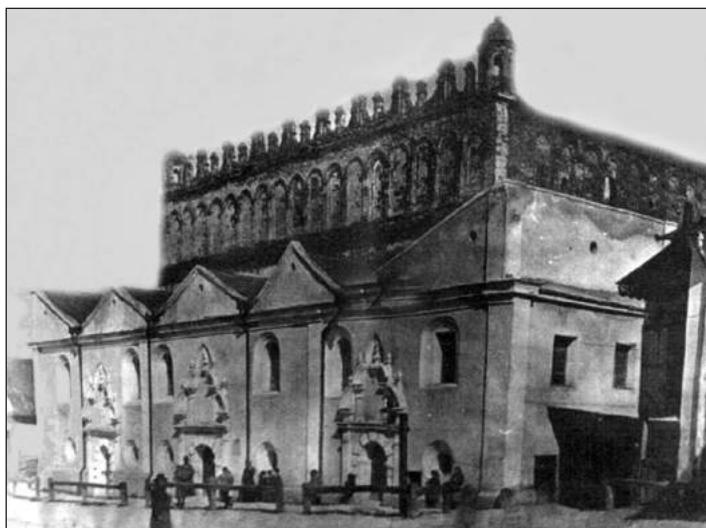
Синагога була оборонна – мури за товщиною були більше метра, а на даху знаходився бойовий ярус зі стрільницями. Біля синагоги знаходилася Туринецька брама, відома також як Жидівська, отже, синагога прикривала одну з міських брам, служачи таким чином додатковою оборонною вежею, на її даху можна було встановлювати артилерію. Синагога була збудована з каменю й цегли [7, с. 199].

Основний об'єм синагоги увінчаний ренесансним аттиком, що підреслений профільним гзимсом. Атик декорований глухою аркатурою з бійницями. Він завершується короною, що збереглася на західному фасаді, та фланкований шестигранными башточками з арками. Східний фасад укріплений контрфорсами, прорізаний великими півциркульними та одним круглим над аркою Тори віконними отворами [4, с. 72-74].

Синагога кілька разів страждала від пожеж, і кожного разу з великими труднощами відновлялась. Восстанне спалили синагогу нацисти у 1941 році. Потім, за радянських часів, її використали як склад, і тільки за часів Незалежності почалася відбудова святині.

Мурована синагога в Бродах на Львівщині збудована на місці дерев'яної, яка згоріла. 1742 року розпочато будівництво. Споруда збудована з цегли, базована на прямокутному плані, з квадратним молитовним залом, традиційної орієнтації, основний об'єм кубічної форми. Від заходу до основного об'єму прилягає прямокутний у плані двоярусний об'єм жіночих галерей з пулішем. Будівля синагоги увінчана двоярусним аттиком, нижній ярус якого оздоблений сліпою аркатурою, верхній – плоскими восьмигранними нішами. Зі східної сторони – в центральному полі другого ярусу аттика – вміщений бароковий картуш, прикрашений гебрайським написом і волютами. На тому ж фасаді нижній ярус аттика прорізаний трьома круглими отворами. З північного боку західної прибудови також збережений гебрайський напис. Гладкі, викінчені профільованими гмизами фасади, членовані пілястрами тосканського ордеру на три прясла, поля яких прорізані високо розміщеними півциркульними вікнами. Основний об'єм вкритий шедовим дахом. Головний вхід влаштований традиційно на західному фасаді, до нього колись вели сходи. Цей фасад був прорізаний вікнами з лучковими завершеннями. В планувально-просторовій структурі синагоги закладена дев'ятипольова схема. Чотири могутні гранчасті стовпи, що з'єднуються підпружними арками, несуть систему хрестових склепінь. Центральне поле перекрите сферичним склепінням. Тут стояла огорожена балюстрадаю біма. Пілястри та стовпи, на які опираються підпружні арки, увінчані капітелями іонійського ордеру. У східній стіні збережена ніша тори. Стіни на висоті 31/2 метрів від підлоги з трьох сторін, окрім західної, декоровані сліпим аркатурним поясом. Північна та південна стіна основного об'єму, прорізані лучковими отворами, які з'єднували жіночі молитовні з чоловічим залом [4, с. 45]. Споруда перебуває в незадовільному стані.

У межах міських укріплень давнього Сокаля містилась церква св. Миколая і синагога. М.Горн висунув припущення, що спочатку у Сокалі, ймовірно, в 16 ст. була збудована дерев'яна синагога, яка згоріла у 1637 році під час міської пожежі. На її місці між 1687 і 1648 роками, була збудована нова, але вже із цегли, яка збереглась до наших днів [8, с. 23]. У кінці минулого століття краєзнавець В.Чернецький знайшов у сокальському міському архіві угоду, укладену в 1609 році між міщанами і євреями. Один з її пунктів дозволяв збудувати

Синагога в Жовкві

у місті синагогу. Отже, дерев'яна попередниця сучасної синагоги могла бути збудована не раніше, ніж на межі першого і другого десятиліть 17 ст. Сокальська синагога, збудована із цегли, має форму чотирикутника. Певні риси сокальської синагоги, зокрема наявність кутових нішок-трюпів, наближають її до синагоги в Замості. Сокальська синагога зараз вкрай занедбаному стані.

Синагога в Сокалі

В містечку Лешневі синагога знаходилася на захід від ринкових кварталів. Будівля, що проіснувала до часів Другої світової війни була вимурована в 1677 році Міхал Ковальчук із Львівської політехніки в 1894 році обстежував будівлю і лишив її докладний опис. Синагога являла собою будівлю, що стояла

Синагога в Лешневі

окремішньо від інших споруд, вже здалеку вона вирізнялася високим аттиком. Головна брила будівлі синагоги являла собою правильний чотирикутник, поділений чотирма стовпами на дев'ять полів, перекритих хрестовими склепіннями. До цієї головної частини були добудовані видовжені приміщення, перекриті бочковими склепіннями з розпалубками [9, s. 100-101].

Давні синагоги Краківського передмістя Львова були дерев'яними. Їхній вік був недовгий, бо часто нищили пожежі. Розташовувалися вони дуже близько до міських мурів, недалеко від Краківської брами, серед досить щільної забудови юдейської дільниці.

Мурована синагога тут постала 1632 року. Первісно вона складалася лише з великого квадратного молитовного залу (20,10×19,28×11 м), що свідчило про велику громаду. Львівська Передміська синагога

первісно була характерною оборонною спорудою, яка мала вигляд кубічної брили вкритої складчастим дахом та увінчаної аттиком 1635 року король Владислав IV дав згоду на вимурування приміщень для жіночої молитовні (езрат нашим). Після їх добудови розміри синагоги склали ~ 24×35 м. Вона мала вигляд великої кубічної споруди вкритої високим пірамідальним дахом з заломом, що домінувала посеред щільно забудованої юдейської дільниці. Жіночі галереї вкривав складчастий дах. Щоби не перевищувати мешкальних будинків, як вимагало тогочасне законодавство чи релігійний припис, високий молитовний зал був заглиблений на дев'ять сходинок. Згідно з тодішніми вимогами, синагога мусила бути оборонною спорудою на випадок нападу. І хоча про це не зафіксовано в документах, проте відомо, що Передміська синагога витримала не одну облогу, зокрема, в другій половині XVII ст. Позаяк для успішного утримання облоги необхідно було вести верхній вогонь, первісно стіни синагоги, напевно мали оборонний аттик з бійницями, за яким ховався характерний для давніх мурованих синагог складчастий (шедовий) дах. Приблизно в середині XVIII ст. синагогу вкрили високим бароковим дахом з заломом, як це видно на гравюрі Пернера 1772 року [7, s. 199].

Передміська синагога у Львові

Оскільки після нападу татар на Луцьк у 1617 році місто, зокрема єврейський квартал, зазнав руйнації, то постала потреба про відбудову. Сьогодні ще не встановлено, хто саме фінансував будівництво, але ймовірно, до цього долучилася вся громада за підтримки люблінського Вааду та багатих єврейських родин, які в той час в місті точно були. Можливо, що ця нова синагога була зведена на фундаментах попередньої. Поки що не відомо, хто саме проектував споруду, хто був архітектором і виконавцем робіт. Внаслідок схожості архітектурних елементів синагоги, Братської церкви, Луцької брами в Острозі висловлюється думка, що виконавець робіт був один і той самий. Будівельниками могли бути мулярські цехи Любліна чи Львова.

Нова мурована синагога складалася з таких частин. Основним приміщенням був кубічний молитовний зал «італійсько-польського ренесансу» із товщиною стін до 1,5 м з двома одноповерховими прибудовами: для жінок та для школи. На південному куті молитовного залу була збудована оборонна вежа з бійницями за вимогою короля.

Вежа могла входити до одного із оборонних кілець тодішнього Луцька [4, с. 74]. У вежі зокрема містився невеликий арсенал. У 1648 році Луцьк зазнав нападу козаків. За цих подій синагога зіграла оборонну роль. Так, відомо про найманій єврейською громадою військовий загін, який захищав єврейський квартал із синагогою.

До знищення 1942 року синагога була майже квадратною в плані з розмірами 25×25 м. Ця споруда складалася із чотирьох основних частин: молитовного залу для чоловіків, двох бічних приміщень для жінок та навчання, оборонної вежі. Висота молитовного залу, який зберігся та був відновлений, становить 14 м. Товщина стін – 1,5 м. Розміри молитовного залу становлять 14×16 м. Висота вежі – 17,4 м. На кожному із чотирьох фасадів головна частина споруди має по 2 вікна із дуговим завершенням. Крім того, на південно-західному та північно-західному фасадах є вікна менших розмірів, які раніше були внутрішніми проходами у споруді до знищення приміщень для навчання та жінок. Тому ніякої первинної архітектурної ролі ці отвори не грають. До південно-східного фасаду прибудований ще один спортивний зал. Башта має кутові пілястри, круглі бійниці, різної форми вікна. Вежа та молитовний зал обрамлені по периметру аттиковим фризом з кілеподібними нішами, форма яких більше ніде не повторюється. В аттику є бійниці.

Наразі луцька синагога використовується спортивним клубом «Динамо». В молитовному залі влаштовано спортивний зал. Розташована в кінці прямолінійної ділянки вулиці Данила Галицького в історико-культурному заповіднику «Старий Луцьк».

Синагога в Луцьку

Синагога в Острозі

Острозька синагога була збудована у східній рівнинній частині Острога, неподалік від берега річки Вілії. У плані Острозька синагога квадратна, в об'ємі кубічна, з чотирма внутрішніми восьмигранними стовпами з тесаного каменю, які поділяли її внутрішній простір на дев'ять рівних частин.

За легендою острозька синагога заговорена великим магом-рабином Торовичем. Вона не горіла у вогні, не була знищена під час пам'ятної острозької повені в кінці XVII ст. У 1648 і 1649 роках була свідком погромів, влаштованих військами Богдана Хмельницького. Як повідомляють єврейські джерела того часу, сусідні колодязі тоді були заповнені трупами єврейських дітей. В синагозі козаки лишень влаштували були

конюшню. У 1792 році синагогу, в якій ховалися острозькі євреї, штурмували російські війська на чолі з генералом Михайлом Каховським. Росіяни помилково сприйняли будівлю за фортецю, в якій засіли поляки і обстрілювали її з гармат. Згідно з легендою, порятунок євреїв був чудом. Навіть ті ядра, які залетіли всере-

дину будівлі через розбиті вікна, не заподіяли шкоди людям, що перебували всередині. На третій день атаки місцевий сміливець на ім'я Еліезер вийшов із синагоги і показав царським військам брід через річку Вілія, після чого вирушили від Острога подалі. У пам'ять про цю подію в стіні синагоги не заштукатурювали сліди від ядер, а одне з ядер висіло всередині будівлі на ланцюгу. Є навіть легенда, що ланцюг був золотим. Єврейська громада Острога постановила щорічно відзначати день свого порятунку і читати у синагогах міста опис цієї події [2, с. 8]. Два ядра, які до Другої світової війни були всередині синагоги, тепер зберігаються у Державному історико-культурному заповіднику м. Острога.

У Любомлі на Волині в 1510 році було зведено синагогу I в центрі єврейського кварталу. Любомльська синагога стала однією з найкращих архітектурних споруд того часу і згадувалася в усіх старовинних книгах. За архітектурною формою синагога була схожою на фортецю у стилі ренесансу. Основна будівля була приблизно чотириповерхова, а суміжна значно нижча для жіночої відправи. Стіни кожної з цих з'єднаних будівель були оздоблені аттиком у стилі польського ренесансу. Аттик увінчувався зубцями у мавританському стилі, які піднімались над лінією даху, оточуючи його, як стрічка. Унікальні гравірування

Синагога в Любомлі

Синагога в Дубно

на квадратному полі, перекривався дев'ятьма полями хрестових зімкнених або вітрильних склепінь, що спиралися на чотири потужні кам'яні опори. Товщина стін синагоги нагадує про її оборонний характер. Елементами укріплення були контрфорси та ренесансові триярусні аттики з бійницями на фасадах.

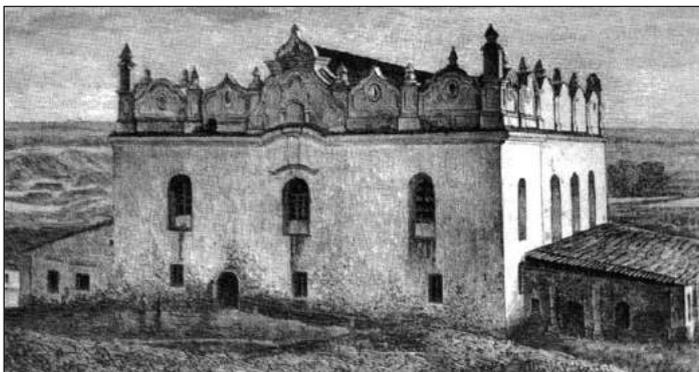
Шаргородська синагога на Поділлі відноситься до класичних оборонних синагог. Архітектура дещо нагадує мавританську.

Синагога має товсті стіни, високий ренесансний аттик з живописними зубцями та ма-

та різьблення, черепична покрівля, яка виступала довкола головної споруди, надавали їй величності, що послужило натхненням для будівництва інших подібних синагог того часу. Зі східної сторони на фасаді синагоги зверху в центрі були зображені два стоячих леви. Трохи нижче від них з боків – дві зірки Давида. В кожній стіні основної будівлі було по три великих вікна, над якими були зроблені надписи на івриті. У вікнах – вітражі з кольорового скла, середні вікна – також у формі зірки Давида.

Історія єврейської громади у Степані сягає у княжі часи. Жили євреї відособлено від корінного населення, займаючи центральну прирмаркову частину міста. Над самим берегом Горині піднімалася велична мурована синагога у давньому єврейському стилі, дещо нагадуючи готику. У степанців збереглися перекази про те, що ту споруду євреї купили у князя Острозького і переобладнали потім на свій храм. Товщина стін його досягала до метра [1, с. 83].

Дубнівська синагога будувалася в першій половині XVI ст. у стилі барокко так званого дев'ятипольового, синагогального типу. Простий чоловічий зал, базований

Синагога в Шаргороді

ленькими декоративними башточками по кутам, рідко розставлені великі вікна надають синагозі вельми своєрідний вигляд.

Синагога в центрі Гусятин – селищі міського типу однойменного району, а колись міста з магдебурзьким правом (з 1559 року) – не була винятком. Створена в кінці XVI століття за сприяння роду Калиновських, вона служила релігійним і культурним центром єврейської громади міста, що сягала трьох тисяч осіб, інтереси якої і була покликана захищати, виступаючи в якості самостійного оборонного центру в разі прориву міської оборони.

Відновлена після пожежі в 1742 році Гусятинська синагога постає в новому обличчі, майже втративши всі свої відмітні оборонні особливості, вона набуває мавритано-готичних декоративних елементів в оздобленні зовнішніх фасадів і капітальну реконструкцію внутрішніх приміщень.

З приходом XVIII століття вдосконалена військова техніка і тактика ведення воєн вносить свої корективи в архітектуру міст: окремі будівлі перестають братися до уваги як оборонні одиниці і, як наслідок, перебудовуються в стилі цивільної архітектури з елементами декору. Саме в наслідок цих віянь синагога в Гусятині доповнюється новими приміщеннями, створеними в творчих цілях – школа-хедер, молитовний жіночий зал.

Синагога в Сатанові, споруджена 1532 року, входила до системи міських фортифікацій і була пристосована для оборони. Про її поважний вік свідчать потужні стіни, пізньоготичні вікна, ренесансний аттик зі стрільницями.

Сатанівська синагога кам'яна. Складається з прямокутного головного залу та дотичних до нього знижених приміщень. Перекрита напівциркульними склепіннями зі стрільчастими розпалубками. Стіни укріплено контрфорсами. Основним засобом художньої виразності пам'ятки є глуха аркатура аттика в ренесансному стилі, що завершує фасади. Атик, крім того, був бойовим ярусом, мав бійниці. Декоративний акантовий пояс, що маскує стоки дощової води, – характерний для синагог XVI століття – не зберігся.

1928 року подільський дослідник Юхим Сіцінський писав, що «синагога виглядає як невеличкий замок. Вона має високі мури й міцне склепіння на вершку; дах на тому склепінню ховається за високі парапети (надмурки) з маленькими стрільницями. У стінах нижче од парапетів великі вікна з гостролукими верхами. З одного боку будинку прибудовання для жіночого відділу. Завдовжки головний будинок синагоги 18 метрів, завширшки – 16 метрів». Для синагоги в Сатанові характерне поєднання елементів двох стилів: стрільчаста форма переминок великих вікон центрального об'єму свідчить про відгомін готики, а оздоблення аттика глухою аркатурою з півциркульних ніш є одним з ранніх прикладів застосування ренесансних мотивів.

Як зазначив науковий співробітник Центру єврейського мистецтва Єрусалимського університету Борис Хаймович, «у Сатанові у разі війни кожна з громад (українська, польська, єврейська або вірменська) відповідала за свою ділянку оборони. Центром єврейської ділянки, та й усього південно-західного напрямку, була синагога, з даху якої обстрілювалися підступи до міста». Згідно з ухвалою магістрату, юдейська громада зобов'язувалася за свій рахунок утримувати на стінах оборонної синагоги гарматну батарею й припаси пороху й ядер до неї. Нині синагога перебуває в стані напівруїни.

Синагога в Язлівці розташовувалася у північній частині міста. Відомості про її архітектуру занотовані в реєстраційній картці пам'ятки, яку заповнили в 1935 році. У цей час облік пам'яток розпочало Управління консервації Львівського, Тернопільського та Станіславівського воєводств. У картці було записано: Язлівець, божниця, XVI/XVII ст., стиль ренесанс, власник – гміна єврейського віросповідання, реєстраційний номер 42. Обміри – план, 4 розрізи, 2 фасади 1:100²52. Також подано лаконічну довідку про об'ємно-просторову структуру споруди: типовий уклад польської ренесансової божниці, яка складається з чотиристороннього приміщення призначеного для чоловіків, що моляться, а також збоку прибудованої галереї для жінок. Витриманий у гладких і широких площинах фасад має суворі та монументальні риси. Варто підкреслити чудовий, трішки пошкоджений портал, в орнаменті якого, без сумніву, відчутні впливи сходу. Під час Першої світової війни божниця горіла. У 1929 році її покрили новим бляшаним дахом, закриваючи первинний гонтовий дах. Рівночасно були трохи підвищені стіни синагоги, із збереженням первинної межі мурів відповідним відступом. У наступні роки відбудовано склепіння за системою Рабіца. Інтер'єр разом з цінним кам'яним вітварем залишається до сьогодні в руїні [4, с. 53].

Синагога в Язлівці

Синагога в Тернополі

Дивовижним акцентом пам'ятки був ренесансовий портал головного входу. Багата декорація, майстерна пропорційна композиція та подібність із низкою інших порталів у Язлівці свідчать, що майстри-різьбярі пройшли навчання у високоякісній школі, створили неповторну язлівецьку школу ренесансової різьби. Скромніший і також майстерно різьблений Аронґакодеш відрізняється стилістикою від вхідного portalу. Під час Другої світової війни пам'ятка була зруйнована. Сьогодні на її місці пустка.

Стара мурована божниця (синагога) на вул. Подільській-Вищій, про яку згадує У. фон Вердум, зведена у другій половині XVII ст. Мала оборонний характер. Споруда

строгої раціональної форми, з відчутним східним впливом, прямокутна в плані, вільна від декору, за винятком ренесансного атика, прикрашеного аркадою. В загальних рисах нагадує божницю в Гусятині. Цінним було внутрішнє оздоблення божниці.

Список використаних джерел та літератури

1. Войтович В.М. Степань моя мила. Дослідження, спогади, документи. – Рівне: Видавець Валерій Войтович, 2009. – 578 с.
2. Дубнов С. Еврейская старина в Остроге (1532–1722) // Восход. Журнал учено-литературный и политический. – СПб., 1894.
3. Колосок Б. В. Луцьк – пам'ятка архітектури та містобудування : історико-архітектурний нарис. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2012. – 124 с. + 16 с.; іл.
4. Синагоги України. Спеціальний випуск інституту Укрзахідпроектреставрація, Львів: Видавництво Центр Європи, 1998, с. 72-74.
5. Терський С. Історія Луцька. Том 1. Лучеськ Х–XV ст. – Львів, 2006.
6. Чернецький В. Літописні матеріали до історії міста Сокаля від його заснування до 1890 року. – Львів, 1891. С. 18-19.
7. BałabanMajer. BózniceobronnenawschodnichkresachRzeczypospolitej // Noweżycie. – 1924. – Т.1, zeszyty 1-3. – S. 197-203, il.
8. Horn M. ZydzyznaRusiCzewzonej w XVI i pierwszejpolowe XVII. – Warszawa, 1975. – S. 124, 155.
9. Sprawozdania z posiedzeniaKomijihistoriisztukizaczasod 1 stycznia 1893 do 31grudnia 1894 r. // Sprawozdania Komisji dobadania Historji Sztuki w Polsce. – t. V. – S. 100-101.

Євген Осадчий

к.і.н., старший викладач Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка м. Суми

УКРІПЛЕНИЙ ТАБІР СЕЛІТРОВАРІВ СЕРЕДИНИ XVII ст. НА СЕРЕДНЬОМУ ПСЛІ

Стаття присвячена результатам обстеження селітроварного комплексу на Середньому Пслі. Майстерна мала укріплення аналогічні тим, що застосовувалися українськими козаками при будівництві прикордонних острогів. Комплекс доброго стану збереженості є яскравим взірцем найпростішої козацької фортифікації.

Ключові слова: селітроваріння, Річ Посполита, фортифікація майдани.

Початок XVII ст. у Східній Європі співпав з масовим поширенням артилерії та ручної вогнепальної зброї. Війни та численні повстання, що відбувалися у першій половині століття потребували значної кількості пороху. Українське козацтво мало на озброєнні численні різнокаліберні гармати, мушкети та пістолі. Виробництво пороху потребувало трьох інгредієнтів: деревного вугілля, сірки та селітри. З першими двома проблем не виникало. Але селітра у природі зустрічається вкрай рідко. Ця сполука виникає при перегнивання органічних речовин при певних природних умовах. Наприкінці XVI – початку XVII ст. на південно-східних кордонах Речі Посполитої було розпочато видобуток селітри з курганів та валів стародавніх горо-

дищ. Дуже швидко промисел опинився під контролем Селітряної держави, створеної за наказом польського короля. Дрібні промисловики змушені були шукати нових земель, поза межами контролю коронних комісарів та шляхти.

Таким регіоном була Південна Сіверщина. Ця малозаселена територія знаходилася у місці, де кордон між державами не був остаточно визначений. Це приводило до чисельних суперечок між українцями та московітами, але й давало змогу вести промисел, що не обкладався податками. Формально ці землі належали до Путивльського уділу, однак магнати Речі Посполитої, зокрема І. Вишневецький, всіляко ігнорували це і, навіть, вели власну колонізаторську політику.

Освоєння Південної Сіверщини супроводжувалося частими військовими конфліктами. Тут постійно патрулювали путивльські стрільці, проходили татари та банди розбійників. Тому промисловики змушені були дбати про власну безпеку. Процес видобування селітри був пов'язаний зі значними перетвореннями навколишнього ландшафту. Будівництво греблі, ставки, вирубка лісу та дим від печей де випарювали селітру демаскував місцезнаходження майстерні.

У середині XVII ст. переважна більшість селітроварів – вихідці з українських земель Речі Посполитої. Одним з найактивніших польських державців, який проводив колонізаторську політику у регіоні був роменський підстароста Кшиштоф Сіножацький. Саме за його грамотою, датованою 1638 р. в урочищі *Бесищево* варили селітру вихідці з України [3, с. 324].

Локалізація урочища Бесищево важлива для ототожнення конкретної пам'ятки з писемним повідомленням. Воно відоме ще за документами кінця XVI ст. Бесищево – одна з переправ на Пслі, де мали переходити річку путивльські прикордонні сторожі [1, с. 72-73]. Більш конкретно про цю місцевість йдеться у документі на право володіння землею, що отримав гадяцький полковник М. Самойлович. За грамотою гетьмана І. Самойловича гадяцькому полковнику було надано території на Середньому Пслі, а саме землі між слободою Михайлівка, Озак та Василівка у Лебединській сотні. Серед топографічних прив'язок у грамоті згадується урочище Бесищево [4, с. 62-63]. Таким чином ця територія знаходиться на правому березі Псла на північний захід від Лебедина.

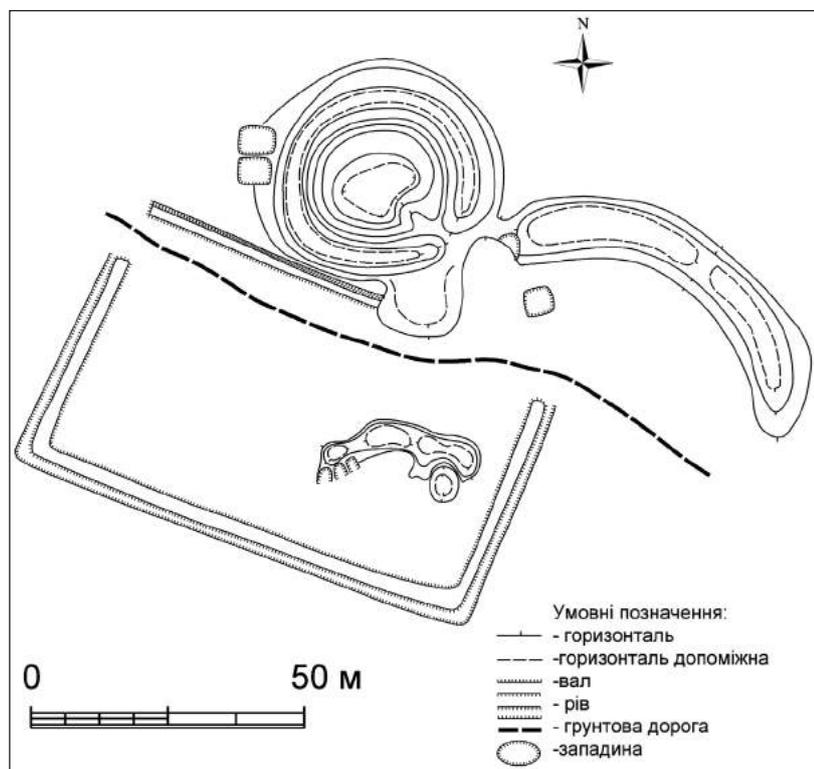

Рис. 1. Укріплений табір селітроварів поблизу с. Степне Лебединського району. План Є.М. Осадчого та О.В. Короті 2013 р.

Ця писемна згадка може бути ототожнена з селітроварним комплексом розташованим за 1,4 км на південний захід від південно-західної околиці села Степне Михайлівської сільської ради Лебединського району. Майдан та селітряна варниця була досліджена археологічною експедицією під керівництвом О.В. Сухобокова [5]. У 2013 р. майдан було обстежено автором та О.В. Коротею. Крім майдану виявлено рештки технологічних споруд та прямокутний укріплений майданчик (рис. 1).

Варниця була розташована на кургані неподалік майдану. Було виявлено близько десяти печей діаметром 1,8–2 м із сильно обпаленими стінками. Серед знахідок траплялися фрагменти гончарного димленого посуду XVII ст. Навколишній ґрунт був наповнений попелом, кістками тварин та вугіллям [5, Арк. 6-7].

Майдан підковоподібної форми, прохід знаходиться у південно-східній частині. Діаметр насипу становить 43 м, висота 2,5 м. По центру майдану знаходиться яма округла у верхній частині і трапецієподібна у нижній. Діаметр ями у верхній частині становить 24 м, у нижній – 11 м. Біля підніжжя західної частини майдану знаходяться два котловани споруд прямокутної форми розмірами 5×7 м і глибиною 1 м. На південний схід від майдану знаходиться серпоподібний викид відпрацьованого ґрунту розмірами 71×10,5 м і висотою 2,5 м. Поблизу північно-західного краю викиду знаходиться котлован прямокутної форми розмірами 5×6 м і глибиною 1 м.

На південь від майдану знаходиться виробничий майданчик або дворик прямокутної форми розмірами 79 × 45 м. По периметру він оточений валом шириною 2–2,5 м і висотою 0,8–1 м та канавкою шириною 1–1,5 м та глибиною 1 м. У південно-східній частині майданчика знаходиться купа хаотично скинутого ґрунту розмірами 32 × 6 м. Вона має три вершини висота яких коливається від 1,7 до 2,2 м. У південно-східній частині знаходяться три ями прямокутної форми розмірами 2 × 2 м і глибиною 1,3 м. У південно-східній – яма округлої форми діаметром 5,5 м і глибиною 1,3 м.

Сам виробничий майданчик має збережені сліди селітроварних печей. Вони «врізані» у відвали ґрунту, що знаходиться у південній частині майданчика. Діаметр ям та їх розташування свідчать про те, що це рештки печей з виварювання лужної води. Поряд знаходиться округла яма для відстоювання води. Поза межами майданчика виявлено три котловани прямокутної форми розмірами 5 × 6 м і глибиною 1 м. Це можуть бути рештки виробничих приміщень. Майдан було закладено на кургані, що був «виварений» повністю. Дно ями має трапецієподібну форму, що свідчить про те, що поховання було повністю зруйноване.

Це на сьогодні єдиний, поки що, відомий укріплений табір селітроварів на території Південної Сіверщини. На користь належності табору до фортифікаційних споруд може свідчити те, що з технологічної точки зору обносити огорожею місце виварювання селітри значило утруднювати шляхи підвозу палива, води та ґрунту. Тому слід припустити, що поява огорожі поряд з майданом могла мати на меті захист майстерні.

Переважає більшість фортифікаційних об'єктів першої половини XVII ст., що вивчалася, це рештки фортець, острогів та оборонних ліній, збудованих на кордоні Речі Посполитої та Московської держави. Вони мають потужні земляні укріплення відомі ще з початку XX ст. Невеликі укріплення не привертати уваги дослідників, часто вони руйнувалися оранкою та господарськими роботами. Інформація про наявність укріплених таборів міститься переважно у документах козацької доби, що стосуються подій козацьких повстань 20–0-рр. XVII ст. Тому вивчення найпростіших укріплень козацької доби дозволить розширити інформацію про козацьку фортифікацію.

Розглянемо устрій технологічного майданчика (дворика) селітроварної майстерні з точки зору фортифікації. Це прямокутний замкнений контур з усіх сторін оточений валом та ровом. Прямокутні форми укріплення набувають поширення у регіоні у першій половині XVII ст. і пов'язані із загальноєвропейською еволюцією фортифікації. По периметру знаходяться рештки укріплень, що складаються з валоподібного насипу та рову. Аналогічні укріплення відомі на прикордонних острогах Речі Посполитої та Московського царства. Найбільш близькими за розмірами є укріплення Лосицького острогу. Він був збудований у середині XVII ст. для московської прикордонної залоги, згодом був захоплений військом І. Вишневецького під час походу на Путивль [2, с. 167-169]. Археологічні дослідження подібних укріплень свідчать, що в основі вони мали дерев'яну конструкцію типу «столпіє» або прямого чи косоного острогу. Такі укріплення не мали значних земляних елементів і будувалися як допоміжні. Їх використання обмежувалося укріпленням тих ділянок, що мали потужний природний захист. Прикордонні остроги Речі Посполитої будувалися з максимальним використанням природних перешкод. Активно укріплювалися миси та останці. Проте кургани де виварювали селітру знаходилися на вододілах та високих плато корінних берегів. Тут неможливо було збудувати потужні укріплення здатні витримати облогу або тривалий штурм. Найбільш ефективними подібні укріпленнями були проти нечисленних загонів татар та розбійницьких ватаг. Їх головним завданням було протистояти слабоозброєним нерегулярним озброєним формуванням.

Саме таку функцію могли мати укріплення зведені навколо селітроварної майстерні. Вона, ймовірно, була місцем де безпосередньо виварювалася селітра. Розташовані навколо майдани не мають бургтів вивареного ґрунту, що є свідченням вивезення земля багаті на селітру в інше місце. Саме тут розташовувався майстер, що керував процесом виварення. Для захисту подібних майстерень виділялися озброєні загони, що могли налічувати до 50 осіб.

Доля цієї майстерні відома за писемними документами. Про варіння селітри в урочищі Бєсїщево стало відомо путивльському воєводі. Для припинення роботи було відряджено загін під керівництвом Семена Черєпова, який припинив варіння селітри, знищив майстерню, а селітроварів відіслав у Ромни [3, с. 324].

Отже, селітроварна майстерня поблизу с. Степне на Лебединщині є унікальним об'єктом історії промислів та фортифікації. Укріплення зведені поряд з майстернею для захисту промисловиків є зразком найбільш простих укріплень козаків першої половини XVII ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Беляев И.Д. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича / И.Д. Беляев. – М.: Изд. в Университетской типографии, 1846. – 117 с.
2. Коротя А.В. Лосицкий острог середины XVII в. / А.В. Коротя, Е.Н. Осадчий // Русский сборник. Труды кафедры отечественной истории Брянского государственного университета им. И.Г. Петровского [ред. Е.А. Шинаков, А.А. Чубур, В.Н. Гурьянов]. – Брянск: Курсив, 2013. – Вып. 7. – С. 167-172.

3. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) / П. Кулаковський. – К.: Темпора, 2006. – 496 с.
4. Мельник Л.Г. Маєтності та скарби Полуботків / Л.Г. Мельник // Український історичний журнал. – 2000. – № 5. – С. 60-65.
5. Сухобоков О.В. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1990 г. / О.В. Сухобоков, С.П. Юренко, Л.И. Белинская // Науковий архів Інституту археології Національної Академії Наук України. – 1990/36. – 42 с.

Руслан Підставка

старший науковий співробітник
науково-дослідницького відділу
Національного заповідника «Замки Тернопілля»
м. Збараж

«ДОПАЛАЦОВІ» ФОРТИФІКАЦІЇ ВИШНІВЦЯ: ІСТОРИОГРАФІЧНІ СТЕРЕОТИПИ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНІ ФАКТИ

У статті проведено історіографічний аналіз стосовно дослідження замку у містечку Вишнівець Тернопільської області. На основі документальних джерел узагальнено інформацію про виникнення, трансформацію та локалізацію оборонних споруд Вишнівця. Досліджено і систематизовано об'ємний картографічний матеріал, що стосується Вишнівця і околиць зокрема. Запропоновано гіпотезу стосовно основних історичних періодів розвитку оборонної фортифікації вказаного містечка протягом XV-XVII ст.

Ключові слова: замок у Вишнівці, Старий Вишнівець, князі Вишневецькі.

Важливим комплексоутворюючим елементом Національного заповідника «Замки Тернопілля», який в цьому році відзначає свій 20-літній ювілей, є Вишнівецький ландшафтний палацово-парковий комплекс XVIII ст., споруджений на місці старого замку. Виникнення останнього було зумовлено становленням могутнього князівського роду Вишневецьких, що ведуть свій початок від руських князів Несвізьких-Збараських [24; 25; 5; 13, с. 236] і використали у своєму прізвищі назву населеного пункту на півдні Волині, яким володіли з середини XV ст. На даний час Вишнівецький палацово-парковий комплекс відіграє кульову роль у формуванні туристичних потоків як в межах заповідника, так і в цілому по Волині. Ця пам'ятка історії, архітектури і культури національного значення за останній час увійшла до міжнародного туристичного маршруту «Шлях Гедиміновичів» та включена до регіонального туристичного маршруту «Волинським шляхом Кобзаря». В рік святкування 200-річчя з дня народження Тараса Шевченка у Вишнівецькому палаці проходять урочистості з нагоди цього ювілею, оскільки поет під час своєї мандрівки по Волині відвідував це містечко.

Історіографія XIX–XX ст., що присвячена Вишнівцю та князям Вишневецьким є досить обширною і різноманітною за змістом [30; 21, с. 111-114; 20, с. 59-80; 27; 28]. З сучасних досліджень заслуговують уваги ґрунтовні праці В. Собчука [10], І. Чаманської [15], Л. Крощенко та А. Кривенко [4].

В 1995 році Київський інститут «Укрпроектреставрація» під керівництвом Л. Крощенко проводив комплексні дослідження Вишнівецького архітектурно-ландшафтного комплексу XVI–XX ст. та розробив історичну довідку про цей об'єкт. Окремі результати даного дослідження будуть проаналізовані у цій статті.

У 2006 році Український регіональний спеціалізований науково-реставраційний інститут «Укрзахідпроектреставрація» розробив «Концепцію реабілітації та реставрації палацового комплексу (пам. арх. ох. № 663) в смт. Вишнівець Збараського району Тернопільської області». В цій Концепції підготовлена історична довідка та викладено результати історико-архітектурних досліджень Вишнівецького замку та палацу. Роботи виконувались під керівництвом керівника архітектурної майстерні З. Лагуша.

У всіх вище згаданих дослідженнях, особливо кінця XX – початку XXI століття (В. Собчук, Л. Крощенко, А. Кривенко та З. Лагуш) прослідковано основні історико-географічні та історико-архітектурні особливості лише Вишнівецького палацу та ландшафтного парку, однак надзвичайно мало уваги приділено, власне, замку.

Що стосується виникнення, першої документальної та писемної згадки про замок у Вишнівці (*даному випадку це різні дати*), його локалізації по відношенню до річки Горинь, архітектурних та мілітарних характеристик об'єкту, процесів трансформації та етапів перебудови, то вони, практично, не досліджені. Саме вирішення цих питань на основі документальних джерел (акти, привілеї, тестаменти та ін.) і було поставлено за мету даного дослідження.

Не вдаючись в дискусію щодо заснування Вишнівця Корибутом (в хрещені – Дмитром) – сином Великого князя литовського Ольгерда та, відповідно, походження князівських родів Збараських, Вишневецьких, Порицьких та Воронецьких з династії Гедиміна, все ж необхідно відзначити, що за останній час з'явилося ряд публікацій та дисертаційних досліджень, які заперечують цю версію чи, скоріше, родову легенду (С. Келембет, Я. Теньговський, О. Однороженко, Н. Яковенко).

Остання виникла у 70-80-х роках XVI ст. на основі ряду компілятивної хроніки Мацея Стрийковського [23], гербівників Шимона Окольського [19], Каспра Несецького [18] та ін. Детальний огляд та аналіз історіографії даної теми виконала І. Папа [7].

«Великого князівства Литовського і Жмудського хроніка» видана Станіславом Пташицьким зазначає, що Вітовт «...на інших замках подільських (*частину продав польському королю* – примітка автора) своїх старост встановив, на Брацлаві, на Соколці і на Вінниці» [29, с. 28].

«Механізм» псевдоотримання Корибутом вказаних населених пунктів Оскар Гелецький в «Історії унії Ягелонської» та Казимир Стадніцький у книзі «Брати Владислава-Ягайла...». Перший зазначає, що «... *наділ Корибута становили Збараж в повіті Кременецькому, також Брацлав і Вінниця на Поділлі; це впливає «году» з Федька Несвіцького в 1434 р., ідентичність якого з Федором Корибудовичем доводив Й. Пузина*» [16, с. 142]. Тобто, виходячи від зворотного – оскільки Федько Несвізький володів своєю батьківщиною у 1434 р., а він тотожний Федору Корибутовичу, то саме Корибут **мав би будувати (!)** замок у Вишнівці.

Казимир Стадніцький пише, що «... *Прислужні пера ... Федька князя руського з Несвіду перехрестили на литовського Федька Корибутовича, сина Дмитра Корибута, а внука Ольгерда. Для більшої переконливості цього передання наказано його батькові Дмитрові, який в тих краях ніколи не бував, будувати замки Збараж, Вінницю і Соколець. Папроцький в своєму гербовнику, Стрийковський в хроніці перші з цим виступили, а повага до них була велика. Окольський і Несецький в своїх гербовниках як звичайно повторили своїх попередників, але як вдається витлумачити напевно з примусу...*»[22].

Таким чином була створена та «джерельно обгрунована» родова легенда про гедимінівське походження князів Несвізьких, Збараських та Вишневецьких і відповідно приписане будівництво замків у Збаражі та Вишнівці Корибутом-Дмитром Ольгердовичем.

Тому, оперуючи лише історичними першоджерелами та документами того часу, перш за все, необхідно узагальнити хронологію подій у Вишнівці в контексті історії фортифікаційних та архітектурних характеристик, розмежовуючи часові та територіальні поняття Вишневець, Старий Вишневець та Новий Вишневець.

Розмежування топонімів (згідно розташування на правому чи лівому берегах р. Горинь), на нашу думку, виглядає наступним чином:

- Вишневець (с. Старий Вишневець до появи нового міста (правий берег Горині); містечко Вишневець на новому місці (лівий берег Горині), поряд з існуванням, так званого Старого Вишнівця);
- Старий Вишневець (село на місці первинного поселення (правий берег річки Горинь).
- Новий Вишневець (поселення та містечко на лівому березі Горині навпроти Старого Вишнівця; містечко Андріїв (Новий Алексинець) Кременецького повіту кінця XVI ст.).

Вирішення цього питання вимагає проведення історико-картографічного аналізу досліджуваної території на основі різночасового картографічного матеріалу. Якщо карти XVI–XVIII ст., в основному, показують локалізацію (і то не завжди точно) по відношенню до рельєфу і гідросітки та статус населеного пункту (в порівнянні з іншими топонімічними одиницями), то топографічні карти дають змогу прослідкувати планувальну структуру населеного пункту, форму оборонних укріплень міста і навіть контури замку чи фортеці (Табл. 1).

Першою документальною згадкою про Вишневець є акт поділу Василя, Семена та Солтана Васильовичів отчичів і дідичів Збараських написаний в Луцьку 9 липня 1463 р, де йдеться про те, що Солтан Збараський отримав серед інших населених пунктів «два Вишневці» у Збараському повіті і бере в ньому пів гроша мита (в городі Збаражі і городі Колоден – по грошу мита) [14, с. 54-55].

В документі йдеться про два Вишнівці, отже на це час поселення існувало на обох берегах р. Горинь, причому як два незалежних населених пункти, які, імовірно, до цього часу перебували у власності в різних осіб. Оскільки, на відміну від Збаражі та Колодна, у Вишнівці брали пів гроша мита, а не грош, то можна зробити попередній висновок, що Вишневець був населеним пунктом нижчого таксономічного рівня ніж «город» – тобто селом.

Джерельні, археологічні та іконографічні матеріали не дають підтвердження щодо існування в середині XV ст. мурованого замку в «городі Колоден», тому в наявність такої оборонної споруди у селі Вишневець мало ймовірна. На території замчиська у Старому Вишнівці, імовірно, існувало спочатку городище, а пізніше дерев'яно-земляний замочок.

Першою документальною згадкою про кам'яний замок у Вишнівці є Акт поділу маєтків померлого князя Солтана Збараського між його братом Семеном та племінником Михайлом Васильовичем Збараськими,

який відбувся 1 вересня 1475 р. Згідно цього документу до Михайла Васильовича Збараського і його братів відійшла частина маєтків, що належали дядькові Солтанові, а серед інших згаданий «Вишневець твержа» [14, с. 71]. Локалізація цього замку відносно річки Горинь, вимагає додаткового дослідження. Вважаємо, що згадана «твержа» була первинним протозамком на лівому березі, на території пізнішого Нового Вишнівця.

Хоча традиційна історіографія твердить, що спочатку замок існував лише на правому березі у Старому Вишнівці і лише після того, як він був зруйнований татарами у 1494 р., Михайло Збараський-Вишневецький переніс його на протилежний берег річки (Кривенко А., Крощенко Л., 199 та ін.), вважаємо таку постановку питання не коректною.

Перш за все, всі посилання на руйнування Вишнівця татарами у 1494 р. зводяться до Густинського літопису, який констатує той факт, що «в лето 7002 (1494). Татары Вольныи огнемъ и мечемъ пустошатъ; король же Олбрахтъ посла на нихъ нѣчто жолнѣръ, но от множества Татаръ побиены быша под Вишневецемъ» [8, с. 360]. Що стосується битви з татарами у 1512 р. під Вишнівцем (власне битва відбулася під селом Лопушна сучасного Лановецького району, яке знаходиться на відстані 19 км. від Вишнівця), то Густинський літопис говорить про наступне: «И тако побѣдиша Мендикерея подъ Вишневецемъ над Горъню» [8, с. 366]. Оскільки, активну участь у битві брали поряд з Миколою Кам'янецьким і Константином Острозьким і князі Вишневецькі (Михайло Васильович з синами Іваном і Олександром), а їх родове гніздо було поряд (якщо вважати 18 км. за невелику відстань), то розгром татар отримав назву – битва під Вишнівцем.

Хроніка М. Бельського, написана у 1564 р. поряд з описом вказаних подій 1512 р. подає дереворит із зображенням Вишневецької битви. Зрозуміло, що зображення є схематичним і лише приблизно відображає цю сторінку історії, але якщо припустити, що зображений є дійсно Вишневець, то у верхньому правому кутку деревориту показано кам'яний замок, а у нижньому лівому кутку дерев'яне укріплення, яке можна ототожити з Старовишневецьким замчищем чи перебудованим і модернізованим городищем. При умові, коли зображення на деревориті показано з південного сходу, то таке зображення є одним з перших, що відображає оборонні споруди обох Вишнівців (Рис. 1).

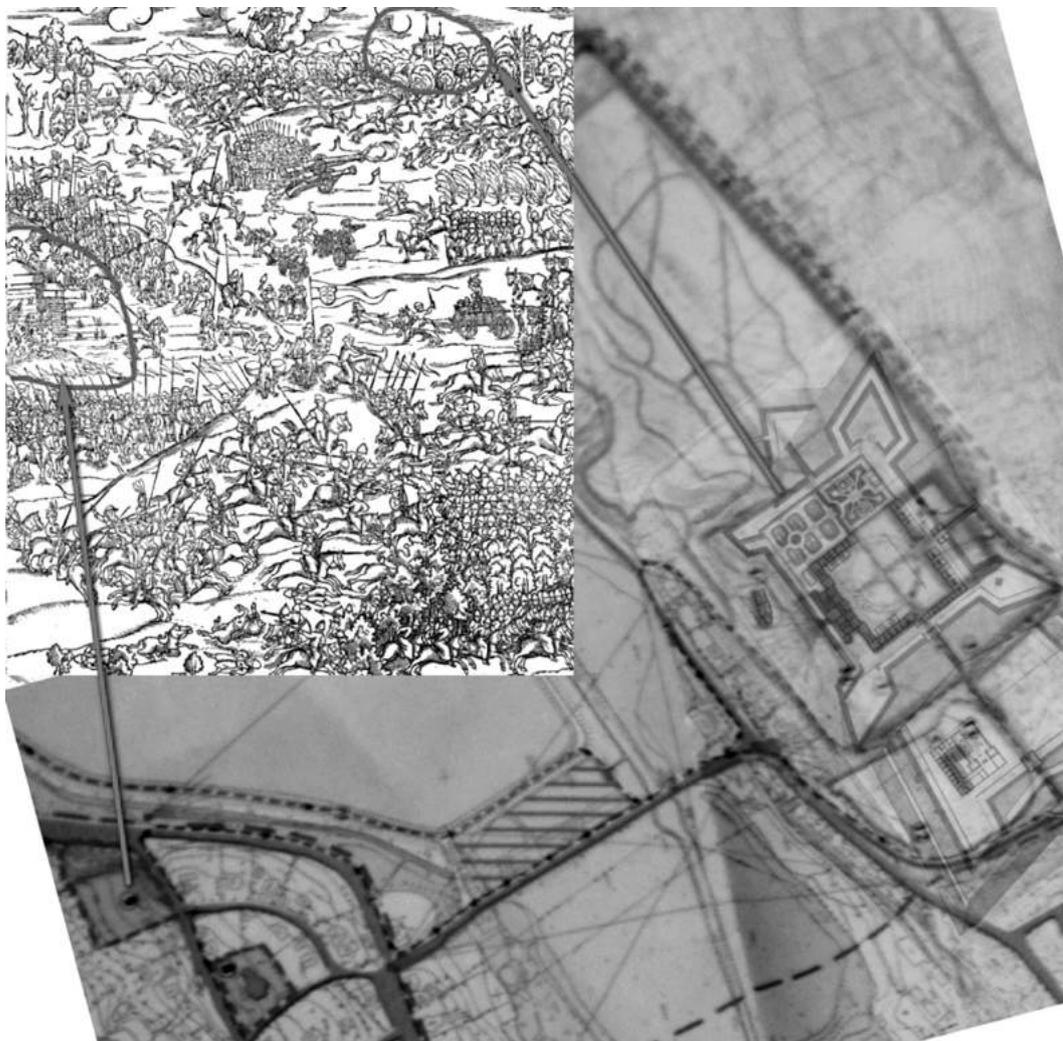

Рис. 1. Накладка деревориту Вишневецької битви 1512 р на картосхему Вишнівця

Отже, можна констатувати, що виникнення назви Новий Вишнівець не пов'язане з руйнуванням (знищенням) Вишнівця (Старого Вишнівця на правому березі Горині) та його замку чи замочку, а, скоріше з розбудовою населеного пункту на лівому березі та спорудженням фортеці. Ці населені пункти під однією назвою, але, імовірно, у власності різних осіб, нам відомі ще з 1463 р.

Ще одне цікаве джерело, де згадується замок у Вишнівці («*castellum Wiśniowiec*») під 1512 р. – це праця Анджея Крицького (1482-1537 р.н.) «*Descriptio victoriae de Tartaris A. D. 1512*». Анджей Крицький (*Andreas Cricius*(лат.) був архієпископом гнєзнінським і примасом польським, секретарем королеви Бонни, латиномовним поетом і шанувальником мистецтва. Згадана його праця була опублікована в «*Historya literatury polskiej (Geschichte der polnischen literatur)*» Міхала Вишневецького. Латинський термін «*castellum*» передбачав наявність мурованого замку чи фортеці, на відміну від терміну «*oppidum*», що означав укріплене місто.

Коли виник замок на лівому березі є **ключовим питанням** нашого дослідження. Не доведеним є згадка про «твержу» у Вишнівці 1475 р. саме на лівому березі, хоча така гіпотеза має право на існування. Згадки про замок та Старий Вишнівець у XVI ст. подає у своїй статті Володимир Собчук.

Отже, до 1542 р. половина Старого та Нового Вишнівці перебували у власності Івана Михайловича Вишневецького. В результаті поділу маєтків між Констянтином Івановичем і Андрієм Вишневецькими 1565 р. перший отримав серед інших **третю частину замку і міста Старий Вишнівець** з селами Вікнини, Кривчики, Котюжино, Федьківці та ін., які після його смерті перепали його сину Констянтину. Про локалізацію замку в цьому Акті поділу не йдеться, тому не зрозуміло чи третю частину у Старому Вишнівці, і третю частину Старого Вишнівця, чи третю частину замку окремо (де не встановлено) і третю частину міста Старий Вишнівець. Причому Старий Вишнівець фігурує не як село, а як місто. 1560 роком датується локаційний привілей на отримання Вишнівцем магдебургського права, який знаходиться у РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 207, л. 76 об. [3].

В 1568 р. Андрій Іванович Вишневецький звернувся до короля з проханням про надання *магдебургського права* (і отримав його) для **Нового Вишнівця**, котрий називав «Андрійовим» [10, с. 30]. Князь Андрій Вишневецький «...получилъ въ 1568 году привилегію для своихъ городовъ Андреева и Поповцевъ, причемъ грамота ясно говоритъ о сборахъ торговаго мыта: «на которые ярмарки и на торги волно всимъ станомъ и людемъ купецкимъ, обывателемъ панствъ нашихъ, и чужоземцамъ тамъ до **Андреева-Новаго Вишневеца** и Поповець зов сими товары приезжати и торговати, продавати и куповати, платечи на князя Андрея Вишневецького и потомковъ его мыто и торговое по звыклому обычаю...»

У даному випадку під топонімом Новий Вишнівець мається на увазі не населений пункт – Вишнівець на лівому березі Горині, а містечко і замок Андріїв, що згодом успадкувала дочка Андрія Вишневецького – Александра і перейменувала в Алексинець (Новий Алексинець) [11, с. 91].

Волинська (Руська) метрика під 8 липня 1570 р. згадує існування **замку у Вишнівці і Збаражі**, в контексті володінь предків князів Петра і Александра Порицьких зі Збаража – Михайла, Семена, Федора і Семена Васильовичів Збараських [9, с. 238].

Під час поділу маєтків князя Андрія Івановича Вишневецького, який володів певною частиною замку і міста, «*частину замку отримала Александра Андріївна, одружена з Юрієм Чарторийським, але у 1598 р. всю частину замку Вишневеця, розташовану від Загороддя, між частинами князів Констянтина Констянтиновича та Михайла і Юрія Михайловичів Вишневецьких, із спорудами, плацом у пригородку, церквою на тому плацу, змурованою коштом покійної матері, домом нижче церкви, пивницею на кінці **замкового моста, усе Нове місто** з передмістям Мухавець та села Загороддя, Лози й Бодаки за згодою чоловіка вона продала Михайлові Михайловичу Вишневецькому* [10, с. 30]. Виходячи з цього, станом на 1598 рік у Новому Вишнівці (Нове місто) від Загороддя на лівому березі Горині до **замкового моста** існувала фортеця з церквою, плацом та пивницями.

Що стосується згаданої церкви на плацу збудованої коштом покійної матері (імовірно, дружини Андрія Вишневецького – Евфимії Юріївни Вержбицької), то можна припустити, що це саме церква Вознесіння Господнього, споруджена, як твердить традиція 1530 р. і звалася при замковою. Н. Теодорович зазначає у статті про Новий Вишнівець, що «*у подошвы замковой горы, въ княжеском саду, подъ самымъ дворцомъ, есть церковь во имя Вознесения Господня. Бывшая замоковая князей Вишневецькихъ. Построена въ 1530 году*» [11, с. 109].

Відомий дослідник Волині, археолог Володимир Антонович пише, що підземний хід від замку веде в склеп під цією церквою [2, с. 80]. Таке поєднання замку на пагорбі та підземного ходу і його підшви зустрічається ще в одному із замків, що належить до Національного заповідника «Замки Тернопілля» – Язловецькому. Одне із графічних зображень XIX ст. це чітко показує (Рис. 2).

Повертаючись до В. Антоновича (ювілей якого відзначаємо в цьому році) та його дослідженню Вишнівця необхідно звернути увагу на деякі неточності. Зокрема автор зазначає, що «*Въ старом (з маленької букви – примітка автора) Вишневець остались слѣды замка. В 1816 г. существовали ещѣ 4 башни и подземный*

ход въ склепъ подъ церковью, гдѣ похоронены были православные князя Вишневецкие» і з абзацу, розпочинаючи нове речення, пише: «Существующий въ Новомъ Вишневецъ замок построенъ въ концѣ XVII ст.» [2, с. 80].

Наведених два абзаци містять посилання автора на Юліана Немцевіча [17, с. 205], однак в останнього жодної згадки про існування у 1816 р. чотирьох башт, тим більше у Старому Вишнівці, немає. Наявність підземного ходу в склеп під церквою (де поховані православні князі Вишневецькі) стосується замку на лівому березі Нового Вишнівця. Не зрозумілим є датування спорудження замку в Новому Вишнівці кінцем XVII ст., яке також у першоджерела (Ю. Немцевіч) не зустрічається.

Для розуміння фрагменту необхідно навести цитований оригінал Юліана Немцевіча повністю: «Посердині на узгір'ї стоїть замок, в 1740 р. на місці давнього споруджений. Наріжні башти, високі навколо підмуровані, лѣхи ведуть до церкви, яка стоїть в долині і складають єдину давню пам'ятку. В тій церкві спочивають рештки тих князів Вишневецьких, що в минулих віках дотримувалися грецького обряду...» [17, с. 205] (переклад автора).

Відносно посилання на Немцевіча, то В. Антонович не звернув увагу на дату перед цитованим, чи скоріше довільно переказаним, текстом – 1740 (приблизний час спорудження Михайлом-Сервацієм Вишневецьким палацу на місці старого замку). В. Антоновичем плутаються поняття «давно споруджений» замок, як протозамок на лівому березі і перше укріплення Михайла Васильовича Збараського-Вишневецького на Старому Вишнівці.

Ще один документ, який заслуговує уваги і цитується у в історичній довідці Вишневецького замку в дослідженнях 1995 р. під керівництвом Л. Кривенка, є лист польського короля Зигмунда Августа до Дмитра Івановича Вишневецького датований 1557 р. (хоча Й. Вольф піддає сумніву цю дату і вважає цього листа написаним дещо раніше [30, с. 566]). В листі король хвалить князя за його військові подвиги і труди, «постройку замка и прочее». Зокрема в листі зазначається: «И што дотыче того замку, через тебе збудованого, и послугы твое нам, такая послуга твоя приемна ест, когда еси на нас господара на так потребном месту замок збудовал, а звлаца где бы могла быть беспечная ... а иж было на той час люди и стрельбою посылили оный замок, яко о том к нам писал, тогда без бытности твое в нас того вчинити нам не виделося с причин певных» [1, с. 148]. Однак, прямих документальних свідчень, що лист Зигмунда Августа до Дмитра Вишневецького згадує саме замок у Вишнівці немає (по всій вірогідності даний лист стосується замку на Хортиці). Крім того, Й. Вольф у біограмі Дмитра Івановича Вишневецького дає перелік населених пунктів Кременецького повіту, якими володів князь, а саме – Кушнін, Подгайці, Окнін, Тараж, Камарин, Крутнів і Лопушно [30]. Вишнівця, як родового гнізда в цьому переліку немає.

Важливим джерело про існування замку у Вишнівці наприкінці XVI ст. є Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева («Tagebuch des Erich Lassota von Steblau»), у якому він пише (в російському перекладі): 1589 р, 6 июля.... В местечко Колодно (1 м.). Обедал. В город Вишневец с замком, лежащий на берегу р. Горыни (2 м.). В село Тараж (2 м.).

Під 1594 р., 21 квітня Лясота пише: «... Село Тараж (1 м.); отсюда долиною между горами до села Звиняче (1 миля); не далеко вправо остался город Вишневец, довольно значительный город с замком, принадлежащий князьям Вишневецким; через город протекает река Горынь и делит его на две части (но настоящий город находится по сю сторону (Т. е. на левом берегу Горыни.)) (1 миля)» [12, с. 222, 277].

Продовжуючи аналіз досліджень В. Собчука, зустрічаємо ряд цікавих матеріалів стосовно замку у Вишнівці кін. XVI – поч. XVII ст [10, с. 31].

Михайло Михайлович Вишневецький 1598 р. придбав у подружжя Чорторийських належну йому частину Вишнівського замку й Нове місто Вишневець із передмістям Муховець та приміськими селами Загороддя, Лози, Бодаки. У згаданому вище дільчому листі в частині князя Михайла вказані **новозбудований Вишневецький замок**, половина міста Новий Вишневець та 15 сіл. Вказаний замок у Новому Вишнівці збудований перед 1598 р., тобто, десь **на початку – в другій половині XVI ст.**

Рис. 2. Підземний хід Язловецького замку

Документи початку XVII ст. згадують замок у Вишнівці також без конкретної прив'язки по відношенню до р. Горинь. Так, в 1607 р. Адам Олександрович Вишневецький укладає у **Старому Вишневецькому замку**, де, очевидно, проживає угоду про заставу одного з сіл [10, с. 31].

У 1636 р. князь Константин Вишневецький позивав Кристину Адамівну Вишневецьку за те, що маючи з ним *«по половици Старого места Вишневеца и грунтов до него належачих»*, вживає більше ніж слід і не хоче *«померы слушное учинити»*, а вона, в свою чергу, судилася з ним за те, що весною 1630 р. наслав своїх людей *«на част замьку поводовое стороны Вышневеца Старого дедичной, впрод чат замку поводки разобрати и разобрать на Старое место Вишневец перевезти розказавши, на власных кгрунтах поводовое стороны с того дерева замок себе побудовати розказалес»* [10, с. 30].

Текст даного позову містить дуже цікаві дані щодо існування, локалізації та матеріалу виготовлення замків у Вишнівці. Перш за все, фігуранти позову володіли по половині міста *Старий Вишневец*, тобто цей населений пункт був містом і не занепав в кінці XVI ст. По-друге, замок у Старому Вишнівці існував ще весною 1630 р. І основне, що Константин Вишневецький розбирав замок на Старому Вишнівці і з **того дерева** на власних ґрунтах замок собі будував.

Стосовно матеріалу (дерево) будівництва старого замку у Новому Вишнівці, то цей факт не виглядає настільки фантастичним, якщо взяти до уваги опис замку на лівому березі Горині, поданий в рукописному «Інвентарі князівства Вишневецького. Місто Вишневец Старий і Новий». В описі замку середини XVIII цього Інвентаря йдеться, що територія комплексу (включно з костелом) *«...по периметру була оточена сухим ровом та валом. По цілому периметру двома рядами на валу та в рові було влаштовано дубовий частокіл. На рогах валів, що оточували палац та бароковий сад було влаштовано чотири бастіони з наявністю фортифікацій для встановлення гармат. При цьому північно-західний бастіон був найвищим та мав два рівні валів. В'їзд на територію комплексу з міста проходив через дубовий міст з перилами, що стояв на високих дерев'яних стовпах. Ворота були подвійними та розташовувалися на рівні валу. Біля воріт на соснових стовпах висіло два скляних ліхтарі. Зразу ж за воротами та на північно-західному бастіоні було влаштовано так звані «шуперауші» – вежі на соснових стовпах, криті гонтою для спостереження за навколишньою територією. Площа перед входом до палацу отримала квадратну форму та обмежувалася з трьох сторін будівлями палацу та офіцин, а з західної сторони муром, що тягнувся від західного крила палацу до офіцини. До офіцини, що знаходилася біля муру було прибудовано «цікауш», або «арсенал» для зберігання пороху та зброї»* [6].

Володимир Собчук у згаданому дослідженні пише, що Юрій Михайлович († 1618), поділившись між 1600 і 1603 рр. із братом Михайлом, за листом дружині 1608 р., серед іншого володів *усією частиною городища Старого Вишневецького замку, половиною Нового міста Вишневеця та містечком і замком Вербовець* [10, с. 30]. Городище, як місце розташування дерев'яно-земляного укріплення вказує на спорудження на його місці Старого Вишневецького замку на правому березі Горині.

Відносно згадок про спорудження у 1640-х рр. на місці старого замку бастіонних фортифікацій, то його приписують воєводі руському Ієремії Вишневецькому. Згадана І. Чаманська подає таку інформацію, що в 1640 р. кн. Ярема Вишневецький розпочав будову **палацу** у Вишнівці на місці, де він знаходиться зараз. Можливо була збудована лише його центральна частина і планував князь його завершити і оселитися в ньому невідомо. Житловий будинок, збудований ще в XVI ст. правдоподібно був переданий для потреб монастиря босих Кармелітів [15, с. 179]. Логічно припустити, що в 30-40-х рр. XVII ст., коли відбувся значний розвиток бастіонного будівництва на українських землях, князь Ярема повинен був передбачити захист збудованого (чи будованого) костелу та монастиря Кармелітів. Це було можливо при умові його включення у єдину оборонну систему *замок-костел*, тому модернізація замку і передзамча з костелом була здійснена шляхом спорудження комплексу бастіонів і рavelінів, які захищали всю територію. Реконструкція цього оборонно-фортифікаційного комплексу була виконана сучасним польським військовим топографом та астронавігатором ВМФ Польщі Збігневом Щепанеком (Рис. 3).

Рис. 3. Реконструкція Вишневецького замку XVII ст.
З. Щепанека

У передмові до публікації тексту тестаменту Яреми Вишневецького у «Місячнику геральдичному» № 4, за липень 1930 р. доктор історії Владислав Томкевич зазначає, що після здобуття турками Вишнівця і руйнування замку в 1672 р. останній «спочивав в руїнах» більше півстоліття і лише в 1730-1740 рр. на його місці останній з Вишневецьких Міхал-Сервацій збудував новий замок в стилі Людовіка XIV [26, с. 68]. На малюнку невідомого автора XVIII ст. зображено залишки оборонних конструкцій північно-західного бастиону з окремими контрфорсами (Рис. 4).

Рис. 4. Вишнівецький замок XVIII ст.
(акварель невідомого автора)

Історія спорудження палацу та опис його інтер'єрів досить детально описаний в працях багатьох дослідників і не є темою нашої статті, тому останній етап історії замку у Вишнівці, на нашу думку, є цілком зрозумілим.

Виходячи з вище наведеного можна зробити наступні попередні висновки, а саме:

1. Перша документальна згадка про Вишнівець (виявлена на даний час) датується 9 липня 1463 р. Ідеться про два населених пункти під однією назвою, правдоподібно, на обох берегах р. Горинь, але у власності різних історичних осіб.

2. Кам'яний замок («твержа») у Вишнівці вперше згадується в документальних джерелах 1 вересня 1475 р. у власності Михайла Васильовича Збаразького. На нашу думку, замок знаходився на лівому березі Горині, на місці сучасного палацу, майже навпроти давнього (можливо XIV ст.) дерев'яно-земляного городища. Це побічно підтверджують писемні джерела (*castellum in Wisniowiecz 1512*, – А. Крицький, дереворит М. Бельського, 1512 р.).

3. Форма та мілітарні характеристики замку вимагають уточнення новими писемними джерелами, іконографічним чи картографічним матеріалом або археологічними дослідженнями. По всій вірогідності він носив рис традиційного для цього періоду мисового типу дарев'яно-кам'яного і земляного (комбінованого) укріплення.

4. У першій половині XVII ст. замок разом з пригородком зазнає модернізації та перебудовується, тодішнім власником Вишнівця кн. Яремою Вишневецьким згідно поширеної тоді на українських етнічних землях бастионної системи фортифікації. Споруджується костел та монастир Босих Кармелітів.

5. Укріплення-замочок дерев'яно-земляного типу (прямих доказів використання каменю у будівництві на даний час не виявлено) існувало на правому березі р. Горинь як мінімум до 30-х років XVII ст.

6. Протягом 1672–1730 рр. замок знаходиться в стані руїни і лише з 1740-х років на місці замку останнім власником Вишнівця Міхалом-Сервацієм князем Вишневецьким будується палац, закладається сад та парк.

Список використаних джерел та літератури

1. Акты и грамоты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археологической комиссией. Т. II. – 1598-1637. – СПб., 1862. – С. 148.
2. Антонович В. Археологическая карта Волынской губернии. – Москва. – 1900 г. – С. 80.
3. Заяць А. До історії правової локації волинських міст XVI – першої половини XVII ст.: локаційні привілеї у Литовській і Волинській (Руській) метриках. – ж. «Архіви України», № 4-5. – 2001 р. – [Електронний ресурс]. Точка доступу: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/2001-4-5-4.php#Zayac43>
4. Кривенко А. Крощенко Л. Комплексні дослідження історико-архітектурної спадщини Вишнівця // АСУ 3 ч. 2. – К.: Українознавство, 1996. – С. 198-208. С. 198-208
5. Однороженко О. А. Князівська геральдика Волині середини XIV–XVIII ст. – Харків: Просвіта, 2008. – 180 с.
6. Опис Вишневецького замку. [Вміщений у Інвентарі маєтностей князів Вишневецьких, що знаходилися у Кременецькому і Летичівському повітах Волинського і Подільського воєводства]. 1748 р. Мова польська. – ІР НБУВ, ф.1, спр. 150.
7. Папа І. Загадка походження князя Федька Несвіцького: давні та новітні дискусії / Івана Папа // Вісник Львівського університету. Серія Історія. – 2011. – Вип. 46. – С. 42-64.
8. ПСРЛ. – Т. 2. – Прибавление к Ипатьевской летописи. – Густинская летопись. – Санкт-Петербург. – 1843. – С. 360. [Електронний ресурс]. Точка доступу: <http://dlib.rsl.ru/viewer/01004161787#?page=372>

9. Руська (Волинська) метрика. Регистри документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства (1569-1673)). – Дрежкомархів України. – Київ. – 2002. – С. 238.
10. Собчук В. Мережа оборонних споруд Південної Волині (серед. XIV – 1-а полов. XVII ст.). / В. Собчук // Середньовічні та ранньомодернові оборонні споруди Волині. Під ред. В. Собчука. – Кременець, 2006. – С. 20-33.
11. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. III. – Почаев. – 1893 г. – С. 91.
12. Щоденник Еріха Лясоги із Стеблева // Запорозька старовина. – Київ-Запоріжжя: НДІ козацтва Запорізьке відділення, 2003. – С. 222-277. – [Електронний ресурс]. Точка доступу: <http://www.svit.in.ua/kny/bookla.htm>.
13. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття – Laurus. – 2012 р. – С. 326.
14. Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławuce. – pod. ker. Z. L. Radzyńskiego / Т. 1. – 1366-1506. – Lwów. – 1877. – S. 54-55.
15. Czamańska I. Wiśniowieccy. Monografia rodu/Ilona Czamańska// W-wo Poznańskie. – Poznań, 2007. – 552 s.
16. Halecki O. Dzieje unii Jagellońskiej. – Т. I. – Kraków. – 1919 r. – S. 142.
17. Niemcewicz J. Podróże historyczne po ziemiach Polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte. – Paryż-Petersburg, 1858. – S. 205.
18. Niesiecki K. Herbarz Polski / K. Niesiecki. Lipsk. O. – 1839. S. 11–12.; O. 7. – 1841. S. 424.; T. 9. – 1842. S. 345–363; S. 430–431.; T. 10. – 1845. – S. 115–121.
19. Okolski S. Orbis Polonus in quo antiqua Sarmaturum gentilitia et arma delucidantur / S. Okolski. Cracowiae: In Officina Typographica Francisci Cefarij, 1641. T. I. S. 524–532.
20. Puliaski K. Książęta Wiśniowiecki w XVI w. – Przewodnik naukowy i literacki. – Т. V. – Z. 1. – 1877 r. – 59-80.
21. Rawita-Gawronski Fr. Książęta Nieswieccy, Zbarascy i Wisniowieccy do konca XVI w. / Fr. Rawita-Gawronski // Ateneum Wilenskie. 1930. 7. S. 111–144.;
22. Stadnicki K. Bracia Władysława-Jagielly Olgierdowicza króla Polski, Wielkiego Xięcia Litwy. Lwów, 1867 // [Електронний ресурс]: Podlaska Biblioteka Cyfrowa. Точка доступу: <http://www.pbc.biaman.pl/dlibra/docmetadata?id=2592&dirids=1>
23. Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi etc. Warszawa, 1846. T. II. S. 57–59.
24. Tegowski J. Jeszcze o pochodzeniu kniazia Fiodora Nieswickiego / J. Tegowski // Genealogia. Studia. Materiały Historyczne. 1996. Tom. 8. S. 87–90;
25. Tęgowski J. Pochodzenie kniazioów Iwana i Fiodora Nieswickich // Genealogia. № 7. 1996. S. 125 – 135.;
26. Tomkiewicz S. Testament Jeremego Wiśniowieckiego / Stanisław Tomkiewicz // Miesięcznik heraldyczny. – № 4. – Warszawa. – 1930. – S. 68.
27. Wiatrowski A. Wiśniowiec/ Antoni Wiatrowski// Przegląd Lubulsko-Kresowy. -№ 10. – 1925. – S. 6-9;
28. Mazurkiewicz J. Krótki zarys dziejów Wiśniowca/Jan Mazurkiewicz// – Wiśniowiec na Wołyniu. – 1936. – 26 s.;
29. Wielkiego Księstwa Litewskiego I Żmódzkiego Kronika. Wyd. przez Stanisława Ptaszyckiego. – Wilno. – 1907 r. – S. 28.
30. Wolff J. Kniaziowie Litewsko-Rusey od konca czternastego wieku / J. Wolff. Krakow, 1895. – S. 566.

Ігор Прохненко

к.і.н., доцент кафедри історії
стародавнього світу та середніх віків ДВНЗ
Ужгородського національного університету
м. Ужгород

КОРОЛІВСЬКИЙ ЗАМОК НЯЛАБ

Результати археологічних досліджень експедиції Ужгородського національного університету дозволили виділити серед замків Закарпаття, за стратиграфічним різномаяттям, потужним культурним шаром і значною кількістю речового матеріалу Нялаб, розташований на північно-західній околиці селища Королево Виноградівського району. Зібрана значна колекція матеріалу, датованого з початку XIV до середини XVII ст.: тисячі фрагментів керамічного посуду, кахлі, вироби зі шкіри, кістки, скла та металу (побутові речі, зброя, прикраси, медальйон, жетон, монети).

Ключові слова: Королівський замок, кераміка, кахлі, антропоморфні зображення, геральдичні символи, медальйон, жетон, монети.

За останні десятиріччя в Європі значно підвищився інтерес археологів до пам'яток пізнього середньовіччя та раннього нового часу. Не обійшов цей процес і Закарпатську обл. України, де помітно збільшилися обсяги польових досліджень. Зокрема, з 2007 року цілеспрямованим вивченням фортифікацій Виноградава,

---

Королева, Середнього, Броньки, Квасова, Сільця, Вишкова та Чинадієва зайнявся медієвістичний загін експедиції Ужгородського національного університету.

Результати проведених робіт дозволили виділити серед вказаних пунктів за стратиграфічним різноматтям, потужним культурним шаром і значною кількістю речового матеріалу замок Нялаб, розташований на північно-західній околиці селища Королево Виноградівського району. Укріплення зведене на горі висотою 52 м. З її вершини відмінно проглядається долина р. Тиси, що протікає в 300 м від підніжжя. Центр фортеці, площею 52 × 47 м, в плані трапецієподібної форми, розміщений в північно-західній частині верхньої платформи гори. У 30 м від основної замкової споруди проходила додаткова захисна лінія із будівлею прямокутної форми. На південно-східній окраїні урочища, на віддалі від основного архітектурного комплексу, зведений бастион клиноподібної форми, розміром 10,15 × 9,65 м.

Історії фортеці в науковій літературі приділена значна увага, однак тільки в окремих випадках поданий фактичний матеріал підтверджений даними письмових джерел. У цьому відношенні серед маси публікацій позитивно виділяється праця А. Комаромі, побудована на основі ґрунтового аналізу грамот і документів низки родинних архівів [30, Old. 16-42]. Саме вона, написана наприкінці XIX ст. уродженцем с. Петрово, який під час Першої світової війни очолював Національний архів Угорщини (м. Будапешт), є базовою для відтворення реального ланцюга подій, пов'язаних з історією замку.

Вперше місцевість під назвою Нялаб згадується в грамоті 1262 року. Згідно з нею угорський король на своїх угіддях біля с. Фелсас (перша назва сучасного смт. Королево) наказав звести мисливський будинок на горі, в якому зупинялася вища угорська знать. Наприкінці XIII ст. ця будівля була укріплена кам'яними мурами і стала замком.

На початку XIV ст. фортецю отримав магнат Беке Боршо, який згодом прийняв активну участь у повстанні Матея Чака (1312 р.) проти угорського короля Карла Роберта Анжуйського (1301/1310 – 1342 рр.). У відповідь на це військо короля захопило Нялаб штурмом, після чого кастеляну Мукачівського замку Томашу було наказано відбудувати зруйновані фортифікаційні споруди в Королево.

З часом реставрований замок став центром домінії, разом з якою у 1378 році був переданий угорським королем Лайошем I Великим (1342–1382 рр.) на правах ленного володіння волоському воєводі Драгу. У цей період, крім захисної функції, фортеця виконувала і роль культурного центру, про що свідчить переписане тут у 1401 році тетраєвангеліє на слов'янській мові [3, С. 62-64; 2, С. 57-64].

У 1405 році король Угорщини передав Нялаб у власність феодала Перені. Попередні господарі замку, волоські магнати, не змирилися з втратою майна і постійно нападали на свої колишні володіння. Зіткнення з ними змусили Перені у XV ст. реконструювати укріплення і посилити їх додатковими захисними спорудами.

Після ряду військових поразок волоські дворяни для повернення собі замку почали судові процеси, які тривали майже сторіччя. Кінцеве рішення суду, підтвержене королівською грамотою 1506 року, остаточно закріпило Нялаб за родиною Перені.

Наприкінці XV – на початку XVI ст. у фортеці періодично проводилися зібрання немешів (дворянства). У 1514 році, під час селянського повстання на чолі з Дьордем Дожею, натовп невдоволених мешканців навколишніх сіл намагався захопити замок. Після прибуття хустського гарнізону на допомогу Нялабу, повстанці знищили господарські будівлі навколо укріплень і були змушені відступити.

У 1526 році в битві під Мохачем загинув власник замку Габор Перені – права рука угорського короля Владислава II Ягеллона (1516–1526 рр.). Фортеця перейшла у власність його дружини – Катерини Франгепан. За фінансової підтримки вдови перекладені з латини в замок Нялаб Бенедиктом Комяті «Листи св. Павла на угорській мові» (*Az zenth Paal leueley magyar nyeluen*) були видані в 1533 році в Кракові і стали першою друкованою угорською книгою [39, Old. 19]. Бенедикт Комяті у 1527–1529 рр. навчався у Відні, був братиславським каноніком. Як він сам писав, рятуючись від турків певний час проживав у Хустському замку, а згодом, на вмовляння Катерини Франгепан перебрався до Нялабу, де став вихователем її сина та працював над перекладом біблійних текстів. «Листи св. Павла...» вийшли друком у видавництві Ієроніма Вієтора з коментарями автора. Щоправда, серед дослідників існує думка, що Комяті використав не власні записи, а переклав коментарі до Нового Заповіту Еразма Ротердамського.

У XVII ст., після повстання Вешелені, імператор втратив довіру до дворянства Північно-Східної Угорщини. Хоча Перені і не брали безпосередньої участі у виступах проти Габсбургів, імператорське військо зайняло Нялаб. Наприкінці 1671 – на початку 1672 рр. за наказом Леопольда I (1655–1687 рр.) фортеця була зруйнована австрійським гарнізоном і більше не відбудовувалася.

Незважаючи на насичену подіями історію замку Нялаб, донедавна на ньому і в його найближчій окрузі проводилися лише періодичні незначні археологічні пошуки. Зокрема, у XIX ст. знахідки з Королева до Угорського національного музею (м. Будапешт) надходили два рази (1859 та 1881 рр.). Це були різноманітні прикраси, в тому числі позолочені мідне кільце та гілка з виготовленими з коштовного каміння квітками,

а також мідний натільний подвійний («лотарингський») хрестик. Крім того, серед матеріалів присутні три трунних цвяхи з зіркоподібними шляпками, вкритими срібною фольгою. Дані знахідки, скоріше за все, походять з крипти каплиці, захоронення якої пов'язані з заможними власниками замку.

Через сто років, у 80-х рр. XX сторіччя, біля центральної частини укріплення невеликі пошукові роботи здійснила палеолітична експедиція Музею Природи (м. Київ). Нею зібраний підйомний пізньосередньовічний матеріал, в тому числі і фрагмент монети угорського короля Матяша I Корвіна [13, с. 219-255].

На початку 90-х рр. минулого сторіччя, на території пам'ятки більше двадцяти шурфів було закладено експедицією Українського спеціального науково-реставраційного інституту «Укрзахідпроектреставрація» [4]. Але роботи лише номінально називалися археологічними. Самі ж пошуки були спрямовані не на дослідження стратиграфії та культурного шару замку, а на визначення планування внутрішньої забудови, і, зазвичай, завершувалися на глибині 0,5 м (при реальній потужності культурного шару на цих місцях 4–5 м).

З 2007 року за вивчення Королівського замку Нялаб взялася експедиція Ужгородського національного університету. У польових сезонах 2007, 2011–2014 років в різних частинах пам'ятки були закладені п'ять шурфів і три розкопи, загальною площею 140 кв. м. Потужність культурного шару становила від 1,5 до 5,7 м. У ході робіт досліджено три житлові приміщення, які опалювалися кахляними печами, а також зібрана значна колекція матеріалу: тисячі фрагментів керамічного посуду, в тому числі імпортного, кахлі, вироби зі шкіри, кістки, скла та металу (побутові речі, зброя, прикраси, медальйон, жетон, монети) [5, С. 105-110; 6, С. 186-188; 7, С. 205-208; 8, С. 32-39; 9, С. 83-94; 10, С. 71-97; 11, С. 170-171; 12, С. 171-172; 13, С. 219-255; 14, С. 296-301; 15, С. 187-234; 16, С. 213-232; 17, С. 59-78; 18, С. 204-248; 19, С. 142-151; 20, С. 152-163; 21, С. 166-177; 32, С. 149-165; 35, Old. 241-285; 36, Old. 203-250].

Найбільш масовою на замку є колекція керамічного посуду, представлена, в основному, кружальними горщиками, корчагами, «сковорідками» та кубками. Посудини виготовлені, як правило, з добре відмученого глиняного тіста з домішками дрібнозернистого піску, обпал достатній, колір від світло-сірого до темно-коричневого. В одиничних випадках екземпляри вкриті поливою зеленою або світло-коричневою кольору. Вінця сильно профільовані (рис. 1). Датується керамічна колекція від початку XIV до XVII ст.

Імпортний посуд на замку Нялаб представлений рейнськими та моравськими виробами. Ймовірно за все, з прирейнських територій походить полита коричневою глазуррю керамічна посудина, прикрашена зооморфними (дракончики) та геометричними зображеннями (рис. 2, 1). Датується вона XV ст.

Особливе місце у пізньосередньовічних керамічних комплексах Європи займають високоякісні стакани та кубки, виготовлені, згідно з картографуванням знахідок, на Мораві, скоріше за все в Лоштицях (округ Оломоуц) [24, S. 98-107; 33, S. 150, obr. 48] або в їх найближчій окрузі [34, S. 232]. В. Гошем та Я. Новаком ця територія визначена як північноморавський виробничий район [27, S. 399-404]. Кераміка характеризується обпалом до дзвінкого стану, в результаті чого набувався червоно-бордовий колір, і рівномірним вкриттям пухірцями – «бородавками», які утворювали шорстку поверхню. Специфіка посуду визначалася складом добре відмученого тіста, що формувалося з глини зі значними домішками заліза. За високої температури вони перетворювалися на порожні всередині пухірці. Початок виробництва лоштицької кераміки відноситься до XIV ст. [33, S. 151].

Окрему групу посуду типу Лоштице складали стакани з прямим високим вінцем з хвилястою поверхнею та вушками-ручками, що мали виключно декоративну функцію. Кількість ручек коливається від трьох до сімнадцяти. Час виготовлення стаканів цього типу дослідники визначають другою половиною XV ст., а їх імпорт пов'язують з іменем угорського короля Матяша Корвіна, який володів Моравією до 1490 р. [33, S. 153]. Використання лоштицької кераміки на Мораві продовжувалося і в XVI ст., про що свідчать постанова ради міста Норімберг в 1530 р. і вживання в медичній термінології цього сторіччя назви «лоштицький вигляд» для позначення захворювання шкіри. Моравські стакани представлені на витворах мистецтва того часу, зокрема на оздоблені посудини з Коліна, картині Альбрехта Альтдорфера «Благовіщення» (Регенсбург, 1517 р.) і фрагменті триптиху Ієроніма Босха «Сад земних насолод» (біля 1500 р.) [26]. При чому на останньому він ніс символічний підтекст і ототожнюється з епідемією сифілісу в Європі.

Лоштицькі стакани до кінця середньовіччя із-за своєї особливої форми стали об'єктами колекціонування і реліквіями дворянських родів, а висока якість даної кераміки пояснює збереження більшості екземплярів до нашого часу [33, S. 154].

На території Верхнього Потисся донедавна були знайдені лише поодинокі фрагменти лоштицьких посудин з західної частини регіону (Красна над Горнадом, Шарішський град, Бардейов). Відзначимо, що серед них не представлений жоден екземпляр стаканів з вушками-ручками. Відомі фрагменти датовані XV – першою третинною XVI ст. [23, S. 49, obr. 1:1, 4; 10; 40, S. 75, Tab. XXXI:5-6, 8-9]. Вони класифікуються як імпорт, тому що всі дослідники одноставно погодилися з думкою не тільки про місце виготовлення даного типу кераміки, але і в тому, що за межами Моравії вона завжди привізена. Б. Полла відзначив, що на момент публікації його монографії фрагменти з вказаних пунктів виступали самими східними екземплярами [34, S. 236

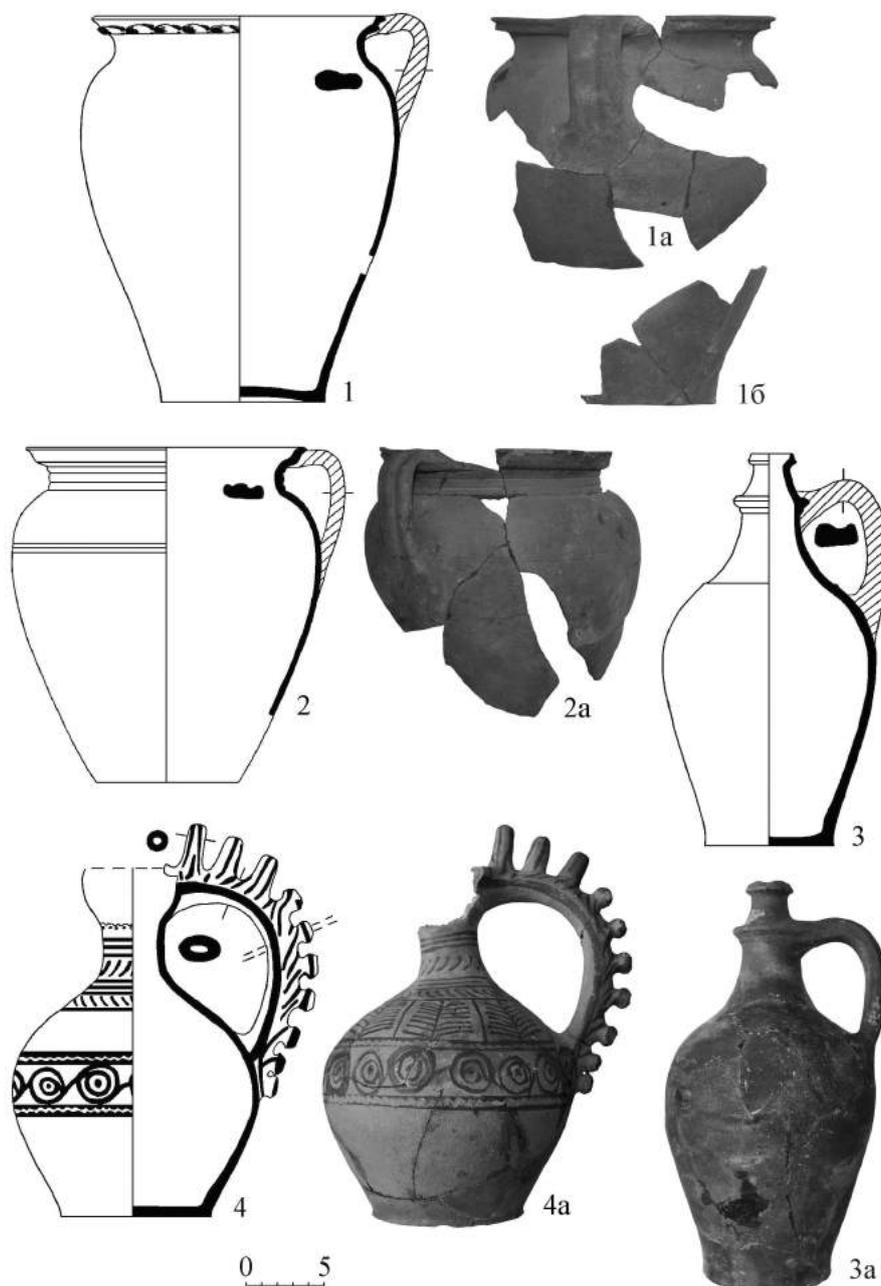

Рис. 1. Королево. Замок Нялаб. Керамічний посуд

вухками-ручками, над якими йде горизонтальний ряд дрібних зачіпів. Характер тіста аналогічний фактурі першої посудини (рис. 2, 3).

На сьогоднішній день можна говорити про зв'язки населення Закарпаття з Моравією в XV – на початку XVI ст. і на даний момент визначити крайню межу розповсюдження моравської кераміки в східному напрямку Королівським замком. Це, разом з новими знахідками з території Румунії [22], дозволяє значно розширити (на 160 км) ареал розповсюдження моравського імпорту. Крім того, королівські екземпляри ще раз підтверджують висновок словацьких дослідників (Б. Полла, М. Слівка) про наявність кераміки типу Лоштіце виключно в пунктах, що належали феодалам вищого рангу.

Серед керамічної колекції замку Нялаб також відзначимо вінце посудини, виготовленої з добре відмученого тіста зі значною домішкою графіту. Діаметр вінця – 32 см. Середньовічна графітова кераміка, добре представлена в комплексах на території Чехії і Північно-Західної Словаччини, відома в Східній Словаччині за одиничними фрагментарними знахідками, а в Закарпатті до даного часу не фіксувалася. У науковій літературі подібні екземпляри віднесені до категорії тиглів, центром виробництва яких вважається Австрія [37, S. 62-65].

Одну з найбільш масових категорій виявленого в Королево інвентарю представляє колекція кахлів різноманітних типів (мископодібні, цибулеподібні, з пуклями, а також коробчасті плитки з рослинним деко-

230, 232]. Дослідник пояснив східнославацькі знахідки торгівельними контактами з Моравією, встановленими в XV ст.

Отримані на Королівському замку Нялаб дані дозволили уточнити східну межу розповсюдження кераміки лоштіцького типу. Фрагменти двох стаканів з вухками були виявлені в ході робіт в 2007 р. і ще один уламок від аналогічного стакану в 2013 р.

Два фрагменти від однієї посудини з прямим високим вінцем, яке було орнаментоване п'ятьма горизонтальними жолобками, і десятьма вухками-ручками в місці найбільшого розширення тулуба, де проглядаються ще два жолобки. Вище ручек стакан прикрашений рядом насічок. Діаметр вінця 6,7 см. Тісто добре відмучене, обпалене до дзвінкого стану. Поверхня бордового кольору, рівномірно вкрита пухірцями-«бородавками» (рис. 2, 2). Стратиграфічні спостереження дозволили обмежити датування фрагментів лоштіцької кераміки другою половиною XV – початком XVI ст., що узгоджується з часом знахідок типу Лоштіце на території Чехії, Угорщини та Словаччини.

Ще один екземпляр в Королево представлений бічною частиною стакану з одним цілим і одним обламаним

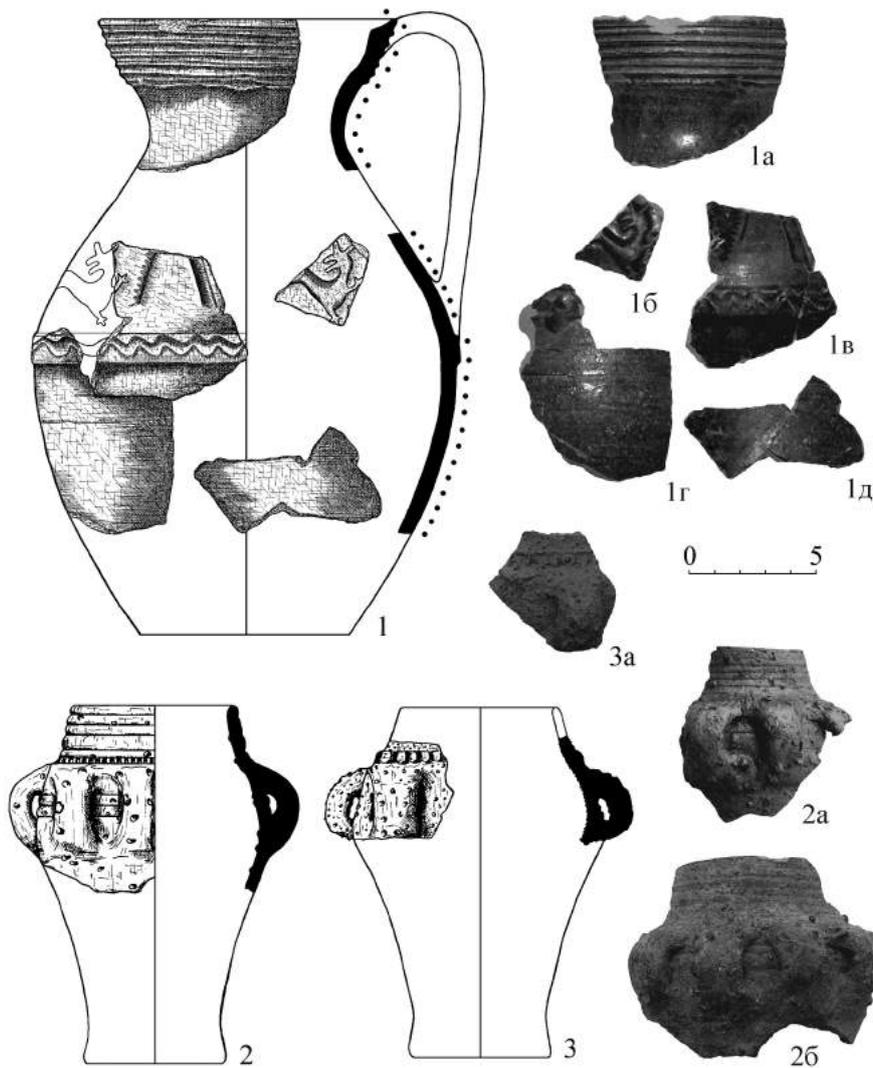

Рис. 2. Королево. Замок Нялаб. Імпортні посудини

геральдичні символи короля Матяша Корвіна (рис. 3, 1).

Крім самих кахляних плиток значну інформацію надають конструкції кахляних печей, одна з яких є унікальною для Закарпаття.

Взагалі, еволюція опалювальних кахлів в Європі почалася на рубежі X–XI ст. на прикордонних територіях півночі Швейцарії і південно-германських земель зі зміною в зведенні опалювальних конструкцій, які привели до виникнення сучасних кахляних печей. Якщо раніше печі виготовляли з глини або збирали з цегли, то тут вперше з'явився спеціальний самостійний будівельний елемент – кахлі.

Протягом XIII–XV ст. кахлі з району Альп і Саксонії поступово розповсюдилися по всій Германії, Австрії, Чехії, Словаччині, Угорщині та Польщі. Перші відомі в Центральній Європі кахляні печі з'явилися в Вішеграді, Буді, Дюшдборі після 1370 р., наприкінці епохи правління короля Людовика Великого, а до середини XV ст. печі «з лицарями» (частіше менш якісні копії) розповсюдилися по всій території Угорського Королівства [25, Old. 34].

До кінця XVI ст. облицьовані коробчастими кахлями печі стали невід'ємним атрибутом замкових інтер'єрів, міських жител та монастирів [28]. Поступово кахлями стали оздоблювати не тільки опалювальні, але і кухонні печі, призначені для приготування їжі [1, С. 267].

Одночасно з появою моди на кахляні печі в Центральній Європі з північних територій континенту почалося розповсюдження в південному напрямку печей типу *huroscaustum* (назва походить від подібних печей періоду античності), складених з каменю і призначених для обігріву значних площ. На землях Угорського Королівства відбулося раціональне злиття конструкцій цих двох видів опалювальних споруд [38], в результаті чого високі технічні показники печей типу *huroscaustum* були об'єднані з естетикою оздоблених зображеннями кахельних печей. Даний дивний симбіоз зафіксований і на замку Нялаб, де одна з трьох відомих на сьогодні кахляних печей має всі основні конструктивні особливості *huroscaustum*, зокрема відокремлену від самої печі велику камеру топки, перекрыту зверху арочним склепінням.

ром, антропо- та зооморфними зображеннями). Особливо інформативні кахлі з біблійними мотивами (цар Соломон або Давид, сюжет боротьби Самсона з левом), на релігійну тематику (протистояння св. Юрія зі змієм), зображення лицарів, грифонів, драконів, єдиногогорів, риби з людськими головами і так далі (рис. 4).

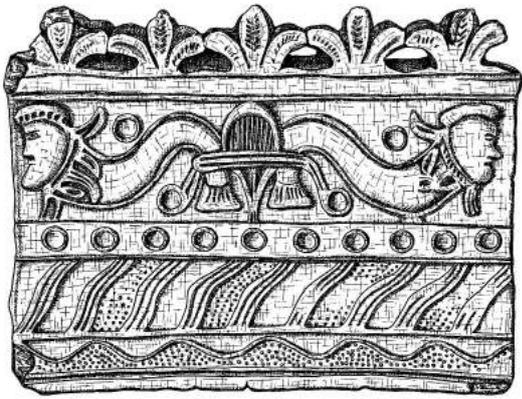
Окрему групу кахлів становлять знахідки з геральдичними зображеннями (герби короля Матяша Корвіна, роду Перені та Габсбургів) (рис. 3). За влучним визначенням Ш. Голчіка, погляд на власний герб зігрівав господаря навіть тоді, коли піч не топилася [29, S.12]. Зрозуміло, що це відноситься лише до тих геральдичних символів, які належали власнику замку або його високопоставленим гостям.

Іноді ж в печах використовували кахлі із зображенням герба вже померлого правителя, скоріше за все, в якості декоративного елемента без будь-якого змістового навантаження [31]. Ця категорія на замку Нялаб представлена кахлями XVI ст., на яких присутні

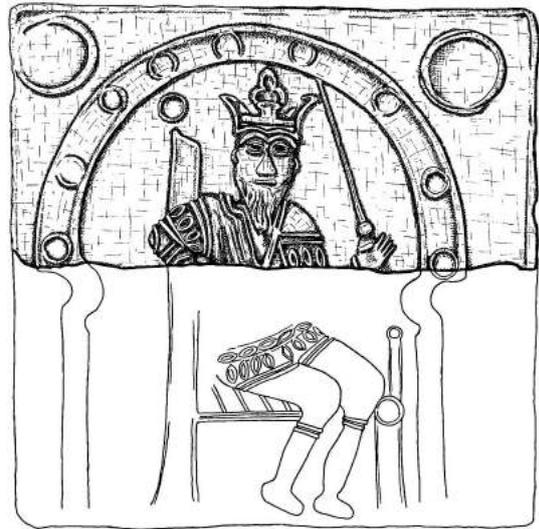
Про зведення королівської печі типу *hurosaustum* на початку XVI та функціонування її до першої половини XVII ст. можна говорити на основі кахельних плиток і керамічного посуду, скупчення яких було виявлено в камері топки.

Рис. 3. Королево. Замок Нялаб. Кахлі з геральдичними мотивами

1

2

1a

2a

3

4

3a

4a

0 5

Рис. 4. Королево. Замок Нялаб. Кахлі

Однією з найбільш інформативних знахідок з замку Нялаб є медальйон, виявлений у 2011 році. Виготовлений він з бронзи. Вага – 1,78 г. Складається з пластини круглої форми, діаметром – 1,7 см з зображеннями та петлі для підвішування. Аверс: в фас голова св. Франциска Ксаверія з легендою – .S.FRANCI.XAVR. Реверс: в профіль голова св. Ігнатія Лойоли з легендою – .S.IGMA.SIS (рис. 5, 1). На думку словацького нумізмата Яна Гунки з Інституту археології Словацької академії наук (м. Нітра) подібні єзуїтські медальйони почали випускатися в XVII ст., однак найбільш активно розповсюджувалися в першій половині XVIII ст.

Рис. 3. Королево. Замок Нялаб. Медальйон, жетон і монети

Виходячи з дати канонізації Ігнатія Лойоли та Франциска Ксаверія (1622) і зафіксованого часу зруйнування Королівського замку (1671–1672 рр.), медальйон з Королівського замку Нялаб скоріше за все датується серединою XVII ст. Якщо нижня хронологічна межа перегляду не підлягає, то більш пізнє датування зна-

хідки можливе за умови, що завали будівельного сміття, під якими виявлений медальйон, утворилися після руйнування укріплень щоб вивезти каміння для будівництва споруд в селищі, яке знаходиться на рівнинній місцевості під замковою горою.

Зупинимося ще на декількох особливостях даного медальйону. Ймовірно, він був виготовлений не в спеціалізованій майстерні, а в звичайній ювелірній. Саме тому неосвіченим майстром була допущена помилка у написанні імені Ігнасію, яке стало Ігмасію. На користь даного припущення свідчить і нечітке зображення облич обох святих, без передачі окремих характерних деталей. Також відзначимо, що, як правило, подібні медальйони використовувалися єзуїтськими священниками для обряду освячення води. Враховуючи особливості пропагування католицької віри цим орденом через верхівку суспільства, в результаті чого зростала фінансова міць організації і без особливих зусиль в кінцевому рахунку була охоплена більша частина населення, можна припустити, що саме з місією отримати підтримку єзуїтів з боку власників Королівського замку Нялаб і прибув сюди в середині XVII ст. їх представник.

З виявлених на замку металевих виробів окремо відзначимо і жетон для рахувальної дошки, виготовлений в Норімберзі. Ня ньому зображені чотири лілії та корабель (рис. 5, 2). Подібні рахувальні дошки використовувалися для лічби великої кількості товарів.

Значна і виявлена на замку Нялаб монетна колекція. На сьогоднішній день вона складається з двох десятків екземплярів хронологічного діапазону від XIV до XVII ст. з помітним домінуванням угорських номіналів (рис. 5, 5-7). Польського карбування лише дві монети (рис. 5, 3-4).

На завершення біглого огляду інвентаря фортеці зауважимо, що аналіз стратиграфічної ситуації і отриманих знахідок свідчить про функціонування укріплень Нялабу як мінімум з початку XIV до середини XVII ст., що не вступає в протиріччя з інформацією письмових джерел. Безперечно, додаткову інформацію для конкретизації історії цієї ключової споруди принесуть результати подальших археологічних досліджень і аналіз свідчень солідного пласти письмових джерел.

Список використаних джерел та літератури

1. Виногородська Л.І. До історії розвитку кахлярства в Україні у XVI–XVIII ст. // Історія Русі-України (Історико-археологічний збірник). – К., 1998.
2. Кобаль Й.В. Угочанщина за часів «Королівського Євангелія» // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – Ужгород, 2013. – Вип. XIII. – С. 57-64.
3. Микитась В.Л., Чучка П.П. Дві Закарпатські оригінальні пам'ятки XV ст. // Мовознавство. – К., 1968. – 1. – С. 62-64.
4. Пам. арх. XIV ст. Руїни замку в смт. Королево Виноградівського р-ну Закарпатської області. Топогеодезичні пошукові роботи і археологічні науково-дослідні роботи. – Том II. – Книга 5. – Вип. I. – Шифр 93-41; П-5-І. – Львів, 1993.
5. Прохненко И. Новые данные о восточной границе распространения керамики типа Лоштице // *Východoslovenský pravek*. – Nitra, 2007. – VIII. – С. 105-110.
6. Прохненко И.А. Меч с Королёвского замка // *Sagratia-Carpatica*. – Ужгород, 2008. – Вип. 37. – С. 186-188.
7. Прохненко И. К вопросу о создании средневековых фортификационных сооружений на территории Закарпатья // *Východoslovenský pravek*. – Nitra, 2009. – IX. – С. 205-208.
8. Прохненко І.А. Знахідки лоштицького посуду на руїнах Королевського замку // Ужгородські чеські наукові читання: історія, культура, політика, право. Науковий збірник. – Ужгород, 2013. – С. 32-39.
9. Прохненко І., Гомоляк О. Дослідження Виноградівського та Королівського замків у 2007 році // *Relații româno-ucrainene. Istorie și contemporaneitate*. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. – Cluj-Napoca – Satu Mare, 2007. – С. 83-94.
10. Прохненко І.А., Гомоляк О.М. До історії замків Закарпаття // Військово-історичний альманах. – К., 2009. – 1(18). – С. 71-97.
11. Прохненко І.А., Гомоляк О.М. Дослідження Королівського замку в 2011 р. // Археологічні дослідження в Україні 2012. – Київ-Луцьк, 2013. – С. 170-171.
12. Прохненко І.А., Гомоляк О.М. Розкопки Королівського замку в 2012 р. // Археологічні дослідження в Україні 2012. – Київ-Луцьк, 2013. – С. 171-172.
13. Прохненко И.А., Гомоляк Е.М., Мойжес В.В. Результаты исследования Виноградовского и Королёвского замков в 2007 году // *Sagratia-Carpatica*. – Ужгород, 2007. – Вип. 36. – С. 219-255.
14. Прохненко І.А., Гомоляк О.М., Мойжес В.В. Результаты дослідження Виноградівського і Королівського замків // Археологічні дослідження в Україні. 2006 – 2007. – К., 2009. – С. 296-301.
15. Прохненко И.А., Гомоляк Е.М., Мойжес В.В. Результаты исследования замков Закарпатья // *Satu Mare. Studii și comunicări. Seria arheologie*. – Satu Mare, 2011. – XXVII/I. – С. 187-234.
16. Прохненко И.А., Гомоляк Е.М., Мойжес В.В. Результаты исследования Королёвского замка в 2011 году // *Carpatica*. – Ужгород, 2011. – Вип. 40. – С. 213-232.

17. Прохненко І., Мойжес В., Гомоляк О. Дослідження замків Закарпаття археологічною експедицією Ужгородського національного університету // Історичні студії. Збірник наукових праць з проблем давньої і середньовічної історії та етнології. – Ужгород, 2012. – Вип. 4. – С. 59-78.
18. Прохненко І.А., Мойжес В.В., Жиленко М.А. Результаты исследования Королёвского замка Нялаб в 2012 году // Карпатика. – Ужгород, 2012. – Вип. 41. – С. 204-248.
19. Прохненко І.А., Мойжес В.В., Жиленко М.А. Біблійні сюжети на кахлях Королівського замку // Наукові записки Ужгородського університету. Серія: історично-релігійні студії. – Ужгород, 2013. – Вип. 2. – С. 142-151.
20. Прохненко І.А., Мойжес В.В., Жиленко М.А. Єзуїтський медальйон з Королівського замку // Наукові записки Ужгородського університету. Серія: історично-релігійні студії. – Ужгород, 2013. – Вип. 2. – С. 152-163.
21. Пьянчак П., Прохненко І.А. Анализ остеологического материала замков северо-восточной части Верхнего Потисья // Carpatica-Карпатика. – Ужгород, 2008. – Вип. 37. – С. 166-177.
22. Bencze Ü. Importuri de vase ceramice central-europene în Transilvania. Secolele XIV-XVI. – <http://www.medievistica.ro/texte/arta>.
23. Čaplovič D., Slivka M. Stredoveká importovaná keramika na Východnom Slovensku // Archeologické rozhledy. – Praha, 1985. – XXXVII. – 1.
24. Drobná Z. Loštické poháry. K otázce jejich datování a slohového zařazení // Český Lid. – 1957. – 44. – S. 98-107.
25. Feld I. Gótikus és reneszánsz kályhacsempék Északkelet – Magyarországról // Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről. – Gyula, 2002.
26. Goš V. Město středověkých hrnců. – Opava, 2007.
27. Goš V., Novák J. Počátky výroby loštické keramiky // Archeologické rozhledy. – Praha, 1978. – XXVIII. – 5. – . 399-404.
28. Gyuricza A. Reneszánsz kályhacsempék Északkelet – Magyarországról. – Miskolc, 1992.
29. Holčík Š. Stredoveké kachliarstvo. – Bratislava, 1978.
30. Komáromy A. Nyalábvár és uradalma // Ugocsa vármegye a történelemben. Válogatott írások. – Ungvár, 2001. – Old. 16-42.
31. Krása, která hřeje. Výběrový katalog gotických a renesančních kachlů Moravy a Slezska. – Uherské Hradiště, 2008.
32. Mihok L., Prochnenko I.A. Analysis of Iron Objects from Korolevo and Vinogradovo Castles // Carpatica-Карпатика. – Ужгород, 2008. – Вип. 37. – С. 149-165.
33. Nekuda V., Reichertová K. Středověká keramika v Čechách a na Moravě. – Brno, 1968.
34. Polla B. Košice Krásna. K stredovekým dejinám Krásnej nad Hornádom. – Košice, 1986.
35. Prohnenko I., Mojzsesz V., Zsilenko M. A királyházaí vár csempékályhája // A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve. – Nyíregyháza, 2012. – LIV. – Old. 241-285.
36. Prohnenko I., Mojzsesz V., Zsilenko M. Kárpátalja középkori és kora újkori várainak kutatása // A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve. – Nyíregyháza, 2013. – LV. – Old. 203-250.
37. Scharrer-Liška G. Die hochmittelalterliche Grafitkeramik in Mitteleuropa und ihr Beitrag zur Wirtschaftsgeschichte // RGZM. – 2007. – 68. – S. 62-65.
38. Slivka M., Vallašek A. Hradky a hrady na východnom Slovensku. – Košice, 1991.
39. Székely T. A magyar bibliafordítások történetéből. – Budapest, 1957.
40. Uličný M. Premeny východoslovenskej keramiky v 13–17. storočí [na poklade analýzy keramického fondu z hradu Šariš] / Dizertačná práca. – Prešov, 2004.

Лілія Свінціцька

завідувач відділом наукової та культурно-освітньої діяльності Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець»
м. Кам'янець-Подільський

ДОСЛІДЖЕННЯ, ВІДТВОРЕННЯ ТА ПРИСТОСУВАННЯ БАШТИ КАЗЕМАТНОЇ В м. КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

У статті розповідається про будівельну історію башти Казематної; здійснення консерваційних, дослідницьких, проектно-реставраційних робіт на об'єкті культурної спадщини та її пристосування під музейний об'єкт.

Ключові слова: башта, пам'ятка архітектури, дослідження, реставрація, пристосування.

Найважливішою проблемою сьогодення кожного історичного міста України є збереження історико-архітектурної спадщини. Це безпосередньо відчувається у місті Кам'янець-Подільському, котрий є великим архітектурним музеєм.

Містобудівна структура і забудова Старого міста, сформована протягом 14-19 ст.ст., зазнала величезних і значних змін під час Другої світової війни та у повоєнний період. Десятки середньовічних будинків, пошкоджених чи напівзруйнованих під час воєнних дій, були розібрані. Лише після усвідомлення цінності втраченого в 1960-х роках розпочались перші реставраційні роботи, котрі спочатку стосувались найбільш уцілілих пам'яток архітектури [4, с. 66, 67]. На той час у найгіршому стані перебували оборонні споруди, тому першочергові консерваційні роботи були спрямовані на башту Гончарську, Баштуна броді, Ковальську башту №1, Ковальську башту №2, Ковальську башту №3 та на Руську браму з баштами та укріпленнями. У цьому переліку була і башта Казематна [13].

Башта Казематна збудована в історичному середмісті, у південній частині Старого міста, за першим рядом забудови південного боку Вірменського ринку в середині кварталу, обмеженого з півдня вул. Госпітальною, на різкому перепаді двох терас. На сьогодні вежа оточена з усіх сторін житловими та громадськими будівлями, що перешкоджає її цілісному сприйняттю. В об'ємі це приземкуватий циліндр із наметовим дахом, з'єднаний із прямокутною в плані прибудовою з північного боку. Цікавою є планувальна структура об'єкту, центром якої є круглий в плані стовп, призначений як для опирання конструкцій перекриття та даху, так і для вентиляції приміщень, в його товщі проходить витяжний канал із нижнього ярусу вежі. Товсті стіни, високо розташовані вікна у вигляді бійниць, мур із бійницями, що зі сходу примикає до вежі свідчать на користь оборонної функції об'єкту.

Побудована в 1783-1791 роках, ймовірно, на місці більш ранніх укріплень 1667 р. Будівельні роботи виконував капітан Станіслав Завадський за креслеником, підписаним комендантом кам'янецького замку Яном де Вітте. У науковій літературі існує дві версії щодо будівництва Казематної башти. За однією з них рештки більш ранньої споруди, що знаходилась на цьому місці, були пристосовані для санітарно-гігієнічних потреб. За іншою версією, башта була складовою комплексу споруд гауптвахти і побудована як вбиральня для арештантів [8]. Саме приміщення гауптвахти знаходилось північніше і до сьогодні не збереглося – на його місці розташована адміністративна будівля районної ради.

Рік спорудження вежі **1667** згадується в книзі О.Прусевича, де автор висловлює думку, що вежа була елеватором міської каналізації [14, с. 74]. Хоч на найдавнішому іконографічному джерелі – гравюрі К.Томашевича 1673-1699 р.р., вона відсутня [15].

Люстрація 1734 р. локалізує частину міста, називаючи її «За гауптвахтою». При цьому не наводить місце розташування останньої та не згадує вежу Казематну [5, с. 194, 216]. Топографічний план м. Кам'янця-Подільського 1773 року детально фіксує житлову, громадську, сакральну та фортифікаційну забудову [11, Арк. 1]. Проте і на ньому існує лише зображення гауптвахти.

Варто звернутись до плану міста 1797 р., виконаного під керівництвом інженер-підполковника Д. Мелещенко. На досліджуваній дільниці чітко окреслений двір, під літерою **H** зображена гауптвахта, занепада, дерев'яна; під літерою **T** – кам'яна гауптвахта з комендантською і плац майорською канцеляріями [12, Арк. 1].

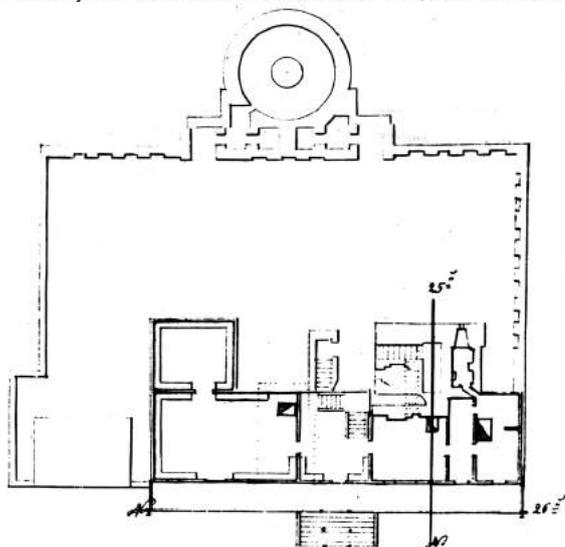
Аналогічну інформацію подають кресленики 1800 року дерев'яної гауптвахти; круглої в плані башти зі стовпом у центрі та прямокутною в плані прибудовою, як зазначено на Генеральному плані [10, Арк. 2, 5]. Даний комплекс був оточений муром з півдня, заходу та сходу. Південну лінію забудови площі формувала будівля гауптвахти. Також зображено північний фасад одноповерхової гауптвахти з галереєю вздовж нього. Головний вхід акцентований двоповерховою центральною частиною, завершеною трикутним фронтоном. Будівля увінчана високим чотирихилим дахом із заломом та слуховими вікнами. Водночас перетин дає інформацію про розміщення кам'яного підвалу у західній частині будівлі (Рис. 1).

Документ 1791 року, виявлений у краківському архіві (1996 р.), підтвердив версію про влаштування в башті вбиральні для арештантів. Походження білокам'яної плити з датою «1783» на споруді, збудованій у 1791 році, пов'язане з перенесенням її при перебудові будинку гауптвахти на початку 19 ст. [9, с. 510].

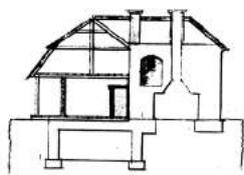
У Постанові Ради Міністрів УРСР «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР» від 24.08.1963 р. №970 подано датування башти – 1667 рік [3, с. 244, 245, 289]. Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець» у обліковій документації на об'єкт культурної спадщини Башу Казематну подає уточнене датування – 1783-1791 р.р. [8]. Згідно Наказу №604 від 04.07.2013 р. «...Занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» дана пам'ятка включена до Переліку об'єктів культурної спадщини, рекомендованих для занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією національного значення, охоронний № 736. Вона є єдиною збереженою санітарно-технічною спорудою 18 ст. [7, с. 166].

За проектом Є.Пламєницької у 1963 році було проведено часткову реставрацію головного фасаду прибудови, законсервовано покрівлю прибудови, відновлено дах над Казематною баштою. Це дало змогу убезпечити стіни будівлі від замокання з подальшою їх руйнацією та зберегти її до наших днів. У цей період об'єкт використовувався як складські приміщення бавовняної фабрики [1, с. 46]. Проте належного догляду пам'ятка не мала (Рис. 2).

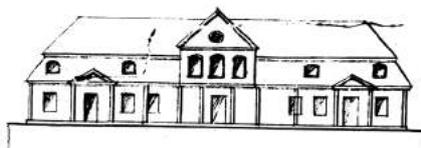
План Дерев'яної Вогтеваля, Кок означена на Генеральній Плані Листа .Г. подь Листею:Р.

№ 257 Профиль вогтеваля

Фасады вогтеваля № 242

Рис. 1. Кресленик 1800 року

Рис. 2. Північний фасад башти. Стан пам'ятки на 1992 рік

9,2 м; товщина стіни вежі – 1,25 м, прибудови – 0,8 м; діаметр стовпа вежі – 2,1-2,2 м, висота муру – близько 3,0 м.

Наступним етапом стали натурні дослідження, метою яких було виявити та зафіксувати конструктивні елементи об'єкту, не з'ясовані після проведення обмірів, порівняти історичні дані з існуючим станом об'єкту. Під час обстеження виконано низку зондажів у кладці та тиньку, закладено шурфи. Вдалося відкрити конфігурацію зовнішнього муру та входів до будівлі, з'ясувати справжній рівень мощення подвір'я, що знаходився від сучасного значно нижче, відкрити планування нижнього ярусу, встановити форму склепіння. Відкрито і зафіксовано гнізда для балок перекриття, знайдено органічні залишки відходів та ін. Узагальнюючи результати проведених досліджень, сьогодні можна зробити такі висновки: другий ярус вежі, прибудова та мур збудовані одночасно, в кінці 18 ст.; північна стіна прибудови в первісному вигляді була глуха, з трьо-

Ця робота була складовою розпочатих широкомасштабних науково-реставраційних робіт на території Старого міста. Після здійснення багаторічних наукових програм та історико-архітектурних досліджень, опрацювання проектних пропозицій регенерації кварталів, впорядкування державного історико-архітектурного заповідника, розробки проектів зон охорони пам'яток історії та культури та багатьох інших проведених заходів, виникла необхідність розробити цілісний проект реставрації вежі Казематної.

Це завдання було виконане Кам'янець-Подільською майстернею Українського регіонального науково-проектного інституту «Укрзахідпроектреставрація» (м. Львів), коли на замовлення державного історико-архітектурного заповідника, у 1991-1992 рр. був розроблений повний комплект науково-проектної документації на пам'ятку.

Першим етапом стало виконання фахівцями попередніх робіт: здійснення фотофіксації існуючого стану та попереднього інженерного обстеження. Надалі для детального вивчення та фіксації пам'ятки стало виконання архітектурно-археологічних обмірів (1991 р.), у результаті яких встановлено габаритні розміри пам'ятки – 11,8 м × 15,0 м; існуюча висота з північного боку становила 4,0 м – на прибудові та 10 м – на вежі, з південного – біля 14 м; зовнішній діаметр башти – 11,7 м, внутрішній –

ма симетрично розташованими нішами на головному фасаді; підтверджено використання даної споруди для санітарно-технічних цілей; між нижнім і верхнім ярусами вежі існувало перекриття по дерев'яних балках; верхній ярус вежі мав цегляне склепіння, що опиралося на центральний стовп та стіни вежі по периметру; завершення вежі за архітектурними ознаками слід віднести до кінця 19 ст.; рівень двору з боку Вірменського ринку нижчий за сучасний приблизно на один метр; цікавим є той факт, що характер бійниць свідчить про локальну оборонну функцію – а саме для захисту периметру подвір'я гауптвахти ззовні, а не як елемента загальноміської оборонної системи; у першій половині 20 ст. було засипано нижній ярус вежі та прибудови, прорубано прорізи назовні в нішах північного фасаду; у післявоєнний період (40-50 р.р.) було підвищено рівень подвір'я, замуровано первісні прорізи у прибудові на східному та західному фасадах та розібрано частину муру біля дверного прорізу в зв'язку з влаштуванням господарських будівель.

Проведенню реставрації та пристосуванню пам'ятки передувало виготовлення ескізного проекту реставрації (Рис. 3), робочих креслень реставрації та впорядкування фасадів [2].

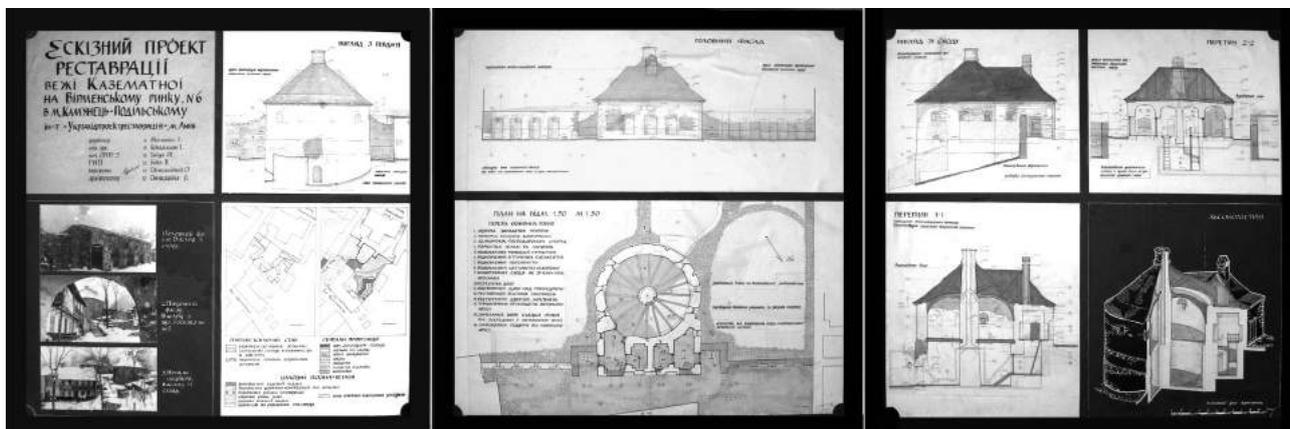

Рис. 3. Ескізний проект реставрації. 1992 р.

Початок 1990-х років приніс економічний спад, і запланований процес відродження пам'ятки зупинився. І лише у 2007 році керівництву НІАЗ «Кам'янець» вдалося організувати та налагодити процес реставрації.

Рис. 4. Відреставрована пам'ятка. 2007 р.

Підрядником для виконання реставраційно-ремонтних робіт виступило ТЗОВ «Цивільне будівництво». Вартість проведених робіт становила 678,4 тис. грн. Результатом здійснених робіт стало розчищення нижнього ярусу башти, відновлення дерев'яного між'ярусного перекриття та цегляного склепіння вежі, заміна існуючих конструкцій даху над прибудовою і баштою та влаштування гонтової покрівлі; відновлення первісної форми та характеру дверних і віконних заповнень, розбирання закладених прорізів та пізніших домурувань, влаштування люку і драбини для зв'язку з нижнім ярусом, захисного покриття центрального вентиляційного стовпа. Важливим було й упорядкування навколишньої території. Вдалось демонтувати господарські будівлі, що по периметру примикали до вежі, понизити рівень мощення у місцях відтворених входів та провести реставраційні роботи з опорядження фасадів (рис. 4).

Завершальним етапом реставраційного процесу пам'ятки стала функціональна адаптація башти Казематної та активне використання її для потреб громади м. Кам'янця-Подільського як виставкової зали. До речі, у Постанові від 24.08.1963 р. башта Казематна була включена до

групи «в», що давало можливість її використання для культурних або господарських цілей [3, с. 289]. Фахівцями НІАЗ «Кам'янець» була підготовлена методична розробка постійно діючої музейної експозиції на теми: «Фортифікації 15-17 століть» та «Подільські люльки 17-18 століть» [6]. Це дало можливість музеєфікувати три зали та включити даний об'єкт в екскурсійний оглядовий маршрут (рис. 5). Водночас стилістично цілісно відреставрована пам'ятка збагатила архітектурний ансамбль міста-музею. У цьому випадку і сама пам'ятка і розміщення в ній експозиції створюють художньо-естетичну сукупність.

Рис. 5. Інтер'єр бапти з експозицією. 2010 р.

Музейні експозиції загалом забезпечують збереження архітектурної форми, продовжують життя пам'яток і сприяють розкриттю духовного змісту історичних об'єктів. Нині вже стало очевидним, що повне збереження окремого об'єкта культурної спадщини передбачає не тільки його фізичну збереженість, але й повноцінне виконання ним своїх містобудівних функцій, використання його для художньої виразності історичного міста.

Список використаних архівних джерел і літератури

1. Будзей О. Вулицями Кам'янця-Подільського. – Львів: Світ, 2005. – 270 с.
2. Ескізний проект реставрації. Т.3. К.1/ УСНРП «Укрзахідрокрестравація». – Львів, 1992. – Науково-технічний архів НІАЗ «Кам'янець». інв. №2742.
3. Законодавство про пам'ятники історії та культури. Збірник нормативних актів. Під ред. О.Н. Якименка. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1970. – С. 244-298.
4. Історико-архітектурний опорний план, проект зон охорони та визначення меж і режимів використання історичних ареалів м. Кам'янця-Подільського. Книга І. Т. І. Ч.І/ НППКЦ «Донжон». – К., 2010. – 361 с. – Фонди Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», науково-технічний архів, інв. №3982.
5. Крикун М.Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р.: в книзі Український археографічний щорічник. Випуск 2. Том 5. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 193-262.
6. Методичні розробки. Документи (тематико-експозиційні плани, тексти лекцій, проспекти) про підготовку і проведення виставок за 2010 р. – Науковий архів НІАЗ «Кам'янець». – МД-Ш1.
7. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР (иллюстрированный справочник-каталог). Т. 4. – К.: Будівельник, 1986. – 375 с.
8. Паспорт об'єкта культурної спадщини. Башта Казематна. – Науковий архів НІАЗ «Кам'янець».
9. Пламєницька О. Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець : (пізньюантичний ранньомодерний час) / Ольга Пламєницька. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., Абетка, 2012. – 672 с.
10. План дерев'яної гауптвахти 1800р. – ЦГВИА ССРСР. – Ф. 319, оп. 17, д. 660. – Л. 2,5. – Фонди НІАЗ.
11. План м. Кам'янця-Подільського 1773 р. – ЦГВИА ССРСР. – Ф. 349, оп. 17д.
12. План м. Кам'янця-Подільського 1797 р. – ЦГАВМФ ССРСР. – Ф.3/п. – Оп. 24. – Спр. 41. – Фонди НІАЗ, інв. №979.
13. Проект консервации памятника архитектуры 16в. Городские укрепления в г. Каменец-Подольском, Хмельницкой обл. – К., 1962. – Науково-технічний архів НІАЗ «Кам'янець», – інв. №512.
14. Prusiewicz A. Kameniec Podolski. Szkic historyczny. – Kijow-Warszawa, 1915. – 130 s.
15. Tomashevych, Cyprian. The Copperplate of 1672-1679, available at: www.polona.pl/item/404622/0/.

Людмила Строць

заступник директора Тернопільської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури м. Тернопіль

Богдан Строць

к.і.н., директор ДП ОАСУ «Подільська археологія» Інституту археології НАН України м. Тернопіль

ЗАМКОВИЙ ПАЛАЦ У СКАЛАТІ

(спроба історичної реконструкції за матеріалами археологічних досліджень)

У статті робиться спроба історичної реконструкції замкового палацу у Скалаті за матеріалами археологічних досліджень.

Ключові слова: Скалатський замок, палац, археологічні дослідження, історична реконструкція.

Скалат – містечко районного підпорядкування в Підволочиському районі Тернопільської області, розташоване на річці Гнилій – правій притоці Збруча. Розміщення біля підніжжя невисоких гір Медоборів, які в народі називали скалами, визначило назву містечка. Через Скалат проходила давня дорога, що вела із Кам'янця-Подільського до Львова. Відстань до обласного центру – 32 км, кількість жителів – 4183 особи [7, с. 272].

ІСТОРИЯ

Перша згадка про Скалат, як село зустрічається в письмових джерелах, датованих 1512 роком, коли поселення входило до Тербовлянського повіту Руського воєводства. Саме тоді Януш Сверчовський, який відзначився у битві під Вишівцем, придбав села Лошнів, Скалат та Сущин у Станіслава Лошньовського. На межі XVI-XVII століть на прохання шляхтичів Сенінських цей населений пункт під назвою Денбно спеціальною грамотою Сигізмунда III одержав магдебурзьке право і у 1600 році вже вважався самоврядним містом: мав магістрат і ратушу [3, с. 374]

ЗАМОК

Спорудження Скалатського замку польські джерела пов'язують з іменем галицького мечника Кшиштофа Віхровського, який звів твердиню у 1630 році для захисту південно-східних рубежів Речі Посполитої від турків, татар, козаків [5, с. 103]. Але комплекс археологічних і архітектурних вишукувань, проведених впродовж 2007-2008 років, дозволяють внести корективи.

Зокрема, під час археологічних досліджень 2007 року по внутрішньому периметру мурованих замкових стін було виявлено земляні вали, наявність яких дозволяє припустити, що замок побудовано на місці більш ранньої оборонної споруди, а земляні вали було використано для підсилення обороноздатності нових замкових мурів [6, с. 250].

Наукові вишукування архітектурної майстерні Ю. Вербовецького, які проводились в рамках підготовки Концепції реставрації та пристосування Замкового комплексу в м. Скалаті, дають можливість констатувати, що Скалатський замок за своїми архітектурними ознаками відображає період розвитку оборонної архітектури др. пол. XV – поч. XVI століть і відноситься до типу ранніх регулярних замків.

Отже, археологічні і архітектурні дослідження ставлять під сумнів існуючу в літературі (в основному польській) офіційну дату будівництва Скалатського замку і дозволяють з великою долею ймовірності припустити, що з приходом у 1630-ому році нового власника Скалата – галицького мечника Кшиштофа Віхровського проводились масштабні роботи по відбудові та укріпленню споруд вже існуючого замку, збудованого в др. пол. XV – поч. XVI століть. А земляні вали, виявлені археологічно, відносяться до одного з його будівельних періодів.

ПАЛАЦ

Про житлове замкове приміщення маємо мало відомостей. Достеменно відомо, що Кшиштоф Віхровський одночасно з будівництвом (реконструкцією) замку до східної оборонної стіни прибудував житлове приміщення, яке входило в загальну оборонну систему.

В кінці XVIIIст. нова власниця замку Марія Щіпйонова, що перетворила замок на житлову резиденцію, на місці колишнього житлового приміщення, біля східної стіни, будує бароковий палац із цокольним поверхом, високим мансардним дахом та «партеровими» прибудовами. Біля протилежної обводової стіни було розміщено комплекс приміщень господарського призначення.

Перша і друга світові війни відіграли фатальну роль у долі палацу. Він був дощенту зруйнований і лежав у руїнах. Після того, як місцеві жителі розібрали для господарських потреб вціліле каміння, цеглу і залишки

дерев'яного перекриття, від палацу залишилися фундаменти, вкриті битою цеглою. З часом все це поросло дерном і перетворилася на пагорб.

Часткові ремонтно-реставраційні роботи, які проводилися на замку в повоєнний період, не торкнулися палацу. В планах реставраторів його руїни ніколи не розглядалися, як об'єкт, можливий для відновлення. Пагорб, що утворився на місці руїн, використовували для запускання машин в часи перебування тут місцевої автоколони.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

У 2007-2008 роках на замовлення Національного заповідника «Замки Тернопілля», до складу якого сьогодні входить замок, проводилися археологічні дослідження замкової території. Дослідження тут проводилися вперше і здійснювалися структурним підрозділом Інституту археології НАН України – ДП «ОАСУ Подільська археологія». Розкопками було охоплено і місце розташування палацу. В архівах досі не виявлено ні описів житлового приміщення XVII ст., ні нового палацу, тим більше його внутрішнього планування. Тому матеріали археологічних розкопок є єдиним джерелом інформації про палац, етапи його будівництва, систему забудови.

На місці палацу по лінії південний схід-північний захід, вздовж східної стіни замку закладено розкоп №5 довжиною 20, шириною 18 метрів, кутами орієнтований за сторонами світу. Перед початком розкопок руїни палацу нагадували пагорб розмірами 39 м × 13,3 м, орієнтований по лінії південний схід-північний захід, вкритий дерновим шаром. На рівні середини північно-західної стіни розміщується вхід в цокольне приміщення, яке в результаті підняття ґрунту нагадує підвал, відкритий для огляду лише частково. Розкопом досліджено південну частину палацу площею 360 кв. м (Рис. 1). Північна ж частина буде досліджуватись після укріплення підвалів палацу, що є необхідною умовою безпечного проведення розкопок.

Після зняття дерну по всій території розкопу виявлено суцільний шар дрібно битої цегли, серед якої зрідка трапляються цілі форми з пальцевими розкосами – т. зв. пальцівки. За нашими припущеннями наявність цілих форм пальцівки пояснюється тим, що в силу своїх нетрадиційних розмірів і форми вона виявилася незатребуваною в господарських цілях місцевих жителів.

Фундаменти палацу

Фундамент південної стіни після розчистки виявився частково поруйнованим. Максимальна висота збереженої частини 1,45 м, мінімальна – 0,61 м. Виявлено 2 кам'яних підмурівки, обидва шириною 3,0 м, що розміщувались по кутах і під гострим кутом примикали до основного фундаменту будівлі.

Фундамент західної стіни поруйнований на 90 відсотків. В процесі розчистки виявлено додаткові фундаменти прямокутної форми, розмірами 6,0 × 3,0 м, що примикали до його північно-західного кута. Судячи з того, що фундамент встановлено на пересипному ґрунті, видається, що маємо справу з прибудовою полегшеного типу. Очевидно, дана споруда і є однією з «партерових» прибудов до палацу XVIII ст., яка згадується в польських описах замку. В розвалах фундаменту виявлені сліди сходів. Тут зафіксована монета – мідний солід XVII ст.

Фундаментом східної стіни слугував замковий мур. Сьогодні він є підмурованим до загальної висоти замкових мурів і збереженим найкраще.

Стіни

Після звільнення пагорба від дерну та битої цегли виявились чіткі контури залишків чотирьох палацових стін, одна з яких, капітальна, вимурувана з каменю, три інших – внутрішні перестінки – з цегли. Відстань між капітальною стіною і перестінком становила 4 метри, між другою і третьою стіною – 6, між третьою і четвертою – 3,5. Довжина кожної із стін – 9,5 м. Отже, збереглися залишки стін, які за попередніми припущеннями розділяли перше і друге, друге і третє приміщення (нумерація приміщень умовна, встановлена для зручності опису в напрямку від південної стінки до північної).

Збереглися також залишки стін, які відділяли приміщення від двох коридорів, влаштованих вздовж фронтальної і задньої стін палацу. Від них цегляна кладка збереглась лише частково, в більшості – кам'яна вимостка. Таким чином, з'ясовано (в межах досліджуваної частини) систему внутрішнього поділу будівлі палацу.

Площадка 1 (кімната або тераса?)

Площадка, на якій знаходиться кімната (тераса) має прямокутну форму, розміри 9,5 × 4,0 м, розташована в правій частині палацу, в південній частині розкопу. У зв'язку з тим, що збереженою є лише внутрішня стіна між площадкою 1 і кімнатою 2, остаточно ідентифікувати кімнату або терасу не видається можливим.

На глибині 0,1 м на площадці виявлено велику кількість цілих форм і фрагментів керамічної плитки з орнаментациєю у вигляді решітки (кін. XIX на поч. XX ст.), покладеної на цемент. На деяких фрагментах є стилізоване зображення лілії. Виявлено також дерев'яну ручку від ножа із залізними заклепками, цвяхи різної довжини і форми. На долівці, вздовж південно-західної і північно-східної стінок є кам'яна кладка, яка стикнується з цегляною кладкою стін. Впоперек кладки зафіксовано монолітний камінь – пісковик сірого

На користь того, що описане приміщення разом з партеровою прибудовою було терасою, добудованою до основного приміщення в XIX ст., працює «легкий» фундамент, на якому розташована тераса, підмурівок до фундаменту під кутом 45%, що використовувався для сходження на терасу, а також підлога, викладена керамічною плиткою, (у двох інших кімнатах підлога – з дерев'яним настилом).

Частина елемента водовідведення, розташованого впоперек стіни між приміщенням 2 і терасою (кімнатою), вказує на прибудову останньої до будівлі палацу у пізніші часи. Очевидно, до будівництва тераси був прямий вивід використаної води з палацу назовні, а після її добудови, кам'яний моноліт не демонтували, а залишили під підлогою.

Варіант кімнати також не відкидається. Приміщення могло слугувати для потреб гігієни. Для цього була потрібна підлога з керамічною плиткою а також каналізаційний злив. Тому для остаточних висновків потрібні подальші дослідження, які дадуть можливість встановити цілісну картину палацу, а відтак – і окремі його деталі.

Приміщення 2 (кімната)

Розміри – 9,5 × 6,0 м, прямокутної форми, займає центральну частину розкопу, розташована в правій частині палацу, з першою кімнатою стикується південною стінкою. Після зняття дернового шару був виявлений суцільний шар битої цегли із вкрапленнями битої плитки і кахлів.

Після розчистки на глибині 0,15–0,20 м виявлено зтілілі дошки, покладені на кам'яну забутовку (залишки підлоги). Вздовж південно-східної стіни, з внутрішньої сторони проявлено кам'яну кладку 6 м × 0,5 м. На цьому рівні знайдено велику кількість цвяхів а також ніж із залізними заклепками і фрагментом леза.

Нижче рівня підлоги, на глибині 0,35 м виявлено матеріали періоду функціонування житлового приміщення XVII ст. Зокрема археологічно цілу кахлю з рамкою глечикоподібної форми зі стилізованим зображенням двох квіток на лицевій стороні, 4 складені одна на одну археологічно цілі віконниці, очевидно заготовки, які лежали в купі перепаленого дерева. Під нижньою віконницею лежала монета – мідний солід (1633-1634 рр.) періоду королеви Христини. Окрім неї в культурному шарі XVII ст. виявлено ще два мідних соліди та мідний литий меблевий ключик, тримач якого виконаний у формі ажурного орнаменту із геральдичних символів.

Приміщення 3 (кімната)

Розміри – 9,0 × 3,5 м. Кімната досліджена лише частково, має прямокутну форму, знаходиться в північній частині розкопу, в центрі палацу. Під час розчистки розвалу битої цегли виявлені фрагменти кахель, керамічних плиток із сюжетним рельєфним орнаментом, фрагменти ліпнини (керамічної оздобы карнизів) з рослинним орнаментом, вкритих білою поливою. Всі матеріали датуються XIX ст. На глибині 0,15-0,20 м виявлено ділянки зтілілих дощок (залишки підлоги), що концентруються ближче до східної стіни і мають розміри 2,71 × 1,56 м та 1,46 × 0,64 м. По центру кімнати, ближче до південно-західної стінки, виявлено залишки опалювальної споруди, викладеної з цегли. Основна споруда мала чотирикутну форму, її розміри становили близько 1 м у довжину, 1,25 м в ширину та 0,38 м у висоту. З внутрішньої сторони споруди цегла носить сліди кіптяви. В нижній частині від неї відходить додаткова споруда протяжністю 0,90 м, викладена двома паралельними рядами цегли, поставленими на ребро. За попередніми припущеннями ця конструкція могла відігравати роль повітроводу для додаткового обігріву кімнати. На користь такої версії працює той факт, що між рядами цегли виявлені залишки дерева, яке є поганим теплопровідником і забезпечує подачу тепла на відстані. Біля опалювального пристрою знайдено залізні попільні дверцята. На глибині 0,15 м, в культурному шарі XIX ст., виявлено розлив ртуті. З кімнати є вихід у задній коридор, вимощений двома кам'яними тесаними шліфованими плитами.

Коридори

Вздовж кімнат тягнуться два коридори, перший, з фасаду, розмірами 20,0 × 3,0 м, розміщений вздовж кімнат з північно-східної сторони, другий, т. зв. «задній», між палацом та замковою стіною, з розмірами 20,0 × 2,0 м.

Розчистка другого коридору дала цікаві результати і, одночасно поставила запитання. Зокрема з'ясовано, що кам'яна підлога коридору впритул примикає до замкової стіни, отже, коридор зв'язує її з палацом. Очевидно, замкова стіна слугувала однією із стін в житловому приміщенні XVII ст. Тут же фіксується згарище, в якому на глибині 0,2 м знайдено кубок і розвали двох макітер з червоної і білої глини та мідна монета (боратинка). Всі матеріали датуються XVII ст. Згарище може бути результатом однієї з пожеж, які часто траплялись в замку у XVII ст. в зв'язку із нападом татар. З коридору фіксується вхід в третю кімнату, викладений кам'яними шліфованими плитами.

Знахідки

Під час розкопок виявлено знахідки, представлені керамічними виробами, виробами із заліза, міді, кольорового сплаву, виробами з фаянсу, порцеляни, скла, нумізматичними матеріалами.

Керамічні вироби – це кахлі, люльки, ліпнина, посуд, облицювальні плитки, плитки на підлогу, черепиця.

Кяхлі, виявлені під час досліджень, різночасові, відрізняються як за технікою виготовлення так і за типологією. Є один екземпляр кахлі XVII ст., – глечикоподібної форми, на дзеркальній стороні якої – рослинний орнамент. Найімовірніше, що кахля є продуктом місцевого виробництва, оскільки виконана в традиціях місцевих кахляних майстерень, які існували в Сатанові, Зінькові, Теробовлі. Решта – датуються XIX ст., в основному фабричного виробництва, із штампами і номерами на тильній стороні. В основній масі орнаментовані, невеличка частина – без орнаменту. На одній з кахель, вкритій білою поливою, є штамп із написом німецькою мовою «Einenfabrik von Chardt...», на іншій є залишки напису «...tmut», (назва фірми-виробника). Крім білих, які складають основну масу, є кахлі вкриті коричневою, чорною, зеленою, рожевою, прозорою поливою. Орнамент на кахлях двох типів: рослинний та геометричний.

Ліпнина (карнизи) мають декілька орнаментальних полів, обрамлених двох – або трьохступінчатою рамкою, розміщеною під тупим кутом до орнаментального поля. Центральне поле, як правило, найбільше. Орнамент у вигляді виноградної лози, розарію, тиснутих хрестиків, стилізованих хвиль.

Плитки облицювальні мають рельєфний орнамент у вигляді стилізованого зображення церкви і надбрамної прикраси.

Плитки на підлогу зустрічаються двох типів, одна із дзеркальної сторони має відтиск мозаїчного штампу, інша – прикрашена кольоровим геральдичним орнаментом (стилізована лілія).

Ліпнина і плитки датуються XIX століттям.

Посуд представлений макітрами, кубком, тарелю, мисками, фрагментами сковорідки, горщиків. Виготовлений з добре відмуленої глини з домішками дрібнозернистого піску, орнамент тиснений у вигляді горизонтальних ліній, часом мальований. Є екземпляри, вкриті зеленою або коричневою поливою (XVII-XVIII ст.).

Люльки (фрагменти) 3 екз., виготовлені з коричневої, добре відмуленої глини з домішками дрібнозернистого піску, чашечки двох – округлі, чашечка третьої – шестигранна з крапковим тиснутим орнаментом, відростки у всіх трьох прикрашені поздовжніми канелюрами. Одна люлька – чорнолощена, дві інших – покриті коричневою поливою. Датуються XVII-XIX ст.

Колекцію керамічних виробів доповнюють вироби із заліза, міді, кольорового сплаву, фаянсу та скла.

Вироби із заліза представлені цвяхами – різними за розміром – від 4 до 23,8 см, чотирихгранної форми з округлою шляпкою, калачоподібним кресалом із закрученими кінцями, попільними дверцятами до пічки, залізними елементами пічного опалення, дверними скобами, віконними ручками, ножем з 4-ма заклепками на держаку і фрагментом леза, ложкою. Датування – XVIII – поч. XX ст.

Із виробів з міді маємо литий ключик до меблів з трипелюстковим тримачем, прикрашеним ажурним орнаментом із геральдичних символів (розквітле серце, факел, морський якір), датується XIX ст.

Вироби з кольорового сплаву – барокова накладка для меблів з рослинними орнаментом (поч. XX ст.).

Вироби з фаянсу презентують фрагменти тарілок, прикрашені сірими і золотистими поясками, рослинним орнаментом. Датуються кін. XIX – поч. XX ст.

Вироби зі скла включають в себе скарб з 5-ти ідентичних археологічно цілих віконниць 11 см в діаметрі із завальцованими краями і одного розвалу, які датуються XVII-XVIII ст. Трапляються фрагменти скляних фужерів, склянок, віконного скла.

Нумізматичні матеріали: чотири мідні монети (литовські соліди) XVII ст., одна з яких (із збереженим карбуванням) періоду королеви Христини (1633-1634 рр.)

ВИСНОВКИ

Отже, розкопом досліджено фундаменти житлової будівлі XVII ст., частину палацу др. пол. XVIII ст. та південну «партерову» прибудову XIX ст.

Під час розбудови палацу можна виокремити дві фази.

- **Фаза 1** – побудова житлового приміщення в XVII ст. одночасно з побудовою замку. Житлове приміщення входило в загальну оборонну систему. Задньою стіною приміщення слугував східний оборонний мур. Доступ до муру і, очевидно, до бійниць забезпечував коридор, до якого був вихід як із кімнат, так і з двору. Південні фундаменти укріплені підмурівками.

Приміщення багаторазово горіло. На це вказують сліди згарищ на задньому коридорі, в якій виявлена кераміка XVIIст. За попереднім припущенням в житловому приміщенні на рівні першої кімнати палацу функціонувала кухня. На це вказують залишки кухонного і столового посуду (сковорідок-латок, мисок, горщиків, макітер, кубка), виявленого нижче рівня підлоги. Там же, в культурному шарі XVIIст., виявлено і коробчату теракотову кахлю з квітковим орнаментом, можливо місцевого виробництва (найближчі до Скалата цехи гончарів існували в Сатанові, Зінькові, Теробовлі). Віконним склом слугували т. зв. віконниці, цілі фор-

ми яких виявлені також в культурному шарі XVII ст. 3 монети (мідних соліди) XVII ст., одна з яких періоду королеви Христини (1633-1634 рр.) доповнюють колекцію і додатково датують виявлені матеріали.

Тут же на глибині 0,35 м виявлено мідний литий меблевий ключик із трипелюстковим тримачем, який можна віднести, як до житлового приміщення XVII, так і до палацу кінця XVIII ст., оскільки був виявлений на рівні підлоги.

• **Фаза 2** – побудова барокового палацу в кін. XVIII ст. на фундаментах колишнього житлового приміщення з використанням задньої замкової стіни. У зв'язку із втратою замком оборонних функцій задній коридор палацу перестає виконувати первісну роль – відпадає потреба доступу до задньої стіни з оборонною метою. Тепер його використовують, як робочий вхід до кімнат. Парадний вхід у палац влаштовується по центру фасадної стіни, на що вказують виявлені сходи. До південно-західного кута добудовується прибудова полегшеного типу, т. зв. «партерова». Можливо для симетрії така ж прибудова існувала біля північно-західного кута. Це покажуть подальші дослідження.

Археологічними дослідженнями частково встановлено, як виглядало внутрішнє планування палацу в кінці XIX ст. Це були автономні приміщення (кімнати) з переднім і заднім коридорами. Стосовно першого приміщення існує версія, що це могла бути, як тераса, до якої в XIX ст. було прибудовано партерову прибудову, так і кімната для потреб гігієни, оснащена каналізаційним зливом. В двох інших кімнатах підлога дерев'яна, для обігріву використовувались кахельні пічки, каміни. По особливому була облаштована третя кімната. На її місці зустрічаються фрагменти керамічних кахель, облицювальних плиток, ліпнини до вікон та стелі а також дуже коштовних кахель, вкритих білою поливою, т.зв. «порцелянових», з штампом відомої у Європі в XIX – поч. XXст. фірми «Л. і Ц. Гартмут» [4, с. 192]. Крім кахельної пічки існував додатковий обігрів у вигляді повітроводів. Велика кількість розлитої ртуті вказує на наявність термометра або іншого вимірювального пристрою. До кімнати є вхід із заднього, робочого коридору. Можна припустити, що кімната відігравала роль гостьової зали.

Металевий ключик, трипелюстковий тримач якого оформлений геральдичним орнаментом і барокова накладка для меблів зі стилізованими квітами лотоса дають уявлення про меблі, якими користувалися власники палацу. А фаянсові фрагменти тарілок з рослинним та геометричним золотистим орнаментом – про посуд, який функціонував у побуті.

Подальші археологічні розкопки іншої частини палацу підтвердять або заперечать гіпотези археологів і архітекторів, які виникли в процесі досліджень. Результати наукових вишукувань на місці палацу в Скалаті слугуватимуть не лише для задоволення виключно академічного інтересу, а також стануть базою для реставрації та пристосування Замкового комплексу, яка планується керівництвом Національного заповідника «Замки Тернопілля» в недалекому майбутньому.

Список використаних джерел та літератури

1. Вербовецкий Ю. Концепція відтворення Скалатського замку // Галицька брама, 2007. – С. 46.
2. Земля Тернопільська, путівник. – 2004. – С. 66.
3. Олег Клименко, Богдан Хаварівський. Міська геральдика Тернопільщини. – 2003. – С. 374.
4. Колупасва А. Українські кахлі XIV – початку XX століть. Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевість, – Львів, 2006. – С. 192.
5. Przewodnik po Ukraini Zachodniej, czesc II, Podole, 2006, s. 103 s. 104, s. 105.
6. Строчень Л.Д. Археологічні дослідження Скалатського замку в 2008 році // Археологія і давня історія України. Вип. 2. Археологія Правобережної України. – К.: Інститут археології НАН України, 2010. – С. 250.
7. Тернопільський енциклопедичний словник, т. 3 П-Я. – С. 272.

Максим Ющенко
ГО «КИУР», м. Київ

ДНІСТРОВСЬКИЙ СЕКТОР ГАЛИЦЬКОЇ ЛІНІЇ УКРІПЛЕНЬ

Стаття присвячена Дністровському сектору Галицької лінії укріплень – частині стратегічного оборонного рубежу, створеного на території «Королівства Галичини і Лодомерії» в період перебування Галичини в складі Австро-Угорщини. Розглянуто історію появи перших укріплених пунктів на цій лінії та поступовий розвиток протягом кількох десятиріч. Описано стан укріплень Дністровського сектору напередодні Першої світової війни. Розглянуто роль цих укріплень в бойових діях періоду Першої світової війни, їх долю в повоєнні роки.

Ключові слова: Галичина, маневровий простір, Східна війна, Дністровський сектор Галицької лінії укріплень, фортеця, тет-де-пон, редут, батарея, польові позиції, Боснійська криза, Балканські війни, Перша світова війна.

Перші десятиліття існування «Королівства Галичини та Лодомерії» в складі Австрійської Імперії (після розділу території Речі Посполитої в 1772-1795 роках між Австрією, Пруссією та Росією) нова влада краю виходила з міркувань «протиповстанської» безпеки, позбавляючи ключові міста укріплень через високу імовірність повстання місцевого населення, нелояльного Австрії (насамперед поляків). В результаті вже на початку XIX століття у Львові та в Перемишлі практично повністю зникли міські укріплення, а певну справедливість такого підходу показав період «Наполеонівських війн», коли австрійці воювали в Галичині з поляками [18, с. 5; 8, с. 62-63; 5, с. 4-18].

Після остаточного закінчення «Наполеонівських війн» приналежність Галичини до Австрійської Імперії (за виключення вільного міста Краків) була підтверджена Віденським конгресом 1815-го року. Наступні десятиріччя Австрія зберігала дружні стосунки з Російською імперією, з якою тепер мала спільний кордон, тому нагальної потреби в розбудові укріплень в провінції не було, хоча проекти створювалися, зокрема збиралися заново укріпити Перемишль [16, с. 3]. Ключовим фактором того, що до кінця 40-х років XIX століття фортеці в Галичині не будували, стала негативна оцінка фельдмаршалом Радецьким стратегічного положення та природних перешкод краю відносно російської території та очікуваних операційних напрямків. Його доповідь, зроблена в січні 1828 року, майже на 20 років зупинила розвиток фортифікації в Галичині [5, с. 21-23].

Змінити погляд на потрібність укріплень в Галичині австрійську владу змусила серія повстань 1846-49 рр., які серйозного похитнули Імперію. Спочатку Краківське повстання 1846 року змусило австрійців відразу після розгрому повстанців ліквідувати статус «вільного міста» та побудувати в Кракові Цитадель (1846-50 рр.). Але революція 1848 року та повстання в Угорщині в 1849 році, для придушення якого австрійська влада навіть була змушена допустити на свою територію російську армію, примусили змінити погляди на фортифікаційне забезпечення Галичини.

З одного боку, перед австрійською владою стояла проблема нелояльного польського населення, схильного до повстань, що вимагало будівництва протиповстанських укріплень. З іншого боку, вірогідність війни з Росією примушувала знаходити компроміс між специфічною «протиповстанською» та класичною «загальною» фортифікацією. Проходження через територію Галичини російських військ в Угорщину для придушення повстання 1849 року означало, що відтепер російське верховне командування і певна частина офіцерського складу до найнижчих штаблів, добре ознайомила з шляхами пересування в Галичині, її містами та оборонним потенціалом краю. Недооцінювати наслідки такої «рекогносцировки» було-б нерозважливо.

В 1850-у році територію провінції оглянула «Центральна фортифікаційна комісія» барона Гесса, яка визначила Галичину як «маневровий простір» для дій армії, яка захищатиме як сам край, так і шляхи в Угорщину та власне Австрію. Для забезпечення цього «маневрового простору», насамперед прикриття переправ на головних річках краю та захисту підходів до Карпат, було вирішено посилити фортецю в Кракові на р. Вісла в Західній Галичині, побудувати фортецю Перемишль на р. Сан на межі Західної та Східної Галичини, побудувати фортецю Заліщики на р. Дністер біля кордону Східної Галичини, Буковини та Поділля, а також укріпити столицю провінції Львів для перетворення її в «укріплений табір». Карпатські хребти відігравали роль природного рубежу в тилу цих фортець. Так вперше набула обрисів стратегічного рубежу Галицька укріплена лінія. (Прим. автора – назва «Галицька лінія укріплень» не є історичною. Наприклад, дослідником фортифікації Т.Піняжко запропоновано назву «Карпатська лінія укріплень») [19, с. 9; 11, с. 34; 5, с. 25-27; 10, с. 25].

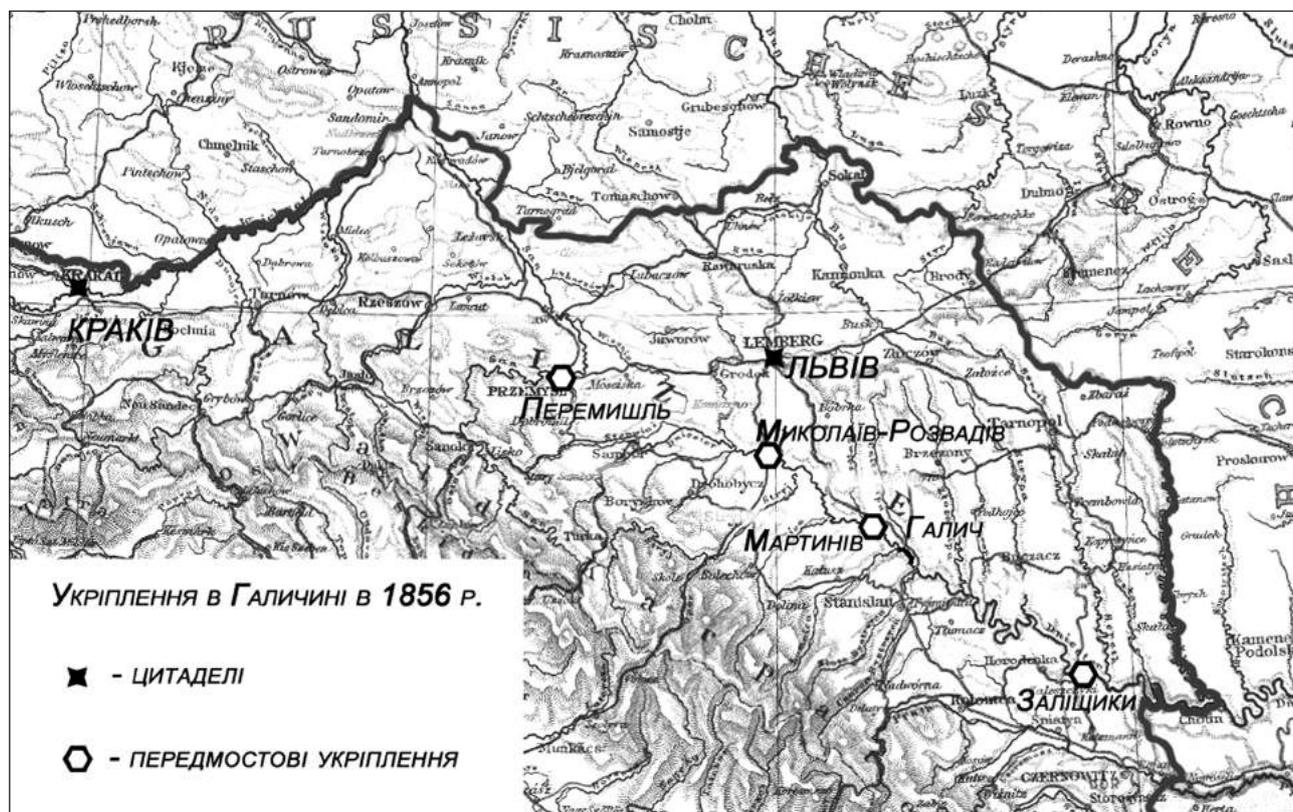
У 1853 році розпочалася Східна війна між Російською та Османською імперіями, в яку незабаром втягнулося ще декілька європейських країн. Австрія, яка спочатку займала нейтральну позицію, через проблему Дунайських князівств (Молдавії та Валахії) зайняла в стосунках з Росією ворожу позицію, вимагаючи виведення з князівств російських військ під загрозою вступити в війну проти Росії. В Галичину, ближче до російського кордону, було введено війська. На цей момент в Галичині австрійці встигли побудувати лише укріплення Цитаделі в Кракові (завершена в 1853 році) та йшло будівництво Цитаделі у Львові, а в Перемишлі та Заліщиках роботи ще не розпочиналися [3, с. 272-275; 7, с. 142-175; 11, с. 34; 5, с. 27].

Львівську Цитадель розпочали будувати в 1850 році на південній околиці Львова на горах Вроновська, Каліча, Пелчинська, які утворювали плато. Комплекс Цитаделі складався з центральної триповерхової казарми, двох квадратних веж (№V-VI), розташованих біля торців казарми, та чотирьох самостійних веж на кутах плато узгір'я (№ I-II – більші, № III-IV менші). Вежі № III-IV були поєднані валом. У 1853-54 рр. комплекс Цитаделі через незакінчені будівельні роботи ще не міг відігравати роль повноцінного укріплення. З серпня 1854 року на відстані близько 1 км на південь від Цитаделі почали будувати три земляні редути типу «Feld schanz», рівновіддалені один від одного на 500-600м, звернуті фронтом на південь. Ці редути утворювали захищений простір між собою та Цитаделлю, достатній для розташування великого військового табору [5, с. 33; 11, с. 37-42].

В Перемишлі та Заліщиках замість класичних фортець з суцільною огорожею та капітальними цегляними чи кам'яними спорудами, за браком часу австрійці будують «укріплені табори»: довкола міст розбудовують ланцюг з рівновіддалених дерево-земляних укріплень тимчасового характеру. Розташовані на відстані 3-5км від центру міста, укріплення забезпечували захист міст від обстрілу ворожою артилерією. Величезна площа, яка утворювалася всередині периметру, оточеного пасом укріплень, дозволяла розташувати польовий табір великої армії. Водночас ці споруди виконували роль передмостових укріплень, оскільки в обох містах були переправи (через р. Сан в Перемишлі, р. Дністер в Заліщиках). На додачу до Перемишля і Заліщик, які планували укріпити ще до війни, австрійці вирішили захистити також і інші переправи на р. Дністер: Розвадів на шосе Львів-Стрий, між селами Сівка та Мартинів на дорозі Рогатин-Калуш, і Галич, де була місцева паромна переправа. Також було збудовано міст через р. Дністер в Нижневі (між Галичем та Заліщиками), на шосе Бережани-Станіслав, але чи були збудовані якісь укріплення для його захисту, невідомо [5, с. 32-33].

В Перемишлі, Львові, Розвадові, Мартинові та Заліщиках будувалися редути та люнети, а біля Галичу побудували лише три батареї на правому березі Дністра. Довкола Перемишля мали побудувати 42 укріплення, довкола Заліщиків – 38, в обох випадках утворюючи подвійні тет-де-пони значного діаметру (укріплення Заліщиків докладно описані в статті автора «Заліщики – забута фортеця Австрійської імперії»). В Розвадові звели 8 споруд на лівому березі р. Дністер, прикриваючи переправу лише з північного та східного напрямків, хоча проект передбачав кілька редутів і на правому березі, прикриваючи південний напрямок. Довкола Сівки-Мартинова збудували 11 споруд, створивши подвійний тет-де-пон на обох берегах Дністра, але і тут збудували не всі передбачені проектом укріплення. В обох цих пунктах, на відміну від Перемишля та Заліщик, периметр оборони був набагато менший [5, с. 27-33].

Всі ці споруди за австрійською типологією називалися «Feld schanz», представляли собою характерної симетричної форми редути від 100 до 150м в діаметр диві. Більшість споруд мали вал з 6 фасів рівної довжини (кількість фасів варіювала залежно від розміру редути), до кутів яких присипані барбети для гармат. На проміжках між барбетамі розташовано банкети для піхоти. Широкий рів оточував споруду з усіх сторін, крім тильної, де міг бути відсутній зовсім або мав менші розміри. За відомими історичними матеріалами, тильну частину захищав дерев'яний палісад, встановлений по ескарпу та контрескарпу тильного відтинку рову. Також палісад було встановлено в рові вздовж контрескарпу. В середині споруди міг знаходитися дерев'яний блокгауз-казарма, або гарнізон розташовувався в бараках чи наметах. В кожній споруді могло бути розташовано від 10 до 20 гармат, в залежності від розміру споруди, гарнізон становив від 100 до 300 піхотинців, плюс артилеристи. Дистанція між спорудами в середньому становила 700-1000 метрів, що дозволяло обстрілювати проміжки перехресним гарматним вогнем з сусідніх споруд.

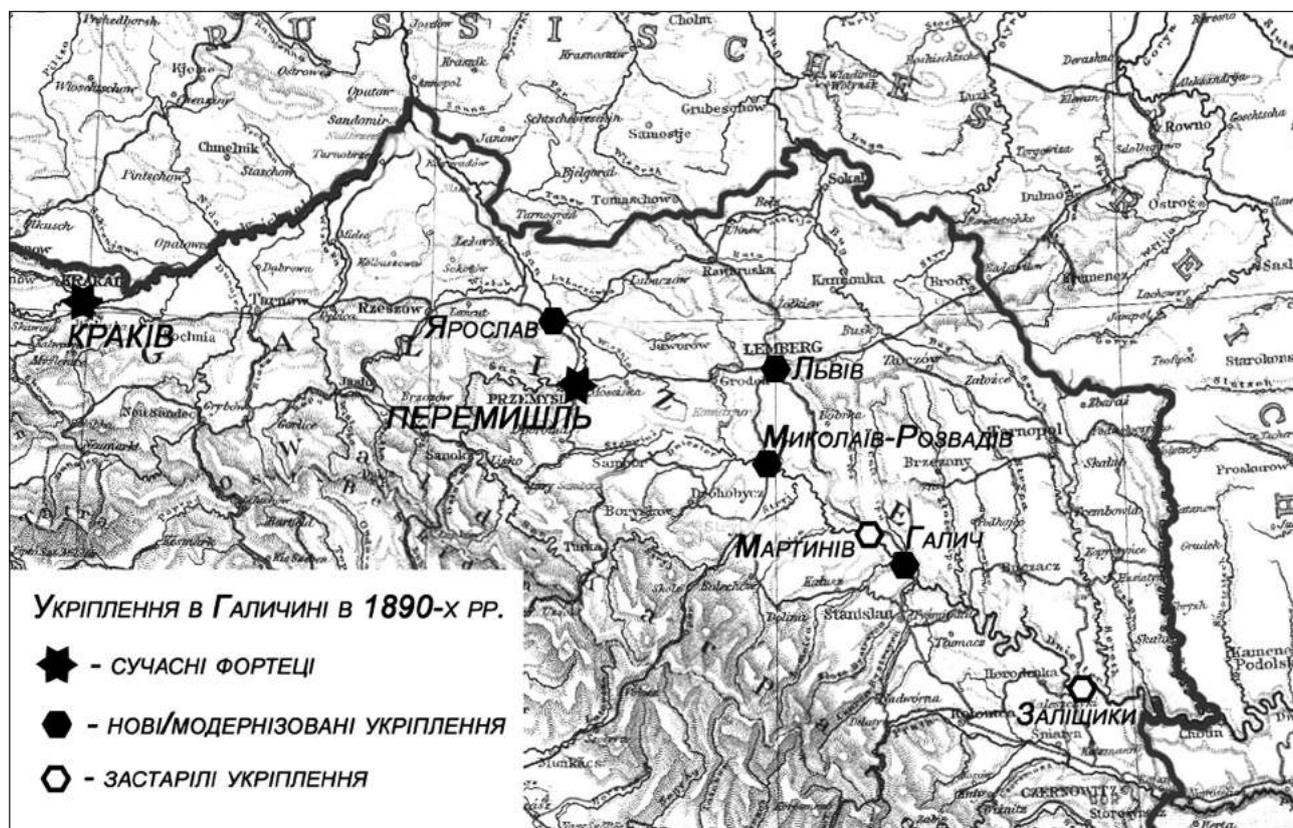

Карта 1. Укріплення в Галичині в 1856 році

У результаті проведених робіт на момент закінчення Східної війни навесні 1856 року через східну частину «Королівства Галичина та Лодомерія» простягнувся ланцюг укріплених пунктів довжиною майже 300км, від Заліщиків до Перемишлю (див. карту 1). Закінчення війни та стан фінансів Австрійської імперії стали приводом для перегляду планів фортифікаційної розбудови Галицької лінії укріплень. Австрійське військово командування відмовилось від планів побудови в Заліщиках та Львові фортець, хоча вже були розроблені цікаві, оригінальні проекти. Укріплення в Заліщиках, Мартинові, Галичі та Розвадові фактично були закинута [10, с. 23-24].

Наступні 20 років ніяких фортифікаційних робіт на лінії колишніх Дністровських укріплень та у Львові не провадили. Але австрійське військово командування продовжувало дотримуватися концепції «Галичина – маневровий простір», в якій лінії р. Дністер в військових планах надавалося значення стратегічно важливого рубежу, що прикриває собою шляхи до гірських проходів в Карпатах та дозволяє маневрувати армії по обох берегах Дністра. Поява в другій половині XIX століття в Галичині залізних доріг лише підвищила стратегічну важливість Дністровського рубежу. Деякі підготовчі роботи по модернізації старих укріплень біля переправ на Дністрі було проведено в 1880 році через політичну кризу, викликану результатами російсько-турецької війни 1877-78 років.

В кінці 1880-х, на початку 1890-х років австрійське військово командування приймає план розбудови системи тет-де-понів, які мали прикривати всі існуючі на р. Дністер мостові шосейні та залізничні переправи. Старі укріплення біля Заліщик і Сівки-Мартинова залишаються в тому ж вигляді, якому вони і були, нових укріплень не будують. Нові укріплення будуються в Галичі, де звели від 25 до 27 редутив та батарей, а пас старих укріплень біля Розвадова зміцнюється новими редутами та батареями, в результаті замість 8 редутив позицію утворює тепер 26 редутив та батарей. Довкола Львову в цей же час було побудовано систему укріплень з 12 редутив та батарей на околицях міста. На р. Сан північніше фортеці Перемишль, де продовжувалося будівництво фортифікацій, було збудовано тимчасові укріплення тет-де-пону, який прикривав переправи в Ярославі, будувалися в подальші роки й інші укріплення, але Санський сектор в цій роботі не розглядається (див. карту 2) [1, с. 32-33, 126-129; 9, с. 8-13].

Карта 2. Укріплення в Галичині в 1890-х роках.

Замість редутив-батарей, які будувалися в 1850-х роках, в цей період будуються переважно піхотні редуту типу «Infanterie schanz» та батареї, а також споруди подвійного призначення. Піхотний редут, порівняно з редутом 1850-х років, замість округло-гранчастої форми став трапецієвидним з заокругленими стиками фасів та фланків. Розміри зазвичай вписувалися в параметри 80 на 50 метрів. Рів неширокий, вал також

меншої висоти порівняно з попередніми редутами, всередині редуту облаштувалася надійно захищена траверсами від артобстрілу бліндована казарма для залоги. Редути такого типу (з варіаціями) були побудовані зокрема в Галичі, Розвадові, Львові.

На початку ХХ століття система укріплень Дністровського сектору посилюється – для захисту залізничних мостів біля Нижнева, Єзуполя, Жидачева, Розвадова та Конюшки-Семенівської (сучасне с. Хлопчиці на притоці Дністра р. Стрв'яз), біля м. Стрий а також в Західній Галичині біля багатьох залізничних мостів будуються по 1-2 оборонні блокгаузи, розраховані на 25-30 вояків кожен. Подібні блокгаузи будуються також біля тунелів залізних доріг в Карпатах [1, с. 87, 90–96].

В результаті цієї роботи, на початку ХХ століття кризь все «Королівство...» вздовж річок Дністер та Сан більше ніж на 300 км простягнувся пас з укріплених пунктів, розташованих один від другого на відстані 1-2 переходів піхоти. Львів зі своїми укріпленнями був висунутий наперед відносно цієї лінії тет-де-понів, фактично прикриваючи проміжок між Дністровським та Санським секторами. Найпотужнішими (після фортець Краків та Перемишль) вважалися передмостові укріплення в Галичі та Розвадові, для оборони кожного з цих пунктів за оцінками російської розвідки передбачалися гарнізони до 10 тис. вояків [2, с. 36-37].

Черговий етап посилення укріплень був спричинений «Боснійською кризою 1908-09 рр.», яка загострила стосунки Австро-Угорщини та Росії. Тоді були розпочаті підготовчі роботи та почали створюватися проекти нових укріплень, оскільки споруди 1890-х років вже були застарілими. Але практична реалізація програми посилення укріплень в Галичині розпочалася лише в 1912-13 рр. внаслідок наступної міжнародної кризи, на цей раз викликаній Першою та Другою «Балканськими війнами» [18, с. 14-18].

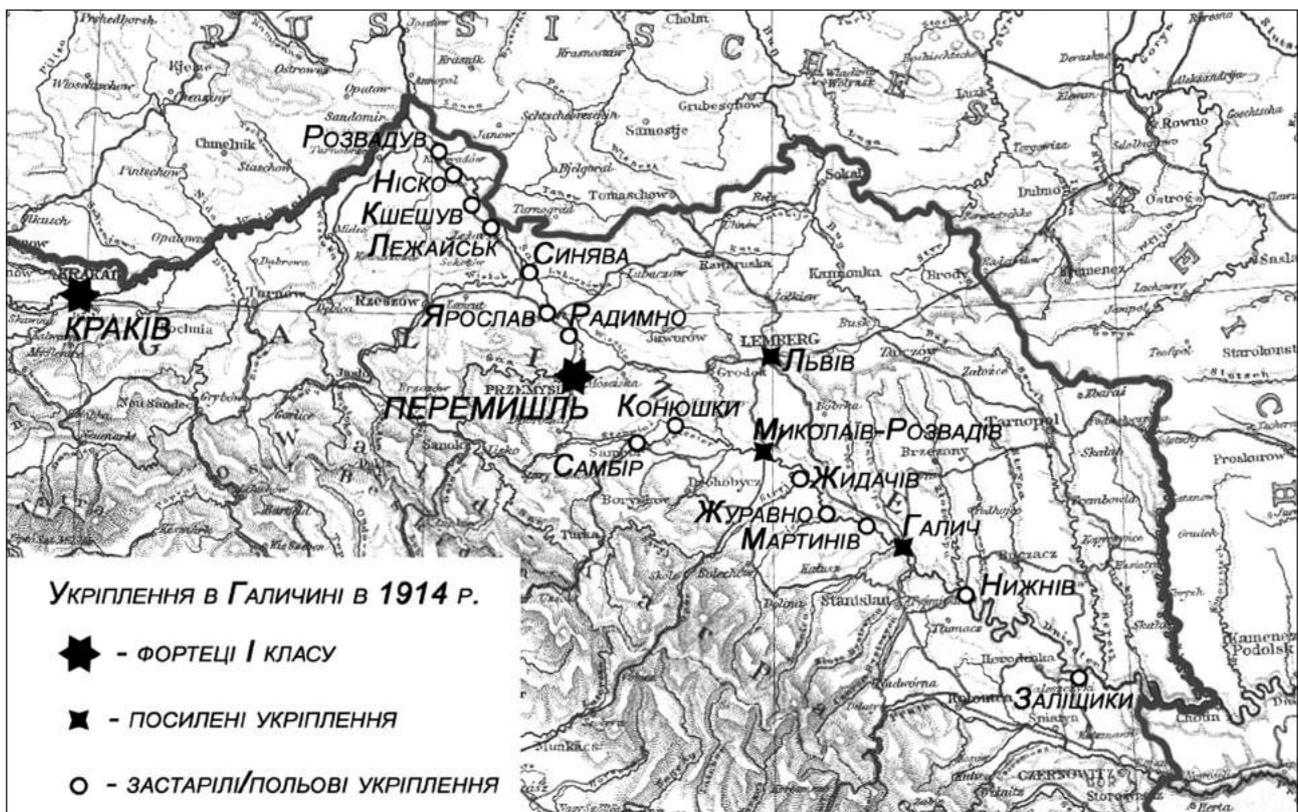
Основні роботи в 1912-13 роках були проведені довкола Львова, де звели новий пас укріплень. Нова лінія оборони складалася з 10 фортив, збудованих на панівних висотах за тодішніми далекими околицями, біля головних шосейних та залізничних шляхів, що вели до Львова. Нова лінія укріплень охоплювала місто повним колом з усіх боків, дистанції між окремими укріпленнями (4-7 км) дозволяли підтримувати друг-друга вогнем польової артилерії, але через рельєф та особливості розташування, суцільної системи перехресного вогню форти не утворювали. Взаємодію стрілецькою зброєю мали лише 4 укріплення, розташовані «парами». Фактично, було створено укріплений район, призначений для захисту Льву від випадкового нападу невеликих сил або від кавалерійського рейду, та який утворював основу для оборони польової армії, якщо виникне необхідність обороняти Львів [17, с. 251-253].

В цей же період посилюються укріплення Галича та Розвадову. В Галичі на лівому березі р. Дністер в 2,5-5 км перед лінією укріплень 1890-х років, будують 3 нових форти, які відіграють роль висунутих дозорних опорних пунктів. В Розвадові ж будується цілий пас укріплень, висунутих на 2,5-3 км перед старою лінією редутів і батарей. Тепер в периметр оборони входить і містечко Миколаїв, тому цей тет-де-пон часто згадується як Миколаївський, або Миколаїв-Розвадівський. Імовірно, в цей же період в Нижневі будується один спрощений польовий «форт» на горі, яка височила над переправами.

Збудовані біля Львова, Розвадова, Галича та Нижніву укріплення відносились до типу «Stutzpunkt», розраховувалися на розташування в них кількох гармат та залоги в 100-200 піхотинців, мали цегляно-бетонні укриття та спостережні пункти (в деяких). Захисні товщі цих споруд могли протидіяти снарядам лише польовій артилерії і давали захист гарнізонам лише від куль, шрапнелі та осколків снарядів, тому називати їх «фортами» можна лише умовно.

Російські джерела згадують також ряд укріплених пунктів на Сані (Розвадів на Сані, Ніско, Синява, Радимно), Дністрі (Конюшки, Журавно, Жидачів) і біля Самбору, які вочевидь відносяться також до цього періоду «мобілізаційного будівництва», і мали польовий характер. В ряді багатьох інших пунктів будуються польові укріплені лінії [1, с. 32-33, 126-129; 2, с. 35-36; 12, с. 152-156; 17, с. 251].

Результатом цієї роботи, що поетапно велася на протязі 60 років, на початку Першої світової війни в 1914 році війська Австро-Угорщини мали на території Галичини підготовлений розвинутий пас передкарпатських укріплень, які контролювали всі основні перепасти через найважливіші водні перепони краю – Дністер, Сан та Віслу, мали укріплення столиці краю Львова і мережу окремих польових позицій на території провінції. Ця система укріплень дозволяла прикривати головні операційні напрямки і забезпечувати тили військ, що вестимуть бойові дії в Галичині. Найпотужнішими укріпленими пунктами вважалися фортеці Краків та Перемишль, укріплення Дністровського сектору мали частково «посилений польовий профіль» (тет-де-пони в Галичі та Розвадові і укріплення Львова), в інших пунктах – прості польові укріплення. Додатково система укріплень була посилена в результаті робіт, проведених в серпні 1914 року в ході мобілізації, поки ще не розпочалися бойові дії з росіянами. В цей «мобілізаційний період» існуючі довоєнні укріплення були посилені мережею польових позицій, а деінде ці «мобілізаційні» укріплення суттєво збільшили периметр оборони (див. карту 3) [6, с. 172-173].

Карта 3. Укріплення в Галичині в 1914 році

В 1914 році в Галичині вже після перших бойових операцій загальна стратегічна ситуація на фронті склалася для австрійців невдало. Для них цей напрямок не був головним, військ виявилося менше, ніж у росіян, тому в результаті двох битв на р. Золота та Гнила Липа австро-угорські війська в Східній Галичині були розгромлені і відступили до Львова. Внаслідок цього лінія фронту виявилася надзвичайно розтягнута вздовж р. Дністер, тет-де-пони на якій продовжували утримувати австрійці. Австрійське командування не встигало швидко перекинути в Прикарпаття значні резерви (їх мусили перекидати з Балкан), щоб нанести від Дністра на північ удар у фланг та тили російських військ, які вже підходили до Львова, одночасно виходячи до р. Дністер. Лише один раз силами двох дивізій від Галича було проведено невдалий наступ на фланг 8-ї армії росіян в ході битви на р. Гнила Липа. Одночасно з боку м. Хотин у фланг самих австро-угорців діяв «Дністровський загін» росіян, що невеликими кавалерійськими силами тиснув в смузі від Дністра до Карпат. Внаслідок такої невдалої ситуації австрійці почали послідовно залишати тет-де-пони (знищуючи мости), виводячи розташовані на їх укріпленнях війська на захід, як тільки до цих пунктів виходили підрозділи російської армії. Укріплення Східної Галичини по р. Дністер були залишені австрійськими військами без бою. Навіть тет-де-пони в Галичі та Миколаїв-Розваді, які росіяни вважали сильно укріпленими, були залишені без бою, хоча росіяни в обох випадках, вийшовши до зовнішніх пасів укріплень, не атакували з ходу, а зупинялися до наступного ранку, щоб підтягнути важку польову артилерію. Але в обох випадках на ранок виявлялося, що австро-угорці вночі залишили укріплення і перейшли за р. Дністер, підірвавши мости [13, с. 164-170, 176-183].

Подібна ситуація повторилася і під Львовом, який росіяни за даними довоєнної розвідки вважали сильно укріпленим і збиралися вести проти нього повноцінну облогу. Але дані виявилися перебільшеними – при виході до «першої лінії фортів» з'ясувалося, що дані довоєнної розвідки про укріплення є неточними і частини очікуваних укріплень на позначених на карті місцях просто нема. Подальша розвідка виявила зайняті австро-угорцями укріплення на справжній лінії оборони, яку було вирішено обережно атакувати вночі. Але в перші ж години наступу виявилося, що головні сили австро-угорців вночі залишили укріплення і відступили через Львів на захід [14, с. 125-128].

Зі Львова австро-угорські війська відступили на Городоцьку позицію, на якій розгорталися перевезені з Балкан резерви і австрійське командування сподівалося переломити ситуацію на свою користь. На південь від Дністра австро-угорці відійшли в Карпати, утримуючі всі гірські шляхи та перевали. В результаті виявилося, що весь Дністровський сектор Галицької лінії укріплень, а також Львівський укріплений район практично не виконали своє призначення. Прорахунки австро-угорського командування змарнували вкладені в

розбудову укріплень кошти та працю. Єдине, що змогли зробити ці укріплення – це дещо відволікти на себе увагу російського командування, яке виділяло сили для прикриття можливих ударів з боку тет-де-понів, але на загальний хід операцій в Східній Галичині це не вплинуло.

Але військова доля вже через рік пожартувала з австро-угорського командування. Влітку 1915 року, коли росіяни під тиском переважаючих австро-угорських та німецьких військ залишали Галичину і фронт поступово переміщувався на схід, практично всі свої тет-де-пони на Дністрі австрійським військам довелося відвоювати в важких боях, причому деякі переходили з рук в руки. Також довелося австро-угорцям штурмувати свої колишні форти на західній околиці Львова, на яких зайняли позиції російські війська. На щастя для австрійців, росіяни лише добу утримували Львів, оскільки брак боєприпасів та виснаження військ змусили їх відмовитися від тривалої оборони міста. Тому форти фактично утримували лише невеликі ар'єргарди росіян, поки основна маса військ відступала на схід [4, с. 183].

В наступні роки Першої світової війни укріплення Заліщиків та Нижнів були епізодично задіяні в ході боїв 1916 року, а найбільше були використані укріплення Галича, по яких рік проходила лінія фронту (з літа 1916 до літа 1917 р.). Але при цьому навіть в Галичі частина редутив та батарей була закинута і зовсім не використовувалася.

Деяке використання укріплення колишніх тет-де-понів та Львову мали в 1919 році в ході україно-польської війни, коли відбувалася боротьба за контроль над Дністровськими переправами. Зокрема, важкі бої йшли за Нижнівські укріплення. Востаннє ці укріплення згодилися в боях влітку 1920-го року, в ході радянсько-польської війни [6, с. 172-180].

Події Першої світової війни 1914-18, наступної українсько-польської та радянсько-польської воєн 1918-20 рр. призвели до руйнації більшості фортифікаційних споруд Дністровських тет-де-понів. Деяка спроба використати старі фортифікаційні споруди була здійснена поляками наприкінці 1930-х років [15, с. 313-316]. Друга світова війна 1941-45 рр. та господарська діяльність в 1950-2000 роки майже повністю знищили більшість фортифікаційних споруд, які ще залишалися у вказаних пунктах. До нашого часу збереглися лише одиниці, які потребують належної охорони як пам'яток історії та мілітарної архітектури.

Список використаних джерел та літератури

1. Австро-Венгрия. Военно-статистическое описание. Часть I. Восточно-Галицийский район. – Петроград, Военная Типография Императрицы Екатерины Великой, 1914.
2. Белой А. Галицийская битва. – М., 1929.
3. Богданович М.И. Восточная война 1853-56 гг. – СПб., Том 1, 1876.
4. Бонч-Бруевич М. Потеря нами Галиции в 1915 г. Часть II. – М.-Л., 1926.
5. Дєдик О. Галичина у планах віденських стратегів: концепції, комунікації, фортифікації. Цитаделя: Львівський мілітарний альманах. – Ч. 1(9), 2013.
6. Дєдик О. Чортківська офензива. Частина I. – Львів: Видавництво «Астролябія», 2013.
7. Зайончковский А.М. Восточная война 1853-56. Том 2. – СПб.: Полигон, 2002.
8. Качор І., Качор Л. Середньовічний Львів. Фортифікації. – Львів: Априорі, 2009.
9. Орлов. Львов-Ярослав-Радымно. Издание Военно-Учёного Комитета Главного Штаба. Санкт-Петербург, 1892.
10. Піняжко Т.О. Архітектура фортифікацій Галичини середини XIX ст. Автореферат дисертації. Львів, 2013.
11. Піняжко Т.О. Львівська Цитадель. – Львів: ПП «Кварт», 2008.
12. Раевский М.Ф. Брест-Галицийский театр военных действий: крат. воен.-геогр. очерк. – М., 1913.
13. Цихович Я. К. Стратегический очерк войны 1914-1918 гг. Ч. 1. М., 1922.
14. Щербачев Д.Г. Львов – Рава Русская – Перемышль. 9-й Корпус и 3-я армия в Галиции в 1914 г. // Военный сборник Кн. 10, – Белград, 1929.
15. Aksamitowski Andrzej. Charakterystyka systemu umocnien stalych wschodniej granicy II Rzeczypospolitej // Studia i materialy do historii wojskowosci. – 1995. – Т. XXXVII. – S. 291–317.
16. Gosztyła M., Proksa M. Twierdza Przemysl w Europie. Oficyna wydawnicza Mercator.
17. Malachowicz E. Oboz i obszar warowny Lwow // TeKa Komosji Urbanistyki I Architektury, PAN, Krakow, t. XXII – 1988.
18. Rozansky Jan. Tajemnice Przemyskiej twierdzy. Biblioteka Przemyska, t. XXVII, Wydawnictwo naukowe TPN, Przemysl, 1995.
19. Von Steinitz E., Brosch T. Fortyfikacje Austro-Wegier w czasach Conrada von Hotzendorf. Klasyka architektura militaris. T 5. Wydawnictwo «Forteca», Pultusk, 2007.

Світлана Біляєва

д.і.н., провідний науковий співробітник
Інституту археології НАНУ

Олена Фіалко

к.і.н., старший науковий співробітник
Інституту археології НАНУ
м. Київ

ОСМАНСЬКІ ФОРПОСТИ ТЕРЕНІВ УКРАЇНИ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ

Статтю присвячено вивченню функціонального використання османських форпостів в Україні кінця XV – XVIII ст. Проаналізовано особливості входження та перебування окремих земель України у лавах Османської імперії. Запропоновано розгляд певних функцій форпостів: оборонна та політико-адміністративна, господарська, культурно-інтеграційна та релігійна.

Ключові слова: османські форпости, функціональне використання, козацтво, оборона, господарство, культура, інтеграція.

Значна частина сучасної території України перебувала свого часу у складі Османської імперії. Йдеться про хронологічний відрізок з останньої чверті XV ст. по першу половину XIX ст. Отже, нові регіони імперії отримали статус певної її території, згідно якому на них була розповсюджена й відповідна адміністративна система. В той же час ситуація в кожному окремому регіоні залежала від цілої низки факторів та обставин, і перш за все від того, яку роль та функціональне призначення надавали йому в загальній системі.

Кожна з окремих земель України мала певні **особливості входження та перебування** під владою Османської імперії [5, с. 195-197].

Крим. Початок формування Османських володінь з боку Північного узбережжя Чорного моря припадає на 1475 р. При цьому Південне узбережжя та округа міста Керч були завойовані імперією, а до її складу були інкорпоровані генуезькі колонії та князівство Феодоро [5, с. 195]. В той же час основна частина півострову входила до центральної частини Кримського ханства, яке цього ж року стало васалом Османської імперії. Таким чином склалася особлива політична та адміністративна ситуація, якою не забарилися скористатися Кримські хани – була сформована специфіка васалітету подвійного стандарту. Отже, в деяких випадках було важко розібратися, де справа обмежувалася авторитетом влади хана, а де султана [8, с. 245]. Для Європейського політичного театру було надзвичайно важливим, що «концепції кримського хана... не завжди були тотожні османським», а у практичній діяльності «кримські хани інколи діяли всупереч інструкціям із Стамбулу» [2, с. 60]. Ще в XV–XVI ст. кримські хани зберігали повну владу в галузі управління князівством, хоча і визнавали османського падишаха верховним сюзереном. Більше того, вони могли відмовитися від участі у військових кампаніях Порти. Реально вони залишалися незалежними і суверенними монархами [3, с. 290–296]. Кафа, на відміну від території васального Кримського ханства, мала безпосереднє управління з центру. Саме тут формується найбільший ринок работоргівлі. Склалась типова практика управління прикордонними областями, коли османська влада надавала з одного боку велику самостійність, але з іншого тримала їх під жорстким контролем. Вона влаштовувала у безпосередньої близькості опорні військові та адміністративні пункти, де були розташовані війська та султанська адміністрація [6, с. 19].

Величезним і надзвичайно важливим у стратегічному відношенні був простір **Північного Причорномор'я та Приазов'я**. З кінця XV ст. ці терени безпосередньо перейшли під владу османів, увійшовши спочатку до складу бейлербеїлику Румелія з центром у Європейській частині Туреччини – Едірні. Проте у XVI ст. тут знов відбуваються певні зміни – формуються нові адміністративно-територіальні одиниці. В другій половині XVI ст. узбережжя Азовського моря увійшло до нового бейлербеїлика Азов. А наприкінці цього ж століття був створений «бейлербеїлик із центром у м. Очаків (Джанкерман), який об'єднав санджаки Північного Причорномор'я» [5, с. 196]. В цілому ж Північне Причорномор'я та Приазов'я поділялося на три частини: *Східний Ногай, Західний Ногай та Буджак (Південна Бессарабія)*. Що стосується Східного Ногаю (між М.Перекоп, рр. Дніпро, Міус, Конка) та Західного Ногаю (між рр. Дніпро, Дністер та Кодима), тут йшло формування та подальше існування ногайських етнополітичних утворень, васальних від Кримського ханства [5, с. 196].

Буджак (Південна Бессарабія) в міжріччі Дністра-Дунаю був заселений Буджацькою та Єдичкульською ордою ногайців, також васальними від Кримського князівств. Але саме тут, на теренах Буджака знаходились надзвичайно важливі форпости Османської імперії, захоплені у Молдавського князівства ще у 1484 р. – Кілія і Аккерман, які визначалися багатofункціональним призначенням. Крім оборонної функції, слід особливо наголосити на їх внесок у розвиток торгівлі, в тому числі транзитної, на шляху від Центральної та Західної

Європи до Малоазійських центрів Османської імперії. Надзвичайно важливим є і роль вищезгаданих міст-фортець як джерела османських традицій, завдяки акумуляції різноманітних предметів матеріальної культури з метрополії, їх використанні у побуті військових гарнізонів та мешканців міста впродовж понад трьох століть. Вони слугували певною скарбницею запозичення та розповсюдження турецької культури у різному етнічному середовищі, не виключаючи й українське [1].

Має сенс відзначити і **Західні райони українських земель**, які перебували в лавах Османської імперії у різні хронологічні періоди. Це *Північна Буковина*, яка входила до Молдавського князівства. Згодом останнє визнає ці землі васалом Османської імперії і таке співвідношення зберігається тут до 1775 р. Особливе місце в регіоні посідає Хотинська фортеця. Вона була інкорпорована у владу османів й набула характерних рис структури мусульманського воєнізованого населеного пункту за наявністю мечеті, казарм та інших будівель.

Так само після розпаду Угорського королівства у 1543 р. до складу Трансільванського князівства, яке було під протекторатом Османської імперії, потрапила і *Східна частина Закарпаття* [5, с. 197].

За Бучацькою угодою 1672 р. та Журавненською угодою 1676 р. до Османської імперії потрапило *Західне Поділля* з містом Кам'янець. Не зважаючи на порівняно невеликий термін перебування під владою османів, в місті відбувалося введення нової ідеологічної моделі. Це знайшло своє втілення насамперед у перетворенні католицького костелу на мусульманську мечеть з прибудовою мінарету; внесенні певних змін у вигляд фортеці тощо, а також у поступовому розгортанні торговельно-економічної діяльності на користь османських володарів.

Варто також відзначити, що *Брацлавське* та Південна частина *Київського воєводства* на Правобережжі Дніпра у 1969-72 рр. була васальним від Османської імперії утворенням – віластом Україна, статус якого на основі козацької військово-політичної організації на чолі із гетьманом був підтверджений декількома міжнародними договорами. Треба відзначити, що деякі пункти договору П.Дорошенка 1969 р. з Османською імперією вельми нагадують за змістом положення Гадяцького договору І.Виговського з Польщею, і навіть певний відгомін можна відчутти у на жаль нереалізованому договорі І.Мазепи із Швецією 1708 р., що свідчить про неухильне прагнення козацької України до власного державотворення, доля якого на жаль була ускладнена багатьма історичними обставинами. У 1681 р. Османська імперія віддала цей регіон Молдавському князівству, з 1685 р. – Кримському ханству, і лише за Карловицькими угодами 1699 р. він перейшов до Речі Посполитої.

У **Нижньому Подніпров'ї** *Запорозька січ* за міжнародними договорами 1712-13 рр. постала васалом Кримського ханства. Але на початку 30-х років XVIII ст. після прийняття більшістю козаків підданства Російської імперії та згідно до міжнародних договорів 1739-40 рр. територія увійшла до Російської імперії [5, с. 197].

Отже, виходячи з вищевикладеного, історія окремих територіальних володінь Османської імперії в Українських землях видається досить складною, строкатою та неоднозначною. Очевидним стає і існування кількох різних *форм залежності*: **1** – повне входження територій до Османської імперії; **2** – території-васали Османської імперії; **3** – території, що знаходились під протекторатом Османської імперії. Отже, в залежності від форми перебування в лавах Османської імперії формувалися та існували різні правові механізми володіння територіями, і різні територіальні типи державотворення із впливом османського, молдавського, українського-козацького, кримськотатарського та ногайського елементів [5, с. 197].

Крім того, османські форпости Східної Європи мали різні особливості в залежності від їх призначення. Серед *головних їх функцій* були такі.

І. Оборонна та політико-адміністративна функції. Османи створили відповідні форпости, для яких вони використовували вже існуючу фортифікаційну структуру, або ж будували нову. Приміром, на території, яка була до цього у складі Молдавського князівства, вони пристосовують молдавські фортеці та укріплення північного узбережжя для захисту нових володінь від українських козаків, які починають проявляти бойовничу активність у південному ареалі Східної Європи. Має сенс відзначити, що османи починають застосування звичної для власної території схеми будівництва фортець-візаві – коли фортеці зводяться одна проти одної на виходах великих річок у Чорне море, або ж по обидва береги. Так були побудовані фортеці Ізмаїл та Бендери. На території Західного Ногаю спочатку османи також використовують старі укріплення, побудовані Кримським ханом Менглі Гіреєм, приміром, Очаків. Відбувається поступове формування Очаківського укріпленого району, куди входить фортеця Озі, Хасан-паша та Кінбурнська, до яких згодом додається й Березанська.

Створення та розвиток системи оборони Османських володінь підрозділяється на *два основних періоди*:

1 період – кінець XV – XVII ст., в свою чергу може бути поділений на три окремі фази. Найважливіші кроки *першої фази* (кінець XV ст. – перша половина XVI ст.) – облаштування територій, розбудова фортець та захист від походів загонів українських козаків, що у державному плані передбачало і захист від Речі

Посполитої. На *другу фазу* розвитку оборони (середина XVI ст. – середина XVII ст.) припадає формування доктрини захисту володінь від організованого військового формування – Запорізької Січі, як нового елементу військово-політичних реалій, що встановилися на степовому кордоні між Європою та Азією» [2, с. 61]. *Третя фаза* оборонного змісту (друга половина XVII ст.) пов'язана із формуванням та існуванням автономного державного утворення – Війська Запорізького середини XVII ст. на Великому Степовому кордоні України; підписанням історичної угоди на рівних із козацькою державою Богдана Хмельницького (1648 р.). Саме у цей період відбуваються навіть спроби створення певної моделі української васальної держави під протекторатом Османської імперії на договірних умовах з гетьманом П.Дорошенком, що було підтверджено декількома міжнародними договорами.

2 період – XVIII ст. В цей час головним стає намагання захистити османські володіння в різних частинах України, з переважанням Причорноморського вектора військових дій, що було викликано оформленням претензій нової Російської імперії євразійського світу на вихід до чорноморських берегів, й безперечно ширше – вихід на Боспор і Дарданелли та далі у простір світового океану. Ці домагання викликали протистояння та військові дії в першій половині XVIII ст. і перемогу над Османською імперією в другій половині століття.

II. Господарська функція. У конкретно-історичному аспекті територія Османської імперії у Північному Причорномор'ї являла собою кочовий світ номадів васального Кримського ханства та форпости османів з військовою мусульманською владою. Кочове господарство ногайських татар Причорноморського степу існувало у своїх звичних ритмах – з літніми та зимовими міграціями. Протягом тривалого часу, практично до XVIII ст., вони залишалися переважно кочівниками, але степове скотарство доповнювалося обробкою земельних ділянок. До того ж, татари поступово осідали на землях південного узбережжя Криму та в районах великих міст [11, с. 273]. У цивілізаційному плані Османська імперія поєднала обидва організми (кочовий і осілий), але економічною основою держави було аграрне господарство. Усі завойовані землі були проголошені власністю держави [7, с. 263–264]. Міста, які зростали навколо багатьох оборонних пунктів-фортець поступово набували характерних ознак міста з ремісничою і торговою інфраструктурою. Особливу роль міста-фортеці відігравали у системі транзитної та прямої торгівлі. На користь цього твердження свідчать кілька обставин: швидка поява наприкінці XV – на початку XVI ст. митних реєстрів Аккермана, Кілії, Очакова; створення митниць; включення назв Османських міст-фортець до міжнародних договорів, зокрема із Польщею, та надання прав османським та іноземним купцям, у повній відповідності до пунктів угод, активної експлуатації знаних торговельних шляхів, зокрема Молдавського шляху для торгівлі із Польщею та іншими Європейськими країнами. У містах-фортецях, що виходили на узбережжя Чорного моря, були якірні стоянки, причали та належні пристані. Свідченням цього є давні схеми та плани Аккермана та Очакова. В цілому, Східноєвропейський регіон Османської імперії розцінювався як важливе джерело поповнення бюджету, продовольчої та сировинної бази швидко зростаючого Стамбулу. Реєстр товарів, що вивозилися з Туреччини, включав понад 120 окремих позицій, серед яких має сенс назвати: посуд, зокрема престижний з популярних керамічних центрів Ізнік та Кютахья, люльки, прикраси, бавовну, шовк, килими з Ушака та Ѓордеса, різноманітний одяг, вино, горіхи, спеції та ін.

III. Культурно-інтеграційна та релігійна функції. Світ османського прикордоння дуже швидко набув найбільш характерних рис матеріальної культури та побуту метрополії, враховуючи не лише військовий характер мешканців фортець – вихідців з метрополії, але й строкате етнічне оточення міст, що існували навколо фортець. Археологічні дослідження османських міст-фортець у різних районах Османських володінь на теренах України засвідчують заходи із швидкої побудови основних складових інфраструктури типової до мусульманських міст (мечеті, лазні), та звичного культурного оточення мусульман у матеріальному та духовному плані. Відразу ж після включення вже існуючих населених пунктів, або побудови нових форпостів, як це добре помітно за археологічними знахідками, спостерігається й швидке забезпечення предметами матеріальної культури через торгівлю з метрополією. Таку ситуацію відмічено за результатами наших багатолітніх розкопок Аккермана, Очакова, Кінбурна, а також досліджень Ізмаїла, Хотина та інших центрів.

Через забезпечення стабільного постачання різноманітних предметів суспільного та домашнього вжитку, османські володарі намагалися створити фундамент важливого ідеологічного змісту – Османські володіння не тимчасові, вони стабільні та довчні. Певне сприяння формування саме такої ідеї та полегшення її розвитку надавало досить потужне мусульманське оточення Північного Причорномор'я та Криму – татари та ногайці. З іншого боку, як відомо, у просторі Османської імперії, яка вже включала різні балканські народи, багатоетнічне середовище Малої Азії, тобто існування різних етносів та конфесій, склався своєрідний режим. Цей лад відрізнявся від інших країн – і мусульманських, і християнських. Відбулися спроби знайти раціональні форми міжконфесійних відносин, особливо на ранньому етапі формування державної структури за часів Мехмеда II. Була створена милетна (общинна) система немусульманських конфесій: християнської православної, вірменської, іудейської, яким надавалося право проживання в державі за умови дотримання віри та обрядовості. Враховуючі певні релігійні утиски, на теренах міст існували не лише мечеті, але й

релігійні храми різних конфесій, що відповідало й строкатому складу мешканців портових міст. Яскравим прикладом такої системи є Аккерман, де співіснували вірменська, болгарська церкви, синагога. В Очакові працювала також Молдавська церква. Але вищий прошарок країни – військові – могли бути тільки мусульманами. Проте навіть з урахуванням певних позитивів (як от визнання прав різних конфесій) відсутність єдиних цивілізаційних елементів суспільної ментальності разом з преференціями мусульман у владних структурах, сприяли наступному краху імперії [7, с. 262].

Речовий світ османських володінь постає джерелом проникнення у культуру українських навколишніх земель тюркських культурних впливів, різними засобами входить до побуту населення. На початку XVI ст., із першими козацькими походами на османські фортеці починається впровадження трофеїв у побут. У другій половині XVI ст. козаки переходять до активних наступальних дій, організації численних походів не лише у Крим, але й на центральну частину Туреччини, її столицю – Стамбул, інші міста, що входили до складу Османської імперії у Малій Азії, на Балканах [4, с. 153]. Козацькі походи XVI–XVII ст. постають своєрідними провідниками турецьких впливів, і через трофеї швидко прилучають до нових вжитків. Вони навіть привносять нову звичку – паління тютюну за допомогою спеціального пристрою – люльки турецького типу. Вже в середині XVII ст. ця нова звичка набуває широкого розповсюдження. А це, в свою чергу, змусило від трофейних зразків переходити до випуску власних копій турецьких і кримських виробів, і таким чином стимулювало розвиток власного виробництва, а згодом впровадження й власних рис люлькарства. Турецька матеріальна культура входить до побуту української еліти також через подарунки. Цього часу розповсюджується загальна мода на «Східний стиль», що був популярним у Європі. Значною мірою турецький вплив відчувається у козацькому одязі, клейнодах, холодній зброї та інших предметах матеріальної культури. Окрему групу речей складають такі гончарні вироби як посуд і кахлі. Проте, дослідження останніх років та порівняльний аналіз основного спектру матеріальної культури України та Османських володінь свідчать, що на її території відбувалися не просте перенесення або копіювання речей, але раціональне сприйняття та творча переробка чужорідних елементів [1, с. 333 – 432]. Отже йдеться не про втрату власної етнічної самобутності, а про процес збагачення культурної спадщини. Приміром, за матеріалами розкопок козацьких січей, зокрема Олешківської [10, с. 421], простежується паралельне існування двох культур (слов'янської та османської), що було характерною рисою Балканських провінцій Османської імперії тощо. Така форма співіснування, не дивлячись на культурні впливи, не має негативу поглинання, заперечення існування іншої культури з деякими спільними константами. Аналіз періоду Османського володарювання в Україні засвідчує, що у загальнополітичному аспекті на заваді Османських імперських зазіхань постала рухлива та активна сила молодого козацької цивілізації, початки формування та розвитку якої хронологічно співпали з османською інвазією. З іншого боку, визнання молодих державних утворень на теренах України, зокрема за міжнародними угодами, відбувається саме Османською імперією. Має місце процес народження деяких моделей української державності того часу [5, с. 198]. В історичному сенсі ситуація до навпаки почала складатися після виходу на арену іншої імперії із потугами світового панування – Російської, яка практично інкорпорувала більшу частину українських земель. Разом з тим нею було здійснено наступ саме на державотворчі тенденції, невизнання самобутності культурних та мовних традицій та багатств її народу. Порівняльне вивчення відображення різних функціональних спроможностей держав імперського типу, їх вплив та втручання у державотворчі процеси в Україні відкриває нові можливості відновлення власної історії на сучасному етапі розвитку.

Список використаних джерел та літератури

1. Біляєва С.О. Слов'янські та тюркські світи в Україні. К. – 2012. – 524 с.
2. Дашкевич Я. Р. Протурецька орієнтація XVI–XVII ст. в Україні та міжнародні відносини // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. – К., 2004. – С. 60–66.
3. Зайцев И. В. Крымское ханство: вассалитет или независимость? // Османский мир и османистика. – М., 2010. – С. 288–296.
4. Івакін В. Князі Вишневецькі та українське козацтво // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 152–155.
5. Кресін О. Османська імперія: роль в історії України // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. – К., 2004. – С. 192–198.
6. Орешкова С. Ф. Турецьке озеро-Чорне море в XV–XVIII вв. // Восток. – 2005. – № 3. – С. 18–39.
7. Орешкова С. Ф. Становлення Османської імперії: іслам і візантійське наслідство // Османський мир і османистика: сб. статей к 100-летию со дня рождения А. С. Тверитиновой (1910–1973). – М., 2010. – С. 248–268.
8. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством отоманской Порты до начала XVIII в. – СПб., 1887. – 768 с.
9. Стороженко І. Воєнна доктрина Кримського ханства кінця XV – середини XVII ст. // Україна-Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. – К., 2004. – С. 99–102.

-
10. Титова О. Дослідження Олешківської Січі у 2003 р. // Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні. – К., 2008. – Вип. 17. – С. 416–427.
11. Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України – К. 2006. – 631 с.

Ярослав Дзісяк

к.і.н., доцент кафедри гуманітарних
і фундаментальних дисциплін
Чортківського навчально-наукового інституту
підприємництва і бізнесу Тернопільського
національного економічного університету
С.Снігур

к.ф.н., доцент кафедри гуманітарних
і фундаментальних дисциплін
Чортківського навчально-наукового інституту
підприємництва і бізнесу Тернопільського
національного економічного університету

ФОРТЕЦІ ПІВДЕННОЇ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ: 1683–1772 рр.

У статті розглянуто замки південної Тернопільщини в період існування Речі Посполитої 1683–1772 рр., їхню функціональність після звільнення від турецького завоювання.

Ключові слова: Річ Посполита, Османська імперія, замок, фортеця, палац, король, магнат, реконструкція, занепад.

В урбанізованому сьогоденні більшість фортифікаційних споруд, як замків, так і збудованих на їх сонові палаців, перебувають у занедбаному стані. Головною мірою їхнє руйнування було спричинене турецько-польською війною 1672–1699 рр. Зробимо огляд фортифікаційних об'єктів у час існування Речі Посполитої, а саме тих замків, які були окуповані турками в період означеної війни. Диференціація подальшої функціональності замків полягає в тому, що, втративши оборонне призначення, частина фортець були занедбані їхніми власниками, інша – відбудована і/або реконструйована у палаци. За висловом українських істориків Р. Дращинського, Я. Пастернака, XVIII ст. означало на наших землях мирні часи, безпечні від нападів орд. Замість оборонних замків полька шляхта могла тоді будувати пишні палаци [7, с. 147]. Наприкінці літа 1683 р. король Ян III Собеський вирушив на допомогу австрійському імператору проти турецького війська у центральній Європі, водночас польська шляхта почала наступ на західне Поділля, зайняте турками [9, с. 33]. Немає однозначного твердження, як називати означені військові дії: відвоювання чи визволення. В контексті світоглядних аспектів гносеології, етнології та власне політології, це може відповідати, як одним так іншим категоріям.

Бучач, відомий однойменним мирним договором 1672 р. Востаннє бучацький замок був зруйнований турками у 1676 р. Після перемоги під Віднем у 1683 р., турецькі війська залишили більшість захоплених фортець Тернопільщини. Наступного року після вигнання турків з Бучача, у 1684 р. Потоцький відбудував замок. Немає суттєвих даних про долю твердині у першій пол. XVIII ст. Відомо, що у другій половині 1700-х років у занедбаному замку жив Миколай Потоцький. Але замість реконструкції, він збудував на замковому дворі маленький палац [15, с. 12, 3, с. 30].

Замок у с. Підзамочок, збудований 1600 р., як і його старший сусід у Бучачі, востаннє постраждав від турецького набігу у 1676 р. Аналогічно до бучацького замку, немає істотних даних про подальшу долю твердині, окрім описів руїн. До 1780 р. замок належав М. Потоцькому і був житловим [15, с. 38]. Це була одна з резиденцій магната.

Бучацький район, село Язлівець. В час турецької окупації 1672–1684 рр. Язлівець став адміністративним центром турецької провінції (еялету) – санджаком, куди входили Чортківська і Касперівецька нахії. Король Речі Посполитої Ян III Собеський, королева, син і двір, придворний оркестр, представники європейських держав прибули під Язловець. Вранці 24 серпня 1684 р. почався штурм фортеці, над вечір турецький гарнізон капітулював [Геральд, с. 79]. У звільненій твердині постала велика польська залога. Відбиття Язлівця стало головною метою і турботою Яна Собеського. На той час під владою Османів залишалися лише південно-східні околиці Тернопільщини.

Станіслав Конєцпольський помер у 1682 р., не залишивши нащадків, а тому записав Язловець бельзькому воеводі Янові-Александрові Конєцпольському. Після звільнення Язлівця коронним гетьманом А. Потоцьким від турків у 1684 р., певний час, принаймні, поки тривали військові дії на Поділлі мали місце

татарські напади (до 1699 р.), у місті і фортеці залишалася значна військова залога [1, с. 37]. У 1699 р. центр Подільського воєводства Кам'янець-Подільський, на основі Карловицького мирного договору, знову відійшов до Речі Посполитої. Задля піднесення недавнього центру еялету, з недавнього центру санджаку, було перенесені щорічні ярмарки. Відповідно. це мало негативні наслідки на соціально-економічне становище Язлівця [16, с. 74].

Ян Конецпольський, щоб відродити місто, у 1712 р. подбав про відновлення прав. Він доклав чимало зусиль для реставрації замку. Однак поселення все далі занепадало через зменшення населення (проживало лише 125 міщан і передміщан, 118 їхніх жінок та 47 євреїв), занепад торгівлі і промислів [11, с. 479]. Після смерті останнього Конецпольського у 1719 р., місто і фортеця перейшли до Валевських, які у 1723 р. продали Язловець коронному обозному Єжи-Александрю Любомирському.

Через 23 роки, у 1746 р. Станіслав Любомирський продав місто мазовецькому воєводі, краківському каштеляну Станіславу Понятковському, який розводив у Язловці породистих коней – батьку майбутнього короля Речі Посполитої Станіслава Августа, [11, с. 480, 13, с. 113]. Новий власник вже не відновлював руїни Верхнього замку. В 1747 р. він перебудував нижній замок на палац у пізньобароковому стилі, з каменю і цегли, для будівлі він використав частину каменю з й оздоб твердині. Нова споруда була П-подібної форми, з геральдичним рельєфом на темпані і ренесансово-бароковим порталом, який перенесли із замку. В період володарювання Понятковськими, були збережені староіталійські оріони, які раніше служили оборонними спорудами. Після перебудови Нижнього замку на палац і втратою західною брамою своєї функції, в'їзна брама виникла у східній частині оборонно-фортифікаційного комплексу [14, с. 34]. Великий парадний двір-курдонер розкривався у бік замку і з'єднується наскрізним проїздом з парком. Споруда триповерхова. Проїзд перекрито напівциркульним склепінням із розпалубками та оформлений з боку головного і паркового фасадів порталами, які поєднували ренесансно-барокові риси. Та невдовзі, знову через 23 роки, Язловець переходить у володіння Потоцьких, так – Грудніцьких [13, с. 114].

Золотий потік, село Бучацького району. Місце під фортецю було обране у південній частині міста, на невеликому підвищенні на лівому березі Золотого Потоку, притоки Дністра. Фактично немає відомостей про фортецю у першій пол. XVIII ст. 8 листопада 1764 року у Львові було оформлено акт дарування «Миколая на Бучачі, Потоці, Городенці, Печеніжці Потоцького воєводства белзького». За ним, староста глинянський (сучасне село Золочівського р-ну) Ігнацій Потоцький (помер у 1765 р.) і його братанок Вінцентій стали власниками (дідами) міста Потік (тобто Золотий Потік) та навколишніх і дальших сіл. Діти Александр (1756–1812 рр.), Миколай, Маріанна, Беата були неповнолітніми, опікуном першого сина став (спадкоємця) став великий коронний конюший Гієронім Вєлопольський гербу Стариконь, який помер у 1779 р. В західній частині замкового подвір'я розміщувався колодязь, засипаний в XIX ст. [3, с. 35]. Навколо фортеці були земляні вали, залишки яких ще подекуди можна розгледіти. Управителями маєтків були чесник коронний Тадеуш Гервасій Дідушицький гербу Сас, резиденцією замку керував економ Юзеф Завадські, Юзеф Маєвські проживав на замку з сім'єю (дружиною Катажиною, 6-ма дітьми), підписавши угоду з вже повнолітнім Александром Потоцьким [13, с. 118, 20].

Чортків. У XVIII ст. замок втратив оборонне призначення. Він зазнав генеральної реконструкції, і був перебудований на палац. Тоді всі мури та будівлі були нарощені на один ярус. Таким чином, на південні башті появилася третій ярус. Вона додатково була укріплена талусом та двома контрфорсами. Контрфорсами були укріплені і стіни, що знаходяться між баштами. У цій же частині побудовані господарські споруди. Внаслідок останньої реконструкції будівель та переоблаштувань він набув палацово-житлової, а не оборонної функції [5, с. 37]. Між баштами із зовнішнього боку було влаштована терраса, нижній ярус якої був у вигляді аркади [6, с. 276].

З книги польського дослідника Марека Сцісляка відомо, що після смерті Павла Потоцького, Чортків (із замком у Долішній Вигнанці) успадкував його син, Стефан (1665 – 5 травня 1730 рр.). У 1703 р. він зайняв посаду Галицького підкормчого, 1705 р. – коронного крайчого, 1710 р. – референдажа коронного, 1724 р. – воєводи Поморського, 1726 р. – воєвода Мазовецький і староста Львівський, 1726 р. – староста черкаський і теребовлянський, 1726–29 рр. – маршалок надвірний коронний. У 1715 р. Стефан Потоцький був відзначений орденом Білого орла [2, с. 26]. Наступним власником став спадкоємець роду – Йоахім Потоцький, дата народження якого точно не встановлена, ймовірно – 1700 р. Після свого батька, у 1729 – 54 рр. займав посаду старости Львівського. Військова кар'єра просуvalася таким чином: у 1745 р. – одержав звання полковника коронної артилерії, у 1750 р. – генерал-майор військ коронних, у 1754 р. – генерал-лейтенант, генеральний комендант фортець [2, с. 28]. Помер Потоцький 250 років тому – у 1764 р.

Дещо на південь від Чорткова, близько 12 км, знаходяться давнє містечко, а тепер село Ягільниця і новіше с. Нагірянкa. На початку сучасної Нагірянки у 1630 р. Станіслав Лянцкоронський коронний польний гетьман на західній висоті пагорбу над р. Черкаска збудував мурований оборонний замок, на місці якого раніше був дерев'яний. Фортеця була однією з найкращих на Поділлі і вважалася однією з неприступних. Але

в 1672 р. фортеця була здобута турками, за однією версією – за допомогою селян, які збунтувались проти польської шляхти. Після перемоги у битві під Хотиним, у 1673 р. коронний гетьман Ян Собеський відвоював твердиню, утримуючи її до 1675 р. Після нового походу турків, у 1675 р. шведський мандрівник Ульріх Вердум писав про стару зруйновану масивну фортецю [11, с. 437]. У 1683 р. Ягільниця була остаточно звільнена від турків на той час королем Речі Посполитої Яном III Собеським. Він також проходив через містечко у 1684 р., після невдалого походу на Кам'янець-Подільський. Із втратою замком оборонних функцій у першій пол. XVIII ст. був побудований палац в ренесансному стилі, який мав дві аркадні галереї на двох поверхах. Башти перебудували в резаліті палацу. В нижньому поверсі були господарські приміщення. Вхід в палац був зроблений у вигляді відкритих красивих сходів, що вели на відкриту галерею на другому поверсі [21, с. 176, 23]. Палац був головною резиденцією Лянцкоронських.

Гусятинський район, Сидорівський замок-корабель. У 1678 р. Сидорів був відвойований військом польського коронного гетьмана. Твердиня була відбудована лише на поч. 1700-х років [12, с. 42]. Твердиню відновив каштелян Кам'янецький Мартин Калиновський, тезка ймовірного засновника. Він перебудував фортецю, постійно живучи там. Після завершення реконструкції у 1718 р. над брамою була вмурована меморіальна дошка, яка розповідає про історію замку із гербами «калинова» і «роля». У реляції судового возного Гринька Галамбеця, датованій 1771 р., описано сидорівський «палац із каменю мурований і муром оточений, на другому поверсі вікон, стель, замків у дверях та ні даху доброго немає... ставків 4 з поганими греблями, риби немає, ... млини, броварня в поганому стані... все занедбано...» [4, с. 74–75, 19, с. 255]. У 1770 р. замок перейшов у власність до родини Бельських [20].

Борщівський район, село Висічка. Замок поч. XVII ст., побудований на місці руського городища. У 1672 р. фортецю захопили турки, а у 1675 р. із залогом перебував польський король Ян III Собеський. Протягом XVIII ст. твердиня була занедбана [13, с. 144, 15, с. 13]. Відродження набула в період Австрійської імперії.

Кривче, с. Борщівського району. Оборонний замок в Кривчому було збудовано 1639 р. тодішніми власниками Контськими у формі прямокутника з чотирма баштами по кутах, з арсеналом та в'їздною брамою. Не дивлячись на досконало вибране місце (замок розташовано на високому пагорбі над рікою Циганкою) фортецю неодноразово брали татари і турки. У 1672 р. турецький султан Магомет IV, повертаючись з Бучача після підписання договору з Польщею, захопив замок і перебував тут певний час зі своїм військом. 1675 року Ян II Собеський наказав обложити твердиню. Під час облоги оборонні споруди зазнали значних пошкоджень. В тому ж році в зруйнованій фортеці засів польський зрадник Кричинський з загоном липків (татар). Пізніше, в 1687 р., вже татарські загони взяли в облогу поляків. Кривчанський замок був важливим стратегічним пунктом у воєнних діях Польщі проти Туреччини. Остаточно замок відійшов до Речі Посполитої після Карловицького мирного договору у 1699 р. У XVIII ст., коли відпала загроза нападу татар і турків, замок від реставрували [17, с. 18]. Пізніше, замок перебудовується на панський маєток. До середини XIX ст. він служив за житло і був власністю Гойовських (за іншими даними Голейовських) [13, с. 151].

Кудриницьку фортецю (Борщівського району під Збручем) здобували турки у 1672 і 1692 рр. у 1683 р. були відвойовані коронним гетьманом Анджеєм Потоцьким [15, с. 33]. Вже після звільнення Кудриниць, замок відіграв вагомий роль у подальших діях турецько-польської війни по звільненню головного пункту турків на Поділлі – Кам'янець-Подільського. На поч. XVIII ст. замок був перетворений на резиденцію Гуменецьких, за іншими даними – Гумецьких [11, с. 290]. Кам'яні мури та вежі відремонтували, до східної стіни добудували житловий будинок з 6 кімнат. Після Гуменецьких власниками стали Козібродські, за яких фортеця стала свого роду музеєм. Стіни палацу прикрасили портрети, як родинні, так й інших представників еліти, палац був наповнений старовинними меблями [20, с. 150–154. с. 153, 4, с. 97].

Окопи, село Борщівського р-ну. У 1692 р. річка Збруч стала кордоном між Річчю Посполитою і Туреччиною, на місці давньоруського поселення король Ян III Собеський наказав збудувати фортецю у місці, де Збруч впадає у Дністер. Її спорудженням керував коронний гетьман Ян Яблоновський, з 25 березня 1692 р., будуючи фортецю за свої кошти і київський воєвода Мартін Катський. Будівництво тривало 6 місяців, проте не вистачало коштів і ресурсів. Спершу, поселення називалося Окопи Святої Трійці, гербом був білий орел на червоному полі, з піднятими ногами, з короною на шиї. Замок використовувався для блокади доріг, що вели до захопленого турками Кам'янець-Подільського. Під час вилазок жовніри нападали на турецькі частини, підходячи до передмістя Кам'янець. У березні 1693 р. залага замку, зазнала значних втрат, але витримала напад татаро-турецької орди. Восени 1694 р. в час ранкового туману вояки мало не схопили самого пашу, коли той виїжджав з міської брами Кам'янець. Героїзм першого і ризикована сміливість другого стала приводом того, що про замок, який називали «фортеця цноти», писали провідні газети Європи. Після вигнання турків з Поділля, за ініціативи подільського воєводи Дзедушицького у вересні 1699 р., в Окопах відбувся Сейм, з пишними урочистостями [13, с. 157, 3, с. 46]. З позбавлення небезпеки від османської імперії, наприкінці XVII ст., вагомість фортеці впала. Не допомогло і надання статусу містечка окопам королем Августом

Пі 4 червня 1700 р. У 1711 р., коли союзницькі турецька і шведська армія несли реальну загрозу нападу на Річ Посполиту, з боку Волощини (Молдови), польські залоги почали готувати фортецю до оборони. Було укріплено замкові мури, гарнізон збільшили до півтори тисячі солдат і офіцерів, встановлено 19 гармат. Працювали кузня, столярня і токарський цех [17, с. 23]. Про містечко і фортецю пригадали у 1768 р., коли за валами утримували оборони військ імператорської Росії повсталі конфедерати, очолювані Казімежем Пулацьким. Пізніше він був активним учасником війни за незалежність у США, став «батьком» американської кавалерії [4, с. 99, 13, с. 159]. З 1772 р. Окопи були кордоном-митницею між Австро-Угорщиною і Росією, пізніше, між Польщею, Румунією і СРСР. Після третього поділу Польщі уряд Австрії видав розпорядження про зруйнування фортеці, основну роботу довершили місцеві мешканці.

Скала Подільська (Скала над Збручем) перебувала під владою турків з невеликими перервами до 1699 р. [13, с. 156]. Інвентарний опис Скали 1713 р., внесений в актову книгу Галицької гродської канцелярії, описує процес судової справи за право власності на маєтки скальського староства. Ще у 1701 році Загоровський отримав від Лянцкоронських маєток на праві «реіндукції», згідно якого останні передавали Загоровському Скалу як дарунок, але за умовою обов'язкового повернення. Коли у 1713 р. термін «реіндукції» вийшов, вдова попереднього Лянцкоронського, Агнета із Збрижа почала вимагати повернення маєтку. «При передачі маєтку був укладений спеціальний акт, внесений у кам'янецькі земські книги. З метою вияснення реального економічного стану маєтку і його заселення, у Скалу виїхали представники суду. Виявилось, що за час більш як 10-літнього урядування, Загоровський допустився зловживань; господарство перебувало у занедбаному стані. У Скалі у 1713 простежується чіткий поділ на окремі квартали. Містечко складалося з двох основних частин: «Замчиська» і «Ринкової громади». На території «Замчиська» стояв замок. Як і в минулі століття, він мав жалюгідний вигляд: стіни у багатьох місцях були зруйновані, і «тільки місцями ще трималися». Ревізор робить слушний висновок, що фортеця «не придатна до ніякої оборони». Про колишню міць замку свідчила хіба башта та брама. Вся територія замку була огорожена високою дерев'яною стіною із загостреними палями. Оскільки замок на поч. XVIII ст. втратив оборонне значення, Загоровський перетворив його у господарський маєток. На території колишньої твердині було побудовано кухню, житловий будинок, пивницю, перукарню, а також стайню і в'язницю. У той час «Замчисько» більше нагадував панський фільварок, ніж оборонну споруду [18, с. 78–79].

Остання реляція 1765 р. зазначала, що у старому замку скальський староста з 1753 р. Адам Тарло (який попередньо розбудував сусідній Збриж) побудував пишний палац з просторим льохом у бароковому стилі, оздоблений білокам'яним декором [17, с. 26]. Кошти на його будівництво збирали з населення міста і навколишніх сіл. Станом на 1765 р. населення повинно було сплатити понад 45.4 тис. злотих [10, с. 156]. Але невдовзі палац згорів від удару блискавки і замок цілковито спорожнів.

Червогородський замок Заліщицького району після звільнення від турків у 1699 р., протягом XVIII ст. перебував у напівзруйнованому стані. Люстрація 1765 р. описує Червоний город як поселення, а не місто. Замок описаний як збудований за старосвітською архітектурою і обнесений мурами, в деяких місцях поруйнованих. Згаданий також старожитний монастирський костел поблизу замку [8, с. 111, 15, с. 57, 12, с. 101]. Подальше відродження твердині відбулося у часи Австрійської імперії.

Підсумовуючи вище викладене, бачимо, що більшість фортець в наступне століття, до Першого поділу Речі Посполитої, із втратою своєї оборонної функціональності зазнали занепаду. Деякі були відбудовані одразу після звільнення від турків, інші – значно пізніше. Краща доля сягнула ті твердині, де замість фортець зводилися палаци, одні на початку 1700-х років, інші – пізніше. Головною мірою все залежало від власника і його фінансово-матеріальної спроможності, в окремих випадках, на порубіжжі, – і від короля та уряду. Нове життя ряд фортець і палаців, збудованих на їхньому місці, одержали у складі Австрійської імперії.

Список використаних джерел та літератури

1. Czolowski A., Janysz B. Przeszlosc i zabytki wojewodztwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926.
2. Scislak M. Czortkow w latach 1522 – 1946. – Wrocław: «Pozapol».
3. Бучацька єпархія УГКЦ. Стежинами духовної та історико-культурної спадщини. Упорядник о. В. Білінчук. – Чернівці: ТОВ «Друк-Арт», 2010. – 72 с.
4. Два береги Збруча. Путівник. – К.: Грані-Т, 2008. – 104 с.
5. Добрянський В. До питання побудови і пристосування оборонних споруд Чортківського замку до нових умов розвитку військового мистецтва і тактики війни. Матеріали Круглого столу «330 років битві під Віднем: звільнення нашого краю від турецького панування» / упор. Дзісяк Я. – Чортків: ЧННПБ, 2014. – 40 с.
6. Замки і фортеці / упор. Л. Приб'єли. – К.: Мистецтво, 2007. – 352 с.
7. Записки НТШ ім. Шевченка. Т. 202. Леонід Соневицький. Студії з історії України. Праці історично-філософської секції. – Париж-Нью-Йорк-Сідней-Торонто, 1982. – 324 с.
8. Заліщицька земля у спогадах емігрантів. – Тернопіль: «Тернопіль», 1993. – 126 с.

-
9. Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. Редколегія: О. Соневицька, Б. Стефанович, д-р Р. Дразньовський. – Вилавець: Діловий комісаріат земляків Чортківської округи. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1974. – 930 с.
  10. Історія міст і сіл УРСР (Тернопільська область). – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1973. – 644 с.
  11. Клименко О., Хаварівський Б. Міська геральдика Тернопільщини. – Тернопіль: Воля. 2003. – 500 с.
  12. Львівське товариство «Тернопільщина». Випуск 10 – 11. – Львів, 2014. – 218 с.
  13. Мороз В. Замки Тернопілля.. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 176 с.
  14. Оконченко О.М. Специфіка розташування на місцевості ранніх бастионних замків західної України // Замковий туризм Тернопільської області: проблематика та перспективи розвитку. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (4 травня 2012 р.). – Тернопіль: ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2012. – 182 с. – С. 53–55.
  15. Палков Т. Замки Тернопілля. Історія та легенди. Львів, 2011. – 66 с.
  16. Підставка Р., Рибчинський О. Язловець – 640. – Збараж, 2013. – 128 с.
  17. Пустиннікова І.С. Україна. 101 старовинний замок. – Х.: Веста, 2009. – 64 с.
  18. Середжук П., Скочилас І. Невідомий опис Скали Подільської в 1713 р. / Наукові записки Тернопільського обласного краєзнавчого музею. Книга друга. гол. редактор Б. Лавренюк, ред.-упор. Я. Гайдукевич. – Тернопіль, 1997. – 178 с.
  19. Тернопільський енциклопедичний словник. – Тернопіль: ВАТ «Збруч», 2008. – Т.3. П – Я. – 708 с.
  20. Царик Л.П., Царик П.Л. Замки долини Збруча у структурі туристичних маршрутів Тернопільщини і Надзбруччя // Замковий туризм Тернопільської області: проблематика та перспективи розвитку. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (4 травня 2012 р.). – Тернопіль: ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2012. – 182 с.
  21. Чортківщина. Історико-туристичний путівник / автор-упорядник В. Погорецький. – Тернопіль: «Астон», 2007. – 190 с.
  22. <http://www.castles.com.ua/potik.html>
  23. <http://castlesua.jimdo.com>.

Ярослав Дзісяк

к.і.н., доцент кафедри гуманітарних
і фундаментальних дисциплін
Чортківського навчально-наукового інституту
підприємництва і бізнесу Тернопільського
національного економічного університету

ФОРТИФІКАЦІЇ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ У ЧАС ТУРЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: 1672–1699 рр.

У статті розглянуто захоплення і відвоювання фортець південної Тернопільщини в ході турецько-польської війни 1672–1699 рр. в рамках політики українського гетьманату та міжнародної геополітичної ситуації.

Ключові слова: замок, фортеця, бастиони, король, гетьман, пашалик, санджак, Османська імперія, Річ Посполита.

Боротьбу за утвердження української державності у лабіринтах сюзеренів-союзників у 1660-70-х роках продовжив правобережний гетьман Петро Дорошенко. Запропонований ним проект українсько-польського примирення у 1699 р. засвідчив чергову спробу гетьмана незалежитися від королівської влади. Але в Острозі, того ж року під час мирної комісії, Річ Посполита визнала правобережним гетьманом Михайла Ханенка – супротивника Дорошенка. Ханенко 2 вересня 1670 р. підписав угодовський варіант угоди з Польщею. Бачачи безпідставність союзу-підданства королю, Дорошенко вдався до іншого союзника-сюзерена – султана Османської імперії. У грудні того ж 1670 року старшинська рада остаточно ухвалила рішення про визнання протекції від Османської імперії [26, с. 94–95]. Під час польсько-турецьких переговорів у квітні 1671 р. турецька сторона запропонувала польській такий варіант розв'язання української проблеми – перетворення козацької України на незалежну від Порту й Речі Посполитої нейтральну державу. Проте польський посол рішуче опротестував цю пропозицію. Відмова Польщі визнати незалежність правобережної Гетьманщини спровокувала польсько-турецьку війну, в якій військо гетьмана П. Дорошенка виступало союзником турецько-кримського. Разом з тим, 17 червня 1672 р. на Генеральній раді під Конотопом лівобережним гетьманом було обрано генерального суддю Івана Самойловича. Він, разом із старшиною, дав присягу на вірність московському царю та підписав «Конотопські статті» – погіршені умови попередніх Глухівських [13, с. 383, 402, 403]. Загалом, саме 1672 рік став аж надто доленосним і насиченим новими: гетьманом-підданцем, союзником-сюзереном, поразками і перемогами у битвах на полі і в штурмі фортець.

На початку червня 1672 р. 100–120-тисячна турецька армія султана Мехмеда IV (в деяких виданнях її чисельність зростає до 300 тисяч) виступила в похід на Правобережну Україну. Повільна тривалість просування пояснюється не виключенням з боку Туреччини мирного вирішення конфлікту. 18 липня на Вінничині, під Батогом польське військо Кароля Лужецького, як і в часи Хмельниччини, зазнало поразки від загонів гетьмана Дорошенка [22, с. 340]. У серпні того ж року турецьке військо оточило неприступну фортецю Кам'янця-Подільського, здобули його 27-28 серпня. Надалі турецько-татарське-козацьке військо прямувало в західному і північно-західному напрямках – на Тернопільщину і Львівщину. Як зазначає історик Наталія Яковенко, приголомшене польське королівство лежало відкритим перед страхітливою армадою, що легко здобувало одне укріплення за другим, стираючи з лиця землі непокірних [28, с. 192]. Польський історик Олександр Чоловський зазначає, що регулярне військо султана було настільки великим, що не зустріло опору, окрім Будановського і Злотницького замків [1, с. 34] – Теребовлянський і Бучацький райони Тернопільщини. Причиною поразок, принаймні однією з головних, історик Сергій Лунін подає наступне: «На лихо, королем тоді був Міхал Вишневецький, людина, чий чесноти вичерпувалися знатністю роду. Ніхто в Польщі як слід не готувався до захисту держави від могутньої ісламської держави [15, с. 54]. Польський дипломат Станіслав-Казимир Беншовський у 1676 р. про внутрішню ситуацію у Польщі писав, що нема борців за державу, всі стоять лише за себе [14, с. 52]. 18 (28 с.ст.) жовтня 1672 р. у Бучачі був укладений мирний договір між турками – султаном Мехмедом IV і гетьманом Дорошенком з одного боку та Річчю Посполитою з іншого. Польща визнавала незалежність України в межах центральної козацької України – Брацлавщини та Київщини, а Подільське воєводство переходило до складу Туреччини як Подільський еялет. Саме тоді, при укладанні договору, вперше у міжнародній юридичній практиці був вжитий термін «Українська держава». [25, с. 319]. Бучач став містом, через яке проходив кордон – по річці Стрипі. Південна частина Тернопільської області увійшла до складу Османської імперії, турецькі залоги стояли в Язловці, Ягільниці, Чорткові, Гусятині [1, с. 35]. Як підсумовує Наталія Полонська-Василенко, «Поділля і частина Галичини з Чортковом стали турецькою провінцією» [20, с. 44]. Звісно, сейм Речі Посполитої ратифікувати таку угоду не міг.

Розглянемо подальші воєнно-політичні події, що мали істотний вплив на хід турецько-польської війни у західному Поділлі. 10 листопада 1673 р. помер король Речі Посполитої Міхал Вишневецький, припускається й версія отруєння [21, с. 376]. Невдовзі, «ніби щастя повернулося до поляків», військо Яна Собеського знищило під Хотином загін паші Гусейна і захопило потужну фортецю із трофеями [15, с. 62]. Звісно, результат битви під Хотином 1673 р. був далеко не такий, як восени 1621 р., але це був початок на шляху відвоювання Польщею українських земель, а фортифікаційні укріплення були вагомими пунктами цієї боротьби. Не буде перебільшенням стверджувати, що перемога під Хотином стала визначальним фактором обрання Собеського королем. 5 червня (н.ст.) 1674 р. під час виборчих урочистостей, новий король Речі Посполитої Ян III Собеський присягається на угоді зі шляхтою, в якій він обіцяє ... повернути землі, втрачені Бучацькою угодою [24, с. 150]. Правління Яна Собеського тривало до 1696 р. 3 осені 1674 р. новий король взявся до виконання присяги, даної на сеймі. Восени 1674 р. на східне Поділля, яке на той час знаходилось під владою гетьмана Дорошенка, повів наступ новообраний король, йдучи через Тернопільщину, бої з турецькою армією доповнювали руйнацію українських земель.

Не одержавши від Польщі узгодженого «гарячу» – викупу, Османська імперія у 1675 р. надсилає на Поділля військо на чолі паші Ібрагіма Шишмана. У 1676 р. розпочалася нова хвиля польсько-турецької війни. Турки захопили замки в Ягольниці, Чорткові, Язлівці, Бучачі та Золотому Потоці, поставивши там сильні залоги [11, с. 31, 5, с. 35]. Бучацький замок зазнав найбільш руйнівного нападу. Після битви біля Журавни (Івано-Франківська обл.), 17 жовтня 1676 р. був підписаний текст оновленої угоди, що складався з 8 статей, про належність Правобережжя гетьману Дорошенку вже не зазначалося. У 1678 р. договір був ратифікований Стамбулом. Також було домовлено про скликання турецько-польської комісії для визначення остаточних кордонів [27, с. 110–111]. Як зазначає Львівський історик археолог Ярослав Пастернак, в серпні 1680 р. польсько-турецька комісія визначила «докладний кордон». Західний – річка Стрипа від впадання у Дністер по с. Цвігове, До Польщі відходили Бучач, Трибухівці (Бучацький р-он), Джурин, Ридодуби, Хом'яківка (Чортківський р-он), Тудорів, Майдан, Гадинківці, Жабинці, Личківці (Гусятинський р-он). Чортків, Білобожниця, Скородинці, Біле, Угринь (Чортківський р-он) – під турецьким пануванням. Таким чином, до Туреччини, окрім Подільського воєводства були додані частина Теребовлянського повіту Руського воєводства. Тоді, тобто в серпні 1680 р., Чортків став столицею Чортківського пашалику (пашаликату), в ньому осів субпаша [11, с. 31]. Ці ж дані знаходимо у чортківського історика Леоніда Соневицького [10, с. 146–147]. Очевидно, почерпнуто з вище вказаної праці Чоловського.

1676 р., після зречення булави Дорошенком, Туреччина проголошує гетьманом Правобережної України Юрія Хмельницького (до 1681 р.), а весною 1677 р. війська турецького ставленика вторглися на Поділля. В серпні 1678 р. Чигирин був зруйнований турецько-татарським військом. 13 (н.ст.) січня 1681 р. був укладений Бахчисарайський мирний договір між Османською імперією, Кримським ханством і Московським цар-

---

ством, за яким за Москвою залишалось Лівобережжя з Києвом, а Правобережжя – за Туреччиною. Вперше офіційно фіксувалися сфери впливу Стамбулу і Москви. Разом з тим, вказаний договір давав можливість Туреччині просувати війська у глибоку Європу, готуючись до війни з австрійським імператором Леопольдом I [27, с. 125–126].

12-13 вересня 1683 р. об'єднане військо Речі Посполитої та Австрії розбило турецько-тагарське військо під Віднем. Як наслідок, більшість попередньо захоплених турками земель Тернопільщини, військом коронного гетьмана Анджея Потоцького були повернуті до Речі Посполитої, в т.ч. – Бучацький і Чортківський, частково Гусятинський райони. Проте перемога під Віднем ще не була остаточною перемогою над Османською імперією на українських землях.

Наступного 1684 р. польський король з військом своїм стояв під Кам'янець-Подільським, який взяв в облогу. Але й сам зазнавав значних труднощів через напади турків і хвороби, через що багато його польського, литовського і пруського війська вимерло. Восени того ж року кримський хан прийшов на підмогу обложеному турецькому гарнізону, і відігнав військо Яна Собеського. У 1695 р. знову польські війська стояли під мурами столиці подільського єялету, коронний гетьман Яблоновський ходив на турків в Молдову і Буковину. Похід виявився невдалим – їх оточила орда між Прутом і Дністром, зазнавши втрат, заледве вирвались з оточення. Тоді ж кримська орда пішла походом на Волинь, на що коронне військо ніяк не відреагувало. Весною 1695 р. орда вчинила спустошливий похід до околиць Львова, заледве коронний гетьман Яблоновський зміг врятуватися [21, с. 392–393, 402].

Зважаючи на міжнародні умови, 13 серпня 1696 р. Туреччина віддала Кам'янець-Подільський Речі Посполитій на 22 роки, як виявилось, значно довше. Наступного, 1697 р. султан остаточно погодився з пропозиціями польського короля щодо повернення під владу Польщі Поділля, Брацлавщини та південно-східної Київщини, намагаючись «виторгувати» лише Кам'янець-Подільський [27, с. 133]. Врешті, у 1699 р. був підписаний Карловицький мирний договір між Туреччиною і Річчю Посполитою, за яким Поділля поверталось до Польщі.

Укладанню Бучацького мирного договору, власне – дипломатичної перемоги, передували військові перемоги – штурми фортець або здача без бою. В контексті фортифікаційної системи, варто зазначити, що у XVII ст., з огляду на удосконалення артилерії, на зміну баштовій системі прийшли бастейна і бастіонна системи. Застосування нової системи призвело до зміни архітектурного образу замку. Якщо в Середньовіччі розташування замку на пануючій височині виконувало оборонну роль, разом з тим, підкреслюючи вагомість і респектабельність архітектурного комплексу і самого власника, то у XVII ст. оборонні споруди необхідно було приховувати в рівні передполя і виконувати не високими, щоб ворожому артилерійському вогню було відкрито якомога менше поверхні споруди, маючи можливість розташувати на валах оборонну артилерію. Прикладом ранніх фортифікацій, виконаних у бастіонній системі на території Тернопільщини є замки у Збаражі, Золотому Потоці, Підзамочку. Їхні бастіони були доволі низькими. порівняно з тими, що застосовували в наступні періоди у класичних школах бастіонної архітектури. У вказаних замках повністю сформовані характеристики бастіонної системи: геометрично правильна форма нарису; фланкуючі елементи розташовані рівномірно вздовж периметру, згідно регламентованою відстанню, пов'язаною з дальністю пострілу; фланкуючі елементи п'ятикутні в плані, що нівелюють «мертві поля» перед ними, тобто з фасів двох суміжних бастіонів ведеться перехресна оборона передпілля, а з флангів – фланкуючий вогонь. Проте у другій пол. XVII ст. – поч. XVIII ст. бастіонні укріплення ядра замків втратили оборонне значення, знову у повній мірі впроваджуються домінування над навколишнім середовищем. Засипаються рови, ядро замку знову здіймається над довкіллям, на бастіонах і брамах виростають вежі, зводяться нові яруси у палацових спорудах і на куртинах [17, с. 53–54].

Оглянемо історію турецького панування у містах і селах Південної Тернопільщини – захоплення важливих фортифікаційних об'єктів. Бучацький район, сучасне село Язлівець. Молодий власник Олександр Конєцьпольський у 1649–58 рр. оточує замок зі сходу, заходу і півдня зовнішнім оборонним поясом – нижнім замком. Східна частина нижнього замку складалася з двох, з'єднаних стіною, башт, одна з яких була надбрамною з підйомним мостом. Західна частина – з прямокутного двоповерхового казематного будинку з арочним проїздом посередині і двома наріжними бастіонами, до яких з заходу примикали довгі мури з бійницями і невеличкими овальними бастеями [15, с. 61]. Після проведення модернізації, у Язловецькій фортеці було достатньо місця для розташування близько трьох тисяч воїнів. Лише через недбальство і бездарність командирів залоги, замок два рази майже без бою здавали туркам. У 1672 р. турецькі війська, під керівництвом паші Хусейна розвалили оборонні стіни [15, с. 73, 74]. Показовим, що Язлівець, з наказу султана, завоював керівник міста Аден – сучасна столиця аравійської країни Ємен. Його султан відправив на взяття Язловця після захоплення Бучачу [16, с. 112]. У січні 1673 р. Язлівець відвідав мандрівник Ульріх Вердум, залишивши свої враження: «Це досить велике місто, розташоване по обидва боки долини, якою тече р. Вільховець. передмістя – на великих пагорбах. Замок підноситься на гарматний постріл на захід від міста на окремому

пагорбі, який відходячи від поперечних гір, сягає довгої долини. Він великий, збудований по-італійськи, з високим мурами, плоским дахом і багатьма коминами. Збудований добре, але уже напів спустошений [14, с. 479]. У 1673 р. Яну Конецпольському вдалося звільнити місто. Але у 1676 р. турки, під командуванням Ібрагіма Шайтана знову його захопили, влаштувавши там один з найміцніших північних форпостів. Окрім фортифікаційних укріплень, були насаджені фруктові сади і виноградники, що свідчило про довгу перспективу турецьких намірів. Язлівець став адміністративним центром турецької провінції (еялету) – санджаком. Лише через рік після Віденської перемоги, у 1684 р. 12-тисячне військо коронного гетьмана Анджея Потоцького звільнив місто [15, с. 74]. Турецький гарнізон капітулював при перших пострілах польської артилерії [16, с. 113]. В Олександра Чоловського, 1926 р. видання, знаходимо дещо інше: Ян III Собеський звільнив твердиню де постала велика польська залога. Відбиття Язлівця стало головною метою і турботою Яна Собеського. Але на думку польського історика, ті намагання зійшли нанівець [1, с. 37]. Очевидно, з огляду на те, що у 1684 р. основна частина Тернопільщини була вже звільнена від турків і кордону, який мав місце до битви під Віднем вже не було.

Стосовно джерел про Чортківський замок, маємо незначні, подекуди суперечливі згадки, які не можуть у достатній мірі розповісти про його минуле. Архівні джерела, що в першу чергу зберігаються в установах Кракова та Варшави детально не вивчалися. Також в історіографії про нього є лише загальні відомості, які розпорошені в науковій чи популярній літературі. В них пам'ятка побіжно розглядається в контексті історії України, Речі Посполитої, Австро-Угорщини або у зв'язку з розвитком Подільського краю і міста Чорткова. Наявна література про замок переважно довідкова. Чортківський замок розташований у північно-східній частині Чорткова, на лівому березі річки Серет та похилому пагорбку підніжжя гори Вигнанської. У цьому районі водне плесо р. Серет у стані спокою коливається шириною 25-35 м, глибина у різних ділянках становить від 0,5-0,7 до 2,0-2,5 м. В ділянці розташування Чортківського замку правий берег Серету низький і помало звужується в сторону водойми. Протилежний, лівий берег високий і коливається в межах висоти 3,0–3,5 м. На відстані близько 250 м розташований Чортківський замок. Ще одна суттєва особливість: замок розташований не просто на пригірському кряжі, що полого спадає з північного сходу на південний захід, але на двох схилах яру, що омиваються невеликими потічками. З північного боку від замку вздовж гори Вигнанської по лінії захід-схід відзначаємо невелике підвищення, на якому розташований замок. Тут простежується також подовгаста западина, можливо, в минулому оборонний рів. До нього звернені бійниці, що частково збереглися вздовж трикутноподібної стіни. У даний час ці бійниці, починаючи від головної в'їзної брами вросли в землю. Але у XVII ст. ця природна захисна смуга була прокопана ровом та контрескарпована. В'їзд до замку міг проходити лише через міст. Очевидно, він був дерев'яний, так як кам'яної кладки в цій ділянці не прослідковується. У первісному вигляді збереглася лише південна п'ятикутна вежа, що виступає за межі захисного муру. Цей тип вежі бастионного типу почав використовуватися з кінця XVI – поч. XVII ст. розвитком та вдосконаленням вогнепальної зброї, в першу чергу, артилерії. Перевага таких споруд бастионного типу полягала в тім, що в разі атаки противника, вівся по ньому не лише фланговий вогонь (на додачу цей же фланговий вогонь проводився з бійниць периметру оборонного муру) та фланкуючий. Підсилювався шквальний вогонь за допомогою артилерії, що вівся з першого ярусу бастионів. У результаті комбінованого масового вогню противник опинявся згідно з військовою термінологією у «вогняному мішку». Після козацьких війн Хмельниччини, напередодні турецького походу, відбулися зміни. На місці зруйнованої частини східної башти та муру, що з'єднував два бастиони, було збудовано східну башту у вигляді прямокутного трикутника та перебудовано оборонний мур, який був зміщений назовні. Тоді між південною та східною баштами були споруджені потерни [7, с. 166–167].

Із завоюванням турків, був утворений Чортківський пашалик [4, с. 30]. В історичній літературі помітні різнобчення, навіть суперечності. Так, у праці В. Смолія і В. Степанкова вказано: «Завзятий опір чинили мешканці міст Тербовлі, Будзанова (тепер – Буданова), Чорткова, Бучача, Зборова, Золочева та інших міст» [19, с. 319]. У праці тернопільських авторів Клименка і Хаварівського – протилежне: «У 1672 р. Чортківський замок без опору здобули турки, панування яких тривало до 1683 р.» [14, с. 459]. Замок став резиденцією субпаші Чортківської нахії Язловецького санджака Кам'янецького еялету [23, с. 660, 18, с. 59]. Після переможної битви, Чортків відвідав король Ян III Собеський. у 1683 р. Наступного року теж побував король із військом, але це вже було після невдалого походу на Кам'янець-Подільський [2, с. 25]. Можна знайти датування звільнення Чорткова навіть 1699 р. [9, с. 79]. Мабуть, найбільш вірним є твердження, що за Карловицьким мирним договором, у 1699 р. Чортків юридично був закріплений за Польщею [5, с. 6].

Варто відзначити, що селяни та міщани неоднозначно реагували на їхню появу: невідомо було, чиє панування гірше польське чи турецьке. Турки, всупереч поширеним стереотипам, поводитися стримано, не чинили масових грабежів та вбивств. Декотрі селяни, після ненависного польського панування, гостинно зустрічали турецьку армію. Так, в означеній праці Смолія і Степанкова зазначено: «мешканці Ягельниці

винесли на дорогу багато хліба і безкоштовно роздавали м'ясо». З іншого боку, міщани Ягельниці, добровільно впустивши турків у містечко, згодом, внаслідок бруталності гарнізону, знищили турецьку залого, за що їх прозвали «гордими русинами» [25, с. 318]. За даними дослідника В. Мороза, містечко було захоплене турками, але через декілька днів польська залого і місцеві жителі відбили містечко і знищили гарнізон ворога. Ягельницький замок декілька разів переходив з рук в руки [16, с. 127]. Протягом 1672–83 рр. у містечку Ягельниця і навколо нього точилися часті бої між турецькими і польськими військами. Після Хотинської перемоги, поляки здобули Ягельницький замок, утримували до 1676 р., коли його знову захопили турки, які були там до 1683 р. [12, с. 568].

Неподалік села Нирків Заліщицького р-ну знаходяться залишки колись могутньої фортеці Червоного-рода, адміністративного центру Поділля Середньовіччя і Нового часу. Специфікою фортечного будівництва є те, що замок був розташований не на височині, а у глибокому каньйоні річки Джури. Твердиня була неприступною у часи Русі і Галицького князівства. На поч. XVII ст. львівський каштелян Микола Даниловича на місці дерев'яної фортеці, звів кам'яну, причому будівництво проводилося руками татарських полонених. Під час походу на Поділля у 1672 р., турки взяли фортецю в облогу. Для пришвидшення капітуляції замку, османи вдалися до хитрого способу завдяки природі – вище за течією підірвали гирло річки так, що русло змінило шлях. Внаслідок цього, утворився найвищий в Україні 16-метровий рівнинний Джурицький водоспад. Оборонці були змушені капітулювати. Турецьке правління тривало по 1699 р. Три стіни та дві вежі були суттєво пошкоджені [16, с. 131, 18, с. 58].

Замок у с. Сидорів, збудований наприкінці першої половини XVII ст., ймовірно, у 1640 р. володарем сусіднього Гусятин Марціном Калиновським. План та обриси фортеці не мають аналогів: «Я тут стою, то я й мурую. Як хочу, так і мурую!». Довжина замку – 178 м, ширина – 30 м. Фортеця належить до бастейного типу. Гострий північний виступ – вежу фланкують півкруглі бастеї, які також призначені і для ведення флангового вогню. Ця ж роль відведена і кільком бастеям, що висунуті з-за мурів для можливості пристрілювання підступів на відстані вогню артилерії того часу. Тут застосовано триходові стрільниці, зі щілинами для гаківниць в щоках артилерійських амбразур. Сама місцевість, де розміщений замок, нагадує розташування цілого Гусятин. Похилені до річки протилежні сторони пагорба, утворювали еспланаду, завдяки чому, рух ворогу чітко проглядався. З високої північної вежі проводилося спостереження за степовим простором. Перекрита греблею маленька річка Суходіл з трьох сторін утворювала ставки і болота, а з четвертої – викопали глибокий рів, що підвищувало обороноздатність [6, с. 73–74, 3, с. 69]. Фортеця немов була поділена на дві частини: найвищу північно-західну башту із казематами і помешканнями від іншої частини подвір'я відділяв мур із бійницями. Це дозволяло тримати оборону навіть тоді, коли ворог прорвав слабші місця. У вказаній вежі існували місця для вилазок проти ворога. Сидорівський замок-корабель здобули турки у 1672 р. Але наступного року польська армія відвоювала, залишивши залого під командуванням Хшонівського. Військовий загін стояв до серпня 1675 р., коли, згідно наказу, військо відступило для оборони важливішої Теревовлі, на що турки вщент зруйнували фортецю [16, с. 134, 135]. У 1678 р. Сидорів був відвоєваний військом польського коронного гетьмана Яблоновського.

Як підсумовує харківський історик Денис Журавльов, дипломатичні зусилля Дорошенка і власні геополітичні інтереси Варшави і Стамбула призвели до військового зіткнення Речі Посполитої та Османської імперії на скривавлених полях українського Правобережжя [8, с. 167–169]. Проте спроби за допомогою Туреччини здобути незалежність тривали і після укладання Карловицького мирного договору. Завершальним епізодом була російсько-турецька війна 1710–13 рр., і бої на Правобережжі з польським військом у лютому 1713 р. козацького загону мазепинця Дмитра Горленка гетьмана в еміграції Пилипа Орлика. Та врешті, у квітні 1714 р. турецький султан відпродав «орликову державу» Речі Посполитій. Експансія османської імперії не була єдиною причиною-виною захоплення, руйнації, подальше відновлення (із втратою військового значення фортифікаційних об'єктів). Відповідальність за деструктив війни з перемінним успіхом (отже, повторними руйнаціями) несе й непоступлива політика амбітного керівництва Речі Посполитої. Головною мірою в обороні зазначених у статті замків, відіграли командири, військова залого і місцеве населення, як поляки, так і українці.

Список використаної літератури

1. Czolowski A., Janvsz B. Przeszlosc i zabytki wojewodztwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926.
2. Scislak M. Czortkow w latach 1522–1946. – Wroclaw: «Pozapob».
3. Бучацька єпархія УГКЦ. Стежинами духовної та історико-культурної спадщини. Упорядник о. В. Білінчук. – Чернівці: ТОВ «Друк-Арт», 2010. – 72 с.
4. Герета І. Теревовля: Шлях через віки. Іст.-краєзнавчий нарис. – Львів: Каменяр, 1997. – 126 с.
5. Герета І.П., Гордій М.С. Чортків: краєзнавчий нарис. – Львів: «Каменяр», 1985. – 42 с.
6. Два береги Збруча. Путівник. – К.: Грані-Т, 2008. – 104 с.

7. Добрянський В. До питання побудови та реконструкції південно-східного прясла Чортківського замку XVII ст. // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори»-2006, 2013. – С. 165-168.
8. Журавльов Д. Україна та Росія: Як брати горщики побили. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2009. – 350 с.
9. Замки Західної України. Путівник. – Львів: вид-во Валентини Томчук, 2010. – 96 с.
10. Записки НТШ ім. Шевченка. Леонід Соневицький. Студії з історії України. праці історично-філософської секції. – Париж-Нью-Йорк-Сідней-Торонто, 1982. – 324 с.
11. Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. Редколегія: О. Соневицька, Б. Стефанович, д-р Р. Дразньовський, – Вилавець: Діловий комісаріат земляків Чортківської округи. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1974. – 930 с.
12. Історія міст і сіл УРСР (Тернопільська область). – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1973. – 644 с.
13. Історія українського козацтва: нариси у 2 т. Т. 1 / редколегія: В.А. Смолій (відп. редактор) та ін. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2006. – 800 с.
14. Клименко О., Хаварівський Б. Міська геральдика Тернопільщини. – Тернопіль: Воля. 2003. – 500 с.
15. Лунін С. Іван Самойлович. – Харків: Фоліо, 2009. – 124 с.
16. Мороз В. Замки Тернопілля. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 176 с.
17. Оконченко О.М. Специфіка розташування на місцевості ранніх бастионних замків західної України // Замковий туризм Тернопільської області: проблематика та перспективи розвитку. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (4 травня 2012 р.). – Тернопіль: ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2012. – 182 с. – С. 53-55.
18. Палков Т. Замки Тернопілля. Історія та легенди. Львів, 2011. – 66 с.
19. Підставка Р., Рибчинський О. Язловець – 640. – Збараж, 2013. – 128 с.
20. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Т. 2. Від середини XVII ст. до 1923 року. – К.: Либідь, 2002. – 608 с.
21. Руїна. Друга половина XVII ст. / Упоряд. і передм. О.І. Гуржія; Ред. кол. В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Україна, 1996. – 432 с.
22. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. – 448 с.
23. Тернопільський енциклопедичний словник. – Тернопіль: ВАТ «Збруч», 2008. – Т. 3. П–Я. – 708 с.
24. Україна Incognita. Війна і мир / за заг. ред. Л. Івшиної. – К.: ЗАТ «Українська прес-група», 2004. – 560 с.
25. Україна крізь віки. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 7. – 352 с.
26. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету: Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. – 328 с.
27. Чухліб Т. Український гетьманат: проблеми міжнародного утвердження. – К.: Наш час, 2007. – 156 с.
28. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2006. – 582 с.

Володимир Добрянський

археолог, член Всеукраїнської спілки краєзнавців
м. Чортків

ДО ПИТАННЯ ХРОНОЛОГІЇ СПОРУДЖЕННЯ ТА ЗВЕДЕННЯ СПОРУД ЧОРТКІВСЬКОГО ЗАМКУ. ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена результатам дослідження хронології побудови і зведення споруд Чортківського замку впродовж XVII-XIX ст.

Ключові слова: замок, башта, контрфорс, протохізма.

Незважаючи на обставини, що Чортківський замок залишається однією з небагатьох оборонних замків України, який у задовільному стані зберігся до сьогодення часу – але серйозної уваги дослідження йому не надавалося. Тому єдиною серйозною роботою з історії замку до сьогодення часу поки-що залишається монографія польського історика Олександра Чоловського «Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej», яка вийшла друком у Львові в 1892 році [5]. Цю працю польського дослідника у своїх роботах використовували подальші покоління дослідників, які, навіть не перебуваючи на території замку, просто списували роботу О.Чоловського, часом дописували у своїх працях неіснуючі матеріали- в таких роботах наводяться міфічні сюжети, від яких береться не лише сміх, але й жах. Це стосується деяких дослідників радянського та особливо шанованих краєзнавців теперішнього часу, особливо слід відзначити Яромира Чорпіту з Чорткова [4]. У своїй краєзнавчій розвідці він наскільки поспішав та поперекручував історичні факти, що описи про цей замок є проявом неучтва та некомпетентності Чорпіти.

Тому головною метою та завданням даної статті – простежити основні етапи будівництва та спорудження оборонних, господарських та архітектурних споруд замку, та підсумувати всю роботу, яка була відведена на дослідження замку.

Отже, Чортківський замок розташований у північно-західній частині Чорткова на округлому вигині лівого берега річки Серет та похилому плато підніжжя гори Вигнанської. На цьому плато він розміщений між двох схилах яру, що омиваються невеликими потічками. Перший бере свій початок в глибокому ярі біля східної частини замку та протікає вздовж стін замку до південної вежі. На протилежному, північно-західному пряслі замку знаходився паралельний яр, із якого також витікає невеликий струмок. Зі сторони гори Вигнанської, вздовж північно-східного прясла замку в минулому проходив оборонний рів, який із втратою замку оборонного значення був засипаний. Тепер, вздовж трикутноподібної оборонної стіни збереглися бійниці, які від головної в'їзної брами вросли в землю. Але в XVII ст. ця захисна смуга була прокопана глибоким ровом та контрескарпована. В'їзд до замку міг проходити лише через міст, який був дерев'яний [1, с. 128].

Обстежуючи південно-західне прясло замку, що являється фасадною частиною цієї пам'ятки, встановлюємо, що в цьому районі знаходився край схилу кряжу. З нього було знято ґрунт під котлован для фундаменту стін будівель. У процесі будівництва цього комплексу споруди склалися з нижнього ярусу, в якому розміщувалися підвальні приміщення, поттери що з'єднувалися з західною та південними баштами та надбудовою житлових і господарських приміщень першого, другого та третього ярусів.

У первісному вигляді збереглася лише південна п'ятикутна башта, що виступає за межі захисного муру. Цей тип башт так званого бастионного типу, який з'явився в кінці XVI- початку XVII ст. із розвитком та вдосконаленням вогнепальної зброї, в першу чергу артилерії. Перевага таких споруд бастионного типу полягала в тому, що в разі атаки противника з башт вівся як фасовий так фланкуючий вогонь який підсилювався за допомогою артилерії, що розміщувалися на першому ярусі бастионів. У результаті комбінованого масованого вогню противник опинявся у так званому «вогняному мішку». Протягом XVII ст ця башта була двоярусна – у наступному столітті вона нарощена ще на два яруси.

Західна башта у первісному вигляді не збереглася. Вона була зруйнована в 40-50-х роках XVII ст. На її місці змурований контрфорс. Про те, що це частина стіни вежі свідчить примикання кам'яної кладки зі стіною кута муру. Замість попередньої, бастионної башти побудована інша, чотирикутна в плані, що була зміщена з рогу замку. Про її пізніше зведення вказує як різниця способу мурування кам'яної кладки, так і відсутність перев'язки мурів башти із головним обводним муром замку.

У XVIII ст., коли замок втратив оборонне значення, між цими баштами добудовано терасу з пружкоподібними прорізами, що з'єднував південну та західну башти. Більша частина будівель добудовувалася та перелаштовувалася на житлові палацові споруди. Цей перебудований ансамбль являється символом помпезності і величності тогочасного стилю, в якій розкривається вишуканість нових форм. Дві бокові вежі уособлюють втілення величності старовини. Це оригінальне поєднання минулого, сучасного та майбутнього в архітектурній цілісності: естетиці, конструкції і функції.

Досліджуючи місцезнаходження північної башти, констатуємо, що її розібрали у XVIII ст. через втрату оборонного значення. На цьому мурі чітко простежені сліди розбирання кладки, в яку вмурований іншотипний камінь. На цій ділянці довжиною 10 м простежуються сліди замуруваного дверного прорізу. У пізнішій добудові вмурований пісковик світло-бурого кольору. Дверний проріз в стіні на місці північної башти вказує на те, що не одночасно, але в окремі періоди він виконував функцію додаткового в'їзду на територію замку [2, с. 39].

Доволі суттєвих змін зазнавало південно-східне прясло замку. Ця лінія оборони знаходилася на крайньому південно-східному похилому плато. Як південно-західна, так і ця частина пологого схилу плато була знесена, створивши вертикальну стіну. В час побудови замку у 1610 році південно-східний мур був зміщений в середину двору між яким збудовано дві башти. Східна башта була аналогічна південній. Скоріш за все вона зруйнована в 40-х роках XVII століття, коли Чортківський замок сильно постраждав внаслідок спустошливих набігів татар на Поділля. Очевидно, замість п'ятикутної, була збудована башта півбастионного типу у вигляді рівнобедреного трикутника, яка зміщена в південному напрямку. Мур, що з'єднував південну та східну башти практично дорівнював висоті схилу плато із невисокою підмурівкою, на якому розташовувалися зубчасті бійниці. Тобто, ця ділянка стіни була протохізмом (пониженою частиною) порівняно до протилежної, північно-західної оборонної частини муру.

Наступний час, коли ця частина замку могла зазнати серйозних руйнувань – це 1655 рік. Чортківський замок був захоплений в час довготривалої облоги козацько-російських військ, тоді була захоплена у полон не лише польська шляхта, але її власник – М.Потоцький, який промучився в московській неволі 13 років. Тоді південна частина східної башти та мур зазнали серйозних ушкоджень – і їх заново перебудовують. Східна башта вже мала обриси прямокутного трикутника. Зазначаємо, що з південної сторони башти немає бій-

---

ниць, лише до рівня її верху змурований контрфорс. Бійниці слабо простежуються в східній частині башти, тепер замуrowані.

Зазначаємо, що третій і четвертий яруси південної башти не мав жодного фортифікаційного призначення. Тут не має бійниць – сюди вмонтовані лише великі чотирикутні вікна. Те саме можна сказати про добудований талус (конусоподібна стіна), який є на передній і боковій стороні башти. Ця конусоподібна опорна стіна добудовувалася разом з третім і четвертим ярусом башти, щоб надати їй стійкості при вертикальному навантаженні стіни на фундамент та горизонтальним вектором навантажень на стіни мурів, щоб запобігти тріщин і розколів, які б призвели до руйнування споруд. Пізніше, після добудови талуса, додатково башта була укріплена контрфорсами. Так само до кам'яного муру між південною і східними баштами добудовано два конусоподібних контрфорса висотою біля 7 метра. Про неодноразову побудову талуса і контрфорсів до південної башти свідчить відсутність перев'язки кам'яної кладки до головного обводного муру – в верхній частині вони відхилилися від стіни на 10-15 сантиметрів [3, 152-156]

Стосовно кам'яного муру, який з'єднує південну та східні башти фортифікаційних укріплень не збереглося. Вони були розібрані і добудовані після XVIII століття. Тут збереглися залишки стін та фундаменти споруд які мали суто господарське призначення. Залишки цих будівель могли бути відведені під казарми, коли у середині XIX століття тут була в'язниця.

Тому, вивчаючи і обстежуючи будівельно-стилістичні особливості побудови та зведення споруд Чортківського замку, констатуємо наступні періоди зведення цих об'єктів:

I період – момент спорудження замку в 1610 році. Замок мав форму п'ятикутника на рогах якого знаходилися бастионні башти. Захисний мур, що з'єднував східну і південну башти, був зміщений всередину замкового двору;

II період – 40-і роки XVII століття. Замок сильно зруйнований в час набігів татар на Поділля. На місці знищеної п'ятикутної східної башти збудовано півбастионну у вигляді рівнобедреного трикутника. Очевидно в цей час зруйнована західна башта, на місці якої збудовано іншу, чотирикутну, яка була зміщена з західного кута;

III період – 1655 рік. В той час замок здобули козацько-російські війська. Тоді була зруйнована частина східної башти та мур, що з'єднувався з південною баштою. На цьому місці збудовано східну башту у вигляді прямокутного трикутника та перебудовано оборонний мур, який був зміщений назовні;

IV період – XVIII століття. В цей час Чортківський замок вже втратив оборонне призначення. Тоді була розібрана північна башта, а всі споруди зазнавали генеральної реконструкції а сам замок перебудований на палац. Захисні мури та будівлі були нарощені на один-два яруси. На два яруси нарощена південна башта, яка додатково була укріплена талусом та двома контрфорсами. Двома контрфорсами укріплений мур між східною та південною баштами. У цьому ж пряслі побудовані господарські споруди а в районі північно-східного прясла замку засипано оборонний рів.

Таким чином, аналізуючи вцілілі рештки пам'ятки та усі доступні джерела переконуємось, що Чортківський замок спроектовано і реалізовано в кращих традиціях фортифікації із впровадженням досягнень інженерної думки з застосуванням передових методів будівництва та пристосуванням до щораз нових вимог військового мистецтва, які висувала кожна наступна доба розвитку цивілізації. Лише у XVIII ст. із розвитком військової науки і техніки Чортківський замок втратив оборонне призначення набув палацово-житлової, а не оборонної функції. Разом із цим необхідно розробляти і втілювати у життя програму консервації, музеєфікації і подальшого використання Чортківського замку як одного із найяскравіших об'єктів майбутньої інфраструктури замкового туризму в Україні.

Список використаних джерел та літератури

1. Добрянський В. Особливості і специфіка будівництва та реконструкцій оборонних споруд Чортківського замку в XVII ст. // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – С. 126-131.
2. Добрянський В. До питання побудови та реконструкцій оборонних споруд південно-східного прясла Чортківського замку XVII ст. // Замковий туризм Тернопільської області: проблеми та перспективи розвитку. – Тернопіль: ТНПУ, 2012. – С. 37-41.
3. Добрянський В. До питання побудови та реконструкцій оборонних споруд південно-східного прясла Чортківського замку // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 153-156.
4. Чорпіга Я. Чортків. – Чортків: ФО-П Атаманчук В.В., 2012. – 160 с.
5. Cholowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. – Lwow, 1892. – 256 s.

Наталія Марціяш Дир

молодший науковий співробітник

Національного заповідника «Замки Тернопілля»

м. Збараж

ФОРТИФІКАЦІЙНА СПОРУДА МІСТЕЧКА ЗАЛІЗЦІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

У статті йдеться про оборono-фортифікаційні та сакральні споруди, які становлять історичну цінність для селища Залізці Тернопільської області. Коротко розкриті історичні події, архітектурні особливості об'єктів, власники та сучасний стан замку. Розглянуто заходи щодо збереження, використання та пристосування історичної пам'ятки.

Ключові слова: Залозецький замок, культові споруди, архітектурні особливості, пам'ятка, костел, консервація.

Актуальність даної теми зумовлюється потребою ґрунтовнішого дослідження та популяризації Залозецького замку з позиції його привабливості на регіональному та всеукраїнському рівні через призму історичних, архітектурних рис, функціонування та аналізу сучасного стану.

Новизна даного дослідження полягає у збагаченні, систематизації та примноженні знань з історії замку та його власників, а також у поглибленні знань з історії Тернопільського краю, як одного з перспективних напрямків туристичного освоєння краю.

Виходячи з актуальності теми, а також враховуючи скупі дослідження даної тематики, в процесі дослідження ставилась наступна **мета**:

- дослідити історію та архітектурні особливості замку та оборono-фортифікаційних споруд у Залозцях;

- визначити риси туристичної привабливості та доступності даних туристичних об'єктів;

Відповідно до поставленої мети, було сформовано наступні **завдання**:

- зібрати якомога повнішу інформацію про оборono-фортифікаційні об'єкти;

- дослідити історію сакральних споруд та замку (виникнення, функціонування, перебудови, сучасний стан, використовуючи для цього доступні історичні джерела, зокрема усні, писемні, речові та інші);

- визначити можливості пристосування та використання пам'яток у Залізцях, з метою пропаганди збереження культурної та історико-архітектурної спадщини Тернопільщини.

Об'єктом дослідження є оборono-фортифікаційна споруда селища, основні історичні події, що мали значення у долі даної споруди, освоєння на сучасному етапі.

Предметом дослідження виступають історико-архітектурні особливості замкової споруди.

Дослідженню даної теми у фаховій літературі присвячено надзвичайно мало уваги. За винятком декількох ґрунтовних праць (історико-краєзнавчий збірник Василя Олексюка «Залозецький край» [11], монографія Садока Баронча «Залозці») решта публікацій розглядають Залозці серед ряду інших містечок, замків і палаців (В. Мороз «Замки Тернопілля» [10]. Г. Раковського «Поділля: туристичний путівник» [13]. М. Рутинський «Замковий туризм в Україні» [7], Бойко В., Гаврилюк О. «Замки Тернопілля» [2]).

Отже, селище міського типу Залізці знаходиться за 33 кілометри від Тернополя. Воно розташоване на берегах річки Серет, яка утворює тут найбільший на Тернопільщині став площею водного дзеркала 686 га. В давнину містечко носило назву Залозче, Залойшче [6, с. 276].

На території Залозців люди селилися здавна, про що свідчать археологічні знахідки – скарб знярядь праці та прикрас доби пізньої бронзи [5, с. 329]. Край в археологічному плані є дуже цікавим, але разом з тим і маловивченим. Різні історичні епохи тут досліджені нерівномірно. Також тут знаходяться цікаві туристичні об'єкти: замок XVII ст., церква Покрови Богородиці, костел Святого Антонія.

Вперше Залозці згадано у 1441 році коли були надані Янові Сененському. В другій пол. XV ст. входили в склад розлогих дібр Олеських [12].

У 1511 році в наслідок поділу спадку після батькової смерті селище дістається Ядвізі, на той час жінці подільського воєводи Марціна Камінецького [13]. Він і заклав фортецю над Серетом. За іншою версією, Залозецький замок збудував якийсь пан Каньовський [9, с. 30]. Як видно з фрагменту карти, Залозці вже в той час займали вигідне положення на перехресті кількох ключових шляхів, а тому потребували розбудови, а в першу чергу – укріплення.

В долині річки було споруджено великий став. Щоб забезпечити приплив населення, Марцін Камінецький звільнив у 1516 році мешканців на чотири роки від податків. Того ж року Залізці стали містечком. У 1520 році надано їм магдебурзьке право [4, с. 306].

На поселення часто нападали вороги, тому Мартин Камінецький десь між 1511 і 1516 рр. закладає тут замок [14].

Унікальність оборонного об'єкту полягала в тому, що він був збудований на місці, яке знаходилось серед непрохідних трясовин і плавнів та омивався з трьох боків рікою Серет. На підсилення неприступності замку Кам'янецький перегородив Серет греблею, утворивши тут великий став, який в разі потреби мав захистити замок водою звідусіль. Будівельний матеріал був під руками, бо поруч знаходилась «Гостра гора», «Шведів камінь» із пасма Товтрів з великими покладами будівельного каменю, а для випалювання цегли воєвода заложив поруч з замком велику цегельню [1, с. 289].

На заводі річки Серет, серед боліт на невисокому пагорбі він мав важливе стратегічне значення. Для кращої оборони замок був обведений земляним валом і кам'яним муром, навколо замку проходив глибокий рів з водою. Будова була виконана з каменю простої чотирикутної форми з бастіонами на кутах.

Нашадки Марціна – Ян і Станіслав Камінецькі, зміцнили замок, який став важливим пунктом оборони перед татарськими наїздами.

У 1547 році Ян Камінецький вибудував тут парафіяльний костел [13].

В кінці XVI ст. Заложці стали власністю воєводи руського князя Константина Вишневецького (1564-1641), який розбудував замок і зробив з нього свою головну резиденцію (помешкання) [13]. Він значно поширив і прикрасив замок та до своєї смерті зробив тут свою улюблену садибу з великопанським життям і гамірністю.

У 1603 році в замку гостював Лжедмитрій I, який за сприяння польського короля Сигизмунда III набрав військо для походу на Москву [6, с. 276].

У цьому замку Константин Вишневецький отримує звістку про смерть останнього свого сина Юрія і через це теж раптово помер від серцевого нападу. В 1641 році їх разом поховали у склепі Залозецького парафіяльного костелу, що знаходиться поруч [10, с. 306].

Перед Константином Вишневецьким (25 травня 1641) у Залізцях похоронений коронний кн. Януш Вишневецький. Ще за життя князя Януш і Юрій Вишневецькі, маючи великі статки, розбудували замок, роблячи його ще більш неприступним. Навколо замку обнесли ще більший рів і поставили перед брамою підйомний міст. Оборонні бастіони звели у три поверхи, створивши своєрідні оборонні башти. Також побудували стайні і жилі приміщення для служби охорони і працівників замку. В замку мали каплицю і капелана. Староста замку слідкував за порядком довкола, а нотаріус вів замкові рахунки. Після смерті Юрія Вишневецького вдова Єфросинія з Тарновецьких, не могла проживати спокійно в замку, бо відомий з часу воєн гетьмана Богдана Хмельницького Михайло Ярема Вишневецький напав на Залізці під претекстом побачення гробу князя Юрія, вигнав її та забрав із замку дорогоцінності [4, с. 307]. У 1655 р. Залозецький замок здобули козаки.

Маєток перейшов до внука Константина – Дмитра Вишневецького. Він відбудовує замок, який стає надійним місцем оборони перед частими нападами татарських чамбулів. Оновлений замок являє собою регулярне укріплення. За планувальною конфігурацією оборонні мури утворювали чотирикутник, наближений до квадрата, з наріжними п'ятигранними чотиририбусними баштами. В північно-західному мурі було влаштовано в'їзну браму з пізньоренесансним рустованим порталом та звідним мостом над ровом. Навпроти, через браму, проглядався палац.

В 1675 році під особистим керівництвом князя (Дмитра) витримав облогу Ібрагіма Шишмана [13].

Після частих нападів населення потрапило в таке скрутне становище, що в 1677 році польський сейм звільнив жителів міста від сплати податків на 12 років. Поступово зусиллями трудового люду Заложців відродилися. Наприкінці століття, після п'ятдесятилітньої перерви, тут щороку відбувалося 16 великих ярмарків і торгів, на які з'їжджалися торговці та ремісники з Тернополя, Золочева, Бродів, та інших населених пунктів [5, с. 329].

Після вимирання роду Вишневецьких у 1743 році Заложці перейшли у власність великого коронного гетьмана Юзефа Потоцького (1673-1751), який охоче тут проживав разом із своїм двором (слугами) і тут закінчив своє земне життя [12]. Він прикрасив замок, який був його найулюбленішою садибою. Гетьман доживав тут старість і помер 19 травня 1751 р.

Його внук Петро Потоцький продав у 1768 році залозецькі маєтності разом із замком, меблями, прикрасами та італійським городом, генерал-лейтенантові Михайлові Ронікарові [4, с. 309]. Уже через чотири роки, у 1772 р. проходить перший поділ Польщі і у замок направляють ескадрон австрійських гусарів у вигляді залози.

Невдовзі Ронікер проголосив банкрутство, наслідком якого в 1790 році шляхом родинної трансакції Залізці перейшли на власність його тестя графа Ігнатія Міючинського. В цей час був проведений інвентарний опис замку, з якого зрозуміло, що залишені руїни являються лише одною частиною первісного замку. Перед в'їзною брамою існувала ще друга, передня, обведена муром і облита водою, частина замку, до якої в'їжджали через браму під високою вежею з куполом і годинником. З обох сторін вежі на прилеглий до замку

території знаходились зліва – три, а справа – дві муровані стайні, шпихлір та інші двірські будинки, з яких не залишилось ні сліду. Там, де внутрішня брама, що залишилась до сьогодні, в напрямку до костелу містились пекарня, пральня, спіжарня та інші господарські приміщення. Сходами з правої сторони від брами виходили спочатку у коридор, а з нього до різних приміщень обох крил (бібліотеки, скарбниці та інших). Також триповерхові крила навпроти брами і зліва від неї займали житлові кімнати для власників, кладені з ряду залів, валькирів та комірок з окремими входами. Їхні стіни були мальовані різнобарвними кольорами або покриті паперовими оббиттям на полотні. Привертала до себе увагу кімната з трьома вікнами, викладена саксонським оббиттям, з віденською піччю та укладеною до воскування підлогою. Тут біля кімнат: креденсової, більярдової, кав'ярні й кухні містилася також замкова каплиця. Печі були всюди білі кахлеві. Весь замок був покритий дахівкою. Стан замку був тоді цілком добрий, лише дах і багато знищених вікон вимагали ремонту [4].

Незабаром граф Міочинський вирішив розмістити в замку фабрику сукна, до якої спровадив з Англії добірні машини і робітників. Наслідком цього змінився вигляд і характер замку.

Після банкрутства Мончинського, власником замку і залозецьких земель володів став граф Володимир Дідушицький. Він взявся за перебудову. Зніс передню частину замку разом із вежею та вирубати парк з липовими вуличками, а в основній його частині заложив броварню. Тут мешкали також броварські службовці і адміністрація маєтностей. В такому стані замок зберігся до першої світової війни. Починаючи з 1939 р., руїни замку почали розбирати для будівництва колгоспів, доріг [10, с. 307].

В перші десятиліття ХХ ст. українці з Залозців суттєво пожвавили культурно-політичну діяльність. У 1926 відкрито читальню «Просвіти», філію повітового союзу «Кооператив» [1].

У 1939 році Залізці окупувала Червона армія. В січні 1940 року містечко стало центром Залозецького району, що називався Залозцівським. Відкрили середню школу, лікарню, цегельню, спиртозавод, кам'яний кар'єр.

22 червня 1941 році розпочинається війна між фашистською Німеччиною та СРСР. Вже через два тижні німці були вже в Залізцях.

Від 1940 до 1963 року Залозці були районним центром, які пізніше були приєднані до Зборова. В 1961 році отримали статус містечка. Воно складається з двох частин, названих Старими і Новими Залозцями [13].

Таким чином, на 20-ті роки ХХ ст. замок припинив своє існування і вже на виконував якоїсь значущої ролі, залишившись однією з важливих туристичних пам'яток краю. Але його архітектурна оздоба, зв'язок з визначним особистостями кількох історичних епох безумовно має виключне значення для його сучасної консервації та включення в туристичні маршрути Поділлям.

Від укріплень залишилися лише стіни, частина башт, на диво чисті підземелля палацу із південної сторони замку та частина казематів – з північної. Мури густо поросли травою, кущами і деревами [9, с. 30].

На сьогоднішній день замок зберігся у вигляді фрагментарних руїн, які піднімаються максимум до рівня ¼ висоти первинних будов. Найкраще збереглася невелика частина південно-західних стін на висоту одного ярусу, склепінчасті підвали палацу (у південно-східній частині замку) і північно-західна частина замку (так само на висоту одного ярусу). Збереглася північно-західна частина комплексу представлена казематами нижнього ярусу будівлі (спочатку 2-ярусної) з арочним проїздом головних воріт, а також кутовий п'ятигранної вежею (західної), наземна частина стін якої збереглася до рівня першого ярусу. Зберігся підвальний ярус вежі, перекритий напівциркульним склепінням. На зовнішній стіні північної вежі збереглися два кам'яних різьблених герба власників замку. Замчище не забудоване, що дає можливість проводити повноцінні дослідження споруд комплексу.

Неоцінним об'єктом містечка є гребля та утворений завдяки їй став. З одної сторони він виконував оборонні функції – завдяки йому Залозецький замок став добре укріпленим та неприступним з трьох сторін. До сьогодні гребля виконує роль дороги та водозатримувача. Безумовно, місцеві мешканці звикають з такими об'єктами та не оцінюють їх історичної та архітектурної цінності, але насправді це надзвичайно давня рукотворна споруда міста. Сьогодні став має важливе рекреаційне значення, але потребує догляду.

Цікавими для огляду в містечку є об'єкти сакрального характеру.

Церква Покрова Богородиці відноситься до найцікавіших будівель Залізців. На початках вона слугувала костелом для місцевої римо-католицької громади. Храмова споруда збудована у стилі бароко, а дзвіниця – з рисами рококо. Пізніше, у другій половині ХІХ століття над головним нефом зведена, декоративна глава.

На окрему увагу в Залозцях заслуговують розташовані на тій же вулиці, що і замок, руїни костелу Святого Антонія (збудований ХVІ ст.) і неодноразово перебудовувався в ХVІІ ст. В його підземеллях знайшли останній спочинок князі Костянтин та Януш Вишневецькі. Після реставрації 1730 року головний фасад набув вигляду, в якому поєднувалися риси готики, бароко та ренесансу.

З багатьох позицій унікальним та неповторним виступає Залозецький замок. Не зважаючи на свій досить непривабливий на сьогодні з архітектурної позиції стан, замок може послугувати центром туристичної

привабливості містечка. Він характеризується багатою історією, з ним пов'язано імена багатьох видатних діячів різних епох. На жаль, переважно архівні матеріали дають уявлення про архітектурні риси замку.

Відродження інтересу до замку може посприяти деякому відродженню самого містечка, яке є типовим невеликим поселенням Поділля, в якому туризм може стати однією з умов відродження містечка та околиць. В місті ще збереглась історично давня архітектура, яка також може послугувати об'єктом туристичної привабливості.

Подібні тури мають перспективу, так як формують первинне уявлення про край, збуджують його туристичну привабливість. Проте, без постійної роботи над підвищенням ефективності використання відповідних туристичних ресурсів, не може забезпечити високого рівня розвитку замкового туризму в регіоні. Для цього необхідними є формування і вдосконалення нормативно-правової бази щодо розвитку такого виду туризму на регіональному та місцевому рівнях, проведення моніторингу місцевих туристичних ресурсів, визначення рівня та можливих перспектив їх використання, науково-дослідний супровід та обґрунтування процесу розвитку замкового туризму, створення мережі туристично-інформаційних центрів, стимулювання залучення інвестицій у розвиток туристичної інфраструктури та ряд інших заходів. Розуміння перспективи розвитку замкового туризму, його нормативно-правова та фінансова підтримка стануть сприятливою умовою для економічного процвітання регіону, збереження історико-архітектурної спадщини України для майбутніх поколінь.

На сучасному етапі Поділля в туристичному плані асоціює себе з краєм фортець та палацових комплексів. Певна частина з них стала вже візитівками краю. Залозецький замок наразі потребує розробки серйозного маркетингового плану щодо свого майбутнього.

Безумовно, ці пам'ятки потребують консервації або втручання реставраторів для того, щоб їх могли оглянути наступні покоління та щоб вони могли слугувати об'єктами зацікавлення туристів.

По-перше, сама споруда та прилеглі околиці повинні бути піддані консерваційним заходам. Впорядкування території замку та прилеглих територій, введення тут м'якого охоронного режиму, пов'язаного з його збереженням. Сьогодні варто визнавати, що не лише людська байдужість та бездіяльність впливають на руйнування історичних споруд – не варто відкидати і природні впливи, що також негативно позначаються на будівлях.

По-друге, варто розпочати повноцінні, масштабні наукові дослідження історії Залозецького замку, його власників та тих історичних подій, що пов'язані з ними. Наразі доступна інформація є досить фрагментарна та суперечлива, а це не дозволяє скласти цілісну картину, уявлення про замок та його мешканців.

По-третє, для популяризації замку необхідно розпочати активну інформаційну кампанію в пресі та інших доступних засобах масової інформації. З фортифікаційною спорудою пов'язано як історичні, так і напівлегендарні моменти, які допоможуть надати замку своєрідного шарму, овіяного минулою славою. Було б добре прив'язати до замку якийсь елемент подієвого туризму (фестиваль, конкурс тощо), що також могло б збільшити його привабливість.

Також варто проводити підготовку відповідного матеріалу щодо екскурсійної програми по Залозцях в цілому та його замку зокрема.

Список використаних джерел та літератури

1. Бігус М.Б. Зборівщина: історія і сьогодення / Микола Богданович Бігус. – Тернопіль: Воля, 2008.
2. Бойко В. Замки Тернопілля / Бойко В., Гаврилюк О. – Тернопіль: ТОВ Новий колір, 2009. – 80 с.
3. Бурма В. Берегами Серету / Василь Бурма. – Львів: Каменяр, 1979.
4. Гошовський Б. Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи / Гошовський Б., Верига В., Жуковський А. Історично-мемуарний і літературний збірник. – Видання Комітетів Зборівщини, 1985.
5. Ельгорт Б. Тернопільщина / Ельгорт Б., Нечай С., Приходько М. Путівник. – 1968.
6. Земля Тернопільська / [упоряд.: І. Дуда, Б.Мельничук]. – Тернопіль: Джура, 2003. – 368 с.
7. Рутинський М.Й. Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження / Михайло Йосипович Рутинський. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 432 с.
8. Історія міст і сіл УРСР. Тернопільська обл. / [голова редколегії Нечай С.П.]. – Київ: Харківська книжкова фабрика ім. М.В. Фрунзе, 1973. – 639 с.
9. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України / Олександр Мацюк. – Львів: «Центр Європи», 2005. – 200 с.
10. Мороз В. Замки Тернопілля / Володимир Мороз. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 176 с.
11. Олексюк В. Залозецький край. Історико-краєзнавчий збірник / Василь Олексюк. – Дрогобич: Коло, 2004.
12. Czolowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej / Czolowski Aleksander. – Lwow, 1892.
13. Rakowski G. Podole / Grzegorz Rakowski. – 2006.
14. Baracz S. Zalozce / Sadok Baracz. – Poznan, 1889.

Володимир Мороз

ст. викладач

Дніпропетровського національного університету,
член Національної спілки краєзнавців України

Віктор Мороз

к. е. н., доцент

Хмельницького національного університету,
член Національної спілки краєзнавців України

КОДАЦЬКИЙ РЕДУТ: ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА ПОШУКИ ЛОКАЛІЗАЦІЇ

Розглянуто основні аспекти історії та визначення топографії Кодацького редуту в с. Старих Кодаках на Запоріжжі.

Ключові слова: Кодацький редут, С.І. Мишецький, Х.Г. Манштейн, А.О. Скальковський.

В яскравій і самобутній історії Нової Січі (1734-1775) ще залишаються малодослідженими деякі сторінки її буремного буття. Зокрема, функціонування російських редутів і ретраншементів часів російсько-турецької війни 1735-1739 рр. на території Кодацької паланки, їх локалізація і топографія, час спорудження, взаємовідносини гарнізонів із козацьким місцевим населенням, прохання запорожців про їх ліквідацію.

Предметом даного дослідження являється Кодацький редут, за іншими даними ретраншемент на правій стороні Дніпра в с. Старі Кодаки. Звертаємо увагу на існування лівобережного кодацького редуту навпроти с. Нових Кодаків (зараз у складі Ленінського району м. Дніпропетровська) [28, с. 28, 31]. Існування двох редутів з однаковою назвою близько один від одного вносить певні незручності при розгляді їх існування. Деколи неможливо чітко ідентифікувати про який саме із них в джерелах йде мова. До того ж про редуту немає жодного спеціального дослідження. Для локалізації Кодацького редуту використані опубліковані фонди Архіву Коша Нової Січі та картографічні матеріали XVIII ст. [9, 23, 6, 14, 8, 3, 12, 15, 7]. Між іншим, жоден із них не фіксує лівобережний кодацький редут, як і «екстракт Всем лежащим при реке Днепре по обеим сторонам от города Киево-Печерска до города Херсона: городам, крепостям, местечкам, селам, деревням и другим прочим селениям с расстоянием от одного до другого, сколько в оных дворов, душ и кому принадлежат» 1784 р. [12].

У 1735 р., через загострення суперечностей між Росією і Туреччиною «за польську спадщину», розпочалася війна. Приводом до війни послужив напад татар, васалів султана, на Гетьманщину і спалення села Біркут Полтавського полку на Орелі [26, с. 226]. Скарги із Петербургу приборкати нападників були безрезультатні. Туреччина говорила, що вона сама не в силі загнздати татар [18, с. 123]. Приймається рішення вирішити претензії силою зброї. Командувати російською армією призначили Київського генерал-губернатора генерал-аншефа графа І. Б. Вейсбаха. Похід з різних причин затягувався. В 1735 р. біля Перевалочної несподівано помер головнокомандуючий [17, с. 52]. Наступником став генерал-поручик М.І.Леонт'єв (1682-1752), який і очолив похід на Крим без оголошення війни Туреччині.

4 жовтня 1735 р. 20-тисячне російське військо переправилось через Самару і лівим берегом Дніпра рухалось вниз за течією ріки. У складі армії були козацькі полки Гетьманщини. Генерал не любив українську старшину, відверто зневажав і знехтував їх пораду не пускатись в степ в таку пізню пору без достатнього забезпечення військ провіантом і фуражем. Запорожці на чолі із кошовим приєдналися нижче Нової Січі. Татари палили степ і непокоїли несподіваними нападами. Ефективно діяли січовики, розгромивши і розсіявши декілька ворожих чамбулів.

Несподівана рання зима застала армію в голому степу і змусила Леонт'єва через 13 днів після початку походу, дійшовши тільки до Кам'яного Затону навпроти сучасного м. Нікополя, повернутись назад. Хвороби, голод і холод забрали 9 тис. чоловік і майже стільки коней [4, с. 87]. Втративши половину війська ще за сотні кілометрів до Криму, генерал ледь повернувся на Україну [24, с. 64]. Невдалого головнокомандуючого замінив генерал-фельдмаршал граф Б. Х. Мініх (1683-1767) [5, с. 432], який зразу ж оглянув Українську лінію і всі прикордонні укріплення.

12 квітня 1736 р. Росія офіційно об'явила Туреччині війну [22, с. 304]. На відміну від попередника граф енергійно взявся за підготовку до нового походу. Перш за все було вироблено нову тактику переходу степу і забезпечено армію військовими інженерами. Найбільш відомим серед них став нащадок мейсенських маркграфів поручик князь С. І. Мишецький (?-?) [13, с. 67]. Випускник Інженерного корпусу в Петербурзі, Семен Іванович в 1733-1744 рр. працював на Україні і Запоріжжі (Українській лінії), будував в Запорозькій Січі Новосіченський ретраншемент, Києві, Кременчуці, Переволочній і Самарі [19, с. 374], складав карти і плани польових укріплень. В 1740 р. офіцер на основі побаченого і розповідей запорожців під час перебування на

Січі написав книгу «Історія про козаків запорізьких...». В тому ж році виготовив «План фортеці Запорозької Січі» [2, с. 545]. Ми вважаємо, військовий інженер побував і в Старих Кодаках і збудував укріплення.

Про підготовку до походу 1736 р. його хід розповідає учасник подій Х. Г. фон Манштейн (1711-1757): «В походе 1736 г. Граф Миних поддерживал сообщение с Украиной следующим образом. Как скоро армия выступила из пределов России, он приказал выстроить редуты на известном расстоянии друг от друга, так что, когда местность представляла удобства относительно воды и леса, то редуты эти находились один от другого не далее одной или двух лье (французька міра довжини. Становить 3,2 км) [21, с. 1186]. В удобной местности делали большие ретраншементы... При каждом редуте приставлен был офицер с 10 или 20 солдатами или драгунами и 30 казаками. Ретраншементы охранялись караулом в 400 или 500 человек регулярного войска и таким же числом казаков под начальством штаб-офицера» [16, с. 90].

Гарнізони укріплень мали супроводжувати і охороняти кур'єрів і збирати сіно на випадок пізнього повернення армії, коли степ вже не давав підніжного корму. Ці редуты і ретраншементи були дуже зручні для обозів, які йшли за армією. Тут вони перебували в безпеці від татарського нападу і проводили ніч. Дивно те, що хоч ці малі фортеці були розміщені посеред степу, татари нападали на багато із них, але не змогли взяти жодної. Їм пощастило перехопити одного чи двох кур'єрів, посланих Мініхом до царського двору.

Де ж розміщувалися редуты і ретраншементи? Не називає їх локалізацію і зовнішній вигляд. Це частково зробив інший учасник війни Мишецький. В своїй праці «Історія про козаків запорізьких» він писав: «На Очаковской стороне (правому березі Дніпра – авт.) имеется старинный городок казацкий, именуемый Кайдак, который в 1637-м году построен польским королем Владиславом VI (правильно Владиславом IV) для обуздания запорожских козаков. А ныне тут построен в 1737-м году от россиян редут, называемый Кайдацким» [20, с. 66]. Ці ж дані відносно Кодацького редуту повторив, запозичивши їх у Мишецького, французький історик і дипломат при дворі Катерини II (1729-1796) Жан Бенуа Шерер [30, с. 31].

Жодне джерело не наводить даних про периметри укріплення, його профіль: глибину і ширину ровів, висоту валів, розміри кутових бастионів, систему воріт і їх оборону. Нічого невідому і про озброєння гарнізону, його кількість, наявність гармат і т. д. Вірогідно, що в мирний час залога була незначна.

План укріплення зафіксовано на кольоровій «Карте днепровским 13-и порогам, учиненной в 1779 году в июне месяце нарочно посылаемым морским офицером» без зазначення його чину, посади і прізвища. Колись ця карта належала найближчому сподвижнику Г.О.Потьомкіна (1739-1791) будівничому каналів на порогах обер-крігс-комісару М.Л. Фалееву (17?-1792), потім його родичу М.В. Родзянко в с. Попасному Новомосковського району Дніпропетровської області [11, с. I]. Кодацький редут мав форму видовженого прямокутника із чотирма кутовими далеко висунутими за лінію рову бастионами. В укріпленні розміщувалася церква, позначена на карті у вигляді хреста. Обриси фортифікації проглядаються на Tele Atlas Google 2009, зафіксовані з висоти 4,484 футів. В різних країнах ця міра довжини коливається в межах 28,3-32,4 см.

Про функціонування редуту відомо дуже мало. Знаємо, що він ні разу не був обложений татарами. Під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. в укріпленні, під охороною гарнізону, перебував магазин (склад продовольства і військового спорядження). Саме це функціональне використання і вплинуло на його розміри, що дало привід різним джерелам називати його редутом і ретраншементом.

Не відповідає дійсності свідчення генерала Манштейна про те, що повертаючись восени 1736 р. із Криму на зимові квартири, генерал-фельдмаршал Мініх вивів всі гарнізони із розміщених на території Запоріжжя редутів і ретраншементів за винятком Старосамарського. Кодацький редут продовжував функціонувати. Мабуть прийняли рішення про недоцільність вивезення всього необхідного і знову його завезення для постачання армії під час наступного походу в 1737 р. Гарнізон залишився, приносячи безліч прикростей і неприємностей жителям Старих Кодак [16, с. 90]. В 1742 р. Запоріжці звернулися до імператриці Єлизавети Петрівни (1709-1762) зі скаргами на утиски гарнізону. В присланому указі російській військовій адміністрації наказувалося, щоб «запорозским казакам никаких обид и озлоблений от солдат чинено не было» [26, с. 650].

Імператорський указ нічого практично не змінив. В 1761 р. запоріжці знову прохали вивести гарнізони із укріплень на території запорізьких земель. 29 січня вийшла царська грамота з вимогою «те команды ставками расставленные, свесть» (вивести – авт.) [26, с. 650]. І після указу нічого не змінилося. «Те команды» залишилися на старих місцях. Не змінилося відношення і до місцевого населення. В 1767 р. російські війська перебували в чотирьох ретраншементах: Новосіченському, Кам'янському (в Лоцманській Кам'янці – авт.), Старосамарському і Біркусському та в трьох редутах: Микитинському в районі сучасного Нікополя, Кодацькому і Соколовському [26, с. 650].

Боротьба за їх виведення продовжувалася. Виборні депутати від Війська Запорізького в Комісію «Проекту нового Уложения законів» одержали наказ довести до відома Катерини II, що «от некоторых (команд – авт.) разнообразные обиды и разорения, а в прочих и смертоубийства причиняются, от сего войско крайне разоряется и узнает немалую обиду» [11, с. 650]. Депутати прохали в «вышеописанных ретраншементах и редутах состоящие команды с принадлежащих войска Запорозского владению земель, свести» [26, с. 650].

Монарша реакція на клопотання січовиків невідома, як і невідомо і те, чи виголосили депутати свої звернення. Комісія працювала недовго і в 1768 р. була закрита.

Гарнізон перебував в Кодацькому редуті і під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Взаємовідносини населення Старих Кодаків із військовими були напружені. Про що свідчить архівна справа Коша Нової Січі: «Дело старокодачан за забраное у нас поручиком Радионовым сено. Заведено 12 генваря 1770 году» [1, с. 118, 119].

Російсько-турецька війна 1768-1774 рр. закінчилась підписанням Кючук-Кайнарджийського миру. 10(21) липня були підписані «Пункти вічного примирення і спокою між імперіями Всеросійською і Портою Отоманською» [10, с. 349-360]. Як результат з'явився дуже цікавий документ. В «Топографическом описании доставшихся по мирному трактату от Оттоманской Порты во владение России земель 1774 года» є важливі для висвітлення теми рядки: «При Кайдацком пороге в войну 1736 года в ретраншементе магазин (склад – авт.) содержан был и в нем церков ныне есть (в 1774 р. – авт.), но никакого строения более нет как дом для церковников» [29, с. 174]. Проживали вони в ньому до 1930-х років, часу ліквідації церкви святого архангела Михаїла. Про це свідчить в 1914 р. «Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 год»: «церковь смежна с усадьбой священника» [27, с. 166].

Після закінчення війни 1768-1774 рр. кордони Російської імперії пересунулися далеко на південь. Згадувані редуті і ретраншементи опинились в глибокому тилу і втратили будь-яке військове значення. Гарнізони з них вивели. Це підтверджує «Топографическое описание» 1774 р.: Кодацький «ретраншемент без содержания вовсе запустел» [29, с. 174]. Потребує уточнення вислів документу – «никакого строения» не залишилось в покинутому укріпленні. Як побачимо далі, автор «Описания» сам собі суперечить, повідомляючи в 1774 р., що в залишених казармах вже проживали робітники для «чищення порогів», зберігалися інструменти, матеріали і провіант – «чтобы живущие там при чищении порогов люди, равно и коммуникации, какие быть у берега могли закрыты, материалы и провиант в безопасности оставались» [29, с. 174].

Це повідомлення руйнує усталену історично-географічну легенду про початок очистки дніпровських порогів починаючи із Кодацького, лише з 1772 р., організованого і субсидованого обер-крігс-комісаром М.Л. Фалеевим. Воно ґрунтувалося на мандрівних записках ад'юнкта Петербургської академії наук В.Ф. Зуєва, який побував на порогах в 1782 р. [25, с. 256-258].

Насправді ж роботи на порогах розпочалися мінімум на вісім років раніше – в 1774 р. Саме Кодацький редут став базою для проведення складних і довготривалих гідротехнічних робіт на Дніпрі.

Де ж розміщувався Кодацький редут? Єдиним і дуже суттєвим орієнтиром є вказівка «Топографического описания», що на території укріплення стояла церква. Її вже давно немає. Глибокий знавець історичної географії Старих Кодаків, колишній директор місцевої школи і пристрасний краєзнавець Надія Олександрівна Візір показала приблизне місце, де колись стояв храм. Зараз тут височить металева опора високовольтної лінії електропередачі. В 2012 р. археологи Дніпропетровського національного університету виявили тут залишки фундаменту церкви.

Саме тут видніються залишки ровів та валів. Жива історія мовчить. Мешканці села не можуть пояснити призначення цих давніх споруд, як і хто, коли і для чого їх спорудив. В середині цих ровів на південній стороні і стояла церква, показана на плані 1779 р. і знищена в 1930-х роках. Саме тут проглядаються обриси Кодацького редуту на супутниковій карті «Tele Atlas Google». В центрі їх проходить вул. Горького. З обох сторін її розміщуються присадибні ділянки жителів Старих Кодаків, обмежені ровами. Вони розташовані десь на відстані 200-300 м на південний захід від залишків Кодацької фортеці. Західний рів сильно розмитий дощовими і сніговими водами, які стрімко стікають до Дніпра, перетворивши його у глибочаний яр глибиною 12-15 м і шириною зверху 30-40 м. Приблизно на відстані 150 м від початку на сьогоднішній день яр розділяється земляним хребтом на двоє. Ліва його частина ще більше заглиблюється і спускається до ріки. Права поступово втрачає глибину і на рівні 100-50 см майже під прямим кутом повертає на схід. По практично засипаному рову проходить вул. Набережна.

Глибина залишків рову шириною 4-5 м становить 40-50 см. Висота валу сягає 80-120 см, довжиною біля 100 м, який впирається в навезений із валів Кодацької фортеці ґрунт.

Східний (правий) рів Кодацького редуту йде паралельно західному (лівому) на відстані приблизно 170-200 м і відділяє городи від старовинного кладовища. Його глибина приблизно 5 м, ширина внизу 6 м, зверху 8-10 м. Добре збереглася східна – права сторона рову, яка безпосередньо прилягає до могилок. Ліва (західна) переходить в присадибні ділянки. В деяких місцях рів значно засипаний для господарських потреб. В такому вигляді східний рів спускається вниз до Дніпра і засипаний знятим ґрунтом із валів Кодацької фортеці під час підготовки площадки для видобування граніту. Це місце майже співпадає із нижньою, північною стороною кладовища. Від засипаного рову розпочинається вул. Гагаріна.

Це перша публікація про цей таємничий і практично невідомий Кодацький редут. Вважаємо, що після проведення польових досліджень по уточненню його розмірів і конфігурації на місцевості редут доцільно

внести до реєстру пам'яток історії і культури фортифікаційної споруди початку XVIII ст. на території Запоріжжя, взяти на облік, встановити охоронний знак і використовувати як об'єкт для екскурсій при огляді залишків Кодацької фортеці.

Список використаної джерел та літератури

1. Архів Коша Нової Запорізької Січі. Опис справ 1713-1776. – К.: Наукова думка, 1994.
2. Архів Коша Нової Запорізької Січі. Корпус документів 1734-1775. – К.: Наукова думка, 1998. – Т. 1.
3. Атлас реки Днепра. Сочиненной с аккуратной описи 1784 года от Города Киева вниз по течению до Города Херсона с присоединением сплава на Трешхоуде вице-адмирала Пушина 1786 года месяца августа от Киева до Кременчуга и до Кайдаков // Русов А.А. Некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия. К., 1876.
4. Баилов А.К. Война с Турцией в 1736-1739 гг. // История русской армии / Баилов А.К. – М., Эксмо, 2006.
5. Бантыш-Каменский Д.Н. Миних Бургард Христофор // Энциклопедия знаменитых россиян / Бантыш-Каменский Д.Н. – М., Эксмо, 2008.
6. Геометрическая генеральная карта Екатеринославского наместничества, составленного из 15 уездов... Сочинена дня 1787 года // Полонська-Василенко Н.Д. Південна Україна року 1787 / 30 студій з історії колонізації / Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН. – К., 1929. – Кн. XXIV.
7. Генеральная карта Екатеринославской губернии. С показанием почтовых и больших проезжих дорог, станций и расстояния между оными вёрст. Сочинена по новейшим и достоверным сведениям. В С-т Петербурге 1821 года.
8. Генеральная карта от Киева по реке Днепру до Очакова и по степи до Азова с показанием Новой Сербии со слободском казачьим поселением и Украинскою линиею, также Турецкой области и Польского владения с Российскою империею границ. Сия карта скопирована с таковой же, составленной в 1751 году Инженер Полковником Дебоксетом и подписанной Генерал-Лейтенантом Хорватом // Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731-1823. / Скальковский А.А. – Одесса, в гор. тип. 1836. – Ч. 1.
9. Генеральная карта Новороссийской губернии, разделенной на уезды. Сочиненная в 1779 году Иваном Исленьевым // Эварницкий Д.И. Вольности запорожских козаков / Эварницкий Д.И. – СПб: Типо-литография и фототипия П. И. Бабцана, 1898.
10. Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (Его подготовка и заключение) / Дружинина Е.И. – М., АН СССР, 1995.
11. Эварницкий Д.И. Планы части реки Днепра 1779 и 1780 гг. / Эварницкий Д.И. – Екатеринослав, тип. губерн. земства, 1905.
12. Экстракт всем лежащим по реке Днепре по обеим сторонам от города Киева-Печерска до города Херсона городам, крепостям, местечкам, селам, деревням и другим прочим селениям с расстоянием от одного до другого, сколько в оных дворов, душ и кому принадлежат // Русов А.А. Некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия / Русов А.А. – К., 1876.
13. Карнович Е.П. Родовые прозвания и титулы в России / Карнович Е.П. – М., Бимпа, 1991.
14. Карта Елисаветградской провинции 1772-1774 гг. // Ястребов Я. Объяснительная записка к карте Елисаветградской провинции 1772-1774 гг. Записки Одесского общества истории и древностей / Ястребов Я. – Одесса, тип. А. Шульца, 1886 т. 14.
15. Карта днепровским 13-и порогам, учиненной в 1779 году в июне месяце нарочно посланным морским офицером // Эварницкий Д. И. Планы части реки Днепра 1779 и 1780 гг. – Екатеринослав, тип. губерн. земства, 1905.
16. Манштейн фон Х.Г. Записки о России генерала Манштейна / Манштейн фон Х.Г. – М., «Терра – Книжный клуб», 1998.
17. Миних Б.Х. Очерк, дающий представление об образе правления Российской империи // Безвременье и временщики. Воспоминания об эпохе дворцовых переворотов (1720-е – 1760-е годы) / Миних Б.К. – М.: Худ. литература, 1991.
18. Миних Э. Записки // Безвременье и временщики ... / Миних Э. – Л.: Худ. литература.
19. Мишецкий С.І. Українське козацтво // Мала енциклопедія. – К., «Генега – Запоріжжя «Прем'ера», 2006.
20. Мышецкий С.И. История о казаках запорожских / Мышецкий С.И. – Одесса, гор. типогр., 1852.
21. Павленков Ф. Лье // Энциклопедический словарь / Павленков. – СПб. Тип. Ю. Н. Эрлиха, 1907.
22. Панашенко В.В. Російсько-турецька війна 1735-1739 // Енциклопедія історії України / Панашенко В.В. – К., Наукова думка, 2012. – Т. 9.
23. План реки Днепра с разделением островов, значихщихся под красками деревянною Новороссийской, а светло зеленою к Азовской губернии. Сочинен февраля дня 1780 года. Оригинал подписал Пример Майор и Землемер Егор Арапов // Эварницкий Д. И. Планы части реки Днепра 1779 и 1780 гг. – Екатеринослав, тип. губземства, 1905.
24. Полевой Н. А. Русские полководцы / Полевой Н.А. – М. Терра, 1997.

25. Путешественные записки Василья Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году / Зуев В. – Днепропетровск, «Герда», 2011.
26. Скальковский А.О. История Нової Січі, або останнього Коша Запорозьського / Скальковський А.О. – Дніпропетровськ, «Пороги», 1994.
27. Справочная книга Екатеринославской еперхии за 1913 год. – Екатеринослав, тип С.И. Брацловского, 1914.
28. Сухомлин О.Д. Проблемы локалізації та функціонування редутів XVIII ст. у межиріччі Орелі та Самари // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження / Сухомлин О.Д. – Дніпропетровськ, ДНУ, 2012/2013- в. XI/
29. Топографическое описание доставшихся по мирному трактату от Оттоманской Порты во владение Российской империи земель 1774 года // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, тип. Х. Алексимати, 1868 – т. VII.
30. Шерер Ж.Б. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорозжців та козаків України / Шерер Ж.Б. – К. Радян. Письменник, 1994.

Александр Пономарёв

к. и. н., ведущий научный сотрудник Центрального государственного исторического архива Украины
г. Киев

ПРОФИЛАКТИКА И ПОСТРОЙКА ФОРТИФИКАЦИОННЫХ СООРУЖЕНИЙ В КРЫМСКОМ ХАНСТВЕ В СЕРЕДИНЕ XVIII ВЕКА В ДОНЕСЕНИЯХ ЗАПОРОЖСКИХ КАЗАКОВ (НА ПРИМЕРЕ УКРЕПЛЕНИЙ ПЕРЕКОПСКОЙ КРЕПОСТИ)

Рассматривается стратегическое значение Перекопской крепости для обороноспособности Крымско-го ханства во времена правления Крым-Гирея. Показано внимание запорожской разведки к этому объекту в середине XVIII века.

Ключевые слова: Крым-Гирей, Перекоп, починка, запорожская разведка, Кош.

Перекоп – сухопутные ворота Крыма. Контролируя этот участок суши, правители Крымского ханства могли быть спокойными за свою власть. Этого незыблемого принципа придерживался и крымский хан Крым-Гирей – один из самых харизматических и воинственных лидеров татар и ногайцев в XVIII веке. Во время своего первого правления (1758-1764 гг.) Крым-Гирей неоднократно лично контролировал процесс починки Перекопской крепости, ее вала и рва. Это отчетливо видно из сохранившихся документов фонда 229 (Архива Коша Новой Запорозьской Сечи) ЦГИАК Украины.

После ногайского бунта (октябрь 1758 г.), приведшего Крым-Гирея к власти нелегитимным образом, Порты вынуждена была смириться с этим фактом, утвердив его ханом. Также существует мнение, что к приходу к власти Крым-Гирея был причастен прусский король Фридрих II, агенты которого инспирировали недовольство ногайских племен [10, с. 268].

В декабре 1758 г. в Коше стало известно, что «бывшей крымской хан Халим-Гирей по указу султанскому свержен, на место же его произведен ханом Крым-Гирей хан, почему и едисанци для того склонились да турки публично говорят, что впредь будет тихо и мирно» [1, Л. 10].

Несмотря на это Крым-Гиреем проводились профилактические работы по укреплению Перекопской крепости, а значит и по усилению обороноспособности Крымского ханства уже в 1758-1759 гг. для того, чтобы надежно закрепить за собой ханский титул и не дать возможности Порте свергнуть его. Но, поскольку бунт ногайцев осенью 1758 г. сопровождался походам на близ лежащие молдавские селения, то вскоре «волоского народа правитель великому салтану жаловался на хана за учиненное волохам разорение и смертное убийство и надеется, что [хан] за то от турок воиною штрафован будет» [1, Л. 20]. Последнего (войны с Портой. – *Авт.*) как раз и опасался Крым-Гирей. Данные, полученные в Коше, свидетельствовали о том, что, не смотря ни на что, в ответ на это «хан требует отдачи добровольно, ис Полши волох, туда ушедших из Нагаищины, на прежнее их жилище, а в неотдаче намеревает он хан для взятъя тех волохов, нагайских татар в Полшу послать» [1, Л. 83 об].

Было очевидно, что хан не полностью подконтролен османским правящим кругам, ссориться с которыми окончательно все же не хочет. Ситуация к 1760-1763 гг. изменилась в худшую сторону. Кроме турецкого султана, приказания которого Крым-Гирей не всегда признавал, к внешней угрозе добавилась война с черкесами-темиргойцами, и ханство на протяжении 1761-1762 гг. оставалось с небольшим количеством войск, большая часть которых была на Северном Кавказе и на Кубани [8, с. 90-101]. Этот фактор также заставлял уделять необходимое внимание Перекопу, взяв который, враг мог продвигаться по территории полуострова, не имея серьезных препятствий. Также правление Крым-Гирея становилось предметом дипломати-

---

ческих распрей между Россией и Османской империей, в связи с чем, султан предпринимал неоднократные попытки сместить строптивного хана.

Основной поток сообщений о работах по починке крепости, расширении и углублении рва, укреплению вала дубовым палисадом и прочее относится к осени 1760 г., то есть спустя два года после прихода Крым-Гирей к власти.

4 октября 1760 г. переводчик Илья Муратов доносил Никитинской пограничной комиссии, которая занималась взаимными претензиями казаков и татар по вопросам угона лошадей и скота, что Крым-Гирей отправил к «турецкому двору нарочного с таковым напоминанием, что он хан противу воровства... уже стерпеливости иметь не может и, по-видимому, де оной хан имеет на запорожцов по их безстрашным шалостям великое сердце и едва ль де сию зиму оные запорожцы от того себя спасти могут». Продолжая далее, как бы, между прочим: «а Перекопа де к приведению починкою в совершенство крайне стараютца» [2, Л. 31-31 об.]. Совершенно очевидно, что в случае набегов на земли Войска Запорожского Низового и новопостроенную крепость Святой Елизаветы, хан должен был иметь крепкие оборонительные сооружения, которые бы не позволили противнику войти в Крым в его отсутствие. Как, если бы, запорожцы в контрнаступлении решились прорваться к Бахчисараю.

Тогда же, в октябре 1760 г., 15 числа, полтавский купец Иосиф Павленко сообщал Кошу о более детальных приготовлениях: «город Перекоп начат отделаться... и на валу, которой изделан знаружа и внутри камней, а в средин земляний, и в тот земляний вал пали дубовие ставлят. А привозятся они з-за Козлева и других мест, ис камня вапно делается близ Перекопа, коего много наделано, камня и паль много навожено и лежат. Валу ж изделано уже четвертая часть, а три части еще остаются, для чего майстерних людей самих искусних человек до 20-ти, протчие ж работники з греков, волохов и других, а всех будет сот до пяти» [2, Л.37-37 об., 40].

С этим сообщением перекликается и сказка запорожского старшины Корнея Иванова, сообщенная в Коше днем позже: «Около Перекопа город (крепость. – *А.П.*), стоящий изделкою начат и на валу, который зделан знарожжа и знутри камней, а в середине земли промежду камня насыпано, дубовие пали место полисада водрузають, а привозятся из-за Козлева и других мест, да близ перекопских поселений ис з-за Козлева и других мест, ис камня делается вапно, коего уже весма много наделано и к изделке навожено... и лежит. Оного ж валу изделано уже четвертую почти часть, а для того майстерних же людей к тому искусних, вместо инженер, определено и есть двадцать человек, а работников, кои нагнати з греков, вол[хо]вов и других немало» [2, Л. 38об.-39]. Из сравнения указанных текстов видно, что поездка в Крым для обоих разведчиков была совместной.

Сказка запорожского старшины Корнея Иванова, сохранившаяся в черновой форме, не позволила установить общую численность рабочих задействованных на укреплении. Однако, рапорт Коша в Киевскую губернскую канцелярию от 4 октября, основанный на этой сказке, позволяет дополнить черновой отпуск: «самих же майстров греков двадцят, а работников разных с подводами и без подвод до троих тысяч человек» [2, Л.41 об.], в то время как Иосиф Павленко говорит о 500-та работников. Практическое значение сообщенных цифр (и тех и других) невысокое, однако они указывают на слабую верификацию источников, в том, что касается точных подсчетов. Как правило, запорожская разведка отправлялась в Крым для проведения ситуации в целом и уточнения количества татарского и ногайского войска, которое может выступить в поход. Поэтому не только в этом, но и в других случаях важно критически относиться к информации содержащейся в источниках, особенно касательно подсчетов количества войска.

Канцелярия Коша, если исходить из более ранней датировки рапорта, чем самой сказки Корнея Иванова, очевидно, опиралась при составлении указанного рапорта на устное сообщение разведчика, а затем появилась ее документально зафиксированная форма сказки, в которой общая численность рабочих (три тысячи человек) была уже опущена.

Киевская губернская канцелярия, основываясь на данных добытых киевскими рейтарами, которые доставили 21 сентября 1760 г. письма от статского советника и резидента Обрескова из Константинополя в Киев приказывала Кошу отправить в Крым казаков и «велеть проведать и о починке города Перекопа и около оного каналов, началас уже оная починка или еще чинятся к тому приготовлению и какие именно» [2, Л.54-54 об.].

В марте 1761 г. от Никитинской пограничной заставы в Кош пришла промемория, сообщавшая в числе прочего и о том, что недавно хан «крымской Крым-Гираи пред недавним временем приезжал из Акмечета в Перекоп, и быв тамо три дни [!], смотрел городовую починку, и приказал, имеющейея около оного ров понавить, и делать противу прежнего гораздо глубе и шире, к которой работе из крымских, едичкуловских, джамбулуковских народов рабочие люди нарежаны» [3, Л. 31, 41].

А, прибывшие в Перекоп крымские мурзы объявили, «как о бытии ханском в Перекопе, так о осмотре городской починки, и о поновлении вновь, реченными работниками рва» [3, Л. 31 об.].

Конфиденты также сообщали о том, что «хан крымской подлинно в Перекопе был и городовую починку осматривал, и притомъ де определя к возобновленію оногo города надсмотрщиками перекопских каймакана Салиха Дабакия Эфендія, приказал: пока он хан возвратится, а отколь необъявил, чтоб город Перекоп трехъстенною работою и вокруг оной ров глубиною до семи сажень зделанъ был, а ежели де к прибытію ево ханскому не зделают, то оные надсмотрщики имеют быть казнены» [3, Л. 41 об.].

Такие меры были вызваны, с одной стороны, планированным походом против черкесов-темиргойцев и, соответственно, ослаблением Крымского ханства. А, с другой тем, – что Порты пыталась сместить Крым-Гирея за его своеволие. И действительно в мае-июне 1761 г. за предоставление Крым-Гиреем политическаго убежища бендерскому Ибрагим-паше Порты отправила янычарское войско и «двух пашей трехбунчюжных, и вновь избран ханом Хаджи-Гирей салтан» [3, Л. 80-80 об.]. Попутно отметим, что эта, как и предыдущие попытки Порты сместить хана были неудачными.

28 марта 1762 г. казак Крыливскаго куреня Андрей Трофимов сообщал, что по случаю, будто бы, окончившейся войны хана с черкесами, слышал от многих в Перекопе, что «хан по имеющему бит, по их религии байраму, иметимет приезд з Бахчесарая в Перекоп і проживатемет все следующее лето для состроения і крайнего окончания около Перекопа стоящаго валу, для чего де отправил уже в Волощину і протчие подвласные ему места нарочных для сиску майстровъ і собрания народа к будущим работам. И уже де работа при Перекопе зачалас і в той работе боле двухсот человекъ татар імеются, а работа оних: бют и возят камень, і палят на материяли» [4, Л. 17, 19].

31 августа 1762 г. козак того же куреня Андрей Черный сообщал весьма ценные сведения о том, что в «Перекопе ж на валу от Сиваша зделано вновь самими турками вместо изби небольшое каменное строение с верхом, и говорят, будто с того места поделанни подкопи, ров около города очень в глубину вновь виделан» [5, Л.18; 9, с. 256]. Далее Андрей Чорный подробно описывает объем работы, и кто из работных людей прибыл в Перекоп. Из чего видно, что трудовых ресурсов собственно Крымскаго ханства не хватало для быстрой и эффективной починки и постройки новых укреплений. В «Перекопъ ныне нагнато многое число с Нагаю, с Волохов и протчего народа людей и чистят ров, от перекопскаго башти, от сторонни здешной до моря, а на подделку валу возят множеством із степов камень» [5, Л. 18 об.; 9, с. 256-257].

Рапорт Коша Киевскому генерал-губернатору Ивану Федоровичу Глебову от 19 апреля 1763 г. гласил, что прибывшие из Крыма разведчики-казаки представили, что в «кримском городе Перекопе имеется рабочаго народа, собраннаго с разных сторон Кримскаго области, тысяч больше десяти, которой де народ от моря до Сиваша имеющагося Перекоп в ширину и глубину против прежнего болше делает. А для смотра той работы там же в Перекопе, находившагося в Бакцисараи при ханскаго резиденции калга-султан с небольшою кримских ханов асистенцією пребывает, и показаннаго подделивающагося рва каждой день сам смотрит. Хан же де кримскаго находится и донине в Коушанах» [6, Л. 21 об.].

Продолжались работы и годом позже, до того времени, когда Крым-Гирея удалят от власти (сентябрь 1764 г.) за непокорность Порты и по настоянію российской стороны, обеспокоенной таким воинственным соседом. Так, 24 апреля 1764 г. Кош доносил в крепость Святой Елизаветы о намерениях Крым-Гирея, что «оной хан бил в Перекопе не в болшой силе и толко осмотрел огради оногo» [7, Л. 6].

Киевский генерал-губернатор Иван Глебов сообщал Кошу, что 4 апреля 1764 г. «получено мною из заграницы от некоторой надежной руки известие», что «хан крымскаго по прошествии нынешнаго их поста Рамазана, а по наступлении их же праздника называемаго Байрама, которой начался з 22 марта по пяти днѣх намерен выступить, якобы для осмотру Перекопскаго линии и рва, и, какие при том в прошедшее лето работы производимы были и имет в Перекопе некоторое время пробуть, а как от точном намерении для чего онои хан и чрез колкое время тамо пробудет неизвестно», предупреждая об «надлежащей на всякой непредвидимой случай предосторожности, но с тем, однако, чтоб для онои хана крымскаго в Перекопе бытности при границе с здешней стороны не делать никакои тревоги и не подать бы тем ему никакова сумнителства» [7, Л. 58].

Российский консул в Крыму Александр Никифоров 8 апреля 1764 г. сообщал в Киев, откуда в Кош была прислана копия о значительных работах в Перекопе. Порты была обеспокоена вмешательством Крым-Гирея в польские дела и запрещала выезжать ему из Крыма, «но он хан, невзирая на то, сего настоящаго мсця пятаго дня отсюда «отъехал в Перекоп, разглася прежде, будто от Порты повеленно ему и забрать места по концам тамошняго линии, на которых, по-прежнему, построить две каланчи, такая величиною, в которыя б кроме пушек по тысячи человек поместится могло, и будто бы на зделание оных из Константинополя чрез море денги и каменщики, а из Молдавии работники немедленно в то место присланы будут, да слух носится: от Перекопи поедет он к Килбурну для осмотру тамошняго крепости. Ибо оная от бывшаго осеннего с моря волнения и от нынешней днепровско полой воды во многих местах повредила, на починку ж и укрепление той крепости денег три тысячи мешков за подлинно прислано» [7, Л. 59-59 об.].

Вопрос о времени первоначальной постройки Перекопской крепости, остатки которой дошли до наших дней, остается дискуссионным в науке. Но именно в середине XVIII века, как свидетельствуют источники, проводилось расширение и укрепление крепости, построенной взамен старой обветшавшей, бывшей очевидно большей частью деревянной. Локализация последней постройки Перекопских укреплений времен правления Крым-Гирея совпадает с теми укреплениями, которые имелись еще в русско-турецкую войну 1735-1739 гг., и отлична от места постройки крепости на конец XVII века. Вал и ров, по нашему мнению, проходил там же, но уточнение требует дополнительных (археологических) изысканий.

Крым-Гирей с самого начала своего правления обратил внимание на стратегическое значение Перекопа, а, чтобы удержаться на троне, в случае вторжения янычар и сипахов (Порта представляла потенциальную, а Запорожье, Российская империя, черкесские племена гипотетическую угрозу) на полуостров, хан был попросту вынужден постоянно «поновлять починкою» и достраивать Перекопскую крепость. Интенсивные профилактическо-восстановительные работы приходится на 1760-1764 гг., причем на 1762 г. приходится постройка каменного укрепления в конце Перекопского вала около оз. Сиваш, а на 1764 г. планировалась постройка двух более мощных каменных башен (каланчей) по обе стороны вала, взамен существующих.

Запорожская разведка, кроме данных о состоянии Перекопских укреплений, также часто информировала Кош о проходе того или иного количества войск через Перекоп, проезде хана со свитой и т. д. Важность таких сообщений трудно переоценить, учитывая, что резиденты находились непосредственно в Перекопе «под пристойным претекстом», и были очевидцами или получали информацию из первых рук от своих конфиденентов. Критически должны быть восприняты данные о количестве войск, о чем шла речь выше.

В заключении отметим, что если не придерживаться этноцентрической концепции истории Украины, то изучение истории Крымского ханства, могло бы дать много ценных фактов к прояснению мало изученных моментов истории XVIII века, как Украины, так и остальной части циркумпонтийской зоны.

Список использованных источников и литературы

1. ЦГИАК Украины. – Ф. 229. – Оп. 1. – Д. 78.
2. ЦГИАК Украины. – Ф. 229. – Оп. 1. – Д. 89.
3. ЦГИАК Украины. – Ф. 229. – Оп. 1. – Д. 91.
4. ЦГИАК Украины. – Ф. 229. – Оп. 1. – Д. 119.
5. ЦГИАК Украины. – Ф. 229. – Оп. 1. – Д. 121.
6. ЦГИАК Украины. – Ф. 229. – Оп. 1. – Д. 145.
7. ЦГИАК Украины. – Ф. 229. – Оп. 1. – Д. 160.
8. Пономарёв А.М. Агрессия Крымского ханства против черкесов-темиргойцев в 1761-1762 годах // Східний світ. – 2012. – № 4. – С. 90-101.
9. Пономарьов О.М. «Сказка» запорозького розвідника часів Семирічної війни (до кримсько-пруських відносин 1762 року) // Архіви України. – 2014. – № 3. – С. 251-257.
10. Хайдарлы Дан. Молдавия и Крымское ханство (1718-1774) // Stratum plus. – 2003-2004. – № 6. – С. 249-319.

Сокращения:

ЦГИАК Украины – Центральный государственный исторический архив, г. Киев

Тетяна Федорів

молодший науковий співробітник
Національний заповідник «Замки Тернопілля»
м. Збараж

ВЛАСНИКИ ЧОРТКІВСЬКОГО ЗАМКУ: НОВІ ФАКТИ, ДОПОВНЕННЯ ТА УТОЧНЕННЯ

Дана стаття є своєрідним продовженням та доповненням історії власників міста Чорткова та замку, який там знаходиться. Завдяки віднайденій інформації та в ході проведеного теоретичного дослідження вдалося з'ясувати ряд нових фактів у історії власників Чортківського замку.

Ключові слова: замок, староста, «підгасцький скарб», власник, заповіт.

Основу даного дослідження склали праці та публікації, що безпосередньо стосуються досліджуваної теми. Зокрема це, публікація Хехта І. »Чортків», матеріали з книги «Чортків у 1522–1946 роках» Сцісляка М., відомості із «Путівника краєзнавчо-історичного по Західній Україні» Ронковського Г., книга Чоловського О. «Давні замки та твердині на Русі Галицькій», важливим доповненням стали окремі статті автора Островського Я. із книги «Римо-католицькі костели і монастирі давнього Руського воєводства». Частина інформації була почерпнута з електронних ресурсів у мережі Інтернет.

Першим власником, тоді ще села Чартковіче, став Єжи Чартковський (Jerzy Czartkowski, h. Korab) (р. н. н. – 1540 р.). Згідно привілею короля Сигізмунда I у 1522 році селище отримало німецьке право, згідно з яким воно стало містом з відповідними правами і було перейменоване на Чортків [5, с. 185].

Після смерті Єжи Чартковського, залишилась його вдова (ім'я невідоме) з двома доньками (за прізвищами чоловіків – Свежховська і Яніцька). Вдова Єжи Чартковського володіла майном чоловіка до 1578 року [12].

Згідно книги М. Сцісляка «Чортків у роках 1522-1946», після смерті Єжи Чартковського містечко Чортків придбав Ян Сенявський (Jan Sieniawski, h. Leliwa) (XVI ст. – 1583 р.) – галицький земський суддя [4]. Проте стосовно цього власника виникають певні сумніви. Вищезгаданий автор пише, що Ян Сенявський купив чортківські маєтності у вдови Єжи Чартковського і володів ними до 1597 року. Однак на момент продажу маєтків Станіславу Гольському, Ян Сенявський вже був покійний. Можливо, Ян Сенявський володів Чортковом лише кілька років, нетривалий період, тобто з 1578 по 1583 рік. А можливо і те, що Ян Сенявський взагалі ніколи не був власником Чорткова. Деяко доповнюють вищенаведену інформацію відомості статті Яна Островського «Чортків. Відомості на тему міста і його пам'яток». Зокрема, автор аналізуючи ряд доступних йому публікацій пише, що у біограмі Яна Сенявського, в якій детально обговорено його майнові справи, бракує відомостей про Чортків [8, с. 85-86].

Найімовірніше, що ця версія є помилковою, оскільки єдиний представник родини Сенявських, що носив ім'я Ян (галицький суддя) помер у 1583 році. Можливо, йшлося про Яна Сененського (пом. 1598/1599 рр.), який був подільським воєводою, однак бракує підтвердження, що він міг бути власником Чорткова [8, с. 86].

Наступним власником містечка став Станіслав Гольський (Stanisław Golski, h. Rola) (XVI ст. – 1612 р.) – руський воєвода з 1603 року та подільський з 1599 року, з 1594 року галицький каштелян, барський і летицький староста, посол і дипломат, власник Чорткова і Бучача [4].

Чортків перейшов у власність Станіслава Гольського у 1597 році [12]. Однак невідомо у кого він придбав містечко чи у вдови Єжи Чартковського, у Яна Сенявського, а чи у Яна Сененського.

Саме на долю Станіслава Гольського випало будівництво нового мурованого замку у Чорткові, яке було здійснене у 1610 році. Ця дата домінує в українській літературі як рік виникнення замку, однак відносно усього будівництва, вона є надто пізньою і, можливо, припадає на закінчення будівництва [8, с. 89].

Дім Гольських належить до тих виняткових польських родин, які хоч і зазначені історично, однак були однодівками. Рід вибився на верхівку тогочасної Речі Посполитої і згас раз і назавжди. Ніхто перед тим не чув про Гольських і така раптова поява викликала злостиві коментарі [6, с. 68]. Зокрема, інформацію такого роду можемо зустріти у першому томі «Політичних листів з часу заколоту Зебжидовського 1606–1608. Заколотна поезія» [с. 86, 109-110].

Першою, а разом і останньою ілюстрацією цієї родини був Станіслав Гольський. Якщо б він залишив потомка, то безсумнівно став би засновником можновладного роду. На жаль, воєвода руський не залишив по собі нащадка [6, с. 68-69].

Військову службу Станіслав Гольський розпочав як королівський ротмістр у польсько-московській війні 1577-1582 років за Лівонію і Полоцьку землю. Після цього служив у кварцяному війську на теренах Поділля, беручи участь у боях з татарами. Для недопущення нападу татар на землі Речі Посполитої канцлер Ян Замойський відіслав його у лютому 1583 року для перемовин до господаря Валахії Міхея, а в 1595 році він очолив посольство до Османської імперії. Брав участь у поході 1595 року коронного гетьмана Яна Замойського до Молдавії, коли володарем було посаджено Ієремію Могилу. У 1605 році викупив Підгайці та Козову у Миколи Вольського. Підгайці Станіслав Гольський зробив своєю родинною резиденцією. На час заколоту Зебжидовського (1606-1609 років) проти Сигізмунда III виступив на боці короля. У вирішальній битві під Гузовим 5 липня 1607 року разом з генералом подільської землі Яном Потоцьким командував хоругвою коронного війська.

Здійснив подорожі до Франції, Англії, Іспанії, Італії (1607-1611 рр.). Після повернення до Речі Посполитої у 1612 році командував коронним військом замість хворого коронного гетьмана Станіслава Жолкевського. Виступав гарантом збереження скарбу брацлавського воєводи Стефана Потоцького у Підгаєцькому замку, перевезеного туди Марією Амалією Могилою.

Станіслав Гольський був двічі одружений. Першою його дружиною була Анна Бучацька Творовська, донька Івана Творовського з Бучача. Він став її другим чоловіком. Шлюб був бездітний.

Вдруге одружився з Анною з Потоцьких (1593-1623 рр.), донькою подільського підчашого, кам'янецького каштеляна Андрія Потоцького. Шлюб був бездітним. Подружжя стало фундаторами костелу оо. Домініканців у Чорткові.

Помер Станіслав Гольський у 1612 році і був похоронений у костелі Св. Станіслава міста Чортків [1].

Згідно заповіту, маєтності Станіслава Гольського, по його смерті перейшли до рук його рідного брата Яна Гольського (Jan Golski) (XVI ст. – 1616 р.) – кам'янецького каштеляна [4]. Це, зокрема: Бучач, Підгайці, Чортків. Однак ця власність недовго залишалась у родині [7].

Втрата маєтків родиною Гольських була зумовлена загадковою справою зі скарбами підгаєцького замку, до якої була причетна дружина Яна Гольського – Софія Замеховська.

Після смерті Яна Гольського власницею усього майна стає його вдова Софія Замеховська. На той час припадає і відновлення старої справи про підгаєцькі скарби дружини Стефана Потоцького – Марії Амалії Могили. В 1615 році з турецької неволі повернувся Стефан Потоцький і вирішив повернути коштовності з т. зв. підгаєцького скарбу [15].

В 1618 році Стефан Потоцький зібравши невеликий військовий загін напав на Голгочі і після довгої облоги зайняв двір, а пізніше рушив на Підгайці, зайняв довколишні села і почав регулярну облогу. Софія Замеховська, яка тимчасом повернулася з Любліна і була «притиснута до муру», була змушена піти на угоду з Потоцьким. Уявні підгаєцькі скарби вона оплатила величезною частиною земель, тому що відступила три містечка з замками: Чортків, Бучач, Вербів, а також 23 волості, що належали до бучацького ключа. До того ж була зобов'язана сплатити суму близько 20 тисяч злотих [15].

У галицьких і теребовлянських актах зберігся заповіт воєводи Софії, вже третій раз вдови. У цьому заповіті, датованому у підгаєцькому замку 5 вересня 1635 року, воєводи виразила побажання, аби її тіло було поховане «без жодної святкової помпи» у підгаєцькому костелі, який сама спорудила. З заповіту випливає, що Софія була фундатором трьох костелів (у Воньківцях, Янові та Верешині) і мала намір за життя спорудити четвертий. Далі із заповіту довідуємося, що вона заснувала три шпитали: у Підгайцях, Янові і у Воньківцях. У Підгайцях Софія Замеховська заклала також школу при плебанії [6, с. 91].

Воєводи Софія Замеховська померла у 1635 році, а шість років потому в Підгайцях вже панували Потоцькі [6, с. 90]. Останні володіли Чортковом до 1777 року.

Отож, першим власником Чорткова з родини Потоцьких став Стефан Потоцький (Stefan Potocki, h. Piława Złota) (1568 р. – 05.03.1631 р.) – з 1599 року королівський ротмістр, з 1612 року польний коронний писар, генерал подільської землі, з 1628 року брацлавський воєвода, летичівський, фелінський, люцинський староста [4].

Син Миколи, дворянина і королівського ротмістра та Анни Чермінської. Брат Андрія – кам'янецького каштеляна, Якуба – брацлавського воєводи і Яна – брацлавського воєводи.

Стефан Потоцький був одружений з Марією Амалією Могилою (шлюб від 1606 р.). У шлюбі народилось троє доньок – Катерина, Анна, Софія та четверо синів – Петро, Павло, Януш і Домінік [4].

У 1608 році Стефан Потоцький за королівською згодою zorganizував похід до Молдавії, внаслідок якого, після смерті батька його дружини Марії – Єремії Могили (пом. 1606), а також його брата Шимона, молдавських правителів, було посаджено на трон її брата Костянтина Могили. Коли ж його було повторно вигнано, то Стефан Потоцький у 1612 році знову рушив на Молдавію. Однак був схоплений турками у битві під Саським Рогом і знаходився у турецькій неволі, з якої повернувся у 1615 році [14].

Стефан Потоцький помер у березні 1631 року і був похований у Золотому Потоці. Потоцькі цієї лінії почали використовувати герб Пілява у золотому кольорі і звідти пішла назва лінії «Золотої Піляви», пізніше також названої «Примасівська» [4].

Наступним власником замку та міста став син Стефана Потоцького – Павло Потоцький (Paweł Potocki, h. Piława Złota) (XVII ст. – 1674/1675 р.). З 1649 року королівський дворянин, з 1674 року кам'янецький каштелян, історик. У Чортківському замку він влаштував свою постійну резиденцію, де мешкав з сім'єю [11, с. 174].

У 1655 році Павло Потоцький [11, с. 174], внаслідок чотирьох днів облоги [3, с. 15] яку здійснювали козацько-московські війська Хмельницького та Бутурліна, разом з родиною потрапив у неволю, з якої був визволений через тринадцять років. Замок у Чорткові був здобутий [11, с. 174].

Павло Потоцький був одружений двічі. Першою дружиною стала Ельжбета Ярмолінська; у шлюбі народився син Йозеф Станіслав Потоцький. Друга дружина Павла Потоцького – Елеонора Солтиков (шлюб перед 1661 р.). У подружжя народилось семеро синів – Олександр Ян, Теодор, Стефан, Якуб, Міхал, Петро, Домінік та дві доньки – Ельжбета і Анна [4].

Після смерті Павла Потоцького Чортків разом із замком успадкував його син Стефан (Stefan Potocki, h. Piława Złota) (1665 р. – 05.05.1730 р.). Галицький підкормчий, з 1703 року – коронний крайчий, з 1710 року коронний референдаж, з 1724 року поморський воєвода, а з 1726 року – мазовецький, львівський староста у 1726-29 роках, коронний маршалок надвірний з 1726 року, черкаський і теребовлянський староста.

У 1715 році був відзначений Орденом Білого Орла [13].

Стефан Потоцький був тричі одружений. Перший шлюб (XVII ст.) із Уршулою Бегановською завершився народженням доньки Уршули. Шлюб завершився розлученням. У наступному шлюбі (від 1696 р.) із Констанцією Донхофф народилося двоє синів – Йоахім та Ігнацій. Третій шлюб (від 1711 р.) з Терезою Контською був бездітний.

Помер Стефан Потоцький 5 травня 1730 року у Львові [4].

Наступним власником Чорткова і замку став син Стефана Потоцького – Йоахім Потоцький (Joachim Potocki, h. Piława Złota) (≈1700 р. – 1764 р.). Львівський староста у 1729-54 роках, з 1745 року полковник коронної артилерії, з 1750 року генерал майор коронних військ, генерал лейтенант коронних військ з 1754 року, генеральний комендант фортець.

Перед 1748 роком Йоахім Потоцький одружився з Євою Каневською. У подружжя народилось четверо доньок – Христина, Маріанна, Францішка, Констанція та син – Вінцентій Гавел Потоцький [4].

Помер Йоахім Потоцький у 1764 році. У домініканському костелі м. Чорткова знаходиться таблиця (з давнього костелу), яка увіковічне поховання його серця, з наступним написом: *Богу Всемогутньому, дякуючи Його невимовній щедрості і в пошані до Нього, залишив власне серце біля вітара св. Теофіла Мученика, Йоахім Потоцький. Генеральний комендант фортеці в Кам'янці, оборонець Поділля в Україні, генерал губернатор, ротмістр військ коронних кінної артилерії, спадкоємець Чорткова. Ясновельможна Єва Потоцька з роду Каневських, його кохана дружина, пожертвувала в дар його серце, яке тут спочиває в урні. Подорожній зупинись, пам'ятай (переклад о. Олександр Лукашук ofm)* [9, с. 110].

Після смерті Йоахіма Потоцького чортківські маєтності перейшли до рук його сина Вінцентія Гавела Потоцького (Wincenty Gaweł Potocki, h. Piława Złota) (XVIII ст. – перед 1789 р.) – великого цісарського ротмістра.

Від 1787 року був одружений з Анною Міцельською.

Донька Йоахіма Потоцького Францішка вийшла заміж за Станіслава Костку (?) Садовського, і таким чином частина Чорткова опинилася в руках його родини [8, с. 87]. Виходячи з інформації, яку знаходимо у книзі М.Сцісляка та у документах «Про продаж маєтків» [2], можна припустити, що Станіслав Садовський придбав Чортків у Вінцентія Гавела Потоцького. Таким чином у 1777 році місто Чортків і замок змінили своїх власників.

Наступним власником замку став Ієронім Садовський (Hieronim Sadowski) (р.н.н. – 1861 р.) – син Станіслава і Францішки з Потоцьких. Заможний власник, спадкоємець частини подільського спадку Потоцьких і колекціонер, заповітом від 1854 року передав весь свій маєток (передусім фільварки в Чорткові – Вигнанці та Старому Чорткові) [10, с. 117] на користь харитативної фундації, із вимогою довічного утримання для своєї сестри Теклі Садовської (пом. 1862 р.), а також племінниці Марії з Трембінських Борковської (пом. 1879 р.) [8, с. 87-88].

Акт фундації ім. Ієроніма Садовського був формально складений тільки 10.VIII 1894 р., через десятки років по смерті сестри і племінниці фундатора [10, с. 118].

Таким чином, Ієронім Садовський став останнім господарем замку та міста, і останнім чоловічим нащадком лінії Садовських. Із його смертю, твердиня міста завершила свою величну історію і поступово руйнувалась.

Дану статтю вдалося доповнити новими фактами про власників чортківського замку і скласти цілісну картину стосовно переходу власності чортківських маєтностей. Головним чином, до історії спорудження та функціонування замку в Чорткові були приналежні три родини – Гольські, Потоцькі та Садовські. Попри те, що вдалося заповнити ряд існуючих прогалів у історії власників замку, однак, на сьогоднішній день, виник ряд нових питань, котрі потребують подальшого дослідження.

Список використаних джерел та літератури

1. Гольський Станіслав // – [Електронний ресурс]: http://uk.wikipedia.org/wiki/Гольський_Станіслав
2. Про продаж Чорткова Вінцентієм Потоцьким Станіславу Садовському. – Центральний державний історичний архів у Львові. – Ф. 146. – Оп. 86. – Од. зб. 1899. – Арк. 230-240.
3. Czołowski A. Dawne zamki i twierdzy na Rusi Halickiej. – Lwów, 1892. – 70 s.
4. Genealogia Dynastyczna // – [Електронний ресурс]: <http://www.jurzak.pl>
5. Hecht G. Czortków // Ziemia. Dwutygodnik krajoznawczy ilustrowany. Organ Polskiego Towarzystwa krajoznawczego. Z naszych krajobrazów. – Warszawa, 15 czerwca 1926. – s. 185-188.
6. Łoziński W. Prawem i Lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w peirwszej połowie XVII wieku. Wojny prywatne. – We Lwowie, 1904. – Т. II. – 560 s.
7. Niesiecki K. Herbarz Polski. – W Lipsku, 1839. – Т. IV. – 468 s.
8. Ostrowski Jan K. Czortków. Wiadomości na temat miasta i jego zabytków // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Ruskiego. – Kraków, 2009. – 85-89 s.
9. Ostrowski Jan K. Kościół p.w. św. Stanisława biskupa i męczennika oraz klasztor dominikanów w Czortkowie// Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Ruskiego. – Kraków, 2009. – 91-116 s.
10. Ostrowski Jan K. Zakład SS. Miłosierdzia w Czortkowie// Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Ruskiego. – Kraków, 2009. – 117-122 s.
11. Rąkowski G. Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej. Cz. 1. – Pruszków, 2005.

-
12. Ściślak M. Czortków w latach 1522-1946. – Wrocław, 1993 // . – [Электронный ресурс]: <http://chortkiv.net/our-history/history-chortkiv/69-zamek-w-czortkowie>
  13. Stefan Potocki // . – [Электронный ресурс]: [http://pl.wikipedia.org/wiki/Stefan_Potocki_\(marszałek_narodowy_korony\)](http://pl.wikipedia.org/wiki/Stefan_Potocki_(marszałek_narodowy_korony))
  14. Stefan Potocki // . – [Электронный ресурс]: [pl.rodovid.org/wk/Osoba: 214106](http://pl.rodovid.org/wk/Osoba:214106)
  15. Wojewodzina Golska // . – [Электронный ресурс]: <http://www.epubbud.com/read.php?g=D2CAJGFT&p=51>

Татьяна Олейник

магистр истории, магистр архитектуры, соискатель кафедры древнего мира и средних веков Харьковской национальной университета им. В.Н. Каразина г. Харьков

Т.Н. «РИМСКАЯ ЦИТАДЕЛЬ» В СИСТЕМЕ ФОРТИФИКАЦИИ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО – ВИЗАНТИЙСКОГО ХЕРСОНА IV в. до н.э. – XI в.

В данной статье предпринята попытка дать краткий очерк фортификации и т.н. «цитадели» в системе оборонительных сооружений Херсонеса Таврического-Византийского Херсона, и, в частности, показать степень влияния рельефа местности на конфигурацию внешней линии обороны, которая, в свою очередь, тесно взаимосвязана с внутренней регулярной планировкой города.

Ключевые слова: Херсонес-Херсон, цитадель, регулярная планировка, оборонительные сооружения, башня, куртина, протейхизма, перибол, рельеф.

За предыдущие сто с лишним лет исследования Херсонеса, в разное время и на разных этапах исследования, было написано много трудов, посвященных как его фортификации [6, с. 101-132; 7, с. 270-271; 8, с. 248-249; 11, 213 с.; 13, с. 59-104; 14, с. 20-23; 15, с. 5-104; 16, с. 75-119; 26, с. 99-104; 30, с. 37-81; 34, с. 7-29; 35, с. 63-68], так и пространственной организации [12, 424 с.; 25, 275-301; 27, 22 с.; 28, с. 62-67]. Данная статья – это некое краткое их обобщение, затрагивающее вопросы взаимосвязи между рельефом и хронологией фортификации т.н. «цитадели» в системе оборонительных сооружений города с регулярной планировкой, каковым являлся Херсонес.

Возведение основной городской линии укреплений Херсонеса Таврического приходится на вторую половину второй четверти IV в. до н.э. – не позднее середины IV в. до н.э. [28, с. 63; 12, с. 167], о чем свидетельствуют материалы ранних некрополей на Северном берегу, у театра и в северо-западном районе, а также ряд закрытых археологических комплексов в юго-восточном районе [12, с. 167].

По мнению некоторых исследователей, эта линия обороны была не только основной, но и единственно возможной. Так, А.Л. Бертъе-Делагард пишет, что «общность обороны города, все ее протяжение было задумано ... сразу, так как ни в чем не видно существенных колебаний или изменений, а главное, все так хорошо пригнано к условиям местности, что и не могло быть иным, отвечая вполне одной цельной идее. Не будь остатков ограды, ее можно было бы начертить близко к найденному, руководствуясь топографией местности» [11, с. 28; 12, с. 169]. Его поддержали Л.В. Марченко [27, с. 9] и А.В. Буйских [12, с. 167, 169], однако И.А. Антонова отстаивает противоположную точку зрения. По ее мнению, нынешний облик оборонительной системы – результат многократных преобразований и изменений [4, с. 10; 12, с. 169].

И, несмотря на то, что местоположение отдельных узлов обороны все еще является спорным [12, с. 167, 169], в целом можно согласиться с заключением А.Л. Бертъе-Делагарда о том, что именно «топографией местности» [12, с. 169; 11, с. 128] (т.е. рельефом) были определены очертания оборонительной системы города, заложенной не позднее конца второй четверти IV в. до н.э. (рис. 1), а те, в свою очередь, образовали вместе с застройкой внутренних кварталов города единый градостроительный ансамбль, согласно единому градостроительному плану (рис. 2) [28, с. 67; 12, с. 167, 169, 179; 27, с. 9].

Единственными исключениями из вышеизложенного положения «о неизменности» линии обороны можно считать юго-восточный район, где располагается порт, (к которому сначала пристраивается цитадель, а затем – дополнительная линия укреплений, вызванная отступлением береговой линии в сторону Карантинной бухты) [4, с. 18; 12, с. 169; 19, с. 45], и крайняя северо-западная оконечность городища [12, с. 169].

«В топографическом отношении» город делился на верхний и нижний уровни [25, с. 275-276]. «Верхний» город состоял, в основном, из жилых кварталов, в нижней части города находились портовый район и укрепленный четырехугольный участок неправильной формы, называемый «цитаделью» (рис. 1, 2). Сам термин «цитадель» был применен по отношению к этому объекту еще А.Л. Бертъе-Делагардом: «... на юге города образовалась как бы отдельная крепостца из 18, 19, 20 и 21 куртин, с прилегающими к ним башнями».

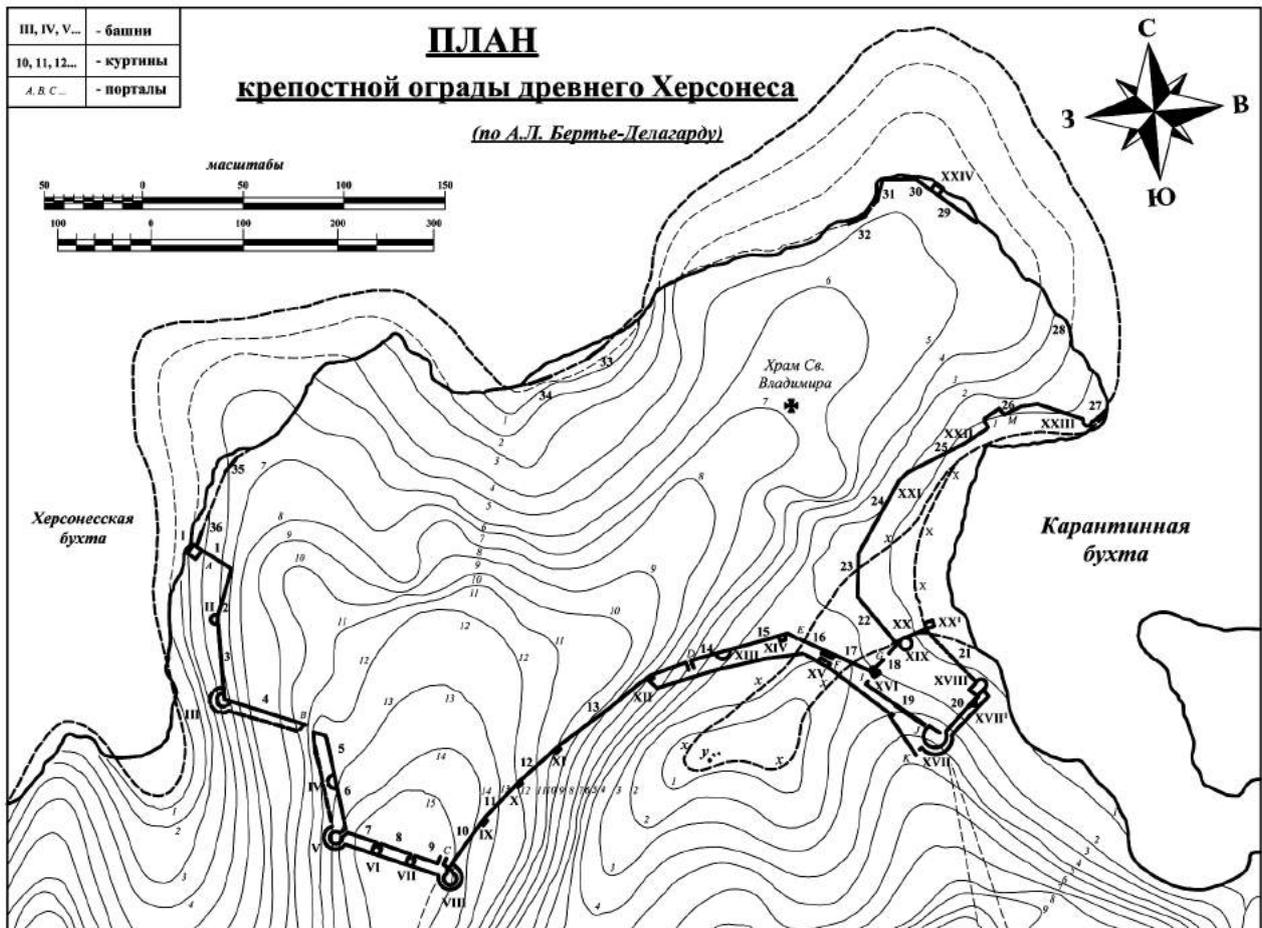

Рис. 1. План крепостной ограды древнего Херсонеса (по А.Л. Бертье-Делагарду)

В этой крепостце или цитадели, судя по смыслу всего и находкам римских надписей, я полагаю, был преторий, размещался римский и вообще императорский гарнизон и жили разного наименования начальники крепости. Понятна причина, почему все это замкнулось в особую цитадель...» [11, с. 145-146], «в некотором смысле, но только по отношению гарнизона к населению, можно признавать цитаделью южную часть ограды (куртины 18, 19, 20 и 21)...» [11, с. 148]. Время ее появления относят к эллинистическому периоду [12, с. 170]. По мнению, И.А. Антоновой и С.Б. Сорочана, своим появлением цитадель обязана, вероятнее всего, обострению военного конфликта Херсонеса со Скифским царством, имевшему место во второй половине – конце III в. до н.э. (именно к этому времени относится строительство значительной части ее укреплений: XVII, XVII¹, XIX-я башни, 19, 20, 21-я куртины) (рис. 4) [33, с. 513-514, 529; 12, с. 170; 19, с. 51; 6, с. 49].

Площадь данного участка городища, по разным подсчетам, составляет от 0,4 до 0,9 га [21, с. 157; 20, с. 73; 19, с. 46; 9, с. 36; 38, с. 61; 29, с. 91; 18, с. 45; 1, с. 10; 3, с. 25]. Он имеет форму неправильного четырехугольника, однако довольно близкую к прямоугольной, со сторонами приблизительно 90×45 м [20, с. 73; 33, с. 526] и расположен на самом низком – и, поэтому, самом трудном для организации обороны участке побережья Карантинной бухты. Иособенно хорошо он простреливается с находящегося рядом Девичьего холма, что, несомненно, было принято во внимание его строителями [20, с. 73; 6, с. 118-121; 21, с. 156-157; 19, с. 45-46].

По всему периметру Цитадель обнесена куртинами 18, 19, 20, 21, в разные периоды соединявшими между собой башни XVI, XVII, XVII¹, XVIII, XIX, XX, XX¹, XXI (рис. 4) [11, с. 145; 15, с. 33-97; 10, с. 45-52; 33, с. 512-529; 21, с. 157; 6, с. 118-121; 19, с. 46-47; 8, с. 248-249; 9, с. 35-39; 17, с. 215].

В середине – конце III в. до н.э. оборонительные стены 19, 20, 21 [8, с. 248-249; 6, с. 120] были пристроены к 18 куртине (датируемой IV в. до н.э.) [6, с. 114], замыкавшей оборону юго-востока городища вместе с фланговыми башнями XVI и XIX, круглыми в плане. На этом этапе существования 18 куртины ее длина составляла 45 м, восточное ее окончание упиралось в башню XIX (датируемую IV в. до н.э.), которая была частично разобрана в III в. до н.э. при возведении оборонительных сооружений (с внутренней стороны цитадели от башни сохранился только нижний ряд кладки) [20, с. 73; 6, с. 117]. До начала возведения цитадели XVI башня (датируемая также IV в. до н.э.) [6, с. 128], обращенная своей окружностью к напоольной стороне

городища, была крайней, фланговой. Но, после пристройки к ней 19 куртины с южной стороны, основная часть башни оказалась внутри цитадели, и потому она утратила роль фланговой [20, с. 74-75; 33, с. 512-514]. Теперь ее стратегические функции перешли круглой XVII башне (т.н. «башне Зенона») [33, с. 512-514].

Ширина 19 куртины, соединяющей XVI и XVII башни, колеблется от 2,5 м на северном фланге – до 3,5 – на южном, длина достигает 92 м, поэтому она является самой протяженной из оборонительных стен Херсонеса [6, с. 121; 20, с. 75]. До недавнего времени возведение этой куртины было принято относить к середине – второй половине III в. до н.э. [33, с. 514]. И.А. Антонова и В.М. Зубарь выделяли в строительстве куртины шесть периодов, относя появление первой стены к эллинистическому времени, а второй – к римскому [9, с. 37; 19, с. 75]. Однако последние исследования 19 куртины, проводившиеся в рамках реставрационных работ, под руководством В.Г. Самойленко в 2008 г. показали, что она насчитывает четыре строительных периода. Первый строительный период приходится на середину IV в. до н.э., а второй – на 80–70 гг. III в. до н.э. [30, с. 46-48]. Причем, стена первого периода относится не к укреплениям цитадели, а к линии более ранних оборонительных сооружений, и в последней четверти IV в. до н.э. была разобрана (сохранилось более пяти рядов) [30, с. 46-47, 43], но, при этом, она соединялась с первой стеной 20 куртины, видимо, также входившей в состав оборонительной линии середины IV в. до н.э. [30, с. 46].

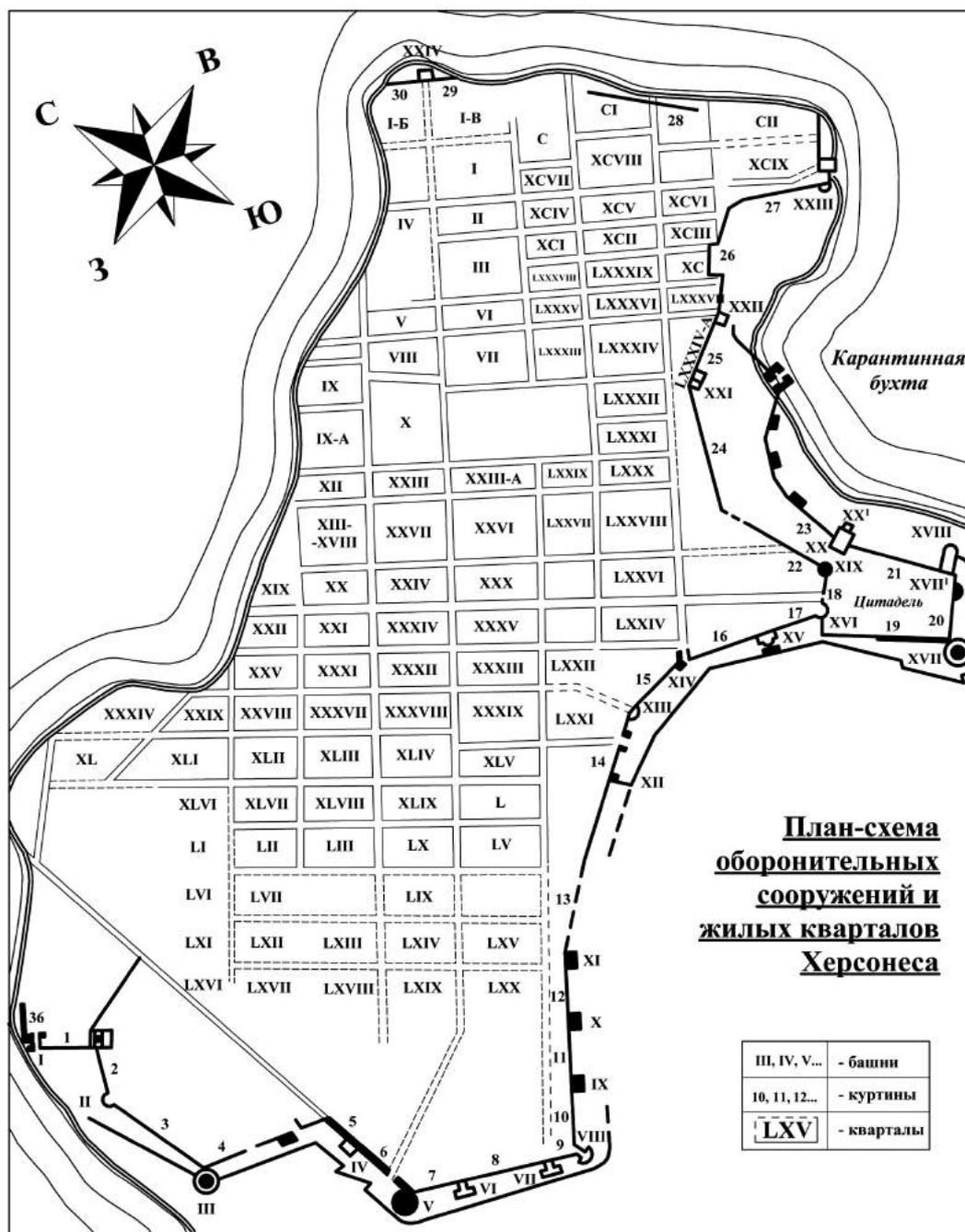

Рис. 2. План-схема оборонительных сооружений и жилых кварталов

XVII башня, к которой примыкает 19 куртина с юго-запада, состоит из первоначального эллинистического ядра (имеющего 8,5 м в диаметре), датируемого серединой-второй половиной III в. до н.э., окруженного тремя более поздними кольцами утолщения, и насчитывает пять строительных периодов [34, с. 7-29]. Первое кольцо (толщиной 1,7 м) появилось приблизительно на два века позже сооружения ядра башни, судя по вертикальным сейсмическим трещинам, после землетрясения [33, с. 520; 20, с. 76].

Куртина 20 насчитывает пять рядов оборонительных стен, пристроенных друг к другу поочередно с напольной стороны, первая и вторая из которых, как и в 19 куртине, относятся, соответственно, к середине IV в. до н.э. (первый период) [30, с. 46], и к середине – второй половине III в. до н.э. (второй период) [15, с. 72-73].

На северо-востоке куртины 20 возвышалась боковая полукруглая древнегреческая башня XVII¹ (около 5 м в диаметре), сложенная в переплет со второй стеной 20 куртины и, принадлежавшая к той же оборонительной системе, что и ядро XVII башни середины – второй половины III в. до н.э. [15, с. 74]. Башни XVII¹ и XIX относились почти к одному и тому же периоду, но, все же, XVII¹ была построена позже [15, с. 77]. Обе они были приморскими, но XVII¹, кроме того, была ориентирована полукруглым боком на юго-восток, в сторону степи, откуда ожидался противник (рис. 4) [15, с. 77; 32, с. 683].

И, наконец, с северо-востока, со стороны Карантинной бухты цитадель ограждала 21 куртина, которая брала начало у XIX башни, и просуществовала на этом месте до конца II – начало III вв., когда была разобрана и перемещена ближе к Карантинной бухте [23, с. 28; 6, с. 117; 20, с. 73-74; 33, с. 527].

Место для возведения цитадели было выбрано не случайно. Этот выбор решал сразу несколько важных проблем, как стратегических так и экологических. Во-первых, было обеспечено прикрытие с суши наиболее уязвимого юго-восточного угла обороны, где располагался военный порт [33, с. 514]. Во-вторых, была осуществлена реорганизация войска с целью формирования постоянного гарнизона, командование которого могло дислоцироваться именно на территории цитадели [12, с. 170; 19, с. 51; 6, с. 49]. И, наконец, организовано блокирование потока грунтовых наносов со стороны трехкилометрового тальвега, выходившего к Карантинной бухте, что предотвратило ее обмеление (рис. 3) [4, с. 19; 28, с. 65-66; 33, с. 514-515].

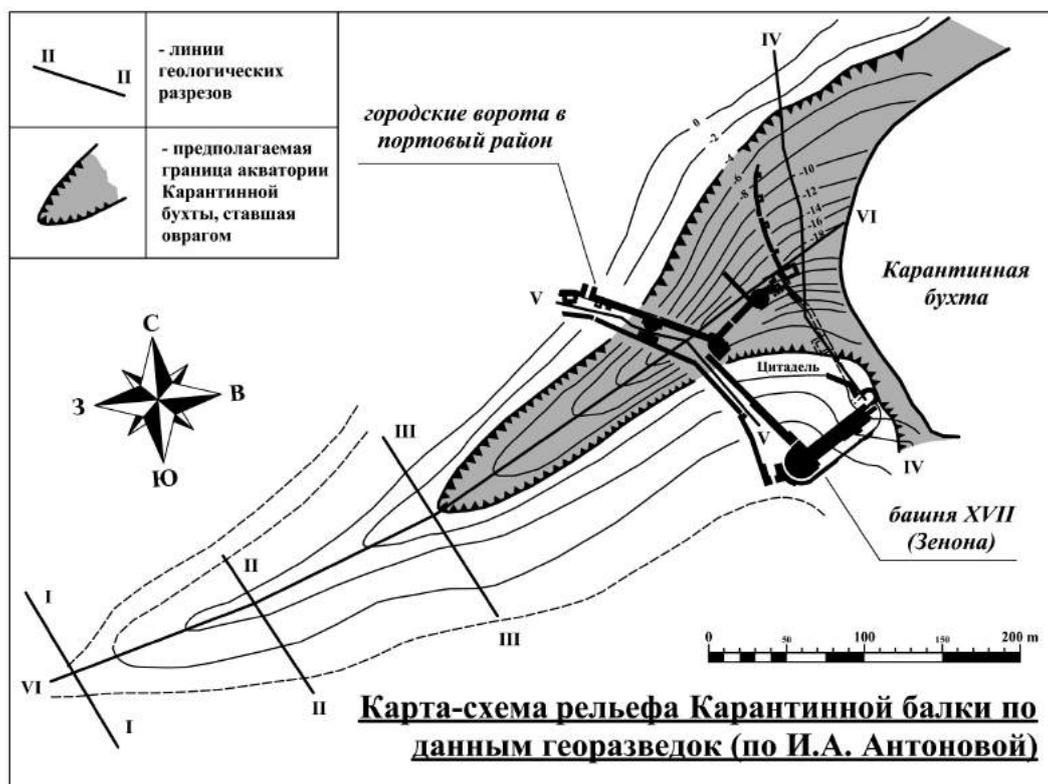

Рис. 3. Карта-схема рельефа Карантинной балки по данным георазведок (по И.А. Антоновой)

Гарнизон, представители которого (его главнокомандующие) размещались в цитадели, вероятнее всего состоял из наемников, которые не являлись гражданами Херсонеса, и, соответственно, не имели прав на владение недвижимостью в городе «по роду своих занятий и происхождения» [12, с. 170]. По мнению А.В. Буйских, в пользу непрерывного присутствия в городе определенного формирования, состоявшего из людей, не имеющих отношения к повседневной жизни горожан, свидетельствует уже сам факт его обособленного размещения за чертой города [12, с. 170].

Херсонес имеет регулярную ортогональную планировку, типичную для градостроительства классического периода в общем, и Гипподамовой школы, в частности [28, с. 64-65]. Внутренняя городская планировка Херсонеса, вместе с оборонительными сооружениями, составляла единый градостроительный ансамбль [12, с. 179; 28, с. 66], что являлось отличительной особенностью городов с Гипподамовой планировкой [12, с. 167, 169]. Для цитадели, как и для Херсонеса в целом, была характерна регулярная планировка внутренней застройки [12, с. 225-226], тесно взаимосвязанная с внешними оборонительными стенами. Более того: именно оборонительная система, возведенная еще в эллинистическое время, диктовала ограничения для внутренней застройки на протяжении ее дальнейшей истории (римский период и средневековье). Что особенно ярко проявилось, когда встал вопрос о размещении римского военного контингента в уже существующих «эллинистических» границах. Недостаток свободного пространства сказывался на наличии некоторых необходимых помещений. Так, на территории цитадели до сих пор не найден ряд объектов (например, госпиталь и табуларий) [33, с. 536], характерных для военных лагерей римского времени [12, с. 225-226] (хотя ее нельзя считать лагерем в строгом смысле этого слова).

По наблюдению Кларка Хопкинса и Генри Томпсона Роуэлла, с которым соглашается и А.В. Буйских, лишь в редких случаях более поздняя застройка получает «полную адаптацию основного планировочного принципа римского лагеря» в условиях уже существующей застройки (к таким относится, в частности, Дура-Европос) [37, р. 203; 12, с. 226].

Так как основным определяющим фактором при возведении объектов фортификации всегда являлся рельеф [28, с. 63], – все наиболее значительные перестройки цитадели (как в римский период, так и в средние века) были обусловлены, прежде всего, постоянными изменениями рельефа местности, главным образом, смещением береговой линии [6, с. 117; 20, с. 73]. Самые кардинальные изменения укреплений цитадели относятся к римскому времени, концу II – началу III вв.: происходит перестройка линии обороны по всему ее восточному флангу, вызванная упомянутым выше отступлением береговой линии Карантинной бухты (появляются XVIII, XX, XXI башни и 18, 21-я куртины) (рис. 4, 5) [33, с. 525-528, 523; 15, с. 79].

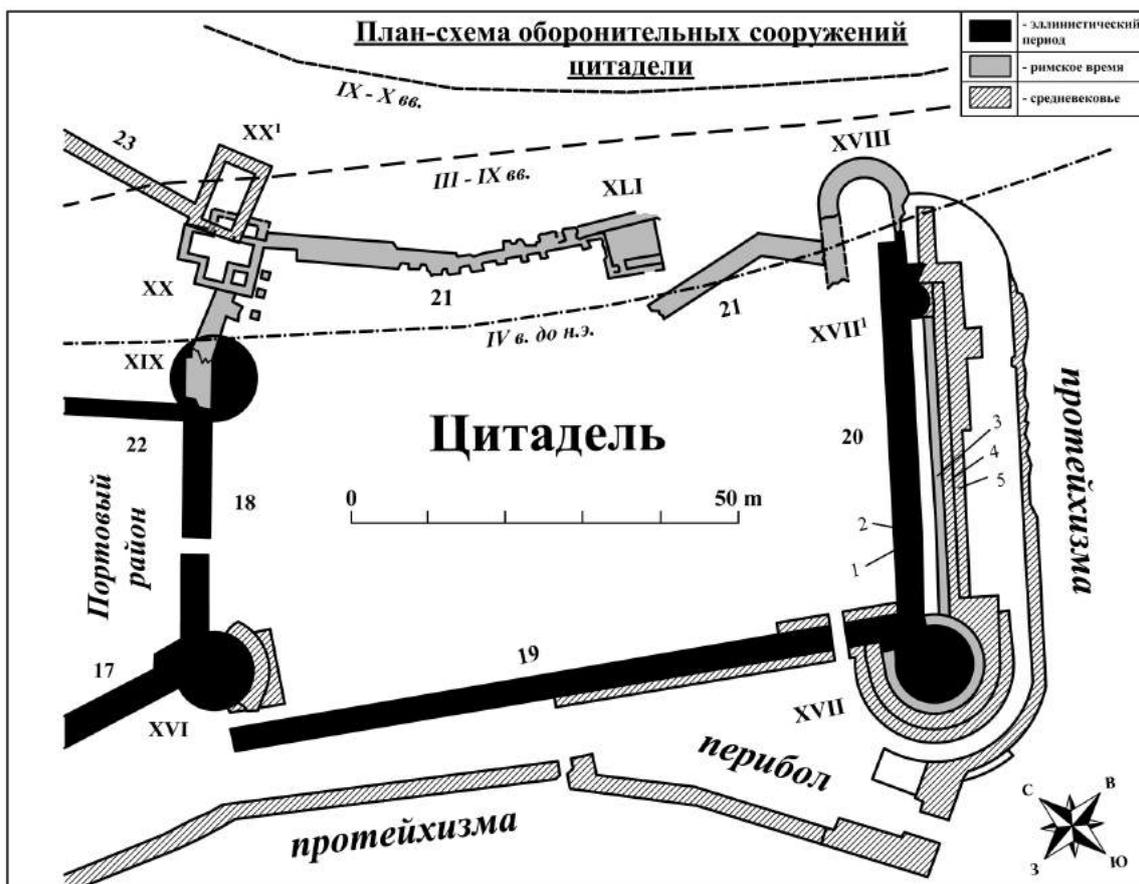

Рис. 4. План-схема оборонительных сооружений цитадели Херсонеса

Предположительно, в конце II – начале III в. 21 куртина была перенесена на 10-12 м ближе к Карантинной бухте [23, с. 28; 33, с. 527; 6, с. 117]. В связи с этим 18 куртина получила двенадцатиметровую пристройку в сторону Карантинной бухты, где вместо разобранной круглой XIX башни в конце II – начале III вв. была сооружена новая XX башня, крестовидная в плане, просуществовавшая до XI в. [23, с. 28; 20,

с. 73; 33, с. 527]. От XX башни брала начало новая 21 куртина, «перенесенная» на это место в конце II – начале III в., которая, как и ее эллинистическая предшественница, ограничивала цитадель с северо-востока [23, с. 28; 6, с. 117; 20, с. 73]. Но, все же, эллинистическая 21 куртина не была разобрана полностью, ее отдельные участки были включены в более поздние постройки: римские термы конца II – начала III в. [6, с. 117; 20, с. 74; 33, с. 532-533] и средневековый храм базиликального типа конца IX в. [21, с. 190; 33, с. 534, 537-538]. С тыльной стороны новая, римская, 21 куртина, очевидно, имела глухую разгрузочную (?) аркаду, от которой сохранился нижний ряд кладки опор. По предположениям И.А. Антоновой, подобный конструктивный прием был необходим для облегчения веса куртины, сооруженной на намывном прибрежном грунте [20, с. 74].

Приблизительно по центру, с внутренней стороны, к 21 куртине пристроена прямоугольная башня ХLI. Вероятно, это было сделано не ранее III в., с целью повышения обороноспособности данного участка крепостных стен [33, с. 525-526]. И, вероятно, с той же целью, на северо-восточном фланге 20 куртины была выстроена (взамен полукруглой башни XVII¹) полукруглая же башня XVIII, толщиной 2,5 м и диаметром 10,5 м [15, с. 78]. Но, если башня XVII¹ была «обращена полукругом к юго-востоку» [32, с. 683], то башня XVIII – на северо-восток. К.Э. Гриневиц склонен относить возведение XVIII башни к римскому времени [15, с. 79], и объясняет ее строительство, по аналогии с соседними 18 куртиной и XIX, XX, XX¹ башнями, именно отступлением береговой линии Карантинной бухты [15, с. 77]. В пользу этой гипотезы говорят и результаты раскопок, проведенных на этом участке К.К. Косюшко-Валюжиничем в 1897 г: «в шести саженях от воды, которая образовала здесь полосу несомненно наносного отлогого берега, обнаружено основание полукруглой башни...» [22, л. 4] (рис. 5). Однако по поводу ее датировки римской эпохой К.Э. Гриневиц делает веское замечание: «...всякая башня должна выступать из линии обороны. Только в этом случае она будет выполнять свое назначение. В данном же случае только по отношению к стене первой и второй она является выступающей из линии обороны» [15, с. 79]. (Это тонкое наблюдение представляется чрезвычайно важным, так как в римское время 20 куртина получает дополнительную стену, третью по счету, которую опять пристраивают с напольной стороны (рис. 4) [15, с. 73-77, 79].) Появилась башня XVIII, скорее всего, в II–III вв. И просуществовала, как минимум до XI в., когда была разобрана, и рядом с ней выстроили новую, прямоугольную башню XVII¹ [33, с. 523].

Рис. 5. План-схема юго-восточных оборонительных сооружений Херсонеса (по И.А. Антоновой)

В первые века н. э. в Херсонесе прослеживается тенденция к усилению оборонительного строительства по всему периметру города, но, в основном, за счет укрепления отдельных участков путем надстройки

дополнительных ярусов и поясов (ярким примером могут служить куртина 20 и башня XVII в Цитадели). Отличительными особенностями Херсонеса, по сравнению с другими крупными центрами Северного Причерноморья, являются отсутствие казематированных куртин, имевших место, например, в Ольвии и Пантикапее уже в эллинистическое время [36, с. 160] и наличие (прогрессивного – по тем временам) устройства протейхизмы и перибола [25, с. 299]. Утверждение, что в эпоху античности протейхизма в городе отсутствовала было пересмотрено И.А. Антоновой [24, с. 161; ср.: 6, с. 123-126; 33, с. 503-504; 32, с. 985], и в ходе исследований выяснилось, что протейхизма в Херсонесе появилась еще на рубеже I-II вв. н.э. [32, с. 683].

Что же касается местного гражданского строительства в этот период, то присутствие римского военного контингента не наложило на него ощутимого отпечатка (в Херсонесе не наблюдается ряда общественных зданий и сооружений, присущих римской архитектуре (форумов, цирков, колонн, фланкирующих улицы), не практикуется строительство многоэтажных жилых домов) [25, с. 299-300]. И в целом, за исключением цитадели, на территории городища не происходит никаких существенных изменений [25, с. 299-300].

В византийский период на территории Цитадели дело ограничилось сравнительно небольшими перестройками. Так, V в. к башне XVII прибавилось второе кольцо утолщения (возможно, это произошло в годы правления Зенона Исаврийца (474-491 гг.)) [33, с. 520].

В постюстиниановское время на юго-восточном участке обороны Херсонеса были надстроены в высоту передовые стены напротив 19-16 куртин, до башни XII, возможно, и далее в западном направлении, вдоль протейхизмы по верху был устроен проходной помост на консолях [32, с. 683]. Примерно в это же время или несколько позже (в V-VI вв.) XVI башня получила наклонный пояс утолщения со стороны перибола [32, с. 683; 6, с. 128], куртина 20 – четвертую стену с напольной стороны (VI в.) [6, с. 128; 32, с. 683], а 19 куртина – дважды надстроена в высоту [32, с. 683] (соответственно, третий ее строительный период датируется V в., а четвертый – VI-VII вв. [30, с. 47-48]).

В IX-X вв. в Херсонесе наблюдается определенный подъем фортификационного строительства: оборонительная линия городища подверглась существенным перестройкам, касавшимся, прежде всего, протейхизмы. Это проявилось в утолщении существующих передовых стен (с 1 – до 2,8-3 м) и возведении новых, расширении перибола и застройке прежней римской военной дороги – помериума (romaeium, pomerium), проходившей с тыльной стороны куртин, – так как в ней отпала необходимость в виду строительства сплошной линии протейхизмы [5, с. 8-9; 24, с. 153; 32, с. 985, 992; 6, с. 124]. (Запрет на какие-либо пристройки с тыловой стороны оборонительных стен формально действовал в Византии до XI в., однако он не соблюдался, о чем свидетельствуют рекомендации, адресованные стратигам, предписывавшие последним, следить, чтобы не застраивали хотя бы ворота [31, с. 177, II. 32]). Причем, на юго-восточном участке, куда входит и цитадель, линия обороны была надстроена на новом, повышенном несколько метров относительно предыдущего, уровне рельефа [6, с. 128; 28, с. 65-66; 33, с. 527-528]. Это было вызвано необходимостью, связанной с упомянутым ранее природным явлением, заключавшемся в наплыве грунтовых масс со стороны соседнего оврага (глубина которого достигала 18 м, а протяженность 3 км) (рис. 3), приведшим к тому, что протейхизма с наружной стороны оказалась занесена землей почти до верха [32, с. 994-995]. По этой причине наиболее масштабные работы были осуществлены в районе 19, 20 куртин и их протейхизмы [32, с. 992-993].

В частности, сооружение третьего кольца утолщения XVII башни, после чего ее диаметр достиг 23 м, приходится, по одним данным, – на VIII-IX вв. [33, с. 520], по другим – на IX-X вв. [6, с. 128; 32, с. 992-993]. Оно повлекло за собой перестройку протейхизмы напротив 19 и 20 куртин, и сооружение клавикуллы и ворот напротив башни XVII. В IX-X вв. к 20 куртине пристраивается пятая стена с напольной стороны [6, с. 128; 32, с. 992-993].

В X-XI вв. была надстроена куртина 18, на участке от XVI башни до проема калитки в центре куртины, и получила третий ярус стены между калиткой и XX башней [6, с. 106-128; 32, с. 992-993]. Не ранее XI в. была разобрана башня XVIII, и рядом с ней выстроили новую, прямоугольную фланговую башню XVII¹, которая, как и прежняя башня XVII¹, снова была обращена на юго-восток [33, с. 523; ср.: 32, с. 683; 5, с. 8-9; 6, с. 116, 123, 128] (Рис. 4).

Еще одним из наиболее поздних (по времени сооружения) среди фортификационных объектов цитадели, сохранившихся на сегодняшний день, была прямоугольная башня XX¹, возведенная не ранее XI в. (частично – на развалинах башни XX), в связи со строительством дополнительной линии береговых укреплений в портовом районе, вызванным очередным «приростом» суши со стороны Карантинной бухты [23, л. 28-29]. Новая линия обороны соединялась с цитаделью посредством 23-ей куртины, примыкавшей со стороны порта к башне XX¹. К.К. Косцюшко-Валюжинич склонен объяснять подобные изменения разрушением крестообразной башни и береговых стен в результате осады и штурма города. Видимо, херсонеситы воспользовались этим как поводом, чтобы осуществить давно назревавшую прирезку территорий к портовому району, попутно сведя к минимуму площадь береговой полосы – из стратегических соображений. Что иначе могло вызвать такие значительные работы, при которых для возведения новых стен и башен

оказалось возможным, как это всегда делалось раньше, воспользоваться, как надежными фундаментами, старыми городскими стенами» [23, л. 28-29]? (Рис. 5.). Интересно также, что при раскопках в южном углу башни XX¹ был обнаружен камень с высеченным крестом. К.К. Косцюшко-Валюжинич предположил, что в христианскую эпоху в Херсонесе при сооружении храмов и других общественных построек было принято совершать закладку камней с изображением креста [23, л. 29].

Таким образом, подводя некоторые итоги почти двухтысячелетней практики оборонительного зодчества на территории цитадели Херсонеса Таврического-Византийского Херсона, стоит отметить некоторые немаловажные ее строительные особенности.

Прежде всего, необходимо внести некоторое уточнение в одно весьма ценное наблюдение К.Э. Гриневича о том, что, тогда как на 16, 17 и 18 куртинах происходило наращивание строительных слоев, в основном, в вертикальном направлении, то на 20 куртине имела место пристройка дополнительных стен по горизонтали, в толщину, с напольной стороны. Возможно, подобное явление объясняется не только тем, что, в силу своего расположения, именно данный участок обороны (XVII, XVII¹, XVIII башни и 20 куртина) на протяжении всей истории Херсонеса первым встречал нападавшего со стороны суши противника, и потому был самым ответственным и уязвимым, как писал К.Э. Гриневич [15, с. 79]. Но и тем, что 20 куртина – это, возможно, единственное место в Херсонесе, наиболее удобное для ведения одновременной перекрестной атаки, как с моря, так и с суши, потому как перед приморской 21 куртеной негде было разместить осадную технику, что довольно тонко подметил еще А.Л. Бертъе-Делагард (рис. 1, 2) [11, с. 165]. Вот почему все перестройки с целью усиления обороноспособности сводились здесь не к повышению уровня стен, а к их утолщению [15, с. 79].

Несмотря на то, что цитадель встраивалась в город, изначально имевший регулярную планировку, проектировщики сумели максимально учесть особенности рельефа местности, чтобы сочетать его со стратегическими потребностями своего времени. Причем этот баланс между застройкой и рельефом постоянно поддерживался и корректировался, с учетом малейших природных изменений последнего. Так, если в IV в. до н.э. при сооружении городища греческими колонистами, рельеф диктовал трассировку общегородской внешней линии обороны, и необходимость сооружения укреплений в устье Карантинной балки (чем, собственно, и обусловлено появление т.н. «цитадели») – в III в. до н.э. (рис. 1, 3), то, уже на рубеже II-III вв. н.э., во времена римлян, именно изменением берегового рельефа обусловлена перестройка всего восточного фланга цитадели. И, наконец, в эпоху средневековья существенный подъем уровня грунтов с напольной стороны цитадели, имевший место в IX-X вв., заставил херсонеситов искусственным путем повысить и внутренний уровень дневной поверхности, и надстраивать вверх оборонительные стены. Это в очередной раз подтверждает правоту положения, высказанного Л.В. Марченко [28, с. 63, 65-66], о влиянии рельефа на конфигурацию линии обороны, которая, в свою очередь, напрямую взаимосвязана с внутренней застройкой города.

Что касается планировочных особенностей отдельно взятых объектов фортификации, в частности, башен, то характерно, что все (кроме полукруглой XVII¹) башни на территории цитадели, сооруженные в эллинистическое время, имеют в плане круглую форму (XVI, XVII, XIX-я башни). Тогда, как башни римского периода – более тяготеют к формам прямоугольным (прямоугольная XXI, крестообразная XX), и лишь в одном случае башня – полукруглая (XVIII). Средневековье в цитадели представлено XX¹ башней – прямоугольной в плане.

Характеризуя в целом ситуацию «в районе крайнего юго-востока, ... в самом ответственнейшем месте Херсонесской крепости», каким К.Э. Гриневич совершенно справедливо называет цитадель [15, с. 79], стоит отметить, что в каждую эпоху здесь происходят существенные изменения, обусловленные, с равным успехом, как новшествами в фортификационном строительстве, так и природным фактором.

Источники и литература

1. Антонова И.А. Административные здания херсонесской вексилляции и фемы Херсона (по материалам раскопок 1989-1993 гг.) // ХСб. – 1997. – Вып. 8. – С. 10-22.
2. Антонова И.А. Западный фланг обороны Херсонеса // СХМ. – 1963. – Вып. 3. – С. 60-67.
3. Антонова И.А. Раскопки в цитадели Херсонеса // Археологические исследования в Крыму 1993. – Симферополь, 1994. – С. 25-33.
4. Антонова И.А. Рост территории Херсонеса (по данным изучения оборонительных стен) // АДСВ. – Вып. 25. – Византия и сопредельный мир. – Свердловск: Свердловский госуниверситет, 1990. – С. 8-25.
5. Антонова И.А. Протейхизма в системе оборонительных сооружений Херсонеса // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса. 1888-1988 гг. Тезисы докладов. – Севастополь, 1988. – С. 8-9.
6. Антонова И.А. Юго-восточный участок оборонительных стен Херсонеса. Проблемы датировки // ХСб. – 1996. – Вып. 7. – С. 101-132.

7. Антонова И.А., Аркадова Л.А. Раскопки терм и античной протейхизмы в Херсонсе // АО за 1970 гг. – М., 1971. – С. 270-271.
8. Антонова И.А., Бабинов Ю. А. Исследование 20-й куртины херсонесских оборонительных стен // АО за 1969 г. – М., 1970. – С. 248-249.
9. Антонова И.А., Зубарь В.М. Некоторые итоги археологических исследований римской цитадели Херсонеса // ХСб. – 2003. – Вып. 12. – С. 31-68.
10. Белов Г.Д. Херсонес Таврический. Историко-археологический очерк. – Л., 1948. – 147 с.
11. Бертье-Делагард А.Л. О Херсонесе // ИИАК. – 1907. – Вып. 21. – 213 с., с илл.
12. Буйских А.В. Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху // МАИЭТ. – Supplementum. Симферополь, 2008. – Вып. 5. – 424 с.
13. Вус О.В. Оборонна доктрина Візантії у Північному Причорномор'ї: інженерний захист Таврики та боспора в кінці IV – на початку VII ст. – Львів, 2010. – 403 с.
14. Гриневич К.Э. Древнейшая оборонительная стена в Херсонесе, обнаруженная разведкой 1927 г. // Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе 10-13 сентября 1927 года. – Севастополь, 1927. – С. 20-23.
15. Гриневич К.Э. Стены Херсонеса Таврического. – Ч. II. // ХСб. – 1927. – Вып. 2. – С. 5-104.
16. Гриневич К.Э. Стены Херсонеса Таврического. Ч. III. // ХСб. – 1959. – Вып. 5. – С. 75-119.
17. Зубарь В. М. Херсонес и Северо-Западная Таврика во второй трети III – первой половине II вв. до н.э. // Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н.э. Очерки истории и культуры. – Киев: Академперіодика, 2005. – С. 209-242.
18. Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории. – К., 1994. – 180 с.
19. Зубарь В.М., Антонова И.А. О времени и обстоятельствах возникновения так называемой цитадели Херсонеса // Бахчисарайский историко-культурный сборник. – Вып. 2. – Симферополь, 2001. – С. 45-53.
20. Зубарь В.М., Антонова И.А. Херсонес и римское военное присутствие в Таврике во второй половине II – третьей четверти III вв. // Херсонес Таврический в середине I в. до н.э. – VI в. н.э. Очерки истории и культуры. – Харьков: Майдан, 2004. – С. 73-182.
21. Зубарь В.М., Сорочан С.Б. Основные этапы археологического изучения памятников на территории цитадели Херсонеса Таврического // БИ. – Симферополь-Керчь, 2007. – Вып. XIX. – С. 156-249.
22. Косцюшко-Валюжинич К.К. Отчет за 1897 г. // НА НЗХТ. – Д. № 6/1. – Л. 1-9.
23. Косцюшко-Валюжинич К.К. Отчет за 1906 г. // НА НЗХТ. – Д. № 15 – Л. 28-51.
24. Кучма В.В. Оборонительные сооружения Херсонеса Таврического в свете установок «Тактики Льва» // АДСВ. – Свердловск, 1965. – Вып. 3. – С. 148-167.
25. Крыжицкий С.Д. Градостроительство и архитектура // Херсонес Таврический в середине I в. до н.э. – VI в. н.э. Очерки истории и культуры. – Харьков: Майдан, 2004. – С. 275-301.
26. Лепер Р.Х. Дневник раскопок башни Зенона // ХСб. – 1927. – Вып. 2. – С. 99-104.
27. Марченко Л.В. Просторова організація господарства Херсонеса Таврійського в період розквіту (друга половина IV – перша половина III ст. до н.э.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / ІА НАНУ. – 07.00.06. – Археологія. – К., 1997. – 22 с.
28. Марченко Л.В. Топографія і планировка Херсонесського городища // ХСб. – 1997. – Вып. 8. – С. 62-67.
29. Савеля О.Я. некоторые результаты работ Севастопольской археологической экспедиции в округе Херсонеса в 1990-1995 гг. // ХСб. – 1997. – Вып. 8. – С. 88-95.
30. Самойленко В.Г. Археологические исследования куртины 19 оборонительных сооружений Херсонеса в 2008 году // МАИЭТ. – Симферополь, 2010. – Вып. XVI. – С. 37-81.
31. Советы и рассказы Кекамена. Сочинение византийского полководца XI в.: Пер., коммент. Т.Г. Литаврина. – М., 1972. – 745 с.
32. Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. – Харьков, 2005. – Ч. 1-2. – 1645.
33. Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса. – Харьков: Майдан, 2001. – 828 с.
34. Стржелецкий С.Ф. XVII башня оборонительных стен Херсонеса (башня Зенона) // СХМ. – 1969. – Вып. 4. – С. 7-29.
35. Стржелецкий С.Ф. Консервация памятников в Херсонесе в 1957-1958 гг. // СХМ. – 1960. – Вып. 1. – С. 63-68.
36. Толстиков В.П. К вопросу об оборонительных сооружениях акрополя Пантикапея в VI – I вв. до н.э. // ВДИ. – 1977. – № 3. – С. 156-165.
37. Hopkins C., Rowell H.T. The Praetorium // Rostovtzeff M.I. (Ed.). Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report of Fifth Season of Work. October 1931 – March 1932. New Haven: Yale University Press, 1934. – P. 201-237.
38. Karasiewicz - Szczypiorski R. Cytadela Chersonesu Tauridskiego w okresie rzymskim. Próba rozwarstwienia chronologicznego i rekonstrukcji planu zabudowy wewnętrznej // Światowit. – N. S. – 2001. – T. III (XLIV). – Fasc. A. – S. 59-75.

Список сокращений:

АДСВ – Античная древность и средние века. Свердловск
АО – Археологические открытия
БИ – Боспорские исследования. Симферополь-Керчь
ИИАК – Известия Императорской Археологической Комиссии
МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
НА НЗХТ – Научный архив Национального заповедника «Херсонес Таврический»
ОАК – Отчеты Археологической комиссии
СХМ – Сообщения Херсонесского музея. Симферополь
ХСб – Херсонесский сборник. Севастополь

Петро Болтанюк

магістр історії, старший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника
м. Кам'янець-Подільський

МІСЬКЕ УКРІПЛЕННЯ – ВЕРХНІЙ (ВИСОКИЙ) РОНДЕЛЬ

На основі відомих джерел з історії міста Кам'яця-Подільського здійснено огляд становлення та розвитку одного з елементів міських укріплень – Верхнього ронделю. Подано його характерні особливості та етапи побудови.

Ключові слова: Верхній рондель, план міста, укріплення, цейхгауз, батарея.

Тема вивчення міських укріплень залишається на сьогодні однією з малодосліджених в історії Кам'яця-Подільського, незважаючи на значну кількість праць, які розкривають перед нами минуле міста. У своїй статті ми прагнули розглянути історію побудови та розвитку одного з укріплень Кам'яця-Подільського, що являє собою один з елементів західного вузла оборони міста. В історичній літературі воно відоме під назвою Верхній або ж Високий рондель. Сьогодні це територія Старого міста, що розміщується у його південно-західній частині й позначається за адресою як Францисканська, 10. Історично територія Верхнього ронделя розміщувалась на захід від перехрестя вулиць Замкової та Францисканської й займала четверту скельну терасу від замкового мосту. Ділянка являє собою частину VIII кварталу за опорним історико-архітектурним планом по впорядкуванню Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» [7, с. 2].

Найдавнішим зображенням досліджуваної ділянки, яке дає нам можливість відтворити її, є план Кипріяна Томашевича 1673-1679 рр. [Рис. 1]. План передає нам зображення західного фасаду триповерхової будівлі спорудженої у стилі Ренесансу. Перший поверх складають три аркади, другий поверх утворюють три вікна з арочними склепіннями, третій ярус має вікна, що нагадують бійниці та має аттикові завершення. Такий будинок відноситься до XVI-XVII ст. й являє собою тип вежі-кам'яниці [9, с. 365].

Рис. 1. План Кипріяна Томашевича 1673-1679 р.

На південь від будинку на плані розміщується будівля, яка в експлікації до плану позначена як Конвент отців Кармелітів босих (N – Conventus pp. Carmelitorum discalceatorum) [21, с. 10-11]. На захід від монастиря кармелітів показано під літерою «С» бастион великий міський (Fortaticium magis civile).

Найбільш ранні згадки про цю частину міста ми знаходимо в описі міста 1700 р. В описі зазначається, що біля пустого плацу Августа Кушніра розміщується «дім добрий, добротний, пані Давидової Бутахової. Напроти кам'яниці пана Конєцьпольського, тепер на цейхгауз перетворена, біля якої грунт, до тої кам'яниці приналежний, на якому тепер батарея.

Навпроти цього ґрунту дім ліплений (валькований) напівзруйнований славетного Якуба Григоровича.

Напроти цього дому на замковій вулиці плац з склепами, на якому був костел отців Кармелітів, а тепер батарея на нім для оборони міста...» [6, с. 575]. З повідомлення даного джерела ми бачимо, що на території Верхнього ронделя на той час зафіксовано два укріплення під назвою «батареї».

Всього скоріш ці укріплення були збудовані турками в часі коли Кам'янець належав Османській імперії. Як прикладом цього можуть слугувати спогади сучасника тих подій: «... турки замок кошами обставили, від замку аж до біскупства над скелями паркани, а на дорогах коші у дві шереги поробили. Белюард один за Босяками на давнім шанці, другий в Босяків, третій в старому біскупському дворі, четвертий на порожньому кляшторі дівочому, п'ятий позаду Св. Петра, шостий у дворі пані Богущ, сьомий на вірменській вулиці, коли кам'яниці повалилися, за Гловацьким... Так охайно уфортифікували, в чому заслуга є французів, злих людей, а не християн чесних, бо вони найбільше коло всього працюють. Німці, з огиди до поганства, всі повтікали...» [23; с. 70].

Щодо своєї конструкції, то скоріш за все батареї являли собою дерево-земляні укріплення. Беручи до уваги дані опису міста 1700 р. та повідомлення останньої третини XVII ст., ми можемо стверджувати, що одна із батарей розміщувалась у південній частині ділянки ронделю, а інша займала південно-західну частину. За батареями у північно-східній частині ділянки, на місці палацу Конецьпольського, опис міста 1700 р. подає розміщення військового складу цейхгаузу. Ймовірно, що цейхгауз у цьому місці був облаштований також ще турками.

Поряд з цим опис міста 1700 р. показує, що до появи військових об'єктів ділянка використовувалась під житлобудування міста. У північній частині ронделю розміщувався палац та садиба Конецьпольського, а південну його частину займав монастир Босих Кармелітів. Вважається, що орден Босих кармелітів з'явився у Кам'янці 1623 р. На цій території у 1638 р. було завершено будівництво монастиря та костюлу в ім'я св. Терези та св. Йосипа, а пізніше переосвяченого в ім'я Діви Марії та св. Йосипа [10, с. 158-161].

Рис. 2. Фрагмент плану Кам'янця-Подільського 1753 р.

Рис. 3]. В експлікації до плану укріплення позначено під літерою N як «новий Верк або Кавальєр 1746 року збудований», а під літерою O – цейхгауз.

Назва укріплення визначає його функціональне призначення, адже «верк» у військовій термінології означає окреме укріплення або ж фортифікаційну споруду [2, с. 267].

Кавальєр визначається як малий бастион, що розміщується позаду головного бастиону. Призначення кавальєру полягало в обстрілюванні місцевості як попереду фортеці так і прихованих ділянок недосяжних для дій головного верку. Зазвичай кавальєр піднімався над рівнем головного валу на 6,0-12,0 фут (приблизно 1,8-3,6 метрів). В більшості випадків стіни кавальєра повторювали контури основного укріплення, розміщуючись паралельно до його куртин. Рів кавальєру становив шириною до 30,0 фут ($\approx 9,0$ м), а його висота контрескарпа сягала від 15,0 до 18,0 фут ($\approx 4,5$ -5,4 м) [3, с. 400-401].

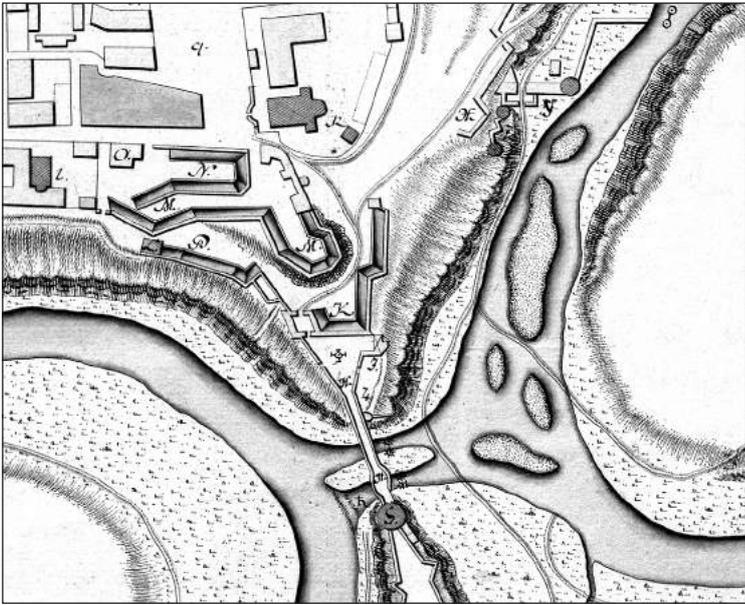

Рис. 3. Фрагмент плану Кам'яця-Подільського 1761 р.

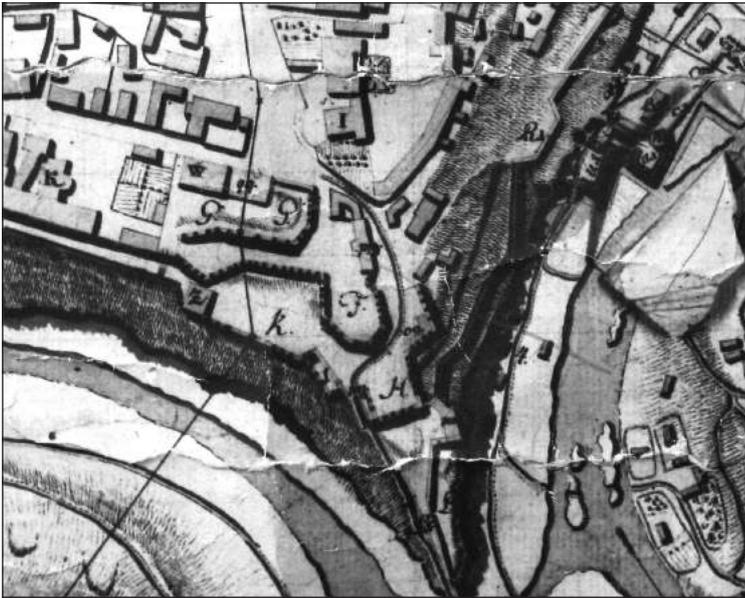

Рис. 4. Фрагмент плану Кам'яця-Подільського 1773 р.

можна прослідкувати за планами кінця XVIII – початку XIX ст.ст. Зміни ці більш стосуються огороження арсеналу. Так у північній стороні зводиться подвійна кам'яна стіна, що утворює коридор з двома ворітьми для проїзду на територію Високого ронделю [7, с. 19, 21]. На планах 1800 р. [15] та 1810 р. [16] укріплення Високого ронделю позначені як «батарея з кам'яною стіною та амбразурами», що дає нам певне уявлення про конструкцію укріплення. Кам'яні амбразури мали склепінчасте перекриття й вертикальні стінки щік. Внутрішній квадратний отвір амбразури визначався від 1,5 до 2,0 фути ($\approx 45,0-60,0$ см), а зовнішній – від 3,0 до 5,0 футів ($\approx 90,0-150$ м) [1, с. 343-344].

Уперше назву Високий рондель ми зустрічаємо в описі міста 1789 р. В ньому згадується «Резиденція скарбова на Високому ронделі» [8, с. 354]. На плані 1793 р. інженера-поручника Епартами також зустрічаємо назву укріплення: «Высокой рондель» [13].

Щодо будинку цейхгаузу, то, як зазначалося вище, під нього був використаний палац Конецьпольського. О. Прусевич вказує на побудову даного будинку у середині XVI ст. У своєму нарисі історії міста дослідник згадує, що над фасадом (вейсцім) будинку висіла таблиця з написом латинською мовою: «Domine conserva nos in pace 15/79» (Господи збережи нас в мирі 1579) [25, с. 74]. А за часів управління містом турецькою владою (1672-1699 рр.) будинок використовувався як архів для зберігання земських актів. Не виключено, що в кінці їхнього правління з появою в цьому місці батареї він був перетворений на цейхгауз. На протязі XVIII ст. будинок та його територія використовується як військовий склад (цейхгауз) до 1812 року. Після втрати містом

Кавальєр при зависанні над головним укріпленням, озброєний гарматами більшого калібру, міг приймати участь в обороні з самого початку облоги й перешкоджав своїм вогнем дислокації ворожих сил. Ведення вогню з кавальєра дозволяло обложеним руйнувати траншеї ворога, тримати його гармати під прицільним фланговим та фронтальним вогнем або ж обстрілювати його солдат. В якості постійних укріплень кавальєри будуються для того щоб тримати під обстрілом дороги, ворота та мости – основних стратегічних об'єктів фортеці [4, с. 212].

Досить детальне зображення укріплення ми також можемо спостерігати на плані міста 1773 року [12; Рис. 4]. Укріплення позначено літерою G як «батарея святого Йосипа». Всього скоріш, ця назва є даниною монахам босих кармелітів, котрі проживали тут у монастирі у XVII ст., одним із покровителів яких був святий Йосип.

У південній частині куртини укріплення згідно плану утворюють реданну лінію з тупим внутрішнім кутом. У західній частині укріплення утворює пряму лінію куртини яка на відстані близько 37,2 метрів робить залом у північно-західному напрямі довжиною близько 30,0-ти м. Ця частина куртини підсилювала фланкуючий вогонь артилерії в напрямі Старої та Нової фортець. Східна куртина укріплення мала пряму стіну, яка примикала до фундаменту нового цейхгаузу, що утворював одну лінію забудови з будинком старого цейхгаузу. У середині укріплення попри його куртини виділяється полоса, що являла собою валганг укріплення.

Послідуючі зміни в конструкції укріплення відбуваються в кінці XVIII ст., що

значення військового об'єкту у будинку розміщується зала для виборів дворянського зібрання до 1856 року [20, с. 209].

Цікавими для вивчення структури та виду будинку цейхаузу є його креслення 1797 р. [18] та 1800 р. [19; Рис. 5]. Креслення зображують одноповерховий будинок прямокутної форми більшою стороною витягнутий за віссю північ-південь. З східного боку будинок мав чотири віконних прорізи та по середині вхід оздоблений кам'яним порталом. З заходу фасад утворювали п'ять різноманітних за розмірами арок склепіння. Центральне з них вело до при-

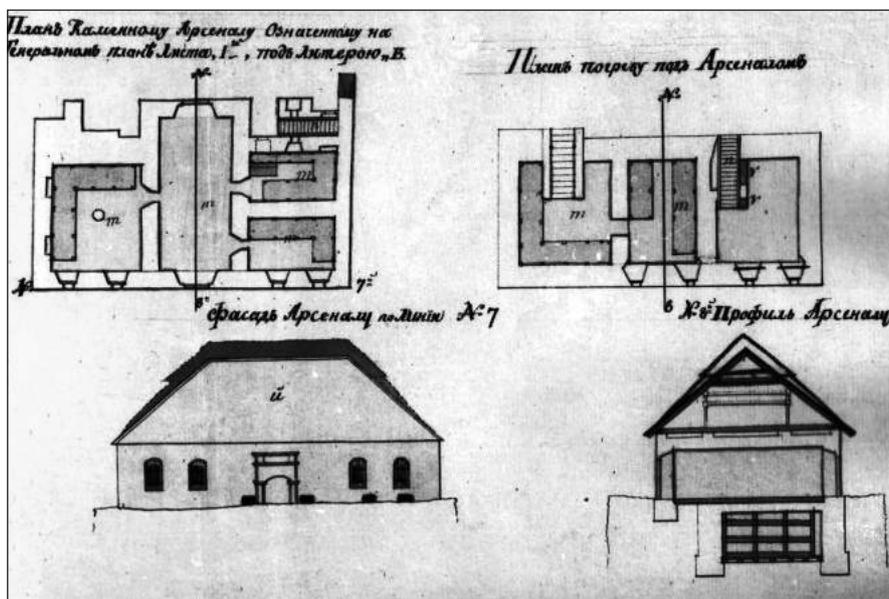

Рис. 5. Міський арсенал (цейхауз). 1800 р.

міщення арсеналу, а два бокових – вели до підвалу. Підвал являв собою трикамерну будівлю, що залишилась ще від палацу. Це засвідчують й археологічні розкопки, де яскраво видно що західні конструкції будинку добудовані й не мають перев'язки з стінами підвалу, а залишки арок склепіння створюють стрільчасті арки, що є характерною рисою стилю епохи Ренесансу. Арокні ж склепіння прибудов парусні, що вказує також на їхню пізню добудову як архітектурного елементу [22].

Проведені археологічні дослідження дають можливість встановити, що розмір будівлі спочатку був 12,0×28,0 м. А пізніше до основного корпусу у західному напрямі була здійснена прибудова, що збільшила будинок до розміру 20,5×28,0 м. Товщина стін підвалу становить 1,8 м. У підвальну частину будинку вели сходи з двох сторін, які обмежувались кам'яними парапетами. Самі сходи були викладені із каменю-пісковіку й мали ширину 1,8 м та 1,2 м. У східній стіні в підвалах розміщувались віконні прорізи з арокним перекриттям, які також виконували роль продухів. Розмір віконних прорізів коливається між 0,7-1,0 м [22].

У середній камері підвалу, в південній стіні, на глибині близько 6,0 метрів від денної поверхні виявлено підземелля. До підземелля ведуть сходи виготовлені із каменю-пісковіку. Саме підземелля вибито у скельній породі. Висота основної частини складає 2,16 метра. Підземелля збереглося на довжину до 10-ти метрів. У верхній частині стін підземелля з обох сторін простежувалася горизонтальна виїмка, яка тягнулася по периметру стін. Її товщина становить 0,4 м. На нашу думку, таку нішу було підготовлено під арокну п'ятку [22].

Досить цікаві дані дали археологічні дослідження щодо конструкції куртини Верхнього ронделю. Згідно проведених досліджень було встановлено, що товщина кам'яної куртини ронделю становила 2,4-2,5 м, а рівень залягання валгангу (горизонтальної площадки ронделю) розміщується на глибині 1,8 м від сучасної деної поверхні. Обстеження стратиграфії ронделю показало, що ділянка була спланована під горизонтальний рівень бастиону (валганг) й являла собою глиняний замок товщиною 0,2-0,3 м. При цьому конструкція основи фундаменту куртини утворює цілий ряд арокних склепіння, що опиралися на кам'яні стовпи. Така побудова кам'яного муру укріплення звісно давала можливість економити будівельні матеріали у місцях де куртина прилягала до скельної основи й фактично утворювала з нею єдине ціле, або ж за допомогою останньої була досить міцною для артилерійського вогню.

З іншого боку, не виключено, що такі арокні склепіння, переносячи вагу стіни на опорні точки, підтримували парапет стіни й перешкоджали руйнуванню значних її ділянок під час бомбардування [4, с. 199].

Стратиграфія території Високого ронделю показує, що дана територія піддавалася переплануванню під оборону функцію об'єкта досліджень й утворення оборонної бастионної лінії. Серед археологічного матеріалу переважає керамічний посуд XVI-XVIII ст. Під горизонтальним рівнем бастиону (валгангу) простежувався культурний шар Трипілля, у розвитку якого можна виділити три у межах сер. V – сер. III тис. до Р.Х.

Поряд з цим, в окремих місцях території дослідження, було виявлено ділянку з збереженим культурним шаром давньоруського часу кінця XII – XIII ст. та епохи Пізнього Середньовіччя XIV–XVI ст.ст. Також виявлено прясло та уламки горщика, які можна датувати періодом IX–X ст. [22].

Культурні нашарування примикають до материкової скельної породи, яка утворює терасу, що має нахил в бік каньйону ріки Смотрич.

Вивчення історико-архітектурного та археологічного матеріалу дає змогу визначити, що дана ділянка на протязі XIII–XVII ст.ст. являла собою частину житлової забудови міста. З кінця XVII до початку XIX ст. досліджувана ділянка використовувалась як військовий об'єкт, являючи один із елементів фортифікації міста. Історично відомими об'єктами в межах території ронделю є монастир Босих кармелітів та палац Конєцьпольського.

У кінці XVII ст. відбувається перетворення території на військовий об'єкт. Спочатку у південній та північно-західній частині території ронделю утворюються дві дерево-земляні батареї, які у середині XVIII ст. стали основою нового укріплення.

Напротязі 1745-1746 рр. було побудовано з каменю нове укріплення – верк, або кавальєр як допоміжний вузол для оборони міста із західного боку. Укріплення було побудовано в досить важливій стратегічній місцині, звідкіля можна було контролювати підступи до замку та Польських і Руських фільварок. З іншого боку воно додавало вогневої міці існуючим укріпленням міста в цьому районі оборони.

Конструктивно це було кам'яне укріплення з амбразурами.

Палац Конєцьпольського був перетворений на цейхгауз й зазнав значних перебудов перетворившись із двоповерхової будівлі в одноповерхову. Як і всі оборонні споруди міста він зберігає свої військові функції до 1812 р. Далі будинок був переданий у відання дворянського зібрання, а територія ронделю стала складовою частиною міського бульвару заснованого у 1831 р.

Список використаних джерел і літератури:

1. Военный энциклопедический лексикон. – СПб.: Тип. Н. Грина, 1837. – Т. 1. – 787 с.
2. Военный энциклопедический лексикон. – СПб.: Тип. Н. Грина, 1839. – Т. 3. – 689 с.
3. Военный энциклопедический лексикон. – СПб.: Тип. ИАН, 1842. – Т. 6. – 650 с.
4. Виолле-ле-Дюк Э. Крепости и осадные орудия. Средства ведения войны в Средние века / Пер. с англ. Е.В. Ламановой. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 255 с.
5. Задорожнюк А.Б. Міські фортифікації Кам'янця-Подільського: Проблема агрибуції та інтерпретації / А.Б. Задорожнюк // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / [редкол.: В.С. Травінський (відп. ред.) та інші]. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – С. 91-96.
6. Описание города Каменца, составленное комиссиею, наряженною Каменецким старостою. 1700 г. // Архив Юго-Западной России. Акты о заселении Юго-Западной России. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1886. – Ч. VII. – Т. 1. – С. 556-583.
7. Осетрова Г.О., Ківільша Г.Б., Фенцур В.В. Забудова по вулиці Замковій (Вірменський бастион). Історична назва Верхній (Високий) рондель. Історична довідка / Г.О. Осетрова, Г.Б. Ківільша, В.В. Фенцур // Фонди Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець». – № 2415. – 30 с.
8. Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII – XVIII ст. (Історіографія. Джерела) / М.Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – 384 с., іл.
9. Пламеницька О.А. Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець: (пізньоантичний – ранньомодерний час) / О.А. Пламеницька. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2012. – 672 с.: іл.
10. Пламеницька О.А. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі / О.А. Пламеницька. – Кам'янець-Подільський: АБЕТКА, 2005. – 388 с.: іл.
11. План Кам'янець-Подільського 1753 р. (копія) // Фонди Кам'янець-Подільського національного історико-архітектурного заповідника (далі – К-ПНІАЗ) «Кам'янець». – Іконографічний відділ. – № ік 975.– К №173.
12. План Кам'янець-Подільського 1773 р. (Фотокопія) // Фонди К-ПНІАЗ «Кам'янець»– Іконографічний відділ. – № ік 968-969. – К. №177.
13. План Епарта Кам'янця-Подільського 1793 р. (Фотокопія) // Фонди К-ПНІАЗ «Кам'янець». – Іконографічний відділ. – № ік 976/8987. – К. №176.
14. План Кам'янець-Подільського 1797 р. (Фотокопія) // Фонди К-ПНІАЗ «Кам'янець». – Іконографічний відділ. – № ік 979. – К. №171.
15. План Кам'янець-Подільського 1800 р. (Фотокопія) // Фонди К-ПНІАЗ «Кам'янець». – Іконографічний відділ. – № ік 979. – К. №171.
16. План Каменец-Подольского 1810 г. // Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кдок д/п. – № 885. – Арк. 1.
17. План 1761 р. // Plan /von/ Kamienie /in/ Podolien / Dessine' par Sigismundt Corporal v.o.b. Hillers C. In Kaminieden 11 ten July 1761 Anno. – NBW. – 22k. – inw. 1323.
18. План, профіль и фасад состоящему в Каменце-Подольской крепости каменному арсеналу с показанием что при оном исправитъ полагается... Сочинен 1797 г. (Фотокопія) // Фонди К-ПНІАЗ «Кам'янець». – Іконографічний відділ. – № ік 988/4354. – К. №140.

19. План, фасад и профиль имеющемуся в Каменец-Подольской крепости в Большом ронделе каменному арсеналу с погребом, означенному на генеральном плане под литерою V. 1800 год. (Фотокопія) // Фонди К-ПНІАЗ «Кам'янець». – Іконографічний відділ. – № ік 2028/5114. – К. №101/2.
20. Свінціцька Л.І. Трансформація міських оборонних укріплень м. Кам'янця-Подільського на ділянці західного в'їзного вузла міста / Л.І. Свінціцька // Археологія & Фортифікація Середнього Подністр'я. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: В.С. Травінський (відп. ред.) та інші]. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – 266 с.
21. Сіцінський Ю. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць / Ю.Й. Сіцінський. – Кам'янець-Подільський: Видання Подільського братства, 1994. – 60 с.
22. Строчень Б.С., Мегей В.П., Болтанюк П.А. Звіт про пам'яткоохоронні дослідження на території Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» по вулиці Францисканська, 10 м. Кам'янець-Подільський Хмельницької області. – Кам'янець-Подільський: ДП ОАСУ «Подільська археологія», 2013. – 245 с.
23. Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672-1699. – Warszawa: Polczek, 1994. – 253 s.
24. Nowak Tadeusz. Fortyfikacje i artyleria Kamienca Podolskiego w XVIII w. / T.M. Nowak // Studia i materiały do historii wojskowosci. – Warszawa: Wojskowy instytut historyczny, 1973. – Т. XIX. – С. I. – S. 139-186.
25. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny / A. Prusiewicz. – Kijow-Warszawa: Naklad księgarni Leona Idzikwskiego, 1915. – 130 s.

Михайло Фещук

магістр історії, вчитель історії зброї
Кам'янець-Подільського ліцею
з посиленою військово-фізичною підготовкою
м. Кам'янець-Подільський

КОРОТКИЙ ОГЛЯД ПОЛЬОВОЇ ФОРТИФІКАЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ АРМІЇ У 2 пол. ХХ ст. (за матеріалами колишнього Кам'янець-Подільського вищого військово-інженерного училища ім. маршала інженерних військ Харченка В. К.)

У статті подається короткий огляд польової фортифікації Радянської армії у другій половині ХХ ст. Розглядаються характерні особливості польової фортифікації за матеріалами колишнього Кам'янець-Подільського вищого військово-інженерного училища ім. маршала інженерних військ Харченка В. К. Подаються характеристика, методи та принципи зведення та обладнання фортифікаційних споруд того часу.

Ключові слова: Польова фортифікація, ядерна зброя, укриття, окоп, сховище.

Земля завжди служила надійним захистом для солдата. Спочатку використовувались лише природні укриття. Але понад чотири тисячі років тому все більшого використання почали набувати такі захисні споруди як стіни, башти, фортеці і замки, пересувні щити (вагенбург, гуляй-поле), форти, рови тощо. Але найбільшого розвитку польова фортифікація набула у 2 пол. ХХ ст. зі швидким науково-технічним розвитком та появою ракетний – ядерної зброї. Цей період характеризується появою великої кількості різноманітних фортифікаційних споруд.

Спочатку дамо визначення, що таке польова фортифікація. Словник військових термінів дає таке визначення: «**Польова фортифікація** є складовою частиною фортифікації і займається питаннями фортифікаційного обладнання позицій, смуг, рубежів та районів розташування військ» [13, с. 316]. Польові споруди (траншеї, окопи, бліндажі, укриття для техніки та особового складу, сховища і т. п.) обладнують, як правило, у воєнний час, під час ведення бойових дій силами самих військ. Інженерні війська при цьому надають допомогу та обладнують більш складні фортифікаційні споруди, які вимагають застосування спеціальної техніки, матеріалів та професійних знань.

Професор Колибернов Є. С. у своїй праці виділяє такі види польових фортифікаційних споруд: за призначенням, рівнем захисту від засобів ураження, за умовами зведення та матеріалами, що застосовуються.

За призначенням фортифікаційні споруди поділяються на споруди для ведення вогню, спостереження, захисту особового складу, техніки та матеріальних засобів.

За рівнем захисту від засобів ураження фортифікаційні споруди поділяються:

- на відкриті (окопи для стрільків, бойової і транспортної техніки, траншеї, ходи сполучень, прості споруди для спостереження, укриття котлованного типу), що забезпечують захист в основному від настільного вогню стрілецької зброї і знижують радіуси ураження при розривах звичайних і ядерних боезапасів;

- на закриті (перекриті щілини, бліндажі, укриття), що забезпечують захист від усіх видів вогню супротивника, від усіх вражаючих факторів ядерної зброї та від запалювальних засобів.

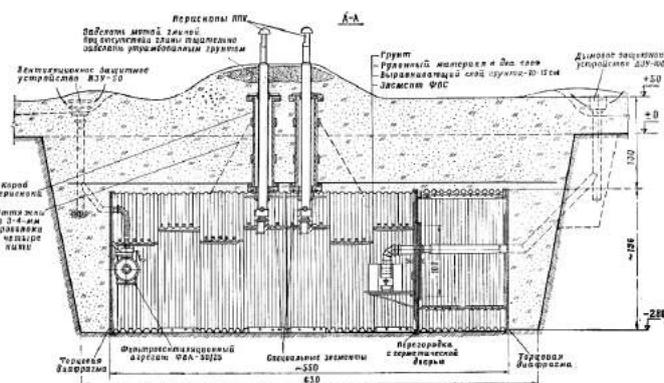
За умовами зведення – на котловані, наземні та підземні. Основним типом є котловані споруди. Вони можуть бути повністю або частково заглибленими. Споруди наземного типу зводять при високому рівні ґрунтових вод. Підземні споруди зводять під землею без порушення верхнього шару ґрунту.

За матеріалами, що застосовуються фортифікаційні споруди можуть бути земляними, деревоземляними, кам'яними, залізобетонними, металевими, з земляних мішків, тканини, тканинокаркасними, пластмасовими тощо [5, с. 58-59].

З появою ядерної зброї та реальною можливістю її застосування у 2 пол. XX ст. вимоги до фортифікаційних споруд значно зросли. Вони повинні були захищати не лише від звичайних факторів ураження, а й принципово нових: потужної ударної хвилі, світлового опромінення та іонізуючого опромінювання. Для цього їм необхідна підвищена міцність, герметичність, достатнє заглиблення. Збільшився також і об'єм виконуваних робіт.

Але головною проблемою польової фортифікації того часу стало скорочення строків зведення захисних конструкцій. Цю та інші проблеми вирішували за допомогою використання збірно-розбірних конструкцій, табельних засобів маскування та широким застосуванням засобів механізації. Такий підхід дозволяв у 4-5 разів скоротити зведення і будівництво фортифікаційних споруд [2, с. 96; 4, с. 46-48]. Наприклад, окоп для бойової машини піхоти її екіпаж вириває вручну за 32 год. А за допомогою полкової землерийної машини ПЗМ-2 за 8 год [14, с. 201].

Прикладом збірно-розбірної конструкції є промисловий комплект КВС-У (мал. 1) зі сталі для укриття легкого типу. Він призначений для зведення на пунктах управління частин і підрозділів. Довжина споруди 4,25 м, діаметр 1,85 м, вага 1,3 т. На вантажівці перевозяться два таких комплекти [3, с. 28]. На встановлення спостережливого пункту з комплекту КВС-У витрачається 1,5 год. роботи екскаватора та 20 год. роботи солдат вручну [1, с. 150-151].

Мал. 1. Споруда для спостереження за допомогою перископів складена з комплекту КВС-У. Розріз (ліворуч) та загальний вигляд

Для відривання траншей (окопів), укриття для техніки та котлованів під закриті споруди різного типу використовували різні землерийні машини: швидкохідна траншейна машина БТМ-3, полкова землерийна машина ПЗМ, котлованна машина МДК-3 (МДК-2), траншейна машина ТМК-2. Так, МДК-3 може вирити котлован глибиною 1,75 м і шириною 3,5 м за один прохід. Виробнича потужність МДК-3 в середніх ґрунтах 500-600 м. куб. / год [16, с. 103].

Як зазначалося вище для виконання завдань з польової фортифікації потрібні не лише промислові збірні конструкції, техніка, а й грамотні спеціалісти – військові інженери. В СРСР офіцерів для інженерних військ готували в трьох інженерних училищах: Калінінградському, Тюменському та Кам'янець-Подільському.

Вибір Кам'янця-Подільського був не випадковим. Місто мало давню військову історію, в тому числі й історію фортифікації, гарним пам'ятником якої була (і є понині) Стара фортеця.

Кам'янець-Подільське інженерне училище було сформовано відповідно до наказу №011 про формування військово-інженерного училища зі штатом №17/711, що був виданий в січні 1967 р. Міністром оборони СРСР. Начальником училища 20 лютого 1967 р. був призначений полковник Василь Єрмаков. Влітку почали прибувати офіцери: заступник начальника училища з технічної частини п/п-к Микола Кліменко, заступник з навчальної частини п-к Яків Кріксунов, заступник з тилу п/п-к Іван Щербіна, начфін капітан Василь Слободянюк та ін. Всього 15 чоловік. У жовтні училищу було урочисто вручено прапор [7].

У перші роки фортифікацію викладали на кафедрі інженерно-тактичної підготовки. Першим начальником цієї кафедри був полковник Чабураєв. У 1975 р. з кафедри були виділені такі дисципліни, як форти-

фікація, маскування та польове водопостачання з яких сформувавши окрему кафедру. Першим начальником нової кафедри був призначений полковник Рудаков Б.В. Пізніше її очолювали Клейнов Г.О., Шинальський А.В. [7]. Також питання польової фортифікації розглядалися при вивченні більш загального предмету «Інженерне забезпечення бою».

Курсанти Кам'янець-Подільського інженерного училища вивчали види, способи зведення та обладнання фортифікаційних споруд, що існували на той час, навчалися забезпечувати їхній захист від ядерних та звичайних засобів ураження, виконували нормативи й вишукували способи скорочення часу на фортифікаційне обладнання позицій. Вчилися майбутні офіцери правильно організувати виконання великого обсягу робіт у мінімальні строки, вивчали матеріали, які використовуються у фортифікації, їх захисні властивості тощо. Також курсантам треба було зрозуміти і запам'ятати, що фортифікаційному обладнанню підлягають позиції і райони розташування всіх елементів бойового порядку і оперативної побудови військ, навіть якщо вони знаходяться у найближчому тилу [5, с. 58; 8, с. 222]. Нехтування цими правилами суттєво впливає на боєздатність підрозділів, на їх «живучість». Прикладом недотримання цих правил може служити розстріл блоку-пост 51-ї механізованої бригади ЗС України у травні 2014 р. під райцентром Волноваха. Якби солдати вирили окопи хоча б для себе – це врятувало б життя багатьом з них.

Розглянемо основні типи фортифікаційних споруд, що існували у зазначений нами період та якими засобами і способами повинні були вирішувати завдання з польової фортифікації майбутні випускники Кам'янець-Подільського вищого військового інженерного командного училища ім. Харченка.

Фортифікаційні споруди є важливим засобом забезпечення бойової діяльності військ і досягненням високої живучості їх на позиціях. Тому, як зазначалось в більшості настанов і підручників, фортифікаційні споруди «є найбільш ефективним засобом захисту особового складу і техніки» [8, с. 222] та «повинні зводитись скритно, з повною напругою сил і максимальним використанням засобів механізації на всю глибину розташування військ одночасно» [1, с. 4]. Крім того, фортифікаційні споруди підвищують ефективність застосування зброї та бойової техніки, стійкість керування військами і забезпечують захист військ від сучасних засобів ураження. Також наголошувалося, що зведення польових оборонних споруд повинно виконуватися у послідовності, що забезпечує постійну бойову готовність підрозділів і нарощування їх захисту від сучасних засобів ураження, в тому числі від ядерного та нейтронного, а також від звичайної високоточної зброї супротивника.

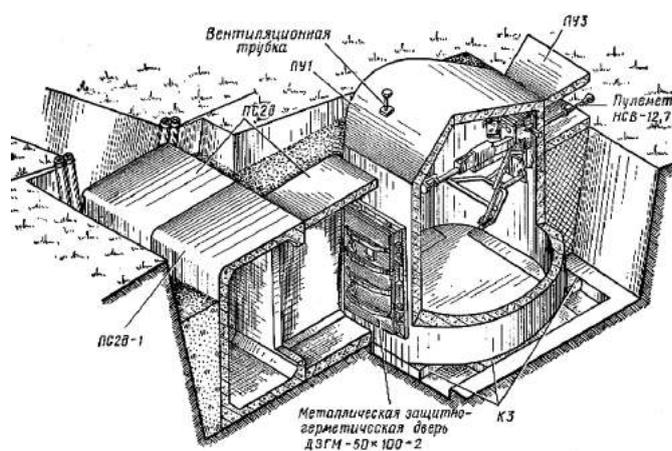
Основними уражальними факторами нейтронної зброї є проникаюча радіація. При цьому радіус ураження проникаючою радіацією (протоком нейтронів) нейтронного боєзапасу, у порівнянні з ядерним, значно більший. Тому для захисту особового складу від проникаючої радіації товщину земляної обсіпки фортифікаційних споруд необхідно збільшувати на 30–40%. Наприклад, для перекритої щілини вона може сягати 90 см (зазвичай 60 см), для бліндажа – 110 см, для укриття – 190 см [5, с. 60]. Обсіпку краще виконувати із зволоженого ґрунту чи ґрунту з рослинністю (дерном). Хімічний склад ґрунту теж впливає на величину наведеної радіації. У солончакових, глиняних ґрунтах наведена радіація більше ніж у чорноземних та болотних [11, с. 378].

Для ядерної зброї вибухової дії характерна можливість створення таких вражаючих факторів, як потужна ударна хвиля, інтенсивне світлове випромінювання, проникаюча радіація і радіоактивне зараження місцевості [10, с. 84-85].

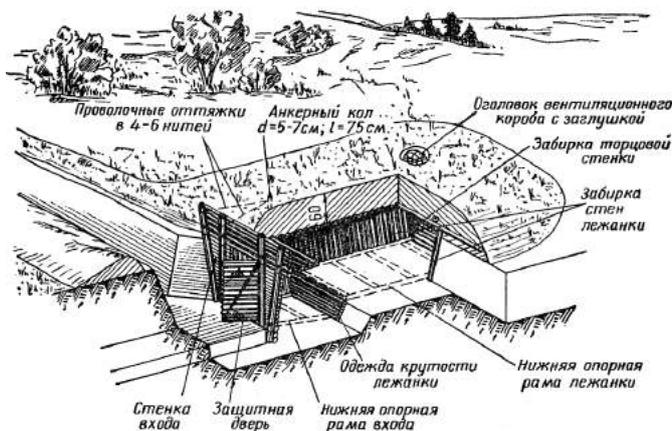
Захист від ударної хвилі вимагає застосування спеціальних фортифікаційних споруд, міцність і стійкість яких до дії ядерного вибуху належним чином розрахована. Ці споруди дозволять в значній мірі понизити радіуси зон поразки особового складу в порівнянні з відкритим розташуванням (мал. 3).

Проникаюча радіація сильно ослабляється, проходячи через різні матеріали. Чим щільніше матеріал, тим сильніше ступінь послаблення. Підбираючи достатню товщину захисного шару, можна повністю захистити об'єкт від проникаючої радіації. Наприклад, послаблення проникаючої радіації в 2 рази забезпечує бетон товщиною 6–12 см або ґрунт товщиною в 10–14 см [14, с. 392].

При цьому постійно зауважували, що «захисні споруди при правильному їх конструюванні і зведенні здатні забезпечити захист і від всіх вражаючих чинників ядерного вибуху» [6, с. 71]. Ось чому фортифікація була у загальному арсеналі засобів захисту від ядерної зброї.

Мал. 2. Збірна залізобетонна кулеметна споруда СПС-4 для стрільби з великокаліберного кулемета

Мал. 3. Перекрита щілина на відділення (розрахунок, екіпаж)

підрозділи повинні максимально використовувати захисні властивості місцевості – канави, яри, рови, воронки, зворотні скати пагорбів, кар’єри, ділянки лісу тощо. Якщо час дозволяє, то фортифікаційні споруди зводять з розрахунку: на взвод – бліндаж, на роту (батарею) – укриття, для більшої частини бойової техніки – окопи, для іншої техніки – укриття котлованного типу. Але за будь-яких умов спочатку зводять окопи для засобів протиповітряної оборони, окопи для стрільків та укриття для особового складу у вигляді відкритих чи закритих щілин. Бойову техніку розосереджують у складках місцевості та маскують [5, с. 61-63].

У частинах і підрозділах сухопутних військ **основу фортифікаційного обладнання позицій і районів оборони** складає система траншей і ходів сполучення, що добре зарекомендувала себе в минулій світовій війні, доповнювана відкритими і закритими вогневыми спорудами всіх видів, спорудами пунктів управління, укриттями для особового складу, зброї, техніки і матеріальних засобів [8, с. 222]. При цьому постійно наголошувалося на маскуванні фортифікаційних споруд, що дозволяє зменшити їх виявлення розвідкою противника та руйнування від його вогню [1, с. 73, 154; 12, с. 3, 28].

Наймасовішими фортифікаційними спорудами на полі бою є **відкриті споруди** – траншеї, ходи сполучення, окопи для вогневих засобів, укриття котлованного типу для техніки, а для особового складу – щілини. Це прості, але абсолютно необхідні елементи інженерного обладнання місцевості в бойових умовах. «Окопування бойової техніки і особового складу, – як зазначає Левикін В. І., – це обов’язкова вимога для створення стійкої оборони і забезпечення передумов для підготовки наступу. Його рекомендується проводити негайно після заняття військами призначеного району і отримання бойового завдання» [6, с. 71].

Основною перевагою відкритих споруд є простота їх обладнання при достатньо високому захисті: вони в 1,5–2,5 рази знижують радіуси ураження військ при ядерному вибуху в порівнянні з відкритою, необладнаною місцевістю [3, с. 54].

Основним видом вогневих споруд є **окопи**. Оптимальна глибина і їх конфігурація вибираються з урахуванням підвищення захисних властивостей і надання окопу більшої стійкості від обвалення при дії ударної хвилі. За наявності часу в окопах влаштовується одяг крутостей з місцевих матеріалів. Так, окоп для стрільби з автомата стоячи являє собою виїмку у ґрунті глибиною 110 см, шириною 50 см і довжиною по дну 150 см. Під час риття окопу ґрунт викидається вперед і в сторони, утворюючи бруствер, що захищає стрілька від фронтального та флангового вогню противника та осколків. Бійниця для стрільби обладнується з сектором стрільби на більше 60°. У боковій крутості окопу обладнують нішу для боезапасу.

При обладнанні окопів для бойової техніки (танків, САУ, БМП, протитанкових гармат) слід звертати увагу на ретельне вписування окопу в оточуючий рельєф місцевості, ретельне маскуванні, дотримання його правильної глибини і крутизни укосів, правильної конфігурації бруствера. Вважалося, що більш високими захисними і бойовими властивостями володіє окоп з обмеженим сектором обстрілу, розміщений на бічних і зворотніх скатах висот. Знайти такий окоп противнику складніше [1, с. 13, 35]. Наприклад, окоп для танка з круговим обстрілом може викопуватися як спеціальними інженерними машинами, так і самим танком за допомогою бульдозерного обладнання. Окоп складається з прямокутного котлована, однієї апарелі, бруствера та перекритої щілини для екіпажу. Глибина окопу 100 см, ширина 400 см, довжина по дну 500 см, висота бруствера 50 см. Дну окопу надається невеликий нахил в бік апарелі, де облаштовують водозбірний колодязь.

Для захисту від світлового випромінювання і проникаючої радіації вживають додаткових заходів. Наприклад, в стрілецьких окопах рекомендують влаштовувати перекриття з місцевих матеріалів (жердин, хворосту і т. п.) або із спеціальних полотнищ, що укладаються по шнурах або тонких сталевих канатах, на-

Захист військ від хімічної зброї забезпечується своєчасним застосуванням засобів індивідуального захисту (протигазів, накидок, захисних костюмів і т. п.), правильним використанням захисних властивостей бойової техніки і місцевості, а також відповідним інженерним обладнанням місцевості, головним елементом якого будуть сховища, що забезпечують колективний захист особового складу від отруйних речовин [11, с. 379, 382-384].

Для захисту від запальної зброї противника необхідно обладнувати перекриті ділянки траншей, різноманітні козирки (екрани), а також зводити більше укриттів закритого типу.

Враховуючи нестачу часу на війні, вказувалося, що при обладнанні фортифікаційних споруд

тягуваних над окопами і закріплюваним за допомогою металевих шпильок. Перекриття засипається зверху шаром ґрунту 20-40 см [6, с. 72; 12, с. 149-151]. З цієї ж метою в траншеях і ходах сполучення рекомендується влаштовувати підбрустверні ніші для одиночних солдатів (мал. 7), перекриті ділянки завдовжки 6-8 м, козирки і бійниці в стрілецьких ячейках, що прилучені до траншеї [8, с. 280-281].

Відкриті споруди для ведення вогню (окопи) хоча і є основними видами споруд, все ж таки не можуть забезпечити повний захист від всіх уражаючих чинників ядерного вибуху, снарядів, бомб і мін. Тому за наявності часу, сил і засобів рекомендується зводити і **закриті споруди** для ведення вогню.

Як правило, це були споруди для кулеметів та інших легких вогневих засобів. Для будівництва таких споруд могли використовуватися місцеві будівельні матеріали, а також конструкції промислового виготовлення із залізобетону і металу (мал. 2).

В спорудах для ведення вогню крім укритого і зручного розміщення зброї влаштовуються місця зберігання боеприпасів, розміщення приладів управління вогнем, засобів зв'язку і т.п.

На підступах до вогневих споруд обов'язково влаштовуються протитанкові і протипіхотні загородження в поєднанні з природними перешкодами [5, с. 86-87]. Таким чином, поєднанням вогневих споруд із загородженнями, фортифікація забезпечує ефективне застосування зброї на полі бою.

Інша важлива задача фортифікації того часу – забезпечення захисту особового складу військ на полі бою.

В усіх підручниках, керівництвах та настановах зазначалось, що в ядерній війні фортифікаційне обладнання місцевості немислимо без цілої системи **захисних споруд для особового складу** всіх родів військ. Найпоширенішими видами захисних споруд в польовій фортифікації є відкриті і перекриті щілини, бліндажі й укриття. Ці споруди розрізняються між собою по складності конструкцій, трудомісткості зведення і захисними властивостями [1, с. 159; 5, с. 61; 9, с. 72].

Найпростішим типом колективного укриття особового складу є щілини. Вони влаштовуються місткістю на відділення, розрахунок, екіпаж, тобто на 4-10 осіб. Як зазначав Дорофєв Ю. П. «такі укриття, що так широко застосовувалися на полях другої світової війни, і в ядерній війні будуть дуже корисні як простий і доступний для всіх засіб захисту» [3, с. 59].

Відкриті щілини знижують дію ударної хвилі (оскільки виключається її так званий швидкісний тиск) і світлового випромінювання. Вони частково знижують і пряму дію проникаючої радіації. Перекриті щілини (мал. 3), маючи ґрунтове обсипання 40 – 60 см і найпростіший захист входу у вигляді щита з дощок або жердин, забезпечують більш значне зниження дії ударної хвилі та проникаючої радіації і повний захист від світлового випромінювання ядерного вибуху, а також від куль, осколків і запалювальних речовин.

Іншим масовим видом захисних споруд є бліндажі. В порівнянні з перекритими щілинами вони мають більш міцний остов, збільшену товщину ґрунтового обсипання над остовом і вхід із захисними дверима, здатними витримати розрахунковий тиск ударної хвилі. Захисні властивості бліндажів вище, ніж щілин. Конструкції бліндажів вельми різноманітні. Вони влаштовуються як з місцевих матеріалів – колод, дощок, жердин, фашин, так і з елементів і виробів промислового виготовлення – тканекаркасної конструкції, паперових земленосних мішків, металевих і залізобетонних елементів тощо. Найвідповідальнішою частиною бліндажа є вхід із захисними дверима, його обладнанню треба надавати особливу увагу. Щоб двері були достатньо міцні й герметичні, вони повинні виготовлятися з якісного матеріалу (наприклад, дощок товщиною не менше 7 см або брусів діаметром не менше 10 см) і мати пристрій у вигляді петель для навішування полотна на дверну коробку і простий замочний пристрій. Виготовлення захисних дверних блоків (двері з опорною коробкою) рекомендується проводити завчасно і централізовано кваліфікованими фахівцями [1, с. 400, 561; 8, с. 341-342].

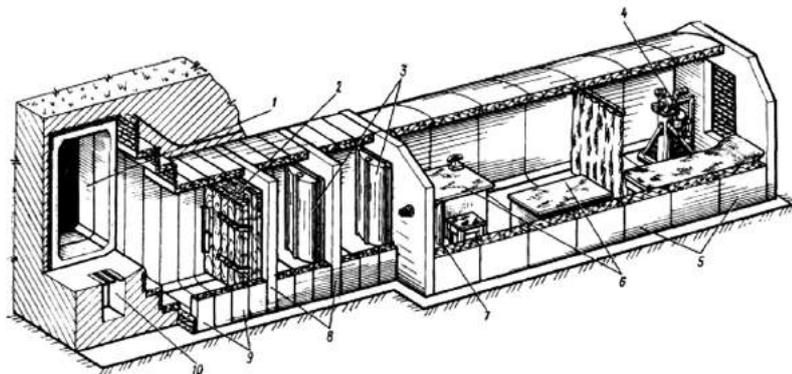
Були входи до бліндажа і промислового виготовлення. На мал. 4 показаний стандартний захисний герметичний вхід «Лаз-2». Застосування таких стандартних виробів, що возяться військами, істотно знижує трудомісткість зведення бліндажів на позиціях і прискорює їх готовність як захисних споруд.

Але найповніший і надійніший захист від засобів поразки забезпечують укриття. Укриттям прийнято називати захисні споруди, що зводяться котлованим або підземним способом, забезпечують захист не тільки від механічної дії засобів ураження (удару, вибуху, надмірного тиску), але і від отруйних і радіоактивних речовин, запалювальних засобів, бактерійних аерозолів і проникаючих іонізуючих випромінювань [13, с. 304].

Щоб виконати своє завдання, укриття повинні мати достатньо міцний остов з необхідним ґрунтовим обсипанням, надійний вхідний блок із захисними і герметичними дверима, а також засоби фільтровентиляції. Крім того, в споруді повинно бути додаткове устаткування: засоби опалювання, освітлення, енергопостачання і зв'язку, а також ліжка або нари, столи, стільці, піраміди для зброї і т.п. Місткість укриття може бути різною. Для польових позицій звичайно влаштовують укриття на 20 – 25 осіб, що сидять або на 8 – 10 осіб, що відпочивають лежачи [9, с. 87; 11, с. 259].

В іншому устаткування споруд для командних пунктів аналогічно устаткуванню укриття для захисту особового складу. На мал. 6 показана споруда із збірного залізобетону для командного пункту підрозділу. Якщо говорити про командні пункти частин, з'єднань і крупних оперативних об'єднань, то для їх захисту потрібні цілі комплекси, що складаються з багатьох споруд, з'єднаних в єдину систему. Будівництво таких комплексів проводиться військами з необхідною інженерною технікою за спеціальними проектами.

Мал. 6. Споруда із залізобетону для командного пункту підрозділу:

- 1 – елемент входу;
- 2 – захисні двері;
- 3 – герметичні двері;
- 4 – фільтровентиляційна установка;
- 5 – елементи остову;
- 6 – робочі столи;
- 7 – польова піч;
- 8 – перегородки тамбурів;
- 9 – елементи тамбурів;
- 10 – водозбірний колодязь

Захисні споруди для **польових медичних установ** мають вид укриття різної місткості. Такі споруди повинні враховувати специфіку роботи медичної установи: повинно забезпечуватися пронесення носилок з пораненими через входи; усередині споруд повинні зручно розміщуватися операційні столи та інше спеціальне устаткування; норми повітрязабезпечення, освітлення, опалювання й інші показники повинні бути вищими, ніж в звичайних укриттях [6, с. 87-89]. Конструкція і використані матеріали могли бути різними. Один з варіантів споруди такого призначення – споруда клеєфанерної конструкції «Арка» з розмірами остову $3,5 \times 2,5 \times 9$ м і корисною площею близько 30 м^2 , що дозволяло обладнати операційну на три операційні столи. Для польових госпіталів можуть застосовуватися споруди і тканекаркасної конструкції. Основна перевага таких споруд – висока транспортабельність конструкцій і швидкість зборки їх на місці.

Значне місце в польовій фортифікації займають **укриття для бойової техніки і матеріальних засобів** [1, с. 261; 9, с. 94]. Як вже наголошувалося, дії ядерної зброї піддаються значні за площею райони місцевості, на яких може виявитися велика кількість бойової техніки, транспорту, запасів матеріальних засобів. Для захисту цих об'єктів можуть застосовуватися різні типи фортифікаційних споруд як відкритого, так і закритого типу. Найпростішими і масовими спорудами є відкриті споруди котлованного типу.

Для таких вогневих засобів як танки, самохідні артилерійські установки, бойові машини піхоти, основним видом фортифікаційної споруди на позиції є окоп. Він добре поєднує в собі бойові і захисні властивості. Враховуючи достатню міцність самих бойових машин, інших укриттів (окрім, окопів) для такої техніки не вимагається.

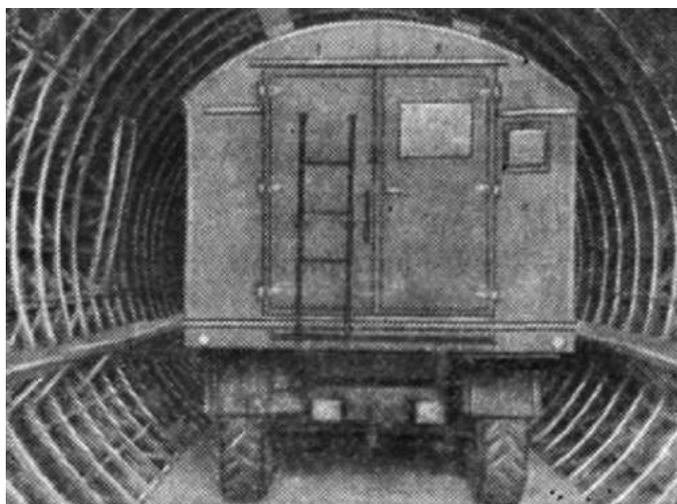
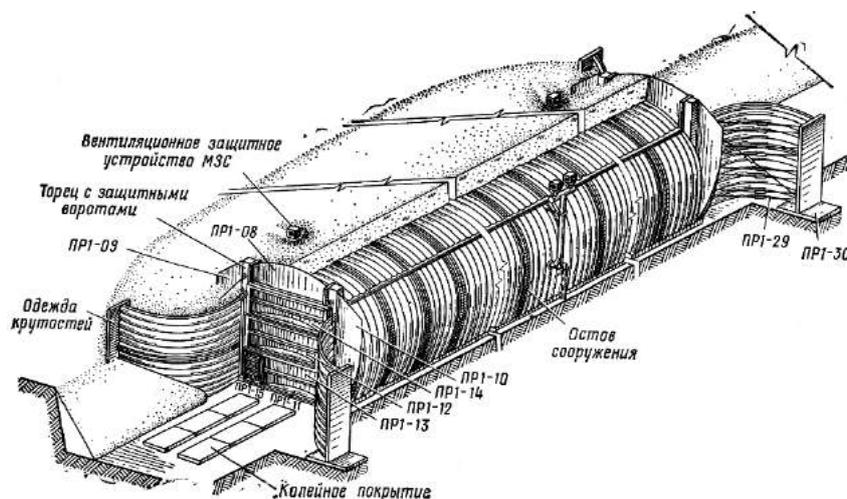
Для спеціальної техніки, а також для транспортних засобів, розташованих на деякому віддаленні від переднього краю оборони, теж рекомендувалося влаштовувати укриття. Укриття котлованного типу відрізняється від окопу більшою глибиною, яка в поєднанні з бруствером дозволяє укрити машину на всю її висоту, що дає достатньо надійний захист від ударної хвилі і зменшує дію інших уражаючих засобів.

Таким же способом забезпечується захист запасів матеріальних засобів – боеприпасів, пального, продовольства, речового майна та ін. Вони повинні розміщуватися в укриттях в штатній упаковці (тарі) і ємкостях.

У навчальній літературі та настановах наголошувалося, що крім захисту від ударної хвилі для цих об'єктів необхідно вживати додаткових заходів по захисту від хімічного і радіоактивного зараження, від світлового випромінювання і запалювальних засобів. З цією метою штабеля майна необхідно вкривати незаймистими брезентами (матами) і присипати шаром землі завтовшки 10-15 см [1, с. 266, 270].

Для найціннішої техніки і матеріальних засобів рекомендується влаштовувати укриття закритого типу. Такі споруди мають значні розміри і влаштовуються з різних матеріалів, переважно із залізобетону або металу. Наприклад, збірно-розбірне укриття для техніки типу «Панцир» збирається з криволінійних елементів великохвильової сталі та плоских елементів підлоги (мал. 7). Торці остова конструкції обладнані металевими захисними воротами, в створках яких є двері для проходу особового складу. Розміри споруди: довжина – 34 м, ширина на рівні підлоги – 5,4 м, висота – 5,3 м. Можуть бути й інші види таких споруд («Граніт» з залізобетону чи каркасно-тканинні споруди СКР). Системи внутрішнього устаткування (вентиляція, опалювання, освітлення, кондиціонування повітря) укриттів розраховуються з урахуванням особливостей техніки, що вкривається.

В особливих умовах (наприклад, у горах, а також взимку, тобто у важких ґрунтових умовах) виконання земляних робіт представляє велику складність. В цьому випадку для рихлення скельних або мерзлих ґрунтів застосовують вибухові речовини (ВР) [1, с. 534; 6, с. 98]. Заряди ВР укладаються в шпури, які проробляються в ґрунті за допомогою різних бурильних машин й інструментів. Після вибуху зарядів розпушений ґрунт вибирається з котловану екскаватором або технікою з бульдозерним устаткуванням. Вибуховий спосіб виробництва земляних робіт вимагає застосування ефективних засобів буріння шпурів для зарядів ВР. З цією метою застосовувалися пневмоінструмент компресорних станцій, електроінструмент електричних станцій, бурильні молотки, а також термічне і електроімпульсне буріння [1, с. 536].

Мал. 7. Збірно-розбірна споруда «Панцирь-2»

Отже, коротке ознайомлення з основними типами споруд польової фортифікації і способами їх зведення показує, що арсенал технічних засобів зміцнення місцевості у 2 пол. ХХ ст. був достатньо широкий і різноманітний. При правильному і своєчасному застосуванні він дозволяв забезпечити вирішення завдань по захисту військ від сучасних на той час засобів ураження на полі бою. Одним з важливих принципів фортифікації того часу був принцип необхідного (розрахункового) ступеня захисту, що забезпечувався фортифікаційними спорудами. Хоча описані вище споруди були не в змозі витримати дію ядерного вибуху при безпосередньому контакті з ним, вони значно скорочували радіуси зон поразки особового складу і бойової техніки: переkritі щілини – в 2,5-3 рази, бліндажі – в 4-8 разів, укриття – в 8-10 разів, споруди для техніки – в 2-5 разів.

Застосування різних типів відкритих і закритих фортифікаційних споруд в достатній кількості на позиціях і в районах розташування військ давало можливість понизити втрати особового складу і техніки до мінімальних розмірів і забезпечити збереження боєздатності частин і підрозділів.

Проблема часу, тобто термінів інженерного обладнання місцевості, розв'язувалася у фортифікації індустріальними методами – застосуванням збірних, високотранспортабельних споруд і широким застосуванням різноманітних засобів механізації. Разом з тим відзначалось, що в умовах бойової обстановки, коли необхідно в короткі терміни виконати великий об'єм робіт, буде потрібно разом із залученням інженерних засобів

механізації використовувати і особовий склад підрозділів всіх родів військ з шанцевим інструментом (за принципом «кожний працює на себе»). Роботи повинні виконуватися безперервно, вдень і вночі, з повною напругою сил. Послідовність виконання робіт по обладнанню позицій і районів розташування військ повинна бути такою, щоб забезпечувалася постійна готовність до відбиття можливої атаки противника.

Список використаних джерел та літератури

1. Войсковые фортификационные сооружения: Практическое руководство. – М.: Воениздат, 1984. – 720 с.
2. Грабовой И. Д. Современное оружие и защита от него / И. Д. Грабовой. – М.: Издательство ДОСААФ, 1984. – 146 с., ил.
3. Дорофеев Ю. П., Шамшуров В. К. Инженерные мероприятия защиты от современных средств поражения / Ю. П. Дорофеев, В. К. Шамшуров. – М.: Воениздат, 1974. – 234 с.
4. Инженерные войска Советской Армии: Учебное пособие для курсантов. – Донецк: Типография Донецкого Высшего Военно-политического училища инженерных войск и войск связи, 1980. – 56 с.
5. Колибернов Е. С. и др. Инженерное обеспечение боя / Е. С. Колибернов, В. И. Корнев, А.А. Сосков. – М.: Воениздат, 1984. – 287 с., ил.
6. Левыкин В. И. Фортификация. Прошлое и современность / В. И. Левыкин. – Издательство: Воениздат, 1987. – 159 с., ил.
7. Материалы музея Каменец-Подольского высшего военно-инженерного командного училища.
8. Наставление по военно-инженерному делу для Советской Армии. – М.: Воениздат, 1966. – 492 с.
9. Наставление по военно-инженерному делу для Советской Армии. – М.: Воениздат, 1984. – 562 с.
10. Приемы и способы действия солдата в бою: Учебное пособие. – М.: Воениздат, 1988. – 272 с.
11. Подготовка офицеров запаса Сухопутных войск: Учебное пособие / А.И. Кирилов, В. П. Кузнецов, В. И. Агафонов и др.; Под ред. Ю. А. Науменко. – М.: Воениздат, 1989. – 448 с., 16 л. ил.
12. Руководство по инженерным средствам и приемам маскировки сухопутных войск. Часть первая. – М.: Воениздат, 1986. – 264 с.
13. Словарь военных терминов / Сост. А. М. Плехов. – М.: Воениздат, 1988. – 335 с.
14. Справочник офицера инженерных войск / Под ред. С. К. Аганова. – М.: Воениздат, 1988. – 432 с., ил.
15. Учебник сержанта инженерных войск / Под ред. генерал-лейтенанта В. В. Гладкова. – М.: Воениздат, 1989. – 256 с.
16. Фещук М. О. Броньований кулак СРСР. Основні бойові радянські танки і спеціалізована техніка на їх базі (1961–1991 рр.): історичний нарис / М. О. Фещук. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський В. С., 2010. – 114 с., іл.

Валентина Волкова

науковий співробітник

Кам'янець-Подільського державного

історичного музею-заповідника

м. Кам'янець-Подільський

ДО ІСТОРІЇ ДЕЯКИХ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ СПОРУД КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

У статті розглядається історія побудови деяких оборонних споруд Кам'янця-Подільського XVI-XVIII ст.

Ключові слова: Перебудова Кам'янецької фортеці, мито на оборонні укріплення, Руська і Польська брами, міські оборонні башти.

Давньоруський Кам'янець розташовувався на острові, унікальним природним захисним рубежем якого являються скелясті береги ріки Смотрич та глибокий каньйон, утворений її водами.

Вдале розташування Кам'янця на місцевості та наявність мисового дерев'яно-земляного замкового укріплення з кам'яним муром перетворюють місто в один із форпостів Давньої Русі в боротьбі проти степових орд.

Після монголо-татарської навали 1241 року замкові укріплення Кам'янця знаходилися в стані занепаду. Були відновлені в другій половині XIII ст.

За часів панування на Поділлі литовських князів Коріатовичів (40-90-х років XIV ст.) замок став їх князівською резиденцією [2, с. 52].

1374 литовські князі Коріатовичі надали Кам'янцю-Подільському Магдебурзьке право, що сприяло розвитку у ньому цехового устрою та місцевого самоврядування, одним із важливих завдань якого стало розв'язання проблем оборони [3, с. 63].

Коріатовичі здійснили першу перебудову, підготовлюючи їх до розширення в бік острова [2, с. 52].

З проникненням на Поділля польської шляхти (1434) та посилювалась увага до обороноздатності міста.

Для будівництва захисних укріплень, зокрема, реконструкції Кам'янецької фортеці використовувався твердий камінь, який видобувався на лівому березі річки Смотрич та камінь з вапнякових порід мису, на якому вона знаходилась [5, с. 321]. На будівництво фортеці та укріплень навколо міста з кам'ячан стягувалися «плати» таке як сош, помірне, мостове.

«Сош» – податок на укріплення фортеці, що брався з кожного житлового двору.

«Помірне» – мито, з кожної міри проданого хліба.

«Мостове» – мито, яка стягувалася з подорожніх за проїзд через міст або за право в їзда в місто [1, с. 158].

Поверх грошової податі, кам'ячани несли і «натуральні повинності»: на замовлення фортеці ремісники безкоштовно «виготовляли роботи згідно промислу», мірошники і м'ясники доставляли провіант [1, с. 160].

1463 року Кам'янець-Подільський став королівським містом. З метою зміцнення фортифікації до міста було відряджено відомих знавців військової справи – краківського каштеляна Яна Тенчинського, львівського воєводу Анджія Одровонжа, що проводили роботи по їх подальшому вдосконаленню.

1513 року за участю італійського військового інженера Каміліуса розпочалась перебудова кам'янецької фортеці з частково дерев'яної в кам'яну. 1544 року під керівництвом військового інженера і архітектора Іоба Претфуса проводився новий етап її реконструкції. Замість старих стін і башт, що не гарантували надійного захисту від артилерії, були зведені нові, потовщені кам'яні стіни і вежі, які збереглися до наших днів [7, с. 12]. В процесі реконструкції була збільшена замкова територія. Башти у замкових укріпленнях зводились через певні інтервали, старі бійниці пристосовані до нових видів вогнепальної зброї. Тоді ж з'явилися і нові бійниці складної форми, за рахунок чого збільшився сектор обстрілу [7, с. 13]. В результаті реконструкції фортифікація міста піднялася до європейського рівня.

У другій половині XV – на поч. XVI ст. було розпочато будівництво комплексу Руської і Польської брам. Ці споруди розташовувалися обабіч перешийка, що з'єднує місто з замком. Брами діяли власне не тільки як в'їзди до міста, вони були фортифікованими гідротехнічними спорудами зі шлюзами, що в разі потреби перекривали русло Смотрича. Подібні системи на той час широко використовувались у Фландрії, та Нідерландах, але для Східної Європи обладнанні шлюзами укріплення були унікальними [3, с. 71].

У разі ворожого нападу Кам'янецька фортеця фізично не могла вмістити всіх бажаючих, тому мешканці міста мусили дбати про власну безпеку самі. Кожен городянин повинен був запасти «рушницю добру, два фунти пороху, копу куль. Хто не припас означених предметів, необхідних для постійного захисту міста, буде покараний замковим урядом» [1, с. 158].

Шляхта, яка мала в місті будинки, повинна була мати піврічний запас їжі для себе та для челяді, а також постачати їх зброєю, порохом і кулями.

В XVI столітті в Кам'янці-Подільському нараховувалося 16 ремісничих цехів таких як кушнірський, різницький, пекарський, ковальський, гончарний, ювелірний, цех мечників тощо.

Цехи були своєрідними військовими організаціями, кожен з яких мав свій об'єм захисту (башту, браму, ділянку стіни) [6, с. 89].

У Кам'янці-Подільському було збудовано чотири цехові башти: Кушнірська башта з брамою (Миською), Гончарська, Різницька, Кравецька башти [5, с. 177].

Кушнірська башта мала велике значення в оборонній системі так, як обстрілювала протилежний похилий берег ріки, каньйон і захищала в'їзд в місто [6, с. 108]. Збудована у 1564-1565 роках. Первісно башта була п'ятиярусною, але після прибудови 1585 році з боку міста прямокутного об'єму набула підковоподібного обрису. Башта дістала назву на честь польського короля Стефана Баторія, але після ремонту у XVII ст. ремісничим цехом кушнірів стала називатися – Кушнірська. У 1780-х роках башту надбудував ще на два яруси комендант фортеці Ян де Вітте, після чого з'явилася нова її назва – Семиповерхова. На північно-східному її фасаді зберігся машикуль – навісна бійниця [4, с. 142].

Різницька башта – збудована в кінці XVI – на початку XVII століття. Невеличка, кам'яна, двоярусна з боку міста вона тягнеться краєм скелі над урвищем каньйону. Башту було від реставровано на поч. 1990-х років. Вхід до башти прикрашає білокам'яний портал, на протилежний берег Смотрича та вздовж каньйону направлені гарматні бійниці.

В середині XVIII століття башту обслуговували та ремонтували ремісники різницького цеху, пізніше кушнірського [4, с. 143].

Гончарна башта розташовувалася на скелі висотою 22 метри від берега ріки Смотрич. Збудована 1669 року, у плані – кругла. Стіна на рівні третього ярусу 2,5 метрів товщиною. Назву отримала від прикріпленого до нього цеху гончарів, які мешкали на сході міста, де були знайдені чималі поклади глини.

Особливістю цієї башти є скошеність верхньої частини стін зубцями бійниці, для рикошетування чавунних куль. Це рідкісний на Україні прийом відомий як військовий винахід художника-архітектора Середньовіччя Альбрехта Дюрера [2, с. 107].

До східних міських укріплень відносилась і башта Кравецька. Кругла, триярусна, в діаметрі – 11 метрів. Збереглася в руїнах на висоту 12,5 метрів. Башту законсервовано в 1962 році. До середини XVIII століття називалися Слюсарною, пізніше Кравецькою [4, с. 142].

Міські башти були збудовані протягом XV – поч. XVI ст. у зв'язку з тим, що з розвитком артилерії став можливий обстріл міста з протилежного берегу каньйону. Вони були зведені у найбільш уразливих місцях і залежно від функцій, в оборонній системі міста набули різного вигляду [4, с. 142].

Список використаних джерел і літератури

1. Антонович В.Б. Монография по истории Западной и Юго-Западной России. – 1. – Київ, 1885. – 351 с.
2. Кам'янець-Подільський. Туристичний путівник. – Київ, 2007. – 319 с.
3. Липа К. Під захистом мурів. – Київ, 2007. – 183 с.
4. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. 4. – Киев, 1986. – 374 с.
5. Петров Микола. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV – XVIII століть. – Кам'янець-Подільський, 2012. – 478 с.
6. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. – Киев, 1895. – 247 с.
7. Станіславська Л. Стара фортеця. – Кам'янець-Подільський, 2002. – 56 с.

Наталія Ганусевич

молодший науковий співробітник
Національного заповідника «Замки Тернопілля»
м. Збараж

ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ, РЕСТАВРАЦІЇ ТА МУЗЕЄФІКАЦІЇ МИКУЛИНЕЦЬКОГО ЗАМКУ

У статті досліджено важливість збереження, реставрація і консервація оборонних споруд Микулинецького замку. На основі аналізу історичних джерел була зроблена спроба дослідити і описати декілька варіантів використання замкового комплексу і адаптація його для туристично-рекреаційних потреб. Одним із способів є музеєфікація замку і об'єднання всіх пам'яток містечка в один комплекс.

Ключові слова: замок, рекреація, бійниці, підземелля, музеєфікація, реставрація, сакральна архітектура, пам'ятка оборонної архітектури.

Тернопілля є унікальним не лише через кількість оборонних споруд, які збереглися на його теренах, але й через те, що географічно воно є межею для різних культурних та етнічних світів. Власне, саме Тернопільщина поєднала в собі самобутність та неповторність Галичини, Волині та Поділля. Будучи «прикордонною» вона найбільше зазнала лиха та поневірянь від чужоземних зайд та завойовників. Єдиною можливістю захистити себе і своїх рідних було масове будівництво оборонних укріплень та фортець, котрі дарували мешканцям відчуття відносної безпеки і саме такі були споруджені укріплення довкола стародавнього поселення у Микулинцях.

Пам'ятка, яку ми розглядаємо, у свій час була збудована для оборони. Однак, подальші зміни військово-політичної ситуації, соціальної структури суспільства і умов життя призвели до того, що історична будівля перестала задовольняти практичні потреби і її не раз перебудовували, але з часом покинули і занедбали. Прийшов нарешті час і створилися умови для її збереження, відновлення, а також кращого пристосування до сучасних умов. А ця обставина створює додаткові труднощі, оскільки при вирішенні цієї проблеми визначальними залишаються соціально-культурна та архітектурно-художня її цінність і вимоги до охорони як цілісного архітектурного організму. Саме тому сьогодні проблема використання замкових комплексів не тільки не втратила своєї актуальності, а навпаки, набула особливої гостроти.

На сучасному етапі з'являється багато комерційних пропозицій пристосування пам'яток фортифікаційної архітектури до сучасних потреб. Головною відміною таких пропозицій є розрахунок на те, що пристосування перш за все повинно приносити економічний прибуток, ніж сприяти збереженню пам'ятки, запобігаючи її фізичному знищенню. Це розміщення розважальних закладів (ресторанів, казино, дискотек), використання під складські приміщення, виробництво. Але з точки зору охорони історико-культурної спадщини таке пристосування не лише закриває доступ бажаним оглянути пам'ятку, а й згубно позначається на її стані.

Досвід реставрації [1, с. 14] свідчить про те, що на всіх етапах – від розробки проекту до його реалізації – ще лишаються нерозв'язаними проблеми нового функціонального змісту пам'ятки фортифікаційної архітектури, створення охоронних зон навколо об'єктів, які реставруються, збереження природного навколишнього ландшафту тощо.

Реставраційні роботи самі по собі не вирішують справи. Існують випадки, коли реставрована споруда залишається без використання, що призводить до занепаду і необхідності повторної реставрації.

Виходячи з цього, виникає потреба у більш активному впровадженні в життя інших засобів використання замкових комплексів, щоб були прийнятними для всіх видів, незалежно від технічного стану, та відповідали усім вимогам ефективного збереження фортифікаційних пам'яток. За таких умов найкращим засобом пристосування і, відповідно, збереження буде **музеєфікація** – сукупність науково обґрунтованих заходів щодо приведення об'єктів культурної спадщини у стан, придатний для екскурсійного відвідування та іншого культурно-освітнього використання.

У процесі музеєфікації можна виділити два напрямки: пристосування пам'яток під музеї; забезпечення екскурсійних відвідувань замкового комплексу з обов'язковим його включенням до екскурсійних та туристичних маршрутів без створення музею на території пам'ятки і з подальшим розвитком туристичної інфраструктури навколо замку.

Розглянемо *перший шлях*. Оскільки замкові комплекси потребують використання в інтересах суспільства з урахуванням економічної рентабельності, забезпечення активних технічних заходів збереження і відновлення, проведення профілактичних заходів з метою відокремлення об'єктів від агресивних факторів, що прискорюють процес їх старіння і руйнації, організація музеїв на їх базі буде найдієвішим засобом фізичного і духовного і морального збереження пам'ятки архітектури. До того ж музей піднімає актуальну значущість конкретної пам'ятки та більш повно розкриває її інформаційну цінність, стимулює дослідження історії замкового комплексу, проведення належної наукової діяльності [6, с. 16].

Спочатку панувала думка, що туризм для музеїв, як і для всієї культурної (а також і природної) спадщини є загрозою. Він відволікає від науково-дослідницької діяльності, але з другої сторони він і спонукає наукових працівників для організації імпрез і освітньоінформаційної роботи. Туризм, треба визнати, створює для сфери культури нові шанси.

Процес музеєфікації замкових комплексів на цьому не припиняється. На сучасному етапі існують розроблені інститутами «Укрпроектреставрація» та «Укрзахідпроектреставрація» проектні документації на реставрацію та подальше включення до музейного простору України замкових комплексів у Микулинцях, Бучачі, Підзамочку (Поділля) [6, с. 16]. Значну частину напівзруйнованих замків (а це майже 40% від загальної кількості подібних пам'яток) вже забезпечено проектною документацією на реконструкцію та подальше пристосування [9, с. 14].

Фото 1. Микулинецьки замок

Таким чином, створення музею на базі замкового комплексу залучає пам'ятку архітектури до музейної мережі України. Але всі замки неможливо перетворити на музеї, їм підходить *другий шлях* розвитку, тому що більшість з них дійшли до нас у вигляді руїн, а без належного утримання пам'ятка гине [7, с. 45]. Рівень збереженості їх дуже низький. Подібні пам'ятки практично не підлягають реконструкції та відбудові, а ще складніше пристосувати їх до соціо-культурних потреб. Для напівзруйнованих споруд нерідко є лише один вид використання – створення умов для найбільш широкого ознайомлення з ними, їх музеєфікація, що передбачає консервацію таких залишків з включенням до туристичних і екскурсійних маршрутів. При цьому потрібно відрізнити музеєфікацію пам'яток від пристосування під музеї: у музеєфікованій споруді колекції не розміщуються, вона сама набуває значення основного, а іноді єдиного експоната. В такому випадку відбувається реальна охорона руїн комплексу і створення комплексу пам'яток. Саме така форма й була застосована для виразних архітектурних об'єктів, пристосування яких під традиційний

музей значно зменшила б їх інформаційний потенціал [14, с. 117]. А створення на їх основі замкового комплексу забезпечує їх подальше існування, популяризація і туристичну привабливість.

В смт. Микулилинцях можна створити цілий комплекс взаємопов'язаних пам'яток. Це дозволяє зробити близька відстань між ними, зокрема: сам замок (фото 1) – унікальна пам'ятка архітектури XVII ст., домінуючий туристичний об'єкт селища, а недалеко від його знаходиться палац графів Реїв (фото 2) і цікавий він, як об'єкт лікувально-оздоровчого туризму, коло нього ландшафтний парк – об'єкт зеленого туризму, алея з'єднує їх з Троїцьким костелом (фото 3) – пам'яткою сакральної архітектури XVIII ст. і кладовищем, відновлення і дослідження його історії допоможе у розвитку ностальгійного туризму, а весь ансамбль позитивно вплине на розвиток екскурсійно-пізнавального туризму.

Фото 2. Головний фасад Микулинецької обласної фізіотерапевтичної лікарні реабілітації

Музеефікація таких замкових комплексів і створення умов для екскурсійного відвідування без організації музею на території пам'ятки, сприяє перетворенню комплексу на туристичний об'єкт. Значну роль при цьому відіграє економічний фактор, адже створення нового туристичного об'єкту обумовлює розвиток туризму та залучення інвестицій у подальшу музеефікацію пам'яток. В свою чергу, ці умови сприяють збереженню, оскільки через залучення до сфери туризму з'являються реальна зацікавленість у збереженні пам'яток, посилюється їх відвідуваність і популяризація серед туристів.

Ця робота повина проводитись на основі вивчення досвіду музеефікованих замків України. Замкові комплекси, сучасне використання яких допомагає їхньому подальшому збереженню, ще активніше включаються у сучасне життя шляхом створення розгалуженої мережі туристичних послуг для ознайомлення з ними і пропаганди історико-архітектурної спадщини.

Яскравим прикладом подібних перетворень є система музейних комунікацій, створена в замку «Паланок» (XIV–XVI ст.), що в Мукачевому [4, с. 4]. Палацові приміщення у Золотому Потоці можуть бути використані під реставровані зали феодального помістя, а крім цього планується повне відтворення побуту селян та феодалів [8, с. 228]. Проект реставрації Язловецького замку передбачає пристосування його під культурно-відпочинковий центр [12, с. 29]. Також і в Микулинецькому замковому комплексі потрібно створити такі умови

Фото 3. Римо-католицький костел Святої Трійці

використання і пристосування, щоб вони були вигідні як і для мешканців так і для подальшого відновлення, збереження і реставрації всіх пам'яток містечка.

Микулинецький замок знаходиться на вершині пагорба, оточеного з трьох боків водами річки Серет. Він є характерним прикладом регулярних замків Поділля середини XVII ст. [5, с. 272]. Замок будувала в 1550-55 роках власниця містечка Анна Йорданова з роду Сенявських. Вона на місці старого дерев'яного укріплення заклала нову потужну фортецю. Планувальна структура та архітектурний вигляд, який зберігся дотепер, склалися завдяки старанням коронного гетьмана Станіслава Конецпольского на початку XVII ст. В 1799 році замок був проданий барону Конопці. Він пристосував його під суконну фабрику, чим пришвидшив занепад фортеці [13]. До XX ст. замок стояв пустою і розбирався мешканцями на будівельний матеріал. В 1991 році на його території були проведені архітектурно-археологічні обміри, за допомогою натурного обстеження та попереднього ознайомлення з історичними матеріалами були розроблені Львівським інститутом «Укрзахід-проектреставрація» проектні пропозиції реконструкції та пристосування замку під готельно-туристичний комплекс [10, с. 49]. Проект розроблявся з метою пошуку такої функції пристосування, яка б забезпечила подальше збереження пам'ятки. Враховуючи те, що Микулинці знаходяться близько від Тернополя та розташовані при трасі Мінськ-Чернівці, запропоновано в замку розмістити готельно-туристичний комплекс. Дана пропозиція передбачає консервацію та реставрацію збережених елементів пам'ятки, а також відтворення втрачених архітектурних об'ємів. Корпуси відтворюються в тих місцях де є всі підстави для цього. Об'єм їх продиктований існуючими фундаментами та висотою збережених стін, а також іконографічними матеріалами [12, с. 33].

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 року до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля» ввійшов замок XVI-XVII ст. в смт. Микулинцях Тербовлянського району. Тепер нарешті з'явилася надія на відродження цієї пам'ятки нашого історичного минулого. На даному етапі планується відреставрувати та відтворити архітектурні об'єми (фото 4) і надати їм таку функцію, яка була б самоокупна і забезпечила збереження пам'ятки [11, с. 131]. Ідеальним випадком був би музей, але це нереально з тих причин, що музей в таких розмірах для Микулинців непотрібний, але створити там готельно-туристичний комплекс з музеєм пивоваріння Тернопільщини можна. На даний час серед найбільш відомих підприємств селища є славнозвісний пивзавод. Микулинецьке пиво відоме на всю Україну. «Бровар» постає готова продукція у різні міста і села нашої країни.

Фото 4. Консерваційно-реставраційні роботи

Ще однією пам'яткою містечка є палац Потоцьких, або палац Реїв – останніх власників. У XVIII ст. на кошти Людвіки Потоцької він був побудований у мальовничому парку – неподалік від фортеці тодішня власниця Микулинець «з огляду на те, що старий замок вже не надавався на резиденцію, Людвіга Потоцька, – як пише Є. Куропатський, – над місцем цим побудувала чудовий палац». І хоча дана споруда пережила ряд перебудов її зовнішній вигляд, унікальний фасад з атлантами, дуже приваблює туристів. На даний час в приміщеннях палацу розташовано Микулинецьку обласну фізіотерапевтичну лікарню, яка є цікавим об'єктом для розвитку лікувально-оздоровчого туризму.

Навколо палацу, як модно було в той час в Європі, розбивається великий (7 га) ландшафтний парк вільного планування. Парк зберігся до нашого часу і деякі його дерева мають дуже поважний вік. Палац стоїть у самому центрі, а звідси ландшафтний парк (фото 5) крутими схилами спускається до річки, де ліворуч до нього прилягають руїни замку-фортеці. У парку збереглися три двохсотлітні ясени, а також ціле розгалуження алей. Тут і можна облаштувати «парк садової скульптури». Садово-паркова скульптура може мати як декоративний, пропагандистський, повчальний, так і меморіальний характер. Має давню і стала традицію в мистецтві Західної Європи. Окрасою Микулинецького парку є скульптура матері і дитини. В туристично-рекреаційній діяльності цей парк можна буде використовувати як об'єкт зеленого туризму.

Фото 5. Ландшафтний парк

На туристичних маршрутах увагу все більше привертає сакральна архітектура. Вона має досконалі естетичні елементи та символи духовної дійсності, які дають людині віру, поєднують її з Богом. В Микулинцях можна побачити і римо-католицький храм. Його споруджено в стилі пізнього барокко. Від палацу кленова алея веде до Троїцького костелу, пам'ятки архітектури XVIII ст. А недалеко від храму давнє римо-католицьке кладовище зі своєї історією і унікальними фігурними надгробками, що дуже велике значення має у ностальгійному туризмі. Зважаючи на те, що ностальгійні потреби є видом духовних потреб людини, вони стійкі у часі та підкріплюються асоціативною пам'яттю, в якій зберігаються яскраві спогади про минуле. Ці спогади живуть як «сімейні» легенди, що передаються з покоління в покоління, потребують «підживлення» і спонукають до туристичних подорожей людей різних вікових груп [2, с. 255]. Ностальгійний туризм пов'язаний з етнічним, релігійним туризмом. Серед основних завдань, які стоять перед туристичною галуззю є зростання кількості туристів та екскурсантів, в тому числі іноземних, які приїжджають з ностальгійних мотивів.

Також непогано було б, щоб на даному туристичному комплексі і з'явилася розгалужена сфера послуг для туристів та відвідувачів: відкрилися майстерні по виготовленню виробів декоративно-прикладного мистецтва, магазин-галерея з продажу виробів народних умільців, художників. А господарські приміщення фортеці пристосувати під кузню-зброярню, ресторан чи пивний паб, каретний двір з конюшнею, ремісничі майстерні, в яких сувеніри виготовлялися б на замовлення туристів прямо у них на очах. Окрім цього, у перспективі – відтворення оборонних стін, башень, де можна було б створити непоганий оглядовий майданчик з якого проглядається панорама містечка і підвальних приміщень та переходів [3, с. 17].

Повернення пам'яток архітектури до первісного вигляду має велике значення у пізнавальному та сентиментальному туризмі це як стимул для відвідувача, що прагне відчути історичне минуле свого краю.

Проаналізувавши ситуацію, існуючу на сьогоднішньому етапі у справі охорони та використання пам'яток місцевої архітектури, можна впевнено стверджувати, що незважаючи на наукові досягнення в галузі рестав-

---

рації, окремі успіхи в пристосуванні, проблема включення їх до сучасного життя залишається невирішеною. Загалом реалізація масштабних завдань музеєфікації пам'яток історії й архітектури повинна мати серйозну правову і практичну базу у вигляді відповідних нормативних актів і постійних цільових капіталовкладень з боку держави та зацікавлених організацій і структур. Нові об'єкти музеєфікації повинні розраховуватися на широке коло відвідувачів, інтенсивне включення пам'яток до музейного простору України і культурного життя регіону.

Можемо ще раз наголосити, що музеєфікація замкових комплексів – один з найкращих засобів їх збереження. Організація мережі турбаз, готелів, будинків відпочинку з використанням замкових комплексів, будівництво нових об'єктів у місцях, де знаходяться різноманітні пам'ятки історії і культури, введення в експлуатацію численних музеїв, створення нових екскурсійних та туристичних маршрутів, щоб охоплювали усі замкові комплекси України, дасть змогу зберегти напівзруйновані замки, знайшовши їм раціональне використання; включити пам'ятки до музейної мережі України; популяризувати віддалені замки-музеї; залучити до цієї справи інвесторів, що в сучасних умовах, коли держава не виділяє коштів на повноцінну охорону пам'яток, принесе значну економічну користь; створити туристичну індустрію країни на основі існуючої архітектурної спадщини. Зважаючи на це, наукові дослідження в напрямку музеєфікації конкретних замкових комплексів завжди матимуть перспективи.

Список використаних джерел та літератури

1. Вечерський В.В. Реставрація пам'яток архітектури // Пам'ятки України. – 1997. – № 1. – С. 10–15.
2. Гайворонюк Н., Уманців Б. Перспективи розвитку ностальгійного туризму у Карпатському Євросеребрі // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Інноваційний розвиток економіки: збірник наукових праць. В 4-х ч. / НАН України. Інститут регіональних досліджень. Вип. 6. Ч. 4. – Львів, 2003. – С. 255-260.
3. Гайда О. Регенерація пам'ятки архітектури XVI–XVII ст. замкового комплексу в м. Бережанах Тернопільської області // Магістерська кваліфікаційна робота. – Львівська політехніка, 2003.
4. Де люди жили, там замки вижили // Старий замок. – № 15. – 2002. – С. 4.
5. Замки та фортеці. Архітектурні перлини України. – Київ: «Мистецтво», 2007. – 352 с.
6. Заставецька О.В., Заставецький Т.Б. Музеєфікація як форма збереження замкових і палацових споруд / Замковий туризм Тернопільської області: проблеми та перспективи розвитку // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Тернопіль, 2012. – 171 с.
7. Карпов В. Памятник архитектуры как объект музеефикации // Актуальные проблемы советского музееведения: Сборник науч. тр. – Москва, 1987. – С. 40-49.
8. Наукові записки. Національний заповідник «Замки Тернопілля». – Збараж, 2011. №2/2011. – 241 с.
9. Пламеницька О.А. Фортеці й замки в Україні // Пам'ятки України. – 1996. – № 2. – С. 13–17.
10. Проектні пропозиції реконструкції та пристосування пам'ятки архітектури XVI ст. – замку в смт. Микулинцях Тернопільської обл. Під готельно-туристичний комплекс / Львівський інститут «Укрзахідпроектреставрація». – Л., 1992. – С. 49.
11. Рутинський М.Й. Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження. Київ: Центр учбової літератури, 2007. – 432 с.
12. Фортифікація України // Матеріали Міжнародної конференції з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 47 с.
13. ЦДДА України у м. Львові. – Ф.137. – Оп. 1 (покажчик Ф. Ковалишина). – Арк. 110.
14. Юрєнева Т.Ю. Музееведение: Учеб. Для высшей школы. – Москва: Академический Проект, 2003. – С. 11.

СЕКЦІЯ 5. ІСТОРИОГРАФІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ТА АРХІТЕКТУРНО-ФОРТИФІКАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Валентина Білоусько

молодший науковий співробітник

науково-дослідного відділу

«Музей трипільської культури» Національного

історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

м. Переяслав-Хмельницький

ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЖВАНЕЦЬ КРІЗЬ ПРИЗМУ МУЗЕЙНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ

У статті публікуються дані про археологічні розкопки та колекцію матеріалів з трипільського поселення Жванець, що експонуються у Музеї трипільської культури Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Ключові слова: поселення трипільської культури, археологічні розкопки, Жванець, урочище Щовб, урочище Лиса Гора, експозиція.

Музей трипільської культури є науково-дослідним відділом Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Створена у 2003 р. експозиція представляє одну з високорозвинених давньоземлеробських культур Стародавньої Європи, що побутувала від Карпат до Лівобережжя Дніпра з кінця VI до початку III тис. до н.е. Основу музейної експозиції складають матеріали, отримані у результаті археологічних досліджень, що проводились під керівництвом відомого археолога-музейника Т.Г. Мовші, постійними учасниками цих експедицій були й співробітники Заповідника. Особливу увагу приділено матеріалам Середнього Подніпров'я, як правого, так і лівого берега. Кілька розділів експозиції висвітлюють трипільські поселення Переяславщини, відкриті у 1990-х рр. експедицією Заповідника під керівництвом Г.М. Бузян.

Наукову концепцію музею розроблено одним з найвідоміших трипільознавців в Україні старшого покоління Тамарою Григорівною Мовшею. У ній представлено Трипільсько-Кукутенську спільність, як ряд культур або етнокультурних груп близьких за походженням, що тісно взаємодіють між собою. Виділяється вісім культур (груп): петренська, чечельницька, томашівська, коломиїщинська, лукашівська, косенівська, жванецько-бринзенська, касперівська, названі за найбільш дослідженими пам'ятками. Кожна з них відображає специфічні особливості розвитку того регіону, який займала, має свої витоки, лінії розвитку, свої специфічні культурні традиції, час формування та зникнення з історичної арени. Культури поділяються на локальні групи та типи пам'яток. Такий поділ знайшов наукову апробацію в кількох узагальнюючих працях дослідниці [9, с. 146-147; 10, с. 24-58]. Експозиція музею побудована за культурно-хронологічним принципом зі збереженням комплексів пам'яток.

Своєрідна та цікава колекція матеріалів у експозиції музею походить з багатошарової пам'ятки трипільської культури біля с. Жванець Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Вона була відкрита місцевими школярами у 1959 р. Значна площа останцю була зайнята трипільським поселенням. Воно знаходиться на південно-західній околиці с. Жванець, займає високий мисоподібний останець урочище Щовб та прилягає до нього плато урочище Лиса Гора. Урочища омиваються водами двох річок Жванчика та Кармелітки [2, с. 85]. Починаючи з 1961 р. на ньому проводились планомірні стаціонарні дослідження: у 1961-1962, 1968-1970, 1973-1974 та 1976 рр. Трипільською експедицією Державного історичного музею УРСР (нині Національний музей історії України) та у 1977-1980 рр. Пізньотрипільським загonom Дністровської новобудовної експедиції Інституту археології АН УРСР. Роботи експедицій очолювала Т.Г. Мовша [11, с. 164]. У ході цих робіт було виявлено унікальні об'єкти, серед яких зокрема, оборонні укріплення одного з найдавніших городищ Європи та центр гончарного виробництва мідного віку.

У 1973 р. Т.Г. Мовша здійснила дослідження валу, що знаходився на перехилі між мисом і плато, з метою його датування (рис. 1). Проведені роботи засвідчили спорудження валу мешканцями трипільського поселення Жванець-Щовб і вперше довели існування укріплених поселень в епоху енеоліту. Були зафіксовані різночасові підсіпки насипу валу в трипільський час. Дослідження показали, що більш давній вал, висотою до 1 м, був насипаний зі сторони ур. Щовб із материкової глини, вибраної при спорудженні рову. Фронтальна сторона валу споруджена із сланцевих плит. На думку Т.Г. Мовші, вершина валу могла бути укріплена

рядами частоколу. З напольного боку в урочищі Лиса Гора розкопані два різночасові рови глибиною близько 3 м, що значно підсилювали фортифікаційну міць городища. Виявлені під час розкопок матеріали дозволили датувати оборонні укріплення етапом СІ [3; 5, с. 311].

Рис. 1. Жванець-Лиса Гора. Розкопки валу трипільського городища. 1973 р.

Ці дослідження представлені в експозиції музею фотографіями розкопок 1973 та 1974 рр., на яких зображено розрізи валу й ровів [3; 6, с. 20-21], Експонується раритетна фотопанорама, що представляє вигляд унікальної пам'ятки на час розкопок 1960-1970 рр. Поява укріплених поселень у кінці IV тис. до н.е. свідчить про певні зміни у суспільних відносинах, про ускладнення стосунків між спорідненими племенами, які, певно, змушені були захищати свої території від зазіхань сусідів.

За межами городища, на прилеглий до нього площі Лисої гори, виявлено комплекс керамічного виробництва. Впродовж 1971-1974 рр. на ньому досліджено сім гончарних горнів [3; 6]. Вони мали складну дво-ярусну конструкцію. Розташовувались трьома рядами над стрімким західним схилом високого плато над річкою Жванчик. Поряд з ними виявлено місця для вимішування глини. Глинобитні печі були викопані в шарі дрібного розсіпчастого сланцю, що забезпечило їх добру збереженість. Т.Г. Мовша встановила два конструктивних типи представлених горнів: підковоподібних та прямокутних із заокругленими кутами [4, с. 230]. У таких печах можна було досягати теплового режиму від 800 до 1200° С. На фотографії у вітрині репрезентовано залишки гарного збереження печі № 2, в черені якої зафіксовано 56 жаропродуктів. Вона була завантажена посудом, частина якого деформувалася від високої температури. Розвали великих посудин лежали на її черені. Т.Г. Мовша вважала, що відкриття Жванецького центру керамічного виробництва свідчить про процес виділення гончарства із домашнього ремесла. Гончарство стає общинним, адже випал посуду у конструктивно довершених печах з двома камерами потребує професійних навичок та значних затрат праці [4, с. 233]. Просторове уявлення про трипільські горни надає картина худ. О. Карнаухової «Гончарство», замовленої у свій час Т.Г. Мовшею. На ній зображено роботу майстра-гончара під час випалу посуду в одній з печей Жванця (рис. 2).

По завершенні розкопок 1974 р. рештки однієї з гончарних печей було перевезено до Переяслава-Хмельницького і реконструйовано в експозиції археологічного розділу Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпряниці.

Неподалік горнів розкопано рештки невеликої наземної споруди розміром 4,0×4,2 м. Всередині будівлі виявлено глинобитне підвищення овальної форми із заглаженою робочою поверхнею, яку використовували як стіл для формування посуду. Поряд знаходилося скупчення черепашок Unio, великий плоский камінь з відбійником, який виготовлений із зламаної крем'яної сокири, знайдено також кам'яні лошила-шліфувальні. Неподалік виявлені два рідкісних керамічних шаблони для формування придонної частини великих посудин. Таким чином, перед нами постає процес виготовлення посуду – від подрібнювання мушлів, які додавали у

глиняну масу кухонного посуду, до формування посудин, обробки їх поверхонь, подальшого висушування і випалу у гончарних горнах. Отримані матеріали дозволили інтерпретувати будівлю як майстерню по виготовленню посуду [7, с. 16-18; 1, с. 11]. Серед зібраної кераміки переважає кухонна, прикрашена шнуровим орнаментом, що датується етапом СІІ. Експоновані знахідки з майстерні, фото розкопок та її графічна реконструкція, дають уявлення про одне з найдавніших трипільських ремесел – гончарство.

Поселення у с. Жванець багатощарове, на ньому досліджені кілька етапів заселення урочищ Щовб та Лиса гора: від раннього до найпізнішого. У 1974 р. в урочищі Лиса Гора було розкрито залишки будівлі ранньотрипільського часу. В ній знаходилася велика кількість кам'яного та кістяного інвентарю, що був організований в окремі робочі місця, пов'язані з певними видами виробництва. Кілька робочих місць склалися із зернотерок, розтиральників та плоских каменів для сидіння, що слугували для розмелювання зерна та замішування тіста. Інші – призначалися для виготовлення виробів з кременю та шліфування кістяних та крем'яних виробів [6, с. 2-4]. Після наукового вивчення цей виробничо-господарський комплекс був частково відновлений в експозиції археологічного розділу Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпряниці. Старожитності ранньотрипільського часу репрезентовані у експозиції Музею трипільської культури численними крем'яними знаряддями – ножеподібними пластинами, масивними відщепами, нуклеусами та посудинками у формі горщиків, орнаментованими врізаними лініями, наколами та канелюрами.

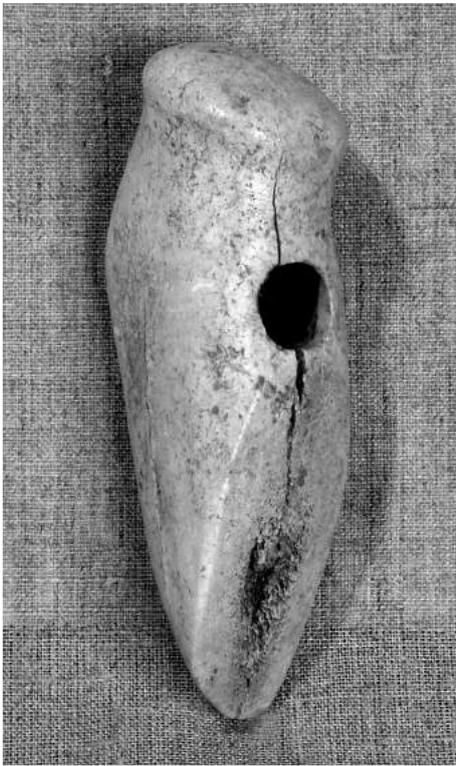
У 1978-79 рр. на пізньотрипільському поселенні Жванець-Щовб було розкопане велике трикамерне наземне житло, розміром 20×5,7 м, з кам'яними та глинобитними конструкціями (рис. 3). Розкопками виявлено велику кількість кам'яних брил, дрібного каміння та глиняної обмазки, що навело дослідників на думку про використання каменю як фундаменту і основи стін будівлі. Для міцності кріплення дерев'яних стовпів, які тримали конструкцію, були використані великі камені сланцю, що утворили своєрідні гнізда. Вздовж східної сторони житла збереглося вісім таких кам'яних гнізд, зафіксовані вони й з торцевої сторони. Каміння застосовувалося також для огорожі робочих місць в інтер'єрі: у житлі плоскими камінцями, покладеними на ребро, було відділене місце, де, певно, стояв ткацький верстат [7, с. 18-19; 8, с. 239; 1, с. 11]. Виявлені на цьому місці керамічні грузила-відтяжки використані у відтвореній реконструкції вертикального ткацького верстата (рис. 2). Разом з глиняними пряслицями, кістяними голками, проколками та відбитками тканин на денцях посудин репрезентують в експозиції музею ткацтво трипільських племен.

Рис. 2. Матеріали з поселення Жванець в експозиції Музею трипільської культури. 2014 р

Рис. 3. Жванець-Щовб. Розкопки наземного житла. 1978 р.

*Рис. 4. Жванець-Щовб.
Сокира рогова. Розкопки 1978 р.*

дасть змогу висвітити нові погляди та розробки у вивченні трипільско-кукутенської спільності.

Список використаних джерел та літератури

1. Бузян Г.М. Застосування каменю в домобудівництві трипільско-кукутенських племен (за матеріалами розкопок в с. Жванець) VIII Подільська історико-краєзнавча конф.: Секція археології. Тез. дод. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 12-13.
2. Мовша Т.Г. Позднетрипольское поселение в с. Жванець // КСИА АН СССР. – 1970. – Вып. 123. – С. 84-93: ил.
3. Мовша Т.Г. Отчет о работе Подольской археологической экспедиции Государственного исторического музея // НА ІА НАНУ. – 1970, 1973/119.
4. Мовша Т.Г. Гончарный центр трипольской культуры на Днестре // СА. – 1971. – № 3. – С. 228-234.
5. Мовша Т.Г. Городище трипольской культуры Жванець-Щовб // Археологические открытия 1973 г. – 1974. – С. 310-311.
6. Мовша Т.Г. Отчет о работе Подольской археологической экспедиции Государственного исторического музея УССР // НА ІА НАНУ. – 1974/3а.
7. Мовша Т.Г. Отчет о работе Позднетрипольского отряда Днестровской новостроечной экспедиции в 1978 году // НА ІА НАНУ. – 1978/30з.
8. Мовша Т.Г. Средний и поздний этапы трипольской культуры. – Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. I. – С. 206-263.
9. Мовша Т. Г. Культуры трипольско-кукутенской общности // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей республіканської конференції. – Одеса, жовтень 1989. – К.: Наукова думка. – С. 146-147.
10. Мовша Тамара. Трипільсько-кукутенська спільність – феномен у стародавній історії Східної Європи / до проблеми виділення культур // Записки Наукового Товариства імені Шевченка т. ССХХV. Праці Історико-філософської секції. Львів, 1993. – С. 24-58.
11. Якубенко О.О. Жванець-Щовб // Енциклопедія трипільської цивілізації в двох томах. – К., 2004. – Т. 2. – С. 164-166.

*Рис. 5. Жванець. Фрагмент рала
з рогу оленя. Розкопки 1969 р.*

Тетяна Радієвська

старший науковий співробітник
Національного музею історії України

Світлана Сорокіна

старший науковий співробітник
Національного музею історії України

Оксана Завальна

старший науковий співробітник
Національного музею історії України
м. Київ

З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЗБІРКИ НМІУ В 1930-ті РОКИ: КОЛЕКЦІЇ, ДОКУМЕНТИ

У травні 1930 р. було засновано археологічний музей ВУАН, фонди якого переважно склалися з колекцій Всеукраїнського Історичного музею ім. Шевченка. Проте цей проект не було реалізовано у повній мірі. Вже наприкінці того ж року керівництво ВІМ підняло питання про необхідність повернення археологічних експонатів до музею. Остаточне повернення колекцій до історичного музею відбулося всередині 1936 р.

Ключові слова: Археологічний музей ВУАН, Всеукраїнський Історичний музей ім. Шевченка, Музей Докласового суспільства, Інститут історії матеріальної культури, археологічні колекції, музейна справа.

У кінці 1920-х – початку 1930-х рр. археологічні колекції Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка (тепер НМІУ) зазнали значних змін і перемішень. Цьому питанню присвячена достатня кількість наукових розвідок [1, с. 8-19; 2, с. 63-80; 3, с. 3-24; 5, с. 427-432; 13, с. 367-388]. Проте архівні документи ЦДАВО та НМІУ дозволяють більш детально охарактеризувати кілька моментів з історії реорганізації археологічної збірки музею в 30-ті роки ХХ ст. – складні і неоднозначні часи як для суспільства, так і музейної справи. «Мандри археологічних колекцій» були складними і мали іноді сумні наслідки. В 1928 р. В.Є. Козловська зазначала, що колекції археологічного відділу ВІМ з 1914 р. збільшилися з 17 тис. до 40 тис. експонатів, тому музей «для повного розгортання своїх колекцій вимагає багато більшої площі, як він тепер має» [4, с. 3-4]. Таке поповнення, а також замалі площі для фондів та експозиції, спонукало ВУАН поставити питання про заснування окремого Археологічного музею на території Музейного містечка в Лаврі [2, с. 74]. Директором новоствореного музею було призначено В.Є. Козловську, яка підготувала «Проект положення про Археологічний музей ВУАН. Та його кошторис і штати» (24.05.1930 р.). За цим проектом зібрання музею мало складатися з археологічних колекцій ВІМ та Археологічного музею ІНО (Інституту Народної Освіти – колишнього Університету Св. Володимира) [5, с. 428-429].

Створення археологічного музею було частиною масштабної реорганізації музейної справи. Музейна нарада від 12.03.1930 р. ухвалила реорганізацію музеїв м. Києва за схемою НКО [16, Арк. 39], що вимагала значних змін у структурі ВІМ. Так, у листі до Київського уповноваженого Укрнауки зазначається, що Укрнаука погоджується з рішеннями музейної наради, проте структур-схему ВІМ треба радикально переробити, спрямовуючи його виключно на українське мистецтво й беручи до уваги, що з нього буде вилучено весь археологічний та етнографічний матеріал [16, Арк. 37]. Відповідно до прийнятих рішень до музею було направлено таке розпорядження: «...Укрнаука НКО погоджується на об'єднання Археологічного відділу Вашого Музею з іншими археологічними закладами міста Києва¹ з тим, щоб організувати єдиний Археологічний Музей. (Підписи: Заст. зав. укрнауки Коник, зав. муз. секцією Кушнірук)» [16, Арк. 42]. Історичний музей не заперечував проти такого рішення і звернувся до Укрнауки за розпорядженням про згорнення Археологічного відділу: «... Всеукр. істор. Музей ім. Т.Шевченка у Києві одержав повідомлення від Археологічного Комітету ВУАН за № 1005 від 10.05. ц.р. про погодження Президії ВУАН на утворення Археол. Музею. до якого має перейти Арх. Відділ Історичного Музею. З боку Всеукр. Істор. Музею в цій справі заперечень немає. Просимо дати розпорядження на згорнення Арх. відділу. (Підписи: Директор музею Настевич М., Секретар Барон) [16, Арк.44]. В листі від 24.06.1930 р. до Укрнауки повідомляється: «Президія ВУАН ухвалила в складі установ I Відділу ВУАН утворити Арх. Музей в основу якого уже увійшов колишній Археологічний Кабінет ІНО. ... Було б доцільно уникнути надалі поділу археолог. колекцій між двома музеями і для того передати Археолог. музею ВУАН колекції і все майно Археолог. відділу Київського Історичн. Музею. Лаврський Муз. Городок погодився передати для Музею корпус № 7, де має бути розташовано понад 60.000 експ. ВУАН асигнував 15.000 крб. на ремонт будинку та на розгортання Музею. Отже Президія ВУАН просить Укр-

¹ В усіх документах збережена орфографія оригіналу.

науку НКО передати до складу Арх. музею археологічний відділ Історичного музею разом зі своїм майном і дати доручення в разі позитивного вирішення утворити відповідну комісію для передачі всього майна Археологічного відділу К. Історичного Музею ім. Шевченка до Всеукр. Академії Наук. (Підпис: Секретар ВУАН академік О. Корчак-Чепурківський)» [16, Арк. 47]. Колекції Музею ІНО почали передавати у 1928 р. [2, с. 74]. За свідченням протоколу фахової комісії про розподіл майна Археологічного Музею ІНО від 11.01.1929 р. до музею ВУАН передавалися археологічні колекції, монети та книжки. Частина майна залишалася за музеєм ІНО, документація передавалася до історичного архіву [11, Арк. 1]. В червні 1930 р. була створена комісія для передачі матеріалів ВІМ до Археологічного музею. Проте вже у вересні було отримано розпорядження відкласти реорганізацію. В листі ВІМ до НКО від 13.10.1930 р. просять дати остаточні директиви: «Згідно з в/листуванням від. 14.VI.1930 р. за № 256 складено комісію для праці в справі переведення Археологічного відділу Історичного музею на територію Муз. городка. Листуванням від. 25.IX.1930 за № 256 Музей отримав розпорядження відкласти реорганізацію Музею до висновків Народи, що має відбутися в Харкові 15.X.1930 р. ВІМ просить остаточно дати Ваші директиви в справі Археологічного відділу Музею ... (Підпис: Д-р Настевич)» [16, Арк. 55]. Перевезення колекцій, які зберігалися у відділі археології ВІМ, розпочалося згідно розпорядження НКО УРСР № 2565 від 14.10.1930 р. [13, с. 372-373]. Впродовж 1930-1931 рр. відбувався процес передачі. Так 22.10.1930 р. з ВІМ було вивезено перші 37 ящиків з експонатами [3, с. 11]. Подальша передача задокументована наступними актами: 17.11.1930 р. (33 ящики) [8, Арк. 141], 29.11.1930 р. (33 ящики), 16.01.1931 р. (24 ящики, 13 бочок, 15 шухляд) [8, Арк. 140], 17.07.1931 р. (речі з експозиції) [8, Арк. 207-208], 24.08.1931 р. (окремі предмети) [8, Арк. 149], 14.10.1931 р. (21 ящик), 16.10.1931 р. (17 і 18 ящиків), 18.10.1931 р. (4 ящика, посуд без ящиків, кістки тварин), 22.10.1931 р. (37 ящиків), 23.10.1931 р. (речі з експозиції), 24.10.1931 р. (2 ящика, моделі поховань, модель кирилівської стоянки, скіфські казани), 27.10.1931 р. (12 ящиків, вітрини, окремі речі), 28.11.1931 р. (унікальні речі) [8, Арк. 191-197]. В додатках до актів знаходиться докладний перелік інвентарних номерів експонатів, що запаковані у ящики, бочки та шухляди.

Побудову експозиції на основі отриманих колекцій Археологічний музей мав закінчити до 1.05.1932 р., був розроблений «проект схеми експозиції відділу передкласового суспільства» [15, Арк. 329], проте цей план не вдалося втілити в життя. У музеї ВУАН відразу ж виникли труднощі, пов'язані з обробкою колекцій та фінансуванням. В листі від 6.07.1931 р. до сектору Науки НКО зазначається: «...Зараз ці речі (біля 60.000 есп.) передано ВУАН, і обслуговування за обмеженістю коштів доручено одному науковому робітникові, що зрозуміло не може справитися з такою роботою, приймаючи до уваги й поповнення музею новими й новими експонатами. З цих причин ВУАН просить зробити розпорядження про приєднання однієї посади наукового робітника і однієї посади технічного (наглядача) з Археологічного відділу Всеукр. історичн. музею ім. Шевченка у Києві, тому, що відділ цей зараз ліквідується і все його майно передається до Археологічного музею ВУАН. Без цього розгорнути музей для експозиції не буде зовсім можливо» [17, Арк. 57].

Вилучення археологічних колекцій викликало труднощі і для ВІМ. Ще у процесі перевезення 7-8.10.1931 р. відбулося засідання у справі переведення експонатів колишнього археологічного відділу ВІМ, під час якого проф. О.П. Оглоблін запропонував принципи передачі матеріалів. Так, в Протоколі засідання зазначено: «... безперечно передаються до Музею Доклясового Суспільства¹ експонати доклясового суспільства, а саме, експонати І залі, що розташовані в проході й вітринах між І-ю і 2-ю залю, крім шафи 44, експонати шафи 10, 11. ... Експонати, що розташовані в III-й залі/речі слов'янської доби повністю залишаються в Історичному Музеї. Всі експонати як з цієї залі, так із відповідної частини фондів, що раніше були перевезені до Музею Доклясового Суспільства, мусять бути негайно повернені до Історичного Музею ... Вважати за доцільне відокремлення за добором Музею Доклясового Суспільства, експонатів, що характеризують культурні впливи на терені України дофеодалних часів, що особливо потрібно для дослідчої роботи археологічно-нумізматичного Кабінету ВІМІШ'у ...» [8, Арк. 198-200]. Вже тоді були складені списки експонатів, які було б доцільно залишити у ВІМ до остаточного рішення про реорганізацію. Серед матеріалів згадуються експонати від палеоліту до слов'янського періоду [8, Арк. 209-212, 216-219, 355-358]. Проте аналіз списків археологічних матеріалів, що реально залишилися у ВІМ (від 5.02.1934 р.) засвідчує, що серед них були лише середньовічні колекції [12, Арк. 86-99, 102-104].

У той самий час серйозні політичні та ідеологічні зрушення, якими позначився злам десятиліть, диктував нові історичні реалії. В музейній галузі це позначилося зміною підходу до експозиції: перед музеями було поставлене завдання її перебудови за марксистськими принципами, тобто за соціально-економічними формаціями. Відсутність археологічного матеріалу не давала належним чином представити найбільш ранній період історії. У листі ВІМ до сектору Науки НКО від 18.11.1930 р. зазначається: «Всеукраїнський Історичний Музей ім. Шевченка у Києві перебудовує структуру експозиції за марксистською схемою ставлячи своїм завданням висвітлення соціально-економічних епох на Україні, починаючи від доісторичної доби як

¹ «Музей Доклясового Суспільства» – інша назва Археологічного музею ВУАН.

палеоліт, неоліт, бронзової й залізної, доби феодалізму, торгов. капітал¹, промислового капіталізму, імперіалізму та закінчуючи добою соц. будівництва. Для наміченої експозиції потрібна певна кількість експонатів археологічного відділу, який відділ зараз за розпорядженням Сектору НАУКИ НКО переноситься до Муз. Городка. /Процес згортання відділу в стадії закінчення/. Приймаючи до уваги вищенаведене, Всеукраїнський історичний музей, щоб виконати свої завдання просить термінового розпорядження про вилучення 2 – 2 1/2 тис. експонатів арх. відділу що дали б ілюстрацію намічених діб. ... (Підпис: директор музею Настевич, секретар Барон)» [14, Арк. 16]. Вже у 1932 р. Історичний музей почав робити спроби повернути собі археологічні колекції у повному обсязі. Приблизно до цього часу відноситься проект об'єднання ВІМ з археологічним і етнографічним музеями: «1. ВІМ за декретом ВУЦВК'у і ухвалою Сектору Науки має бути Всеукраїнським Історичним Музеєм за суспільними формаціями, але із-за особливих міркувань, без методологічних основ розгортання ВІМ, як музею суспільних формацій, /а цьому допомогло і недостатність під експозиції заль в сучасному приміщенні ВІМ і особисті міркування служб. осіб на протязі 1931-32 р./ від ВІМ було відокремлено всі так зван. «археологічні»² експонати й утворено окремий музей Доклясового суспільства при ВУАН. Отже розвиток історичного процесу на Україні в музейній експозиції, йдучи всупереч марксистко-ленінській схемі в галузі музейного будівництва, було розірвано на два, органічно не пов'язані на жаль, музеї, а робітники цих музеїв не тільки не пов'язували роботи між згаданими музеями, а навпаки, мали поміж собою ненормальні взаємовідносини, що негативно відбилося на роботі цих установ. 2. З відокремленням Історичного Музею Доклясового суспільства від ВІМ відразу стало очевидним відірваність від музейної роботи, замкненість і необхідність єднання науково-дослідної, експозиційної праці, схеми й планування роботи, бо мусить бути єдиний науковий напрям роботи і в зв'язку з цим Сектор Науки відіслав до ВУАН і ВІМ 2 відношення, де особливо підкреслював необхідність пов'язання роботи Музею Доклясового суспільства з ВІМ. Але все це фактично жодних наслідків не мало, а навпаки складало враження, що ВІМ має «імперіалістичні» тенденції до угруповання інших музеїв, а тим часом робота Музею Доклясового суспільства, за браком і належних робітників і парткерівництва, визнавалася, як і в галузі експозиційній, (недостатки в роботі цього музею визнані і зав. Сектору Науки т. Мінкевич і т. Козубовський у грудні 1932 р.) бо Музей Доклясового суспільства і по схемі і по експозиції побудовано на механістичних³ засадах, зовсім відірвано від громадсько-політичної праці, безперспективне і відповід. наявне керівництво поставити на належну височінь Музей Доклясового суспільства, як органічної частини ВІМ, побудованого на засадах матеріалістичної діалектики не спроможне. Відзначаю, що недоцільність відокремлення Музею Доклясового суспільства від ВІМ, як музею суспільних формацій, визначається за недоцільне, як велика помилка з боку сучасного фактичного керівника музеєм т. Козловської. Не дивлячись на те, що при ВІМ нема Відділу Первісного суспільства себто «Археології» /він у своєму складі має археологічний кабінет і 3-х наук. робітників, що працюють в галузі феодальної формації/ через те ВІМ, не дивлячись на існування музею Доклясового суспільства, в цьому році провадив на протязі 2-х місяців арх. розкопки, бо перевага для виконання цього і в організаційному і в матеріальному відношенні і в наукових силах стоїть на боці ВІМ.

Музей етнографії академії наук, заснований за схемою і методологічними настановами Ф. Вовка, як найвиразнішого представника націон. буржуазн. войовничих концепцій в галузі дослідження так. зв. етнографічного матеріалу, являє з себе музей з національно-народницькою ідеологією ... схема його побудована не за формаціями, а все це в сукупності Музей Етнографії репрезентує, як установу, що на сьогодні втілює

¹ Перебудова системи знання за формаційним принципом гостро стояла не тільки перед музеями, а й перед наукою загалом. Перелік історичних періодів, які має висвітлювати експозиція музею, показує, що формаційна концепція на 1930 р. ще остаточно не склалася в її класичному радянському вигляді. Характерною є згадка у переліку археологічної періодизації (палеоліт, неоліт) і «торгівельного капіталізму» (концепція належала М.М. Покровському, після смерті вченого була визнана хибною), та відсутність згадки первіснообщинного ладу, концепція якого ще остаточно не сформувалася.

² Боротьба за повернення археологічних колекцій розгорталася на тлі бурхливих суспільних змін, адже автор документу, аргументуючи свою пропозицію, звертається до найбільш гострих дискусійних питань. Початок 1930-х рр. отримав назву «культурної революції», оскільки відзначився корінним переворотом в усіх галузях науки і культури, й ознаменувався повним розривом з дореволюційним минулим, абсолютним запереченням майже усіх досягнень науки попереднього періоду, що мало вираження навіть у відмові від наукової термінології. Саме тому слово «археологія» взято в лапки, тому що його було замінено на «історія матеріальної культури», археології відмовили у праві на існування як окремої дисципліни зі специфічними джерелами і методами. Проте, повна відмова від терміну виявилася вкрай незручною, і «археологія» постійно з'являється у джерелах того часу, або в лапках, або з застереженням «так звана».

³ Посилання на відому «дискусію з механістами», представниками філософського напрямку, який пояснював усі явища природи з точки зору законів механіки. Механіцизм був розкритикований і визнаний перекинуттям марксистської філософії. На 1932 р. термін «механістичний» майже втратив якоесь змістовне значення, і живився скоріше, як ярлик, лайливе позначення ідейних опонентів. Тому експозиція археологічного музею, напевно чи мала щось спільне з цією філософською течією.

трудящим масам ворожі концепції, не кажучи вже, що парткерівництва в обох музеях нема, в роботі вони замкнені і скоріше уявляють не рад-музей, а кунс-камеру. ... Відзначаючи недоцільність в світлі сучасного наукового розуміння існування окремо Етнографічного музею ... Музей Доклясового суспільства, Етнографічний музей і ВІМ треба об'єднати в єдиний музей за керівництвом єдиної дирекції з їх сучасними бюджетами... ВІМ є найбільший історичний музей на Україні ... надалі має існувати, як автономна одиниця при ВУАН. Відзначаючи, що приміщення сучасного Всеукраїнського Історичного музею є недостатнє для вміщення в собі Археологічного та Етнографічного музеїв, вважають за доцільне дирекції ВІМ 3-й нижній поверх в кількості 12 кімнат пристосувати для відділу Первісного Суспільства, звільнивши ці приміщення від потреб музею неекспозиційного характеру, водночас поставити як завдання вирішити питання про надання ВІМ більшого приміщення по можливості на території ВМГ, або на території колишнього софійського собору. ... Бюджетові асигнування на 33 р. і все майно згаданих музеїв передається дирекції об'єднаного музею спеціальною комісією і приймається керівниками відповідн. галузів роботи дирекції ВІМ, виходячи з наявності його. Дирекція ВІМ в усій галузі роботи підлягає безпосередньо 2-му відділові ВУАН та Сектору Науки. Директор ВІМ (підпис).» [15, Арк. 327-328].

Як видно з документу, відсутність археологічних колекцій у складі ВІМ викликала зміни у структурі відділів. Незначною кількістю археологічних матеріалів доби пізнього феодалізму, що лишилися в музеї, опікувався кабінет археології у складі відділу феодалізму. За звітами і протоколами засідань відділу 1933 р. цей кабінет очолював С.С. Магура [9, Арк. 26-28; 12, Арк. 2]. В тому ж році на виробничій нараді історичного циклу ВУАН (від 17.04.1933 р.) було прийняте рішення про необхідність повернення археологічних колекцій до історичного музею. Археологічний музей позбавили приміщення, а колекції перемістили до підвалів 19 корпусу Лаври [6, с. 119-120]. Директору музею В. Козловській було оголошено догану і звільнено з роботи. Виконуючим обов'язків керівника музею було призначено наукового співробітника С.С. Магуру [5, с. 430]. З іншого боку 23.03.1934 р. було прийняте рішення про виселення ВІМ з приміщення, для проведення ювілейної виставки до 15-річчя Червоної Армії. Як наслідок, 400 тис. експонатів були перевезені на територію Лаври і розміщені в непристосованих для зберігання приміщеннях [2, с. 75]. 3 вересня 1935 р. ВІМ змінив назву – став Центральним історичним музеєм (ЦІМ). У тому ж році за проханням заступника наркома освіти А. Хвилі Президія Академії Наук прийняла рішення передати археологічні та етнографічні колекції з ПМК (куди у 1934 р. було приєднано Археологічний музей) до фондів Історичного музею [5, с. 430]. У червні 1936 р. було утворено Комісію по передачі матеріалів Археологічного музею до збірки ЦІМ, результатом роботи якої став наступний документ: «**Ранорт.** За розпорядженням Комітета Мистецтв при Раднаркомі УСРР від I/VI-1936 р. було утворено Комісію по прийомці Археологічного Музею Інститута Історії Матеріальної культури при Академії наук УСРР. До складу комісії ввійшли т.т. Маєвський В.А. /голова/, Бондар І., Тесля Т.Т. /наук. робітн. ЦІМ/ та консультант т. Козловська, що в минулому керувала археологічним музеєм. Крім цього з дозволу дирекції Музею Комісією було притягнуто до роботи т.т. Натансон та Зацепіну, Фіртштейн, Гринченко і лаборанта Предько. З боку Інститута Історії Матеріальної Культури здавал т. Магура С. С. – колиш. директор арх. Музею, а в його відсутність представник Ін-ту т. Фещенко.

Комісія працювала з 7/VI по I/VIII-1936 р. з повною навантажкою робочого дня, а з 16/VI по - 23/VI з подвійною завантажкою робочого дня. В завдання комісії входило: 1/ прийняти всі археологічні збірки, що були скупчені в 19 корпусі М Г. 2/ Зібрати всі документальні матеріали до цих збірок. 3/ Виявити та прилучити до загального фонду археологічні збірки, що розкидані по різних приміщеннях Музеїв в Києві /Муз. Городок, був. приміщ. Історич. Музею/. На початку своєї роботи Комісія оглянула всі арх. збірки, що містяться в 19 корпусі і констатувала, що археолог. матеріал, що був в розпорядженні Інститута Історії Матеріальної культури, скупчено в 3-х кімнатах 19 корпусу. З них 2 – кімнати – це підвальне приміщення колиш. пральні, надзвичайно сире й непридатне для збереження будь-якого матеріалу, але вони були завалені археологічними фондами. Тут була кераміка, метал, камінь, дерево, отож негативі та архівні матеріали. В горішній кімнаті /2 пов./ були складені теж археологічні фонди, але переважна більшість їх була впакована в ящики, до яких був складений приблизний показчик. Зважаючи на те, систематизація археолог. збірок була порушена попередніми перевозками з одного приміщення до другого, а так внаслідок цього чимало речей пошкоджено, загублено інвентарні № та паспорт, Комісія вважала можливим провадити прийомку за наявністю речей з відповідною систематизацією їх по епохам. Для цього складений окремий акт для кожної групи матеріалів одної епохи. Таким чином всього складено 15 актів.

До акта 1 записано всі наявні інвентарі. До акта 2 записано всі цінні археолог. речі. До акта 3 – зарисовки, ілюстрації, карти, плани тощо. До акту 4 – записано палеоліт та неоліт. До акту 5 – записано речі Трипільської культури. До акту 6 – записано речі Грецькі та грецьких колоній. До акту 7 – записано речі Риму та переселення народів. До акту 8 – записано речі Скифські. До акту – 9 записано речі бронзової культури. До акту 10 – з могил скорчених. До акту 11 – записано речі Словянської доби. До акту 12 – записано антропологічний матеріал. До акту 13 – записано різні нерозібрані матеріали. До акту 14 записано речі, що

відносяться до пізнього феодалізму. До акту 15 – записано різні книжки. До акту 16 – записано експонати та фонди феодалізму прийняті від І. В. Бондаря¹. В процесі роботи Комісія натрапила на значні труднощі, а виявилось, що велика частина матеріалів ще не заінвентаризована, деяка частина зовсім немала паспортів. Між цими матеріалами ящики з розкопів 1907 р., 1914 р. і пізніших років. Все це запаковано в ящики, не розібрано, не систематизовано і ніхто їх з часів розкопів не розбирав. Таке становище привело упаковку речей в певну негідність, вона погнила, або поточена мишами, речі поцвіли і взагалі руйнуються. Отже ці групи матеріалів довелося приймати огульно – ящиками. Прийнявши весь археолог. матеріал. арх. фонд, що містився в 19 корпусі, Комісія вжила заходів до його дальшого збереження. З цією метою все археолог. речі було перенесено з підвального приміщення пральні до сухішого та світлішого приміщення для поступ. просушки їх, а потім розташування цього матеріалу по сухих кімнатах. Крім зазначених вище арх. матеріалів, комісія прийняла весь арх. фонд кол. арх. кабінету Історичн. Музею, що був перевезений на початку 1936 р. з приміщення Кірова № 29 до 19 корпусу і зберігається в цілком задовільних умовах. Підсумовуючи роботу по прийманню арх. фондів до Центрального Історичного музею, Комісія констатує, що археолог. фонди на сьогодні перебувають цілком в незадовільному стані. Більшість матеріалів знаходиться в ящиках, пакунках і зовсім неупорядковані. Тіснота приміщення та відсутність обладнання унеможливають систематизацію і упорядкування фондів, а тому Комісія пропонує такі заходи: 1. Забезпечити фонди постійним приміщенням та устаткуванням /стилажі, шафи, вітрини тощо/. 2. негайно відвести для фондів приміщення для переноски і просушки їх з підвальної кімнати. 3. Приступити до реставрації і консервації пошкоджених речей. 4. Розгорнути роботу по інвентаризації фондів. 5. Вилучити з загального фонду всі речі, що не мають наукового музейного значення з тим, щоб розгрузити фонди від зайвого матеріалу. 6. Категорично заборонити перекидку археол. фондів і взагалі муз. фондів з одного приміщення в друге, вразі така перекидка буде неминуча, то треба робити перевозку цих матеріалів з особливою обережністю. 7. Поставити перед відповідними установами питання про видання спеціальної постанови Уряду про особливе збереження музейних фондів. 8. Комісія вважає потрібним поставити питання перед ПМ Культури щоб були передані до Історичн. Музею збірки Антропологічного музею, а саме: стоянки палеолітичні, мезолітичні та неолітичні, матеріали трипільської культури, матеріали з розкопів Ольвії та всі інші опубліковані археологічні матеріали, що знаходяться в розпорядженні Інституту Матеріальної культури і що потрібні для експозиції Історичного Музею. Комісія: голова Маєвський, Бондар, Тесля, наук. консультант Козловська» [7, арк. 31, 38]. В архіві НМІУ також зберігається рукописна чернетка цього рапорту (Рис. 1) [11, Арк. 18-21].

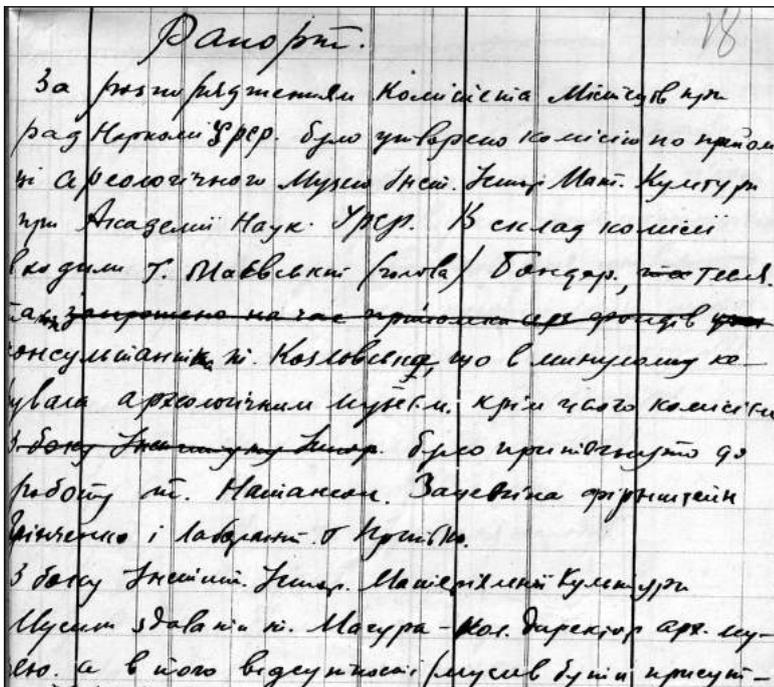

Рис. 1. Рукописна чернетка рапорту по прийому Археологічного музею ВУАН

Етикетки на більшості посудів відклеїлися та погубилися. В одному з трипільських горщиків до половини мокрому знайдено колосок жита, що випадково туди потрапив, зерна якого проросли бідо-зелені стебла довжиною до 15 см. Крім глиняного посуду у підвалах /1 підвал/ зберігаються 109 ящиків з археологічними

¹ Акт № 16 – дописаний пізніше від руки.

Рис. 2. Посуд, що зберігався на підлозі

Рис. 3. Матеріали в ящиках у мокрих підвалах

характеризували стан зберігання матеріалів. Серед них габаритний посуд, розміщений на підлозі (2 фото) (Рис. 2); експонати, упаковані в дерев'яні ящики (Рис. 3), волога стіна з плямами «грибка», трипільські посудини з пророслими колосками жита, до цього додавався сам засушений колосок (Рис. 4).

матеріалами розкопів різних дослідників з різних часів. Так у цих ящиках виявлено матеріали розкопів Бобринського, Мілеєва, Хвойка, Біляшевського та інших дослідників. В основному це нерозібраний та незаінвентаризований фондівий та архівний матеріал, що складається з кам'яних, глиняних, бронзових, залізних та скляних виробів, здебільшого у фрагментах. Дерево деяких ящиків, до яких упаковано матеріали, від вожкості прогнило. Упаковка, папір та стружки, та упаковані в них археологічні матеріали в деяких ящиках вкрилися цвілью. При чому в таких розмірах що іноді трудно розглянути, що це за річ, не обшкрябавши з неї цвіль, напр. ящики з кремінними виробами з неолітичних стацій Яремівка та Петрівське з Ізюмщини, що вступили до б. Археологічного Музею у 1931 р., матеріали з розкопів Бобринського, Біляшевського та інші. У цій вожкій упаковці, в ящиках завелися мокриці. У другій підвальній кімнаті зберігається велика дерев'яна скриня. при розборці її там виявлено: щоденники дослідів Бобринського, план 3-х верстового масштабу, фотонегативи, плакати, ілюстрації та різні папери. Все це було воже, майже мокре. Негативи одсиріли й помокрили. 3. Всі ці матеріали складені до підвалу у грудні 1935 р. З того часу вікна у підвалі для просушки не відкривалися і за матеріалами ніякого догляду не було...» [7, Арк. 112-113]. Наведені документи супроводжувалися фотографіями, які

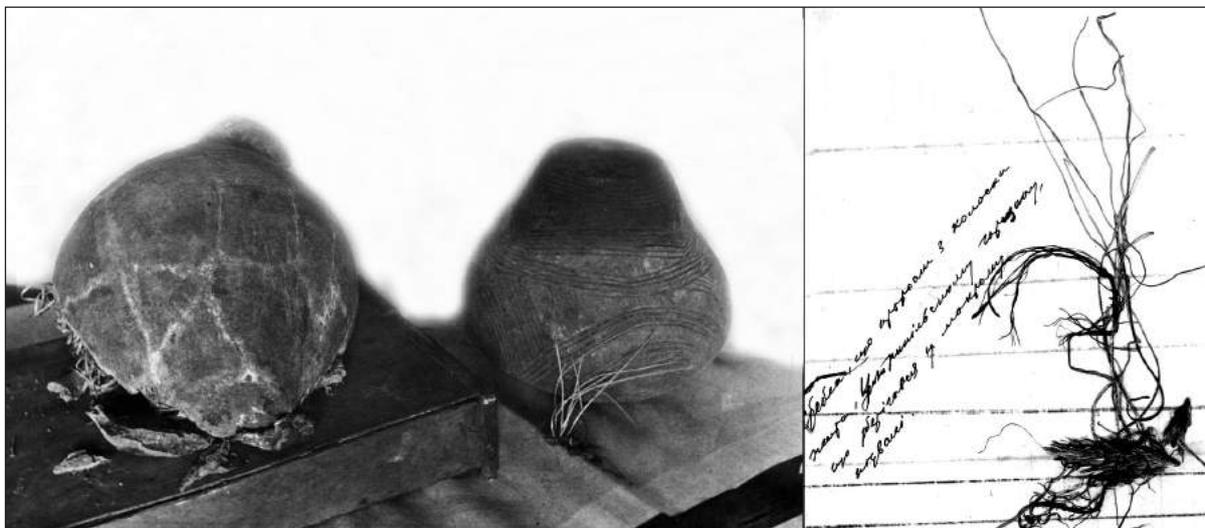

Рис. 4. Трипільські посудини з колосками жита

Подальшу долю археологічних колекцій ілюструє доповідна записка І. Бондаря від 29.11.1936 р., в якій зазначається: «12 листопаду 1936 р. за розпорядженням Музейного сектору Комітета мистецтв при Р.Н.К. було перевезено з 19 корпусу всі археологічні фонди відділу феодалізму в нов. відведене приміщення буви. Успенської Церкви й розмістили їх на хорах з лівого боку. При перевезенні було умовлено, що, всі схованки, які були в приміщенні 19 корпусу будуть встановлені в новому приміщенні, але зараз все вже перевезено, але схованки ще не встановлено ... Таким чином весь матеріал, який ми перевезли, зараз лежить в безпорядку й немає можливості приступити до упорядкування його. ...» [11, Арк. 15-16].

В.Є. Козловська склала детальний опис колекцій (закінчений 8.08.1936 р.), з належними до них архівними матеріалами і бібліографією. У перелік увійшли «короткі відомості про основні комплекси експонатів бувшого Археологічного Музею ВУАН та кол. Кабінету Антропології ВУАН з документальним матеріалом» [10]. Після передачі колекцій до ЦІМ розпочалося складання предметної картотеки, частина якої і зараз зберігається в фондах НМІУ. На картках є посилання на акти передачі 1936 р. (Рис. 5). З документації ліквідованого музею в НМІУ зберігається інвентарна книга «Реєстр експонатів Археологічного Музею ВУАН. №№ 1-2388», який разом з іншими інвентарними книгами згадується у акті №1 передачі 1936 р.

НКО-УСРР		ІНВЕНТАРНА КАРТКА		Затверджено 20.2.35 р. Заст. НКО-УСРР Хвцзя	
Інвентарний № 13616		НАЗВА МУЗЕЮ			
Назва та короткий опис речі				Дата вилучення	
Сокира-молот Камічне ліфроване та свердлище теминого кольору, всі поверхні знос- рушені, лево свідчить, трюхи нахило не допереду.				31. VI. 34р.	
Довж. 10 см. Н. тов. 5 см. Шир. лева 4 см. Пісок, олівари 25 см. - 11 см.				Ціна збо вівка	
Камічне. Рів. Об.				Спосіб придбання, посилання на документи	
				акт №4 10. VI. - 31. VI. 34р. Одкр. жито 14 Чимп Аж.	
Примітка: Каф. Геог. муз. № 5902 стр. 110.					
Союзоргулет 65 73/63		6 РПФ. Одеса 1934-3.000.000			

Рис. 5. Інвентарна картка ЦІМ з посиланням на акт передачі 1936 р.

Таким чином, добірка опублікованих архівних матеріалів доповнює загальну картину складного процесу формування археологічної збірки НМІУ. Реорганізація ВІМ в 1930-ті роки, переміщення колекцій ілюструють ганебне ставлення до музейної галузі взагалі та однієї з найбільших археологічних збірок зокрема. Археологічні колекції, які започаткували музейне зібрання з кінця XIX ст., розпоршувались між різними установами. Це призвело до депаспортизації, значного пошкодження та втрати експонатів. Робота по впорядкуванню колекцій, зокрема їхньої паспортизації за старими інвентарними книгами та публікаціями продовжується і сучасними співробітниками. На сьогодні археологічна збірка НМІУ є цінним джерелом для висвітлення матеріальної і духовної культури давнього населення, безцінним науковим та культурним фондом.

Список використаних джерел та літератури

1. Ковтанюк Н. Г. З історії створення та формування колекцій Національного музею історії України // Національний музей історії України. У двох томах: альбом. – Т. 1. – К., 2011. – С. 8-19.
2. Ковтанюк Н., Шовкопляс Г. Скарбниця історичної пам'яті України // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 63-80.
3. Ковтанюк, Н. Г. Сторінки історії музею (20-50-ті роки XX ст.) // Національний музей історії України: його фундатори та колекції. – К.: ЛТД, 1999. – С. 3-24.
4. Козловська В. Є. Провідник по археологічному відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві. – К., 1928. – 40 с.
5. Колеснікова В. І. До історії Всеукраїнського археологічного музею // Сіверщина в історії України. – 2011. – С. 427-432.

6. Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. – Полтава, 1994. – 140 с.
7. НА НМІУ. – Ф. 1260, оп. 1-д, од. зб. 17-Б.
8. НА НМІУ. – Ф. 1260, оп. 1-д, од. зб. 18.
9. НА НМІУ. – Ф. 1260, оп. 1-д, од. зб. 24.
10. НА НМІУ. – Ф. 1260, оп. 1-д, од. зб. 28а.
11. НА НМІУ. – Ф. 1260, оп. 1-д, од. зб. 33.
12. НА НМІУ. – Ф. 1260, оп. 1-д, од. зб. 43
13. Оксенич М. Еволюція структури Національного музею історії України та створення його фондів // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. на пошану акад. НАН України, Героя України, д-ра іст. наук, проф. Петра Тимофійовича Тронька з нагоди 90-річчя від дня народження. – К., 2005. – Вип. 12. – Ч. 1. – С. 367-388.
14. ЦДАВО. – Ф. 166, оп. 9, спр. 1461.
15. ЦДАВО. – Ф. 166, оп. 9, спр. 1501.
16. ЦДАВО. – Ф. 166, оп. 9, спр. 3426.
17. ЦДАВО. – Ф. 166, оп. 9, спр. 4661.

Список скорочень:

НА НМІУ – Науковий архів Національного музею історії України

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Олександр Могилів

к. і. н., старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України
м. Київ

ПРО ПОЧАТОК АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗКОПОК НА УКРАЇНІ

Стаття присвячена першим задокументованим розкопкам на теренах України – дослідженню Мельгуновського кургану 1763 р. Описується хід розкопок. Характеризується інвентар, простежується його історична доля.

Ключові слова: курган, скіфи, Північне Пичорномор'є, звіриний стиль.

Початком археологічних досліджень на теренах України стали розкопки Литої Могили у 1763 р. За іменем керівника робіт Олексія Петровича Мельгунова, курган увійшов в науку під іменем Мельгуновського.

Ця пам'ятка, рештки якої розташовані сьогодні біля села Копані Знам'янського району Кіровоградської області, входить й до числа найперших досліджених археологічних об'єктів у Європі та світі загалом. У часі його розкопки йшли за такими першими кроками світової археології як дослідження першої половини – середини XVIII ст. у Геркуланумі та Помпеях в Італії. Вони передували великим відкриттям О. Марієта та Г. Масперо в Єгипті, Р. Кольдевея в Вавилоні, А. Еванса на Криті та багатьом іншим.

Рис. 1. Портрет О.П. Мельгунова

Цікавим є той факт, що протягом 250-літнього етапу своєї історії, коли він був відомим вченим, цей комплекс декілька раз змінював назву. Під час розкопок 1763 р. він називався Литою Могилою. За іменем свого першого дослідника увійшов до науки як Мельгуновський курган. У кінці XIX ст. був відомий як Червона Могила, а в повоєнну добу – Розкопана Могила.

Мельгуновський курган цікавий вже самим своїм розташуванням на самому півночі степу, на його межі з лісостеповим регіоном, що в скіфський час був межею між іраномовним кочовим та лісостеповим осілим населенням.

Розкопувалася пам'ятка восени 1763 р за наказом О.П. Мельгунова. Олексій Петрович Мельгунов (рис. 1) народився в 1722 р. у дворянській родині. Закінчивши Сухопутний шляхетський кадетський корпус, служив камер-пажем при дворі імператриці Єлизавети Петрівни. Він одружується з камер-фрейлиною імператриці та знайомиться з придворним фаворитом І. Шуваловим, а через нього – й з майбутнім імператором Петром III. Кар'єра його йде вгору, він дослужується до генерал-поруччика та входить до Особливої Ради при Петрові III.

Після скинення Петра в 1762 р. його на короткий термін заарештовують та відсилають у армію в Україну. Саме до цього періоду його біографії й відносяться розкопки Литої Могили. Втім, вже у 1764 році імператриця призначає О.П. Мельгунова генерал-губернатором Новоросії, затверджуючи його план заселення та облаштування цих земель. З 1774 р. він знов у Петербурзі, де зближується з фаворитом імператриці Г. Потьомкіним. З 1777 р. й до своєї смерті О.П. Мельгунов займає посаду намісника Ярославського та Вологодського [20; 21; 16].

Лита Могила розташовувалась на відстані 7 верст від чорного Лісу, в 30 верстах – від Фортеці Святої Єлизавети, в 100 – від правого берега Дніпра та в 300 – від м. Очакова. Вона знаходилась в межиріччі верхів'їв Інгула та Інгульця в урочищі Кучерові Буєраки. Третього вересня 1763 р. О.П. Мельгунов видає наказ про розкопки кургану [4, с. 130]. Під наглядом генерал-майора Ісакова місцеві селяни, якими керували О. Батраков та С. Васильєв приступають до роботи.

Верхні шари курганного насипу склалися з чорнозему товщиною 60 см. Під ним було знайдено кам'яну статую з пісковика, ймовірно – жіночу. На захід від центру на глибині 6 футів було знайдено знаменитий набір мельгуновських речей ранньоскіфського часу. За повідомленням Г.Ф. Міллера, речі лежали в «плитами обкладеному і покритому місці». Продовжуючи розкопки кургану, але ще не дійшовши до підшови, селяни натрапили на потужні перепалені шари землі, глини, шлаків, каменів, кісток. Далі, заглибившись у ґрунт, знайти нічого вже не вдалось [11, с. 502, 503]. Через холоди, що вже настали, селяни були розпушені з роботи та отримали платню на всіх 70 рублів [12, с. 601, 602].

Згідно звіту О.П. Мельгунова, серед знахідок були такі речі [18, с. 271]:

Золота діадема («цепочка») та кільце.

Ефес залізний поржавілий, із золотом на ньому.

Золоті поламани піхви до меча.

Чотири срібних позолочених «стовпчика».

Чотири менших срібних «стовпчика».

Два срібних вироби на зразок «стовпчиків». (*Всі ці «стовпчики» насправді є рештками передньоазійського трона – О.М.*)

Золотих «голубків» (*бляшок у вигляді хижого птаха – О.М.*) – 17.

Два золотих предмети, очевидно, від сагайдака

Срібний злиток, розламаний навпіл.

26 золотих поламаних «штучок».

Срібні поламани фрагменти та цвяшки.

«Копейців» мідних (*наконечників стріл – О.М.*) – 41.

Рештки інших перепалених речей.

Вказані знахідки, описані досить загально, перевозяться до Петербурга та передаються в Міністерство Кунсткамери Академії наук. Тут їх вивчає академік Г.Ф. Міллер, який дійшов помилкового висновку, що вказані старожитності належали давнім уграм [11, с. 503–508, 514]. Двома частинами у 1859 та 1894 рр. мельгуновські вироби передаються в Ермітаж [15, с. 2, 3; 23, с. 135, 140, 143]. Деякий час вони перебувають у «науковому затінку». Нарешті в 1901 р. виходить стаття О.О. Спіцина, який проаналізувавши різноманітні джерела, намагався відновити картину стародавнього комплексу [18, с. 270–277].

В 1911 р. виходить фундаментальна робота хранителя Відділу старожитностей Ермітажу Є.М. Прідіка «Мельгуновский клад» [15]. Завдяки титанічній роботі, досліднику вдалось ідентифікувати речі з фондів із описами та відновити склад комплексу з Мельгуновського кургану. Автор не лише описав речі, але й правильно відзначив їх змішаний передньоазійсько-скіфський характер. В подальшому це положення було підтримане багатьма вченими [див. 28, с. 112–115; 24, с. 37; 14, с. 319; 8, с. 44, 45; 7, с. 126; 1, с. 22–24; 25, с. 22–25; 10, с. 29, 30, 44–46, 50–52, 59, 61–63]. Публікація, що супроводжувалась зображеннями виробів, надійно ввела Литу Могили до джерельної бази головних аналітичних робіт зі скіфознавства.

Відтоді мельгуновські знахідки назавжди увійшли до золотого фонду скіфології та світової культури. Дійсно, предмети захоплюють рівнем свого виконання.

Руків'я меча з брусковидним навершям і метеликоподібним перехрестям вкрите золотою фольгою з зображеннями в скіфському звіриному стилі у поєднанні з передньоазійськими рослинними та геометричними мотивами (рис. 2, 6; 4, 1).

Піхви меча теж вкрите золотом, обабіч на них – зображення фантастичних тварин із луками в руках. На кінці – фігури левів, на боковій лопаті для підвішування – зображення оленя з підігнутими ногами у скіфському стилі, в місці входу перехрестя – зображення двох передньосхідних божеств біля «дерева життя» (рис. 2, 6; 4, 2; 5, 3).

Округлі срібні пластини вкриті циркульним декором (рис. 2, 2).

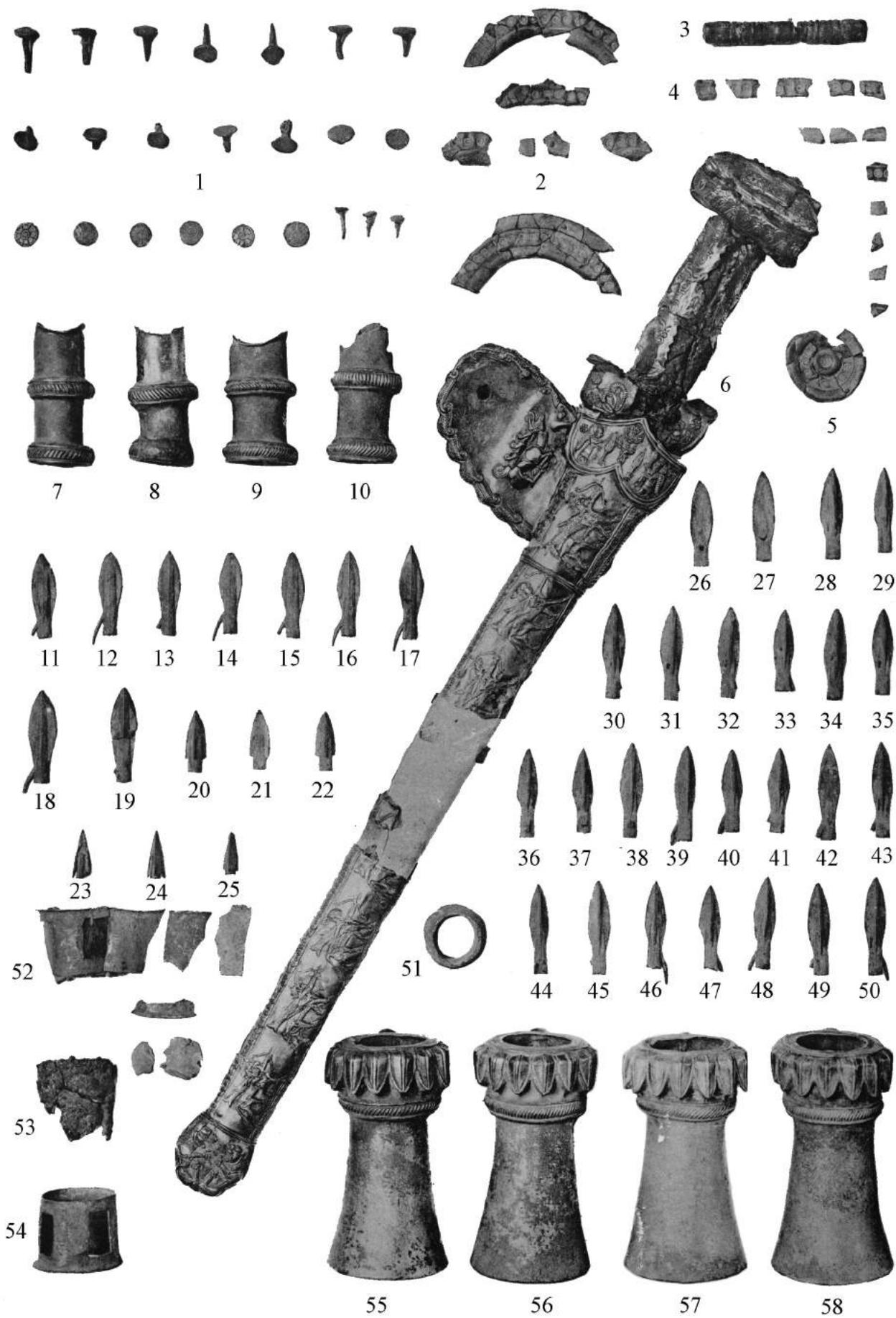

Рис. 2. Знахідки з Мельгуновського кургану (за Є.М. Прідіком)

Справжнім шедевром стародавнього мистецтва є золота діадема, що складається з трьох джгутів з перевитого дроту. На кінцях – китиці з підвісок. По джгутах високохудожні прикраси у вигляді 9 розеток (рис. 3, 2; 5, 4).

Золота прямокутна пластина з зображеннями тварин раніше була пришита чи прибита до чогось, про що говорить загнутий край з отворами. Зліва композиції – фігура мавпи, що сидить. У центрі – два птаха (журавлі чи страуси) з опущеними головами, з права передано образ качки чи гуски (рис. 3, 1).

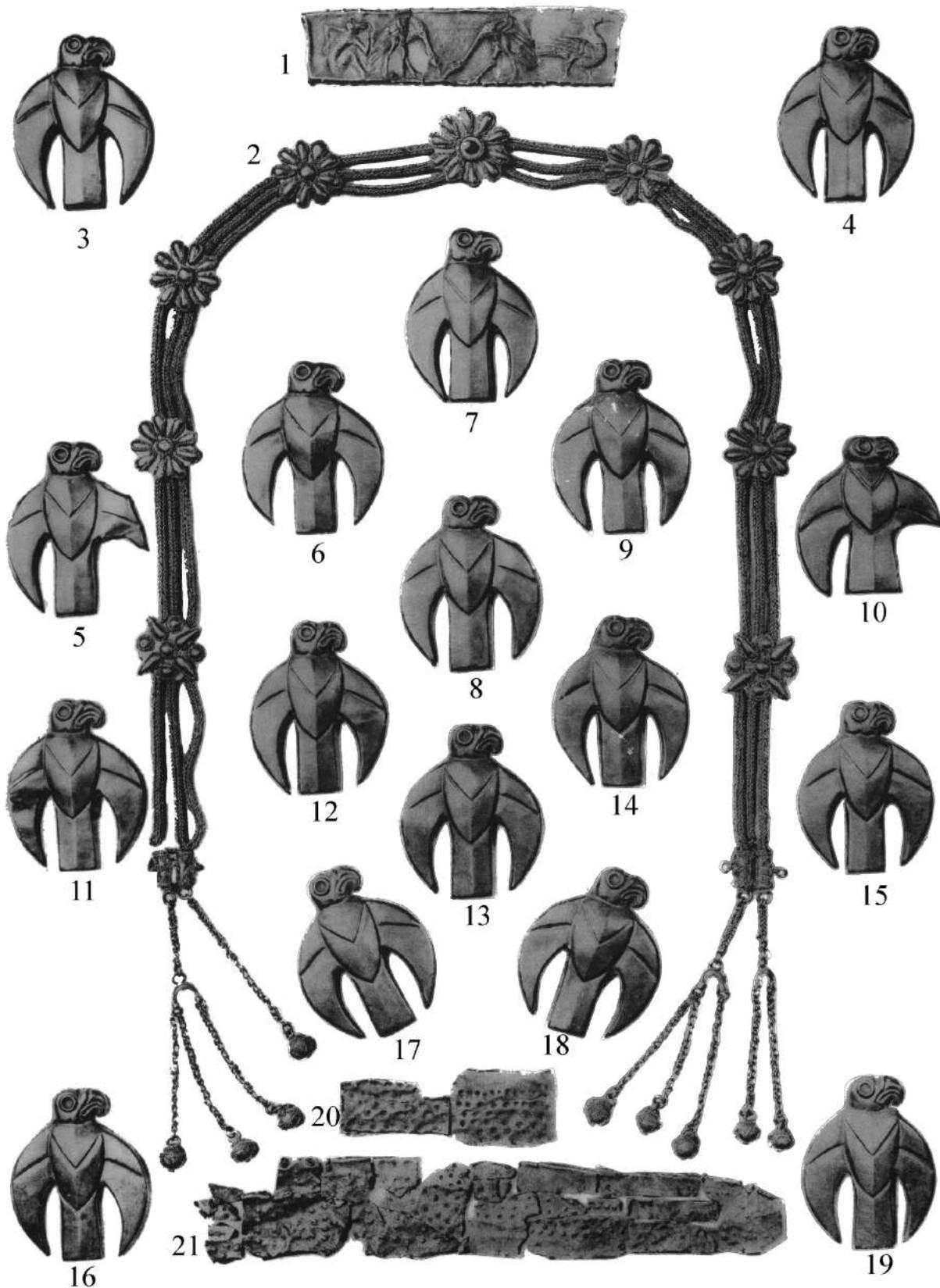

Рис. 3. Золоті знахідки з Мельгуновського кургану (за Є.М. Прідіком)

Рис. 4. Золоті обкладки перехрестя та піхов меча й пластина з Мельгуновського кургану (за Є.М. Прідіком)

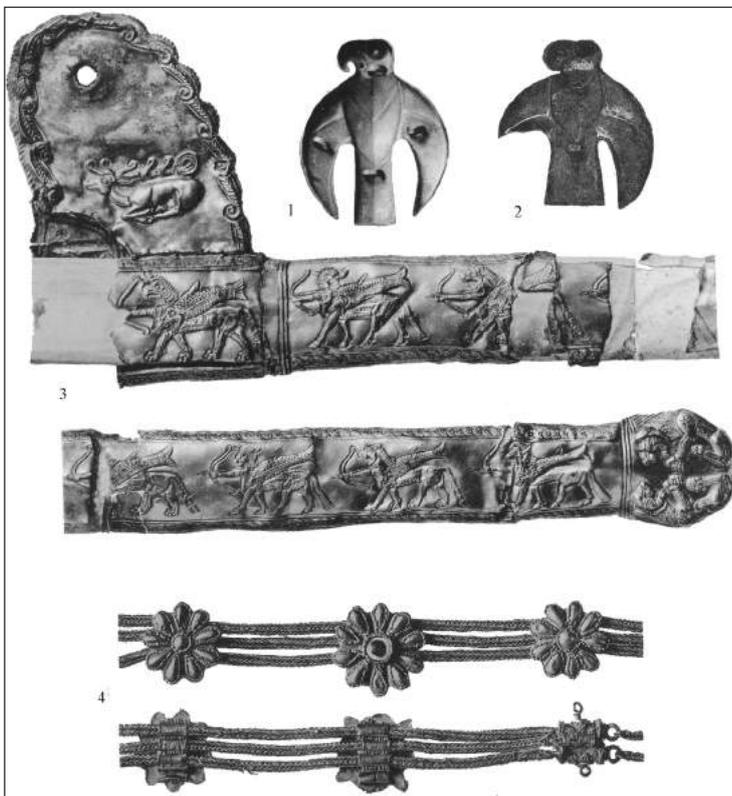

Рис. 5. Бляхи, обкладки піхов меча та фрагмент діадеми з Мельгуновського кургану. Золото (за Є.М. Прідіком)

Інша продовгувата золота стрічка, вкрита точковим орнаментом, теж має загнутий всередину край, на якому збереглися отвори, часом із маленькими цвяшками в них (рис. 3, 20, 21).

Справжньою «візитною карткою» скіфського мистецтва стали бляхи у вигляді орла з розпростертими крилами. Голова з хижо загнутим дзьобом повернута вбік. На звороті кожної з сімнадцяти блях – петлі для кріплення (рис. 3, 3–19).

Ціла низка виробів походять від передньоазійського трона. Серед них чотири срібних циліндричних вироби, прикрашені позолоченим листоподібним та мотузковим орнаментом (рис. 3, 55–58); чотири менших порожніх циліндрики з декором у вигляді мотузки, верхній край заокруглено (рис. 3, 7–10); один цілий та частини інших порожніх всередині циліндрів із прямокутними вирізами з боків (рис. 2, 52–54).

Масивне золоте кільце, за словами Є.М. Прідіка, втрачене, втім на малюнку він все ж подає зображення якогось кільця (рис. 2, 51).

Сорок бронзових втульчастих наконечників стріл¹. Вони відносяться до дволопатевого різновиду з листовидною голівкою, або до трьохлопатевого типу з листовидною чи трикутною голівкою. Всі ці форми відносяться до келермеського часу епохи скіфської архаїки.

Двадцять три цвяхи мали голівки, прикрашені розетками.

Бронзова рубчаста застібка від гори-ту вкрита золотою фольгою, та декорована двома голівками левів на кінцях.

На жаль, доля багатьох з цих речей у воєнний час виявилась сумною. За рішенням Паритетної комісії у 1932 р. значна частина виробів передається у Харківський музей. У Ермітажі для зняття гальваноскопій залишили лише 17 виробів: золоті діадема, піхви та руків'я меча, бляха-орел, частина пластини з зображеннями тварин, а також срібний наконечник ніжки й 2 срібних циліндра від парадного трона, 2 срібних цвяха, 7 бронзових наконечників стріл. Харківські експонати сильно постраждали під час війни. Дорогоцінні речі були евакуйовані, втім по дорозі ешелон із ними розбомбили [3, с. 20–22].

Довгий час харківські речі вважались втраченими [6, с. 6; 17, с. 237; 22, с. 333; 23, с. 143], і тільки недавно у фондах Харківського музею були знов віднайдені 1 нако-

¹ Дві частини вдалось склеїти в одну стрілу, через це кількість останніх на одну менше ніж у перших повідомленнях.

нечник ніжки та 3 циліндрики від трону. Ще 2 наконечники ніжок вкрадені у 1957 р. з музею [2, с. 28, 29; 3, с. 20–27].

Є.М. Прідік датував цей комплекс знахідок 1-ю половиною VI ст. до н.е. [15, с. 21]. В подальшому ця дата дещо подавнювалася [26, с. 2]. Аналіз виробів торевтики, проведений останнім часом [29, р. 109, 130, 131; 9, с. 135; 10, с. 29–30; 50–52, 59, 61–63], що знаходять аналогії серед предметів і зображень у Передній Азії та датуються VIII – VII ст. до н.е., дозволяють датувати курган за найбільш пізними з них. Очевидно, варто приєднатись до думки дослідників, що відносять комплекс до 2-ї половини VII ст. до н.е.

Видатні матеріали Мельгуновського кургану та надто загальний опис розкопок 1763 р, диктували необхідність повторних розкопок пам'ятки. Такі дослідження проводились двічі. У 1892 р.¹ – співробітником Єлисаветградського реального училища Володимиром Миколайовичем Ястребовим (рис. 6). Він виявив рештки кургану в 3-х верстах північніше станції Трепівка і в 1,5 верстах на південний захід від села Кучерівка Олександрійського повіту. Через потужні перепалені шари курган носив назву Червоної Могили й мав висоту до 3,2 м та дожину основи до 213 м. Він являв собою підвищення неправильної форми, вкрите пагорбами та ямами. Дослідник заклав траншею з півночі на південь. Насип складався з перепаленого ґрунту та шлаків. Після цього розкопувались поли кургану обабіч траншеї. Під західною полою відкрито лише каналу довжиною 6,4 м, що на думку В.М. Ястребова могла являти собою рештки попередніх розкопок. Під східним останцем розчищена вщент пограбована могила-катакомба, до якої з південно-східного боку вів грабіжницький хід [27, с. 134; 13, с. 36, 37; 18, с. 273, 274].

У 1949 р., під час огляду О. І. Тереножкіним, пам'ятка носила вже назву Розкопаної Могили та являла собою кільцевий вал діаметром 70 м та товщиною основи 9–10 м, при висоті до 1,5 м. Центр заповнювали западини та бурти висотою до 2,6 м [19, с. 113].

Ще одні розкопки здійснюються 1990 р. доцентом Кіровоградського педагогічного інституту Нінеллю Михайлівною Бокій (рис. 7). Цього разу дослідження велись у відповідності до всіх сучасних вимог, розкривалась вся підкурганна поверхня. Внаслідок цього вдалось виявити рів, що оточував насип, діаметром до 61,5 м, шириною 1,8–3,8 м, та глибиною до 3,2 м. У західній його частині зафіксовано перемичку завширшки 2,2 м. Обабіч неї, у рові виявлено рештки тризни та жертвоприношень у вигляді кісток та черепів коней, кістяка собаки, людських кісток, небагатьох фрагментів кераміки. Всередині простору, обмеженого ровом розчищено ряд заглибин, що являють собою рештки попередніх розкопок [5, с. 13, 14].

Під час вивчення обгорілих решток з комплексу у Інституті археології НАН України у 2013 р., було встановлено, що вони належать до майстерні з виплавки заліза, що існувала вже у постскіфський час, а не решткам ранньоскіфської дерев'яної гробниці.

Мельгуновський курган продовжує перебувати у сфері інтересів багатьох вчених і сьогодні. Цікавляться ним й багато пересічних громадян не байдужих до власної історії. Існує ідея відновлення та музеєфікації цього унікального комплексу. Перші кроки на цьому шляху вже зроблені, на місці кургану встановлено пам'ятно-інформаційну дошку.

Список використаних джерел та літератури

1. Артамонов М.И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. – Прага-Ленинград, 1966. – 120 с.

¹ Іноді у літературі використовується 1894 р. як дата цих досліджень [Спицын, 1901, с. 273, 274; Тункина, 2006, с. 142].

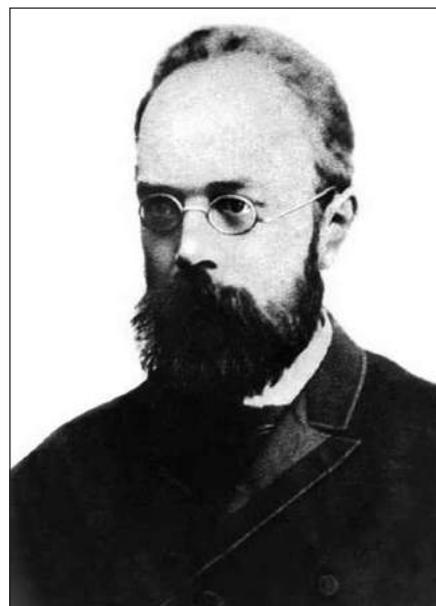

Рис. 6. В.М. Ястребов

Рис. 7. Н.М. Бокій

2. Бабенко Л.И. К истории коллекции предметов из Литого (Мельгуновского) кургана // Проблемы истории и археологии Украины. – Харьков, 2010. – С. 28, 29.
3. Бабенко Л.И. К истории коллекции предметов из Литого (Мельгуновского) кургана // РА. – 2013. – №3. – С. 20–27.
4. Бакмейстер И. Опыт о Библиотеке и Кабинете редкостей и истории натуральной Санкт-Петербургской императорской Академии наук, изданный на французском языке Иоганном Бакмейстером, подбиблиотекарем Академии наук, а на российский язык переведённый Васильем Костыговым. – СПб.: типография Морского шляхетского кадетского корпуса, 1779. – 191 с.
5. Бокий Н.М. Мельгуновский курган – доисследование и версии // Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов международной научной конференции, посвященной памяти А.И. Тереножкина. – Мелитополь, 1992. – С. 13–14.
6. Галанина Л.К. Еще раз о парадных акинаках из Мельгуновского и Келермесского курганов // Первая Правобережная краеведческая конференция (225 лет со времени исследования Мельгуновского кургана 1763–1988 гг.). Тезисы докладов. – Кировоград, 1988. – С. 6–8.
7. Граков Б. Н. Скифы. – Москва: Издательство Московского университета, 1971. – 168 с.
8. Иессен А.А. Греческая колонизация Северного Причерноморья. – Ленинград, 1947. – 92 с.
9. Кисель В.А. «Парадный табурет» из Литого кургана // Между Азией и Европой. Кавказ в IV–I тыс. до н.э. – Санкт-Петербург, 1996. – С. 134–136.
10. Кисель В.А. Шедевры ювелиров Древнего Востока из скифских курганов. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2003. – 192 с.
11. Миллер Г.Ф. Изъяснение о некоторых древностях, в могилах найденных // Ежемесячные сочинения и известия об учёных делах. – 1764. – Декабрь. – С. 480–515.
12. Муравьев М. Материалы для местной истории // ЗООИД. – 1867. – Т. VI. – С. 601–605.
13. ОАК за 1894 г. – СПб., 1896. – 171 с.
14. Пиотровский Б.Б. История и культура Урарту. – Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1944. – 365 с.
15. Придик Е. Мельгуновский клад 1763 года // МАР. – 1911. – №31. – 24 с.
16. Смирнов А.П. Алексей Петрович Мельгунов. – Ярославль: Издательский дом «Ярослав Мудрый», 2011. – 72 с.
17. Смирнова Г.И. Отдел археологии // Эрмитаж. История и современность. – Ленинград: Искусство, 1990. – С. 235–251.
18. Спицин А.А. Мельгуновский курган // ЗРАО. – 1901. – Т. XII. – Вып. I–II. – С. 270–277.
19. Тереножкін О.І. Розвідки і розкопки в 1949 р. в північній частині Кировоградської області // Археологія. – 1957. – Т. VII. – С. 110–135.
20. Трефолев Л. Алексей Петрович Мельгунов, генерал-губернатор екатерининских времен // Русский архив. – 1865. – С. 874–919.
21. Тункина И.В. Первый исследователь скифских курганов. К биографии А.П. Мельгунова (1722–1788) // Очерки истории отечественной археологии. – Москва, 1998. – С. 12–26.
22. Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX века). – Санкт-Петербург: Наука, 2002. – 675 с.
23. Тункина И.В. Сокровища Литого кургана и академик Г.Ф. Миллер // ВДИ. – 2006. – №3. – С. 135–155.
24. Тураев Б.А. История Древнего Востока. – Ленинград, 1936. – Т. 2. – 321 с.
25. Черненко Е.В. Древнейшие скифские парадные мечи (Мельгунов и Келермес) // Скифия и Кавказ. – Киев: Наукова думка, 1980. – С. 7–30.
26. Черненко Е.В. У истоков отечественной археологии // Первая Правобережная краеведческая конференция (225 лет со времени исследования Мельгуновского кургана 1763 – 1988 гг.). Тезисы докладов. – Кировоград, 1988. – С. 1–3.
27. Ястребов В.Н. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии // ЗООИД. – 1894. – Т. XVII. – С. 63–177.
28. Ebert M. Sudrussland im Altertum. – Bonn – Leipzig, 1921. – 436 s.
29. Metdepenninghen C. La relation entre l'art urarten au temps du roi Rusa II et les epees-akinakes de Kelermes et de Melgunov // Iranica Antiqua. – 1997. – V. XXXII. – P. 109–136.

Список умовних скорочень:

ВДИ – Вестник древней истории

ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей

ЗРАО – Записки Русского археологического общества

МАР – Материалы по археологии России

ОАК – Отчет археологической комиссии

РА – Российская археология

Зеновій Федунків

керівник науково-редакційний відділ
«Звід пам'яток історії і культури.
Івано-Франківська обл.»
м. Івано-Франківськ

ЗАМКИ І ФОРТЕЦІ ПРИКАРПАТТЯ ОЧИМА РЕЗИДЕНТА ФРАНЦУЗЬКОЇ РОЗВІДКИ УЛЬРІХА ФОН ВЕРДУМА

У статті наведено коротку біографію німецького мандрівника Ульріха фон Вердума, що був завербований французькою розвідкою і під час своєї подорожі на західноукраїнські землі вів детальний щоденник. Аналізуються і коментуються його нотатки про фортифікаційні споруди Прикарпаття. Подано порівняння інформації про зафіксовані У. Вердумом оборонні споруди з іншими історичними документами.

Ключові слова: Ульріх фон Вердум, «Щоденник подорожі...», Жан де Куртон, міста-фортеці, замки.

Важливим джерелом до вивчення фортифікаційних споруд Прикарпаття є щоденник німецького мандрівника й дипломата Ульріха фон Вердума – людини, яка не відзначалася особливими задатками й здібностями, не займала високих посад, але завдяки своїй спостережливості і вмінню миттєво давати оцінки подіям і фактам залишила світові нотатки про свої подорожі. Ці записи знаходяться під пильним оком науковців уже три століття.

Вердумівський твір під назвою «Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 ... через королівство Польське...» містить цінні історичні, краєзнавчі, географічні, етнографічні, природничі, топонімічні та демографічні відомості про землі Східної Польщі і Західної України. Є в ньому іноді короткі, іноді досить ґрунтовні описи фортифікаційних споруд. Власне замки і фортеці Прикарпаття й будуть об'єктом дослідження цієї статті. Але для початку ознайомимося з біографією мандрівника, в якій знайдемо пояснення того, як і чому німецький дворянин опинився на західноукраїнських землях.

Народився Ульріх фон Вердум 1 січня 1632 р. у замку Едензерлоог у багатодітній дворянській родині, яка володіла поселенням Вердум (Східна Фризія). Вражений батьковими розповідями про поїздки по Західній Європі, з дитинства сам мріяв про далекі подорожі. До 13 років, разом із своїм братом Олександром, навчався вдома приватними вчителями. У 1645 р. батько віддав Ульріха до школи у містечку Джевер, де впродовж трьох років він готувався до вступу в університет. Ще чотири роки молодий Ульріх студював у Франекерському університеті (Нідерланди) теологію, філософію, математику, історію, однак так і не зумів визначити, що йому найбільше до вподоби. Відтак не отримавши диплома, з невідомих причин повернувся додому. Припускаємо, що залишити навчання студента випускного курсу змусила хвороба. Після дворічного домашнього лікування у 1652 р. батько відправляє його доучуватись у один із найстаріших навчальних закладів Німеччини Гейдельбергський університет. Відвідував його Ульріх впродовж двох років, однак чи отримав документ про закінчення навчання невідомо. Вірогідно все ж таки дипломованим спеціалістом він не став, оскільки після повернення на батьківщину не влаштувався на роботу, а займався господарством, краєзнавством і генеалогією своєї родини.

Після смерті батьків у 1670 р. четверо братів і дві сестри продали батьківські маєтності, поділили гроші і роз'їхалися по світу шукати кращої долі і заробітку. Близький по духу Ульріхів брат Олександр подався до Швеції, а сам він вирушив до Польщі.

На кораблі доля звела Ульріха з французьким дипломатом Жаном де Куртоном, який їхав до Польщі під псевдонімом абат де Польм'є з таємною місією французького королівського двору. Кінцевою метою місії була організація детронізації польського короля Михайла Вишневецького і возведення на престол французького принца де Лонгевіля. Після кількох перевірок Ж. Куртон зробив Вердумові пропозицію стати його секретарем. Маючи обмежені засоби до існування, німецький дворянин з радістю прийняв пропозицію. В його обов'язки входило ведення щоденних записів подорожі і виконання потаємних доручень патрона. Припускаємо, що нотатки мали стати своєрідним звітом для французького уряду про витрачені на місію величезні кошти. Подорожуючи західноукраїнськими землями у 1670-1672 роках, в якості езуїтів проповідників, Жан де Куртон і Ульріх фон Вердум вели пропагандистську роботу з польськими магнатами, подекуди підкупом, подекуди переконаннями схиляли шляхту на сторону французького принца. Впродовж усієї подорожі секретар абата де Польм'є ретельно вів нотатник, куди записував усе побачене й почуте. На початку місії фон Вердум не знав планів французького резидента. Лише через деякий час він збагнув у що вв'язався, однак дороги назад вже не було. Та доля змилювала до Ульріха і сама вивела німця з небезпечної для життя пригоди. Несподівано для всіх французький кандидат на польський престол загинув під час францuzько-голландської війни. Місію довелося згорнути. Її учасники швидко і таємно покинули Поль-

щу. Жан де Куртон повернувся в Париж, а У. Вердум виїхав до брата у Швецію й прихопив із собою усі свої записи, які Польм'є вже не цікавили.

Подальша доля «резидента іноземної розвідки» також була пов'язана з дипломатією, але таких авантюрних і ризикованих пригод з ним уже не траплялося. У складі шведських посольств він кілька років працював при дворах австрійського цісаря, французького і англійського королів. Подорожуючи країнами Європи продовжував вести нотатки. Після завершення дипломатичної кар'єри оселився в рідному селі й працював над підготовкою до видання своїх щоденників. У 1679 р. фон Вердум був прийнятий на службу до володарки Східної Фризії принцеси Шарлотти Христини на посаду голови Таємної ради і віце-президента палати. Однак пропрацював на посаді керівника внутрішньої розвідки він недовго, оскільки вже 20 березня 1681 р. помер, проживши всього 49 років¹.

Близько 90 років щоденник Ульріха фон Вердума перебував у приватних архівах. Розшукав його і у 1788 р. опублікував німецькою мовою в одному з малотиражних, непопулярних в науковому світі часописів мандрівник і астроном Й. Бернуллі (1744-1807) [4]. До того ж праця швидко стала бібліографічною рідкістю. На польську мову фрагмент «Щоденника» з описом Речі Посполитої переклав і опублікував у антології «Чужоземці в Польщі», яка вийшла у 1876 р. архівіст, професор історії Львівського університету К. Ліске [8, S. 37-197]. На українську мову записи фон Вердума з оригіналу переклав у 1983 р. львівський архівіст, кандидат історичних наук Іван Сварник [1, № 9. – С. 84-100; № 10. – С. 89-105]. Повний текст «Щоденника» видано польською мовою у 2012 р. у Варшаві. Оригінал твору зберігається у Західній Німеччині. Це товстий фоліант, який налічує 508 сторінок.

В останні роки життя, готуючи «Щоденник» до друку, Вердум вірогідно спеціально вилучив з нього записи про роботу резидентів, оскільки це могло спричинити політичний скандал. До заслуги мандрівника слід віднести те, що він об'єктивно оцінював донесену до нього місцевим населенням інформацію. Слід також визнати, що у більшості фрагментів він зі зневагою ставиться до поляків і симпатизує українцям. «Ті польські пани зі своїми селянами поводяться гірше, ніж з невільниками чи псами», – писав іноземець, намагаючись пояснити причини Визвольної війни 1648-1654 рр. і підкреслюючи її справедливий характер [2]. Слід також пам'ятати, що більшу частину записів автор вів зі слів очевидців, що траплялися на його шляху.

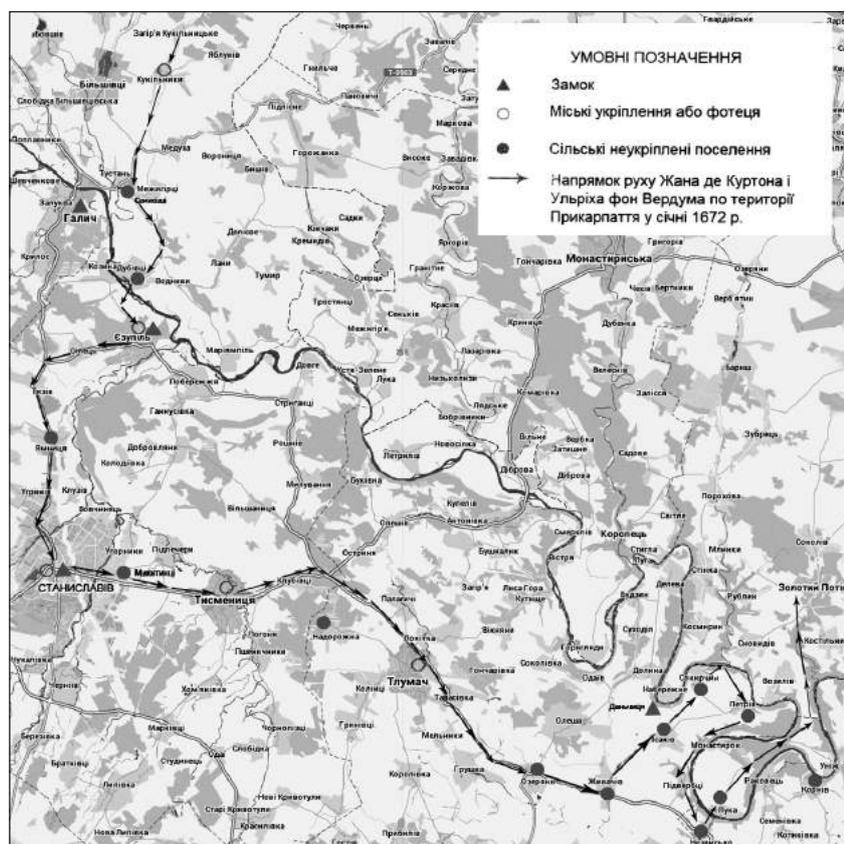

Рис. 1. Маршрут руху резидентів французької розвідки Жана де Куртона і Ульріха фон Вердума по території Прикарпаття. Підоснова: карта «Візіком»

Звідси і перекручені назви населених пунктів, і помилки в датуванні історичних подій.

Загалом Вердум чотири рази відвідував західноукраїнські землі: у грудні 1670 р. побував на Львівщині та Жовківщині, у квітні 1670 р. – на Яворівщині, у липні-серпні 1671 р. і у листопаді 1671 – лютому 1672 р. – на Львівщині, Прикарпатті і Поділлі. Для дослідження оборонних споруд Прикарпаття інтерес становить частина «Щоденника...» з описом мандрівки у грудні 1671 – січні-лютому 1672 р. зі Львова через Бережани і Станіславів до Кам'янця-Подільського. На карті «Візіком» ми уклали маршрут мандрівки Жана де Куртона і Ульріха фон Вердума по території Прикарпаття (рис. 1).

Описи оборонних споруд на землях сучасної Івано-Франківщини є короткими і характеризують засади фортифікаційної системи лише в загальних рисах. Про деякі об'єкти не маємо відомостей з інших джерел, то ж вони викликають особливе зацікавлення.

¹ Під час опрацювання біографії використано передмови до «Щоденника» укладені упорядниками К. Ліске, І. Сварником та статтю І. Тазбира. Див.: [8, S. 39-63], [1, № 9. – С. 84-100], [10].

Першим населеним пунктом Прикарпаття, який відвідали 2 січня 1672 р. Жан де Куртон і Ульріх фон Вердум були **Кукільники** (зараз село у Галицькому районі Івано-Франківської області). «Це мале, цілком спустошене місто, оточене зовсім занедбаними валами з землі. В містечку на горбі стоїть старий дерев'яний храм. Одна із згаданих річок тече під цим містом» – писав Вердум¹. Навіть з такої короткої нотатки зрозуміло, що в недалекому минулому Кукільники були містом-фортецею, укріпленою земляними валами. Слова зі щоденника узгоджуються зі спеціальною картою України (1650 р.) і картою Покуття (1662 р.) Гійома Боплана. На обох картах Кукільники показані як місто-фортеця з вежо-стіновими укріпленнями (рис. 2) [7].

Рис. 2. Плани міських укріплень містечок Кукільники, Єзупіль, Тисмениця і Тлумач зі «Спеціального плану України» (1650 р.), укладеного Гійомом Ле Вассером де Бопланом

галицький старостинський трикутний у плані замок відомо з багатьох джерел [5, S. 80-82; 9, S. 1061; 6, S. 80-82]. До того ж і акти гродські і земські згадуть, що у 1658 р. галицький староста А. Потоцький ґрунтовно реконструював замок [3, № 108. – S. 170]. Вали міських укріплень Галича ще досить добре видно на плані 1795 р. майора Маховіча, то ж не могли бути обійдені увагою Вердума (рис. 3).

З під Галича шлях мандрівників вів через архієпископське село **Семаківці** і старостинське село **Дубівці** по замерзлому Дністру до **Єзуполя**. Про це поселення Вердум залишив обширну нотатку: «Це містечко у провінції Покуття, яку від Молдавського князівства, коли те врешті прийняло турецький протекторат, перейшло до Польщі... Єзупіль стоїть серед добрих ґрунтів над озером і болотами, через які пливе мала ріка (мова йде про Бистрицю – перекл.). Нині належить пану Потоцькому, подільському генералові, який нещодавно успадкував його від свого брата, генерального військового комісара, якого поляки називають коронним писарем, і котрий 1671 року в місяці квітні помер у Варшаві. Завтра, тобто 4 січня 1672 р. його мали ховати тут з великою урочистістю. Під Єзуполем височіє замок з кам'яними укріпленнями та кам'яний домініканський монастир з гарним, добре збудованим костьолом, оточений викладеним ровом. Місто має і свої земляні вали й рови з кількома бічними укріпленнями у вигляді малих веж. У місті й на передмістях є ще три руські церкви, а решта передмість збудована переважно дерев'яними будинками». Як

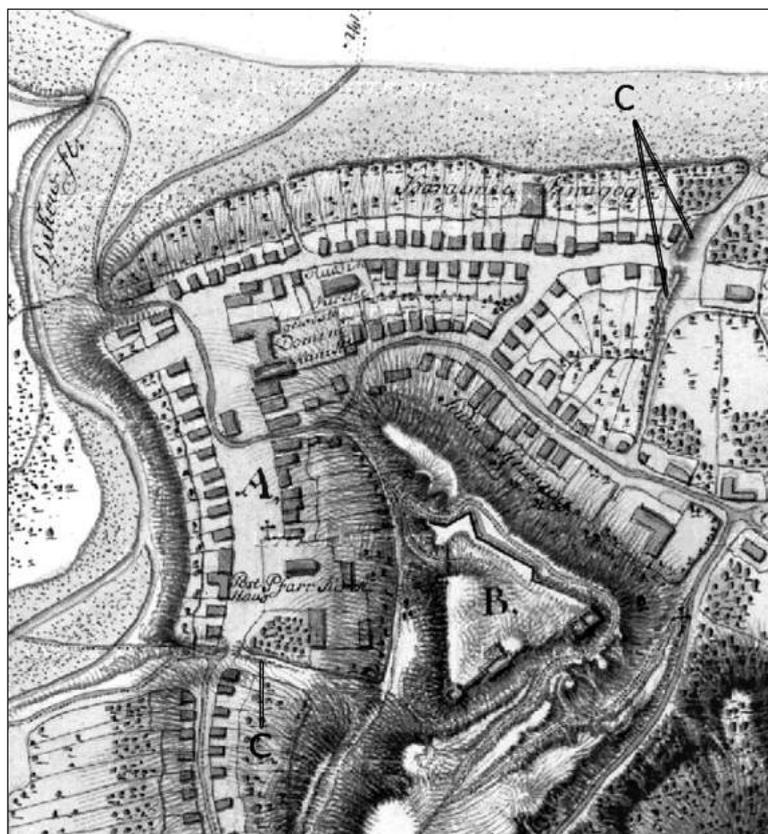

Рис. 3. План Галича 1795 р. австрійського інженера Маховіча. Умовні позначення: А – середмістя, В – замок, С – вали міських укріплень

¹ Тут і надалі цитування щоденника за перекладом І. Сварника.

бачимо, Єзупіль був містом-фортецею, укріпленою за вежо-стіновою системою, з двома вимурованими з каменю автономними оборонними вузлами: замком і монастирем (рис. 4).

Рис. 4. Середмістя Єзуполя за картою фон Міга, 1785 р.

Рис. 5. Костьол у Єзуполі на місці інкастельованого домініканського монастиря

Надалі переодягнені у єзуїтів місіонери рушили до Станиславова. По дорозі бачили руську церкву у **Ямниці**. У **Станиславові** вони відпочивали два дні у замку засновника міста Андрія Потоцького, за які вірогідно почули про місто чимало інформації, яку й записав Вердум у щоденнику: «Це місто всього десять років тому на голому ґрунті наново збудував згаданий київський воєвода Андрій Потоцький і назвав ім'ям свого єдиного сина Станіслава, зараз дванадцятирічного панича. Воно лежить на цілком рівній площині, де було руське село з церквою Заболотів, що зараз стало одним з передмість. З інших трьох боків місто оточене озерами й болотами, через які тече мала ріка Бистриця, впадаючи до міського рову. Укріплення складаються з шести правильних земляних бастионів, нижче яких частокіл з поставлених сторч цілих дубів. Воєвода ще збирався наказати викласти рови й забезпечити їх зовнішніми укріпленнями. Головна лінія бастионів має 150 стіп довжини. Ці укріплення збудував пай Франсуа Корассіні з Авіньйона, підполковник пішої гвардії воєводи. В місті є папський костьол, щоправда, дерев'яний, служба в якому буде правитися аж доти, доки не буде цілком закінчений гарний кам'яний костьол, на будові якого вже виконано чималі роботи. Вірмени й русини або греки мають також по одній церкві, а євреї божницю. Ратуша стоїть посеред великого чотирикутного ринку. Збудована вона у вигляді вежі з різними заглибленнями частково з дерева, а частково з каменю. Воєвода заклав тут також вищу школу з п'ятьма професорами. Замок, у якому він сам зараз живе, також лише дерев'яний, але вже завезено балки, цеглу й кам'яні плити для іншого замку, важкої будівлі, що має зводитися в південно-східному кінці міста. Воєвода хоче забезпечити його вежами та іншими укріпленнями, як цитадель. Місто має три брами, збудовані з каменю; на одній з них видно півмісяць. Одним передмістям є Заболотів, з другого боку є таке саме; в кожному є руська церква».

Уривок несе невідому з інших джерел інформацію про збудовану інженером-фортифікатором Франсуа Корассіні з Авіньйона Станиславівську фортецю з характеристикою укріплень. По-перше, Вердум запевняє, що місто укріплене за бастионною системою шістьма правильними земляними бастионами, ескарпованими дубовим частоколом, подає розмір фасів бастионів, розповідає, що в'їзд здійснюється через три брами. По-друге, Вердум відзначив вигідне розташування Станиславова між озерами, болотами і ріками. По-третє, зі слів засновника міста Вердум повідомляє про плани подальшого зміцнення міста – вимощення каменем ровів, побудову їхніх зовнішніх укріплень – контргардів, гласисів тощо. По четверте, фон Вердум розповідає про те, що на час його перебування в місті, біля одного з бастионів був розташований дерев'яний замок – резиденція воєводи. Новий кам'яний замок тільки планувалося зводити в південно-східному кінці міста. Отож, сам того не підозрюючи, німецький мандрівник залишивши такий повний опис Станиславівської фортеці, зробив гарний подарунок для дослідників оборонних споруд.

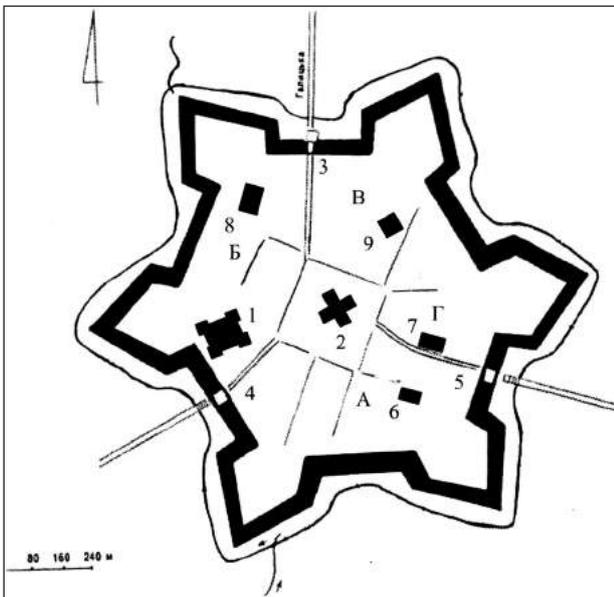

Рис. 6. Конфігурація первісного плану фортеці та розпланування міських кварталів. 1670-і роки. Умовні позначення: 1 – замок Потоцьких; 2 – ратуша; 3 – Галицька брама; 4 – Тисменицька брама; 5 – Вірменська фіртка; 6 – руська церква; 7 – вірменська церква; 8 – костюл; 9 – синагога; А – український квартал; Б – польський квартал; В – єврейський квартал; Г – вірменський квартал

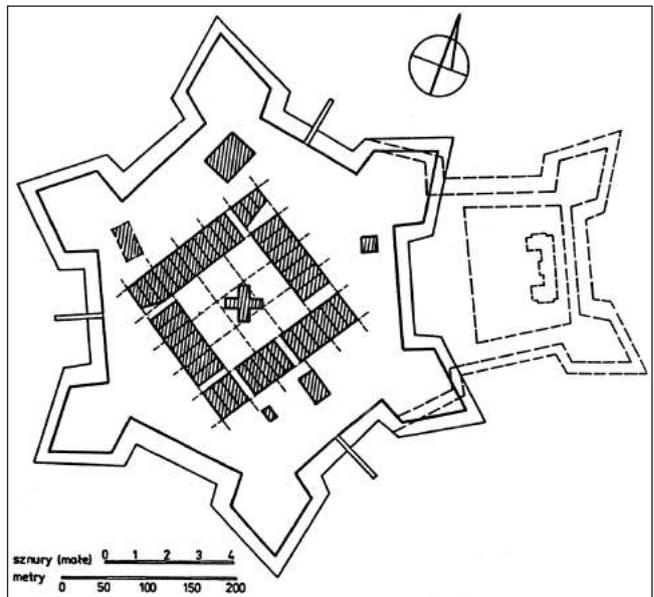

Рис. 7. Гіпотетичне первісне розпланування Станиславівської фортеці на 1672 р. і проект майбутньої добудови. Малюнок М. Мотака

З господи Андрія Потоцького мандрівники 8 січня 1672 р. подалися через **Микитинці** до **Тисмениці**. Про осадку хутровиків і гарбарів Вердум записав наступне: «Це мале містечко з земляними валами й частоколом на них, але все в цілком занедбаному стані. Воно має дві руські дерев'яні церкви, одну в місті, а другу на передмісті». Із нотатки зрозуміло, що Тисмениця на той час теж була містом-фортецею, укріпленою за

вежостиновою дерево-земляною системою (рис. 8).

З Тисмениці попри згадану в щоденнику **Надорожну** Польм'є і Вердум дісталися до **Глумача**, який видався мандрівникам дуже подібним на Тисменицю: «Це містечко схоже на попереднє, з такими самими зруйнованими валами й частоколами. З цього міста через східну браму вздовж довгого озера, через яке по широкій греблі завдовжки півмилі йде дорога мимо водяного млина...», – зазначив Ульріх у щоденнику.

З Глумача мандрівники через **Озеряни** й **Живачів** дісталися до **Ісакова**, села яке чомусь назвали містечком: «Це мале місто, заселене самою шляхтою, яку, зрештою, не можна відрізнити від селян». Надалі, рухаючись в напрямку Дністра, вони проїздили повз мало знаний сучасниками оборонний об'єкт: «Потім масними обробленими полями, серед яких по ліву руку над стрімкою, глибокою долиною видно гарний замок **Даньчиці**, що належить пану Грудзінському, як і мале село унизу, в яру (вірогідно с. Долина – З. Ф.)». Хоча зараз села Данчиці на географічній мапі

Рис. 8. План Тисмениці з окресленим середмістям. 1937 р.

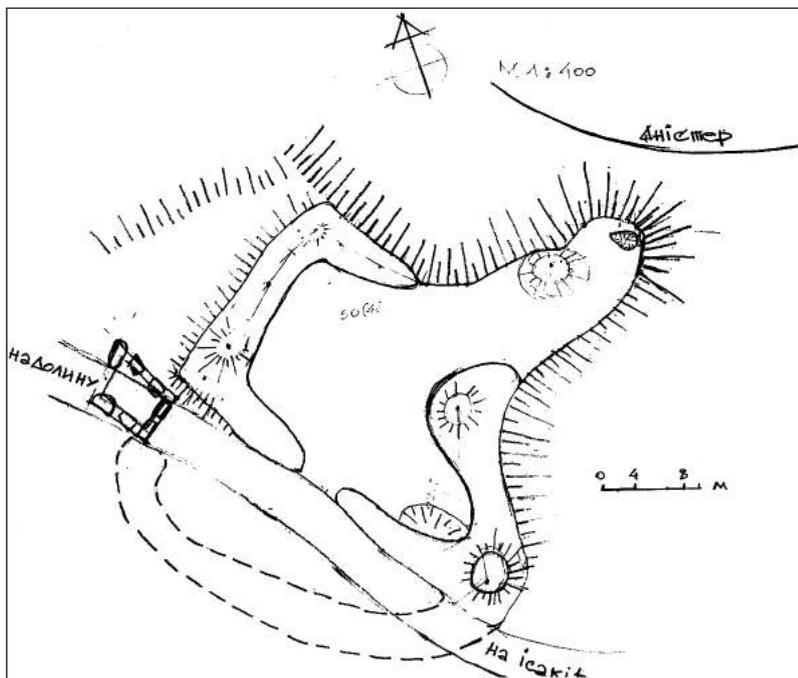

Рис. 9. Чорновий варіант плану замку в Данчиці.
Автори Л. Поліщук і З. Федунків

немає, на землях села Долини існує урочище з такою назвою і місцеві жителі, з покоління в покоління передають переказ про існування тут замку. Краєзнавець А. Шнайдер, уточнюючи географічні назви у «Щоденнику...», опублікованому К. Ліске писав, що на місці Данчиці тепер «поле над стрімким берегом Дністра, а з давнього замку залишилися тільки окопи, все решту заорано» [8, S. 322-323]. Зараз в урочищі Данчиця збереглися вали, рови і залишки кам'яних фундаментів в'їзної вежі (рис. 9).

Збереглися відомості про замок й у історичних джерелах. В актах земських і гродських повідомляється, що на галицькому сеймику у 1675 р. вирішено клопотати перед королем про винагороду для шляхтича Грушецького, який «власним коштом укріпив і озброїв замочок Данчицю, багато людей від наскоків бусурманських за-

хистив поклавши кошти свої і здоров'я», іншим фортецям був прикладом обережності і захисту [3, №84. – S. 397]. Писав про замок Данчицю й польський історик А. Прохаска [9, S. 1057-1083]. Тож нотаткам фон Вердума знайдено підтвердження в історичних документах, що ще раз підкреслює достовірність записів мемуариста.

Далі дорога мандрівників на Тернопільщину лежала через села **Сокирчин, Петрів, Незвисько і Лука**, в яких не було оборонних укріплень. По дорозі з Луки до Потока У. Вердум бачив село Корнів, яке помилково вважав уже територією Молдови.

Підбиваючи підсумок можна відзначити, що з двадцяти населених пунктів сучасної Івано-Франківщини, згаданих у щоденнику Ульріха фон Вердума – шість мали міські укріплення (Кукільники, Галич, Єзупіль, Станиславів, Тисмениця, Тлумач), чотири (Галич, Єзупіль, Станиславів і Данчиця) – замки, одне (Єзупіль) – оборонний монастир. Кидається в очі, що частина оборонних об'єктів напередодні великої турецько-татарської навали стояли в руїні: в Кукільниках, Тисмениці, Тлумачі – міські вали й частоколи були занедбані й не відновлювалися. Натомість згадані чотири замки і місто-фортеця Станиславів знаходилися в повному порядку й були готові захистити жителів від нападів ворога.

В цілому «Щоденник» німецького дворянина фон Вердума передає реальну картину стану обороноздатності краю і його можна, з деякими застереженнями на статус населених пунктів і географічні назви, віднести до категорії історичних першоджерел.

Список використаних джерел і літератури

1. Сварник І. Україна очима іноземця. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 ... через королівство Польське ... // Жовтень. – 1983. – № 9. – С. 84-100; № 10. – С. 89-105.
2. Сис Т. Розповідає «Щоденник» Вердума // Радянське Поділля. – 1983. – 7 грудня.
3. Akta grodzkie i ziemskie. – Т. 24. – Lwow, 1931. – №84. – S. 397, № 108. – S. 170.
4. Archiv zur neuen Geschichte, Geographie, Natur- und Menschenkenntniss. – Т. IV, VI, VIII. – Lipsk, 1785-1788.
5. Balińskie M., Lipińskie T. Starozutna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana. – Т. II. – Warszawa, 1844. – S. 694-695.
6. Czołowski A. Dawne zamki i twerdze na Rusi Halickiej // Teka konserwatorska. – Lwów, 1892. – S. 80-82.
7. Deliniatio specialis et accurata Ukrainae cum suis palatinatibus ac distictibq provincysq adjacentibus. – Hdansk, 1650; Ukrainae pars novae, Pokutia vulgo dicitur per Guil. Le Vasseur de Beauplan SRM Poloniae archit. militarem etc. – Amsterdami, 1660.
8. Liske X. Cudzoziemcy w Polsce. – Lwow, 1876. – S. 39-63; 37-197. 322-323.
9. Prochaska A. Zamki kresowe i kresowa szlachta // Przewodnik Naukowy i Literacki: dodatek do Gazety Lwowskiej. – 1918. – Z. 12. – S. 1061, 1057-1083.
10. Tazbir J. Ulrich von W erdum i jego diariusz podróży // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – R. XLVII. – 2003.

Віталій Галатир

к. і. н., старший науковий співробітник
Державного архіву Хмельницької області
м. Хмельницький

ОСОБОВИЙ ФОНД АРХЕОЛОГА ТА КРАЄЗНАВЦЯ С. ШКУРКА В ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті висвітлюється наповненість особового фонду С. Шкурка, який міститься в Державному архіві Хмельницької області й слугує джерелом для дослідження діяльності краєзнавця та археологічних пам'яток Хмельниччини.

Ключові слова: С. Шкурко, археолог, особовий фонд, справа, Держархів Хмельницької області.

Важливою складовою історичного процесу є персоналізація, оскільки окремі особистості і творять історію. Запорукою об'єктивного історичного дослідження є детальне вивчення його джерельної бази. З огляду на це, все частіше увагу дослідників привертають такі види джерел, як документи особового походження. Тема наповненості особового фонду С. Шкурка не була предметом спеціального дослідження, хоча окремі положення можна знайти у працях Л. Баженова [1], О. Будзея [2] та ін.

Загалом, документи особового походження – це документи, що утворилися впродовж життя, наукової, творчої, службової, громадської та іншої діяльності особи, а також ті, що відклались у їхніх особистих архівах. Традиційно, що саме документи особового походження є невичерпним джерелом з історії всіх проявів інтелектуальної і громадської думки, а відтак, їх особливе значення спонукає до вивчення тих напрямів людської діяльності, де на перший план виступає індивідуальна творчість. Особливості роботи з такими документами пов'язані з їх специфікою. Так, первісні комплекси особових архівних фондів формуються стихійно за ініціативи приватних осіб та є їх власністю. Процес утворення документів особового походження не регламентований у часі і ненормований щодо форм і змісту. На окрему увагу заслуговує і специфіка інформативної насиченості документів особового походження, яка, насамперед, полягає у фіксації творчого процесу та фактів з усіх сфер життєдіяльності конкретної особи. Документи особового походження не завжди піддаються повноцінній науковій атрибуції, а подекуди їх зміст не завжди носить завершений характер. Нерідко у межах одного архівного фонду зосереджуються документи з різними носіями інформації, видами та способами фіксації, утворених кількома авторами за розбіжні хронологічні проміжки часу. Надходження до архіву з різних джерел у неопisanому вигляді та видове розмаїття творчих документів особового походження потребує особливих підходів [3, с. 4-6].

На Хмельниччині провідною установою де зберігається найбільше документів особового походження є Держаний архів Хмельницької області. Він є однією з найбільших установ документальних пам'яток історії України і Поділля. Тут міститься понад пів сотні фондів особового походження видатних людей краю, і їх кількість стрімко збільшується. Із-поміж десятків відповідних фондів значний інтерес викликає фонд краєзнавця, археолога, інженера-кераміка, дослідника історії міста Кам'янця-Подільського та Хмельниччини – С. Шкурка.

Сергій Кирилович Шкурко (1907-1980 рр.) народився 30 березня 1907 р. у м. Кам'янці-Подільському. Навчався в першій школі міста. Здобув вищу освіту та професію інженера-кераміка. В 1932-1941 рр. працював інженером та начальником цехів на заводі. Під час війни був учасником антифашистського підпілля. Працював науковим співробітником у Кам'янець-Подільському музеї-заповіднику. Брав участь в археологічних розкопках на території м. Кам'янець-Подільського, досліджував походження назв його вулиць. Автор понад сотні нарисів з історії краю: «Армянские архитектурные памятники в городе Каменец-Подольском», «Трипільські поселення на території Кам'янця-Подільського», «К. М. Батюшков: Він жив у нашому місті», «Ще раз про портрет Софії Потоцької: Читачі відгукуються», «Сім'я Затонських: Сторінки історії», «Він жив у нашому місті [Володимир Даль]», «За робітничу справу: Сторінки історії», «Знайомтесь з рідним містом. 1. Вітряна брама», «Знайомтесь з рідним містом. 2. Старопоштовий спуск», «Знайомтесь з рідним містом. 3. Польські ворота», «Знайомтесь з рідним містом. 4. Кузнечна вулиця», «Знайомтесь з рідним містом. 5. Музейна вулиця», «Знайомтесь з рідним містом. 6. Старий бульвар», «Знайомтесь з рідним містом. 7. Вулиця Карла Маркса», «Знайомтесь з рідним містом. 8. Вулиця Кірова», «Знайомтесь з рідним містом. 9. Центральна площа», «Знайомтесь з рідним містом. Історичні пам'ятки», «Знайомтесь з рідним містом. 10. Вулиця Бебеля», «Знайомтесь з рідним містом. 11. Радянська площа», «Знайомтесь з рідним містом. 12. Вулиця Свердлова», «Знайомтесь з рідним містом. 13. Госпітальна вулиця», «Літописні пам'ятки вірмен: Сторінки історії», «Знайомтесь з рідним містом. 14. Вулиця Рози Люксембург», «Знайомтесь з рідним містом. 15. Укріплення», «Підземне місто: Сторінки минулого», «Вулиця Володарського: Запрошуємо до екскурсії»,

«Руська брама: Запрошуємо до екскурсії», «Вулиця Московська: Запрошуємо до екскурсії», «Побратались в борні: До 160-річчя Вітчизняної війни 1912 року», «Дарунок робітника [Василя Ніколаєва]», «І. В. Луцицький: Наші славетні», «Лікарня вірмен: Орбіта краєзнавця», «Долина: Орбіта краєзнавця», «Підземні галереї: Орбіта краєзнавця», «Княжа гора: Орбіта краєзнавця», «Міські брами: Орбіта краєзнавця», «Чи був Смотрич судноплавним: Орбіта краєзнавця», «Друга зустріч», «Ти йдеш мостом: Орбіта краєзнавця», «Даль на Поділлі» та ін. Ряд його робіт опубліковані в Українській радянській енциклопедії та газеті «Прапор Жовтня» [4].

Фонд С. Шкурка в Держархіві Хмельницької області зашифровано під аббревіатурою Р-4804. Він містить 1 опис російською мовою та 27 одиниць зберігання (справ) за 1939-1973 рр. Перше надходження документів почалось з 1970 р. [5].

У фонді матеріали згруповані з п'яти частин за тематичним спрямуванням: 1) біографічні документи; 2) творчі матеріали; 3) матеріали зібрані С. Шкурко для своїх напрацювань; 4) матеріали про С. Шкурка; 5) його листування. В справі «Копії особистих документів» розміщено виписку з трудової книжки, список краєзнавців Хмельницької області за 1962 р., список праць автора [6]. «Етюди» містять 2 пейзажі с. Зінковець [7]. У другій частині у «Нарисах і статтях з історії Хмельницької області» знаходяться відомості про Першу світову війну, організацію колгоспного виробництва, події періоду Великої Вітчизняної війни, археологічні нариси – «Пам'ятки історії Хмельницької області» й «Таємниця Залучанської печери» [8]. Дослідження про Подільські Товтри та гору «Кармалюка» знаходяться в окремо зібраних нарисах автора [9]. Із-поміж інших матеріалів цікавою для археологів-дослідників може бути історико-архітектурна і археологічна карта складена С. Шкурком в 1960-1967 рр., де позначено будівлі, вулиці, мости, а також залишки трипільської культури, епохи мезоліту, кераміки слов'ян, підземні печери «Старого міста» та ін. [10]. В нарисі про народного художника-умільця А. Курилко описується візит та бесіда С. Шкурка про творчість, напрацювання та художню цінність виробів мистецтва [11]. Матеріали про події 1905-1907 рр. в м. Кам'янці-Подільському знаходяться в нарисах і спогадах про В. Затонського [12]. У замітках про історію архітектурних пам'ятників м. Кам'янець-Подільського знаходиться лекція-екскурсія розроблена С. Шкурком в 1969 р. із рубриками «Вітряні ворота», «Руська брама», «Кафедральний костел», «Пам'ятки історії і культури м. Кам'янець-Подільського» та ін. [13]. Коротка історія та процес визволення м. Кам'янець-Подільського розміщена в статті «Місто, звільнене уральцями» під авторством В. Беляєва та С. Шкурка, яка готувалася для «Військово-історичного журналу» [14]. Також в справах знаходиться інформація про корисні копалини Хмельницької області – складена С. Шкурком, нарис «Із іскри розгорілося полум'я», стаття про Н. Козицького – голову Подільського губернського військово-революційного комітету, статті про вірменські пам'ятки архітектури на території міста Кам'янця-Подільського, статті з історії Поділля [15].

У третій частині матеріалів, зібраних автором для власних напрацювань зосереджено переважно археологічні відомості з історії краю. Зокрема – плани, карти, схеми, замальовки результатів розкопок на території Кам'янець-Подільської фортеці, нарис про фортецю [16], ескізний план, креслення, тези, нариси про Панівецьку фортецю [17], акти, висновки, схеми, дослідження ґрунту й археологічних розкопок на території м. Кам'янець-Подільського в 1960-х рр. [18], археологічна карта Кам'янця-Подільського, опис археологічних знахідок на території міста, карта трипільського протоміста IV-III тис. до н. е. на території Кам'янця [19], схеми розташування археологічних (переважно трипільських поселень) пам'яток на півдні Хмельницької області (поблизу сіл Гуменці, Руда, Ярославка, Кузьминчик, П'ятничани, Колибаївка, Нігин, Кривчани, Калинівка, Красноставці, Привороття Маківське, Голосків, та ін.) [20].

В особовому фонді також знаходиться рецензія доцента Кам'янець-Подільського педагогічного інституту А. Коваленка на дослідження С. Шкурка «Місто Кам'янець-Подільський, історичний опис» [21]. Цікавим для дослідників буде листування С. Шкурка з письменником – В. Беляєвим [22], байкарем – М. Годованцем [23], членом союзу художників СРСР – С. Кукурудзою [24], кандидатом історичних наук, старшим науковим співробітником Інституту загальних наук в м. Львові – А. Дашкевичем [25], виконкомом Хмельницької обласної ради депутатів про реставрацію архітектурних пам'яток Кам'янця-Подільського [26], головою президії Верховної ради УРСР – Н. Підгірним [27].

Таким чином, особові фонди є надзвичайно цінними та корисними видами джерел. Особовий фонд С. Шкурка, що в Державному архіві Хмельницької області зберігається під аббревіатурою «Р-4804» – містить біографічні записки, рукописи праць, історичних заміток, лекції, матеріали з історії м. Кам'янця-Подільського та Поділля а також в переважній своїй більшості цінні археологічні дослідження фортець, населених пунктів півдня Хмельницької області, карти, схеми, акти, описи археологічних пам'яток – дозволяє дослідникам і сьогодні виявляти та висвітлювати маловідомі факти, події, явища з історії та археології Поділля й Хмельницької області.

Список використаних джерел та літератури

1. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 400-401.
2. Будзей О. Про Сергія Шкурка / О. Будзей // Подолянин. – 2007. – № 11 (16 березня). – С. 7.
3. Робота з документами особового походження. Методичний посібник / [укл. Л. О. Драгомірова, І. М. Мага, З. О. Сендик, К. Т. Селіверстова, Н. М. Христова]. – К.: УАНДІАСД, 2009. – 284 с.
4. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької області), ф. Р-4804, оп. 1, спр. 1, арк. 1, 8-10.
5. Державний архів Хмельницької області: Путівник. Том 2 / Головна ред. колегія серії «Архівні зібрання України»: Удод О. А. (голова), Боряк Г. В., Верстюк В. Ф., та ін. – Київ-Хмельницький, 2008. – С. 151.
6. Держархів Хмельницької області, ф. Р-4804, оп. 1, спр. 1, арк. 1, 8-10.
7. Там само, спр. 2, арк. 1, 2.
8. Там само, спр. 3, арк. 1-44.
9. Там само, спр. 4, арк. 1-9.
10. Там само, спр. 5, арк. 1.
11. Там само, спр. 6, арк. 1-13.
12. Там само, спр. 7, арк. 2-15.
13. Там само, спр. 8, арк. 11, 18, 22.
14. Там само, спр. 9, арк. 1-39.
15. Там само, спр. 10, арк. 1-7; спр. 11, арк. 1-21; спр. 12, арк. 1-7; спр. 13, арк. 1-28; спр. 14, арк. 1-18.
16. Там само, спр. 15, арк. 1-61.
17. Там само, спр. 16, арк. 1-26.
18. Там само, спр. 17, арк. 1-28.
19. Там само, спр. 18, арк. 1-20.
20. Там само, спр. 20, арк. 1-24.
21. Там само, спр. 21, арк. 1-3.
22. Там само, спр. 22, арк. 1-24.
23. Там само, спр. 23, арк. 1.
24. Там само, спр. 24, арк. 1-10.
25. Там само, спр. 25, арк. 1-10.
26. Там само, спр. 26, арк. 1-10.
27. Там само, спр. 27, арк. 1-2.

Андрій Карнатовський
краєзнавець

Б.О. ТИМОЩУК – БАТЬКО СУЧАСНОЇ БУКОВИНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ

Дана робота присвячена життю та творчості видатного буковинського археолога та науковця Б.О. Тимощука, який є засновником сучасної археологічної школи Чернівецького Національного Університету імені Ю. Федьковича та залишив великий науковий спадок по вивченню слов'яно-руської духовної культура Буковини.

Ключові слова: археологія, Тимошук, слов'яно-руська духовна культура, Буковина, наукова робота.

Вирішення питань, пов'язаних із слов'яно-руською духовною культурою, потребує залучення великого обсягу джерел, які накопичені у різних галузях історичної науки, у тому числі й археологічній, база даних якої весь час поповнюється завдяки постійному введенню до обігу нових матеріалів. Але справді плано-мірне вивчення пам'яток, які тією чи іншою мірою дають матеріал для реконструкції уявлень про розвиток духовної культури слов'яно-руського населення регіону, розпочався тільки після II світової війни. Тоді ж питання з цієї тематики почали висвітлюватися у науковій літературі. Це пов'язано, головним чином, з діяльністю Бориса Онисимовича Тимощука. Обіймаючи з 1947 р. посаду завідувача відділом дорадянського періоду Чернівецького обласного краєзнавчого музею, він був керівником його археологічної експедиції, а з 1968 р. працював на історичному факультеті і очолював археологічну експедицію ЧДУ [1]. Людина складної долі, маючи за плечима факультет робітничо-селянської молоді Житомирського педфаку і заочне відділення історичного факультету Одеського педінституту, пройшовши воєнні перипетії і жахи фашистських концтаборів, Б. Тимошук, всупереч тиску радянської системи, не зламався, зміг піднятися від простого землекопа археологічної експедиції до науковця високого рівня, доктора історичних наук, маститого археолога, який полишив по собі цілу плеяду послідовників. Його цікавила широка наукова проблематика – від доби палео-

---

літу до пізнього середньовіччя, але з часом головна увага науковця змістилася на дослідження середньовічного періоду, яке включало і питання слов'яно-руської духовної культури.

За період роботи у вузі (1968–1979 рр.) Б. О. Тимошук докладав чималих зусиль для зацікавленості студентів-істориків проблемами археології, очолював археологічну експедицію ЧДУ і підготував чимало фахівців, для яких археологія стала справою всього життя. У вузі він викладав студентам курс «Основи археології СРСР» та спецкурси «Історія Буковини» та «Основи Радянського краєзнавства», керував студентським археологічним гуртком і навчальною практикою. У студентів викладач користувався заслуженим авторитетом. Своєрідна манера спілкування з ними та притаманна демократичність постійно притягували до себе. Часто після лекцій вони приходили до нього додому і годинами слухати розповіді про різноманітні наукові проблеми, задавали питання, переглядали фахову літературу, займалися консервацією та фіксацією виявлених археологічних матеріалів [3]. Фактично Б. О. Тимошук став засновником наукової школи з археології в Чернівецькому університеті. Завдяки його плідній діяльності на ниві археології зі стін вузу вийшла ціла когорта вітчизняних науковців, які стали гордістю української археологічної та історичної науки. Це Д. Я. Телегін, І. І. Винокур, О. М. Приходнюк, Л. В. Вакуленко, І. П. Герета, Б. П. Томенчук, О. М. Масан, В. М. Войнаровський, М. А. Филипчук, М. О. Ягодинська та інші.

Продовжував Б. О. Тимошук й археологічні дослідження. У кінці 60-х рр. на землях краю розгорнулися інтенсивні пошукові роботи у зв'язку з будівництвом Новодністровської гідроелектростанції та створенням водосховища. Організована Інститутом археології АН УРСР розвідувальна експедиція, яка працювала під загальним керівництвом С. М. Бібікова, провела суцільне обстеження нижніх терас берегів Дністра та зафіксувала нові археологічні об'єкти, в тому числі і середньовічного часу. Основну увагу під час цих досліджень Б. О. Тимошук звернув на городище поблизу с. Ломачинці. Внаслідок проведених робіт дослідник прийшов до висновку, що комплекс із трьох давньоруських городищ, поселень, печерного монастиря між селами Непоротово, Галиця та Ломачинці є рештками добре укріпленого населеного пункту XII – першої половини XIII ст. Науко-вець висунув гіпотезу, що це могли бути рештки давньоруського літописного міста Кучелміна. В ті ж роки було започатковано розкопки Перебиківського городища XI–XIV ст., матеріали з якого дозволили пролити світло на час занепаду Галицької Русі і включення її земель до складу сусідніх державних утворень. Поєднуючи, заняття наукою із викладанням в університеті Б. О. Тимошук розробив і видав конспект лекції «Археологічні пам'ятки Чернівецької області», в якому описав найбільш вивчені археологічні об'єкти. Ця невелика брошура стала для багатьох студентів посібником у ознайомленні із місцевими археологічними старожитностями. Згодом вийшли інші праці вченого, переважно науково-популярного характеру «Зустріч з легендою», «Слов'янські гради Північної Буковини», «Твердиня на Пруті». В них популяризувалися археологічні матеріали, на багатьох прикладах автор показував значення даних розкопок для реконструкції епох, про які збереглися тільки уривчасті згадки писемних джерел. Подібні роботи виявилися цінними посібниками для місцевого вчителства та краєзнавців [5], [6].

Аналіз накопиченого за тривалий час матеріалу дозволив Б. О. Тимошуку в 1972 р. опублікувати принципово важливу наукову статтю, в якій детально розглядалися археологічні дані про приналежність земель Буковини до Галицької Русі в XII–XIV ст. У ній автор переконливо показав, що кордони князівства в регіоні проходили по лінії Ленківцеьке городище на Пруті – літописний Кучелмін на Дністрі. А також, що всі дослідженні тут городища зведені за загальноруською системою і знаходять численні аналогії у військовому зодстві з інших земель України. Система оборони в них добре продумана, наприклад, Ленківцеьке городище захищалося додатково, крім цілої системи валів і ровів, ще й декількома сторожовими фортецями, розміщеними на правому березі Пруту. Дослідник також довів, що більшість керамічних знахідок із пам'яток краю представлені горщиками так званого «галицького типу», характерного саме для Галицько-Волинських земель. Він звернув увагу також на підплитові поховання, як один із визначних чинників у поховальній обрядовості українських земель Прикарпаття. Науковець першим спробував визначити роль Перебиківського городища в захисті території Середнього Подністров'я на останньому етапі існування Галицької Русі. Наведені в статті докази в подальших дослідженнях науковця отримали додаткову аргументацію і не викликають сумнівів у більшості дослідників.

Напочатку 70-х рр. увагу археолога все більше привертають ранньослов'янські старожитності пражко-корчакської культури. Пам'ятки цієї культури були знайдені вченим поблизу Чернівців. Після проведення невеликих досліджень і отримання перших результатів, які свідчили про унікальність виявленого матеріалу, Б. О. Тимошук запрошує до співпраці знаного фахівця з археології ранніх слов'ян, московську дослідницю І. П. Русанову. Протягом 1974–1979 рр. вони проводили спільні дослідження на одному з таких поселень, в ур. Кодин, поблизу с. Остриці. Завдяки проведеним роботам дослідники першими на території СРСР відкрили слов'янські старожитності другої половини V ст. н. е. і так простежили безперервність історичного розвитку старожитностей слов'ян від пізньоантичного часу до доби раннього середньовіччя. Згодом результати їх розкопок були видані у 1984 р. окремою роботою.

Активну участь узяв Б. О. Тимошук у створенні узагальнюючих праць з минулого Буковини. Він взяв участь у написанні колективної праці «Нариси з історії Північної Буковини». У роботі були узагальнені матеріали про історичний розвиток регіону від найдавніших часів до другої половини ХХ ст. Особливо важливими були розділи, які стосувалися середньовіччя. В них науковцем ґрунтовно охарактеризовані археологічні пам'ятки слов'яно-руського часу, проаналізована їх культурно-етнічна належність та встановлено, що в VIII–Х ст. тут проживали племена тиверців і східних хорватів. Після походу київського князя на ці землі вони стають складовою частиною Київської держави, а в XII – першій половині XIII ст. входять до Галицько-Волинського князівства. На значному матеріалі був реконструйований соціально-економічний та культурний розвиток краю в даний період, простежені етапи формування феодальних відносин, виділені основні напрями торгово-економічних зв'язків місцевих мешканців тощо.

Вагомим підсумком у вивченні минулого регіону стала праця Б. О. Тимошука «Давньоруська Буковина», в якій були узагальнені матеріали отримані дослідником за десятки років розкопок археологічних пам'яток. У порівнянні з попередніми працями монографія науковця мала декілька відмінних рис. Так, у ній уперше систематизована типологія давньоруських городищ краю, здійснена чітка періодизація та хронологія давньоруської кераміки, описані основні категорії пам'яток. До праці увійшли матеріали з понад 300 пам'яток Х–XIV ст. виявлених вченим, серед них і вже відомі дані з розкопок літописного Василева [2], Ленківцького городища, Цецина, Перебиківців, Карапачева та інших пунктів. У роботі у довершеному вигляді були сформовані соціальні ознаки городищ різних типів. Автор виділив городища-общинні центри, князівські (державні) фортеці, городища-сторожові фортеці, феодальні замки і городища – давньоруські міста. Така типологія носила новаторський характер і дозволяла використовувати матеріали пам'яток для аналізу державотворчих процесів на буковинських землях від VIII до XIV ст. Ще однією важливою рисою роботи стала публікація каталога давньоруських пам'яток регіону. Показово, що монографія також супроводжувалася понад сотнею карт, таблиць, фотографій із зображенням планів городищ і поселень, розкопаних об'єктів та предметів матеріальної культури. У цілому робота Б. О. Тимошука підсумувала стан розвитку середньовічної археології в регіоні на початок 80-х років ХХ ст. Дане дослідження стало однією із перших робіт, в якому підсумовувалося дослідження пам'яток XI – XIV ст. на матеріалах невеликого регіону і послугувала взірцем для науковців, що досліджували пам'ятки сусідніх територій.

Спільна робота з вивчення слов'янських старожитностей Буковини Б. О. Тимошука та І. П. Русанової [4] привела до плідних результатів не тільки на науковій ниві, але й до взаємної симпатії однодумців, а згодом і одруження в 1981 р. Так поряд з Б. О. Тимошуком знову був вірний і надійний друг.

Археологічні дослідження Б. О. Тимошука та І. П. Русанової в той час були присвячені вивченню пам'яток райковецької культури. Роботами спільних експедицій було проведене суцільне обстеження території Буковини та окремих місцевостей Івано-Франківщини і виявлені поселенські структури (гнізда поселень) слов'ян, які склалися із городища (вони були декількох типів), могильників та певної кількості землеробських поселень. Застосування нових методик пошуку поселень у залісненій місцевості, по западинам, які зберігалися на місцях, де свого часу були житла-напівземлянки, дозволили деталізувати плани поселень і характеризувати їх розташування на місцевості без розкопок. Усе це дало можливість висунути ряд новаторських поглядів на формування та еволюцію общинного ладу східних слов'ян [7]. Результатом цих досліджень стала докторська дисертація Б. О. Тимошука на тему «Общинний лад східних слов'ян VI–X ст. (за археологічними даними Північної Буковини)», яка була успішно захищена в Інституті археології АН СРСР у 1983 р. Неординарність теми, важливість її результатів та обґрунтованість і логічність висновків, викладені в роботі, поставили Б. О. Тимошука в один ряд із провідними спеціалістами в сфері ранньослов'янської проблематики у колишньому Радянському Союзі. Одразу ж після захисту директор Інституту археології академік Б. О. Рибаків запропонував науковцю перейти на роботу в сектор слов'яно-руської археології. Б. О. Тимошук переїжджає до м. Москви й оселяється у дружини.

У житті науковця розпочинається новий життєвий етап – московський. Працевлаштувавшись у науковій установі, Б. О. Тимошук активно включається в дослідницьку роботу. Він працює над плановими темами, бере участь в роботі археологічних експедицій. В Інституті археології він пройшов шлях від виконуючого обов'язки старшого наукового працівника до провідного працівника-консультанта. Тільки важка хвороба та інвалідність змусили відійти його від активної діяльності [3].

Під час роботи в інституті Б. О. Тимошук та І. П. Русанова здійснювали спільні експедиції на західноукраїнських землях. Основною проблематикою, якою вони зацікавилися, стали язичницькі культові пам'ятки середньовічного часу. Дослідники вивчають слов'янські святилища на Буковині у Нагор'ях, Бабиному, Кулішівці, Горбовому, а також ведуть пошуки місця, де стояв відомий Збруцький ідол, знайдений у 1848 р. Протягом декількох сезонів Прикарпатська експедиція, яку вони очолювали, проводила стаціонарні дослідження городища на г. Богіт на Тернопільщині, де віднайдено початкове місце розташування кам'яного

чотириликого ідола, так званого «Святовіта». Незабаром неподалік (с. Крутилів) було виявлено ще одне городище із чіткими ознаками культової пам'ятки. Матеріали, які отримали дослідники, мали величезний науковий резонанс. З'ясувалося, що християнська релігія на території Давньої Русі остаточно не витіснила язичницьку навіть у першій половині XIII ст. Острівки останньої зберігалися по важкодоступних місцях у лісовій гущі зі святилищами і жерцями довгий час. Повідомлення про відкриття викликали гостру дискусію серед дослідників. Загалом вони поділилися на тих, хто підтримував, і тих, хто повністю заперечував існування у XII–XIII ст. великого язичницького центру на Збручі. Парадоксально, що якщо передові кола західних спеціалістів позитивно відгукнулися на відкриття І. П. Русанової та Б. О. Тимощука, значна частина вітчизняних науковців зустріла їх «у штики». Самі автори розкопок стверджували, що дана дискусія не є закритою, оскільки вимагає систематичного розгляду аналогів на інших територіях. Така робота була проведена науковцями, і її результатом став вихід у 1993 р. чергової спільної монографії «Язичницькі святилища древніх слов'ян». Загалом, як зазначила дослідниця Л. А. Хорошкевич: «ця праця надзвичайно важлива не тільки і не стільки для археологів, як для істориків духовної культури, причому не тільки древності, але і нашого часу». Праця, яка вийшла вже після розпаду СРСР, мізерним тиражем на газетному папері, зразу ж стала бібліографічною рідкістю. Тільки нещодавно відбулося її перевидання у московському видавництві «Ладога-100», що свідчить про актуальність даної проблематики й сьогодні.

Продовжував у цей час Б. О. Тимошук і вивчення розвитку слов'янського суспільства. Певними підсумком цих досліджень стала нова робота «Східні слов'яни: від громади до міст», в якій було розкрито основні механізми трансформації слов'янського суспільства протягом VI–XIII ст. та шляхи виникнення на основі ремісничих центрів перших міст. Розуміючи важливість проведеного дослідження, видання було профінансоване російським фондом фундаментальних досліджень, а автор нагороджений спеціальною премією Президії Російської Академії Наук.

У 1997 р. у Б. О. Тимощука почалися проблеми зі здоров'ям, далися взнаки військові лихоліття, перебування у концтаборах, напружена атмосфера столичного інституту, не коректні напади заздрисних опонентів і критиканів. А після перенесеного інсульту він опинився в ліжку. І. П. Русанова доглядала за чоловіком то того часу, поки сама важко не захворіла. У 1998 р., після важкої тривалої хвороби вона відійшла у вічність. За наполяганням родичів, Б. О. Тимошук переїхав із Москви під опіку дочок і внуків до Чернівців, де й провів останні роки життя. Але навіть будучи хворим, він не полишав занять наукою. Учений багато читав, спілкувався з учнями, надиктовував мемуари. У 1999 р. у Чернівцях вийшла остання книга археолога «Східні слов'яни VII – X ст.: полюддя, язичництво, початки держави», де були розглянуті найбільш вагомні питання формування державності у слов'ян. Книгу переклав із російської мови та підготував до друку один із учнів науковця, чернівецький історик О. М. Масан. Вийшла вона за сприяння Буковинського центру археологічних досліджень при ЧНУ. Зі значним розмахом учні та громадськість краю відзначили 80-ліття Б. О. Тимощука. На пошану ювіляра був виданий бібліографічний покажчик його праць та короткий життєпис, які підготували О. М. Масан і Ю. В. Мисько. Тоді ж побачив світ перший номер «Археологічних студій», що був присвячений двом видатним археологам – І. П. Русановій та Б. О. Тимощуку. Не оминула увагою особистості видатного археолога і місцева преса, якій з нагоди ювілею вийшло кілька статей біографічного характеру. Характеризуючи життєвий шлях археолога, варто декілька слів сказати й про його суспільну діяльність, яка особливо яскраво проявилася на початку 90-х рр. XX ст.

Б. О. Тимошук із захопленням зустрів демократичні перетворення в тодішньому СРСР. Він намагався не пропустити жодного мітингу в Москві, ходив на них в українській колоні під жовто-синіми знаменами. Перебував під барикадами під час путчу ДКНС. Часто вчений говорив рідним, друзям і своїм учням: «Я знаю з історії, що всі імперії рано чи пізно розпадаються, але ніколи не думав, що Україна стане вільною за мого життя, та же й безкровно, без війни вийде з СРСР». Активна громадянська позиція не заважала суспільно-громадській роботі в межах академічної установи, де тривалий час науковець був головою ради ветеранів Інституту археології. Не дивно, що після створення у квітні 1995 р. у Москві українського історичного клубу відомого історика та археолога обрали його головою. Він з притаманним йому запалом включився в роботу нової структури, регулярно виступав на засіданнях та друкувався у «Науковому віснику українського історичного клубу».

У грудні 1995 р. у Посольстві України у РФ українським історичним клубом проведено презентацію книги Б. Тимощука «Східні слов'яни: від громади до міст», яка була схвально оцінена в наукових колах Росії й України та інших державах. На початку 2003 р. здоров'я Б. О. Тимощука погіршилося, після другого інсульту він довго не прожив і 26 лютого відійшов у вічність. Поховали Бориса Онисимовича на кладовищі в м. Чернівцях по вул. Руській, поряд із першою дружиною – Марією Василівною. Пам'ять про Б. О. Тимощука – видатного буковинського археолога увіковічена в його численних працях, а також дослідженнях великої когорти учнів і послідовників, які пам'ятають свого Вчителя і Наставника. На будинку, де він проживав,

---

установлена стараннями родини і громадськості меморіальна дошка, а одна із вулиць нового мікрорайону, неподалік досліджуваного вченим Ленківецького городища, рішенням Чернівецької міської ради названа на честь Б. О. Тимошука».

Список використаних джерел та літератури

1. Масан О. Борис Тимошук – видатний дослідник давньої історії слов'ян. (До 80-річчя від дня народження та 50-річчя наукової діяльності) // Буковинський журнал. – 1999. – Ч. 1–2.
2. Логвин Г. Н., Тимошук Б. А. 1961 Белокаменный храм XII в. в с. Василеве // Памятники культуры СССР: Исследования и реставрация. – 1988. – Т. 3.
3. Патріарх української та буковинської археології // Борис Онисимович Тимошук: Бібліографічний покажчик. – Чернівці. – 39 с.
4. Михайлина Л., Мисько Ю. Внесок Ірини Русанової у вивчення пам'яток давніх слов'ян // МДАПВ. – Львів. – 1998. – Вип. 7. – С. 61–63.
5. Михайлина Л. П., Тимошук Б. А. Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII–X вв. // Славяне на Днестре и Дунае. – Киев, 1983. – С. 205–209.
6. Пивоваров С. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці-2001.
7. Русанова И. П., Тимошук Б. А. Древнерусское Поднестровье. – Ужгород, 1984. – 144 с.

Мар'ян Колос

аспірант Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України
м. Львів

ІСТОРИОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОЛЕКСАНДРА ЧЕРНИША

Статтю присвячено діяльності відомого українського дослідника Наддністрянщини Олександра Черниша. Висвітлюються основні досягнення цього вченого у видавничій справі. Подано характеристику найважливіших праць науковця, які стосуються вивчення палеоліту Наддністрянщини, а також простежується його життєвий шлях.

Ключові слова: палеоліт, Олександр Черниш, Наддністрянщина, археологічні дослідження, Бабин, Кормань, Молодове.

Про значущість та загально визнаний міжнародний рейтинг Олександра Панкратовича Черниша свідчить кількість цитувань та посилань на його наукові праці. Хоча не залишив він після себе розгорнутої автобіографії, про відомого палеолітознавця написано чимало [55, с. 217; 1, с. 283–284; 4, с. 205; 3, с. 247–248]. Найбільше до цієї справи долучився його учень Олександр Ситник [11, с. 21–23; 2, с. 5–13; 7, с. 106–133; 8, с. 254–287; 6, с. 250–296; 9, с. 7–23; 10, с. 11–16].

Життєвий шлях Олександра Черниша (коротко, за працями О. Ситника). Народився Олександр Черниш наприкінці 1918 р. в селі Холми на Чернігівщині. Після закінчення школи у 1936 р. він поступає на перший курс історичного факультету Київського державного університету імені Т. Шевченка. На третьому курсі він бере участь в експедиції Т. Пассек у 1938 (?) році. Відбувши час війни у полоні та у штрафбатальйоні, у кінці 1945 року Олександр повертається до Києва, де влаштовується на роботу в Інститут археології АН.

Варто віддати належне систематичним та комплексним польовим дослідженням Олександра Панкратовича, котрі обіймають 1946–1986 рр. У 1946 р. він розпочинає власні дослідження палеолітичної стоянки Володимирівка на Кіровоградщині; 1948 р. проводить розвідкові обстеження на Дністрі та продовжує роботи у Володимирівці (на цю тему він захищає кандидатську дисертацію «Володимирівська палеолітична стоянка») [2, с. 5]. Починаючи з 1949 р. й протягом трьох польових сезонів він розкопує пам'ятку – Бабин I. У 1951 р. новостворений Інститут суспільних наук АН УРСР утворює Дністрянську палеолітичну експедицію під керівництвом Олександра Панкратовича, яка стала однією з найплідніших в Європі. Тоді ж продовжуються розкопки стоянки Молодове V і пам'ятки Вороновиця I на Дністрі. У 1955 році вперше розпочинаються польові роботи на стоянці Молодове I, дещо пізніше Олександр Черниш досліджує пам'ятки Атаки I та Атаки VI, а в 1966–1968 рр. – стоянки Оселівка I, II, III.

Однією з опорних пам'яток Наддністрянщини є стоянка Кормань IV, котру Олександр Панкратович досліджував протягом 1969–1976 рр. Подібно як на молодоських стоянках, тут простежено десяток верхньопалеолітичних горизонтів, два найнижчі мустьєрські культурні шари та два мезолітичні. Не менш важливими

були польові роботи на інших палеолітичних та мезолітичних пам'ятках – Фрумушиках, Бабині, Вороновиці та ін. З 1977 і по 1984 рр. вчений веде широкомасштабні розкопки дуже важливої стоянки Молодове I.

Останні два роки своєї польової діяльності О. Черниш провів в Оселівці на Дністрі, розкопуючи стоянки Оселівка I і II у 1985 і 1986 роках.

Загалом же, результатом польових робіт Олександра Черниша стало відкриття 220 нових археологічних місцезнаходжень, частина котрих досліджена стаціонарно.

Наукова діяльність. Усі свої теренові роботи дослідник присвятив вирішенню низки проблем, які стосувалися вивчення мустьєрських та верхньопалеолітичних пам'яток, стратиграфії плейстоцену, питань геоморфології й палеогеографії та ін. Польові дослідження вченого характеризуються надзвичайною сумлінністю і послідовністю виконання робіт та, що є ключовим, комплексністю щодо постановки та вирішення проблеми.

Матеріали, отримані під час досліджень Олександра Панкратовича, опубліковані ним у монографічних роботах, колективних працях, різноманітних археологічних виданнях, численних статтях, повідомленнях та замітках (див. бібліографію праць О. Черниша в статтях Ситник, Грибович, Мацкевий, 1998; Ситник, 2008).

Аналізуючи праці О. Черниша слід виокремити ті, котрі присвячені роботам на конкретних пам'ятках (Бабин, Молодове, Кормань), постановці теоретичних проблем (використання статистичного методу; типологія знарядь праці) й висвітленню соціально-економічних та культурних аспектів палеолітичної людини (житлобудівництво, мистецтво, релігія). Актуальною та дискусійною постає проблема хронології та періодизації палеоліту в роботах науковця.

Однією з перших ґрунтовно вивчених пам'яток О. Чернишом є Володимирівка на Кіровоградщині. В 1949 р. побачила світ стаття Олександра Панкратовича «Пізньопалеолітична стоянка коло с. Володимирівка» [52, с. 284-288]. В ній подана детальна характеристика культурних решток виявлених на пізньопалеолітичній стоянці.

Через рік вийшла стаття «Новые исследования Владимирской палеолитической стоянки» (1950 р.), яка присвячена польовим роботам на однойменній пам'ятці, аналізу геологічних умов та детальній характеристиці крем'яних знарядь, фауністичних решток й місця Володимирівки серед інших пізньопалеолітичних пам'яток [30, с. 89-95].

Стаття Олександра Панкратовича «Владимировская палеолитическая стоянка» (1953 р.), висвітлює результати робіт на пам'ятці Володимирівка, детально аналізуються виявлені артефакти, розглядаються хронологічно-періодизаційні аспекти [12, с. 43-51].

В 1953 р. Побачила світ узагальнююча робота «Володимирівська палеолітична стоянка» [45, с. 3-75]. Тут подається характеристика культурних решток виявлених на пізньопалеолітичній стоянці, а також простежується роль і місце цієї пам'ятки серед групи пізньопалеолітичних пам'яток. Робота складається із п'яти розділів, які висвітлюють історію дослідження Володимирівки, геологічні умови залягання артефактів, містять характеристику матеріалів культурних шарів стоянки, простежується фауна і особливості кліматичних умов того часу.

Палеолітичним пам'яткам бабинської групи Олександр Панкратович присвятив декілька важливих публікацій. В статті «Краткое сообщение об археологических разведках 1948 г. на Днестре», яка вийшла у БКИЧП (1950 р.), автор аналізує матеріали з таких пунктів: Бабин III, Бабин VI, Бабин VII та ін.

Чергова публікація з'явилася у 1950 р. «Новые данные о палеолите и мезолите на Днестре» [29, с. 26-39]. В ній проводиться аналіз нововідкритих палеолітичних та мезолітичних пам'яток басейну Дністра. Дається оцінка внеску попередніх науковців в цій галузі – М. Рудинського, Н. Морошана, Ч. Амброжевича, С. Бібікова, П. Борисковського.

Важливе місце, поряд з іншими пам'ятками, відведено стоянці Бабин I у публікації «Мустьєрскиеместонахождения Среднего Поднестровья», що вийшла у 1952 р. [26, с. 56-61]. В роботі аналізуються матеріали мустьєрських пам'яток Середнього Подністров'я та визначається їхнє культурно-історичне місце.

Одна з найвагоміших публікацій Олександра Панкратовича присвячених Бабину побачила світ у 1953 р. під назвою «Палеолитическая стоянка Бабин I» [35, с. 56-64]. Стаття висвітлює результати польових робіт на стоянці Бабин I, характеризуються виявлені артефакти та простежується культурно-історичне місце пам'ятки серед інших пам'яток Середнього Подністров'я.

Результати пізніших досліджень бабинських пам'яток містяться в таких публікаціях: «Исследования палеолита на Днестре» [17, с. 120-132]; «Исследования позднепалеолитических стоянок Среднего Поднестровья» [18, с. 159-160]; «Дослідження на Дністрі в 1950-1951 рр.» [47, с. 189-193] та ін.

У провідних палеолітознавців слово «Молодове» асоціюється зі словами «Україна», «Дністер», «Олександр Черниш». Археологічні матеріали культурних горизонтів молодовських стоянок опубліковані у ба-

---

гатьох десятках статей і повідомлень, у кількох монографічних роботах, однак джерелознавчі аспекти цих поселень насправді невичерпні.

У роботі «Дослідження на Дністрі в 1950-1951 рр.», котра вийшла в 1956 році, висвітлюються підсумки польових робіт в 1950-1951 рр. Дністрянської археологічної експедиції на Середньому Подністров'ї, автор наголошує на важливості стоянки Молодове V, де виявлено два культурні шари [47, с. 189-193].

Важливою є стаття «Многослойная стоянка Молодова V», що побачила світ у 1957 р. [25, с. 45-53]. Стаття присвячена аналізу виявлених знахідок на пам'ятці Молодове V, визначається її культурно-історичне місце та наголошується на періодизаційних питаннях.

Через рік Олександр Панкратович опублікував статтю «Палеолитическая стоянка Молодова I» [38, с. 118-121]. В роботі висвітлюються результати польових робіт на пам'ятці Молодове I, дається аналіз виявлених решток, описується геологічна ситуація та окреслюються періодизаційні питання.

Важливою є публікація «Исследования стоянки Молодова V в 1955 г.», яка з'явилася у 1958 р. [19, с. 48-56]. Стаття присвячена аналізу виявлених знахідок на пам'ятці Молодове V польовими дослідженнями в 1955 р., визначається її культурно-історичне місце та наголошується на хронологічному аспекті.

Важлива інформація стосовно досліджень мустьєрських жител на основі молодовських пам'яток міститься у статтях: «Остатки жилища мустьерского времени на Днестре» [33, с. 149-152] та «К вопросу о жилищах мустьерского времени» [22, с. 3-10].

У публікації «Некоторые итоги исследований палеолита Поднестровья (1946-1957 рр.)», що вийшла друком в 1960 р., поряд з іншими палеолітичними стоянками Подністров'я аналізуються пам'ятки Молодове I та Молодове V [28, с. 3-21]. Автор наголошує на значущості стоянки Молодове V, де вдалося виявити рештки від 12 різночасових поселень у вигляді крем'яних знарядь, рештків фауни, вогнищ, вугілля та вохри.

Вагомою є стаття Олександра Панкратовича «Мустьерские слои стоянки Молодова V», яка побачила світ у 1961 році [27, с. 77-88]. Автор висвітлює результати польових досліджень мустьєрських шарів стоянки Молодове V.

Значної уваги заслуговує публікація «Мустьєрські шари багат шарових стоянок Молодове I та Молодове V», яка також з'явилася у 1961 році [49, с. 3-21]. В статті висвітлені результати польових досліджень 1956-1958 років нижніх, мустьєрських шарів стоянок Молодове I та Молодове V. Що дало змогу автору стверджувати, що пізній палеоліт Подністров'я розвивався на основі пам'яток мустьє, що мають деякі риси левалуазької техніки.

Детальний аналіз мустьєрських шарів Молодового V проведений у статті «Дослідження найнижчих мустьєрських шарів стоянки Молодове V», що вийшла в 1971 році [48, с. 13-21].

У 1982 р. вийшов у світ збірник спеціалістів різних природничих наук, які висвітлили низку питань екології первісної людини Молодового I (і її культури – велика стаття О.Черниша) [24, с. 6-102]. Збірник організований і виданий під патронатом INQUA – Комісії з вивчення четвертинного періоду АН СРСР.

У 1987 р. комплексні дослідження за участю багатьох спеціалістів різних природничих дисциплін увінчалися виходом у світ колективної монографічної праці «Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда», у якій центральне місце займає стаття О. Черниша про археологічні роботи на пам'ятці [14, с. 7-93].

Кормань IV стала першою, комплексно вивченою та всебічно проаналізованою пам'яткою, матеріали якої опубліковані в 1977 р. у збірнику «Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV на Среднем Днестре» [23, с. 7-77]. Збірник виданий до X конгресу INQUA, що проходив у Великобританії у 1977 р. В першому розділі «Історія дослідження й деякі свідчення про геологічну ситуацію стоянки» висвітлюються польові роботи на пам'ятці проведені попередниками: Н. Морошаном та І. Ботезом, а також характеризуються результати досліджень автора; висвітлюється геологічна ситуація на стоянці. Наступний розділ містить детальну характеристику культурних шарів Корманя IV й включає такі структурні підрозділи: нижні палеолітичні шари, поселення ранньої пори пізнього палеоліту, верхні пізньопалеолітичні поселення та мезолітичні поселення. Останнім є розділ «Деякі підсумки дослідження стоянки», де висвітлюється культурно-історичне місце пам'ятки серед інших палеолітичних пам'яток.

Стоянці Кормань присвячено ще декілька важливих публікацій, серед яких варто відзначити: «Исследования многослойной стоянки Кормань IV в 1970 г.» [16, с. 3-21]; «Розкопки стоянки Кормань IV в 1969 р.» [54, с. 311-312]; «Багат шарова стоянка Кормань IV та її стратиграфічне значення» [44, с. 41-54]; «Палеолитическая стоянка Кормань IV» [37, с. 399-411] та ін.

Варто відзначити узагальнюючі та важливі публікації, що присвячені іншим палеолітичним пам'яткам Наддністрянщини: Оселівці, Вороновиці, Атакам. Серед них варто виділити такі: «Палеолитическая стоянка Вороновица I» [36, с. 40-47]; «Вороновица I» [13, с. 18]; «Палеолитическая стоянка Атаки I» [34, с. 102-112]; «Исследования стоянки Оселивка I в 1968-1969 рр.» [20, с. 68-77] та ін.

Слід наголосити на інших значних роботах дослідника. Уже на кінець 1950-тих років Олександр Панкратович підготував докторську дисертацію на тему «Пізній палеоліт Середнього Придністров'я», яку успішно захистив у 1960 р. Роком раніше (1959) у серії «Труды Комиссии по изучению четвертинного периода», XV том, вийшла друком велика його монографія під тією ж назвою, що стала своєрідною віхою у вивченні палеоліту Східної Європи [40, с. 5-214]. Варто звернути увагу ще на одну монографію О. Черниша – «Ранний и средний палеолит Приднестровья», яка вийшла друком у 1965 р. в Москві у тій же серії «Труды Комиссии по изучению четвертинного периода» [42, с. 3-137].

Застосовуючи методи картографування та каталогізації, вчений опублікував кілька наукових каталогів пам'яток палеоліту та мезоліту («Карта палеоліту УРСР. Наукові записки Інституту суспільних наук», 1954, т. II; «Палеолит и мезолит Приднестровья», 1973).

За ініціативою О.П. Черниша і під його безпосереднім керівництвом у 1980-тих роках колективом відділу археології було підготовлено і опубліковано трьохтомне видання «Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині» – фактично каталог пам'яток, але в нім зібрана уся найважливіша інформація про усі відомі на той час пам'ятки [5, с. 3-21, 134-139]. Ці книги особливо важливі в джерелознавчому та бібліографічному аспектах; дотепер вони є єдиним каталогом пам'яток величезного географічного регіону Західної України.

Спектр проблем, які Олександр Панкратович висвітлював у своїх публікаціях та дослідженнях не вичерпується лише окремими пам'ятками, чи зведеними каталогами, а й стосуються питань первісної культури, мистецтва, класифікації знарядь праці та застосування різноманітних археологічних методів. Так у статті «Флейта палеолитического времени», аналізується знахідка рогу північного оленя видовженої форми в четвертому горизонті Молодового V, що належить до пізньомадленського часу [43, с. 129-130]. Наявність на артефакті отворів дозволяє трактувати його як музичний інструмент типу флейти. Порівняно з аналогічними знахідками вона досконаліша, більш відповідає музичному інструменту типу флейти, які зараз існують.

У публікації «Изображения человеческой фигуры палеолитического времени», автор акцентує на аналізі виявлених у сьомому горизонті стоянки Молодове V п'ятьох «жезлів» із рогу північного оленя [15, с. 38-39]. Детально характеризується третій жезл, на поверхні якого є не тільки сліди орнаменту у вигляді трьох рядів тонких паралельних ліній, але й рельєфне зображення людської фігури.

Важливою є стаття «Про статистичний метод у вивченні палеоліту та мезоліту», котра опублікована у 1959 році [53, с. 29-39]. На основі статистичного методу, автор висвітлює дослідження артефактів палеоліту та мезоліту. Дослідник наголошує на новаторстві та інноваційності цього підходу. О. Черниш критикує типологічний метод, як такий, що акцентує на окремих та часто випадкових речах. Досконалішим є статистичний метод, за допомогою якого можна порівнювати комплекси матеріалів різноманітних пам'яток між собою, він дає можливість визначати хронологічне місце певних пам'яток, виявляти подібність пам'яток різних районів та простежувати локальні відмінності між ними, відображати особливості в розвитку крем'яної індустрії протягом тривалого часу. Автор описує застосування цього методу при вивченні колекцій Вороновиці I, Бабина I, Молодового I та V.

Варто також відзначити наступні публікації: «Пещера с древними рисунками» [39, с. 99-103]; «Новая пам'ятка первісного мистецтва» [50, с. 40-53]; «К вопросу о времени сложения родового строя» [21, с. 81-85]; «О номенклатуре позднепалеолитических орудий в связи со статистическим методом» [32, с. 3-11]; «Развитие присваивающего хозяйства и характер изменения природной среды в период палеолита и мезолита на территории Прикарпатья» [41, с. 117-122]; «О времени возникновения палеолитического искусства в связи с исследованиями стоянки Молодова I в 1976 г.» [31, с. 18-23]; «Особенности социального ладу мустьєрської та домустьєрської доби» [51, с. 42-46]; «Деякі результати практичного використання методів ізотопного датування в дослідженнях палеоліту Подністров'я» [46, с. 12-14] та ін.

Звісно, це далеко не повний перелік наукових праць О. Черниша, однак цього достатньо, щоб висвітлити чималий внесок, зроблений видатним науковцем у розвиток археологічної науки. Завдяки його старанням наддністрянські пам'ятки зайняли чільне місце в історії науки не лише як палеолітичні стоянки, але й як опорні пункти четвертинної геології Східноєвропейської рівнини. В результаті спільних досліджень О. Черниша та І. Іванової розроблена єдина геостратиграфічна та хронопериодизаційна модель розвитку природи та суспільства від кінця середнього палеоліту до неоліту. Ця схема в багатьох аспектах не застаріла і сьогодні.

Список використаних джерел та літератури:

1. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX століття. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.
2. Грибович Р., Мацкевий Л., Ситник О. Пам'яті Олександра Черниша // МДАПВ. – Львів, 1998. – Вип. 7. Постаті української археології. – С. 5-13.
3. Крушельницька Л. І. Рубали ліс... (Спогади галичанки). – Львів, 2001. – 260 с.
4. Мезенцева Г. Дослідники археології України. Енциклопедичний словник-довідник. – Чернігів, 1997. – 205 с.

5. Пам'ятки палеоліту Прикарпаття і Волині // Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К., 1981. – С. 310.
6. Ситник О. С. «Епоха Черниша» у вивченні палеоліту Західної України (до 90-річчя Олександра Панкратовича Черниша, 1918-1993) // АДЛУ. – Львів, 2008. – Вип. 11. – С. 250-296.
7. Ситник О. С. Львівська археологічна школа у період потрясінь та випробувань (1939-1951) // АДЛУ. – Львів, 2006. – Вип. 9. – С. 106-133.
8. Ситник О. С. Польові дослідження Львівського відділу Інституту археології АН УРСР (1940-1950) // АДЛУ. – Львів, 2007. – Вип. 10. – С. 254-287.
9. Ситник О. С. Олександр Панкратович Черниш: людина і науковець // Кам'яна доба України. – Київ, 2008. – Вип. 11. – С. 7-23.
10. Ситник О. С. Олександр Черниш – визначний дослідник палеоліту та організатор науки // МДАПВ. – Львів, 2009. – Вип. 13. – С. 11-16.
11. Ситник О. С. Олександр Черниш і Молодове // МДАПВ. – Львів, 1998. – Вип. 7. Постаті української археології. – С. 21-23.
12. Черниш А. П. Владимирская палеолитическая стоянка // БКИЧП. – 1953. – Вип. 17. – С. 43-51.
13. Черниш А. П. Вороновица I // УРЕ. – 1960. – Т. 3. – С. 18.
14. Черниш А. П. Эталонная многослойная стоянка Молодова V // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. – М., 1987. – С. 7-93.
15. Черниш А. П. Изображения человеческой фигуры палеолитического времени // КСИА АН УССР. – 1956. – Вип. 6. – С. 38-39.
16. Черниш А. П. Исследования многослойной стоянки Кормань IV в 1970 г. // Тезисы докладов, посвященные итогам полевых археологических исследований в 1970 г. в СССР. – Тбилиси, 1971. – С. 3-21.
17. Черниш А. П. Исследования палеолита на Днестре // КСИИМК. – 1954. – Вип. 56. – С. 120-132.
18. Черниш А. П. Исследования позднепалеолитических стоянок Среднего Поднестровья // КСИА АН УРСР. – К., 1955. – Вип. 4. – С. 159-160.
19. Черниш А. П. Исследования стоянки Молодова V в 1955 г. // КСИИМК. – 1958. – Вип. 73. – С. 48-56.
20. Черниш А. П. Исследование стоянки Оселивка I в 1968-1969 гг. // КСИА АН УССР. – 1971. – Вип. 126. – С. 68-77.
21. Черниш А. П. К вопросу о времени сложения родового строя // Краткие сообщения Одесского археологического музея за 1962 г. – Одесса, 1964. – С. 81-85.
22. Черниш А. П. К вопросу о жилищах мустьерского времени // КСИА АН УССР. – 1960. – Вип. 10. – С. 3-10.
23. Черниш А. П. Многослойная стоянка Кормань IV и ее место в палеолите // Многослойная стоянка Кормань IV. – М., 1977. – С. 7-77.
24. Черниш А. П. Многослойная стоянка Молодова I // Молодова I – уникальное мустьерское поселение на Среднем Днестре. – М., 1982. – С. 6-102.
25. Черниш А. П. Многослойная стоянка Молодова V // КСИИМК. – 1957. – Вип. 67. – С. 45-53.
26. Черниш А. П. Мустьерские местонахождения Среднего Поднестровья // КСИИМК. – 1952. – Вип. 48. – С. 56-61.
27. Черниш А. П. Мустьерские слои стоянки Молодова V // КСИИМК. – 1961. – Вип. 82. – С. 77-88.
28. Черниш А. П. Некоторые итоги исследований палеолита Поднестровья (1946-1957 гг.) // Материалы и исследования по археологии юго-запада СССР и Румынской Народной Республики. – Кишинев, 1960. – С. 3-21.
29. Черниш А. П. Новые данные о палеолите и мезолите Днестра // КСИА АН СССР. – 1950. – XXXII. – С. 26-39.
30. Черниш А. П. Новые исследования Владимирской палеолитической стоянки // КСИА АН СССР. – 1950. – XXXI. – С. 89-95.
31. Черниш А. П. О времени возникновения палеолитического искусства в связи с исследованиями стоянки Молодова I в 1976 г. // У истоков творчества. – Новосибирск, 1978. – С. 18-23.
32. Черниш А. П. О номенклатуре позднепалеолитических орудий в связи со статистическим методом // КСИИМК. – 1967. – Вип. 111. – С. 3-11.
33. Черниш А. П. Остатки жилища мустьерского времени на Днестре // СС. – 1960. – № 2. – С. 149-152.
34. Черниш А. П. Палеолитическая стоянка Атаки I // БКИЧП. – 1968. – Вип. 35. – С. 102-112.
35. Черниш А. П. Палеолитическая стоянка Бабин I // КСИИМК. – 1953. – Вип. 49. – С. 56-64.
36. Черниш А. П. Палеолитическая стоянка Вороновица I // КСИИМК. – 1956. – Вип. 63. – С. 40-47.
37. Черниш А. П. Палеолитическая стоянка Кормань IV // Материалы по четвертичному периоду. – К., 1974. – С. 399-411.
38. Черниш А. П. Палеолитическая стоянка Молодова I // БКИЧП. – 1958. – Вип. 22. – С. 118-121.
39. Черниш А. П. Пещера с древними рисунками // БКИЧП. – 1953. – Вип. 18. – С. 99-103.
40. Черниш А. П. Поздний палеолит Среднего Поднестровья // ТКИЧП. – 1959. – Вип. XV. – С. 5-214.

41. Черниш А. П. Развитие присваивающего хозяйства и характер изменения природной среды в период палеолита и мезолита на территории Прикарпатья // Палеоэкология древнего человека. – М., 1977. – С. 117-122.
42. Черниш А. П. Ранний и средний палеолит Поднестровья. – М., 1965. – С. 3-137.
43. Черниш А. П. Флейта палеолитического времени // КСИИМК. – 1955. – Вып. 59. – С. 129-130.
44. Черниш О. П. Багатошарова стоянка Кормань IV і її стратиграфічне значення // Археологія. – 1973. – № 9. – С. 41-54.
45. Черниш О. П. Володимирівська палеолітична стоянка. – К., 1953. – С. 3-75.
46. Черниш О. П. Деякі результати практичного використання методів ізотопного датування в дослідженнях палеоліту Подністров'я // Studia archeologica. – Львів, 1993. – № 1. – С. 12-14.
47. Черниш О. П. Дослідження на Дністрі в 1950-1951 рр. // АП УРСР. – Т. VI. – 1956. – С. 189-193.
48. Черниш О. П. Дослідження найнижчих мустьєрських шарів Молодова V в 1962–1964 рр. // Археологія. – 1971. – Вип. 1. – С. 13-21.
49. Черниш О. П. Мустьєрські шари багатошарових стоянок Молодове I та МолодовеV // МДАПВ. – 1961. – Вип. 3. – С. 3-21.
50. Черниш О. П. Нова пам'ятка первісного мистецтва // МДАПВ. – К., 1959. – Вип. 2. – С. 40-53.
51. Черниш О. П. Особливості соціального ладу мустьєрської та домустьєрської доби // Вісник АН УРСР. – 1983. – Вип. 6. – С. 42-46.
52. Черниш О. П. Пізньопалеолітична стоянка коло села Володимирівка // АП. – К., 1949. – Т. II. – С. 284-288.
53. Черниш О. П. Про статистичний метод у вивченні палеоліту та мезоліту // МДАПВ. – К., 1959. – Вип. 2. – С. 29-39.
54. Черниш О. П. Розкопки стоянки Кормань IV в 1969 р. // АДУ в 1969 р. – К., 1972. – С. 311-312.
55. Fillip J., Kozlowski L. Enzyklopadisches Handbuch zur Ur- und Fruhgeschichte Europas. – Prag. B. I. – 1966. – S. 635.

Валентин Пагор

молодший науковий співробітник
відділу реставрації та реабілітації пам'яток
архітектури НІАЗ «Кам'янець»
м. Кам'янець-Подільський

АРХІВНІ СПРАВИ ЦДІАК УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ АРХІТЕКТУРИ ТА ФОРТИФІКАЦІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ХІХ ст.

У статті подано характеристику окремих архівних справ з фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, що стосуються історичної забудови, фортифікації Кам'янця-Подільського ХІХ ст.

Ключові слова: архітектура, фортифікація, документи, історична забудова, Кам'янець-Подільський, ЦДІАК України.

Відповідно до відношення НІАЗ «Кам'янець» №01-20/251 від 20.06.2014 р. направлене дирекції Центрального державного історичного архіву України м. Київ (ЦДІАК України) проведено науково-пошукову роботу в фондах зазначеного архіву. Було виявлено та систематизовано 66 архівних справ, що стосуються історичної забудови Кам'янця-Подільського ХІХ ст. В даній статті подана характеристика 6 справ.

Мета роботи – виявлення та систематизування нових історичних відомостей з історії забудови і фортифікації Кам'янця-Подільського ХІХ ст. Підготувати огляд та витяги з окремих справ з метою подальшого їх використання в напрямках роботи Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», а також для введення в обіг серед широкого загалу.

Матеріали архіву цінні тим, що вони суттєво доповнюють наявну джерельну базу будівельної історії Кам'янця-Подільського, зокрема Старого міста.

У ЦДІАК України сконцентровано документи, що висвітлюють історію нашої держави періоду її входження до складу Литви і Польщі (з ХІV до кінця ХVІІІ ст.), а також з першої половини ХVІІ ст. до революції 1917 р. Щодо історії м. Кам'янця-Подільського, то особливо цінним є фонд № 442. Він інформує про різні сторони будівельної історії міста: спорудження і ремонт громадських будівель, об'єктів фортифікації та військово-інженерного мистецтва, шляхів сполучень, культових споруд тощо. Щодо інформаційного наповнення виявлених справ, то це переважно листування органів влади з підрядниками, або вищою владою. Окремі документи містять інформацію про технічні характеристики об'єктів архітектури, їх стан, особливості використання. Чимало інформації містять справи про хід виконання будівельних чи ремонтних робіт, кошторисну вартість робіт та ін. Зрідка трапляються креслення та плани.

В даній публікації представлені інформативні архівні знахідки, які дозволяють детальніше прослідкувати трансформації, які відбулися в м. Кам'янці-Подільському XIX ст., а саме:

1. Про розширення Турецького мосту (1871-1876 рр.);
2. Про влаштування на Будинку польського магістрату (ратуші) годинника (1835-1845 рр.);
3. Влаштування сходів з боку Польських фільварків до Старого міста (1844-1859 рр.);
4. Ремонтні роботи на Будинку колишнього Губернського правління (1862-1863 рр.);
5. Ремонтні роботи на будівлі колишнього Губернського правління (1862-1863 рр.);
6. Троїцька площа (середина – друга половина XIX ст.).

Більшість виявлених справ не вивчалися дослідниками, або є малодослідженими і становлять інтерес в якості вивчення як нововиявлених.

Список використаних джерел та літератури

1. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 104, спр. 46. Дело о расширении Турецкого моста в гор. Каменце (29 марта 1871 – 5 октября 1876 г.), арк. 1-87.
2. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 67, спр. 129. Дело об устройстве в г. Каменец-Подольском сгоревших в 1817 г. На городской каланче часов (18 марта 1835 – 13 февраля 1845 г.), 157 арк.
3. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 77, спр. 199. Дело о постройке в г. Каменец-Подольске каменной лестницы на спуске к реке (19 апреля 1844 – 27 января 1864 г.), арк. 1-88.
4. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 83, спр. 530. Дело о ремонте в Каменце башни у Русских ворот, мостовой (31 октября 1850 – 1 августа 1853 г.), арк. 1-39.
5. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 93, спр. 210, 14 арк.
6. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 105, спр. 147. Дело о сломке каменных ворот круглой башни в конце Турецкого моста в г. Каменце (22 ноября 1872 – 31 декабря 1874 г.), арк. 1-24.

***

№1

Про розширення Турецького мосту (1871-1876 рр.)

У 1871-1876 рр. тривали роботи з розширення Турецького мосту в Кам'янці-Подільському. Роботи виконувалися під наглядом та за ескізами губернського архітектора Оріховича та інженера Костецького. В якості робітників було використано арештантську роту Кам'янця-Подільського. Вартість реалізації проекту становила 6223 руб. 27 коп. сріблом [арк. 11-12зв].

Проектним та виробничим роботам передувало обстеження мосту. Цікаво, що повне дослідження мосту зробити не вдалося. Було проведено зовнішнє обстеження та опитано старожилів. Комісія дійшла висновку шляхом закладання бокових шурфів в стінах мосту під наглядом інженера Костецького, що в мості існує *«ряд багатопверхових арок турецького часу»*. В нижніх частинах аркових склепінь від основи до верхніх арок при ширині в 2 аршина і вниз до 5 аршинів. Вони були посилені контрфорсами під час капітальної перебудови в 1842 р. і 1855 р. Причому стан їх був задовільний станом на 1872 р. [арк. 13].

З архівного джерела можна зробити висновок, що вже в XIX ст. була внесена пропозиція про збереження історичної пам'ятки з пристосуванням. В документі зазначається: *«башта в якій сьогодні влаштовані ворота проходить по мосту і мають відійти до міського бульвару як історична пам'ятка»*. Вона утримувалася за рахунок міського бюджету. Влада пропонувала відкрити в башті кав'ярню, а виручку направляти на ремонт башти та мосту.

В документі також міститься інформація про те, що проходили роботи з розширення мосту. Це розширення мало відбутися за рахунок деревинних тротуарів по обох сторонах вздовж мосту, які планували влаштувати на чавунних балках. Причому пропонувалося закладати балки з *«котельного заліза»* в нову кладку, щоб не пошкодити давню. При цьому також підвищувався рівень мосту та буде засипана вибоїна в середині мосту. Ця вибоїна приносила багато шкоди мосту, адже як зазначається в документі: *«служить вона резервуаром для збирання води і бруду, перешкоджаючи проходу та проїзду»* [арк. 11].

(Джерело: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 104, спр. 46. Дело о расширении Турецкого моста в гор. Каменце (29 марта 1871 – 5 октября 1876 г.), арк. 1-87).

№2

Про влаштування на Будинку польського магістрату (ратуші) годинника (1835-1845 рр.)

В 1817 р. відбулася пожежа на вежі міської ратуші.. З 1836 р. проходять ремонтні роботи на ратуші. Тоді губернська та міська влада вирішила відновити годинник на вежі. За рекомендацією одного з губернаторів (Бахметова – ?), було вирішено замовити новий годинник з Санкт-Петербургу. Проте, перш ніж це зробити

його вирішили полагодити. Так, майстер Забдерович запропонував полагодити годинник за 2230 руб. сріблом, майстер Кучавський за 3025 руб. сріблом. Проте Майстер Ключевський написав листа губернатору, що він може придбати і встановити нові часи. Вартість послуги включно з ремонтом сходів, що вели до годинника становила 2350 руб. сріблом [арк. 2, 5-6, 121].

Проте в міській казні бракувало коштів для відновлення годинника. Тому, було вирішено внести частину суми готівкою, решта – акціями за купівлю часів. Проте це не реалізували.

В 1842 р. управляючий губернією наказав замовити на себе виписку годинника, який домовилися придбати у Відні. Їх вдалося замовити. Проте виникла нова проблема – до годинника необхідно було влаштувати дзвони. Їх необхідно було встановлювати разом з годинником. Тоді вирішили використати дзвони з Домініканського костелу, на що потрібний був дозвіл вищої влади. Тому, вирішено було встановлювати годинник, а пізніше створити комісію для визначення функціональності дзвонів дзвіниці Домініканського костелу.

У 1845 р. було встановлено годинник [арк. 122].

(Джерело: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 67, спр. 129. Дело об устройстве в г. Каменец-Подольском сгоревших в 1817 г. На городской каланче часов (18 марта 1935 – 13 февраля 1845 г.), 157 арк.)

№3

Влаштування сходів з боку Польських фільварків до Старого міста (1844-1859 рр.)

Генерал-майор Петров П.І. розпорядився облаштувати сходи з поручнями для острівного сполучення з Польськими фільварками для безпеки пішоходів. Проект було погоджено в Головному управлінні шляхів і сполучень. Листування відносно розробки проекту також узгоджувалося з управлінням Київського і Волинського генерал-губернатора.

Кошторис на будівництво був підготовлений молодшим цивільним інженером Шпаковським. Для влаштування сходів проектом передбачалося освоїти 889 руб. 58 коп. сріблом (дані на 1844 р.) [арк. 1, 8]. Станом на червень 1848 р. вартість виробничих робіт склала 13500 руб. сріблом. Підрядні роботи виконувалися під керівництвом купця 3-ї гільдії Іцька Аксельруда [арк. 53].

(Джерело: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 77, спр. 199. Дело о постройке в г. Каменец-Подольске каменной лестницы на спуске к реке (19 апреля 1844 – 27 января 1864 г.), арк. 1-88)

№4

Ремонтні роботи на башті Руської брами і влаштування бруківки (1850-1859 рр.)

Проблему влаштування дорожнього покриття з Руських фільварок на острівну частину міста було піднято ще в 19 ст.

20 жовтня 1850 р. губернському архітектору було доручено відремонтувати башту на Руській брамі, влаштувати мощення дороги що вела до брами і скласти кошторис на виконання робіт. Передбачалося розібрати стару бруківку і вимостити нову на 1000 кв. сажнів. Причина цих робіт згідно документів була наступною: «*Місцевість Карвасари на передмісті Руських фільварків, і мощення по яким дорога зовсім дурна, важко проїхати настільки, що в деяких місцях як такий проїзд неможливий*» [арк. 1].

Вартість виробничих робіт становила 2011 руб. сріблом. Проте 23 лютого 1853 р. військовий губернатор заборонив ремонтні роботи на Руській брамі, через нестачу коштів в міській казні [арк. 14, 31].

(Джерело: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 83, спр. 530. Дело о ремонте в Каменце башии у Русских ворот, мостовой (31 октября 1850 – 1 августа 1853 г.), акр. 1-39)

№5

Ремонтні роботи на будівлі колишнього Губернського правління (1862-1863 рр.)

Впродовж червня 1862 р. – травня 1863 р. проводилися ремонтно-будівельні роботи частини будівлі Губернського правління, яка постраждала в результаті пожежі. Було заплановано відремонтувати дах. Це пояснювалося тим, що «*приміщення нижнього поверху, в яких розташоване сьогодні казначейство і архів, залишені не покритими і місцями сильно пошкоджені*» [арк. 2, 2зв.].

Загальна вартість робіт, згідно кошторису, складала 7572 руб. 58 коп. сріблом.

У 1863 р. було виділено кошти на проведення ремонтних робіт. Після завершення робіт на споруді планували використати частину будівлі під відділення Кам'янець-Подільської поліції а решту споруди пристосувати під приміщення поліцейських арештантів [арк. 12].

(Джерело: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 93, спр. 210, 14 арк.)

Троїцька площа
(середина – друга половина XIX ст.)

У цей період були розроблені два варіанти місць розташування мостів та нових кварталів під будівництво. Один з них з'єднав північно-західну частину Старого міста біля Кушнірської (семиповерхової) башти та передмістя Польських фільварок. Більш сміливий за задумом другий варіант місця сполучення в районі Троїцької площі та високого східного берега р. Смотрич з освоєнням та забудовою нових територій.

Троїцька площа була розширена за рахунок Свято-троїцького монастиря. Роботи проводив купець третьої гільдії Іцько Аксельруд.

(Джерело: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 105, спр. 147. Дело о сломке каменных ворот круглой башни в конце Турецкого моста в г. Каменце (22 ноября 1872 – 31 декабря 1874 г.), арк. 1-24).

Наталя Петрик

Національний університет «Львівська політехніка»
м. Стрий

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ДАВНЬОЇ ДОБИ
У ЗБІРЦІ МУЗЕЮ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ Т. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

Досліджено процес становлення Музею Наукового Товариства імені Т. Шевченка, формування його структури та накопичення військово-історичних пам'яток давньої доби у його колекції. Розкрито внесок у музейне будівництво українських громадських та культурних інституцій Галичини та окремих дослідників та краєзнавців. Частково проаналізовано інвентарні описи Музею НТШ.

Ключові слова: Музей Наукового Товариства імені Т. Шевченка (Музей НТШ), військово-історичні пам'ятки, пам'ятки давньої доби, Культурно-історичний музей, археологічний відділ.

Провідну роль серед музейних інституцій Львова наприкінці XIX – на початку XX ст. відігравав Музей Наукового Товариства імені Шевченка (НТШ). Ідея створення Музею була викликана прагненням української громади реорганізувати Товариство на так звану «українсько-руську академію наук», а Музей мав стати одним із важливих структурних елементів новоствореної наукової установи [8, с. 824–825]. Головним завданням як НТШ загалом, так і його Музею було виокремити українську національну громаду як один із провідних етнічних елементів Галичини зі своєю історією та самобутньою культурою на противагу польському елементу.

Процес становлення Музею та формування його колекції мав тривалу історію та нерегулярний і несистематичний характер як у плані фінансування, так і накопичення історичних пам'яток. Такий стан речей був характерний для періоду від заснування Музею у 1895 до закінчення XIX ст. Проте вже на початку XX ст. виділилися два провідні напрямки розвитку збірок Музею НТШ. Перший з них – це етнографічний відділ, який поповнювався переважно завдяки етнографічним експедиціям Федора Вовка та Івана Франка [8, с. 827–828]. Другою важливою за значенням та кількістю експонатів збіркою Музею НТШ була археологічна збірка. Розвиток археологічного відділу перебував на пріоритетному місці. Колекція цього відділу складалася з двох частин: збірки предметів та копій із західноєвропейських розкопок та збірки предметів, виявлених на території України [3, с. 417]. Поповнення відділу на початку 1900-х років здійснювалося переважно за рахунок археологічних експедицій Михайла Грушевського, Ісидора Шараневича та Миколи Біляшівського [8, с. 828].

Протягом декількох десятиліть існування Музей НТШ неодноразово змінював свою структуру. Найбільшого розвитку набули природничий та культурно-історичний музеї як структурні елементи Музею НТШ. Саме в рамках культурно-історичного музею протягом перших двох десятиліть XX ст. відбувається накопичення значної кількості пам'яток військово-історичного характеру, що було наслідком складної боротьби українського народу за свою державність.

В цілому військово-історичні пам'ятки в колекції Музею НТШ можна хронологічно поділити на чотири основні групи: пам'ятки давньої доби, переважно, археологічні; пам'ятки княжої доби; пам'ятки козацької доби та пам'ятки визвольних змагань 1917–1921 рр. (в ширшому контексті – пам'ятки січового стрілецтва 1914–1919 рр.).

Виділити з числа пам'яток давньої доби військово-історичні часто доводиться досить умовно, адже найхарактерніші предмети – кам'яні або металеві сокири, вістря стріл, ножі тощо мали, як правило, подвійне призначення – вони служили як знаряддя (в т.ч. полювання) та виконували функцію зброї.

Слід відзначити особливість комплектування археологічних пам'яток у Музеї НТШ – ці пам'ятки, переважно, походили з приватних зборів у місцях руйнування культурних напластувань, оскільки колекції знахідок із розкопок, переважно потрапляли до збірок більших музеїв (князів Любомирських, Дідушицьких) або Кабінету при кафедрі археології університету. Ситуація в основному залишалася незмінною майже до кінця існування Музею НТШ, оскільки право на проведення самостійних розкопок мав лише директор Музею (з 1929 р.) д-р Я. Пастернак.

Початок формування збірки військово-історичних пам'яток музею НТШ припадає на період 1895–1920 рр., переважна більшість яких належала до давньої доби. Велика кількість пам'яток цього характеру у перші роки існування музею надійшла з Овруцького повіту, що на Волині. Військово-історичні пам'ятки давньої доби з цієї місцевості представлені переважно кам'яними чи крем'яними сокирами різного ступеня обробки, що дає підстави припускати, що вони належать до хронологічно різних періодів. Серед них 21 грубо оббита сокира з кременя (інв. № 1178 – 1198); 14 досить грубо оббитих крем'яних сокир (інв. № 1219–1232); уламки частково гладжених кам'яних сокир (інв. № 1669–1690); крем'яні сокири з початками гладження або частково гладжені (інв. № 1691 – 1709, 1711); кам'яні сокири з гладженим вістрям (інв. № 1713, 1720); частково поліровані кам'яні сокири (інв. № 1724, 1726), а також кам'яні добре поліровані сокири (інв. № 1721, 1735) і одна кам'яна сокира з початком сверління (інв. № 1125) [10].

До другого виду військово-історичних пам'яток давньої доби з Овруцького повіту належать списи також різного ступеня обробки: грубо оброблені вістря з кременя, що могли служити наконечниками більших і менших списів (14) (інв. № 1233–1246), крем'яний спис невикінченої форми (1) (інв. № 1647), крем'яний спис (1) (інв. № 1648) та гарно оброблений крем'яний спис з Межирічка (1) (інв. № 1649) [10].

Крім списів та сокир, з даної місцевості походить велика кількість крем'яних відщепів, частина з яких виконувала функцію стріл, а частина ножів, шил чи скребачок [10].

Декілька одиниць добре вигладжених великих та малих кам'яних сокир походять з різних місцевостей Канівського повіту (Медвин, Хмільна, Сахнівка, Княжа Гора, Ходорів) (інв. № 795–821, 858). Зі Звенигорода пов. Бібра у перші роки накопичення музейних пам'яток надійшов наконечник невеликого списа або більшої стріли (інв. № 627), гарно вироблена стріла з кременя (інв. № 620), два крем'яні ножі (інв. № 621–622) та декілька уламків чи відщепів у вигляді ножів (інв. № 603 – 615, 619). Ще ряд пам'яток походять із Черкаського повіту: кам'яна сокира з дірою, гарно гладжена (Конопча) (інв. № 593); верхня частина великої, кам'яної, гарно гладженої сокири (Пекарі) (інв. № 594); дві нижні частини гарно гладжених кам'яних сокир (Хмільна, Пекарі) (інв. № 595, 597); невелика бічна частина гладженої кам'яної сокири (Княжа Гора) (інв. № 596) [10].

Другу групу пам'яток давньої доби, що надійшли у Музей НТШ протягом першого десятиліття його існування, як зазначалося вище, складали предмети та копії із розкопок західноєвропейських експедицій: кам'яна сокира з оббитого кременя муст'єрської доби (інв. № 25), вістря з кременя солютрейської доби (інв. № 51), ряд кам'яних сокир робенгаузенської доби (інв. № 324 – 332) тощо [10].

З 1920 р. збірка Музею зростає. Основним джерелом її поповнення стають матеріалами доби визвольних змагань. Всі військово-історичні пам'ятки у 30-і роки зберігалися та експонувалися в окремому залі «Культурно-історичного музею» НТШ, який знаходився по вул. Чарнецького, 246 [1, с. 33].

Поповнення музею матеріалами з історії визвольних змагань продовжувалося протягом всього періоду 30-х рр., що привело до виділення їх в окремий комплекс пам'яток воєнної історії та утворення в 1936 р. при Культурно-історичному музеї окремого відділу військово-історичних пам'яток [1, с. 34]. Безпосередніми фундаторами відділу стали Товариство «Молода Громада», видавництво «Червона Калина» і Наукове Товариство імені Шевченка у Львові [5, с. 37].

Поруч із накопиченням пам'яток історії визвольних змагань у 30-і роки продовжує зростати кількість військово-історичних предметів давньої доби. Проте вони, як і раніше, входять до археологічної колекції Музею, а тому зберігаються та експонуються відділом археології Музею. У період 1933 – 1936 рр. збірка збагатилася великою кількістю неолітичних, енеолітичних пам'яток та пам'яток бронзової доби військово-історичного характеру. Зокрема, неолітична збірка крем'яного знаряддя поступила з Антонівців Кременецького повіту: двостінна сокирка (інв. № 24166), сокирка прямокутна в перекрою (інв. № 24171), половина двостінної сокирки (інв. № 24247), половина кинджалу (інв. № 24248), двостінна сокирка ранньенеолітична в початковому обробленні (інв. № 24249) [11, с. 1]. З урочища «Поляна Гора» з Білостоку Луцького повіту відомі такі пам'ятки, як фрагмент крем'яного кинджалу (інв. № 26856), крем'яна сокира двостінна груба (інв. № 15857), крем'яне вістря на спис (інв. № 26935), крем'яна стрілка (інв. № 26936) [11, с. 2]. Знахідки подібного характеру походять і з інших місцевостей, таких як Бірки Кременецького пов., Борщів пов. Перемишляни, Вербовець пов. Тербовля, Викторів пов. Станіславів, Грядки пов. Дубно, Гумниська пов. Камінка Струмилова, Звенигород пов. Бібрка тощо [11, с. 2–10].

Пам'ятки енеолітичної доби, що надійшли до Музею НТШ у зазначений період, походять із Двірець Луцького повіту (опукова сокирка прямокутна в перекрою (інв. № 24035), крем'яна сокирка приблизно прямокутна в перекрою (інв. № 24036), крем'яний кинджал (інв. № 24037)), Марківців пов. Товмач (крем'яний спис з паралельною ретушшо (інв. № 25649)), Микуличів пов. Володимир Волинський (фрагмент діоритового топірця (інв. № 24136)), Милошовичів пов. Львів (сокирка з пісковика (інв. № 25016)) тощо [11, с. 10–13].

Збірку музею поповнила також невелика кількість військово-історичних пам'яток бронзової доби: крем'яна сокира прямокутна в перекрою з могили культури шнурової кераміки (інв. № 25026) (Міхале пов. Володимир Волинський); фрагмент сокири із звітрилого кременя культури мальованої кераміки (інв. № 24654) (Новосілка Костюкова пов. Заліщики); бронзова сокирка з вушком та майже чотирикутною дучкою-дірою (інв. № 25502) (Сілець Белзький пов. Сокаль) [11, с. 13–17].

Виділення окремого відділу при Музеї НТШ стало першим кроком у процесі створення Музею Історично-Воєнних пам'яток зокрема та розширення структури музею загалом. Рішення про створення нового Музею було прийнято на XXXIII Засіданні Виділу НТШ 12 травня 1937 року. Новий музей НТШ був заснований трьома сторонами: Науковим Товариством імені Шевченка, Товариством «Молода Громада» і Українським Товариством Допомоги інвалідам (УКТОДІ). Приміщення для музею було надане УКТОДІ у їхньому домі по вул. Потоцького, 48. Основним документом діяльності музею був Правильник, затверджений 13 квітня 1938 року, який визначав головне завдання музею – збирати та зберігати усі пам'ятки, що відносяться до Історії Українського Війська [1, с. 36–37]. Всі інші предмети, а зокрема військово-історичні пам'ятки давньої доби залишилися у складі археологічної збірки Культурно-історичного Музею НТШ.

Після більшовицької окупації Західної України у вересні 1939 р. НТШ припинило свою діяльність, а музейна збірка була приречена на знищення [1, с. 44]. Частина речей з метою їх збереження за ініціативою Управи музею НТШ була передана його жертводавцям. Ще частина була нелегально відправлена до Музею Визвольної Боротьби України у Празі. Архівна частина збірки перейшла до Центрального архівного управління НКВС. Колекції решти предметів, зокрема і археологічні, в 1940 році були відправлені до фондів Львівського історичного музею, а в 1944 році – до окремих фондів груп [2, с. 117].

Отже, процес накопичення військово-історичних пам'яток давньої доби розпочався з перших років існування Музею НТШ, проте мав несистематичний характер. Військово-історичні предмети цієї доби протягом всього періоду існування Музею зберігалися та експонувалися у складі археологічної колекції Музею, зважаючи на подвійний характер цих пам'яток. Поповнення збірок музею військово-історичними предметами давньої доби відбувалося практично протягом всього періоду існування Музею, оскільки розвиток археологічного відділу перебував на пріоритетному місці. Накопичення пам'яток відбувалося переважно завдяки діяльності краєзнавців та випадкових знахідок під час польових робіт. Тому накопичені предмети переважно не мають цілісного та комплексного характеру, насамперед через незначну кількість професійних археологічних експедицій у період формування збірки.

Список використаних джерел та літератури

1. Бойко В., Коваль Л. Становлення та основні віхи Музею військово-історичних пам'яток // Наукові записки / Львівський історичний музей. – Вип. 5. – Л., 1996. – С. 33–46.
2. Бойко В. Пам'ятки українського війська : втрати і спадок // Наукові записки / Львівський історичний музей. – Вип. VII. – Львів, 1998. – С. 117–128.
3. Булик Н. М. Археологічні колекції у музеях Львова (1823 – 1914) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині. – Вип. 12. – Л., 2008. – С. 407–428.
4. Бурдуланюк В. М. Музеї Наукового товариства імені Шевченка // Вісник Прикарпатського університету: історія. – Вип. XV. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 3–9.
5. Коваль Л. Історична довідка про фундаторів та жертвувателів Музею історично-воєнних пам'яток НТШ у Львові // Наукові записки / Львівський історичний музей. – Вип. VI. – Ч. I. – Львів, 1997. – С. 36–48.
6. Крутоус А. До питання формування окремих музейних збірок України та Львова у XIX – першій половині XX ст. // Наукові записки / Львівський історичний музей. – Вип. 7. – Львів, 1998. – С. 3–13.
7. Крутоус А. Львівські музеї і Олександр Чоловський // Наукові записки / Львівський історичний музей. – Вип. 6. – Л., 1997. – С. 3–13.
8. Кушнір В. Музей Наукового товариства ім Шевченка у Львові: від заснування до створення першої експозиції // Народознавчі зошити. – 2012. – №5. – С. 824–832.
9. Кушнір В. Формування археологічних колекцій українських музеїв Галичини (1918–1939 рр.) / В. Кушнір // Народознавчі зошити. – 2012. – № 1. – С. 150–159.
10. Музей Наукового Товариства ім. Шевченка. Інвентар I: 1 – 6043.
11. Музей Наукового Товариства ім. Шевченка. Інвентар VIII: 26029 – 27467.
12. Пастернак Я. Нові археологічні набутки музею НТШ у Львові за час від 1933–1936 рр. // Записки НТШ. – 1938. – Т. 154. – С. 267–268.

Список скорочень:

Музей НТШ – Музей Наукового Товариства імені Т. Шевченка
Інв. № – інвентарний номер
Пов. – повіт
Ст. – століття

Тетяна Радієвська

старший науковий співробітник
Національного музею історії України
м. Київ

МУЗЕЙНИЦТВО В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ХВЕДОРА ВОВКА

Стаття присвячена результатам вивчення наукової спадщини українського археолога, антрополога, етнографа Хведора Вовка. Не менш вагомим є доробок ученого і на ниві музейництва, якому він прислужився і як теоретик, і як практик музейної справи.

Ключові слова: музейництво, етнологія, етнографія, історія археології, Хведір Вовк.

Хведір Кіндратович Вовк вписав славу сторінку в історію української антропології, етнології, археології та музейництва. Вовк був не тільки вченим з європейським іменем, який отримав ще прижиттєве визнання (доктор Сорбонни, Канського, Петроградського університетів, Лауреатом премії Годара, К.Бера, кавалер великої золотої медалі ім. П. Семенова-Тянь-Шанського, кавалер найвищої нагороди Франції – Ордену Почесного Легіону, член понад десятка міжнародних наукових товариств та комісій), він був один з «наших національних подвижників, що крок за кроком, факт за фактом, цеглина за цеглиною складали міцні підвалини української національної свідомості» [15, с. 143].

Перші наукові спроби Хведір Вовк зробив в галузі хімії та ботаніки, йому пророкували кар'єру вченого-природознавця, але своє життя він присвятив дослідженню українського народу, питанням про походження та історію культури людства. Науковий доробок вченого в галузі антропології та етнографії збагатив вітчизняну науку, його праці стали своєрідними енциклопедіями з українознавства. Почесне місце у сфері наукових інтересів Хведора Вовка займала археологія. Дослідник пройшов шлях від популяризації археологічних досліджень до наукового осмислення та теоретичного узагальнення тогочасних знань про палеолітичні пам'ятки Східної Європи та відомі на той час пам'ятки трипільської культури. Заснована Хведором Кіндратовичем палеоетнологічна школа визначила напрямок розвитку первісної археології на ціле століття. Відповідальне ставлення до досліджуваних пам'яток археології, фаховий підхід до їх вивчення – обов'язкові вимоги для кожного археолога, які заповідав Хв. Вовк своїм послідовникам [6, с. 53-58; 7, с. 215-224; 18, с. 212-248].

Хведір Кіндратович Вовк вписав славу сторінку і в історію музейництва і як теоретик, і як практик. З 1879 р. почалося його нелегке емігрантське життя, яке тривало більше 25 років. Кілька років Хв. Вовк провів в Румунії (Галац, Тульчин, Плоешти, Бухарест), потім в Женеві, мандрував по Італії (Генуя, Піза, Флоренція, Рим, Неаполь) в очікуванні дружини з двома дітьми із заслання. Під час подорожей Хв. Вовк оглядав музеї, галереї, знайомився з археологічними та етнографічними колекціями. До Парижа – столиці європейської антропологічної школи він приїхав вивчати антропологію в Сорбонні. Сорокарічний студент розпочав свої заняття, за рекомендацією антрополога Й.Денікера відвідував лекції відомих вчених. Навчався в Ecole d'Antropologie, Ecole des Hautes, проводив дослідження, ретельно вивчав колекції, замальовуючи та фотографуючи їх, в Museum d'Histoire Naturelle, Musee de Trocadero під керівництвом Г. Мортільє, Ш. Летурно, П. Топінара, Л. Манувріє, С. Амі, П. Брока, студював їх праці, які ґрунтувались на синтезі антропології, порівняльної етнографії і археології [18, с. 66, 84].

Ґрунтовно вивчивши методичні засади наукових шкіл Західної Європи, Хв. Вовк аналізує стан і завдання вітчизняної етнології: «У нас нема ні історично-археологічного музею, ні хоч трохи докладного історично-побутового опису нашого народу. Окрім кількох пам'яток історичної доби Церковно-археологічному Музеї Київської Академії, одна-однісінька досить велика і систематична колекція наших історичних пам'яток В.В.Тарновського зостається й досі приватною і досі ще як слід не описана і не видана... Не маючи досі ні одного навіть невеличкого українсько-народописного музею ми не маємо й скільки не будь докладної етнографічної літератури» [3, с. XIV]. Розуміючи, що в Україні стався критичний стан щодо фіксації явищ матеріальної культури та колекціонування пам'яток народної техніки, дослідник розробив ґрунтовні програми-запитальники (з народного будівництва, їжі, одягу, побутової техніки тощо), які містили рекомендації та

методичні поради. Як дійсний член Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка з 1899 р. та голова його етнографічної секції з 1906 р. Хведір Кіндратович багато робить для розбудови етнографічного музею НТШ, для формування його збірки. Разом з іншими етнографами він організовував комплексні експедиційні дослідження Галичини, Буковини, Закарпаття. Вчений брав участь і в закупівельній діяльності музею. Так, він закуповує для музею НТШ збірку передісторичних знахідок у Парижі і 1904 р. особисто упорядковує всю археологічну колекцію музею [13, с. 10-11].

Питання систематизації музейних збірок Хв. Вовк обговорював в листах до М. Сумцова, який створював етнографічний музей при Харківському історико-філологічному товаристві [18, с. 32-33]. Проблеми комплектування, створення етнографічних та археологічних експозицій піднімались Хв. Вовком в листуванні з М. Біляшівським. Хв. Вовк дбав про поповнення Київського музею старожитностей та мистецтв, збирав етнографічні матеріали. Так, в одному з листів зі Львова (29.11.1903 р.) він повідомляв : «...Зібрав я тут дещо етнографічного (почти вже що археологічного) у Гуцулів.....Де хочете візьміть грошей... бо може років через 2-3 буде вже пізно... тут скуповують усе по горах і продають у німецькі і американські Музеї... А це усе-ж таки наша українська етнографія¹...». З вдячністю Микола Біляшівський відповідав : «Дорогий Хведор Кіндратович. Я вже не знаю як і дякувати Вам – тепер можна цілу шафу наповнити гуцульськими речами. Вибачте, що спізнився з посилкою грошей...» [14, с. 19].

Перший досвід Хв. Вовка по створенню музейної експозиції був пов'язаний з організацією Міжнародної виставки в Парижі, приуроченої до Міжнародного конгресу доісторичної археології і історичної антропології та Конгресу фольклористів (1900 р.). В секції Паризького антропологічного товариства дослідник організував етнографічну і археологічну виставку, на якій було представлено карту України Г. Величка, фотознімки з життя і побуту українського народу, серію фотографій трипільських знахідок В. Хвойки. Під час роботи виставки працював міжнародний університет, де зачитувались реферати та доповіді про експонати, про взаємини між археологією та етнографією. На завершення роботи міжнародного університету Хв. Вовк виступив з рефератом про українську етнографію та про підготовку до етнографічної виставки, яка мала відкритись у 1902 р. до Археологічного з'їзду в Харкові. За заслуги в організації виставок та роботи конгресів Хв. Вовк отримав бронзову медаль [18, с. 90-92].

Робота Хв. Вовка на ниві музейництва була продовжена після повернення з вимушеної еміграції. Ще в часи перебування в Парижі, Хв. Вовк за сприяння міністра освіти Росії графа Д.І.Толстого став позаштатним співробітником Російського музею в Петербурзі (сучасний Російський етнографічний музей). В літній період дослідник збирав колекції етнографічних матеріалів в Східній Галичині, Буковині, Закарпатті. Заходами В. Б. Антоновича при посередництві відомого антрополога Д. І. Анучина Хв. Вовку було виклопотано посаду хранителя в етнографічному відділі Російського музею ім. Олександра III у Петербурзі [12, с. 165].

Свій досвід, який вчений набував десятиріччями, вивчаючи колекції музеїв Європи, він віддав на створення музею в Петербурзі. Разом з іншими співробітниками Хв. Вовк обладнав приміщення, замовив залізні шафи, дбав не тільки про збір колекцій, але й про їх наукове опрацювання та збереження для майбутніх поколінь. Він створив і очолив спеціальну етнографічну бібліотеку при музеї, а в останні роки жив в приміщенні музею, повністю віддаючись роботі.

Колекції, зібрані Хв. Вовком (1904-1916 рр.), зберігаються до цього часу і є окрасою Російського етнографічного музею. Це близько 3000 етнографічних предметів, які представляють культурно-побутові особливості населення майже всіх регіонів України [13, с. 11-12; 18, с. 328]. Матеріали, зібрані Хв. Вовком, є цінними, а іноді унікальними. Як зазначається на сайті Російського етнографічного музею, для Хв. Вовка був характерний монографічний підхід у комплектуванні матеріалів. Він відбирав предмети як архаїчні, так і більш пізні, що надавало можливість прослідкувати динаміку їх розвитку. Дослідника приваблювали предмети не завжди високохудожні, але цікаві в науковому плані, він надавав перевагу матеріалам, що характеризували світоглядний аспект традиційної культури [10].

В російській столиці, в імператорському музеї, вчений задумав створити етнографічний музей України. «Ідея належності українців до групи південних слов'ян з спільною з ними культурою завжди мала для нього значну вагу, і він старався, порівнюючи, показати це на побутових зразках цих народів» [5, с. 15]. В одному з листів до М. Біляшівського (від 2.12.1913 р.) Хв. Вовк писав: «Розуміється, студіювати нашу етнографію треба в Києві, а за для того у Вас вона має бути представлена якнайкраще... Але тут бачите що інше. Тут вийде щось на зразок «предметного уроку». Між великоруським і українським залами, що далі утворюється такий контраст (і на користь нам), який просто б'є у вчі і зразу із першого погляду показує, що ми й вони не те що не один «русскій народ», а небо й земля» [18, с. 197].

Серед зібраних Хв. Вовком етнографічних матеріалів – колекції масок, культових предметів алеутів, ескімосів, чукчів та інших народів та племен Північної Азії. Хв. Вовк вважається також засновником єврей-

¹ Тут і далі збережена орфографія оригіналу.

ського зібрання Російського етнографічного музею. В 1907 р. він подарував 15 предметів та 5 фото. Саме за його ініціативою етнографічний відділ Російського музею був одним з перших музеїв в Росії ХХ, який включив до збиральницьких програм пам'ятки єврейської культури [9].

За ініціативою вченого Етнографічний відділ музею в 1910 р. розпочав видавати «Материалы по этнографии России». Хв. Вовку доводилось і як експерту визначати доцільність закупівлі археологічних колекцій. Так у 1912 р. граф Д.І. Толстой, який виконував обов'язки помічника керівника музею імператора Олександра III, запропонував закупити археологічну колекцію М. К. Реріха вартістю 5000 карбованців. Хв. Вовк, ознайомившись із запропонованими матеріалами, висловив думку, що в разі необхідності відділ міг би витратити суму в 10 разів менше на збір нової колекції з того ж регіону [17, с. 303].

Музейній роботі Хв. Вовк віддавав багато часу та сил. Бюрократичні перепони в науковій роботі викликали його роздратування. В одному з листів він пише одному із своїх учнів С. Руденку: «... я с удовольствием ушел бы из музея, до какой степени все это принимает какой-то чиновничий и канцелярский характер с явным и уже почти нескрываемым пренебрежением к каким-нибудь научным задачам, если они не могут демонстрировать перед начальством распорядительность, быстроту и натиск! Обо всем этом противно и писать» [11, с. 365].

Перед від'їздом з Петрограда Хв. Вовк організував вчених та мистецтвознавців для складання каталогу українських старожитностей та творів мистецтва, які знаходились в музеях та приватних колекціях міста з метою повернення їх в Україну [18, с. 126-127]. Дійсно, як зазначав П. Стебницький, національний світогляд вченого був «глибоко продуманим висновком з опертих на наукових даних предпосилок. ... Справжня орієнтація його душі була тільки національна українська і їй підлягали всі його інші інтереси і симпатії. Українська стихія в удачі Хведора Вовка була дуже сильна і її не могло ослабити 25 років перебування в Західній Європі.....» [15, с. 146-147].

Вчений після обрання в березні 1918 р. завідуючим кафедрою географії та етнографії Київського університету, незважаючи на складні політичні події, безладдя, на похилий вік, вирушив разом з сім'єю у важку дорогу, щоб «віддати рідному краю останні роки життя, попрацювати на старому вогнищі, але... вечоронька на столі, а смерть за плечима : не судилось йому доїхати до Києва» [16, с. 175]. 29 червня в залізничному готелі м. Жлобин, під доглядом лікаря, пролежавши без пам'яті два тижні, Хведір Кіндратович Вовк помер на 72 році життя.

Справу вченого продовжили його учні та прихильники. З Петрограда Б.Г. Крижанівський, який посів місце Хв. Вовка в Російському музеї, через А.З. Носова передав предмети кістяної та крем'яної індустрії з Мізинської стоянки. Деякі речі завдяки А. Спіцину надійшли до Києва вже після революції, дещо у 1916 р. Л. Чикаленко передав до Українського наукового товариства. Багато матеріалів залишилось в Чернігові, Петроградському та Московському університетах [18, с. 241-242]. За заповітом Хв. К. Вовка наукові матеріали, бібліотека, колекції були передані П. Стебницькому та С. Єфремову, «...аби вони передали тій установі, яка буде гідна цієї спадщини» [2, с. 143]. Такою установою став заснований 29 березня 1921 р. при Українській Академії Наук Музей антропології та етнології (з 31.03.1922 р. – Кабінет антропології та етнології) [1, с. 6]. Після реорганізації Академії наук у 1936 р. з Кабінету антропології ім. Хв. Вовка до археологічної збірки Національного музею історії України (НМІУ) і надійшла Мізинська колекція [4, Арк. 2]. Переважну більшість колекції а1 Мізин становить крем'яний інвентар. Загальна кількість виробів першого етапу вивчення пам'ятки (1908–1914 років) становить 24.133 одиниці зберігання, з них 1.250 – це заготовки для знарядь. Мізинські вироби з бивня мамонта стали окрасою музейної збірки. Серед них – вишуканий браслет, оздоблений врізним меандром, випрямляч дротиків, веретеноподібний наконечник дротика, орнаментоване знаряддя для плетіння, кілька клиноподібних знарядь. Скульптурні твори представлені серією стилізованих фігурок, розміри яких коливаються від 2,5 до 14,5 см. Саме Хв. Вовк вперше для умовного позначення фігурок ввів у науковий обіг назви «пташки» та «фалоси». Більша частина фігурок прикрашена різноманітними графічними композиціями [8, с. 216-218].

Матеріали Мізинської колекції (розкопки Хв. Вовка та його учнів, М. Рудинського) є складовою частиною музейної археологічної збірки, представлені в розділі «Доба каменю» сучасної експозиції НМІУ. Найкращі зразки мистецтва та їх копії були експоновані на музейних та міжнародних виставках – «Час мамонтів» (Франція, Париж, 2004-2005 рр.), «Експо-2005» (Японія, Нагойя, 2005 р.), «Мезинська палеолітична стоянка» (Чернігів, 2008 р.), «Барвистий світ прикрас» (НМІУ, 2011 р.), «Палеолітичне мистецтво України» (Археологічний музей ІА НАНУ, 2014 р.). Раритетні зразки Мізинської колекції займають почесне місце в музейних виданнях – фотоальбомах, путівниках та буклетах.

Список використаних джерел та літератури

1. Бюлетень Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка. – Ч. 1. – К., 1925. – С. 4-17.
2. Грушевський М. Хведір Кіндратович Вовк (некролог) // Наша Україна. – 1918. – Ч. 2. – С. 143.

3. Дещо про теперішній стан і завдання української етнології. – Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1899. – Т. I. – С. V-XIX.
4. Науковий архів НМІУ. – Ф.Р. – 1260. – оп. 1-доп. – № 28а. – 53 арк.
5. Носів А. Проф. Хв.К. Вовк – як етнограф // Історія археології: дослідники та наукові центри. – Археологія і давня історія України. – Вип. 9. – К., 2012. – С. 14-16.
6. Радієвська Т. М. Роль Федора Вовка у становленні вітчизняного палеолітознавства // Український музей. – Київ, 2003. – С. 53–58.
7. Радієвська Т. М. Трипільська культура у науковому доробку Хведора Вовка // Національний музей історії України. Тематичний збірник наукових праць. – К. : «Фенікс», 2011. – С. 215-224.
8. Радієвська Т.М. Археологія у науковому доробку Хведора Вовка, матеріали його досліджень у зібранні Національного музею історії України // Історія археології: дослідники та наукові центри. – Археологія і давня історія України. – Вип. 9. – К., 2012. – С. 213-219.
9. Российский этнографический музей. [Електронний ресурс] // Сайт Російського етнографічного музею (текст) – Режим доступу: <http://ethnomuseum.ru/kollekcii-po-kulture-evreev-ashkenazov>.
10. Российский этнографический музей. [Електронний ресурс] // Сайт Російського етнографічного музею (текст). – Режим доступу: <http://ethnomuseum.ru/kollekcii-po-narodom-belorusii-ukrainy-moldavii>.
11. Руденко С.И. Памяти Федора Кондратьевича Волкова (к пятидесятилетию со дня смерти) // Археологические вести № 10. – 2003. – С. 361-366.
12. Сакада Л. Федір Вовк і Володимир Антонович (до історіє взаємин) // Український історик. – Т. 1-4 (136-139). – Рік XXXV. – Нью-Йорк-Торонто-Київ-Львів-Мюнхен, 1998. – С. 157-165.
13. Скрипник Г. Народознавчий доробок Хведора Вовка // Федір Вовк. Сторінка наукової спадщини та бібліографія праць. Передмова. – К., 2002. – С. 5-15.
14. Станіцина Г.О. Забуті сторінки з історії першого міського музею в Києві (за архівними документами НА ІА НАНУ) // Музейні читання. – Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». – К., 2010. – С. 14-30.
15. Стебницький П. Спомини про Хведора Кіндратовича Вовка // Наша Україна. – Ч. 2. – 1918. – С. 143-148.
16. Сумцов М. Академік Хведір Кіндратович Вовк // Наука на Україні. – № 2. – Харків, 1922. – С. 174-176.
17. Тихонов І.Л. Ф.К. Волков в Санкт-Петербурзі // Історія археології: дослідники та наукові центри. – Археологія і давня історія України. – Вип. 9. – К., 2012. – С. 302-309.
18. Франко О. О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч. – К., 2000. – 378 с.

Список скорочень:

НТШ – Наукове товариство ім. Т. Шевченка
 НМІУ – Національний музей історії України

Анатолій Трембiцький

старший науковий співробітник, заступник директора
 з наукової роботи Державного історико-культурного
 заповідника «Межибіж»
 м. Хмельницький

ДО ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ СКРИНЬОВИХ ГРОБІВ НА ТЕРЕНАХ ЗАХІДНОГО ТА СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

У статті висвітлено історію знахідок та дослідження українськими та іноземними археологами кам'яних скринькових гробів на теренах Західного та Східного Поділля наприкінці XIX – ХХІ ст.

Ключові слова: археологія, «кисти», кам'яні скринькові гроби, Західне Поділля, Східне Поділля.

Археологія, – як пише знаний український археолог Я. Пастернак, – це «наука про найстаріші часи людства та його культури, про які не було ще писаних історичних відомостей». Основним «завданням археології є досліди над розвитком культури в праісторичні та ранньоісторичні часи на підставі матеріальних пам'яток старовини, знайдених чи викопаних із землі» [21, с. 369]. Археологічні дослідження свідчать про те, що в добу енеоліту на Волині, Галичині та Поділлі жили місцеві хліборобські племена з надбужською культурою, які сильно розвинули крем'яний промисел (*Cananite*). Їхні кинджали, пилки, серпи й списи, старанно оброблені по всій поверхні, шляхом товарообміну широко розходилися по території нинішньої України і Польщі [23, с. 381]. Проте в другій половині III тис. «спокійне співжиття надбужьких і трипільських «подолянів» було стурбоване емігрантами з перенаселеної та знищеної льодовиком Північної і Центральної Європи [19]

– північними «довгоголовими племенами нордійської раси» з мегалітичною культурою [23, с. 381]. Носії мегалітичної культури, тобто «поморської культури неолітичної доби, прикметною гробами, побудованими з великих кам'яних плит (*мегаліти*) та керамікою нордійського типу» принесли на Західне та Східне Поділля «глиняний лікуватий посуд (*«поховання кістякові»*) та кам'яні «скринькові гроби» з кулястими амфорами» [16], тобто «принесли з собою звичай хоронити своїх покійників у скринях, складених з великих кам'яних плит» [19].

Нордійські племена зайняли Південну Волинь, Західне Поділля, дісталися Східного Поділля (*Домниця, Загнітків, Токарівка*), Київщини (*Лосятин*) і Буковини (*Долішній Городник, Гранічешті*), де ховали скорчених покійників у родинних гробницях із кам'яних плит (*«скринькові гроби»*), «під могильним насипом, даючи їм страву на той світ у яйцюватих горщиках із ритим, біло-інкрустованим геометричним орнаментом, пізніше – в кулястих амфорах, до того – крем'яну й кам'яну зброю, бурштинові намистини й кістяні пряжки до ременів». На Східній Волині (*Високе, Кикова, Нова Синява біля Літина, Скоблів, Ульвівок*) трапляються й тілопальні поховання в кам'яних скринях (*скринькових гробах*) [23, с. 381]. Цієї ж думки притримується відомий археолог Я. Пастернак, який пише: «Дещо пізніше з'явилося на Західному Поділлі нордійське хліборобське плем'я, що прийшло з далекої, польодовиковими пісками вкритої півночі, приваблене в Подністров'я урожайним подільським чорноземом та багатством трави для їх худоби. Своїх покійників ховало це плем'я у скринях, складених з великих кам'яних плит». Такі «кам'яні скринькові гроби», що «правили за родинні гробниці-усипальниці» в кам'яних скринях, чи без них, з тілопокладаннями (*кістницями*), виявлено у кільканадцятьох місцевостях Західного Поділля [24, с. 77].

Варто також відзначити, що Приленська археологічна експедиція Інституту мови, літератури та історії Якутської філії Сибірського відділення АН СРСР у 1981-1983 рр. під час археологічних розкопок у тайзі на вершині однієї з прибережних терас у долині правої притоки Лени – річки Диринг-Юрях (з якутської – «Глибока річка»), у 140 км вище Якутська, виявила поховання стародавніх людей в спеціально споруджених для цієї мети кам'яних ящиках («кам'яних скринькових гробах»). На площі більше 200 м² було розкрито п'ять плиткових поховальних камер (дно однієї з них було вистелено різнокольоровими лускотами кварцитів). Дослідження показали, що вік комплексу поховань визначається в 3,5 тис. років. У першій кам'яній камері похований хлопчик 10-12 років, оточений дуже коштовними прикрасами з нефриту, зброєю з каменя і кістки. В наступній з правильно зложених вапнякових плит – поховальній камері виявлено групу скелетів дорослих людей і більше 100 цінних предметів (окам'янілий пучок стріл у стілому колчані, персні з нефриту, ювелірно оброблені вироби з каменя, рогу і кістки). На деяких кістках збереглися характерні сліди. Зокрема, на одній з кісток виявлено перелом, що правильно зрісся, – це вказує на досить високий рівень медичних знань у стародавніх мешканців Диринг-Юряху. Відмічено сліди поранень на кістках черепа, нижніх кінцівок, на окремих хребцях. Сліди стріл, випущені в спину з близької віддалі (саме така специфіка цілого ряду пошкоджень на останках кісто деяких похоронених), свідчать, що тут у давнину сталася трагедія – здійснено обряд жертвоприношення людей, які мали б супроводжувати знатного покійника в якості слуг в потойбічному світі [9, с. 377]. При подальших розкопках археологи виявили сліди людей палеолітичного періоду, що свідчило про те, що «кам'яні скринькові гроби» немов би врзалися в більш стародавні шари дюктайської культури (біля 10-35 тис. років). Було виявлено кам'яні знаряддя носіїв цієї культури старокам'яного віку, мисливців на викопних тварин льодовикового періоду, перших поселенців Америки [9, с. 378].

Наукове археологічне вивчення території Західного та Східного Поділля було започатковане в національній українській історичній науці влітку 1883 р. видатним ученим В. Антоновичем. Наприкінці XIX ст. – 20-ті роки XX ст. були проведені численні розвідки й обстеження, такими добре знаними археологами-дослідниками як Є. Сіцинський, К. Широцький, М. Рудинський, В. Геринович, О. Ольжич (Кандиба) та ін. Працювали десятки археологічних експедицій різних академічних установ, музеїв і краєзнавчих товариств. Зусиллями цих подвижників, а найбільше знаного історика, археолога і краєзнавця, подолянина Євфимія-Сіцинського, на ниві археології було здобуто досить значний матеріал про різнопланове життя населення подільського краю від найдавнішої доби, зокрема й про кам'яні скринькові гроби на Західному та Східному Поділлі [36]. Результати своїх археологічних досліджень кам'яних скриньок-гробниць Є. Сіцинський опублікував у працях «Случайные находки. Минувшим летом, возле деревни Кептинец...» (1901) [31, с. 30-31], «Археологическая карта Подольской губернии» (1901) [33, с. 24-25, 67, 109], «Матеріали до археології Західного Поділля: Кам'яні скринькові гроби на Західному Поділлі» (1930) [35]. А також, 3 жовтня 1926 р. виступив із доповіддю «Археологічні розвідки на Кам'яничині за минуле літо» на засіданні Наукового товариства [32], де відмітив, що найбільш цінною знахідкою експедиції 1926 р. є «скриньковий гріб» (часів енеоліту) відкритий в с. Велика Мукша [38]. До проблеми дослідження кам'яних скринькових гробів Західного та Східного Поділля і Східної Волині зверталися в своїх працях В. Гребеняк (1915) [7], В. Данилевич (1925) [8], Я. Пастернак [22; 23; 24; 31], О. Цинкаловський [14], І. Свешніков [29; 30] та інші.

Є. Сіцінський в своїх працях зауважує, що перші відомості про кам'яні скринькові гроби на Східному Поділлі були одержані під час археологічних розкопок двох курганів з похованнями культури кулястих амфор біля с. Токарівка (*Жмеринський р-н, Вінницька обл.*) [34, арк. 7]. У першому кургані розкопаному в 1886 р. під насипом була відкрита скриня-гробниця з кам'яних плит, в середині якої знайдено дві шліфовані кам'яні сокирки. В другому – розкопаному в 1889 р. знайдено дві вертикальні кам'яні плити, прикриті зверху горизонтальною кам'яною плитою, в середині цього кам'яного скринькового гробу знайдено дві шліфовані кам'яні сокирки, черепки і залишки дерева. Із гробу в сторону йшов хід, як вважають деякі науковці, в печеру, але його не досліджено [33, с. 24-25]. Польський дослідник бронзової доби Т. Сулімірський в праці «ScytowienazachodnimPodolu» пише, що амфора з цього поховання була висотою 11 см, діаметром вінчика 6,7 см, діаметр дна 6 см, має випуклий тулуб, плоске дно, два вухка на плечиках та шийку, яка розширюється доверху. Під верхом вінчика простежується ряд наскрізних отворів, а шийка та верхня частина тулуба амфори прикрашені рядами вертикальних прокреслень і подвійним заглибленим зигзагом [29, с. 54]. Проте, знаний український археолог І. Свешніков у праці «Культура шаровидних амфор» (1983) пише, що знахідки скринь-гробниць біля с. Токарівки слід віднести до «не сповна достовірних» [29, с. 53].

Наприкінці XIX ст. селяни біля с. Домниця (*Котовський р-н, Одеська обл.*) розкопали могилу з метою віднайти там скарб, але «в могилі знайшли кістки людини, обложені каменями, кістки були засипані, а камені забрали на криницю» [34, арк. 7].

На старому кладовищу в урочищу Шашків біля с. Загнітків (*Кодимський р-н, Одеська обл.*) шукачі скарбів знаходили на високому місці, над яром, «скелети, обложені кам'яними плитами» [34, арк. 7]. На жаль, – пише Є. Сіцінський, – ця місцевість дуже «перекопана шукачами плит і розорена» [33, с. 67], тому про ці «знахідки нема можливості сказати, чи то були дійсно скринькові гроби» [34, арк. 6].

Весною 1900 р. біля с. Кептинці (*приєднано до с. Голосків, Кам'янець-Подільський р-н*), мешканець села Химчак знайшов при оранці свого поля кам'яний скриньковий гріб. Плуг зачепився за камінь, і селянин хотів викопати той камінь і викинути його із землі. Став розкопувати і побачив, що то велика кам'яна плита. Зацікавившись цим, став більше розкопувати, і виявилось, що плита покриває щось ніби скриню, обложену зо всіх боків великими плитами з вапняку, «довжиною біля 2 арш. при товщині в $\frac{1}{4}$ арш.» (*аршин = 71,12 см – авт.*). За допомогою інших селян Химчак підняв верхню плиту і став викидати м'яку, рихлу землю, що наповняла скриню. В гробниці на глибині до двох аршин було «знайдено два кістяки, глиняні горшки», на жаль, розбиті при розкопках, і дві кремінні відполірованні сокирки-клинці. Докопавши до дна гробниці, вимощеного каменем, і «не знайшовши ніякого скарбу», селяни скинули в яму раніш «викопану землю з побитими кістками та горшками» [34, арк. 5]. Через декілька днів після того, Є. Сіцінський дізнався про знахідку і разом із М. Яворовським виїхав на місце знахідки, де обстежив «гріб і місцевість». Під час археологічної розвідки було встановлено, що кам'яний скриньковий гріб знаходився на «високій рівній місцевості, трохи похилій до р. Смотрич». Над гробом «не помітно було ніякого насипу чи могили (кургану). Довжина кам'яного скринькового гробу видовженого на південний захід всередині складала 178 см, ширина 89 см і глибина до 142 см. Із знайдених двох кремінних сокирок-клинців, один селянин Химчак одну розбив на огниво (*кресало – авт.*), а другу, довжиною 8 см, шириною 3-2,5 см і товщиною 1,5 см, передано до археологічного відділу Давньосховища [31, с. 30-31; 33, с. 109; 34, арк. 5-6].

На початку XX ст. під час проведення військовими земляних робіт під Жванцем (*Кам'янець-Подільський р-н*) віднайдено підплатове поховання культури кулястих амфор [2, с. 46; 6].

Газета «Киевское слово» (1901) повідомила, що мешканець с. Тартак (*Жмеринський р-н, Вінницька обл.*), «оручи на полі, зачепив плугом за камінь» і зацікавившись цим, селянин «розкопав те місце і знайшов під каменем яму, обложену каменями, а в ямі два скелети і глиняні горшки». Голова Археологічної Комісії при Вінницькій міській управі, відомий подільський краєзнавець та археолог І. Шипович провів археологічну розвідку місцевості і знайденої скриньки-гробниці та встановив, що «розкопана яма уявляла собою подовгастий чотирикутник, обложений кругом плитами вапняку, а дно вилложено мілким щебенем». Яма була перекрита «кам'яною плитою, а над нею лежав шар землі в $\frac{1}{4}$ арш. товщини (*0,2 м – авт.*)». Всередині гробниці знаходилося два чоловічі скелети у випростаному стані, що лежали лицем вверх: один скелет лежав головою на схід, а другий – на захід. Біля «голови одного з них стояло дві глиняні посудини», а біля «голови другого одна посудина меншого розміру» [34, арк. 6]. Одна з виявлених кулястих амфор потрапила до Вінницького обласного краєзнавчого музею. Її висота складала 24,5 см, діаметр вінчика 11,5 см, діаметр плоского дна – 9 см. Шийка посудини була прямою, її плечики прикрашав орнамент із ліній та груп вертикальних відтисків шнура, а на плечиках було 4 вухка [35, с. 29-30].

У серпні 1926 р. біля с. Велика Мукша (*нині с. Велика Слобідка, Кам'янець-Подільський р-н*), робітниками при розробці кар'єру піску по залізничній лінії від Кам'янця до с. Устя над Дністром, знайдено кам'яну «кисту», або кам'яний скриньковий гріб. Зокрема «робітники вибрали стінку кар'єру на 15-тій верстві від

Кам'яця, під самим селом» і «в тій стінці недалеко від поверхні землі на рівні проложених тут рейок надбали кам'яні плити, що стояли насторч і були прикриті одною великою плитою, що лежала в землі плазом». Знайдене каміння перешкоджало дальшим роботам, тому робітники зняли землю на верхню плиту, підняли її побачили, що «то ніби довга скриня, обложена з чотирьох боків плитами». Скриня-гробниця була наповнена землею, тому робітники зняли верхню плиту і бокову стінку скрині, що виходила на рейки, «стали викидати зі скрині землю і знайшли там людські кості, горщики і кремінні виглажені клинці (*сокирки – авт.*). Всю землю і все, що було в скрині, викинули без уваги, щоб скоріше знайти які скарби, але скарбів не знайшли, а горщики і кремінні клинці розібрали поміж собою». Професор О. Красівський поблизу села робив геологічні дослідження і, довідавшись про знахідку, разом із ректором ІНО В. Гереновичем, керівником науково-дослідної кафедри І. Любарським, завідувачем історико-археологічного музею А. Неселовським і хранителем музею Є. Сіцінським виїхали «на місце знахідки кисти, обдивилися все і було зроблено обміри й знято фотографії». Оглядом місця знахідки і в розмовах із робітниками було встановлено, що в кам'яному скриньковому гробу «крім кісток людських» було ще й «4 горщики і 5 кремінних добре вигладжених клинців». Крім того «за скринєю, біля вузького південного боку, був в землі також кістяк в скорченому положенні і коло нього 2 кремінні, також добре виглажені клинці» [34, арк.3]. На жаль, встановити як «лежали кістяки – не можна було довідатись від робітників». Проте вдалося дізнатись, що на «самім споді скрині в одному /південно-західнім/ кутку залишилося трохи землі, що не була зрушена робітниками», де в ході подальших розкопок було виявлено, що в «кутку коло східної стінки лежала частина скелета: позвонки й ребра; черепа не було, певно він був розбитий раніше, коли робітники викидали землю; кості рук і ніг також були зрухані і в цілості їх не було тут». Таким чином було встановлено, що «в скрині було два скелети, а третій зовні скрині». По огляді місця, обміру й орієнтації виявилось, що місце, де знайдено «кисту», «високе, нічим не відзначалося на поверхні землі, ніякої могили (кургану) тут не було», а скриньку-гріб обложена «плитами з лупакового місцевого вапняку». Скриньковий гріб своєю довжиною направлений з півночі на південь і залягав від поверхні землі до верхньої плити на 50 см. У середині гріб мав довжину 158 см, ширину 73 і глибину 78 см, а верхня плита мала довжину 190, ширину 85-100 і товщину до 23 см. Бокові стінки скриньки довгі вузькі, зложені з двох плит товщина 15-20 см, добре пристосованих одна до одної: південна бокова стінка була з двох плит, а північна – з одної. Спід гробу вимощений з невеликих плит. «Всі кості, а власне шматочки, – пише Є. Сіцінський, – костей «дуже потрошених», «4 кремінці, два горщика і один фрагмент якоїсь посудини малої взято до музею». При огляді місця знахідки вдалося взяти в робітників «один великий крем'яний клинець (*сокирку – авт.*)». Пізніше, зважаючи на прохання Є. Сіцінського, один із робітників приніс до історико-археологічного музею «3 клинці, 2 горщики – один більший і другий менший, обидва з відбитими кресами – і череп'яний фрагмент – ніби низ якоїсь підставки, може до миски чи чашки». Всі кремінні клинці-сокирки дуже добре вишліфовані «зо всіх боків» і «слідів одбоїн майже не видно» [347, арк.4], «досить тонкі, не такі, як звичайно бувають кремінні клинці-сокирки шліфовані не зо всіх боків». Їх форма «дає враження, ніби це не бойове або робоче знаряддя, а якесь ніби – для «параду», можливо жертвоне знаряддя. «Горщики зроблені без гончарського кружала з темно-сірої глини, випалені добре». В обох горщиках «креси /верх/ відбиті». Більший горщик «без крес виглядає як кругла куля» і має «висоту 15,5 см, діаметр дна зовні 9 см, діаметр самої більшої випуклості посередині 16,5 см і діаметр звуження наверху приблизно 9 см». Вверху на горщику «було 4 вушки, але одно відбито, і тепер 3 низеньких гузовидних вушки. На верхній частині горшка орнамент видушений півкрукжками так, що виходить ніби риб'яча луска. Коло шейки горщика, нижче йде кругом рядок, що складається з трьохкутників і межі ними висять ніби фестони». Другий горщик менший, «вверху креси також відбито» і має «висоту 8 см, діаметр дна ззовні 7,5 см, діаметр найбільшої випуклості 10,3 см. Вушко залишилося одно, воно такого фасона, як вушки більшого горщика. Орнамент теж такий, як на більшому горшкові. Фрагмент третьої посудини виглядає так, що то ніби низ якоїсь миски або чашки» [34, арк. 5].

В 1948 р. біля с. Круті Броди в напрямку с. Баранівка (*Ярмолинецький р-н*) трипільська експедиція під керівництвом Т. Пассек виявила в «кам'яному ящику поховання з посудиною і двома кам'яними сокирами» [20].

Під час оранки поля північно-західніше с. Завок (*нині частина смт Летичів*) селяни натрапили на кам'яний скриньковий гріб, що складався з чотирьох вертикально вкопаних плит, накритих зверху ще однією. Археолог О. Приходнюк у статті «Мегалітична куляста амфорка з с. Завок Хмельницької області» (1970) пише, що віднайдений всередині гробу кістяк «супроводжувався різноманітним інвентарем (сокири, посуд тощо)», а до Хмельницького обласного краєзнавчого музею була передана «лише одна посудина – куляста амфора» [27, с. 206-207]. Амфора – ліпна, тонкостінна з плоским денцем, сірого та від нерівномірного випалу місцями чорного кольору. Вінця і верхню частину її тулуба відбили першовідкривачі при відкритті поховання. Висота посудини (без урахування вінця) складала 19,5 см, діаметр денця – 8,5 см, а максимальна

ширина тулуба – 24 см. У верхньому секторі тулуб орнаментований горизонтальними рядами прямих і підтрикутних давлень. Первинно на плічках було три або чотири невеличких вушка, з яких збереглися лише два. На думку О. Приходюка, амфору з цієї гробниці варто віднести до другого типу першої форми Волино-Подільської мегалітичної кераміки [13, с. 196-197].

В урочищі «Орлів горб» на лівому березі Південного Бугу біля с. Горбасів (*Летичівський р-н*) у 1973 р. виявлено класичний поховальний об'єкт культури кулястих амфор – мегалітичну усипальницю (*кам'яний скриньовий гріб – авт.*) з кістяками п'яти небіжчиків, похованих у зібганому стані, поряд із ними віднайдено три невеликі щедро орнаментовані кулясті амфори з циліндричними шийками і кулястими тулубами та фрагмент орнаментованої кістяної пряжки. Прямокутна скриня-гробниця розмірами 1,2×1,95 м була збудована з великих плоских сумлінно підігнані між собою вапнякових плит товщиною 0,17-0,2 м і була орієнтована з північного заходу на південний схід. На глибині 0,28-0,40 м від поверхні гріб перекривали декілька довгих плит товщиною 0,12-0,17 м, що лежали поперек гробниці, з нахилом у південно-східний бік. Дно скрині-гробниці на глибині 1,53 м від сучасної поверхні встеляли плити товщиною 0,11 м. У гробниці лежали спрямовані головами на північний захід скорчені три дорослих та два дитячих кістяки [15].

На початку 70-их років ХХ ст. біля с. Зайчики (*Волочиський р-н*) було віднайдено кам'яний скриньовий гріб, а повторні археологічні розкопки цього поховання в традиційній скрині-гробниці в 2011 р. провів подільський археолог В. Захар'єв [10, с. 23].

Восени 2011 р. співробітники Хмельницького відділу дочірнього підприємства «Подільська археологія» державного підприємства «Охоронна археологічна служба України» В. Захар'єв, Я. Михайловський та Д. Нуров дослідили в урочищі «Долина Коханів» біля с. Лятка (*Старосинявський р-н*) оригінальне поховання подільського типу культури кулястих амфор [10, с. 4]. Скриню-гробницю перекривали три вапнякових плити з незначним ухилом на схід, а наймасивнішою була центральна – довжиною 2,14 м, шириною 1,49 м, товщиною 12-23 см. Проведеною ними археологічною розвідкою було встановлено, що східна підпрямокутна (1,24×0,5-0,54×0,1-0,19 м) і західна – обеліскоподібна (1,12×0,54×0,28 м) плити були зміщені з первинного місця першовідкривачами, які виявили в скриньовому гробу кістки людини та фрагменти чорного горщика культури кулястих амфор, плечики якого густо вкривав лускоподібний орнамент у вигляді трикутників, що чередуються з подвійними звисаючими смугами (фестонами). Орієнтована по лінії схід-захід центральна плита залягала на глибині 0,45-0,48 м від рівня сучасної поверхні [10, с. 10]. На думку вітчизняних науковців Т. Рудич та О. Козак, ці поховання залишили по собі «представники групи, де домінують доліхокранні черепи» [28].

Попадалися кам'яні кисти, тобто кам'яні скринькові гроби, також і на Бойківщині, Волині та Київщині [25]. Так, знаний український археолог Я. Пастернак у статті «Бойківщина у глибині віків» пише, що під «кінець неоліту приблизно в часі 2000-1800 до Хр.» закінчилося спокійне життя місцевого населення, адже із Західної та Північної Європи сюди «прийшла група емігрантів, яка принесла звичай хоронити покійників у скринях із кам'яних плит. Такі «скриньові» гроби відкопано ще в 1880-их р. біля с. Задеревач (*Стрийський р-н, Львівська обл.*) та Лавочне (*Сколівський р-н, Львівська обл.*)». Згодом емігранти «розпилились» у місцевому населенні і, на жаль, «не залишили жадних видимих слідів у його культурі» [22, с. 8-9].

Біля с. Стрільче (*Городенківський р-н, Івано-Франківська обл.*) виявлено один із найбільш крупних ґрунтових могильників, що містив 12 поховань у кам'яних скринях. Зокрема скриня-гробниця III могильника містила поховання дорослої людини, біля голови якої стояла невелика амфорка, перед грудною кліткою лежав крем'яний відщепок, між ребрами – уламки мідного кільця, бурштинові підвіски і намистини, а на дні посудини – крем'яне вістря для стріли [26].

Відомий український археолог О. Цинкаловський в праці «Матеріали до археології Володимирського повіту» (1937) звертає увагу на те, що складовою тематичної групи «поховальні пам'ятки та їхні елементи» в археології Волині є терміни «могильник, цвинтарище, самітні могили, могили зі скорченими кістяками, скринькові гроби, скелетові гроби, ямовий гріб без кам'яної обстави (Зимно), тілопальний гріб, тілопальне-цвинтарище кам'яний топірець передісторичні культури археологічні кераміка типу пугарів із лійковатими шиями» [14]. На його думку, саме Східна Волинь (*Дубеничина, Крем'янецьчина, Рівненщина*) в добу енеоліту (2500-1800) була досить густо заселена хліборобським плем'ям, яке розвинуло крем'яне виробництво (*надбузька культура*), але невдовзі там з'явилися емігранти з Подніпров'я і Галичини (*трипільська культура*), зі Шлезьку (*волютова кераміка*) та з Північного Заходу («кам'яні скринькові гроби») [4].

В 30-ті роки ХХ ст. працівник Волинського музею (*Житомир*) І. Ф. Левицький дослідив ряд об'єктів культури кулястих амфор – поховання в кам'яних скринях на теренах Житомирської області. Зокрема, мегалітичну гробницю – дольмен, який складається з двох вертикальних плит, покритих зверху вертикально покладеною плитою в с. Суємці (*Баранівський р-н*). Зокрема в похованнях № 1, 2 було віднайдено поряд із кістяками кулясті амфорки аналогічні посудинам із поховання біля с. Завок (*Хмельницька обл.*). Археолог

провів дослідження кам'яних скринь-гробниць прямокутної форми (близько 0,8×1,7 м, висотою 0,6-0,9 м) біля с. Високе (*Черняхівський р-н*), Кикова (*Новоград-Волинський р-н*), Колодяжне (*Романівський р-н*), Сколобів (*Володарсько-Волинський р-н*), що склалися з багатьох (до 10) поставлених на ребро плит і окремо добудованим входом, покритих кількома горизонтальними плитами. Серед них найцікавішим похованням цієї культури є гробниця прямокутної форми (1,28×2,26 м) поблизу с. Колодяжне, яка орієнтована з заходу на схід. Вона збудована з 10 поставлених на ребро кам'яних плит, щілини між якими закладені дрібними плитами і замазані глиною, а перекрита трьома масивними плитами. Дно викладене тонкими гнейсовими плитками, покритими глиняною долівкою, на якій в кількох місцях збереглися сліди червоної вохри. Зі східної сторони до основної поховальної камери прилягав вхід – «сіни» прямокутної форми. Центральне місце в скрині-гробниці займав кістяк чоловіка у сидячому положенні, з обох його боків лежали в скорченому положенні кістяки двох жінок, а біля них знаходилось по два кістяки дітей, в їх ногах, біля входу в поховальну камеру, лежали скорчені кістяки хлопця та молодої жінки, а в «сінях» ще один скорчений кістяк чоловіка. Усі кістяки, крім чоловічого центрального, зберегли сліди червоної вохри. Усі небіжчики були поховані в гробниці одночасно і мають, крім кістяка чоловіка біля входу в гробницю, споріднені антропологічні риси. На думку І. Левицький, у гробниці поховано знатного чоловіка, можливо, вождя чи начальника роду, разом із його жінками та дітьми. Поховальний інвентар складався з фрагментів кераміки, крем'яних сокир, долота, відщепів, кістяної шпильки, намиста з зубів кабана і щелепи свині. Дослідником також обстежено кам'яні скриньові гроби, що були вкопані в ґрунт і нічим не були відмічені на поверхні біля с. Анета (*Новоград-Волинський р-н*), Збраньки (*Овруцький р-н*), Старий Миропіль (*нині частина смт Миропіль, Романівський р-н*). Поховальний інвентар у цих кам'яних скриньових гробах подібний до інших поховань волинської мегалітичної культури. Проте скрині-гробниці біля с. Анета і Сколобів були овальної форми, орієнтовані зі сходу на захід, а північна стінка, як правило, вища і масивніша за південну. Крім того під чоловічим кістяком в гробниці біля с. Анета виявлено скупчення деревного вугілля, а також цілий кістяк свині [1].

Але на сьогодні все ж найбільше кам'яних скриньових гробів виявлено на теренах Тернопільської області. Так, скриньові гроби знайдено в 1827 і 1876 рр. у с. Берем'яни (*Бучацький р-н*) [34, арк. 7]. Кам'яні гроби «правили за родинні гробниці», адже в одній із кам'яних скринь було поховано п'ять осіб разом. «При додаткових, пізніших похованнях кості попереднього покійника відсувано, разом з його могильним вирядом, набік і на його місце кладено нового покійника» [24, с. 77].

У кам'яній скрині-домовині віднайдені в с. Увисла (*Гусятинський р-н*) [24, с. 77; 34, арк. 7], «лежала жінка, а в її ногах були складені на купу кістяки чоловіка й жінки, разом із глиняним посудом та крем'яним приладдям». Це поховання, як і поховання в с. Берем'яни, – на думку Я. Пастернака, – вказує на родово-патріархальний лад у цього зайшлого на Поділля племені» [24, с. 77].

У м. Хоростків (*Гусятинський р-н*) знайдено курганні поховання доби ранньої бронзи. Зокрема польський археолог Готфрид Оссовський в ході розкопок у 1889-1892 рр. віднайшов «кам'яні гробниці у вигляді продовгуватих скриньок, виготовлених із шести великих кам'яних плит, безліч дрібних плит, вбудованих у ґрунт», які, на його думку, «датовуються до нашої ери» [34, арк. 7; 39]. Крім того, в 1868 р. у місті «розкопано могилу з двома скелетами у сидячій позі, біля них – 3 сокири, крем'яне долото, 2 глиняні горщики» [39].

На «кам'яній скриньковий гріб» натрапив у с. Городниці (*Гусятинський р-н*) археолог М. Марків у 1925 р. під час «орання на горбі від сторони Воєводинець. У скрині лежав кістяк дорослого чоловіка, обрядово скорчений, на ньому лежала кістяна клямра до пояса, а збоку стояв горщик, колись із стравною «на той світ». Від подільського посуду горщик різнився тим, що його орнамент був ритий, не мальований, та ще інкрустований білим порошком з перепалених кісток, змішаним з живицею». Подібні «скринькові гроби» були відкопані в селах Коцюбинці, Увисла, Чернокінці, м. Хоростків [19].

Загальний тип скриньових гробів Західного Поділля, що віднайдені в селах Глещави, Підгайчики, Семенів (*розкопки проводив В. Деметрикевич у 1900 р.*), – урочище Грушівка біля с. Зеленче (*об'єднане з с. Семенів*), Коцюбинці (*села Гусятинського р-ну*) [34, арк. 7], Голігради [5] і Кошилівці (*села Заліщицького р-ну*), Улашківці (*Чортківський р-н*), Чернокінці (*с. Великі Чернокінці, Чортківський р-н*), Застава Тернопільської Юстинів Теревовлянського повітів (*ідентифікувати села не вдалося – авт.*) досліджено найкраще [34, арк. 7], що дає науковцям можливість вивчити культуру, історію, територію розселення племен у період міді. Кам'яні «кисти» знаходили випадково і в інших місцевостях Західного та Східного Поділля, але «відомості про такі знахідки часто дуже неякісні, недокладні» [34, арк. 5] і «при відсутності тут археологічної організації такі знахідки зоставалися не розсліженими (*дослідженими – авт.*), або зовсім зоставалися невідомими для науки» [34, арк. 7].

На пізньому етапі розвитку верхньодністровської, а також подільської групи, практикувалися ґрунтові могильники. Зокрема в «ґрунтових некрополях подільської групи похованих укладали в прямокутні або трапецієподібні скрині-гробниці, збудовані з кам'яних плит, що вказує на традиції попередньої культури ку-

лястих амфор» [26]. Як правило, скрині-гробниці будувалися в землі з кількох великих кам'яних плит: «двох довгих бічних, двох коротких поперечних, одної довгої спідньої і одної довгої верхньої, що покривала скриню, і таким чином кам'яний скриньковий гріб трохи подібний до теперішньої дерев'яної труни». В середині таких скринь знаходили 2-3 скелети в скорченому виді, а часом у витягнутій позиції. Іноді в скринькових гробах спостерігався обряд трупопалення» [34, арк. 7-8].

На ранньому етапі розвитку «поховальний інвентар досить рідкісний і одноманітний – керамічні посудини, крем'яні і кам'яні сокири», а на середньому і пізньому етапах – «поховальне придане стає численнішим та різноманітнішим: кераміка, різні кам'яні, крем'яні, кістяні вироби, мідні та бронзові предмети озброєння, прикраси, а також прикраси з бурштину» [26]. Зокрема археолог В. Гребеняк пише, що в кам'яних скринькових гробах «знаходили кремінні сокирки», «прикраси з кості й бурштину» і глиняний посуд, що «має особливий характер: вироблений він з горної глини без уживання гончарського круга; дно в посуді часто не плоске, а кулясте; наверху посудини вушка у виді гузоватого наростку; орнамент ритий з лукових ліній, що часто виглядає як риб'яча луска» [7, с. 1-17].

Розкриваючи діяльність одного з «кращих дослідників і знавців європейського енеоліту свого часу» [18, с. 23], Л. Винар пише, що Олег Кандиба «установив безперечно тісний зв'язок між культурами мальованої кераміки на Україні і в Південно-Східній Європі» [3, с. 65], а Д. Павлів зауважує, що «порівняльний аналіз вивченого матеріалу підтвердив і припущення Кандиби про безсумнівний зв'язок «культури мальованої кераміки» в Україні та у Південно-Східній Європі» [18, с. 16]. Сам же О. Кандиба (1934) [11, с. 141; 12] стверджував, що розвиток української мальованої кераміки «є безперервний, органічний і безсумнівну дуже довгий» і вона «найближче споріднена з молдавською та семигородською і творить разом із ними вищу спільноту: українсько-румунську область». Поза тим про північні впливи свідчать сокири з сочкватим перерізом та криві ножі, з культурою станцій на дюнах і катакомбових гробів – посуд есуватого профілю, зроблений відтисками обвинутої нитки» [17, с. 141-142]. В дискусії після доповіді І. Борковський зауважив, що «подільські скринькові гроби» з'явилися, мабуть, одночасно із культурою мальованої кераміки», а не пізніше неї [3, с. 17; 11, с. 54].

В основному культура кулястих амфор, територія поширення якої охоплює Польщу, Словаччину, Східну Німеччину, Україну і Чехію, відома за похованнями в кам'яних скринькових гробах, що дало їй назву – волинська мегалітична культура. Проте знаний дослідник Хв. Вовк зважаючи на те, що такий тип поховання «в кам'яних скринях найбільше за все попадався на Поділлі і Галичині», «пропонував називати його подільсько-галицьким» [17, с. 144]. Але досі такі археологічні пам'ятки племен культури кулястих амфор, як «кисти», не добре досліджено археологами, адже їх завжди «знаходили випадково, вони в більшості випадків нічим не означаються на поверхні землі й попадаються поодинокі». Як правило їх знаходили «селяни при оранці, або каменяріта грабарі, і завше знахідчики руйнували знахідки, і археологам приходилося тільки констатувати ту руйнацію» [34, арк. 8]. Поховання культури кулястих амфор виявляються лише випадково, і відомості про них залишаються лише фрагментарними, адже над кам'яними скринями (кам'яними скриньковими гробами) не збереглися, а можливо і не було, ніяких зовнішніх позначень. Щодо народу якому вони належать, – це питання й досі по-різному вирішують археологи. Зокрема, німецький археолог М. Еберт вважає, що кам'яні скринькові гроби на Західному та Східному Поділлі залишили прийшле плем'я норманів – «германців». Український археолог В. Данилевич пише, що «правдивіше є думка тих вчених, що вони визнають людність «кист» за слов'янську» [8, с. 33]. А деякі археологи відносять їх «до часів до часів раннього неоліту». Тобто, до якого часу неолітичної доби належать кам'яні скринькові гроби Західного та Східного Поділля, – це «в археології не зовсім з'ясовано» [34, арк. 8]. Є. Сіцінський пише, що відомості про знахідки на теренах Поділля «гробів, обложених камінням» дуже «неясні», і це вносить плутанину щодо визначення «типу похорон, трохи подібних до скринькових гробів: покійника ховали в землі, потім насипали над ним /курган/ із землі і ту могилу обкладали кругом камінням, або над похованим в землі покійником наклали камені у вигляді кургану і зверху засипали землею» [34, арк. 7]. Водночас, коли взяти до уваги, що в кам'яних скринькових гробах знаходять добре шліфовані кремінні сокирки, то «треба думати, що то була доба не раннього неоліту» [34, арк. 9], або ж то були перші часи залізної культури [34, арк. 7]. Хоча деякі віднайдені кам'яні скринькові гроби Західного Поділля були й «досить пізнього часу». Так, скриньковий гріб у с. Глещаві (*Гусятинський р-н*) містив «речі римської епохи II–III ст. н. е.» [34, арк. 9].

Таким чином, виявлені на теренах Західного та Східного Поділля кам'яні скринькові гроби свідчать про те, що й досі ще багато невідомого таїть у собі справжнє археологічне явище пізнього енеоліту – культура скринькових гробів, яка датується останніми століттями III тис. до н. е. Дослідники вказують, що населення цієї культури вело, очевидно, рухливий спосіб життя, у зв'язку з цим їх поселення мали характер тимчасових стоянок і тому відомі в незначних кількостях. Культура кулястих амфор вивчена недостатньо, тому кожна виявлена пам'ятка викликає значний науковий інтерес в археологів та істориків.

Список використаних джерел та літератури

1. Археологічне минуле Житомирської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: http://den82.usoz.ru/index/arkheologichne_minule
2. Бузян Г. Н. Пам'ятки давньоруського часу в селі Жванець / Г. Н. Бузян, О. О. Якубенко // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція археології). Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 46-47.
3. Винар Л. Наукова діяльність д-ра Олега Кандиби / Любомир Винар // Український історик. – 1986. – Т. XXII. – Ч. 1-4 (85-88). – С. 49-74.
4. Волинь. Праісторія [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: http://www.horyzont.narod.ru/encyklopedia/en_1_wolyn.htm
5. Голігради [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://litopys.org.ua/encycl/euii031.htm>
6. Горенко П. Розкопки у Жванці / П. Горенко // Радянське Поділля. – 1970. – № 222. – 11 листопада. – С. 4.
7. Гребеняк В. Нові археологічні знахідки на території Східної Галичини / В. Гребеняк // Записки НТШ (Львів). – 1915. – Т. 122. – С. 1-17.
8. Данилевич В. Ю. Археологічна минувшина Київщини / В. Ю. Данилевич. – Збірник ІФВ (Київ). – 1925. – № 31. – 173 с.
9. Жемчужина якутської археології // Наука и человечество. – М.: Изд-во «Знание», 1985. – С. 377-378.
10. Захар'єв В. А. Мегалітичне поховання культури кулястих амфор з околиць с. Лятка на Хмельниччині / В. А. Захар'єв. – Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2012. – 32 с.
11. Кандиба О. Розвиток української мальованої неолітичної кераміки / О. Кандиба // Український Науковий З'їзд у Празі. – Прага: Український Академічний Комітет. – 1934. – С. 141.
12. Кандиба О. Українська мальована кераміка в європейському неоліті / О. Кандиба // Український Науковий З'їзд у Празі. – Прага: Український Академічний Комітет. – 1934. – С. 141-142.
13. Левицький І. Ф. Пам'ятки мегалітичної культури на Волині / І. Ф. Левицький // Антропологія. – Т. II. – 1929. – С. 192-222.
14. Локайчук С. Археологічні терміни в наукових працях Олександра Цинкаловського / Світлана Локайчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/810/1/tsinkalovskiy.pdf>
15. Малеев Ю. Н. Раскопки гробницы культуры шаровидных амфор на Южном Буге / Ю. Н. Малеев, В. И. Якубовский // Археологические открытия 1973 года. – М., 1974. – С. 305.
16. Мегалітична культура // Енциклопедія українознавства-II. – Львів: НТШ, 1994. – Т. 4. – С. 1504.
17. Нідерле Л. Человечество в доисторические времена / Л. Нідерле. – СПб., 1898. – С. 144.
18. Павлів Д. Перша муза Олега Кандиби / Дмитро Павлів // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 11. – 2007. – С. 11-24 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/11/05pavliv.pdf>
19. Пам'ятки старовини села Городниці на Поділлі [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: http://a-ingwar.blogspot.com/2009/01/blog-post_08.html
20. Пассек Т. С. Отчёт о работах трипольской экспедиции 1948 г. / Т. С. Пассек // НА АН УССР, 1948, ф. 13.
21. Пастернак Я. Археологія / Я. Пастернак // Енциклопедія українознавства-I. – К.: Інститут української археографії АН України, 1994. – Т. 1. – С. 369-370 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://litopys.org.ua/encycl/eui038.htm>
22. Пастернак Я. Бойківщина у глибині віків / Ярослав Пастернак [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://bojkosvit.com/uploads/2012/05/%>
23. Пастернак Я. Енеоліт. Західня Україна / Я. Пастернак // Енциклопедія українознавства-I. – К.: Інститут української археографії АН України, 1994. – Т. 1. – С. 381-382.
24. Пастернак Я. Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. Повіти: Чортків, Копичинці, Борщів, Заліщики / Ред. кол. О. Сосневицький, Б. Стефанович, Д. Дrajньювський. – Український архів. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Вид.: Діловий комітет земляків Чортківської округи, 1974. – Т. XXVI [Рецензія] / Ярослав Пастернак [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: http://archive.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum%20/Mandriv
25. Позіховський О. Л. Пам'ятки культури кулястих амфор в околицях Острога / О. Л. Позіховський, К. П. Бунятян // Археологія. – 2012. – № 2. – С. 54-67.
26. Поховальні звичаї племені підкарпатської культури [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://litopys.com.ua/encyclopedia/babinska-berezhn-vska-ma-vska-b-logrud-vska>
27. Приходнюк О. М. Мегалітична куляста амфора з с. Завок Хмельницької області / О. М. Приходнюк // Археологія. – Т. 23. – 1970. – С. 206-207.
28. Рудич Т.О. Антропологічний склад населення культури кулястих амфор України / Т.О. Рудич // Археологія. – 2013. – № 1. – С. 97-105.
29. Свешников И. К. Культура шаровидных амфор / И. К. Свешников // САИ В1-27. – М., 1983. – С. 53-54.
30. Свешников И. К. Подільська група // Свешников И. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери / І. К. Свешников. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 54-71.

-
31. Сицинский Е. Случайные находки. Минувшим летом, возле деревни Кептинец... / Е. Сицинский // Археологическая летопись Южной России (Киев). – 1901. – Т. III. – С. 30-31.
  32. Сіцинський Є. Археологічні розвідки на Кам'яничині за минуле літо / Є. Сіцинський // Доповідь на розширених урочистих зборах з нагоди 60-тиліття від дня народження і 40-річчя наукової і громадської діяльності академіка Михайла Грушевського у Кам'янці 3 жовтня 1926 р.
  33. Сіцинський Є. Й. Археологічна карта Подільської губернії / Є. Й. Сіцинський; факсимільне перевидання; Упорядник і видавець О. Л. Баженов, передмова І. С. Винокур. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлязнавства, 2001. – I-IV, 128 с.; іл.
  34. Сіцинський Є. Кам'яні скринькові гроби на Поділлі (з приводу знахідки такого гробу на Кам'яничині) Машинопис. 1928 рік // ВУАК. Науковий архів Інституту археології НАН України. – ВУАК. Фонд № 202/28. – 22 арк.
  35. Сіцинський Є. Матеріали до археології Західного Поділля: Кам'яні скринькові гроби на Західному Поділлі / Є. Сіцинський // Записки ВУАК (Київ). – 1930. – Т. 1. – С. 24-44.
  36. Трембіцький А. М. До історії археологічних досліджень Є. Й. Сіцинського на Поділлі / А. М. Трембіцький // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2004. – Т. 13. – С. 300-311.
  37. Трембіцький А. М. Кам'яні скринькові гроби Західного та Східного Поділля Поділлі / А. М. Трембіцький // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 2'2013 / За ред. А. М. Трембіцького, О. Г. Погорільця. – Хмельницький: ІРД, 2013. – С. 295-320.
  38. Філь Ю. В Кам'янецькому Науковому Т[овариств]ві / Ю. Філь // Червоний Кордон (Кам'янець-Подільський). – 1926. – № 247. – 8 жовтня.
  39. Хоростків // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

Анна Яненко

к.і.н., провідний науковий співробітник
Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника
м. Київ

ЩОДЕННИК НАУКОВОГО РОБІТНИКА АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ ВУАН С. С. МАГУРИ В КОНТЕКСТІ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЇ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

У статті вводиться до наукового обігу щоденник наукового співробітника Археологічного музею ВУАН Сильвестра Сильвестровича Магури. Записи щоденника аналізуються в контексті інституціональної історії археології міжвоєнного періоду.

Ключові слова: Археологічний музей ВУАН, С. С. Магура, історія археології, музейні колекції, міжвоєнний період.

Історію археології УСРР складають історії окремих особистостей-дослідників, які протягом 1920–30-х рр. проводили свою діяльність як фундатори та співробітники низки академічних і позаакадемічних установ. Вивчення утворення й функціонування археологічних наукових інституцій на теренах України є невід'ємною умовою для розуміння сучасного стану розвитку науки, принципів її організації, ступеню збереженості археологічної спадщини країни. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує історія створення і діяльності Археологічного музею ВУАН, що об'єднав як дослідників-археологів, так і значні археологічні фонди кількох закладів.

Передумови створення, функціонування й доля Археологічного музею ВУАН висвітлені у вітчизняній та зарубіжній історіографії фрагментарно. Перші згадки про установу в контексті розвитку академічної науки в Україні, й археології зокрема, містяться у підготовлених на еміграції узагальнюючих роботах Н. Д. Полонської-Василенко та П. П. Курінного.

Сучасні вітчизняні дослідники історії музейної справи та археології побіжно також висвітлювали проблематику Археологічного музею. Найбільш повною такою науковою розвідкою є стаття В. А. Колеснікової «До історії Всеукраїнського археологічного музею». Окремі свідчення щодо функціонування установи та формування її колекцій містяться у роботах С. І. Білоконя [2; 3], М. В. Оксеніч [18], Л. А. Іващук [6], а також у дослідженнях, присвячених життю і долі співробітників музею – В. Є. Козловській [19], С. С. Магурі [17; 22], К. Ю. Коршаку [5], Н. Л. Кордиш [4; 23]. Фрагментарність висвітлення історії Археологічного музею ВУАН в контексті інституціональної історії археології міжвоєнного періоду актуалізує необхідність додаткового вивчення та введення до наукового обігу архівних джерел з цієї теми.

Метою цього дослідження є введення до наукового обігу щоденника наукового співробітника Археологічного музею ВУАН Сильвестра Сильвестровича Магури та аналіз цього документа в контексті інституціональної історії археології міжвоєнного періоду.

Ідея утворення окремого Археологічного музею виникла у 1927 р. У зв'язку із реорганізацією Київського інституту народної освіти (ІНО) Археологічний музей колишнього Київського університету (створенням якого опікувався В. Б. Антонович) був згорнутий, його колекції (близько 15 тис. експонатів) у 1928 р. перевезені на територію Всеукраїнського музейного городка (ВМГ). Вони мали стати частиною запроєктованого Археологічного музею ВУАН, потреба утворення якого була обговорена на нараді музейних робітників у Києві (1928 р.). Другою частиною Археологічного музею ВУАН мав стати археологічний відділ Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка (ВІМ) (близько 40 тис. експонатів).

Протягом 1929 р. обговорювались питання щодо фінансування та приміщення для майбутньої інституції. 31 грудня 1929 р. укладений протокол Упрнауки Наркомату Освіти в справі утворення низки музеїв (зокрема, й Археологічного) на терені ВМГ, внаслідок чого Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК) на початку 1930 р. отримав низку доручень від I відділу ВУАН із цього питання. 13 січня 1930 р. президія ВУАК доручила В. Є. Козловській та П. П. Курінному підготувати відповідні матеріали і службові записки щодо цієї справи. Протягом 1930–31 рр. було вирішено питання із виділенням для організації Археологічного музею 15 тис. крб. із ювілейних коштів ВУАН та виділення відповідного приміщення на території Лаврського заповідника [11, арк. 3–3зв.]. Врешті-решт, Археологічний музей ВУАН почав своє юридичне існування лише з другої половини 1931 р. (штат його був затверджений протоколом засідання II відділу ВУАН у другій половині травня 1931 р.) [15, арк. 39]. Питання про контроль і облік роботи співробітників установи було поставлене на засіданні виробничої наради музею тільки 1 лютого 1932 р. Тоді ж було ухвалено запровадити щоденник «обліку праці», виробити форму цього документу, вирішити, хто має приймати щоденну роботу [13, арк. 40а].

Щоденник, який зберігся в особовому архіві С. С. Магури, містить записи з 21 листопада 1931 р. по 24 березня 1932 р., докладно висвітлюючи щоденні справи наукового співробітника Археологічного музею [10].

Сильвестр Сильвестрович Магура народився 2 січня 1897 р. у с. Гусинське на Холмщині. Закінчив гімназію у м. Ревель. У 1917–20 рр. навчався в Університеті св. Володимира (Київ), у 1922 р. відновив навчання в Київському ІНО й одночасно у Київському археологічному інституті, яке завершив у 1925 р. У 1927 р. вступив до аспірантури при археологічному відділі ВІМ імені Т. Шевченка, у травні 1931 р. захистив дисертацію («промоційну працю») «Обробка кістки та рогу у слов'ян Київської землі за часів раннього феодалізму (княжих) часів», отримавши звання «наукового робітника в галузі археології». У 1925 р. зарахований співробітником археологічного відділу ВІМ.

З 1931 р. С. С. Магура – працівник Археологічного музею ВУАН, із 1933 р. – в. о. завідувача цієї установи; старший науковий співробітник Інституту історії матеріальної культури ВУАН із дня його утворення в 1934 р.

У 1937 р. С. С. Магура був заарештований по звинуваченню у контрреволюційній діяльності, 8 січня 1938 р. – розстріляний [17; 22]. Реабілітований у 1960 р.

С. С. Магура досліджував пам'ятки трипільської культури, господарство і побут населення її носіїв, пам'ятки доби античності, питання слов'янської, давньоруської та середньовічної археології. Складав бібліографічні покажчики з археології. У 1925 р. С. С. Магура досліджував трипільське поселення в околицях с. Томашівка (Уманщина); у 1926 р. брав участь у дослідженнях Ольвії (під керівництвом М. О. Макаренка), рятівних археологічних обстеженнях території Києва (під керівництвом В. Є. Козловської), розпочав перші самостійні розвідки різночасових місцезнаходжень неподалік Гайсина (Вінницька обл.). У 1927 р. він обстежував поселення в околицях сіл Кривицьке і Пушкарі (Чернігівщина); у 1928 р. здійснив розвідки неподалік с. Трипілля (Київщина); у 1929 р. у складі експедиції М. О. Макаренка досліджував пам'ятки XI–XII ст. в околицях с. Піщане (Сумщина); у 1930 р. здійснив перші самостійні розкопки могильника скіфського часу неподалік с. Кушугум (у складі Дніпрогесівської експедиції), брав участь у експедиції з дослідження Коростенського городища. У 1932–33, 1935 рр. С. С. Магура брав участь у дослідженнях на території Києва. У 1934–37 рр. він очолював спільну з Державною академією історії матеріальної культури (Ленінград) Трипільську експедицію (сс. Трипілля, Халеп'є, Володимирівка та ін.).

Можна припустити, що С. С. Магура вів щоденникові записи з власної ініціативи, із досвіду своєї попередньої роботи у ВІМ ім. Т. Шевченка. Ймовірно, після запровадження офіційного обліку і контролю праці в Археологічному музеї ВУАН у лютому-березні 1932 р., потреба в особистому щоденнику зникла. Далі наводимо текст щоденника:

місяць і число	час приходу	час відходу	зміст роботи
1	2	3	4
21/XI	10	4	Оформлював у Історичному музеї передачу речей до Археологічного музею ВУАН ¹ . Брав участь у виробничій нараді Археологічного музею ² .
22/XI	10	4	Розбирав та переглядав архів колишнього археологічного відділу Історичного музею та перевіряв речі, що передаються до Археологічного музею ВУАН.
23/XI	10	4	Перевіряв та упорядковував речі колишнього археологічного відділу Історичного музею для передачі до Археологічного музею ВУАН.
24/XI	10	4	Згорнув речі кол. виставки ВУАК'у ³ а саме: з розкопів І. Ф. Левицького на Артемівщині (Ново-Марівка) ⁴ , М. О. Макаренка та Маріупольщині ⁵ та С. С. Магури на Запоріжжі ⁶ .
26/XI	10	4	Брав участь у виробничій нараді Археологічного Музею; перевіряв речі, що перевозять з Історичного музею.
27/XI	10	4	Упорядковував передаточні документи Археологічного музею ВУАН та перевіряв речі Історичного музею, що передаються до ВУАН.
28/XI	10	4	Переглянув збірки у схованках Історичного музею та виділив речі для передачі до ВУАН.
29/XI	10	4	Брав участь у нараді бригади по розподілу наукових матеріалів і господарського майна колишнього Археологічного відділу Історичного музею та оформляв передаточні документи. Ходив до Госп. частини ВУАН у справах музею.
XII місяць – відпускний			
1/І	10	4	Розташовував у фондах речі трипільської культури та скитських часів.
2/І	9	4	Одбирав кераміку трипільської культури та розташовував її у експозиційних шафах. Одбирав фотознімки для тимчасової експозиції.
3/І	10	3	Упорядковував у фондах речі скитських часів та улаштовував експозицію в залі грецьких колоній. Ходив до Комісії науково-культурної пропаганди [ВУАН] в справі курсів у 45 гарм. полку.
4/І	10	4	Готував тимчасову експозицію скитських часів, для якої вилучав у фонді кераміку та металеві вироби. Розвіщував фотознімки Дніпрельстанівської експедиції.
6/І	10	4	Улаштував тимчасову експозицію скитсько-сарматських часів та часів римських впливів. Ходив до Комісії науково-культурної пропаганди в справі курсів у 134 полку.
7/І	10	4	Одбирав у фонді кераміку часів римських впливів для експозиції. Улаштовував схованки для речей скитсько-сарматських часів.

¹ Складовою частиною новоутвореного Археологічного музею ВУАН стали фонди археологічного відділу ВІМ, передача яких значно затяглася через брак коштів і відповідного обладнання.

² Виробнича нарада Археологічного музею з моменту організації установи спочатку збиралася щотижня (у перший день п'ятиденки). На засіданні 11 грудня 1931 р. було прийняте рішення скликати виробничі наради раз на декаду – 1, 11 та 21 числа кожного місяця. Участь у виробничій нараді брали всі робітники музею: т. в. о. керівника музею В. С. Козловська, аспірант музею К. Ю. Коршак, науковий співробітник С. С. Магура, лаборанти Н. Л. Кордиш і О. І. Рапота-Крашеніннікова, препаратор В. А. Мазур, технічні робітники М. П. Горovenko і В. М. Іваненко. На виробничій нараді 21 листопада 1931 р. розглядалися організаційні питання роботи музею, зокрема було встановлено години роботи – з 10 до 16 години дня, господарчі питання, заслуховувався звіт співробітників за попередню та план на наступну п'ятиденку. Зокрема, С. С. Магура протягом 21–24 листопада мав демонтувати експонати виставки досягнень радянської археології – з Маріупольського могильника та Запоріжжя [13, арк. 65].

³ Йдеться про виставку досягнень української археології за 10 років, приурочену до ювілейних свят ВУАН. Виставка працювала на території ВМГ (корпус 7) влітку-восени 1931 р.

⁴ Іван Федорович Левицький (1896–1952) – український археолог і музеєзнавець. У 1924–30 рр. працював у Волинському науково-дослідному музеї (Житомир). Брав участь у роботі Дніпрогесівської експедиції (1927–1932). 1931 р. переїхав до Харкова, працював інспектором з охорони пам'яток культури і природи. З 1930-х рр. І.Ф. Левицький працював науковим співробітником у Центральному історичному музеї в Харкові. У 1930 р. провів розкопки курганів в околицях с. Новомар'ївка Добропільського р-ну Донецької обл.

⁵ Микола Омелянович Макаренко (1877–1938) – професор, український археолог, мистецтвознавець, музеєзнавець, художник. Наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. очолював розкопки неолітичного могильника на території будівництва заводу «Азовсталь», матеріали якого видані в монографії «Марінопільський могильник» (1933).

⁶ Йдеться про розкопки 1930 р. могильника скіфського часу неподалік с. Кушугум Запорізького р-ну Запорізької обл. Щоденник розкопок зберігся в особовому архіві дослідника.

1	2	3	4
8/І	10	4	Розвішував фотознімки з розкопів С. С. Гамченка в залі трипільської культури ⁷ . Упорядковував вітрини, де експоновані трипільські фігурки та кераміка.
9/І	10	3	Перевіряв за інвентарем металеві речі скитсько-сарматських часів. Підшукував у бібліотеці музею літературу щодо грецьких колоній ⁸ .
11/І	10	4	Упорядковував кремінне знаряддя з розшуків Сибільова на Ізюмщині ⁹ . Брав участь у виробничій нараді колективу музею ¹⁰ .
12/І	10	3	Упорядковував кремінне знаряддя з Ізюмщини та інвентаризував його. Ходив до ВУАН у справі налагодження курсів у 45-му гарм. полку.
13/І	10	4	Упорядковував та інвентаризував кремінне знаряддя з Ізюмщини. Робив виписки з творів Енгельса.
14/І	11	4	Ходив до Інституту фізики в справі лекторів для 134 полку. Розвішував фотознімки в залі Дніпрельстану. Упорядковував кремінне знаряддя з Ізюмщини.
16/І	10	4	Упорядковував у фонді кераміку часів римських впливів. Робив виписки з творів Енгельса.
17/І	10	4	Перевіряв за інвентарем кераміку часів римських впливів. Робив виписки з Енгельса.
18/І	10	4	Перевіряв за інвентарем фігурки трипільської культури. Розставляв скитський посуд у фонді.
19/І	10	3	Робив виписки з творів Енгельса. Одбирав фотознімки для експозиції.
21/І	10	4	Перевіряв за інвентарем кераміку з грецьких колоній. Упорядковував скитський посуд у сховищах.
23/І	11	4	Перевіряв за інвентарем речі, що їх виймали з ящиків. Брав участь у виробничій нараді ¹¹ .
24/І	10	3	Упорядковував черепи, перевіряючи їх за інвентарем.
26/І	11	4	Упорядковував антропологічний матеріал та підбирав речі для експозиції для рабовласницької формації.
27/І	11	4	Робив виборку речей (за списками кол. музею ІНО) для рабовласницької формації. Упорядковував скитські речі в сховищах.

⁷ Сергій Свиридович Гамченко (1859–1934) – український археолог. З 1919 р. працював завідувачем археологічного відділу Волинського науково-дослідного музею (Житомир). У 1925 р. запрошений на роботу до ВУАК, у 1926 р. обраний дійсним членом Комісії з вивчення пам'яток трипільської культури. У 1928 р. обраний віце-президентом / товаришем голови ВУАК, очолював археологічний відділ установи. У 1930 р. через погіршення стану здоров'я відмовився від посади віце-президента, вийшов на пенсію і повернувся до Житомира, де помер у 1934 р. У 1920-х рр. С. С. Гамченко керував археологічними експедиціями за участі музейних співробітників Волинського, Тульчинського і Черкаського музеїв із дослідження трипільських пам'яток в околицях сіл Колодяжне (Романівський р-н, Житомирська обл.), Колосівка (Войцехівка) (Полонський р-н, Хмельницька обл.), Білий Камінь (Чечельницький р-н), Стіна (Томашпільський р-н, Вінницька обл.), Андріївка (Новомиргородський р-н, Кіровоградська обл.), Веселий Кут, Маслове, Нечаєве, Ярославка (Шполянський р-н, Черкаська обл.), Лубенці (Кам'янський р-н, Черкаська обл.), Чубівка (Черкаський р-н, Черкаська обл.) тощо.

⁸ В основу бібліотеки Археологічного музею ВУАН покладено книгозбірню колишнього музею старовини Київського університету. Впорядкування бібліотеки продовжувалось протягом 1931–33 рр. Наприкінці 1933 р. книгозбірня Археологічного музею увійшла до складу бібліотеки Секції історії матеріальної культури (СІМК) [14, арк. 10зв.]. Нині книжки із зібрання Археологічного музею ВУАН частково збереглися у фондах Наукової бібліотеки Інституту археології НАН України.

⁹ Микола Вікентійович Сибільов (1873–1943) – український археолог, музейний діяч. Засновник і директор Ізюмського музею. Протягом 1920–30-х рр. здійснював численні розвідки археологічних пам'яток в межах сучасних Артемівського і Красноліманського р-нів Донецької, Балаклійського, Барвінківського, Борівського, Вовчанського, Дворічанського, Зміївського, Ізюмського, Куп'янського, Печенізького, Чугуївського р-нів Харківської, Кремінського, Рубіжанського, Словоносербського р-нів Луганської обл. України, у Білгородському і Шебекинському р-нах Білгородської обл. РФ тощо. У квітні 1931 р. ВУАК звернувся до міської ради м. Ізюма з проханням передати дублетні археологічні матеріали, зібраних М. В. Сибільовим та представлених на виставці досягнень радянської археології, до фондів Археологічного музею ВУАН. Президія Ізюмської міськради надала свою згоду на передачу дублетних кремінних експонатів Ізюмського музею. З липня 1931 р. М. В. Сибільов почав підбирати відповідну колекцію для подальшої передачі. Саме про упорядкування цієї колекції йдеться у щоденнику С. С. Магури [11, арк. 18, 20].

¹⁰ На виробничій нараді, де розглядалися завдання співробітників на наступну декаду, ухвалили С. С. Магурі продовжувати інвентаризацію експонатів та переглянути роботу Ф. Енгельса «Походження сім'ї» [13, арк. 39].

¹¹ На нараді С. С. Магура відзвітував, що протягом декади було «заінвентаризовано 28 речей збірки Сибільова; робота Енгельса «Походження сім'ї» переглянута» [13, арк. 40].

1	2	3	4
28/І	11	4	Робив виписки для етикетажу з І-го тому капіталу К. Маркса.
29/І	10	3	Переглядав книжки музейної бібліотеки та відшукував літературу, що її треба опрацювати в зв'язку з улаштуванням експозиції
31/І	11	4	Переглядав книжки в бібліотеці музею та відкладав видання, що потрібні для опрацювання.
1/ІІ	11	4	Брав участь у виробничій нараді музею. Перевіряв дрібні металеві вироби скитських часів.
6/ІІ	10	4	Підбирав речовий матеріал для майбутньої експозиції часів римських упливів.
7/ІІ	11	4	Вибирив з передаточних відомостей кол. Археологічного музею ІНО матеріал скитсько-сарматських часів.
8/ІІ	11	3	Відбирав речовий матеріал за відомостями кол. музею ІНО для експозиції.
9/ІІ	11	4	Упорядковував проекти-схеми експозиції для рабовласницької формації. Робив виписки з творів Енгельса.
11/ІІ	11	3	Брав участь у виробничій нараді музею. Робив виписки з Енгельса.
12/ІІ	11	3	Перевіряв зміст ящиків з археологічними речами, що переховуються в підвалі історичного музею.
13/ІІ	11	4	Перевіряв речі, що переховуються в підвалах історичного музею. Ходив до реставраційної майстерні ВМГ ¹² у справі матеріалів (папір, [нерозб.] тощо) що потрібні для експозиції.
14/ІІ	11	4	Переглядав палеолітичний матеріал у сховищах та одбирав [нерозб.] для експозиції. Ходив до госпчастини ВУАН.
16/ІІ	11	4	Перевіряв остеологічний матеріал за інвентарем та одібрав частину його для експозиції.
17/ІІ	11	4	Перевіряв за інвентарем речі для улаштування експозиції рабовласницької формації.
18/ІІ	11	3 ½	Робив виписки з творів Енгельса для етикетажу.
19/ІІ	11	4	Переглядав у схованках кераміку скитсько-сарматських часів та одібрав 25 посудин для експозиції. Намітив цитати для етикетажу з 1-го тому Капіталу К. М.
21/ІІ	11	3 ½	За списками кол. Археологічного музею ІНО одмічав речі, що потрібні для експозиції.
22/ІІ	11	3 ½	Намічав речі для експозиції за списками кол. Археологічного музею ІНО
23/ІІ	11	4	Перевіряв фотонегативи та відкладав деякі для замовлення відбитків.
24/ІІ	12	4	Ходив до геологічного музею ВУАН у справі одержання матеріалів для експозиції Археологічного музею.
26/ІІ	11	3 ½	Перевіряв фотонегативи, систематизував їх та одбирав потрібні для експозиції.
27/ІІ	11	3 ½	Перевіряв за інвентарем речі з землянок Київських гір ¹³ .
28/ІІ	10 ½	3	Перевіряв та упорядковував речі з розкопів В. В. Хвойки на Київських горах.
29/ІІ	11 ½	4	Упорядковував металеві скитські речі.
2/ІІІ	11 ½	3 ½	Переглядав книжки в бібліотеці музею та одбирав потрібну літературу для поточної роботи.
3/ІІІ	11	3 ½	Систематизував негативи та одкладав знімки, що потрібні для експозиції.
4/ІІІ	11	3 ½	Упорядковував фотонегативи та одбирав кістки, що вимагають консервації.
6/ІІІ	11	4	Улаштовував фотолабораторію та робив розчини для виявлення.
7/ІІІ	11	3	Фотографував з книжки виображення первісної людини для ілюстрування експозиції. Виявляв знімки.
8/ІІІ	11	3	Перевіряв за інвентарем кераміку з грецьких колоній.
9/ІІІ	11	3 ½	Ходив до Геологічного музею ВУАН у справах археологічного музею. Підбирав ілюстративний матеріал для експозиції.

¹² Реставраційна майстерня Музею культур та побуту / Всеукраїнського Музейного Городка (1924–1930). Основним напрямом діяльності майстерні були консервація та реставрація пам'яток станкового (темперного й олійного) живопису [21].

¹³ Ймовірно, йдеться про археологічні матеріали В. В. Хвойки з розкопок трипільського поселення на Кирилівських висотах.

1	2	3	4
11/III	11	3 ½	З'ясовував походження деяких скитських речей, від яких одірвані етикетки. Перевіряв за інвентарем скитську кераміку.
12/III	10 ½	3	Одбирав незаінвентаризовані речі з розкопів В. В. Хвойки та з'ясовував їхнє походження.
13/III	11	3 ½	Підшукував матеріал для етикетажу у творах К. Маркса.
14/III	11	3 ½	Підбирав матеріал для етикетажу з творів класиків марксизму.
16/III	11	3 ½	Перевіряв за інвентарем матеріал (речовий), що потрібний для експозиції найдавніших часів первісного суспільства
17/III	11	3 ½	Переглядав передаточні відомості кол. Археологічного музею ІНО та одмічав речі, що потрібні для експозиції.
18/III	11	3 ½	Перевіряв передаточні відомості кол. Археологічного музею ІНО та одмічав матеріали, що потрібні для експозиції.
19/III	11	3 ½	Заховував речі, які лежали в лабораторії, що не потрібні для експозиції.
21/III	11	3	Перевіряв за списками книжки, що взяті з бібліотеки ВУАН. Оглядав кістки, що потребують консервації.
22/III	11	3 ½	Переглядав у фондах металеві речі, які потребують консервації та одклав для консервації залізні скитські вироби.
23/III	10 ½	3 ½	Перевіряв за списками кремінне знаряддя, що надіслав з Ізюмського музею та підготував його для інвентаризації.
24/III	10	3	Заховав речі, що були в лабораторії, які не потрібні для експозиції.

Щоденник С. С. Магури свідчить, що протягом 1931–32 рр. Археологічний музей ВУАН здійснював науково-фондову та культурно-освітню роботу, була розпочата робота з побудови музейної експозиції. Протягом другого півріччя 1931 р. музей здійснював пакування та перевозку експонатів з ВІМ до 7 корпусу ВМГ, тоді ж до фондів музею були передані збірки колишнього «Археологічного музею ІНО» (які на той час вже зберігалися на терені Лаврського заповідника), матеріали з розкопок ВУАК (з виставки досягнень радянської археології), частина збірок кремінних знарядь з Ізюмщини (дар Ізюмського музею зі збірок В. М. Сібільова). На 1 січня 1932 р. було розпаковано 175 ящиків з експонатами (із загальної кількості приблизно понад 300 ящиків). У 1932 р. П. П. Курінний та К. Ю. Коршак приступили до розробки проекту експозиції відділу докласового суспільства, а С. С. Магура – відділу рабовласницького суспільства.

Важливо зазначити, що до 1932 р. експозиційне і фондове упорядкування археологічних матеріалів у музеї, згідно із щоденниковими записами С. С. Магури, здійснювалося за принципом історико-археологічної хронології (наприклад, речі розподілялись за ознакою належності до «трипільської культури», «скіфо-сарматського часу», «добы римських впливів» тощо). Запис від 26 січня 1932 р. фіксує поступовий «перехід» музею на нові «марксистські рейки», оскільки йдеться про побудову експозиції за принципом соціально-економічних формацій.

Показово, що під час обстеження стану та діяльності музею у травні 1933 р. бригадою від Обласної спілки наукових робітників, уповноважений В. П. Петров¹⁴ констатував, що «Музей на сьогодні [травень 1933 р.] є археологічний в буржуазному розумінні цього терміну. Назвати Музей музеєм докапіталістичних формацій ні в якому разі, за сучасного його стану, неможливо. У музеї показано лише речі, а не процеси розвитку суспільства. Значне місце приділено історії самих розкопів, зокрема розкопів Хвойки. Останнє призвело до того, що матеріали з різних суспільних стадій подано вкупі аби не розривати комплексу розкопок, що їх перевів Хвойка в певному місці. Слід пригадати, як зразок буржуазних та еkleктичних концепцій в експозиції музею, розробку теми про генезу хліборобства, в якій зведено до купи установки двох різних поглядів на історію розвитку хліборобства; до того ж у даній темі введено в головному буржуазні концепції, обійшовши потрібні відомості з класиків марксизму, зокрема Енгельса. Не дано в експозиції марксистського показу розвитку родової та родової громади, господарство в його історії не поділено чітко на присвійне та продукуюче, не показано як слід способу виробництва, диференціації праці, рушійних сил розвитку суспільства тощо. Панує в експозиції техніцизм, буржуазні трактовки, лише подекуди поєднані з намаганням ввести механістично дещо від марксистської науки (плакати, написи та гасла незадовільно, їх необхідно змінити).

¹⁴ Віктор Платонович Петров (1894–1969) – український археолог, історик, мовознавець, етнограф, літературознавець, фольклорист, філософ (філософський псевдонім Віктор Бер), письменник (літературний псевдонім В. Домонтович). У 1920-х рр. працював в Етнографічній комісії УАН, у 1927–1933 рр. був її головою. Співробітник СІМК, пізніше ІІМК АН УРСР [1].

Прикий стан Музею говорить за відсутність належної науково-методологічної підготовки з боку керівництва та штату» [12, арк. 33зв.].

За постановою президії II відділу ВУАН від 9 квітня 1933 р. музей був перейменований на «Музей докапіталістичних суспільно-економічних формацій». Попередня експозиція відділу докласового суспільства була відкрита для відвідування 1 травня 1933 р. за розпорядженням СІМК. Експозиція отримала велику кількість зауважень, колектив музею (головним чином т. в. о. керівника В. Є. Козловська) звинуватили у «ганебній бездіяльності», принципи побудови музею охарактеризували «буржуазними», такими, що не відповідають «марксо-ленінській методології». Внаслідок цього, вже наприкінці липня 1933 р. музей закрили для відвідування, розпочалася робота над реекспозицією відділу докласового суспільства та доопрацювання проекту-схеми відділу рабовласницького суспільства. 1 серпня 1933 р. В. Є. Козловська була усунена від тимчасового виконання обов'язків керівника музею, тоді ж т. в. о. керівника музею було призначено С. С. Магуру [15, арк. 39–40]. Після створення Інституту історії матеріальної культури у 1934 р. музей докапіталістичних формацій увійшов до його складу як археологічний фонд. Разом із археологічним музеєм до ПМК були зараховані і співробітники установи – С. С. Магура (у списку робітників інституту – *директор музею*), В. А. Мазур (*препаратор*; звільнений з ПМК 21 червня 1934 р. як контрреволюціонер), О. І. Крашеннікова (*лаборант*; звільнена з ПМК 25 квітня 1934 р.), П. А. Кундеревиц (*доглядач музею*), М. П. Горювенко (*прибиральник*, колишній тех. робітник музею) [16]. Пізніше, у 1936 р. колекції колишнього Археологічного музею ВУАН були передані до Центрального історичного музею (колишнього ВІМ).

Список використаних джерел та літератури

1. Андреев В. М. Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого. – Дніпропетровськ: Герда, 2012. – 476 с.
2. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР 1917–1941. – Т. 2. – Дрогобич: Коло, 2013. – 1068 с.
3. Білокінь С. І. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К.: б. в., 2006. – 476 с.
4. Відейко М. Ю. Кордиш-Головка Неоніла Леонівна // Енциклопедія Трипільської цивілізації: У 2-х т. – Т. 2. – К., 2004. – С. 246–247.
5. Відейко М. Ю. Коршак Кирило Юхимович // Енциклопедія Трипільської цивілізації: У 2-х т. – Т. 2. – К., 2004. – С. 251.
6. Івашук Л. А. Архівні фонди музейних установ гуманітарного циклу Всеукраїнської академії наук в 1920–1930-х роках ХХ ст.: формування, склад і зміст документів: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2010. – 19 с.
7. Колеснікова В. А. До історії Всеукраїнського археологічного музею // Сіверщина в історії України. – К. – Глухів, 2011. – Вип. 4. – С. 427–432.
8. Курінний П. П. Історія археологічного знання про Україну. – Препринт, вип. 1-й. – Полтава: б. в., 1994. – 140[1] с.
9. Михайленко О., Лошицький О. Належить до негайного виконання: Слідча справа Кирила Коршака // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 285–293.
10. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 4 (С. С. Магура), спр. 7, 36 арк.
11. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 356, 44 арк.
12. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 451, 152 арк.
13. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 480, 86 арк.
14. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 493а, 22 арк.
15. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 495, 52 арк.
16. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 620, 4 арк.
17. Німенко Н. А. З когорти першовідкривачів (Сильвестр Магура – вихованець школи проф. М. Макаренка) // Наукові праці історичного факультету / Запорізький державний університет. – 2005. – Вип. 19. – С. 403–409.
18. Оксєнич М. Шляхи формування збірки Національного музею історії України: колекції меценатів і внески приватних осіб // Скарбниця української культури. – Чернігів, 2007. – Вип. 8. – С. 165–173.
19. Павлова В. В. Сторінки життя та наукова діяльність В. Є. Козловської // Археологія. – 2007. – № 4. – С. 70–83.
20. Полонська-Василенко Н. Д. Українська академія наук (Нарис історії). – К.: Наукова думка, 1993. – 416 с.
21. Тимченко Т. Р. Музейний напрям реставрації в Україні. Київська школа. 1920–1940 рр.: автореф. дис... канд. мистецтвознавства. – К., 1998. – 17 с.
22. Шовкопляс Г. М. Сильвестр Сильвестрович Магура (1897–1937) // Археологія. – 1992. – № 1. – С. 109–115.
23. Ясь О. Кордиш-Головка Неоніла Леоніївна // Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник. – К., 2004. – Вип. 2, ч. 2. – С. 207–208. – (Серія «Українські історики»).

Віталій Гуцал

здобувач, асистент кафедри архівознавства,
спеціальних історичних і правознавчих дисциплін
КПНУ ім. Івана Огієнка

ДОСЛІДНИК І ПОПУЛЯРИЗАТОР ІСТОРІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

У статті йде мова про вивчення І.Винокуром деяких питань давньої історії адміністративного і культурного центру Поділля Кам'янця-Подільського.

Ключові слова: І.Винокур, Кам'янець-Подільський, путівник, оборонні споруди, археологічні дослідження.

Серед тих, хто залишив помітний слід у вивченні давнього минулого Кам'янця-Подільського виділяється постать І.С. Винокура. З незмінним інтересом впродовж кількох десятиліть він брав участь у археологічних та археолого-архітектурних дослідженнях та спостереженнях за земляними роботами, які проводились на різних ділянках Старого міста та фортеці [1, с. 179-180]. Особливо плідною була його співпраця з Є.М. Пламеницькою під час розкопок на території фортеці. З 1964 р. І.Винокур, як керівник слов'янського загону щойно створеної комплексної Подільської археологічної експедиції, забезпечував археологічну частину робіт [2, с. 124; 15]. В цьому проекті приймали також участь архітектор А.П. Тюпич, мистецтвознавець Г.Н. Логвин, студенти Кам'янець-Подільського педінституту, а в окремі роки й Дніпропетровського університету (керівник І.Ковальова). Роботи організовувались з метою виявлення нині не існуючих, але відомих за описом 1544 р. будівель [3, с. 1; 8]. В процесі проведених на місці середньовічної фортеці досліджень, було виявлено фундаменти та залишки оборонних споруд, що дало можливість з'ясувати окремі хронологічні етапи їх будівництва [4, с. 260-266; 5, 298-303]. Найбільш важливим, в цьому плані, може бути зафіксований дослідниками первісний етап забудови замку, який підтвердив попередню думку І. Винокура про існування Кам'янця ще за давньоруської доби і дав змогу продатувати початок його існування кінцем XII – початком XIII ст. [6, с. 32; 3, с. 28]. Започаткований творчий тандем археолога І.Винокура та архітектора Є. Пламеницької в умовах Кам'янця показав гарні результати й був продовжений у наступні роки.

Добрі стосунки у Винокура склалися із місцевими краєзнавцями. У 1965 р. у світ вийшла брошура І.Винокура та С.К. Гуменюка у вигляді методичної розробки для студентів «Археологічні пам'ятки Хмельниччини» [6]. Серед іншого, автори подали історію заселення Кам'янця та його околиць починаючи з енеоліту і до давньоруських часів. Такі хронологічні рамки були встановлені саме після перших досліджень І.Винокура на території фортеці та завдяки багаторічним спостереженням за земляними роботами в межах міста краєзнавців С.К.Шкурка і М.С. Бурковського [6, с. 30-32]. Останні, зібравши колекцію різночасових матеріалів, потребували для якісного визначення їх культурної приналежності допомоги професійного археолога, яким і виявився І.Винокур [7, с. 14]. Ще одним свідченням такої співпраці є документи, які зберігаються в особистому архіві І.Винокура у археологічній лабораторії університету. Це його рецензія на рукопис С.К. Шкурка «Город Каменец-Подольский (историческое описание)» та їх спільна стаття про знахідки в різних районах Старого міста чотирьох римських монет часів імператорів Агриппи, Марка Аврелія, Гордіана III, Антонія Пія. Тут таки зберігається рецензія І. Винокура на «Бібліографічний покажчик літератури і публікацій з історії Кам'янця-Подільського (з давніх часів до 1975 р.)» виконаний краєзнавцем-любителем А.Г. Паравійчуком.

На кінець 1968 р. зібрані матеріали по Кам'янцю-Подільському дозволили підготувати історико-архітектурний нарис [8]. До складу авторів було залучено архітекторів Є.М. Пламеницьку, І.І. Медведовського та директора музею-заповідника Г.М. Хотюна. Більше коло авторів дозволило значно розширити джерельну базу, що якісно покращило та збагатило видання новими даними про територіальні межі міста, історію замку та інших укріплень. Найбільша увага зосереджувалася на локалізації та реконструкції пам'яток культової архітектури, розвитку фортифікаційного будівництва та формуванню житлових кварталів та ринків.

Це видання швидко стало бібліографічною рідкістю, тому відчуваючи інформаційний вакуум, та водночас зростаючий інтерес до історії міста І.Винокур та Г.Хотюн у 1981 р. підготували черговий варіант путівника з характеристикою, фактично, усіх пам'яток історії, культури, та мистецтва Кам'янець-Подільського державного історико-культурного заповідника [9]. Великий формат книжки, чудові кольорові фотографії, якісна поліграфія швидко зробили її популярним раритетом. Другий випуск видання 1986 року дещо менш вдалий, але і він зіграв помітну роль у поширенні знань про місто [10].

Маючи досвід міських розкопок, який дещо відрізняється від методики польових досліджень, І.Винокур не залишався осторонь тих робіт, які проводились на території Старого міста його учнями: М.Петровим,

---

А. Задорожнюком, В. Мегеєм та ін. [11; 12]. При нагоді він завжди відвідував місця розкопок, давав різноманітні організаційні поради та необхідні методичні консультації. Доречно зауважити, що саме І.Винокур ще наприкінці 70-х рр. ХХ ст. наполіг на тому, щоб М.Петров зайнявся більш детальним вивченням історії міста. Запропонувавши тему дисертаційного дослідження «Історична топографія Кам'янця-Подільського XII-XVIII ст.» та будучи практично безпосередньо в «темі», наставник по суті залишився й її неофіційним керівником.

За участю І.Винокура на території фортеці і Старого міста були відкриті об'єкти IX-XIII ст., залишки дерев'яних конструкцій XIV-XV ст., фундаменти XVI-XVIII ст. Здобуті архітектурно-археологічні матеріали знайшли своє відображення у праці, написаній разом з М.Петровим, «Історична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст.» в якій висвітлюються особливості історичної топографії міста, його забудови, прояснюються деякі питання, щодо часу його заснування [13].

В кінці 80-х рр. ХХ ст. І.Винокуром для більш якісного дослідження було поставлене питання про створення постійно діючої Кам'янець-Подільської археологічної експедиції (керівник М.Б. Петров), яка б могла ефективно реагувати на виклики часу. Намагаючись знайти компромісний підхід, який би задовольнив різні дослідні установи І.Винокур запропонував ширшу співпрацю з архітектурним підрозділом ДІАЗу та залучення до робіт досвідчених спелеологів [14, с. 129-131].

Роботи експедиції дали новий матеріал для роздумів та популяризації археологічних досліджень. З цього приводу на сторінках періодичної преси з'явилась підбірка науково-популярних заміток: «Нові матеріали про давню історію міста» [15], «І знову археологи в путі» [16], «Літописні міста Подністров'я» [17], «Житло домонгольського Кам'янця» [18], «Міське житло XII-XIII століть» [19], «Витоки: Про що розповідають літописи» [20], «Поділля періоду Київської Русі: місто Кам'янець-Подільський» [21], «Про час виникнення Кам'янця-Подільського» [22], «Про першопочатки Кам'янця» [23], «Коли ж насправді засновано Кам'янець-Подільський» [24]. У них розповідалось про проведені у місті дослідження, їх результати та подальші очікування науковців.

Окрім співробітництва з місцевими засобами масової інформації, вчений співпрацює з редакціями всесоюзних та республіканських видань. Серію статей про місто було опубліковано у щомісячниках спілки «Знання» [25; 26]. На сторінках інформаційно-методичного бюлетеня Українського товариства охорони пам'яток історії та культури були розміщені його роздуми та пропозиції направлені на проблеми пов'язані із збереженням та відновленням історико-архітектурного комплексу середньовічного міста [27; 28].

Досить важливою для популяризації пам'яток історії та культури Кам'янця-Подільського та для привернення уваги громадськості до необхідності їх кращого вивчення була доповідь І.Винокура. Вона відбулась у рамках «круглого столу», що проходив у 1990 р. в м. Чернігові і торкався вивчення історії малих і середніх міст України. Цей виступ для дослідників Кам'яниччини можна вважати програмним. У ньому наголошувалось про особливості археологічних досліджень у Кам'янці-Подільському, які ускладнюються умовами щільної багатопов'язаної забудови на обмеженій території. Крім цього, передбачаючи назриваючу тенденцію, доповідач особливо застерігав на недопущення суцільного розкриття фундаментів знищених будинків, які би приводили до перекопів або, що страшніше, до повного і безповоротного знищення історичної частини міста. Окремо наголошувалося на збереженні на місці дореволюційного історичного фонду обласного архіву, ставилося питання необхідності покращення місцевої видавничої бази, яка б сприяла популяризації Кам'янця та написання й друку історичного нариса про місто, путівників та буклетів [14].

Працюючи в авторських колективах по написанню навчальних посібників для вузів, І.Винокур завжди знаходив місце для Кам'янця-Подільського, розуміючи важливість його історичної минувшини й те значення, яке місто займало в загально-історичних процесах, що протікали на території Східної Європи. Зокрема в підручнику «Археологія України» він концентрує увагу читача на археологічних роботах, які дозволили більш чітко зафіксувати планування посаду Кам'янця. Йдеться про напівземлянкове житло зі знайденою у ньому ліпною керамікою IX-X ст., про виявлену в межах міста гончарну кераміку X-XI ст., XII-XIII ст., залишки двоповерхового житла кінця XII – початку XIII ст. В сумі дані матеріали дозволили вченому зробити висновок про безперервність функціонування на місці посаду давньоруських поселень з IX по XII ст., які в подальшому суспільному розподілі праці злились і переросли у місто [29, с. 395-399]. В іншому підручнику «Археологія доби українського козацтва» подано коротку історію будівництва фортифікаційних споруд та оборонного комплексу на період XVI-XVIII ст. [30, с. 158-160]. В «Довіднику з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області» були розміщені відомості про місцезнаходження на території міста більш як 20 археологічних пам'яток [31, с. 49].

Ми зупинилися лише на окремих моментах минувшини Кам'янця-Подільського, які були предметом вивчення І.Винокура. Загалом його напрацювання у цій темі значно ширші й глибші і вимагають більшої уваги.

Але вже на підставі викладеного вище можна впевнено стверджувати, що історія міста була одним із пріоритетів у творчому доробку вченого. Результати його досліджень дали можливість науково обґрунтувати час заснування міста, його роль у соціально-економічному, культурному та політичному житті краю, загострили питання збереження та охорони об'єктів старовини.

Список використаних джерел та літератури

1. Гуцал В.А. Дослідження І.С. Винокуром археологічних пам'яток Кам'янецьчини // Кам'янецьчина: історія і сьогодення. Збірник матеріалів науково-краєзнавчого форуму, присвяченого 90-річчю від заснування Кам'янець-Подільського району. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 174-181.
2. Пламеницька Є.М. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці // Славяно-русские древности / под.ред. Ващенко Л.Л. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 124-144.
3. Науковий архів Інституту археології НАНФ. Експедиції Пламеницька Е.М. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры XIII-XVIII вв. Замка в г. Каменце-Подольском (по материалам 1968-1969 гг.). Киев 1978 г. 25 арк.
4. Пламеницька Е.М. Из исследований Каменец-Подольской крепости // Археологические исследования на Украине в 1968 г. – К.: Наукова думка, 1971. – Вып. III. – С. 260-266.
5. Пламеницька Є.М. Дослідження Кам'янець-Подільського замку в 1969 році. // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – К.: Наукова думка, 1972. – Вип. IV. – С. 298-303.
6. Винокур І.С., Гуменюк С.К. Археологічні пам'ятки Хмельниччини. – Кам'янець-Подільський, 1965. – 40 с.
7. Архів Кам'янець-Подільського державного музею-заповідника. Шкурко С.К. «Пояснительная записка к схематической историко-архитектурной и археологической карте гор. Каменец-Подольский (Старый город)» [рукопис]. – Каменец-Подольский, 1967. – 62 с.
8. Винокур І.С., Пламеницька Є.М., Медведовський І.І., Хотюн Г.М. Кам'янець-Подільський: історико-архітектурний нарис. – К., 1968. – 120 с.
9. Винокур І.С., Хотюн Г.М. Кам'янець-Подільський державний історико-архітектурний заповідник. – Львів, 1981. – 96 с.
10. Винокур І.С., Хотюн Г.М. Кам'янець-Подільський державний історико-архітектурний заповідник. Вид. 2-ге, допов. – Львів, 1986. – 159 с.
11. Задорожнюк А., Петров М. Дослідження вірменського Миколаївського храму XV-XVIII ст. у Кам'янці-Подільському // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція / Тези доповідей / Секція археології. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 58-59.
12. Мегей В., Гуцал В. Гончарна піч XVII ст. у м. Кам'янці-Подільському // Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. Хмельниччина: Роки становлення та поступу 1937-1997. – Хмельницький 1997. – С. 58-64.
13. Винокур І.С., Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – Хмельницький, 1983. – 48 с.
14. Винокур І.С. Дослідження і популяризація пам'яток історії та культури Кам'янця-Подільського // Дослідження історії малих і середніх міст України в контексті дальшого розвитку історичного краєзнавства. – Чернівці, 1990. – С. 127-132.
15. Винокур І.С., Пламеницька Є.М. Нові матеріали про давню історію міста : [про дослідження на території Кам'янець-Подільської фортеці] // Прапор Жовтня. – 1964. – 16 черв.
16. Винокур І.С. І знову археологи в путі // Прапор Жовтня. – 1964. – 29 жовт.
17. Винокур І.С. Літописні міста Подністров'я // Прапор Жовтня. – 1966. – 16 лип.
18. Винокур І.С., Петров М.Б. Житло домонгольського Кам'янця // Прапор Жовтня. – 1981. – 21 листоп.
19. Винокур І.С., Петров М.Б. Міське житло XII-XIII століть // Радянське Поділля. – 1982. – 5 січ.
20. Винокур І.С. Витоки : Про що розповідають літописи : [про Кам'янець-Подільський] // Прапор Жовтня. – 1990. – 29 верес.
21. Поділля періоду Київської Русі: місто Кам'янець-Подільський / І. С. Винокур // Радянське Поділля. – 1990. – 2 верес.
22. Винокур І.С., Петров М.Б. Про час виникнення Кам'янця-Подільського // Подільські вісті. – 1997. – 13 листоп.
23. Винокур І.С., Петров М.Б. Пропершопчатка Кам'янця // Подолянин. – 1998. – 29 трав.
24. Винокур І.С. Коли ж насправді засновано Кам'янець-Подільський // TV-інформ (Кам'янець-Подільський). – 1999. – 10, 12, 28 жовт., 4 листоп.
25. Винокур І.С., Медведовський І.І. Город-музей над Смотричем // Наука и жизнь. 1975. – № 7. – С. 157-160.
26. Винокур І.С. Як починався Кам'янець // Наука і суспільство. – 1976. – № 7. – С. 46-48.
27. Винокур І.С. Досліджуємо та пропагуємо пам'ятки Поділля // Пам'ятки України. – 1970. – № 2. – С. 43-47.
28. Винокур І.С. Кам'янець-Подільський. Проблеми історико-архітектурного заповідника // Пам'ятки України. – 1987. – № 4. – С. 42.
29. Винокур І. С., Телегін Д.Я. Археологія України: підруч. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2004. – 480 с.

-
30. Винокур І.С., Телегін Д.Я., Титова О.М. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст.: навч. посіб. – К., 1997. – 336 с.
31. Винокур І.С., Гуцал А.Ф., Пеняк С.І., Тимошук Б.О., Якубовський В.І. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К., 1984. – 223 с.

Олег Погорілець

директор Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», член Українського національного комітету ICOMOS, член Національної спілки краєзнавців України, дійсний член Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, голова Хмельницької обласної громадської організації «Постійно діюча археологічна експедиція «Межибіж-2000»

МЕДЖИБІЗЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МІКРОРЕГІОН – ДО ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНУ

У статті подається визначення терміну «Меджибізький археологічний мікрорегіон» як результату наукового доробку дослідників, краєзнавців та археологів у контексті вивчення старожитностей та пам'яток археології Меджибізького археологічного мікрорегіону як складової частини минулого України.

Ключові слова: Меджибіж, мікрорегіон, археологія, дослідження, пам'ятки.

Термін «Меджибізький археологічний мікрорегіон» з'явився досить пізно і став результатом широких археологічних досліджень краю II пол. XX – I пол. XXI століть. Саме узагальнюючі статті хмельницького археолога С. Демидка надали можливість комплексно розглядати цю територію та систематизувати усі наявні археологічні об'єкти. Науковцем був зроблений аналіз усіх наявних археологічних пам'яток та узагальнюючі висновки з історичного заселення людиною краю [Демидко, 2001, 2007, 2013].

Меджибіж не випадково був обраний центром мікрорегіону – саме тут знаходиться найсхідніше європейське нижньопалеолітичне місцезнаходження давньої людини [Степанчук та ін., 2012]. Меджибізький археологічний мікрорегіон включає в себе місцезнаходження та пам'ятки археології від часів палеоліту і до пізнього середньовіччя, що надає можливість простежити періоди історичного і культурного розвитку населення, етнічні й соціально-економічні процеси та датувати основні етапи заселення краю.

Проте термін «Меджибізький археологічний мікрорегіон» не виник на пустому місці. Увага краєзнавців та науковців до історії та пам'яток стародавнього Меджибожа, найдавнішого населеного пункту Поділля, перша згадка про який сягає 1146 р., була прикована ще на початку XIX ст. В численних історичних довідках, в основному польських дослідників, детально висвітлювалась історія містечка та його передмість – Требухівець, Ставниці, Слободи та Довжка. Автори наводили перші літописні згадки, говорилося про роль Меджибізького замку та його власників в розбудові краю, захисту від ворога та в історичних процесах, що відбувалися в краї того часу.

На початку XX ст. спробою провести дослідження та опис старожитностей Меджибожа та його округи були публікації В. Гульдмана та Є. Сіцінського. Саме ці дослідники зібрали воедино усю наявну інформацію про археологічні старожитності на Поділлі, в тому числі і околиць Меджибожа [Гульдман, 1901; Сецинский, 1901; Сіцінський, 1928]. Вперше Є. Сіцінський зробив детальний опис археологічних знахідок при складанні «Археологической карты Подольской губернии», яка була опублікована в «Трудах XI Археологического съезда в Киеве» (1901 р.).

Із середини XX ст. розпочинаються польові, переважно методом розвідок, дослідження регіону. Завдяки зусиллям В. Пясецького, М. Ягодзінського, В. Якубовського, О. Погорільця та С. Демидка в районі Меджибожа виявлено більше двох десятків різночасових поселень і місцезнаходжень [Пясецький, 2007, Пясецький, 2013; Ягодзінський, 1971; Ягодзінський, 1972; Ягодзінський, 1973; Якубовський, 1975; Демидко, 1995, 1999]. Особлива заслуга в тому належить В. Пясецькому: саме він виявив перші ранньопалеолітичні кам'яні артефакти. До давнього часу, крім нижньопалеолітичного місцезнаходження, належать вироби верхньопалеолітичного вигляду (сколи, нуклеуси та знаряддя), виявлені на східній ділянці подвір'я фортеці у верхній частині суглинків [Пясецький, 2007, Пясецький, 2013; Толкачов 2005; Моця, Толкачов 2006]. В. Пясецьким було картографовано та описано 2 місцезнаходження та 17 поселень різних археологічних культур [Пясецький, 2007, Пясецький, 2013].

Активні дослідження Меджибізького регіону продовжились з середини 80-х років ХХ ст., коли в межах Меджибожа та на прилеглих до нього територіях було знайдено різночасові поселення. Перші спроби дослідження, зокрема території Меджибізької фортеці, зроблені Михайлом Ягодзінським (завідуючим музеєм у фортеці) в кінці 60-х років.

За результатами археологічних розвідок на теренах Хмельницької області, на берегах річок Південний Буг і Бужок, М. Ягодзінський підготував «Звіт про археологічні розвідки в межах Хмельницької обл., проведені протягом 1958-1971рр.», «Звіт про археологічні розвідки по берегах верхів'я Південного Бугу в 1972р.» та «Звіт про археологічні дослідження в зоні верхів'їв басейну рік Південний Буг та Бужок в 1973р.» [Погорілець, Трембіцький, 2011].

В. Якубовським в 1975 р. в ході роботи Слов'яно-руської археологічної експедиції Хмельницького обласного краєзнавчого музею було проведено розвідку берегів річки Бужок від с. Копачівки Волочиського району до смт. Меджибожа Летичівського району. В околицях Меджибожа науковець дослідив та описав кілька поселень різних археологічних культур [Якубовський, 1975, 1982].

Спробою наукового підходу до створення переліку раніше відомих та ново виявлених у ХХ ст. пам'яток археології Хмельниччини, в т.ч. і Меджибізького регіону, став довідник з археології Хмельницької області, над яким працював колектив авторів під керівництвом І. Винокура [Винокур, 1984]. А вже у 2011 р. побачив світ новий довідник, де автори суттєво доповнили інформацію про нові дослідженні археологічні об'єкти, уточнено місце розташування та перевірено стан збереження частини із них [Гуцал, Якубовський, Михальчишин, 2011].

В середині 80-х років ХХ ст. експедицією НДІ «Укрпроектреставрація» (Київ), а згодом експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом О. Авягана розпочинається планомірне вивчення архітектурних споруд та культурного шару Меджибізької фортеці. Проте ці дослідження в свій час не знайшли відповідного висвітлення в науковій літературі і довгий час були недоступні широкому загалу науковців [Авагян, 1986, 1988, 1989].

Керівником археологічних експедицій у Меджибізькій фортеці в 1989-1993, 1999-2014 роках став науковий співробітник відділу археології Київського обласного центру охорони і наукових досліджень пам'яток культурної спадщини Юрій Толкачов. Об'єктом його досліджень слугувало замкове подвір'я та його окремі оборонні споруди. Особливу увагу він зосередив на з'ясуванні часу заснування фортеці, особливостях планування фортифікаційних споруд, етнокультурної приналежності та специфіки матеріальної культури населення Меджибізького укріплення. Ю. Толкачов є автором багатьох публікацій та монографій «Меджибізька фортеця», котра й досі не вийшла друком [Пінчак, Погорілець, Стопенчук, Толкачов, 2000; Толкачов 2005; Моця, Толкачов 2006; Толкачов, Крамарова, 2011; Візнюк, 2011].

У книзі «Меджибізька фортеця» Ю. Толкачов висвітлює історію Меджибожа різних періодів, впливу на неї різноетнічних культур (давньоруської, литовської, польської та ін.), узагальнює інформацію про історію будівництва Меджибізької фортеці, в тому числі отриману внаслідок багаторічних археологічних досліджень, яку вперше у такому обсязі введено у науковий обіг.

У листопаді 2001 року було зареєстровано Хмельницькуобласну громадську організацію – «Постійно діюча археологічна експедиція «Меджибіж-2000» (голова Погорілець О. Г.), членами якої стали археологи С. Демидко, С. Стопенчук, Ю. Толкачов, Р. Радченко та інші зацікавлені особи. Ця громадська організація ще в 2000 році розпочала археологічне дослідження пізньосередньовічної пам'ятки оборонної архітектури – «ЗамкаРакочі», розташованої за 2 км від Меджибожа. Експедиція була організована Меджибізьким регіональним історико-етнографічним музеєм-фортецею за підтримки «Постійно діючої археологічної експедиції Меджибіж-2000». В її роботі взяли участь студенти історичних факультетів Кам'янець-Подільського та Житомирського державних університетів [Погорілець, Стопенчук, 2001; Погорілець, Стопенчук, 2002].

Під час розвідки та стаціонарного дослідження замчища у 2001, 2003 та 2006 роках в ході археологічних робіт було обстежено і картографовано замчище та система зовнішніх укріплень (анвелопа), відкрито фундаменти декількох фортифікаційних кам'яних споруд, встановлено систему формування валу та південної частини подвір'я, зібрано колекції посуду, кахлів, нумізматики, побутових металевих предметів, остеології та фрагментів озброєння. Виявлені артефакти, в основному нумізматики, надали можливість датувати залишки укріплень першою половиною XVI ст. та пов'язати функціонування фортифікації зі згадками літопису і архівних документів [Погорілець, 2003].

Попри встановлення хронології побутування фортеці, на сьогоднішній день залишається відкритим питання функціонального (окрім оборонного) призначення укріплення. Віднайдені в процесі дослідження артефакти надають можливість висунути припущення про використання замку та прилеглої до нього території, яка знаходилася на острові між двома рукавами р. Південний Буг (Бог), як митниці («комори») для збору мита та функції караван – сараю. Залишки ковальського виробництва, що знаходяться поза межами

замчища, дорога, котра проходить через весь острів, свідчать про наявність інфраструктури, котра була призначена для обслуговування не тільки гарнізону замку, але й торгових караванів [Погорілець, 2004; Пінчак, Погорілець, 2006; Погорілець, Стопенчук, 2007].

Подальші роботи на замчищі нададуть можливість у повному обсязі дослідити новий тип фортифікації початку XVI ст., підготувати пам'ятку для можливої музеєфікації в рамках пам'яткоохоронних робіт на території Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» [Стрельбіцька, 2013].

Інститутом археології НАН України у 2010 році була організована Меджибізька трипільська експедиція. У її роботі взяли участь співробітники Інституту археології НАН України Е. Овчінніков, А. Шиянова, Є. Пічкур, А. Панікарський. Ініціатором і учасником досліджень виступила адміністрація Державного історико-культурного заповідника «Межибіж». [Овчінніков Е., Погорілець О., 2011]. За три польових сезони науковцям вдалося дослідити кілька наземних площадок, зібрати колекцію керамічного посуду, крем'яних виробів та провести археологічні розвідки околиць Меджибожа [Пічкур, 2012]. В результаті розвідок було обстежено уже відомі поселення Трипільської культури та вперше відкрито матеріал доби раннього середньовіччя [Погорілець, Панікарський, 2012].

Окремою темою досліджень околиць Меджибожа є багат шарове палеонтологічне і археологічне місцезнаходження «Меджибіж 1» епохи середнього плейстоцену, історія вивчення котрого розпочалась ще в 1914 р. роботами В. Ласкарева. Археологічні рештки на пам'ятці вперше було виявлено В. Пясецьким, дослідження продовжив Л. Рековець, А. Чепалига [Ласкарев, 1914; Бондарчук, 1931; Пясецький, 1996; Пясецький, 2001; Рековець, 2001; Rekovetsetal., 2007]. З 2008 р. систематичні археологічні дослідження в Меджибожі проводить Меджибізька палеолітична (з 2013 р. - нижньопалеолітична) експедиція Інституту археології НАНУ (кер. В. Степанчук) у тісній співпраці з Київським національним університетом ім. Т. Шевченка (С. Рижов) та за підтримки Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» (О. Погорілець) [Степанчук та ін., 2012].

Наразі встановлено, що багат шарове палеолітичне місцезнаходження Меджибіж 1 включає кілька культуровмісних горизонтів, об'єднаних двома алювіальними циклами, а також серію лесових відкладів з прошарками викопних ґрунтів, які містять окремі кам'яні вироби. Добре стратифікований геологічний розріз з відкладами різного генезису лежить на гранітах лівого берега р. Південний Буг [Пясецький, 2001; Рековець, 2001; Матвіїшина та ін., 2013]. Аналогічні давні матеріали виявлено на новому місцезнаходженні Меджибіж А, відкритому в 2011 р.

Термін «Меджибізький археологічний мікрорегіон», який є результатом більше ніж 150 річного дослідження краю, ілюструє, як змінювалися акценти уваги до об'єктів, методика досліджень та наукова база пошуків. Накопичений матеріал надав можливість на початку XXI ст. перейти до комплексного вивчення історичного спадку та виокремити Меджибізький археологічний мікрорегіон як складову частину минулого України [Бондар С. 2012, Бондар С. 2013]. Детальний аналіз археологічних пам'яток та стан їх вивчення яскраво довів, що у науковців попереду ще є багато цікавих відкриттів, адже недослідженими залишаються об'єкти та пам'ятки, які в майбутньому нададуть неоціненну інформацію про зародження життя на цих теренах та проілюструють неприривний процес заселення нашого краю.

В подальшому виокремлення археологічних мікрорегіонів на теренах Європи надасть можливість зробити широкий аналіз історичного розвитку цієї території та узагальнить процеси, які відбувалися протягом тисячоліть.

Список використаної літератури

1. Авагян А. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры XVI в. – замка в пгт Меджибож Хмельницкой обл. в 1986 г. // Архів ДІКЗ «Межибіж». – К., 1986.
2. Авагян А. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры XVI в. – замка в пгт Меджибож Хмельницкой обл. в 1988 г. // Архів ДІКЗ «Межибіж». – К., 1988.
3. Авагян А. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры XVI в. Крепость-музей в пгт Меджибож, Хмельницкой обл. Комплексные научные изыскания 1989 г. // Архів ДІКЗ «Межибіж». – К., 1989.
4. Бондар С. Меджибізька фортеця: з історії археологічних досліджень // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 1'2012. – Хмельницький, 2012. – С. 15–21 (240 с.).
5. Бондарчук В.Г. Фавна солодководних покладів м. Меджибожа // Збірник пам'яті П.А. Тутковського. –1931. – Ч. 2. – С. 105-119.
6. Візнюк В. Археологічні дослідження на території Меджибізької фортеці на початку XXI століття // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів. – Кам'янець-Подільський, 2011.
7. Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Пеняк С. І., Тимошук Б. О., Якубовський В. І. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К., 1984. – 222 с.

8. Гожик П.Ф. О возрасте меджибожской фауны // *Материалы по четвертинному периоду Украины*. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 138-143.
9. Гуцал А.Ф., Якубовський В.І., Михальчишин І.М. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник. – Чернігів. – 2011. – 176 с.
10. Демидко С.Ю. Меджибізький археологічний мікрорегіон // *Літопис Хмельниччини – 2001*. – Хмельницький, 2001. – С. 18 – 21.
11. Демидко С.Ю. Меджибізький археологічний мікрорегіон (звод пам'яток) // *Літопис Хмельниччини – 2004*. – Хмельницький, 2004. – С. 62–73.
12. Демидко С.Ю. Меджибізький археологічний мікрорегіон (звод пам'яток) // *Археологічні студії «Межибіж»*. Науковий щорічник 2'2013 – 2013. – Хмельницький, 2013. – С. 62 – 73 (402 с.).
13. Демидко С.Ю. Отчет об исследованиях Хмельницкой охранной археологической экспедиции в 1995 году // *НА ІА НАНУ*. – 1995/89.
14. Демидко С.Ю. Звіт про результати польових досліджень Хмельницької охоронної археологічної експедиції у 1999 р. // *НА ІА НАНУ*. – 1999 (у друці).
15. Ласкаревъ В.Д. Геологическія изслѣдованія в. Юго-Западной Россіи (17-й лист Общей Геологической карты Европейской Россіи). – Петроград: Тип. М.М. Стасюлевича, 1914. – 710 с. (Труды Геологического комитета, новая серия, вып. 77).
16. Моця Б., Толкачов Ю. Меджибіж: твердиня над Бугом // *Охорона культурної спадщини Київської області. Проблеми, матеріали, дослідження. Збірка наукових праць*. – К., 2006.
17. Овчинников Е., Погорілець О. Дослідження Меджибізької трипільської експедиції // *Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів*. – Кам'янець-Подільський, 2011.
18. Авагян А. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры XVI в. Крепость-музей в пгт Меджибож, Хмельницкой обл. Комплексные научные изыскания 1989 г. // *Архив ДІКЗ «Межибіж»*. – К., 1989.
19. Пінчак М., Погорілець О., Стопенчук С., Толкачов Ю. Попередні результати археологічних досліджень території Меджибізької фортеці // *Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції*. – Кам'янець-Подільський, 2000.
20. Пінчак М.В., Погорілець О.Г. Дещо про ситуацію на південно-східному порубіжжі Поділля в XVI столітті // *Матеріали наукової конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»*. – Хмельницький, Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 270-276.
21. Пічкур Є. Кам'яний інвентар Трипільської пам'ятки Русанівці // *Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Шостої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» 1'2012*. – Меджибіж-Хмельницький, 2012. Ч. 1. – С. 276–285 (326 с.).
22. Погорілець О.Г., Стопенчук С.М. Про початок систематичного дослідження замчища «Ракочі», розташованого поблизу смт. Меджибожа Летичівського р-ну Хмельницької обл. // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. – К. 2001. – Вип. 10. – С. 48–53.
23. Погорілець О.Г., Стопенчук С.М. Дослідження залишків укріплення періоду пізнього середньовіччя поблизу смт. Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл. // *АВУ 2000–2001 рр.* – К., 2002.
24. Погорілець О.Г., Стопенчук С.М. Дослідження залишків укріплення періоду пізнього середньовіччя поблизу смт. Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл. // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. – К. 2002. – Вип. 11. – С. 24–28.
25. Погорілець О.Г. Нумізматична збірка з досліджень пізньосередньовічного укріплення «Замок Ракочі» // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. – К. 2003. – Вип. 12. – С. 98–106.
26. Погорілець О.Г. Свинцовая западноевропейская товарная пломба с геральдическим изображением из раскопок замчища XVI века «Замок Ракочи», находящегося вблизи пгт. Меджибож Летичевского района Хмельницкой области (Украина) // *Гербовед*. – Москва, Хмельницкий, 2004. – № 72. – С. 28–31.
27. Погорілець О.Г., Стопенчук С.М. Роль замків Верхнього Побужжя у європейському торговому сполученні пізнього середньовіччя // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. – К. 2007. – Вип. 16. – С. 87 – 90.
28. Погорілець О., Панікарський А. Знахідки доби раннього середньовіччя з околиць Меджибожа // *Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Шостої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» 1'2012*. – Меджибіж-Хмельницький, 2012. Ч. 1. – С. 285 - 291 (326 с.).
29. Погорілець О. Ягодзінський Михайло Йосипович – історик, археолог, музейник // *Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів*. – Кам'янець-Подільський, 2011.
30. Погорілець О. М. Й. Ягодзінський – археологічна спадщина // *Археологічні студії «Межибіж»*. Науковий щорічник 1'2012 – 2012. – Хмельницький, 2012. – С. 110–116 (240 с.)
31. Пясецкий В.К. Среднеашельское местонахождение Меджибож // *Vita Antiqua*. – К.: Стилос, 2001. – № 3-4. – С. 132-134.
32. Пясецкий В. К. Каталог древних поселений, стоянок и местонахождений. Хмельницкая область // *Літопис Хмельниччини – 2004*. – Хмельницький, 2004. – С. 101–110.

33. Пясецкий В. Спогади про минуле // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 2'2013 – 2013. – Хмельницький, 2013. – С. 239–246 (402 с.).
34. Рековец Л.И. Меджибож – местонахождение терриофауны и многослойная палеолитическая стоянка человека в Украине // Вестник зоологии. – 2001. – Т. 35, № 6. – С. 39-44.
35. Сіцінський Ю. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст. – Кам'янець-Подільський, 1994. – 96 с.
36. Степанчук В.М., Рижов С.М., Погорілець О.Г. Меджибіж: нижньопалеолітична пам'ятка на схід від Карпат // Археологія. – 2012. – № 4. – С. 5-13.
37. Стопенчук С., Демидко С., Погорілець О. Звіт про археологічні дослідження замчища «Ракочі» (проміжний). Т. 2 // Архів ДІКЗ «Межибіж». – Хмельницький, 2002.
38. Стопенчук С., Демидко С., Погорілець О. Звіт про науково-дослідну роботу «Проведення археологічних досліджень на замчищі XVI століття в уроч. «Ракочі» (проміжний). Т. 3 // Архів ДІКЗ «Межибіж». – Хмельницький, 2003.
39. Толкачов Ю. І. Археологічні дослідження в смт Меджибіж у 2003-2004 рр. // Археологічні дослідження в Україні 2004-2005рр. – Київ, 2006.
40. Толкачов Ю., Крамарова С. Середньовічний могильник у Меджибізькій фортеці // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів. – Кам'янець-Подільський, 2011.
41. Ягодзінський М. Звіт про археологічні розвідки в межах Хмельницької обл., проведені протягом 1958-1971рр. // Архів ДІКЗ «Межибіж».
42. Ягодзінський М. Звіт про археологічні розвідки по берегах верхів'я Південного Бугу в 1972 р. // Архів ДІКЗ «Межибіж».
43. Ягодзінський М. Звіт про археологічні дослідження в зоні верхів'їв басейну рік Південний Буг та Бужок в 1973р. // Архів ДІКЗ «Межибіж».
44. Ягодзінський Михайло Йосипович (1923-2008): історик, археолог, музейник / Упоряд. А. М. Трембіцький. Передмова О. Г. Погорілець. – Хмельницький, 2011.
45. Якубовський В. І. Звіт слов'яно-руської археологічної експедиції Хмельницького обласного краєзнавчого музею на території Хмельницької області у 1975 році // НА ІА НАНУ. – 1975/15. – С. 3.
46. Якубовський В. І. Археологічна розвідка басейну р. Бужок на Хмельниччині // Археологія. – К., 1982. – Вип. 13. – С. 103-107.
47. Rekovets L., Chepalyga A., Povodyrenko V. Geology and mammalian fauna of the Middle Pleistocenesite Medzhybozh, Ukraine // Quaternary International. – 2007. – Vol. 160. – P. 70-80.

Мирослав Мошак

голова історико-культурологічного
Подільського Братства

КРАЄЗНАВЕЦЬ СЕРГІЙ КИРИЛОВИЧ ШКУРКО І ЙОГО «АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ КАРТА ГОРОДА КАМЕНЦА-ПОДОЛЬСКОГО...» [1]

На сьогодні маємо ряд імен дослідників, які чимало свого часу присвятили вивченню археологічної давнини Кам'янця-Подільського. Тут слід відмітити таких археологів-дослідників як Юхим Сіцінський, Віктор Гульдман, Іона Винокур, Євгенія та Ольга Пламеницькі, Микола Петров, Адріан Олег Мандзій, та ін., більшість з яких вже немає в живих. До таких дослідників слід віднести також інженера за фахом, але дослідника за покликанням, місцевого краєзнавця Сергія Кириловича Шкурка.

Вперше з напрацюваннями цього краєзнавця я познайомився у місцевому архіві, коли переписував мемуари Ю. Сіцінського, та спогади про нього, які були бережливо зібрані С. Шкурком. Зазначу, що лише завдяки активній енергії Сергія Кириловича чимало нині збережено з меморіальної спадщини Ю. Сіцінського. Він по крупинці збирав спогади про визначного дослідника Поділля, спілкуючись із його сучасниками, зокрема і близькими родичами, плануючи писати біографію вченого. Особливо цінними є зібрані С. Шкурком спогади сучасників про великого Подолянина, якого в той час не дуже вітала радянська наука [2].

С. Шкурко, як вихованець Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи, у 1926 році вперше бере участь у археологічних розкопках, які проводились у с. Китайгороді і поблизу с. Вихватновець у Совинім яру (села Кам'янець-Подільського району), під керівництвом Ю. Сіцінського та В. Гагенмейстера [3].

У 1952–1957 рр. працюючи майстром – маркшейдером та головним геологом експедиції він відкриває на Подністров'ї близько 20 стоянок трипільської культури та 12 стоянок культури черняхівської [4].

У 1959–1960 рр. бере участь у археологічних дослідженнях Старого замку, а складений за результатами розкопів і шурфів план, стає у пригоді архітектору Є. Пламеницькій, яка у 1962–1965 рр. продовжує дослідження кам'янецької твердині.

Потрібно сказати, що мабуть жодні будівельні чи земляні роботи, а тим більше археологічні розкопки, які проводилися у Старому місті, не обходилися без участі С. Шкурка. Особливо це стосується, таких об'ємних земляних робіт, як риття траншей для майбутнього водогону (1960-ті роки), що проходив територією усього Старого міста.

Невичерпна енергія дослідника і велика любов до найвеличнішого міста на Смотричі, спонукала його до збирання археологічних матеріалів, за якими і виникали його невеликі статті – повідомлення у місцевій пресі, та робилися доповіді на краєзнавчих конференціях.

Бібліографія його дописів ще не зібрана до купи, але деякі його статті свідчать про коло зацікавлень.

Так у археологічному збірнику № 82 Академії Наук СРСР за 1960 р. публікуються його повідомлення про ряд віднайдених С. Шкурком стоянок черняхівської культури на Подністров'ї. Здебільшого це стосується сіл Кам'янець-Подільського району. Пізніше, у 70-х роках ХХ ст.), дослідник повідомляє про знахідки черняхівської культури у самому місті Кам'янці-Подільському. Зокрема йдеться про такі знахідки в районі Ботанічного саду (1973 р.), Лісопарку, що навпроти вул. Садової – тепер Годованця (1975 р.), районі Біланівки (1975 р.).

У невеликій статті, від 25 січня 1974 р., що опублікована у місцевій газеті «Прапор жовтня» під назвою «Свідки сивої давнини» С. Шкурко повідомляє про наявність на території Старого замку трипільського поселення III–II тисячоліть до н. е. А біля вежі Папської (Кармалюка) віднайдена кам'яна стіна слов'ян XI ст. Під час археологічних робіт, які проводилися 1959–1960 рр., у замку було знайдено *«гармату XIV ст. ... багато монет, 57 кам'яних ядер»*. Також у статті автор повідомляє, що у *«парку Танкістів ним було виявлено поселення черняхівської культури (ранніх слов'ян) I–IV ст. н. е.»*. Попри різні повідомлення, також у статті йдеться, про виявлення на території міста за останніх двісті років близько 170 римських монет.

Окрім дописів С. Шкурко складає ряд актів у яких фіксує різночасові знахідки, а також акти передачі таких знахідок до місцевого історичного музею.

Попри те, головним його внеском до духовної скарбниці Кам'янця-Подільського є його не опублікована багаторічна праця «Археологическая карта города Каменца-Подольского по материалам исследований 1952–1974 гг.».

Праця досить об'ємна і складає 60 сторінок машинописного тексту та 74 сторінок ілюстративного матеріалу, загалом 134 сторінки (формату А4). Вона є результатом його 22-х річної пошукової діяльності, здебільшого в царині археології.

Тут міститься значна кількість фотографій, планів, замальовок. Є досить цінні знімки та графічні роботи, зокрема рідкісне фото (копія з оригіналу) родини В. Гульдмана [5] та графічне зображення в'їзної брами до монастиря св. Трійці у виконанні інженера Мілашевського – молодшого [6].

Та надзвичайно цінною, на наш погляд, є фотофіксація археологічних знахідок та планів розкопів, шурфів, які проводилися Кам'янці-Подільському впродовж двадцяти двох років.

До таких унікалів належать знахідки римських монет на різних ділянках Старого міста [7], фрагменти трипільської та слов'янської кераміки та кераміки тиверців, кам'яних архітектурних деталей, кістяних, бронзових та залізних речей. Найперше це стосується кістяної палички для писання – римського *«стилу»*, яка була виявлена поряд із міською друкарнею у 1961 році [8], знахідка бронзового кельта, виявленого на Вірменській площі у 1963 році, трипільської кераміки виявленої у 1964 році також на цій же площі, бронзової трубки для куріння (1963 рік), двір вежі Комендантської [9].

Не менш цікавими є опис підземного ходу до двох веж: Різницької та Сукнярської, інша назва якої – Кравецька та характеристика високого оборонного валу, що йшов вздовж вулиці Вальної [10].

Важливо також і те, що дослідник усі знахідки передає до музейних і наукових установ Кам'янця-Подільського, а найбільше до міського історичного музею.

Сергій Шкурко старається досліджувати цікаві історико-архітектурні об'єкти, на які звертали раніше особливу увагу інші відомі краєзнавці.

Так, вслід за Ю. Сіцинським, С. Шкурко продовжує роботи з пошуків могили легендарних і славнозвісних князів Коріатовичів, даючи при цьому план розташування західної частини об'єктів Старого замку (веж, фундаментів мурів, склепінчастих льохів в'язниць).

Цікавим також є повідомлення про місце розташування Воскресенського монастиря [11], та інші відомості, зокрема чимало повідомлень та дат, які стосуються історії Кам'янця-Подільського.

Також у своїй праці С. Шкурко чимало місця відводить питанню часу заснування Кам'янця-Подільського, при цьому подаючи висновки таких дослідників, як Н. Барсов, Г. Дашкевич, Й. Ролле, К. Сементовський, М. Стрийковський, Ю. Сіцинський. Автор робить з даного питання запити до інституту історії АН СРСР, Вірменської Академії, до археолога М. Тихонова, наводить докази М. Тихомирова про час заснування міста.

Також у своїй праці С. Шкурко говорить про те, що тогочасні історико-археологічні пошуки на території м. Кам'янця-Подільського (йдеться про нього, М. Борковського, Г. Хотюна та Є. Пламеницьку), як би були

попередньою археологічною і архітектурною розвідкою і на його думку археологічні розкопки мають проводити відповідні установи – археологічні інститути та київський університет. Не менш цінними є поради стосовно того, де потрібно здійснювати такі роботи, при цьому вказуючи навіть місця (всього 20 пунктів).

Будучи інженером за фахом, Сергій Кирилович проводить неоціненну для нащадків роботу із фіксації археологічних знахідок Кам'янця-Подільського, а також через газети популяризує старожитності Поділля.

Для того, щоб опублікувати свою працю С. Шкурко, вимушений був застосувати, відповідні прийоми, витримані в дусі радянських часів. Як знаємо, що тоді не можна було нічого путнього опублікувати без посилення на видну роль Комуністичної партії, та не очорнюючи яскравих українських особистостей.

Дісталось «на горіхи» Михайлу Брайчевському – відомому захиснику історико-архітектурних пам'яток українських міста, зокрема поборнику заповідної зони історико-архітектурного ансамблю Кам'янця-Подільського (див. статтю М. Брайчевського: УІЖ. 1967. №2 С. 107-115) і Іванові Огієнку і Юхимові Сіцинському та його синові – відомому історичному українському мистецтву Володимирові Січинському.

Тут Ю. Сіцинський виступає «видним українським націоналістом», який критикується за те, що мав стосунки із такими постатями «как украинский ультра националист, фашист Иван Огиенко, с рук которого в 1920 году он получил звание приват-доцента» [12].

Ставить також у вину Ю. Сіцинському те, що його старший син – Сергій «будучи петлюровским разведчиком в годы гражданской войны, расстреливал большевиков и рабочих-революционеров» [13].

Така жага до критики шанованих українських дослідників у С. Шкурка виникає, мабуть після того, як з ним «попрацювали» відповідні радянські органи. Особливо, мабуть не просто було йому звинувачувати родину Сіцинських, взявши до уваги листування, особисті приязні стосунки із племінницею Ю. Сіцинського та його дочкою Тетяною [14].

Але ці «цири» одкровення С. Шкурка не допомогли йому у спробі опублікувати свою працю. Праця С. Шкурка залишилася до цього часу не опублікованою, як і чимало напрацювань таких подільських краєзнавців – подвижників, до яких належать Тамара Сис-Бистрицька, Андрій Паравійчук, Людвік Лясота.

Усі вони, популяризуючи нашу минувшину, самовіддано працювали над збереженням у народній пам'яті славних сторінок рідного краю.

Що стосується «Археологической карты города Каменца-Подольского...» то, за її археологічними матеріалами, робимо спробу, нанести на сучасну схематичну карту Кам'янця-Подільського місця фіксації Сергієм Шкурком знахідок.

Примітки

1. Повна назва «Археологическая карта города Каменца-Подольского по материалам исследований 1952–1974 годов».
2. Автор статті публікує ці спогади: див. М. Мошак. Великий Подолянин. Біографія, спогади, документи та листування Юхима Йосиповича Сіцинського. – Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 120-139.
3. С. Шкурко. Археологическая карта... С. 7.
4. Там само.
5. С. Шкурко. Археологическая карта... С. 58. С. Шкурко вказує місце проживання Віктора Гульдмана – вул. Татарська, 8 (будинок не зберігся).
6. С. Шкурко. Археологическая карта... С. 68.
7. Там само, с. 21а, 69.
8. Там само, с. 21-22.
9. Там само, с. 27-28.
10. Там само, с. 30-31.
11. Там само, с. 52.
12. Там само, с. 4.
13. Там само.
14. М. Мошак. Великий Подолянин... С. 131, 135 та ін.

Лариса Виногородська
к.і.н., старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України
м. Київ

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ДОМІНІКАНСЬКОГО МОНАСТІРЯ У М. ВІННИЦЯ

Стаття присвячена археологічним дослідженням на пам'ятці національного значення XVII-XVIII ст. під назвою «Мури» до складу якої входять споруди двох католицьких монастирів: Єзуїтського і Домініканського. Розкопані під час досліджень залишки споруд кінця XV-XVI ст., муру XVI ст. та підземних ходів і споруд виритих у матеріку дозволяють говорити про активне заселення цієї території вже з кінця XV-XVI ст.

Ключові слова: монастир, мури, матеріальна культура, підземні ходи.

Споруди Єзуїтського і Домініканського монастирів, пам'ятки національного значення у м. Вінниця, що являють собою єдиний оборонний комплекс XVII-XVIII ст., є унікальним явищем в історії монастирського будівництва на теренах України. Комплекс знаходиться у центральній частині міста, навпроти колишнього ринку і обіймає квартал між сучасними вулицями Соборної, Полини Осипенко, Володарського і Шолом Алейхема (рис. 1). Розміщений на високій частині правого берегу Південного Бугу він являв собою домінуючу точку у соціально-планувальній структурі Нового міста.

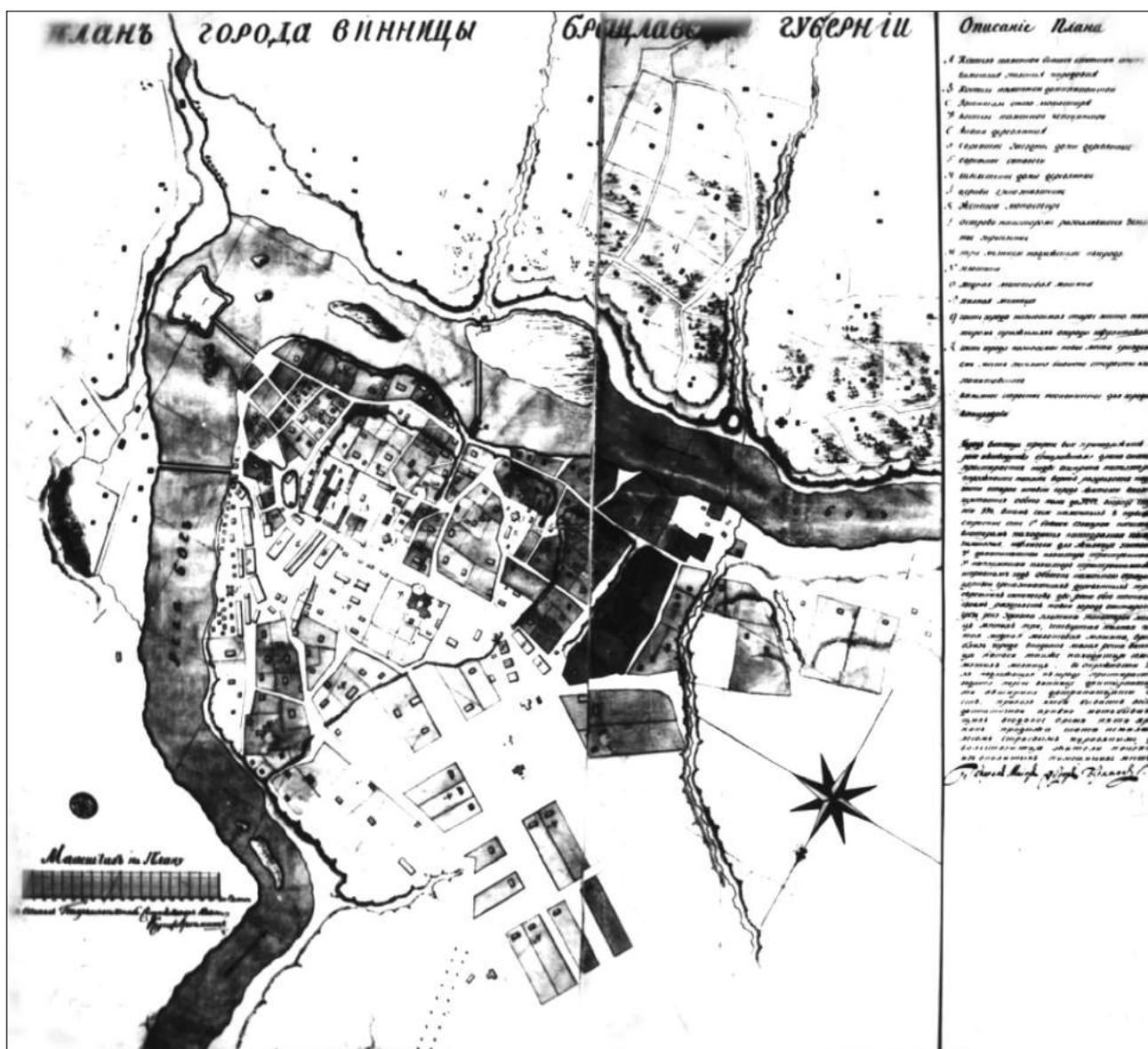

Рис. 1. План міста Вінниця

М 1:1000

- 1 - келії
- 2 - добудоване приміщення краєзнавчого музею у 60-х р. XX ст.
- 3 - Єзуїтський костел і монастир
- 4 - Колегіум
- 5 - Художній музей
- 6 - Домініканський собор і монастир
- 7 - кутова вежа Мурів і залишки оборонних стін

Рис. 2. Генеральний план пам'ятки архітектури та містобудування національного значення – келії Єзуїтського монастиря початку XVII – початку XX ст.ст.

За історичними даними активна забудова Нового міста на правому березі почалася наприкінці XVI ст., коли Вінниця стає центром Брацлавського воєводства й сюди у 1598 році переводяться з Брацлава всі урядові установи [1]. Будівництво нового замку на острові, що зайняв найважливіше місце в структурі міста, сформувало і планувальну мережу вулиць. З цього часу правий берег Вінниці активно забудовується, у тому числі, й сакральними спорудами. Першими з'являються на початку XVII ст. у Вінниці єзуїти. На кошти Брацлавського старости Валентина Калиновського будують костюл, колегіум і конвект (гуртожиток), оточуючи їх цегляними мурами з баштами (рис. 2). У 1624 році у Вінницю переводиться з Черленкова Домініканський монастир, що будується на ділянці поруч з Єзуїтським монастирем [2]. Його споруди спочатку були дерев'яні і тільки після кількох пожеж у середині XVIII ст. збудовано кам'яний монастир на одній лінії зі стінами єзуїтського монастиря. На сьогодні від монастиря збереглася більша частина стіни по вул. Поліни Осіпенко і стіна по вул. Володарського. Вони споруджені з цегли на кам'яних підмурках. Від веж, що стояли на кутах муру, залишилася тільки одна, південно-західна. Вона являє собою зразок архітектури раннього бароко і значно відрізняється від суворих простих башт Єзуїтського монастиря. Квадратна у плані, вона має закруглені кути, що фланкуються пілястрами, стіни, що розширюються до низу і покочаються на гранітному цоколі. У листопаді 1832 року монастир домініканців закривається, як один з десяти домініканських монастирів в яких була незначна кількість монахів і недостатність коштів для існування [3]. Костюл було передано православним і перебудовано у Преображенський собор, що став головним кафедральним собором міста.

Деякі дослідники вважають, що муровані стіни зі стрільницями навколо домініканського кляштору зведено 1647 р., але інші дотримуються думки, що якщо костюл був дерев'яним, то й первісні стіни навколо нього також були дерев'яними, однак поки що це питання залишається спірним [4]. Скоріш за все, мурована оборонна стіна Домініканського монастиря, якщо й стояла у XVII ст., але не об'єднувалася з муrom єзуїтського кляштору. На нашу думку мур, що зберігся дотепер, був збудований на початку XVIII ст. Про таке датування (20-і роки XVIII ст.), на підставі джерела 1797 р., говорить і дослідник історії комплексу І. Тарутінова [4].

У 2013 році на замовлення Департаменту архітектури, містобудування та кадастру Вінницької міської ради у м. Вінниця були розпочаті археологічні дослідження підставою для яких слугували будівельні роботи, що повинні розпочатися в зв'язку з розбудовою на території собору, оскільки ця територія є пам'яткою архітектури XVII-XVIII ст. під назвою «Мури» ізанесена до зводу пам'яток історії і архітектури національного значення за № 52/3.

Розкопки на території Спасо-Преображенського кафедрального собору

До того, як почати археологічні дослідження на території пам'ятки національного значення під назвою «Мури» було обстежено і зафотографовано Спасо-Преображенський собор, мури пам'ятки вздовж вулиць Поліни Осіпенко (рис. 3), Володарського та Шолом Алейхема, споруди Єзуїтського монастиря (території Дежавного архіву Вінницької області, Вінницького обласного краєзнавчого музею, обласного художнього музею). На даний момент від самих мурів залишилися стіна по вул. П. Осіпенко без кутової башти, що знаходилася на розі вул. Соборної і П. Осіпенко (рис. 3), мури по вул. П. Осіпенко, вул. Володарського і Шолом Алейхема. Слід зазначити, що територія Домініканського монастиря, а разом з нею і вул. П. Осіпенко, має схил у бік Південного Бугу. Площа у середині ділянки (від собору до мурів по вул. Володарського різниця схилу складає біля 6,0 м) була підсипана і знівельована, а зовні мур мав кам'яний підмурок, що підвищувався по мірі збільшення схилу. Оскільки ґрунт підсипки давив на стіни зсередини, мур був посилений двома контрфорсами ззовні і одним зсередини. Наріжна башта на розі вулиць П. Осіпенко і Володарського вже була змурована на широкому кам'яному цоколі біля 1,0 м заввишки, що переходив у трапецієподібну форму цегляної стіни башти (рис. 3). Вони вже були прикрашені фігурною кладкою в ренесансному стилі, що оживляло суворість оборонної архітектури комплексу. Мур по вул. Володарського був також зроблений на кам'яному підмурку біля 1,0 м заввишки і вже на ньому були складені стіни з цегли. Привертає увагу техніка кладки споруд єзуїтського монастиря, де цокольна частина стін викладена у сполученні венденської (балтської) цегляної кладки (ряд цегли «ложком», ряд – «тичком») з рядами бутового каміння на вапняно-глиняному розчині (рис. 3). Така система кладки нагадує кладку стін давньоруських храмів з подібним чергуванням рядів плінфи і каміння на цем'янковому розчині (Михайлівський храм Видубицького монастиря у Києві).

Крім обстеження мурів, було відібрано цеглу з купи на подвір'ї Спасо-Преображенського собору. Ця цегла була зібрана під час зачистки кімнати музею, що виходить вікнами у двір собору й в межах якої було зафіксоване провалля з підземними спорудами. Нами було відібрано 60 екземплярів різноманітної цегли від початку XVI – XVIII ст. до XX ст. Насамперед відбиралася цегла з клеймами, відбитками лап тварин та птахів та фігурна. Траплялась також цегла-пальчатка (литовка), що мала на одному з боків пальцеві розчоси вздовж цеглини. Така цегла з'являється на теренах Правобережної України в XIV ст. і існує майже до кінця XVII ст., а в деяких регіонах й до середини XVIII ст.

Рис. 3. Кутова вежа мурів

Розкопки проводилися методом закладання траншей на території двору колишнього автопарку філармонії, що належить зараз Спасо-Преображенському собору. Всього було закладено дві великих траншеї й одна траншея-шурф.

Траншея № 1 розміром 2,3 x 20,0 м закладена перпендикулярно до муру і паралельно келіям колишнього єзуїтського монастиря (приміщення краєзнавчого музею) з метою виявлення наявності підземних приміщень-ходів, що зафіксовані були як провалля у приміщеннях краєзнавчого музею під час ремонтних робіт та інших споруд і культурних нашарувань середньовічного періоду і нового часу. Однак продовжити траншею на північ до місця, де можна було натрапити на підземний хід не вдалося через проходження водогону.

Стратиграфія. Верхні культурні нашарування в траншеї до глибини 1,3-1,6 м склалися з будівельного сміття і буровато-сірого рихлого ґрунту з прошарками будівельної крихти з битою цеглою, що, мабуть, сформувалися під час чергового нівелювання поверхні території після перебудов, насичених матеріалами XVII-XVIII ст. (майже виключно кераміки). Під цими нашаруваннями розташовувався більш щільний однорідний шар буро-сірого кольору, в якому також траплялися фрагменти кераміки XVII-XVIII ст. Всі споруди були виявлені в цьому шарі і поглиблювалися у материк. У квадраті 4 з глибини 0,8 м від сучасної поверхні у профілі східної стінки зафіксовано контур ями, що спущена з прошарків XX ст. У квадратах 1-3 до глибини 3,0 м йшов буро-сірий шар в якому траплялися фрагменти кераміки XVII-XVIII ст. Така ж картина спостерігалася й в інших квадратах. Найбільш потужне скупчення артефактів припадає якраз на квадрати в яких зафіксовані споруди. Скоріш за все, споруди було засипано культурним шаром під час нівелювання поверхні у середині XVIII ст., коли почалося будівництво костельу.

Знахідки. По всій площі траншеї у культурних нашаруваннях трапляється в основному кераміка XVII-XVIII ст., хоча фіксуються й фрагменти керамічних виробів XVI ст. Асортимент посуду достатньо великий, але відзначимо, що в більшості це кераміка столового призначення. Багато знайдено фрагментів дрібних тарілок, вкритих зеленою і жовто-коричневою поливами з під поливним прокресленим або штампованим орнаментом, найчастіше у вигляді багаторядної чи зигзагоподібної хвилі по крисах. Як правило крила вкриті зеленою поливою, а емкість – жовто-коричневою. У квадратах 9-10 над спорудою № 4 і ямою № 3 зібрано окрім дрібних фрагментів кераміки XVII-XVIII ст. кілька фрагментів горщиків XVI ст.

Споруда № 1. Посередині траншеї в квадратах 5-6 на глибині 1,5 м відкрито фрагмент муру 1,4 м завширшки з аркою, складений з цегли різних розмірів на вапняному розчині. Між двома стінками траншеї у мурі зафіксовано стовпову яму 0,3 м діаметром і глибиною 0,35 м. З південного боку стіни було вибрано заповнення котловану 1,2 м завширшки і поглибленого у передматерик на глибину 2,5 м. Спочатку було зафіксовано на глибині 2,5 м у квадраті 5 як яма 3, що примикала до кладки № 1 на ширину 1,2 м і до глибини 4,68 м (материк). Вона була заповнена нашаруваннями сіро-коричневого кольору з прошарками глини, насиченими матеріалами XVII-XVIII ст. Можливо, це був більш ранній мур монастиря, споруджений за письмовими даними у XVII ст. і після його руйнації було споруджено новий мур, що існує і дотепер.

Знахідки. У заповненні споруди знайдено багато фрагментів кераміки XVII ст., переважно столового посуду. Найчастіше вони бувають світло глиняні з розписом червоною фарбою по вінцях і плічках. Привертає увагу фрагмент верхньої частини горщика, у якого між нижньою частиною вінця знаходиться глиняний перетин, що закриває половину отвору. Такий горщик трапляється вперше під час археологічних розкопок пізньосередньовічних шарів. Скоріш за все, це був рукомийник або горщик-цідилка і цей перетин не дозволяв переливатися рідині через край. Іноді трапляються горщики, що мають утор (підріз в місті переходу денця у тулуб). Такий прийом притаманний горщикам кінця XVII-XVIII ст.

Крім керамічного та скляного посуду у споруді було знайдено невеликі фрагменти кахель. Всі кахлі з рельєфним орнаментом геометричного і рослинного характеру і датуються XVII ст. Привертають увагу товстостінні карнизні наріжні кахлі, з достатньо примітивним крупно фігурним рельєфним орнаментом. Такі кахлі зазвичай датуються кінцем XVI – першою половиною XVII ст.

Споруда № 2. Проявилася на глибині 1,8 м від поверхні в квадратах 7-8, як аморфна пляматемного кольору з включенням фрагментів печини, вугликів, перепаленої глини і насичена фрагментами кераміки XVII-XVIII ст. Вона пересікала траншею поперек. Найбільша її глибина сягала 6,3 м у західній стінці споруди. Ймовірно, це був підземний прохід вирізаний у материка, що провалився і поступово засипався під час нівелювання поверхні. Він мав розлогі сходинок у бік західної стінки траншеї, що примикали до східної стінки траншеї. Зверху над ходом знаходилися завали, мабуть, зруйнованих стінок і черенів глинобитних печей. З поверхні цей хід було перекрито величезною сучасною смітцевою ямою. Заповнення споруди, в основному, складалося, як і інших відкритих об'єктів, з фрагментів керамічних виробів XVII ст. У темно-сірому гумусованому шарі заповнення ходу на глибині 5,0-6,0 м знайдено фрагменти кераміки XIII-XIV ст. і кістяний гребінь того ж часу. Цікавою є знахідка на глибині 3,5 м фрагментів сирцевої цегли, що говорить про використання прийомів східного домобудівництва. У заповненні споруди на глибині 3,5-4,0 м знайдено монети XVII ст. серед яких є і монета Сигізмунда Старого 1523-24 рр.

Знахідки. У заповненні споруди зібрано багато фрагментів столового і кухонного посуду. Насамперед, це фрагменти горщиків XVI ст. Серед посуду трапляються фрагменти мисок ідентичних зібраним у споруді 1. З індивідуальних знахідок зібрано фрагменти скляних виробів, що датуються XVII-XVIII ст. На глибині 5,6 м знайдено фрагмент кістяного двобічного гребня зробленого з рогу корови (рис. 4, 2). Крім цього у заповненні споруди знайдено сланцеву пластину з борговим записом польською мовою XVII ст. (рис. 4,3).

Споруда № 3. Фрагмент ще однієї споруди, більша частина якої заходила у західну стінку, відкрито в південній частині траншеї у квадратах 2-4 на глибині 3,0 м у передматериковому шарі. Вона виходила у траншею кутом з західної стінки. Ледве помітними сходинок дно споруди опускалося у низ. Під західною стінкою траншеї її глибина сягала 5,6 м від поверхні. У верхній частині споруди, над нею зібрано кераміку характерну для XVII-XVIII ст.

Заповнення саме споруди складалося з темно-сірого з коричневим відтінком ґрунту, насиченого фрагментами кераміки XVII-XVIII ст. і починалося з глибини 2,9-3,1 м, з рівня материка. Серед знахідок траплялися, в основному, фрагменти столового посуду, в більшості вкритого поливою високої якості жовто-коричневого і зеленого кольорів різних відтінків. Всі вони відповідають знахідкам як у шарі так і у інших спорудах і датуються широко XVII-XVIII ст. З індивідуальних знахідок у споруді знайдено фрагменти віконниці, скляних виробів, кістяний мундштук, глиняне пряслице (рис. 4, 1) та інші вироби.

Дуже цікавими є знахідки коробчастих кахель з вишуканим рельєфним зображенням грифона та рослинним орнаментом, виконаним в ренесансному стилі, ймовірно, італійського походження, притаманному західноєвропейському мистецтву кінця XVI – початку XVII ст. Вони неполивні, з румпою, що охоплює край пластини. Трапляються кахлі грубі, недбало зроблені, товстостінні з товстою (до 1,2 см) румпою.

Споруда № 4. Розміром 1,25 x 2,0 x 2,3 м. Виявлена у північно-східному куті квадрату 10 на глибині 2,86 м. Фіксується на рівні передматерика аморфною темно-коричневою плямою овальної форми. Спочатку була зафіксована як яма 6 з підб'єм, що заходив у західну стінку траншеї. Над спорудою знайдено фрагменти кераміки XVI ст. У заповненні споруди темно-коричневого кольору з включенням фрагментів глини, вугликів, кісток тварин фіксуються в основному матеріали XVII ст., незначна кількість XVII-XVIII ст., а також окремі фрагменти кераміки XVI ст.

Знахідки. фрагменти керамічних та скляних виробів. Це горщики, переважно сіроглиняні орнаментовані рифленням або лоцінням, покришка, тарілки та кілька фрагментів невизначеного посуду. Двома уламками представлені пічні кахлі – лицьова та карнизна. На глибині 3,4 м від сучасної поверхні виявлено один фрагмент посудини з прозорого гутного скла прикрашеної припаяними валиками один з яких рифлений. Посуд датується XVII–XVIII ст.

Таким чином, на нашу думку, споруда № 4 була споруджена у XVII – XVIII ст., а засипалася протягом тривалого часу у XVIII ст.

Яма № 1. Фіксується у південній частині східного профілю кв. 3 з глибини 1,5 м від сучасної поверхні. Спущена з сірого, насиченого будівельним сміттям шару 0,4 м завширшки. Глибина 1,2 м. Має розширення до дна 0,6 м. Заповнення ями має три шари: нижній – пухкий гумус насиченого коричневого кольору, середній – щільний гумус насиченого коричневого кольору, верхній шар фіксує період засипання ями – це скупчення вапняку, цегли та каміння.

Знахідки, що походять із ями № 1 небагаточисельні. Це денце димленого горщика, дрібні фрагменти кахлів XVII–XVIII ст. вкритих зеленою поливою, уламки кісток тварин. Індивідуальна знахідка накладки на ручку ножа, орнаментована горизонтальними врізаними смугами (рифленням), зі слідами заліза від корозії леза.

За керамічним матеріалом яма датується XVII–XVIII ст.

Яма № 2. Виявлена у південній частині східного профілю кв. 4. Фіксується з глибини 0,86 м від сучасної поверхні – впущена з рівня засипки поверхні будівельним сміттям XX ст. Має прямокутну форму з трохи заокругленим по кутах дном, ширина – 0,75 м. Заповнення – пухкий гумусований ґрунт із фрагментами сучасного скла. Яма перекрита потужним шаром будівельного сміття. Датується XX ст. Знахідок немає.

Яма № 3. Виявлена у північній частині траншеї у квадраті 9 з рівня материка на глибині 2,8 м темного кольору гумусована пляма овальної форми. Її розмір зафіксувати не вдалося, оскільки вона була частково знищена великою сміттевою сучасною ямою та спорудою № 2. Залишився тільки невеликий сегмент ями. Глибина ями від рівня виявлення – 0,43 м. Стінки вертикальні, дно пласке. Заповнення – коричневатий гумусований ґрунт із дрібними фрагментами битої цегли, прошарками суглинку, насичений вугликами. Можливо, це залишки якоїсь споруди, що була зруйнована сміттевою ямою XX ст.

Знахідки. У заповненні ями і над нею трапляються переважно фрагменти керамічного посуду, що датуються загалом кінцем XVI – XVIII ст.

Траншея № 2 Розміром 2,3 x 10,0 м. Закладена посередині не заасфальтованої досліджуваної території в напрямку північ-південь з метою перевірки культурних нашарувань і можливих архітектурних залишків. Загальна глибина траншеї сягала 3,5 м.

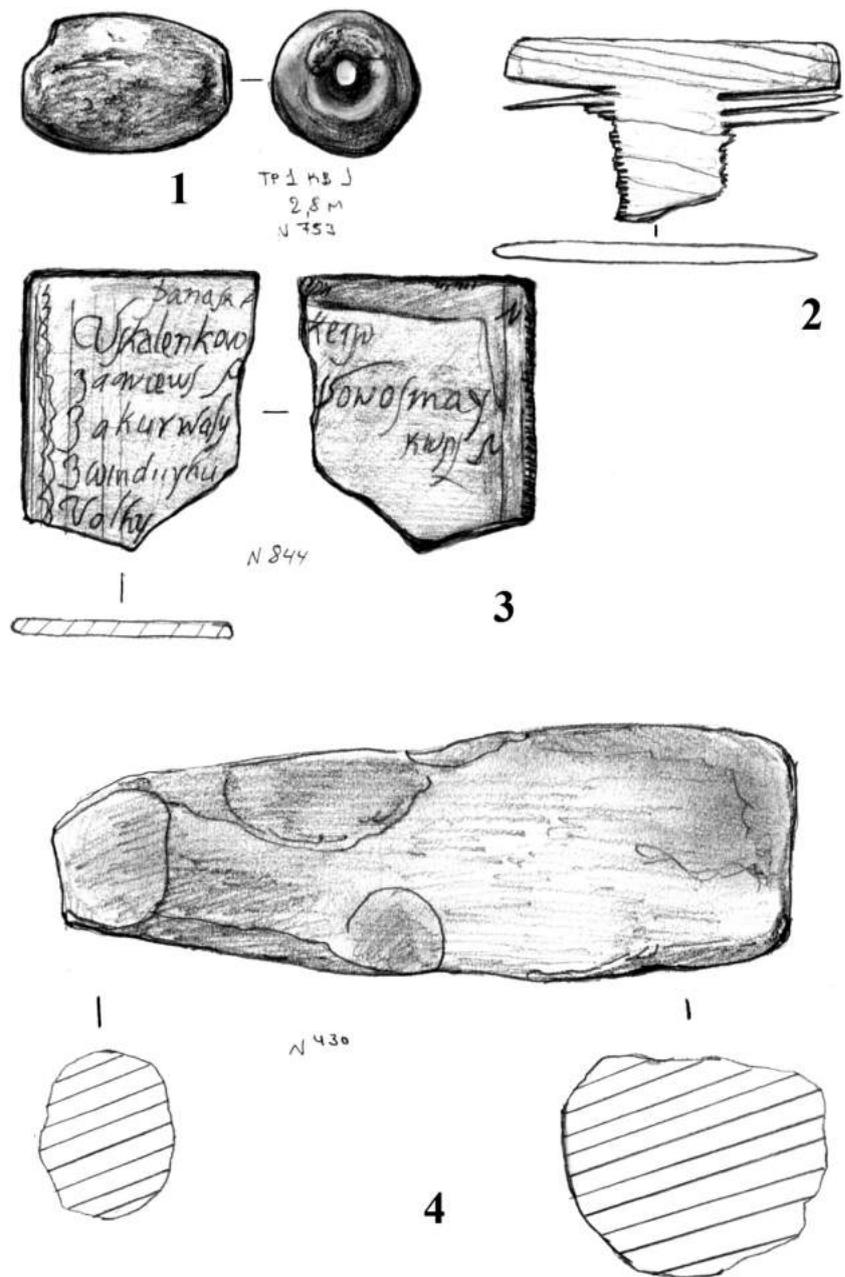

Рис. 4. Речовий матеріал з досліджень

Стратиграфія. Культурні нашарування траншеї склалися з мішаних прошарків будівельного сміття, каміння, фрагментів цегли, перевідкладених під час нівелювання поверхні у різні періоди. У південній частині траншеї у кв. 5 на глибині 1,5 м відкрито фундамент споруди, складений з бутового каміння змішаного з фрагментами цегли-пальчатки, залитої глиняно-вапняним розчином. Фундамент погано зберігся, його майже не можливо повноцінно зафіксувати. На глибині 1,7 м у середній частині траншеї відкрито залишки цегляної кладки в дві цеглини, що мабуть, була стінкою склепу, оскільки в цій траншеї в культурному шарі всюди траплялися фрагменти людських кісток із зруйнованих під час перепланування поховань. Залишки поховань було відкрито нижче між стінкою склепу і фундаментом споруди. Крім цього, в перевідкладених нашаруваннях знайдено два черепи. Культурні нашарування траншеї склалися з шарів будівельного сміття і перевідкладеного ґрунту. Знахідок небагато (дрібні фрагменти кераміки XVIII-XIX і XX ст. та цегли-пальчатки), але на глибині 1,9-2,5 м знайдено поодинокі фрагменти кераміки XVI ст. Крім цього, у культурному шарі на глибині 2,3-2,6 м в квадраті 4 знайдено жіночий перстень з вставкою овальної форми.

Споруда № 1. Проявилася на глибині 1,2 м в квадраті 5 під сучасним сміттям як розвал фундаменту кладки. Фундамент з рваного каменю і фрагментів цегли в тому числі й пальчатки, яку, мабуть, було взято з споруд більш раннього часу, залитий глиняним розчином. Він перетинав траншею поперек. Знахідок окрім дрібних фрагментів кераміки XIX-XX ст. і цвяхів того ж часу, не траплялося.

Споруда № 2. Проявилася на глибині 1,3 м як скупчення каміння й фрагментів цегли. Під час розчистки виявилася кладка з каменю і цегли, що чергувалася рядами. Вище вона переходила у цегляну кладку з цегли-литовки в одну цеглину, що утворювала, мабуть, коробове склепіння, частина якого збереглася. Скоріш за все, ця споруда була склепом, що був зруйнований. Зовнішній бік склепу був утеплений у материк. Знахідок немає.

Споруда № 3. Розташована у квадратах 1-2. Зафіксована на глибині 1,05 м у північній частині траншеї. До неї було відкрито фрагмент кам'яного фундаменту, або цокольної частини споруди складеної на вапняному розчині з ретельним обгісуванням. З зовнішнього боку стіни залишилися ями від стовпів опалубки або дерев'яних будівельних конструкцій. Над стіною і зсередини споруди фіксувався товстий шар зітлілого дерева і залишки пожежі. Стіна, скоріш за все, була потинькована. На її внутрішній вертикальній поверхні чітко простежуються сліди кладки в два прийоми. Зсередини споруди шар зітлілого дерева опускався униз. Під час розчистки заповнення споруди справа від стіни було зафіксовано завали опаленої до коричневого кольору глини з відбитками стінок мискових кахель з раструбом разом з фрагментами кахель, з чого був зроблений висновок, що це розвал кахельної груби, що, мабуть, впав з другого поверху дерев'яної споруди під час пожежі. За кахлями грубу попередньо можна віднести до кінця XV – початку XVI ст., але це потребує досконалішого вивчення. Тут же, у заповненні споруди знайдено бронзовий двосвічний канделябр на круглій підставці, ключ, ручка залізна від сундука. Ця споруда на території колишнього домініканського монастиря нашоковує на думку, що на цьому місці могла знаходитися церква, або костюл більш раннього часу ніж відомо за письмовими джерелами.

Знахідки. У заповненні споруди було знайдено багато фрагментів мискових кахель з раструбом. Вони мали розмір отвору 14,5x14,5 см з діаметром дна біля 5,0-6,0 см. Крім мискових кахель у заповненні споруди знайдено фрагменти коробчастих кахель з рельєфним геометричним орнаментом, що датуються початком XVII ст., а також фрагменти горщиків XVI – початку XVII ст.

Таким чином, споруда № 3 являла собою дерев'яну будівлю кінця XV – першої половини XVI ст., що була спалена й більше не відновлювалася.

Поховання 1 (часткове) Розташоване у квадратах 3, 4. на глибині 3,1 м (верхній край поховальної камери) – 3,65 м. від рівня сучасної поверхні. Орієнтоване на північ. Межі поховальної камери читаються лише у її північній стінці. Череп у фрагментах та частина посткраніального скелету були виявлені у підвішеному стані над похованням. In situ було зафіксовано кістки ніг, тазу, 7 поперекових хребців, частково – окремі кістки кисті лівої руки. Заповнення поховальної ями – суглинкове. Поховання чоловіче, на що вказує масивність великих гомілкових кісток та вузький таз.

Знахідки. У заповненні поховання знайдено фрагменти цвяхів – 4 шт. залізні, ковані, чотирикутні у перерізі, значно пошкоджені корозією. Довжина 1,0–2,5 см, діаметр – 1,2 см. Фрагменти гудзиків (9 шт.). Були виявлені із рештками поховання у заповненні. 6 одиниць виготовлені з заліза, мають діаметр 2,3 см. Решта – залізні гудзики покриті мідним сплавом (рис. 208, 1-6). Діаметр – 1,4 – 1,9 см. Датуються XVII – XVIII ст.

Поховання 2. Розташоване у квадраті 3, нижче поховання 1. Збереглося частково Орієнтація небіжчика – західна. Досліджено лише нижню межу поховальної камери, та нижню частину кісток нижніх кінцівок. Знахідок не виявлено.

Поховання 2 датується XVII – XVIII ст. Умовно (!) вважається передуючим похованням 1, однак, через часткову дослідженість першого, не можливо визначити хронологічне співвідношення поховань.

Поховання № 3 представлено знахідкою черепа, що вірогідно належав літній жінці, у західній стінці квадрату 2 траншеї № 2. Глибина знахідки від рівня сучасної поверхні – 2,55 м. Кісток посткраніального скелету поруч не виявлено.

Траншея № 3. Закладена на відстані 10,0 м від траншеї № 1 на захід для перевірки продовження муру в західному напрямку. Фрагмент муру було відкрито на глибині 1,0 м від поверхні. Він складений з каміння на вапняному розчині і продовжує напрямок муру в траншеї № 1. Можливо, це був більш ранній мур монастиря, що за письмовими даними був споруджений у XVII ст.

Стратиграфія. Культурні нашарування у траншеї склалися з верхніх шарів будівельного сміття, бурого-сірого більш щільного шару з включенням фрагментів цегли, дрібного каміння, вугликів і темно-сірих та глинистих прошарків. Цей шар лежав на передматериковій глині жовто-бурого кольору. Материк знаходився на глибині 2,5 м.

Знахідки. Знахідок майже не траплялося за виключенням придонної частини керамічного кубку, знайденого на глибині 1,4 м в перевідкладеному стані.

Отже розкопками на території кафедрального Спасо-Преображенського собору у 2013 році було виявлено у траншеї № 1 залишки муру більш раннього часу (XVII ст.), після руйнації якого, мабуть, було споруджено новий оборонний мур на початку XVIII ст., що об'єднував два монастиря: єзуїтський і домініканський, причому новий мур Домініканського монастиря з наріжними баштами у стилі раннього бароко було прибудовано до східної башти Єзуїтського монастиря. Під час оборони від нападників обидва кляштори були єдиною фортецею.

У траншеї № 1 відкрито дві споруди, одну з яких (споруда 2) можна трактувати як фрагмент зруйнованого підземного ходу (?), що був викопаний у материку і його склепіння з часом впало й було засипане сміттям сучасного походження (XX ст.). До ходу вели сходишки 0,2-0,3 м заввишки, що починалися у східній стінці траншеї.

Ще одна споруда (№ 3) також була вирита у материку і заходила сходишками в західну стінку траншеї. Обидві споруди, мабуть, були збудовані раніше внутрішнього муру. На наявність заселення цієї території у XVI ст. вказують, хоч і нечисленні знахідки кераміки XVI ст., по всій площі розкопів, а також монета часу Сигізмунда Старого (1523-24 рр.).

Дуже цікавий, відкритий у траншеї 2, фрагмент дерев'яної споруди на мурованому фундаменті з глинобитною грубою з мискових кахель, що попередньо датується кінцем XV – початком XVI ст. Знахідка в споруді канделябру на дві свічки дає можливість попередньо визначити цю споруду як сакральну. Загалом, на основі даних археологічних досліджень можемо констатувати, що ця територія вже була заселена в XVI, а можливо і в XV ст.

Таким чином, наявність залишків підземного ходу (?), монет початку XVI ст. і одиничних знахідок XIII-XV ст. дозволяють зробити попередні припущення про існування на цій території давньоруського поселення і міста XV-XVI ст., що дає підставу для подальших археологічних досліджень з метою уточнення даних про відкриті об'єкти і, по можливості, їх повного відкриття, консервації і пристосування для відвідування туристами.

Разом з відкритими у 2005-06 рр. залишками замкового пригородку XIII-XV ст. на території литовського замку у Старому місті (можна зробити на цій території часткову реконструкцію замкових оборонних споруд з експозицією археологічного матеріалу), городищем давньорусько-литовського часу на території лікарні ім. Ющенко та архітектурними пам'ятками Вінниці (палац на Кумбарах зі сходами роботи відомого архітектора Артинова та інші) і фонтанами одержимо чудовий туристичний маршрут по Вінниці з подальшим включенням в нього пам'яток (палаці, замки, сакральні споруди, археологічні пам'ятки) Вінницької області.

Список використаних джерел та літератури

1. Вінниця. Історичний нарис. – Вінниця, 2007.
2. Олександр Біруля. Архітектурна історія Вінниці. – Вінниця, 1930. – С. 14.
3. Батюшков П.И. Подолия. Историческое описание. – Спб., 1891.
4. Олександр Біруля. Архітектурна історія Вінниці. – Вінниця, 1930. – С. 23;
5. Тарутинова І. В. Памятник архитектуры XVIII века охр. № 55/3. Монастырские стены Доминиканского монастыря в г. Виннице. Башня и Муры. Том II. Книга 2. Историческая записка. – К., 1990.

Наукове видання

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ

**IV Всеукраїнська науково-практична конференція
Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника,
присвячена 180-й річниці від дня народження
Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834-1908)**

Оригінал-макет – Грозний А. Б.
Дизайн обкладинки – Годний В. В.

Підписано до друку 02.10.2014. Формат 60x84/8.
Гарнітура Times. Папір офсетний. Ум. друк. арк. 46,67.
Наклад 200 прим. Зам. № 422.

Надруковано у друкарні **ПП Мошак М. І.**
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2. Тел./факс (03849) 2-72-01.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №867 від 22.03.2002 р.
www.drukarnya.com, e-mail: medobory@i.ua